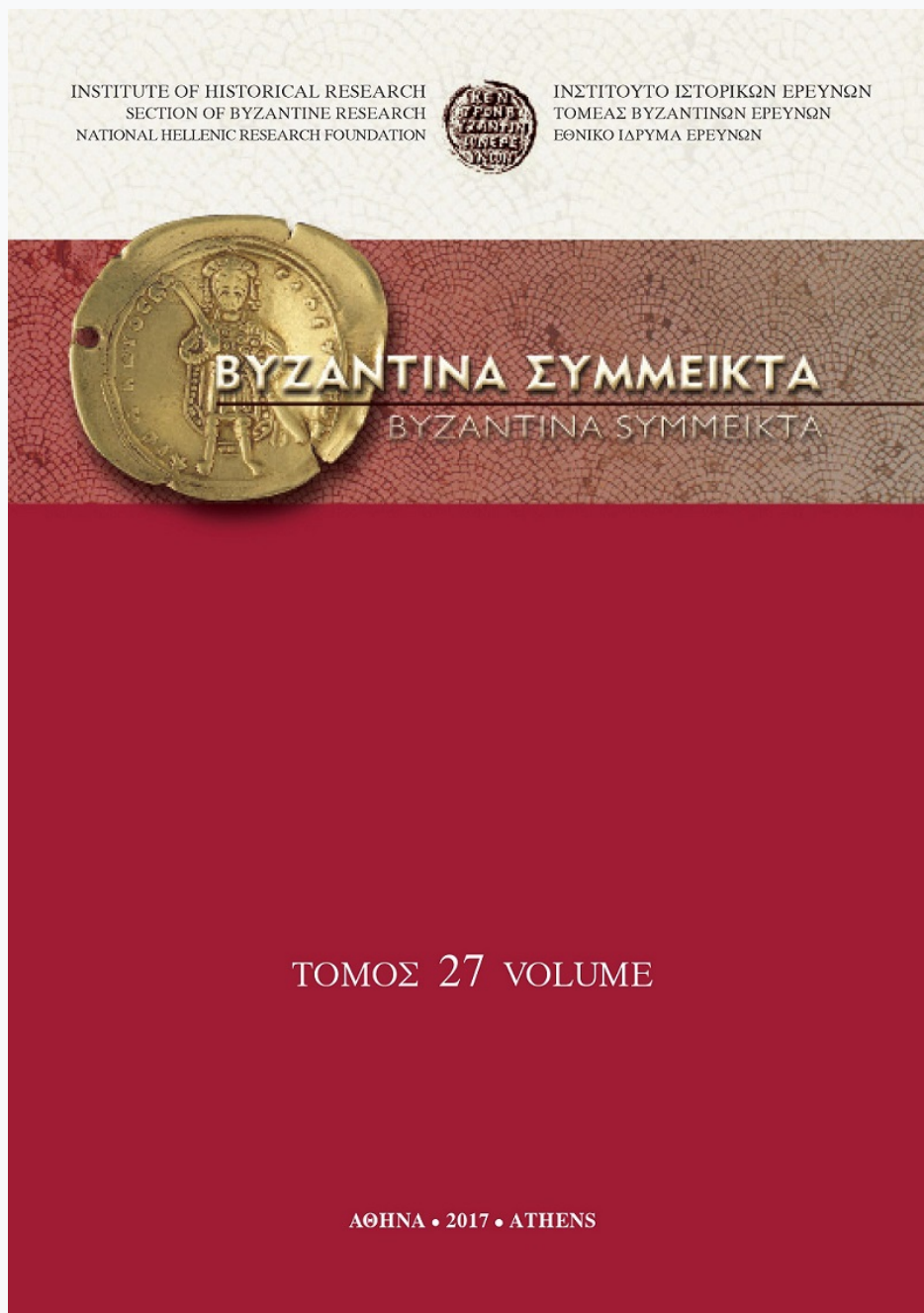


Byzantina Symmeikta

Vol 27 (2017)

BYZANTINA SYMMEIKTA 27



BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH

BYZANTINA SYMMEIKTA

VOLUME 27



ATHENS 2017

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΤΟΜΟΣ 27



ΑΘΗΝΑ 2017

Editorial Staff

Executive editor

Prof. Taxiarchis G. Kolias, Institute of Historical Research / University of Athens

Editors

Charalambos Gasparis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Maria Gerolymatou, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Stylios Lampakis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Associate Editors

Christine Angelidi, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Sophia Kalopissi-Verti, University of Athens

George Kardaras, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Marina Koumanoudi, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Maria Leontsini, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Gerasimos Merianos, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Anastasia Yangaki, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Book Review Editor

Stylios Lampakis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Principal Contact

Niki Tsironi, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

International Editorial Advisory Board

Jean-Claude Cheynet, University of Paris, Sorbonne-Paris IV

Evangelos Chrysos, University of Athens

Slobodan Ćurčić, Princeton University

Judith Herrin, King's College, London

Johannes Koder, University of Vienna

Ljubomir Maksimović, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade

Paolo Odorico, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris

Günter Prinzing, University of Mainz

Dieter Roderich Reinsch, Free University, Berlin

Alice-Mary Talbot, Dumbarton Oaks, Washington, D.C.

Εκδοτική Επιτροπή

Διευθυντής Έκδοσης

Καθηγητής Ταξίαρχης Γ. Κόλιας, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Πανεπιστήμιο Αθηνών

Εκδοτική Επιτροπή

Χαράλαμπος Γάσπαρης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρία Γερολυμάτου, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Στυλιανός Λαμπάκης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνοι Όλης

Χριστίνα Αγγελίδη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Αναστασία Γιαγκάκη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γεώργιος Καρδαράς, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρίνα Κουμανούδη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρία Λεοντσίνη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Γεράσιμος Μέριανος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνος Βιβλιοκρισιών

Στυλιανός Λαμπάκης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνος Επικοινωνίας

Νίκη Τσιρώνη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Διεθνές Επιστημονικό Συμβούλιο

Jean-Claude Cheynet, Πανεπιστήμιο Sorbonne-Paris IV

Ευάγγελος Χρυσός, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Slobodan Ćurčić, Πανεπιστήμιο Princeton

Judith Herrin, King's College, Λονδίνο

Johannes Koder, Πανεπιστήμιο Βιέννης

Ljubomir Maksimović, Σερβική Ακαδημία Επιστημών και Τεχνών, Βελιγράδι

Paolo Odorico, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι

Günter Prinzing, Πανεπιστήμιο του Mainz

Dieter Roderich Reinsch, Ελεύθερο Πανεπιστήμιο, Βερολίνο

Alice-Mary Talbot, Dumbarton Oaks, Ουάσιγκτον, D.C.

Τα *Βυζαντινά Σύμμεικτα* είναι η περιοδική έκδοση του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών / Τομέας Βυζαντινών Ερευνών / ΕΙΕ και αποτελούν τη συνέχεια του περιοδικού *Σύμμεικτα*.

Η υποβολή εργασιών προς δημοσίευση γίνεται ηλεκτρονικά στον δικτυακό τόπο του περιοδικού: www.byzsym.org. Οδηγίες προς συγγραφείς και άλλες πληροφορίες περιλαμβάνονται στον ίδιο δικτυακό τόπο.

Διευθυντής έκδοσης: ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Γ. ΚΟΛΙΑΣ
Εκδοτική Επιτροπή: ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ
ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Ηλεκτρονική επεξεργασία-σελιδοποίηση: ΔΗΜΗΤΡΑ ΡΕΓΚΛΗ

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλεομ.: 210 7273629
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: bookstore@eie.gr

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Byzantina Symmeikta is the periodical journal of the Institute of Historical Research / Section of Byzantine Research / NHRF and is the continuation of the journal *Symmeikta*.

Articles can be submitted electronically via the journal's website :

www.byzsym.org, where guidelines and further information for authors are available.

Executive Editor: TAXIARCHIS G. KOLIAS
Editors: CHARALAMBOS GASPARI
ΜΑΡΙΑ GEROLYMATOU
STYLIANOS LAMPAKIS

Word processing-layout: DIMITRA REGLI

Distribution: The National Hellenic Research Foundation
48, Vassileos Konstantinou, 116 35 Athens
Fax: (+ 30) 210 7273629
e-mail: bookstore@eie.gr

© The National Hellenic Research Foundation
Institute of Historical Research
Vassileos Konstantinou 48, 116 35 Athens - GR

ISSN: 1792-0450

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ – CONTENTS

ΑΡΘΡΑ/ARTICLES

- Anagnostis AGELARAKIS, The Fall of Polystylon Fort to the Ottomans: The Historical Context and the Narrative of its decapitated Defender. 11-52
- Ελισάβετ ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (III). 53-89
- Φώτης ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, “*Something Good for the Soul*”. Crime and Repentance in *Aprophthegmata Patrum*. 91-110
- Αντώνης ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Επισκευάζοντας τα τείχη της Κωνσταντινούπολης: αυτοκρατορικές πρωτοβουλίες κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. 111-128
- Giovanna CARBONARO, Poesia e Musica nel *Canzoniere* cipriota del Cod. Marc. Gr. IX. 32 (=1287): Il Caso della Lirica nr. 41. 129-144
- Σοφία ΓΕΡΜΑΝΙΔΟΥ, Μια μορφή «περιβαλλοντικού» πολέμου στο Βυζάντιο: Γεωργικές δολιοφθορές και αγροτικά εργαλεία ως φονικά όπλα. 145-172
- Anthony ΚΑΛΔΕΛΛΙΣ, The Social Scope of Roman Identity in Byzantium: An Evidence-Based Approach. 173-210
- Αναστασία ΚΟΝΤΟΠΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Εσωτερικές μεταναστεύσεις στο ύστερο Βυζάντιο (μέσα 13ου-τέλη 14ου αι.). 211-238
- George ΚΑΡΔΑΡΑΣ A re-approach of Procopius’ ethnographic account on the early Slavs. 239-257
- Κωνσταντίνα ΓΕΡΟΥΛΜΟΥ, Πλινθευτές, κεραμοποιοί και καμίνια στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους. 259-313
- Δημοσθένης ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ χειρόγραφο Θεοτοκάρου τοῦ Ἰδρύματος Παπανικολάου (Κομοτηνὴ) καὶ ὁ κωδικογράφος Ἱερεμίας Μαγγαφούρης ὁ Σιναΐτης. 315-346
- Grigorios ΡΑΡΑΓΙΑΝΝΙΣ, *Quisquilia* and methodological suggestions on the occasion of the Eustathius’ Letters. 347-366
- Διονύσιος Α. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, Βυζάντιο και ρωμαϊκό πρωτείο κατά τον 11ο αιώνα: Το πρόβλημα της συνειδητοποίησης των παπικών αξιώσεων. 367-400

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ/BOOK REVIEWS

- Κωνσταντίνος ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ, Βιβλιοκρισία: ΕΡ.-Σ. ΚΙΑΠΠΟΥ, (έκδ.), *Θεοφύλακτος Αχρίδος, Μαρτύριο των δεκαπέντε μαρτύρων της Τιβεριούπολης*, Αθήνα 2015. 403-411

Ioannis TELELIS, Book Review: E. PASCHOS – C. SIMELIDIS, <i>Introduction to Astronomy by Theodore Metochites</i> (Stoicheiosis Astronomike 1.5-30), Singapore-Hackensack, NJ: World Scientific 2017.	413-423
Ευγενία ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Βιβλιοκρισία: J. SHATZMILLER, <i>Cultural Exchange: Jews, Christians, and Art in the Medieval Marketplace</i> , Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2017.	425-428
Πολύμνια Γ. ΚΑΤΣΩΝΗ, Βιβλιοκρισία: Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, <i>Τοπικά συμβούλια στις βυζαντινές πόλεις. Παράδοση και εξέλιξη (13ος-15ος αι.)</i> , Αθήνα 2015.	429-443
Ειρήνη-Σοφία ΚΙΑΠΠΙΔΟΥ, Βιβλιοκρισία: <i>Ecclesiastical History and Nikephoros Kallistou Xanthopoulos, Proceedings of the International Symposium, Vienna, 15th-16th December 2011</i> , ed. Chr. GASTGEBER and S. PANTEGHINI, Wien 2015.	445-449
Δημήτρης ΛΕΤΣΙΟΣ, Book review: D. ΚΑΡΑΜΒΟΥΛΑ, <i>Von Diokletian zu Iustinian. Kontinuität und Legitimität in der Beziehung zwischen Kaisern und Untertanen</i> [Byzantinische Studien und Texte, 5], Münster 2015.	451-457
Γιώργος ΚΟΥΤΖΑΚΙΩΤΗΣ, Βιβλιοκρισία: O. DELOUIS – A. COUDERC – P. GURAN (επιμ.), <i>Héritages de Byzance en Europe du Sud-Est à l'époque moderne et contemporaine</i> , (Monde Méditerranéens et Balkaniques, no 4), École Française d'Athènes, Αθήνα 2013.	459-465
Διονυσία ΜΙΣΙΟΥ, Βιβλιοκρισία: D. POTTER, <i>Theodora. Actress, Empress, Saint</i> , Oxford University Press 2015.	467-478
Χρήστος Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Βιβλιοκρισία: Π. ΚΑΖΑ, <i>Ἡ ἱστορικότητα τῶν ἀπόψεων τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τὴν πολιτική. Οἱ ἀνησυχίες καὶ οἱ ὀραματισμοὶ του</i> , Θεσσαλονίκη 2016.	479-480
Χρήστος Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Βιβλιοκρισία: Γ. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, <i>Βυζαντινὴ Ἀναγέννηση καὶ Οὐτοπία. Ὁ Πλήθων καὶ τὸ Δεσποτᾶτο τοῦ Μυστρᾶ</i> , Ἀθήνα: Ἐὐρασία, 2017.	481-484
Petros BOURAS-VALLIANATOS, Book Review: A. K. DEMETRIADES, (ed.), <i>Iatrosophikón. Folklore Remedies from a Cyprus Monastery: Original text and parallel translation of Codex Machairas A.18</i> , Foundation Anastasios G. Leventis, Nicosia 2015.	
Στυλιανός ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ, Βιβλιοκρισία: M. HINTERBERGER, <i>Phthonos. Mißgunst, Neid und Eifersucht in der byzantinischen Literatur</i> (Serta Graeca. Beiträge zur Erforschung griechischer Texte, Band 29), Wiesbaden 2013.	485-498
	499-502
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ / ABBREVIATIONS.	503-507
Piotr L. GROTOWSKI, Παράρτημα/Appendix, <i>The Hodegon. "Considerations on the location of the Hodegetria sanctuary in Constantinople"</i> .	1-75

THE FALL OF POLYSTYLON FORT TO THE OTTOMANS: THE HISTORICAL
CONTEXT AND THE NARRATIVE OF ITS DECAPITATED DEFENDER

Prelude

There was not to be any forthcoming succor to the siege of Polystylon fort at the Aegean shores of western Thrace¹. During the tumultuous years following the most destructive Byzantine dynastic civil wars between Andronikoi II and III², and later between John VI Kantakouzenos³ and the self-proclaimed

1. During the Late Byzantine period Polystylon continued to operate in the Aegean shorelines of western Thrace both as a fort, *φρούριον*, according to Gregoras, *Roman History* (ed. L. SCHOPEN – I. BEKKER, v. I-III [CSHB, Bonn 1829-55]), XII. 16: v. II, 626 [hereafter Gregoras, *Roman History*]: relative excerpt: *διὰ δὴ ταῦτα καὶ ἄσμενος, τὴν Διδυμοτείχου ἐπιτροπὴν παραδοὺς Εἰρήνη τῇ συζύγῳ καὶ βασιλίδι σὺν τὰδελεφῶ Μανουὴλ τῷ Ἀσάν, ἀφίκετ' εὐθὺς καὶ ὠχύρου τὸ φρούριον, ὃ Πολύστυλον ὀνομαζόμενον πάλαι πρὸς θάλατταν νῦν αὐτὸς ἐξ οἰκείας δαπάνης συνεστήσατο παρὰ τὰς τοῦ Νέστου ἐκβολάς,* and a functional harbor of a coastal village described as *πολίχιον παράλιον* according to John VI Kantakouzenos, cf. Cantacuzenus, *Histories* (ed. L. SCHOPEN, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum Libri IV*, v. I-III [CSHB, Bonn 1828-1832], III. 37: v. II, 226 [hereafter: Cantacuzenus, *Histories*].

2. During 1321-1322, and 1327-1328, between the Andronikoi II and III, with destructive effects afforded on the land, population and state resources, cf. Cantacuzenus, *Histories*, I.28: v. I, 137-138, and further between John VI Kantakouzenos and the self-proclaimed regency of John V Palaiologos between 1341-1347, cf. Gregoras, *Roman History*, XV. 1: v. II. 747-748.

3. D. M. NICOL, *The Byzantine family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460: A genealogical and prosopographical study*, Dumbarton Oaks, Washington, DC 1968, 35ff [hereafter NICOL, *Family of Kantakouzenos*], 35-103. PLP, n. 10973.

regency⁴ of John V Palaiologos, Emperor John VI Kantakouzenos had abnegated the throne in 1354⁵, in favor of his son co-Emperor Matthew Kantakouzenos, who in turn was dethroned in 1357, by Emperor John V Palaiologos⁶ (Emperor Andronikos III' son). Meanwhile the remnants of the Byzantine Empire were in an alienated⁷ and ruinous state⁸, imminently threatened by the intrusions of the Bulgars⁹, the invasion of the Serbian state¹⁰, and the incursions in imperial lands of Karasi emirate razzias¹¹. The Ottomans, previously implicated into the belligerent Byzantine matters¹², were already established by stratagem in 1352 at the stronghold of Tzymbé on the shores of the Dardanelles; under the leadership of Orhan's¹³ son

4. Empress Anna of Savoy (wife of Andronikos III), the Patriarch of Konstantinople John XIV Kalekas, and Megas Doux Alexios Apokaukos (who had risen in hierarchy only through the support of John VI Kantakouzenos), cf. D. M. NICOL, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge Univ. Press, 2002, 185-188, 253ff.

5. D. M. NICOL, The Abdication of John VI Cantacuzene, *BF* 2 (1967) [=Polychordia. *Festschrift F. Dölger*], 275-279 [=IDEM, *Collected Studies II. Studies in Late Byzantine History and Prosopography*, London 1986, n. VI].

6. Son in law to Emperor John VI Kantakouzenos, through marriage to his daughter Helena [*PLP*, n. 21365], cf. A. LUTTRELL, John V's Daughters: A Palaiologan Puzzle, *DOP* 40 (1986), 103-112. Further, one of their daughters, most probably Eirene [*PLP*, n. 21352], was betrothed (or wedded but of an unconsummated marriage) to Orhan's son Halil, cf. NICOL, *Family of Kantakouzenos*, 134-135, and footnote 4; LUTTRELL, John V's Daughters, 103.

7. During the civil war of 1341-47 there had also been significant social strife and alienation between the aristocracy and the *μέσοι* with significant economic consequences, cf. A. E. LAIOU – C. MORRISSON, *The Byzantine Economy*, New York 2007, 195-200.

8. In addition to civil strife, there were matters of religious disparity, and the ravaging effects of the plague, cf. NICOL, *Last Centuries*.

9. NICOL, *Last Centuries*, 168-169.

10. See in general G. Ch. SOULIS, *The Serbs and Byzantium during the reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his successors*, Dumbarton Oaks, Washington, DC, 1984 [2nd edition Athens 1995].

11. E. ZACHARIADOU, The Emirate of Karasi and that of the Ottomans: Two Rival States, in: *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, ed. EADEM [Institute for Mediterranean Studies, Halcyon Days in Crete I, University of Crete Press, Rethymnon 1993], 225-236.

12. As allies to Kantakouzenos against the self-proclaimed triumvir regency (they had blatantly violated Emperor Andronikos III' terms whereby he had entrusted his young son John V Palaiologos to the care of his dear friend and Grand Domestic, Regent, John Kantakouzenos) on behalf of the adolescent John V Palaiologos.

13. Emir Orhan of Bithynia, son of Osman, had solicited the hand and subsequently

Süleyman Pasha, decidedly taking immediate advantage of the earthquake effects of 1354, had initiated their rapidly expanding conquests in Thrace¹⁴.

On Matters of the Historical and Archaeological-Anthropological Records

Having crossed the Dardanelles to Thrace with Süleyman Pasha, marching warrior-lord Gāzī¹⁵ Evrenos (Εβρενός) Bey¹⁶ of a Christian family of warriors in north-western Asia Minor that had converted to Islam¹⁷, had conquered the city of Komotini by 1361. Further expanding the westward frontiers of

married Emperor John VI Kantakouzenos' daughter Theodora [PLP, n. 10940], in 1346, soon after the latter's coronation in Adrianople, cf. Gregoras, *Roman History*, XV. 5, v. II, 762-763; Cantacuzenus, *Histories*, III.95: v. II. 585-589; Doukas, *Historia Turco-Bizantina (1341-1462)*, ed. V. GRECU, Bucharest 1958, 57-61. Hence, Emperor John VI Kantakouzenos was father in law of both Emir Orhan, and Emperor John V Palaiologos.

14. N. OIKONOMIDES, From Soldiers of Fortune to Gazi Warriors: The Tzympe Affair, in: *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V.L. Ménage*, eds. C. HEYWOOD – C. IMBER, Istanbul 1994, 239-247 [= ID., *Society, Culture and Politics in Byzantium* (Variorum Collected Studies Series: CS 824), XX.

15. A warrior or raider for the faith, or one that carries holy war against the infidels, cf. I. COLIN, What Does *Ghazi* Actually Mean?, in: *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis*, eds. C. BALIM-HARDING – C. IMBER, Istanbul 2000, 165-178. C. FINKEL, *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire 1300-1923*, London 2005, 10 [hereafter: FINKEL, *Osman's Dream*]. By the way of inscriptions Orhan is the first of the Ottoman rulers to be mentioned, since the 1330s, as "Sultan of the Gazis": FINKEL, *Osman's Dream*, 10; cf. C. KAFADAR, *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*, Berkeley 1995, 76.

16. One of the most famous marcher-warrior lords, allied yet quasi-independent from the Ottomans, fought for the conquest of "Rumeli". At Komotini as his base in Thrace he erected some of the earliest Muslim buildings in the region to accommodate the needs of the faith warriors, cf. FINKEL, *Osman's Dream*, 9, 19; H. W. LOWRY, *The Nature of the Early Ottoman State*, Albany 2003, 58-66; M. KIEL, Observations on the History of Northern Greece during the Turkish Rule, Historical and Architectural Description of the Turkish Monuments of Komotini and Serres, their Place in the Development of Turkish Ottoman Architecture, and their Present Condition, in: ID., *Studies of the Ottoman Architecture of the Balkans*, Hampshire 1990, III. 426-428 [First published in *Balkan Studies* 12 (1971), 415-444]; ID., The Oldest Monuments of Ottoman – Turkish Architecture in the Balkans, in ID., *Studies on the Ottoman Architecture ...*, XIV. 127-133 [First publ. in *Sanat Tarihi Yilligi* 12 (1983), 117-138]. Cf. PLP, n. 5955.

17. The family of Evrenogullari (sons of Evrenos), cf. FINKEL, *Osman's Dream*, 19; I. MÉLIKOFF, art. Ewrenos Oghullari, *EI*², 720-721.

the perseveringly budding Ottoman state he had conquered during the second half of the 1360s the urban centers of Peritheórion, Xántheia, and Maróneia; cities that were immediately peripheral to Polystylon. Conterminous were the advances and possessions of Ottoman Turk forces in Didymoteichon and Adrianoupolis, successfully pre-paved by Súleyman Pasha and following his accidental death in 1357 under the leadership of his brother Murad¹⁸, as the commander in chief in Thrace¹⁹. Consequently, following the marcher-lord conquests on behalf of the Ottomans in their immediate region, the Romans (Byzantines) at Polystylon had been under a cloud of blockade. They were restricted from the grids of communications with their peripheral urban centers, in what was perceptibly steadily and ominously devolving to a grievous and un-sustaining surrounding by the countryside²⁰, while from the seaward-winds, foaming the piracy infested waves, there was no relief from western Christian ships in the horizon²¹. Yet Polystylon must have served, by

18. On the case that Sultan Murad married a daughter of Emperor John V Palaiologos in 1389, cf. NICOL, *Family of Kantakouzenos*, 134-135; LUTTRELL, *John V's Daughters*, 103.

19. cf. FINKEL, *Osman's Dream*, 17.

20. Since the initial waves of Turcoman fighters, *gāzīs*, *dervishes* (Muslim holy men of Turco-Islamic culture who supported and fought with the marching warriors), the invasion of *yoruks*, and the raids of the *akincis* (for the latter cf. Mihailović, *Konstantin, Memoirs of a Janissary*, ed. S. SOUCEK, Translated by B. STOLZ, Princeton 2011, 42, 89-91 [hereafter *Mihailović, Memoirs*]; cf. C. G. LIAKOPOULOS, *The Ottoman Conquest of Thrace: Aspects of Historical Geography* (Bilkent University, Ankara 2002), 56, and 87 [<http://hdl.handle.net/11693/29189>]; as a comparative reference for the gruesome intent of polluting a besieged stronghold with the blood of fallen soldiers, their putrefied bodies, and the odor of their cremation cf. Nestor-Iskander, *The Tale of Constantinople (Of Its Origin and Capture by the Turks in the Year 1453)*. Translated and Annotated by W. K. HANAK – M. PHILIPIDES, New Rochelle 1998, 30. 47 [hereafter Nestor-Iskander]; cf. also the new edition of the Russian Text with a Spanish translation: *Néstor Iskándér Relato sobre la toma de Constantinopla*. Estudio preliminar, traducción y notas de M. C. OLEA [Fuentes y documentos 2], Granada 2003, 59 [hereafter: *Relato*]; for archaeometrically derived dietary intake analyses of the *Polystylites* during this Late Byzantine period cf. A. P. AGELARAKIS – A. AGELARAKIS, *Abdera/ Polystylon: A Byzantine Town in Western Thrace in the Context of Historical Developments during the 6th – 14th Centuries as Depicted by its Archaeo-Anthropological Record*, *ByzSym* 25 (2015), 35, 39 [hereafter: AGELARAKIS – AGELARAKIS *Abdera/ Polystylon*].

21. As a comparative reference to allied aid provided during the siege of Constantinople cf. *Giorgio Sfranze, Cronaca* (ed. R. MAISANO [CFHB 20]), 140-142 [hereafter *Sfranze, Cronaca*]; cf. *The Fall of the Byzantine Empire: A Chronicle by George Sphrantzes 1401-1477*.

means of its enduring persistence, as the local refuge fort (*φορούριον*) and of what had remained of the regional *κατεπανίκιον*²².

Whereas historical references addressing specific details on Polystylon under siege (either by the earlier arrival of Turkic hordes in Thrace²³ or during the subsequent more systematic arrival of Ottoman military forces in “*Rumeli*”) are missing, relative historical recordings specific to the regional locality and data derived from the combined archaeological and anthropological records of the coeval component of the site’s contexts and cemetery²⁴ (Figure 1), provide elucidating particulars on the narrative of the final years of the fort. The folks and *πάροικοι* of Polystylon, as a premise of what their forbearers and elders had resolved in a multitude of occasions²⁵ sought refuge and reassurance behind the strong walls of the fort²⁶. Their auxiliary militia efforts²⁷ augmented the garrison force²⁸, the

Translated by M. PHILIPIDES, University of Massachusetts Press, Amherst, 1980, § XXXVI, 71-74 [hereafter *Sphrantzes The Fall of the Byzantine Empire*].

22. A “Κατεπανᾶτον”, or “Κατεπανίκιον” was governed by a “Κατεπάνω”, “Ἄρχων”, or “Κεφαλή”, cf. L. ΜΑΚΣΙΜΟΒΙĆ, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988, 70-83.

23. Turks that had remained in Thrace since their coalition with the Catalan pillaging, and then by reason of the second civil war (1341-54), they were making a living “... as mere bandit groups ...” raiding the Byzantines under the exercise of “holy war” against the Christians, cf. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *The Ottoman Conquest*, 56.

24. In the context of relative diachronic records spanning from the Early to the Late Byzantine periods’ sites and cemeteries of Abdera/Polystylon.

25. AGELARAKIS – AGELARAKIS, Abdera/ Polystylon, 33-39.

26. The *Polystylites* and the fort had benefited significantly from Kantakouzenos’ efforts. In 1342 he supplied the population and the fort with wheat provisions, redoubling the stronghold and stationing soldiers to assist in military matters and defense operations, cf. AGELARAKIS – AGELARAKIS, Abdera/ Polystylon, 25, footnote 40.

27. Cf. Thomas Magistros, *Λόγος περὶ πολιτείας*, ed. J. P. MIGNÉ, *PG* 145, cols. 495-548. M. BARTUSIS, Urban Guard Service in Late Byzantium: The Terminology of the Institution, *Macedonian Studies* 5 (1988), n.s. 2, 52-77; cf. AGELARAKIS – AGELARAKIS, Abdera/ Polystylon, 35.

28. During times of war the membership of the force would have included irregulars and *φύλακες* (guards) from the civilian *Polystylites*, along with *στρατιῶται* (soldiers), *τοξόται* (archers), *τζαγκαρότορες* (crossbow men), and a number of cavalry (*ἵππεῖς*) under a seasoned commander. For a relative discussion cf. M. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, University of Pennsylvania Press 1992, 270-321.

sons of any *προνοιάριοι*²⁹ dutiful to their inheritable obligations³⁰, and any militia and military men who had fled from the conquered regional cities³¹. In their *intra muros* aggregate, through intergenerational wisdom, the vivid narratives of the local elders and experience of any present *προκαθήμενοι* and *καστροφύλαξ*³², as well as the relatively constant mode of *vi et armis*, they had implemented buffer mechanisms and strategies to provide for coping abilities with occasional *ab extra*, and intramural dietary resource procurement³³.

Polystylon³⁴ fort, with the fortification repairs and military preparations

29. Gregoras recorded that Kantakouzenos reassessed and redistributed *πρόνοιαι*, in 1341, to the entire soldiery, cf. Gregoras, *Roman History*, XII. 6: v. II, 595. Given that Polystylon had benefited by taking Kantakouzenos' side during the civil war against the self-proclaimed regency of John V Palaiologos (see footnotes 4, and 12, supra), it is suggested that although there could have been a number of pronoiars established in the locality before 1341, they would have been established after the *πρόνοιαι* redistribution of 1341.

30. Transferable by imperial privilege regarding pronoiar soldiers and/or of communally held *πρόνοιαι* cf. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, A propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats, *TM* 8 (1981), 368-369 [=ID., *Society, Culture and Politics in Byzantium* (as in n. 14), XVI].

31. Also considering the possibilities that a number of civilians, delegates, and even people of the cloth could have fled from the peripheral urban centers seeking refuge at the fort; some of them anticipating a seaward escape.

32. Cf. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army*, 313-314.

33. Cf. AGELARAKIS - AGELARAKIS, Abdera/ Polystylon, 34, 39, footnote 63.

34. CH. ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ, Western Thrace in the Early Christian and Byzantine Periods: Results of Archaeological Research and the Prospects, 1973-1987, *BF* 14/1 (1989) [=First International Symposium for Thracian Studies "Byzantine Thrace". *Image and Character*, Komotini, May 28th-31st 1987], 41-58; cf. P. ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΙΣ, Η ἐκκλησιαστική ὀργάνωση καὶ διοίκηση τῆς Δ. Θράκης κατὰ τὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ, *BF* 14/1 (1989), 204-205 (and particularly the explanatory footnotes *ibid.* 28, 29, 30, and 31). CH. ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ, Ανασκαφή Πολύστουλου Αβδήρων, *ΠΑΕ* (Athens, 1982), 18-26; ID., Ανασκαφή Πολύστουλου Αβδήρων, *ΠΑΕ* (Athens, 1983), 13-19; ID., "Byzantine Thrace", in V. ΠΑΠΟΥΛΙΑ - Μ. ΜΕΡΑΚΛΙΣ - Χ. ΣΥΜΕΟΝΙΔΗΣ - Τ. ΚΟΡΡΕΣ - Ρ. ΧΗΔΙΡΟΓΛΟΥ (eds.), *Thrace*, Komotini 1994, 158-162; CH. ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ - Ν. ΖΕΚΟΣ, Ανασκαφή Πολύστουλου Αβδήρων, *ΠΑΕ* (Athens, 1984), 12-17; A. P. AGELARAKIS - A. AGELARAKIS, The Palaeopathological Evidence at Polystylon Abdera, Greece, *BF* 14/1 (1989), 9-26; A. P. AGELARAKIS, Archaeological Reconstructions of the Late Byzantine Polystylon Population, Research and Exploration, *National Geographic Society* 8(1) [1992], 119; ID., Excavations at Polystylon (Abdera): Aspects of Mortuary Practices and Skeletal Biology, *ΑΔ* 47-48 [1992-1993], (1997), 293-308; A. P. AGELARAKIS - CH. ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ, Cemeteries at Polystylon (Abdera), On Burial Customs and Practices in the Rhodopes, *Rhodopica*, 1998/1, 57-67.

in order³⁵, was strategically positioned on the acropolis hill of ancient Abdera³⁶, outfitted to offer the structural integrity of a stronghold to the collective force of defenders and refuge seekers. Aspects of the circumstances experienced during the upheaval of the Late Byzantine period at Polystylon may be gleaned not only from coeval historical narratives describing the violent conquest of Byzantine lands, but as importantly through analyses of the skeletal population interred at its intra-mural cemetery site. Dietary evaluations through stable isotopic analysis revealed an unprecedented in diachronic scale, since the foundation of Abdera in the 7th c. BC, decrease in terrestrial animal protein intake, reduced to the lowest measure of dietary contribution of just 8.0%, also uniquely lacking any protein intake with isotopic signs of foods drawn from the littoral zone of the fort. Similarly, C3 pathway photosynthesizing plants, like wheat and barley, revealed the lowest intake level since the 7th c. BC, while hardier C4 pathway photosynthesizing plants reached the most significant intake, at 41% of consumption³⁷.

Regarding a number of demographic dynamics during the last occupation phase of Polystylon, an ominous mortality predominance at 62.5% of the population sample had affected the young individuals, the vast majority of whom had ranged within the cohorts of the later *terminus* (ca. 4.0-5.5 years) of the Infancy I³⁸ and of the later Infancy II³⁹ age subgroup

35. See footnote 26, supra.

36. Herodotus, I. 168, ed. C. HUDE, *Herodoti Historiae*, Oxford³ 1927; Aelian, *Varia Historia* 12.9 [Loeb Classical Library - 486], ed.-transl. N. G. WILSON, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1997, 360; Cf. A. AGELARAKIS, Klazomenians of Three Continents: Emphasis of the 7th c. BC, in: *NOSTOI. Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age*. Eds.: N. STAMPOLIDIS - Ç. MANER - K. KOPANIAS, Istanbul: Koç University Press 2015, 923-985; ID., The Clazomenian Colonization Endeavor at Abdera in Retrospect: Evidence from the Anthropological Record, in: A. MOUSTAKA - E. SKARLATIDOU - M.-C. TZANNES - Y. ERSOY (eds.), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony, Proceedings of International Symposium*, Thessaloniki 2004, 327-349; ID., On the Clazomenian Quest in Thrace during the 7th and 6th centuries BC, as revealed through Anthropological Archaeology, *Εὐλιμένη* 2 (2001), 161-186.

37. AGELARAKIS - AGELARAKIS, Abdera/ Polystylon, 15, 34-35, footnote 65, figure 12.

38. Infancy I ranges from Birth to 6.0 years of age.

39. Infancy II ranges from 6.01 to 12.0 years of age.

years (ca. 8.0-11.0 years). Adult⁴⁰ male individuals, who had ranged between 18 to 50 years, followed with 33.33% prevalence at the mortality curve; they were trailed, divergently among all earlier occupation phases at Polystylon/Abdera, by a single adult individual representing the female cohort⁴¹. Adult male individuals included a good number of veterans and seasoned combatants, based on forensic anthropological analyses of their skeletal remains. Evidentiary lines were provided by skeletomuscular changes and relative markers of stress, as well as palaeopathological assessments on the nature, type, and significant observation ratio of healed, healing, and *perimortem* skeletal trauma impacts⁴². Furthermore, a considerable membership of the *Polystylite* and fort defenders' population sample comprised closely knit kinship relationships as revealed by skeleto-anatomic morphometric and epigenetic non-metric trait studies⁴³. An overwhelming ratio of observed prevalence was particularly disclosed among the Infancy I and Infancy II age cohort individuals with a focus on the dental expression variables of the Carabelli's trait. This indicated that the young cohort of the Polystylite population sample, during the last phase of its occupation,

40. "Adults" combines in this context three separate age subgroups: 1) Young Adults (18.0-25.0 years), 2) Middle Adults (25.01 to 35.0 years), and Late Adults (35.01 to 45.0 years).

41. Only an adult female was identified, interred at the Late Byzantine cemetery, a unique case of intra-population sample dynamics compared with all cemeteries and burial grounds of earlier Byzantine and pre-Byzantine periods at Polystylon/Abdera reaching to the 7th c. BC. Although the potentiality is considered that females could have attainably sustained a better survivorship score compared to males, the study of the previous phase of occupation at Polystylon clearly indicated through biometric and palaeopathological analyses, parameters of severe morbidity and comorbidity which had resulted to a significant attrition within their cohorts, affording consequences to the dynamics of female prevalence in the composition of immediate future generations, cf. AGELARAKIS - AGELARAKIS, Abdera/Polystylon, 19-22, 26-27. The possible action is also considered that a female or number of females could have been evacuated to "safer" places contemplating the imminent danger of capture and abduction by the marauding invaders and/or enslavement in case of the fall of the fort; reminiscent of similar precautions that had to be taken by a directive that had been issued by Emperor Andronikos II «to evacuate people in the endoplains and to repair-fortify the towns», cf. G. Pachymeres, *Historical Relations* (ed. A. FAILLER, *Georges Pachymeres Relations Historiques*, v. 1-5 [CFHB 24/1-5], Paris 1984-2001), VII.37: v. III.121.

42. AGELARAKIS - AGELARAKIS, Abdera/ Polystylon, 27, 41-42.

43. AGELARAKIS - AGELARAKIS, Abdera/ Polystylon, 27-28, 41-42, footnote 47.

presented expressed epigenetic discrete traits as a result of gene reshuffling of a nearly endogamous population affected by isolationism⁴⁴.

Hence, traces revealing of significant bonds of affinity epitomized by interwoven blood relations, along with the high level of shared social knowledge, as it usually exists within tightly woven communities, the power of trust and loyalty in their lengthy interactions, the experience of cooperation and coherency⁴⁵ in the midst of a shattered and atrocious milieu must have had catalytically solidified the spirit and determination of the defenders' resolve in their engagement against the archenemy forces. The important elements of firmness of purpose, the warm fellowship, and comradeship of the Polystylites, a *modus vivendi* tested and honed through generations of recurrent adversities and hardships, contributed significantly to the leadership resolve of the seasoned military commander of the fort, sustaining and emboldening the uniquely long lasting resistance of Polystylon in the assaulting attempts by waves of outlandish invaders⁴⁶; the latter were exhilarated and encouraged by the *dervishes* to press on the fight with the promise of land properties and possessions, as well as booty allotments at the defeat of the besieged Byzantines⁴⁷. Repelled at their advances against the fort however, they would have retracted and would not have likely made "...another attempt for a long time"⁴⁸; particularly as the surrounding fertile

44. Along other provincial socio-cultural norms, safety matters, and economical reasons such as patrilocal tendencies of the villagers, private land owners (*οικοδεσπότες*), and *προνοιαρχοί* for the preservation of homestead holdings, constraining pressures restricting the range of movement of the Byzantines must have abruptly intensified by the incursions of the invaders and the capture of all peripheral urban centers particularly since 1361.

45. Able to operate as a closed network to efficiently resolve emerging problems while having an expert local knowledge of the advantages and weaknesses of their situation

46. Without excluding the probability that Christian renegades, converts to Islam, and/or alienated Byzantines could have joined the Ottoman lot in its immediate needs of a rapidly expanding state, cf. LOWRY, *The Nature of the Early Ottoman State* [as in n. 16], 57, 95-96, 102; Apropos, Gāzī Evrenos Bey's early system of the youth-levy for military service is thought to had taken place in the 1380s, cf. V. DEMETRIADES, Some Thoughts on the Origins of the Devşirme, in *The Ottoman Emirate (1300-1389)* [as in n. 11], 23-31.

47. Cf. FINKEL, *Osman's Dream* [as in n. 16], 9.

48. Cf. *Mihailović, Memoirs*, 43. 94 (offered as a means of comparison from a relatively coeval component).

lands between the plains of Polystylon region and Xantheia⁴⁹ could have been distributed accordingly among the Osmanlis for settlement and dividends of tax-levy from the conquered populations of the peripheral cities, from both owners (*οικοδεσπότες* and *προνοιάριοι*) and tenants (*πάροικοι* and *περσίοικοι*), without necessarily the fall of the fort. This however, could inherently involve the lingering threat of opportune punitive skirmishes by the fort's mounted militia within a certain radius from Polystylon⁵⁰.

Delimited by the actions and spatial limitations imposed by the conquerors in the regional locality it appears that the defenders of Polystylon continued to sternly defy subjugation by the imposing and increasingly truncating presence of the Turks that had successively trespassed their environs of old. Thus, resisting the plundering and pillaging pursuits of the invaders⁵¹, the confiscation of their landed properties and valuable possessions, the abduction and enslavement of captured Byzantines⁵², matters of record which were recently admitted through historical research by a number of scholars as the *raison d'être* of the conquest⁵³, the Polystylites were rejecting to concede to the predatory realities of territorial expansion fueled by opportune and expendable coalitions between Muslims and some apostate Christians, under the machinations of the emerging Ottoman "Realpolitik"⁵⁴. Thus, defying bondage and the denigration to the status of

49. The specific cohesion and exertion of elements of resolve, mentioned above, which must have predominated at Polystylon, comprised most critical strategy framework against the enemy. Such conditions however would have been remarkably challenging to sustain within the context of survivorship requirements of a much larger and more open membership network in the urban centers in the immediate region of Polystylon.

50. A new center emerged in the region, the Ottoman settlement of Yenisea, located about an hour's horse ride due north from Polystylon, at the center of the plains of Xanthe, cf. AGELARAKIS - AGELARAKIS, *Abdera/ Polystylon*, 24, footnote 36.

51. FINKEL, *Osman's Dream*, 10, 15; cf. LOWRY, *The Nature of the Early Ottoman State*, 57, 95-96, 102.

52. *Mihailović, Memoirs*, 47. 96-97.

53. FINKEL, *Osman's Dream*, 10, 15; cf. LOWRY, *The Nature of the Early Ottoman State*, 57, 95-96, 102.

54. For example: 1) omitting from their early state chronicles that Orhan was not only allied but also married with the Byzantine royal bloodline; and 2) in their alliances with Christian warrior lords they had subdued and annexed the lands of their Muslim neighbors in Asia Minor such as that of the Karesi emirate, cf. FINKEL, *Osman's Dream*, 15-16.

re'aya, it clearly appears that the Polystylites must have instead reckoned to stand in resistance, truthful to their ancestors and the legacy of their land-lordship, seemingly with no exit strategy; particularly it is suggested following the exchange of hostilities⁵⁵ with the enemy since the early junctures of the successful defense of the fort.

Along with marching warrior-lord Gāzī Evrenos Bey there was another important marcher warrior-lord family of Christian origin from north-western Asia Minor, the Mihaloğullari⁵⁶, at the conquest vanguard in Thrace, initially with commander in chief Süleyman Pasha and subsequently with Murad. Following Orhan's death in 1362, Sultan Murad continued to spearhead successful conquests and territorial annexations occupying much of the southern Thracian region, and having defeated the combined forces of the Serbian and Bulgarian lords at the battle of Çirmen in 1371, in the region of the river Maritsa west of Adrianoupolis (Turkified to Edirne)⁵⁷, he pre-paved the conditions for the Ottoman expansion in Macedonia.

Following the combined revolts against their fathers and the consequent execution of Savci, as well as the imprisonment and blinding of Andronikos, respectively the sons of Sultan Murad and Emperor John V Palaiologos⁵⁸ in 1373, Manuel, the younger son of Emperor John V Palaiologos escaped to Thessaloniki⁵⁹ for fear of his life after the strife between Emperor John V Palaiologos and his son Andronikos had been resolved in 1381; and particularly since the latter's son, John, was slated as the successor to the Byzantine throne. Once in Thessaloniki, Manuel ruled to initiate operations

55. Having created an unforgettable and unforgiving precedent comprising wounded and killed comrades on both sides, blasphemies, curses, threats, and hatred.

56. The sons of Kōse-Mihal (Mihal the «Beardless»), an important dynasty with significant land holdings in Thrace from the early years of Ottoman territorial expansion in «Rumeli». The patriarch of the family was lord of Harman-Kaya, and friend to Osman, having also saved the life of the latter, tradition has it, from a plot against his (Osman's) life in 1298, at the wedding ceremony of the Greek lord of Bilecik who was about to marry the daughter of the Greek lord of Yarhisar named Nilüfer; she became the wife of Orhan, cf. *Mihailović, Memoirs*, 9. 16-17, footnote 3, 10. 18, and footnote 1; cf. also FINKEL, *Osman's Dream*, 19, 75.

57. FINKEL, *Osman's Dream*, 18.

58. He had to acknowledge Ottoman suzerainty and hence became Sultan Murad's vassal.

59. Cf. CH. BAKIRTZIS, The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessalonike, *DOP 57* (2003)[= *Symposium on Late Byzantine Thessaloniki*], 35-64.

against Ottoman expansion in Macedonia. Sultan Murad who was implicated in the Byzantine, despotic, affairs⁶⁰ was thus prompted to send his chief commander Kara Hallil Hayreddin Çandarli against Thessaloniki, having first amassed a great force in Thrace⁶¹. In the year 1383 the Ottoman forces already lay siege outside the walls of Thessaloniki, having first conquered in their passage important cities while conducting lateral military operations where conquest of Christian strongholds had been pending. By 1385, the year that marked the death of Manuel's blinded brother Andronikos, Kara Hallil Hayreddin Çandarli's mosque was an architectural and religious feature at the conquered city of Sérres⁶².

Whereas the specific date of Polystylon's conquest is lost in history, it is considered to have befallen during the earlier 1380s, rather than in the later mid-1380s⁶³, approximately following the systematic advance of the Ottoman army toward Thessaloniki which was led by the able Kara Hallil Hayreddin Çandarli who, along with the position of the first supervisor of the Ottoman army, was to also serve as the chief justice, and chief minister (hence the grand vizier) of Sultan Murad⁶⁴.

60. P. CHARANIS, *The Strife among the Palaeologoi and the Ottoman Turks, 1370-1402*, Byz. 16 (1944), 268-314 [=Id., *Social, economic and political life in the Byzantine Empire* (Variorum Reprints), London 1973, n. VI].

61. On the Ottoman conquest of Thessaloniki cf. S. J. VRYONIS, *The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430*, in: *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ed. A. BRYER - H. LOWRY, Birmingham 1986, 281-321; N. NECİPOĞLU, *Byzantium Between The Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge 2009, 41-118, 184-234.

62. cf. FINKEL, *Osman's Dream*, 19-20.

63. Cf. C. HAYWOOD, *The Via Egnatia in the Ottoman period: The Melzihanés of the Sol Kol in the late 17th / early 18th century*, in: *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, *Halcyon Days in Crete II*, ed. E. ZACHARIADOU (University of Crete Press, 1996, Rethymnon), 129-141; In the middle of the 1380s with the advent of the Ottomans in the region the days of Polystylon were coming to an end, whereas a new center emerged in the region, the Ottoman settlement of Yenisea located at the center of the plains of Xanthe, cf. A. AGELARAKIS and Ch. BAKIRTZIS, manuscript titled: "Physical Anthropology and Human Skeletal Remains: The Abdera/Polystylon Project (Three Cemeteries from the 6th to the 14th Centuries)", *Abstracts of 21st International Congress of Byzantine Studies*, British National Committee of the Association Internationale des Etudes Byzantines, London, 2006.

64. See footnote 62, supra. Further grand vizier Kara Hallil Hayreddin was the forebear of grand vizier Halil Candarli of Sultan Mehmed II *Fatih*.

Echoes Configured from the Final Assault Days against Polystylon Fort

Evidently, based on a synthesis of available historical and archaeological records, Polystylon comprised the last Byzantine stronghold to be vanquished by the Ottomans in the regional locality of the Western Thracian shores⁶⁵. During the last days behind the fort walls, the besieged Polystylites, having remarkably held out in resistance for over two decades since the conquest of Komotini had been outnumbered⁶⁶, inadequately provisioned, progressively malnourished, increasingly fatigued, under psychological duress, and sustaining intensified attrition effects by combat related injuries, consequent secondary infections, and aggravated comorbidity⁶⁷. Yet, bravely, they resisted during this asymmetric conflict and boldly fought the jostle of the attackers in what was a focused military assault on multiple sides⁶⁸ of the walls and gates of the fort by the Ottoman forces. Vigilantly defending, ingeniously repairing, and stoutly averting with all their might and courage with crossbow bolts, arrows⁶⁹, stones, pikes, and the sword, enemy attempts

65. See footnote 63, supra; AGELARAKIS - AGELARAKIS Abdera/Polystylon, 24, footnote 36, 40-41 (regarding the new Ottoman settlement of Yenisea in the region, nearly half way from Polystylon toward Xantheia).

66. As a comparative note of reference to the pressures imposed to a fortress by the numbers of the Ottoman troops in siege, Doukas (ed. GRECU, 249) notes on Thessaloniki *Μόλις γὰρ ἐν δέκα προμαχώσιν εἷς τζαρχοβόλος ἴστατο* (“There was barely one crossbowman to cover ten turrets”: H. J. MAGOULIAS, *Doukas. Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks: An Annotated Translation of Historia Turko-Byzantina*, Detroit 1975, 171).

67. For a demographic profile insight of the population sample interred in the Late Byzantine period cemetery of Polystylon cf. AGELARAKIS - AGELARAKIS, Abdera/ Polystylon, 25-27, 35 (the latter for the high prevalence of traumatic injuries).

68. For a comparative strategy of the preparations and military assault on a fort or fortress by Ottoman troops coeval to the era cf. *Mihailović, Memoirs*, 45. 93.

69. The author is in support of the distinction made between *τοξόται* (archers) and *τζαρχάτορες* (crossbow men) as for example mentioned by Doukas (as in 66); cf. T. G. KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, [BV XVIII], Vienna 1988, 220-238, 245-253. Based on the author’s personal experience archers use different upper extremity muscle groups (antagonistic in action) to draw the bow and aim compared to crossbow men, draw different types of bow sidedness (right-handed versus left-handed), length, type (i.e. self-bow, compound, recurve) and draw weight (i.e. from 55-75+ pounds), use different types of arrow shaft length, weight, and fletching, must train constantly for keeping up with marksmanship, use different techniques and require more space to draw and shoot compared to crossbow men, and may carry a lighter upper body protective panoply (also a helmet would have been very

to breach, scale, or undermine the walls they were under the tumult of drums, the uproar, the shouting and battle cries, skillfully aimed by the troops of the invaders to drive them in psychologic despair⁷⁰. The firing of early culverins by enemy gunners in the morning, the shower of arrows and javelins, sling shots, stone missiles hurled with great force from trebuchets and catapults⁷¹, as well as the battering rams combined with fire set on the gates⁷² by flaming arrows on incendiary materials⁷³ would be scoring direct hits and ricocheting on the walls and on the sheltering structures within the peripheral wall of the fort with ruinous effects, eliminating perishable resources, and debilitating the capabilities of the defenders.

The defenders, despite their predicament, would encourage each other with zeal to fight bravely⁷⁴, striking the enemy whenever possible with ardor and being struck themselves, while they knew that for every wounded or fallen comrade missing from their defensive post, it would have been easier for the hooked ropes and climbing ladders⁷⁵ to facilitate the enemy's passage on the battered walls. The critical number of the Byzantine guard and auxiliary combatants manning the fort⁷⁶ diminishing, lacking adequate replenishment of sustenance, weapons, and necessary shot supplies, coupled

dysfunctional) with greater flexibility in the shoulder and elbow joints, yet requiring more protection in the lower half of the forearm and carpus holding the grip of the bow.

70. For comparative Ottoman tactics during siege cf. Nestor-Iskander, 58:75 [=Relato, 51]. *Mihailović, Memoirs*, 45. 93-94.

71. Trebuchets and catapults had been since earlier days siege weapons of the Ottomans in conquering Byzantine cities and strongholds in Asia Minor.

72. For comparative Ottoman military tactics in siege of forts cf. Kritovoulos, *History* (ed. D. REINSCH, *Critobuli Imbriotae Historia* [CFHB 22]), I. 35:49-50 [hereafter Kritovoulos, *Historia*], Berlin-New York 1983 [=History of Mehmed the Conqueror, translated from Greek by C.T. RIGGS, Greenwood Press, Westport, 1970, Part I: 150-151 [hereafter Kritovoulos, transl. RIGGS]

73. Kritovoulos, *Historia* I.35: 49-50. Kritovoulos, transl. RIGGS, 148. 48, 150. 50.

74. As a comparative reference cf. Nestor-Iskander, 59. 75; *Relato*, 77.

75. As a comparative reference cf. Nestor-Iskander, 52. 69-71; *Relato*, 70-71.

76. It is suggested, based on comparative references (Kritovoulos, *Historia* I.32-33: 47-48 [=Kritovoulos, transl. RIGGS, 143-144, and 146], recording the fate of Therapia, Studius, and Prinkipo forts), that an approximate number of 40-60 professional soldiers could have manned the fort along with a comparable number of auxiliaries from the Polystylon village and regional locality).

by the constant shattering of the battlements and turrets, the devastation of the walls, the gates, and even of the inner citadel tower⁷⁷ were ominous signals indicative of the impending, unavoidable, fate. Alas, there couldn't be a favorable exit strategy in sight. There wouldn't be any solace to the groaning and sobs of the wounded comrades or any healing hand to their suffering. There wouldn't be any soothing and encouraging words whispered to the young, voicing of an optimistic prospect. The days of any standing defenders were to be forcibly veiled by either impalement or execution by the sword⁷⁸; any boys and girls particularly⁷⁹, and any useful adult civilians⁸⁰ were to be taken or sold as slaves⁸¹, if spared by the menace of the subjugators at the fall of the fort.

Historical records substantiate that all Byzantine urban centers peripheral to Polystylon⁸², namely Peritheorion, Xantheia, and Maroneia,

77. John VI Kantakouzenos, in strategically addressing issues of security in this important locality had carried out reinforcement works to redoubt the fort by means of his own funds, apparently remaining in the locality for some time possibly until the completion of the construction works (see Gregoras, *Roman History*, XII.16: v. II, 626-627: ἄρτι δ' εἰς πέρας ἤγοντες τῆς οἰκοδομίας, ἀφικνεῖσθαι πλησίον ἡμελλε καὶ Χρέλης ο Τριβαλλός, providing for a terminus ante/post quem of 1342 AD relative to the subsequent military engagement in Christopolis, *ibid.* XII.16: v. II, 626-627. Further, a gird of fortification walls with a tower, in essence a citadel internal to the peripheral acropolis walls of the small town, have been discovered cf. CH. BAKIRTZIS, Byzantine Thrace [as in n. 34], 158-162. *Id.*, Western Thrace in the Early Christian and Byzantine Periods [as in n. 34], 45-46; BAKIRTZIS - ZEKOS, *Ανασκαφή Πολύστυλου Αβδήρων*, (1984) 12-17; BAKIRTZIS, *Ανασκαφή Πολύστυλου Αβδήρων* (1983), 13-19; BAKIRTZIS, *Ανασκαφή Πολύστυλου Αβδήρων* (1982), 18-26.

78. Cf. Kritovoulos, *Historia* I.32-33:47-48 (recording the fate of the defenders in the Therapia, Studius, and Prinkipo forts), IV.12, 171-172 (On Mitylene-Lesbos), IV.14: 173 (On Nikorezos Gateliouzes), V.2. 183-184 (On Venetian prisoners and Peloponnesians), V.16, 203-204 (On Illyrian prisoners) [=Kritovoulos, transl. RIGGS, 143-144, 146, 183-184, 185, 196-197 respectively].

79. Comparative examples of practices cf. *Mihailović, Memoirs*, 27:50, 31:61, and 42:89; Kritovoulos, *Historia* IV.12: 172 = Kritovoulos, transl. RIGGS, 185.

80. Cf. Ιωάννης Αναγνώστης, *Διήγησις της τελευταίας Αλώσης της Θεσσαλονίκης*, in: *Χρονικά των Αλώσεων της Θεσσαλονίκης*, μετάφρ. Χ. ΜΕΣΣΗΣ - Εισαγωγή - Σχόλια P. ODRICO, Athens 2009, 14. 336.

81. Cf. *Mihailović, Memoirs* 47: 96-97; Kritovoulos, *Historia* I.33: 47-48 = Kritovoulos, transl. RIGGS, 83. 183-184; Ιωάννης Αναγνώστης, *Διήγησις*, 14-15. 335-339.

82. Gregoras, *Roman History*, XII. 16, v. II, 626.

conquered⁸³ in the 1360s by Gāzī Evrenos Bey operations, continued to be occupied under Turkisized names⁸⁴. However, the fort and its pericoastal settlement seem to comprise an exception given the absence of archaeological traces, of historical evidence from Ottoman records, and even of the lack of oral tradition vestiges⁸⁵ in support either of a continued occupation after the conquest, a subsequent resettlement, or even the designation of a Turkisized toponym for Polystylon⁸⁶.

An Unmuted Narrative of the Grave Context

Inside the hauntingly towering remnants of the battered fortification walls as they endured to our days, at the highest elevation area of the fort, where once lay the western courtyard of a three-ailed basilica, lay Polystylon's cemetery site of the Late Byzantine Period; designated as provenience "ΞΑ4" its terminal phase dated within the 14th century AD⁸⁷, was excavated in 1991 by the 12th Hellenic Ephorate of Byzantines Antiquities⁸⁸ (Figure 2).

One of the twenty graves⁸⁹ recovered at said cemetery site and investigated carefully had safely preserved skeletal remains of a fallen Polystylite defender, destined to reveal of carnage and revengeful subjugation by the conquerors at the sacking of Polystylon fort. Apparently he had been put to the sword at the hands of the Ottoman captors. His decapitated remains⁹⁰,

83. Gregoras, VII.6, v. I, 244; LIACOPOULOS, *The Ottoman Conquest of Thrace*, 82-84.

84. Cf. LIACOPOULOS, *The Ottoman Conquest of Thrace*, 88-89 (Peritheorion was renamed as "Buru", Xantheia with a variety of names as "Ksani", "Isketeye", "Eskice", and Maroneia as "Marulya").

85. The author has been carrying out anthropologic research in the region since 1983.

86. See footnote 84, *supra*.

87. AGELARAKIS – BAKIRTZIS, *Cemeteries at Polystylon (Abdera)*, 57-67.

88. AGELARAKIS – AGELARAKIS, *Abdera/ Polystylon*, 11-56.

89. All skeletal remains were excavated and investigated with the author *in situ* and subsequently in the field lab assisted by his students Jennifer Winick, Dominick Auciello, and Nikolaos Bakirtzis, in a collaborative effort with the 12th Ephorate of Byzantine Antiquities.

90. Of the cranial structure the hyoid bone was missing, while of the infracranial axial components there were recovered at the time of excavation fragments of the first three (atlas, epistropheus, and third cervical) cervical vertebrae. Their state of preservation (certainly affected by taphonomic conditions) did not allow for conclusive evaluations that could substantiate the presence of traces of mechanical impact, other than the observation that their right lateral sides, with the greatest emphasis on the third cervical, were more compromised compared to their left lateral counterparts.

showing a *perimortem* compressed-comminuted fracture over the anterior latero-lateral region of the frontal bone, had been intentionally laid to rest at the intermediate, contextual, stratigraphic layer of a box-shaped grave of a 4.5/5.5 year old individual⁹¹. As with the rest of the burial features at the Late Byzantine period cemetery of Polystylon, grave No. 13 had safely retained through the passage of time the remains of the two individuals (Figures 3, and 4).

The young individual in the grave lay anatomically undisturbed on a supine and extended position, oriented on a west to east axis and facing east with the forearms crossed over at the mid-thoracic region, inferiorly to the xiphoid process of the sternum, while the left forearm superimposed the right (Figure 5). Several bronze beads at the region of the left carpus comprised components of a stringed bracelet. The lower extremities lay parallel to each other, nearly equidistant from a projected anatomic median line. Further, an outline of square iron nails recovered from the basal stratigraphic layer of the boxed-shaped grave⁹² was indicative of a wooden quadrangular in shape coffin that had been used for the interment of the young individual. Manifestations of mild porotic hyperporosis, without hyperostosis, had marked bilaterally the roofs of the orbital cavities, indicative of an active response to either an infectious pathogenic agent, and/or a case of mild anemia that was active at the occurrence of death. Lacking other discernible pathologic changes or conditions of skeletal developmental difficulties the young individual revealed an epigenetic expression, a variable of the Carabelli's trait, marking as a slight pit the mesio-palatal crown area of the first left uninterrupted permanent maxillary molar (L.M¹). Further on the dental record, deciduous incisal and occlusal wear patterns reflected on a very carefully prepared diet, void of materials that could have functioned as dietary grit or alternatively to have had caused enamel micro-fractures especially at the peripheral margins of the dental crowns. There was also a lack of any traces of cariogenic lesions.

91. Due to the immature skeleto-biological developmental state of the young individual (age assessed within the Infancy I age subgroup, chiefly based on dental development and maturation) it was not possible to assess its biological sex on inspectional and mensurational evaluations.

92. The sides of the grave had been constructed with two stone slabs (spolia from earlier structural functions) and several unworked stones.

Earth materials that had been deposited either as sediment thrown on the coffin and/or in the preparation of the basal layer of the young individual's burial bed were rich in sandy, subrounded, and rounded particles⁹³ along with small fragments of waterworn marine bivalve shells⁹⁴. These sedimentological materials were recovered from the third in sequence (basal) intra-contextual stratigraphic layer of the burial feature; they presented a unique basal stratigraphic layer mainly composed of deposits from the littoral sediments of the fort, lacking from the rest of the intra-contextual stratigraphic layers of the remaining 19 graves⁹⁵ documented at this cemetery of Polystylon. Hence, references from the skeletal and dental records, epitaphic aspects of the burial feature, along with the manifestly central position of the grave within the funerary activity area indicated of a rather distinct interment of a youth within Polystylon fort (Figure 6).

Regarding the remains of the decapitated warrior, the *in situ* location of the three cervical vertebral fragments and mandible provided evidentiary data in assessing the placement of the head in the grave at the time of interment. Even if anatomically incomplete, the remains of the beheaded became at the time of interment, based on stratigraphic superposition, the primary burial of the grave and given its non-conterminous depositional relation to the earlier interment (Figure 7).

Relatively soon after the beheading, the detached head and partial neck of the warrior with a majority of their soft tissues intact (which ensured the “syndesmotic” retention of the metopic anatomy, the connectivity of the upper three cervical vertebrae to the base of the head, and the preservation of the temporo-mandibular articulations), must have been located, identified, and retrieved. The individual(s)⁹⁶ that carried out the endeavor to recover

93. Mostly comprising fine (1/8-1/4mm) sand with a 25% proportionality of medium (1/4-1/2mm) sized sand, and a 10YR 5/2 (grayish brown) Munsell reading, cf. Munsell Color Company, (2000). Munsell Soil Color Charts. Munsell Color GretagMacbeth, New Windsor, NY.

94. A sediment composition with attributes representative of the littoral deposits of the adjacent shoreline.

95. AGELARAKIS -AGELARAKIS, Abdera/Polystylon, 25.

96. If the individual(s) were *Polystylites* then this would indicate that they survived the melee at the fall of the fort and acted out of sympathy, devotion, respect, and duty. Alternatively, the possibility is not excluded that the individual(s) were Christian members of the Ottoman troops. Henceforth, “the individual(s)” are addressed as “sympathizers”. For a relative example

the decapitated remains either knew as eye witnesses of the specific location the head had fallen during the decapitation, had otherwise being informed by others, or had independently discovered, at some point in time, the actual locus of the detached head. It is suggested that the particular action would have rather been acted in secrecy and not by permission of the subjugators⁹⁷, given that the rest of the body was not recovered⁹⁸ to be united and to undergo the same funerary process as the detached head. Furthermore, the sympathizer(s) that retrieved and intended to entomb the decapitated remains knew both of the particular location and nature of the grave and its orientation⁹⁹, according to the cardinal directions, in order to carefully excavate the upper sedimentological layer(s) of a partial yet specific locus of the grave, without truncating or disturbing the earlier burial of the young individual¹⁰⁰. Thoughtfully interring the head to rest on the proximal¹⁰¹ position of the grave its placement corresponded to where the head of an

cf. *Mihailović, Memoirs*, 27. 51 (Sympathizers that carried and buried during the night in Constantinople the bodies of two beheaded youths from Adrianople, "... beside an empty church called *Does Not See the Sun*.").

97. As in the case of the Serbs who were serving in Sultan Baiazit's army, having asked for permission they carried and buried the body of Prince Lazar, who had just been decapitated, at Ravanica monastery cf. *Mihailović, Memoirs*, 16. 25; as in the case of "Helene, David's (Emperor of Trebizond Komnenos) wife buried the remains of her relatives (her husband and noblemen of the imperial family executed) and then became a nun." Cf. *Sphrantzes, The Fall of the byzantine empire* [as in n. 21], &XLII: 2. 85, endnote 35 (p.143).

98. There are many complexities to consider on this matter including but not limited to the following: 1) If the body was recognizable (following the combined effects of putrefaction and the intent of the subjugators for it to rot and to be eaten by crows and dogs) and recoverable (i.e. not impaled, not burned, available at a relatively short distance from the fort such as the camp of the Ottoman troops), it would not have been easily transferable by one individual to the specific cemetery area for interment; 2) If recoverable and interred, the body would be conspicuous by its absence to any subjugators remaining in the area of the fort; 3) If recoverable the body would require a larger grave, requiring a greater effort and more time thus revealing noticeable traces, arresting any efforts to conceal the act.

99. This suggests that the grave location was visible at ground level, and that it possibly represented a recent burial.

100. Suggested to have been selected either as a more inconspicuous grave location for an adult, and/or possibly due to affinity between the two individuals in the grave.

101. Describes both the cardinal western, short, side of the grave, and when in reference to the skeletal remains the anatomic directional toward the head/cranium.

anatomically complete individual were to be located, and positioned to face due east, simulated the burial-custom decorum and symbolism of a Christian burial; this was in concert to the funerary formalities documented at the cemeteries at Polystylon since the early Byzantine period.

In order to ensure the particular burial positioning of the head, as explained above, the head and partial neck were laid to rest on their left lateral side, superimposing the proximal, center-right, domain of the lid of the coffin which in some form of structural integrity functioned as the provisional basal layer in the grave for the placement of the decapitated (Figure 8).

Consequently, the decapitated remains of the warrior were discovered at the time of excavation resting at the lower *terminus* of the intermediate (second in sequence) intra-grave stratigraphic layer, void of sandy deposits¹⁰². This intermediate stratigraphic layer comprised subsurface rich in silt soil-deposits¹⁰³ mingled with a good number of angular and subangular pebbles, small rock and *kourasáni* compound fragments¹⁰⁴ while superiorly to the ectocranial surfaces of the vault bones and of the right mandibular condyle and ramus lay the more rich in organic materials, loamy, superficial sediment layer¹⁰⁵ of the grave.

The mandible and the preserved left side fragments of the upper three cervical vertebrae, in their settling process in the grave, void of a majority of soft tissues, conglomerated over time with intermediate stratigraphic layer sediment particles, thus retaining their basic *in situ* position of laying on their left side (see Figure 7). An important stabilizing parameter to the

102. The specific location of the cranial remains at the time of excavation lend support, under most probabilities, of the structural preservation of the coffin lid at the time the head had been laid for interment.

103. 10YR 5.5/5 (yellowish brown/ light yellowish brown/brownish yellow) Munsell reading, cf. footnote 93, supra. There were also present two cranial bone fragments of an adult individual of intrusive nature.

104. A Byzantine mortar material used as a bond in architectural structures constructed with stone and bricks.

105. 10YR 3/2.5 (very dark brown/dark brown) Munsell reading, cf. footnote 93, supra. The excavation procedure followed (in regards to stratigraphic layer identification and designation) the methodological process of Harris' Matrix, cf. C. E. HARRIS, *Principles of Archaeological Stratigraphy*, Academic Press, 1989, London.

settling process of the mandible was afforded by the presence of a large fragment of a utilitarian ceramic vessel. It is suggested that after its use as a provisional spade for the excavation and preparation of the pit in the grave that was to receive the head burial it was left *in situ*; its concave area facing down, mounting the sediment that had been excavated rightward. In time, following the decay of the casket and southern long wall of the coffin the ceramic fragment inserted, through taphonomic processes, quasi-vertically in depth, obstructed otherwise by surrounding sediments to settle at a horizontal level, reaching to the collapsed right ribcage locus, the splanchnal abdominal region, and the lower pelvic domain of the young individual.

The *calvaria*, situated as it was at a higher axonometric elevation than the stratigraphic level of recovery of the younger individual's cranial remains, it is suggested underwent settling processes whereby it slowly "caved in" somewhat, by the nuchal area of the occipital, once a partial void had been generated by the gradual weakening of the structural integrity of both the wooden lid and the southwestern sides of the coffin¹⁰⁶. During this process the *calvaria* traced an incremental quasi-dextrorotatory track further induced by taphonomic circumstances affecting the rebalance of its center of weight. Additionally, perennial fluctuations in the wateriness, compactness, and weightiness of the superimposing sediments, intrinsic components of the taphonomic processes, combined with the seasonal use of the area for the cultivation of cereals up to recent historic times¹⁰⁷ afforded downward compression loads on the antero-ventral calvarial vault area. Its structural integrity however, had been already compromised by a *perimortem* compressed and comminuted fracture that had affected the anterior area of the frontal bone, at the supero-mesial locus on the frontal-belly region of the right fronto-occipital muscle. Hence, the combined effects of the *ante mortem* injurious condition, the taphonomic processes, and the relatively recent historic anthropogenic land use effects resulted to a partial

106. As explained above, the coffin lid had previously served as the basal layer of entombment at the time the head had been placed in the grave for interment.

107. Personal communication with land owners, and Antiquities Authority Chief Guard of the region, the late Mr. Katsikas of the historic village of Abdera, since 1983.

buckling, inferiorly of the calvarial upper¹⁰⁸ region, at the upper middle and lower facial regions¹⁰⁹, as well as of the left demi-lateral cranial wall¹¹⁰.

The horrific head trauma at the metopic region¹¹¹ it is assessed had been caused by the piercing component, the ἔδρα, of a heavy weapon that had fatally penetrated subdurally the cerebral area of the frontal lobe¹¹². The nature and magnitude of the striking force implemented by the blow had also caused the severe compressed and comminuted fracture described above.

Whereas the neurocranial fracture would most certainly have caused immediate fatality, it has been described above as of *perimortem* nature in order to consider the sequence of events that could have transpired between the metopic trauma and the decapitation. As such, in the case that the metopic trauma preceded the beheading, the decapitation would not have comprised an execution but a *post mortem* mutilation of the deceased's body. In the case where the beheading would have been an act of execution, the head trauma would have comprised a *post mortem* punitive mutilation of the deceased. In the realm of examining in retrospect the gruesome minutiae on the sequence of an act of execution versus a punitive post mortem act, historical records provide ample narratives, also with eye witnesses' accounts, of both executions by impalement and beheading of combatants that had surrendered in battle against the Ottomans¹¹³, and of *post mortem*

108. The three frontal fragments that had been caused by the comminuted fracture folded into the brain case, hence collapsing the entire supraorbital line up to the frontal tuberosities, along with the fronto-nasal and the fronto-zygomatic suturaleal joints.

109. From the superior level of the orbits and naso-ethmoidal complex to the maxillo-palatine component.

110. The left sphenoidal wing region, and left temporal.

111. In the forehead region.

112. If not already seriously wounded by other causative agent, the warrior would have lost immediately consciousness.

113. As a comparative reference to such acts cf. Kritovoulos, *Historia*, I. 32: 47 = Kritovoulos, transl. RIGGS, 143. *Mihailović, Memoirs*, 16. 25 (for the heads of Miloš Obilić, Prince Lazar ruler of the Serbian kingdom, and Voivode Krajmir), 27. 50 (on the surrender of Novo Brdo "Emperor Machomet ... All those among the men who were the most important and distinguished he ordered decapitated), 30. 57 (on Leontarion and other Morean fortresses), 33. 68 (on the surrender of Mytilene-Lesbos chiefly of a contingent sent by the Pope-(also corroborated by Kritovoulos, *Historia*, IV. 12: 171-172 = Kritovoulos, transl. RIGGS IV: 83.

decapitations for the verification, and celebrated communication, through trophy keeping, of the ultimate defeat of important individuals that had fallen with valor and conspicuous gallantry in battle while resisting Ottoman subjugation¹¹⁴.

In aiming to decode a frame of reference on the possible identity and role of the Byzantine warrior in the defense of Polystylon, the inquiry at hand carefully observed that he was apparently the only one given by the sympathizer(s) the privilege of interment in a decapitated, anatomically incomplete, state. Therefore, although possibly limited by parameters set by the archaeological record, the question is nevertheless begged if he could have been the only one beheaded at the fall of the fort, either through an act of execution or as of a *post mortem* war trophy acquisition. In either of the prior or the latter case the decapitated warrior would have been identified by the Osmanlis as a protagonist (such as it would have been for the *κεφαλή*¹¹⁵ of the fort) in the military actions and defense strategy of the fort. Lending

184), 34. 70-71 (for the heads of Emperor of Trebizond David Komnenos, of Bosnian prince Tvrtko Kovačević, and of Bosnian King Thomač and his friend), 35. 72 (on braking the bones of all Venetian at the fall of Negropont); Sfranze *Cronaca* 160 = *Sphrantzes, The Fall of the Byzantine Empire*, XI:5. 81 (regarding the lords of Kastritzi by Sultan Mehmed II, "... some were decapitated and others were impaled", and in Gardiki where the inhabitants sought better protection, "... they surrendered, and all inhabitants, including women and children, were put to the sword."; *Melissenos Makarios, The Chronicle of the Siege of Constantinople April 2 to May 29 1453*, in *Sphrantzes, The Fall of the Byzantine Empire*, VI (Book III, 10-12) 133 (regarding the beheading of Lord Loukas Notaras and his two sons, and "... the executions of many eminent noblemen followed, including the Venetian bailey and his son together with the Catalan consul and his sons."). Further, on the beheading of Venetian Bailo Jeruolemo Minoto cf. Nicolo Barbaro, *Diary of the Siege of Constantinople 1453*, Translated by JOHN MELVILLE-JONES, 1969, Exposition Press, New York, 70.

114. Cf. *Mihailović, Memoirs*, 16. 25 (in this case after execution heads provided as evidence), 23. 40-41 (head of King Vladislav of Hungary), 26. 47-48 (head of Emperor Konstantin XI). Further on the latter cf. Doukas, ed. GRECU, 377. Cf. H. J. MAGOULIAS, *Doukas. Decline and Fall of Byzantium* [as in n. 66], 40.3, p. 232, and cf. Nestor-Iskander, 82. 93 [=Relato, 93].

115. For the formal title and range of responsibilities of the chief military commander of Byzantine forts and *κάστρα* during the 14th c. cf. K. N. SATHAS, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Athens 1972, VI, 642; (ἔνταλμα κεφαλατικίου). MAKSIMOVIC, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, 116-167; BARTUSIS, *The Late Byzantine Army: Arms and Society*, 314;

support to the evidentiary line identifying his leadership role at the fort may be glimmers of symbolic meaning reflected from the unique case of his interment in the cemetery of Polystylon, while additional tesserae of his *προσωπογραφία*, are elucidated by no faint traces permanently recorded on his dento-skeletal remains.

On Information yielded through Dental Anthropology

Dental linear enameloblastic hypoplasias were revealing of early life systemic stress conditions¹¹⁶ that had affected the warrior at 3.25, and 4.5 years of age, within the Infancy I period of his life. These temporary circumstances of ill health were surpassed as clearly revealed by the formation of the enamel defects that recorded the two cases of arrested and subsequently improved biological growth. Further on his dental record, the right central maxillary incisor (R.I¹) and the left maxillary third molar (L.M³) had been lost relatively shortly before death (based on incipient intra-alveolar remodeling), compared to the antedating loss of the right maxillary third (R.M³) and second (R.M²) molars as attested by the advanced yet incomplete alveolar osteoreparative process, interrupted by the occurrence of death (Figure 9).

In addition to the maxillary *ante mortem* dental loss, the maxillary arcade showed unilaterally, at the left component of its alveolar process, a discernible mesial compression toward the palatine process; a condition that accentuated the labial truncation of the left second maxillary incisor (L.I²). Symptomatic manifestations of periodontal disease were discerned, involving slight buccal supragingival calculus deposits, hyperporosis at the margins of the alveoli, noticeable traces of alveolar bone absorption, and flattening of interdental *septae*, thus simulating a continued eruption of dental root anatomical surfaces into a clinical environment, particularly at the loci of trifurcation among the remaining molars *in situ*. Further, there were no cariogenic lesions.

Similar conditions of periodontal disease, although with fewer traces of calculus deposits yet with moderate to slightly concave interdental *septae* absorption, were observed among the dental arcade of the mandible which had bilaterally retained all permanent molars. The rest of the mandibular teeth were not preserved *in situ* having been lost under *post mortem*

116. Caused for example by fevers and/or communicable child diseases.

conditions with the exception of the left lateral incisor (L.I₂), the left canine (L.C₁), and left first premolar (L.PM₁) that had been lost *ante mortem*. While the alveolus of the left lateral incisor (L.I₂) was partially preserving its walls, the alveoli of the left canine (L.C₁), and left first premolar (L.PM₁) had been obliterated long before death as their anatomic location had been the focal point of trauma impact (Figure 10).

«Fractura Mandibulae» Healed

The Byzantine warrior had sustained a mandibular fracture, a unique find in itself at Polystylon. Based on evaluations of the palaeopathological manifestations it pertained to a healed left parasymphyseal fracture¹¹⁷. The trauma impact had fractured the dentoalveolar and basal region of the mandible causing a comminuted-complex and vertically unfavorable cleft along with a basal triangle (Figure 11). The particular causative agent of the mandibular fracture could not be determined in a deductive manner among competing explanatory hypotheses which ranged from the domain of a forceful fall injury from riding a horse, of a trauma caused in battle by a spearhead thrust while mounted, by a forceful strike by a sharp hand-held weapon at close-encounter battle engagements, or by a ballistic in nature projectile-inclusive of a missile¹¹⁸ propelled by black powder¹¹⁹; a jousting

117. For concise reviews on the diagnostics, prevalence, and treatments of mandibular fractures cf. E. ELLIS – K. F. MOOS – EL-A. ATTAR, Ten years of mandibular fractures: An analysis of 2,137 cases. *Oral Surgery Oral Medicine Oral Pathology* 59 (1985), 120-129; J. C. KOSHY – M. E. FELDMAN – J. C. CHIKE-OBI, and J. M. BULLOCKS, Pearls of Mandibular Trauma Management, Seminars in Plastic Surgery, Thieme Medical Publishers, New York, (2010), V. 24:4. 357-374; D. ERDMANN – K. E. FOLLMAR – M. DEBRUIN – A. D. BRUNO – SIN-HO JUNG – D. EDELMAN – S. MUKUNDAN – R. J. MARCUS, A Retrospective Analysis of Facial Fracture Etiologies, *Annals of Plastic Surgery* 60 (2008), 398-403.

118. R. PILCHER, Management of missile wounds of the maxillofacial region during the 20th century, *Injury* 27 (1996), 81-88; P. K. STEFANOPOULOS – K. FILIPPAKIS – O. T. SOUPIOU – V. C. PAZARAKIOTIS, Wound ballistics of firearm-related injuries-part 1: Missile characteristics and mechanisms of soft tissue wounding, *International Journal of Oral and Maxillofacial Surgery* 43:12 (2014), 1445-1458.

119. R. M. COUPLAND, Wound ballistics and surgery, in P.B. KNEUBUEHL – R. M. COUPLAND – M. A. ROTHCHILD – J. M. THALI (eds.), *Wound Ballistics and applications*, Berlin 2011, 305-320; STEFANOPOULOS – SOUPIOU – PAZARAKIOTIS – FILIPPAKIS, Wound ballistics of firearm-related injuries-part 2: Mechanisms of skeletal injury and characteristics of maxillofacial ballistic

trauma was rendered highly unlikely given the context of cascading warfare events during the period. And yet, clues based on palaeopathologic evaluations revealed of post-traumatic conditions, of medical intervention, and of the healing process outcomes reflecting on additional facets of the Polystylon warrior's experiences, and contributing to the nexus toward his prosopography.

It could thus be established that the mandibular fracture had been treated medically by means of a closed reduction. The physician manually placed the two major jaw fragments in their approximate anatomic position *ante* implementing concurrently the technique of intervention by partially securing the realignment of the dentate jaw fragments, paying attention to the restoration of functional occlusion through the inter-wiring or threading of mandibular teeth adjacent to the locus of rupture to the third molars. Relative dental traces were discerned in the shape of ca. 0.8 to 1.34mm in width bands traversing circumferentially the left and right mandibular molars preserved *in situ*. These bands were noticeable on the interdental and bucco-lingual surfaces of the molars. They were marking the lower borders within the domains of the distal thirds of the crowns, primarily above the margins of the cemento-enamel junctions, canvassed by the void of slight supragingival calculus which otherwise had deposited on the surepo-inferior borderlines of the bands. Noticeably, the mesio-buccal middle and distal thirds of the enamel crown component of the first right mandibular molar (R.M₁) revealed in addition a sharply bordered horizontal (transversal to the long axis of the tooth) depression, of mechanical nature, creating a well-defined imprint that was reaching into the dentino-enamel junction; suggested to have been an outcome of the dental inter-wiring intervention. While it was not possible to run trace element analysis on said dental surfaces, seeking to identify residual gold metal-threading signatures, it was possible to determine through inspectional evaluations the lack of silver alloy discolorations, and as expected, an absence of cupric acid (from bronze) or patina (from copper) stains.

trauma, *International Journal of Oral and Maxillofacial Surgery*, 44: 1. (2015), 67-78; D. DEMETRIADES – S. CHAHWAN – H. GOMEZ – A. FALABELLA – G. VELMACHOS – D. YAMASHITA, Initial evaluations and management of gunshot wounds to the face, *Journal Trauma* 45 (1998), 39-41.

While subsequent matters of essential mandibular fragments' immobilization by external bandages, fixed on orofacial and postero-lateral head loci and firmly fastened on the vault of the head¹²⁰, could not be verified skeletally, it would most probably have been implemented as part of the recommended treatment. The latter is suggested would have materialized given that it comprised the next step in the *cheiroúrgical* intervention for the treatment of mandibular fractures, following the realignment of the dentate jaw fragments by interdental gold wire threading, as recommended in the medical directions, advice, and precautions provided to physicians since the 5th c. BC by the Hippocratic corpus¹²¹. Further, the Hippocratic method was also underlining recommendations and concerns on the overall post-operative ability of the patient to follow the prescribed regimen during the recovery process; conditions which were claimed would influence the end result of the healing process.

In retrospect, based on the severity and complexity of the warrior's parasymphyseal comminuted fracture, treated with closed reduction, certain outcomes were evident following the healing process with a callus formation between the healed mandibular components. Following the osteosynthesis process an overriding misalignment of the mandibular parts had taken place with a post-left lateral incisor (L.I₂) to pre-left second premolar (L.PM₂) bone defect (Figure 12). Ventrally, it involved the mandibular domains of the mental fossa, the oblique line, and mental tubercle. Inferiorly it affected the digastric fossa, infero-lingually the submandibular fossa, and lingually the mental spines of the genial tubercles. Hence, there was a derangement of the fused mandibular fragments, most discernible at the epicenter of the healed counterparts with a mesio-posterior ectopism of the left mandibular component and a significant lingual callus formation necessitating the postero-lingual migration of *m. genioglossus*, *m. styloglossus* (due to the repositioning of *m. genioglossus*' origin on the mental spine and the contiguous repositioning of the postero-lateral domains of the tongue),

120. A few relative images are available in figure 5 of p. 1010, and figure 6 of page 1012 in F. GAHHOS – S. ARIYAN, Facial Fractures: Hippocratic Management, in *Head and Neck Surgery* 6.6 (1984), 1007-1013.

121. Hippocrates. *Περί ἄρθρων*, XXXIII:1-XXXIV:32, ed.-transl. E. T. WITHINGTON, *Hippocrates, On Joints* [Loeb Classical Library 149], Harvard University Press, Cambridge Massachusetts 1928 [repr. 1999], v. III. 258-264.

and of the suprahyoid muscle group attachments (Figure 13). The latter, along with any untoward sequelae of the fractured mandible¹²², would have functioned during the early stages of secondary bone healing (before bony healing) in antagonism with the muscles of mastication hindering proper ossification alignment of the bicortical mandibular bone fragments, and the repair of the ruptured neurovascular bundles¹²³.

Partially due to embedded hematoma, soft tissue remnants, and detached bone fragments which could not be extracted under the closed reduction treatment¹²⁴, and possibly due to the patient's inability in *fractura mandibulae* to strictly adhere to the firm course of prescribed immobility, as cautioned in the Hippocratic treatise¹²⁵, were the reasons of the slight mandibular malunion rather than the surgeon's inability to carefully line up or follow up with manual adjustments the comminuted fragments as endorsed since the Hippocratic corpus¹²⁶. In fact, had there not been follow up adjustment treatments of the aligned jaw fragments by the physician, the fractured jaw component identified as the base triangle would not have been set to fuse as close to the contour of the mandibular oblique line (Figures 14, and 14a). Hence, it could be surmised that the patient had benefited from the available intervention of an experienced physician and the accessible necessities for the duration of a lengthy healing process¹²⁷, whereby certain

122. In the case under investigation it appears that there should not have been any consequent effects by a delay in receiving medical help.

123. Following the fracture and during the healing process there had been acutely intensified, antagonistic, directional dynamics between: a) the muscles of mastication (m. temporalis, m. masseter, and mm. mesial and lateral pterygoids), basically lifting the left mandibular fragment upwards (action: elevator muscles—the lateral pterygoid also acts as a mandibular protrusion muscle) with trajectory emphasis at the *gonion*, and b) the suprahyoid muscles (m. digastric, m. geniohyoid, m. stylohyoid [as it assists in the lowering of the mandible], and m. mylohyoid) which would pull the right mandibular fragment mainly downwards (action: depressor-retractor muscles) with emphasis at the anterior mandibular region of the *pogonion*. Similarly to the latter, the base triangle fragment would have been pulled downwards.

124. Although on the positive side closed reduction does not challenge surgically the vascular network.

125. Hippocrates, *Περὶ ἄρθρωσιν* [as in. n. 121], v. III, 258.

126 Hippocrates. *Περὶ ἄρθρωσιν*, v. III, 162.

127. Immobility of the masticatory apparatus possibly through maxillo-mandibular fixation.

integral amenities operated by a support group must have been in place¹²⁸; a rather privileged although necessary treatment, particularly for a patient suggested to have been of certain socio-political/military *gravitas*. Such surgical intervention and healing regimen would not have been easily attainable while for example in the field during military campaigns, or by a non-preferential attention paid on the medical care and aid provided; particularly under the precipitous circumstances imposed during the tumultuous events of the period and the activities of the encroaching Ottoman forces which branded the adult life period of the warrior.

Emphasis on the high quality of care and of the erudite level of therapeutic methods applied by the medical follow up and relative support during the healing process is provided not only by the absence of any skeletal manifestations that would indicate the presence of any complications due to secondary infectious changes¹²⁹, but also by the alignment of the healed mandibular fragments that resulted in a favorable grade of functional occlusion in masticatory processes between maxillo-mandibular incisal and occlusal dental surfaces¹³⁰, supported by a high degree of attention to oral hygiene matters¹³¹.

128. For example not only to minimally care and feed the patient for four to six weeks, but to also follow up the wounded area and to provide for the adjustments necessary regarding functional occlusion till recovery within the range of eight to eleven months (for the latter under modern medical conditions, personal communications, since 1992, with Drs. Irwin D. Mandel, Director of Clinical Research, and Sidney L. Harowitz, Acting Dean, School of Dental and Oral Surgery, Presbyterian Hospital, Columbia University).

129. For comparative purposes to current protocols and methods cf. K. PETERSEN - D. K. HAYES - J. P. BLICE - R. G. HALE, Prevention and management of infections associated with combat-related head and neck injuries, *Journal Trauma* 64 (2008), Supplement, 265-267; D. R. HOSPENTHAL - C. K. MURRAY - R. C. ANDERSON - R. B. BELL - J. H. CALHOUN - L. C. CANCIO - J. C. CLASPER - T. J. WHITMAN - T. K. CURRY - M. E. FLEMING - J. C. WENKE - J. R. FICKE Prevention of infections associated with combat-related extremity injuries, *Journal Trauma*, 71: 2 (2011), Supplement 2, 235-257.

130. Despite a slight mesial displacement of the right mandibular condyle with an ipsilateral articular extension within the right temporomandibular fossa, and concomitant osteoarthropathic effects with a focus on the left temporomandibular joint counterparts; the latter as a result of years of functional modification through masticatory processes.

131. Considered as most important since the recommendations of the Hippocratic corpus, cf. J. C. AILIANOS, Hippocrates and dental surgery, *Bulletin d'Académie de Chirurgie Dentaire* 23 (1977-1978), 67-73.

Hence, dental wear patterns between functioning maxillo-mandibular counterparts that were preserved *in situ* showed smooth, nearly horizontally homogenous, occlusal surfaces, also reflecting on a very good quality of preparation of foods consumed; indicative of a dental age at death¹³² within the terminal Middle Adulthood to early Late Adulthood, between the range of 35 to 40 years (ca. at a mean of 37.5 years). Meanwhile a set of maxillary teeth *in situ*, namely the left canine (L.C¹) and first premolar (L.PM¹), having lost the capacity for functional occlusion (due to the mandibular fracture) with their mandibular counterparts, had retained the level *ante* of their incisal and occlusal enamel surfaces, showing slight cusp tip flattening on the canine with traces of an incipient islet of dentin and a more moderate buccal cusp flatter on the premolar with a better defined islet of dentin (see figure 9). Such wear patterns revealed that the two teeth had not been used in functional masticatory modification for a considerable time, providing based on their condition for a dental age of approximately 25 to 28 years, thus suggesting that the mandibular fracture would have been sustained approximately ten years before¹³³ the occurrence of death (ca. at 27.5 years of age), hence around the year 1373 AD¹³⁴.

A Nexus of Archaeo-Anthropological Assessments with the Historical Record

At the interval before 1373 AD the city of Komotini had already been conquered for nearly twelve years, since 1361, by marching warrior-lord Gāzī Evrenos Bey, while the urban centers of Peritheorion, Xantheia, and Maroneia, immediately peripheral to Polystylon, had fallen in the mid-1360s, just several years before the occurrence of the mandibular fracture. During the same period Polystylon¹³⁵ must have been under a cloud of

132. Based on dental wear patterns adjusted for the population sample of Polystylon.

133. The evidentiary data retrieved from dental anthropological evaluations were corroborated by palaeopathological assessments on the histologic and morphological nature of the mandibular callus formation indicative that the mandibular healing had taken place long term before death.

134. Considering that in ca. 1383 AD, the year of Polystylon's fall, the warrior would have been ca. 37.5 years of age.

135. Protected by a gird of fortification walls with a tower, in essence a citadel internal to the peripheral acropolis walls of the small town, cf. Ch. BAKIRTZIS, Byzantine Thrace, 158-162. ID., Western Thrace in the Early Christian and Byzantine Periods, 45-46; BAKIRTZIS -

blockade, having successfully defied the military assaults of Gāzī Evrenos Bey and his ilk, yet restricted from the grids of communications with the peripheral urban centers in what was perceptibly steadily and ominously devolving to a grievous and un-sustaining surrounding. It is thus suggested that the Polystylite warrior could have sustained the mandibular injury during defense operations of the fort against the invaders, and that he was subsequently treated medically throughout the healing process at the *intra muros* environment.

In addition to any skeletally untraceable intraoral cavity soft tissue defects that could have been caused by the injury¹³⁶, the mandibular and left lower mid-facial external scarrings¹³⁷ could have been somewhat concealed by the growth of facial hair and beard. In addition to dental loss, as a result of deficient neurovascular plexus functions at the inferior alveolar locus, it is suspected that the warrior would have vocalized with audible changes in certain aspects of speech resonance¹³⁸, while he would have experienced *παραισθησία* and sensory loss toward and around the chin area due to damage of the inferior alveolar nerve¹³⁹. Further, there would have been additional chronic implications¹⁴⁰ from the trauma impact, possibly even of the base of the head and neck, whereas the suffering from temporo-mandibular joint disorder (showing considerable osteoarthropathic changes-consequences of causative agents traced at the effects of the injurious event) has been established. Despite these conditions with the potential for enervation, however limited the dento-cranial record may be in order to reflect on the rest of the Polystylite warrior's skeletal

ΖΕΚΟΣ, Ανασκαφή Πολύστυλου Αβδήρων (1984), 12-17; ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ, Ανασκαφή Πολύστυλου Αβδήρων (1983), 13-19; ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ, Ανασκαφή Πολύστυλου Αβδήρων (1982), 18-26.

136. Including but not limited to salivary sublingual gland and submandibular gland and duct functions as well as of the tongue's multiple functions (i.e. particularly in chewing and swallowing).

137. The traumatic event had afforded concomitant traces of injury at the left maxillary component and left lateral locus of the maxillo-zygomatic suture.

138. Minimally due to the postero-lingual repositioning of muscle groups and oral mucosa tissues within the oral cavity that aid in speech production.

139. Particularly the left mental nerve, but also of vascularization damage specifically of the inferior labial artery and vein and their respective mental branches.

140. Some carrying pain producing sensations.

narrative, it nevertheless clearly disclosed that he had endured serious life threatening conditions, revealing of his seasoned veteran experiences in battle encounters. Subsequent to the healing process, defying enfeeblement, duly involved at a commanding position in the utterly protracted in the region resistance and defense of Polystylon against the Ottomans, he was discovered six hundred years later in the grave of a youth at the center of the fort's cemetery site; uniquely documented, separate from others, to have been persecuted and decapitated as a *κεφαλή* by the invaders¹⁴¹.

Epilogue

With his *ψυχοροράγμια* the glow of the flickering torch of the last Byzantine vestige in the region was put out. The revengeful act of subjugation by decapitation, a punishment toward worthy opponents by the infidels, possibly inadvertently aimed to belittle, dehumanize, and to silence him forever. Advertently however, it aimed to annihilate a praiseworthy if not celebrated leader of the Romans, to negate him of any proper funerary rights after death, to refute the physical location of a grave and any commemoration of a protagonist's burial, throwing his body to rot in oblivion. Yet, as it appears, despite those methods and schemes, it was fated that the decapitated commander of *Polystylon* would surface under the rays of sun once more, to prompt and to call in mind of forgotten legendary events, and of Polystylon's thermopylaean stance.

Acknowledgements

The author dedicates this article to the memory of his two doctoral research mentors and advisors from the School of Dental and Oral Surgery of Columbia University, Dr. Irwin D. Mandel and Dr. Sidney L. Harowitz.

The image of forensic anthropologic individuation (Fig. 8) was completed by Shannon Fitzgerald, BA, in a collaborative effort with Argie Agelarakis, MFA, and the author. The medical illustration drawings (Figs. 11, 14, and 14a) were completed by Argie Agelarakis. The photographic images, unless otherwise indicated, are the author's.

141. Indicative that the fort did not surrender peacefully but that it must have been taken by force (*cebren*).



1) Aerial view of the *Polystylon* fort, courtesy of Dr. Ch. Bakirtzis, Ephor of the 12th Ephorate of Byzantine Antiquities-Hellenic Antiquities Authority in 1991. Arrows indicate the locus of “ΞΑ4” site.



2) During the archaeological investigations at “ΞΑ4” site.



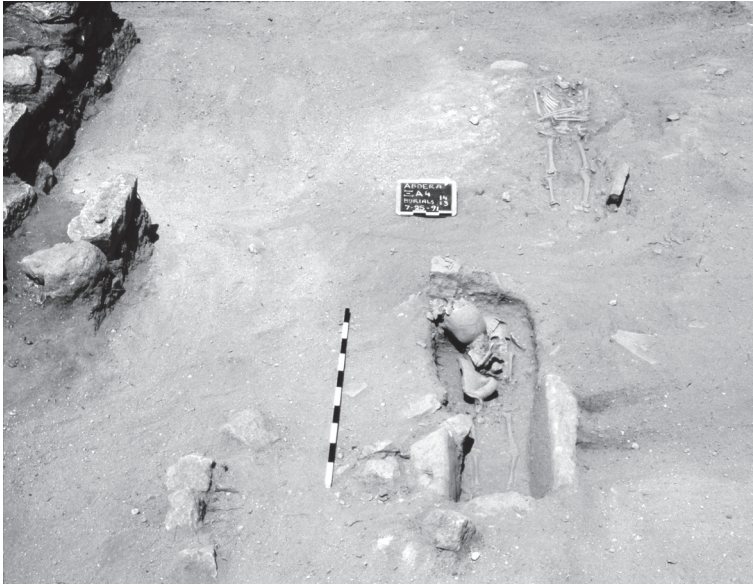
3) Grave No. 13, at “ΞΑ4” site, after initial cleaning of superficial stratigraphic layer.



4) Grave No. 13, intra-contextual remains during the excavation and documentation process.



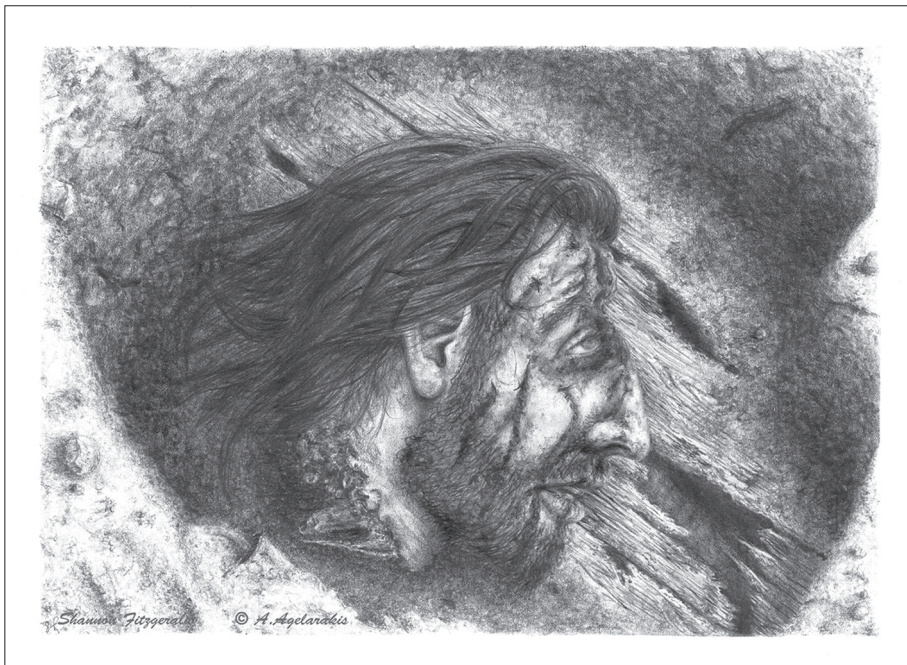
5) Grave No. 13, recovery of supra-abdominal skeletal remains of the young individual.



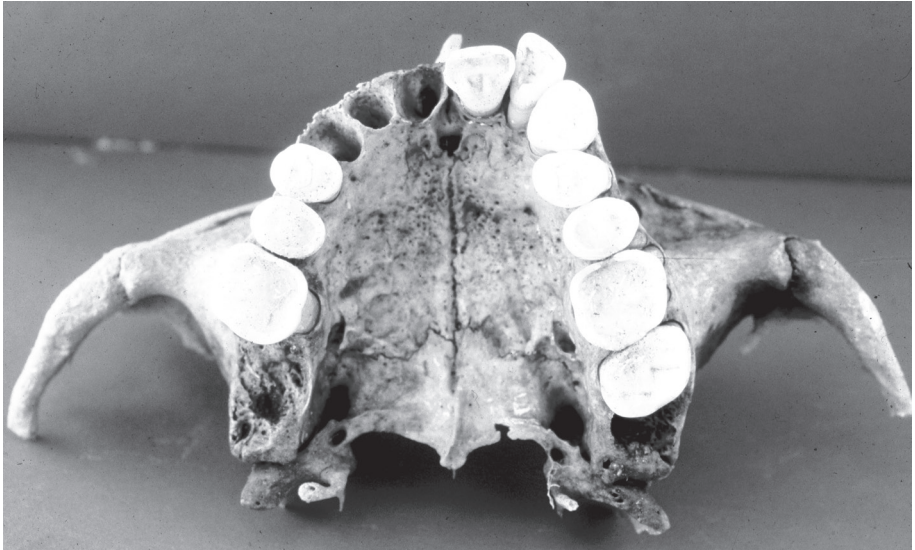
6) Overview of Grave No. 13 placement within the funerary activity area of “ΞΑ4” site.



7) Close up of decapitated individual and its spatial intra-contextual relations with the skeleton of the youth.



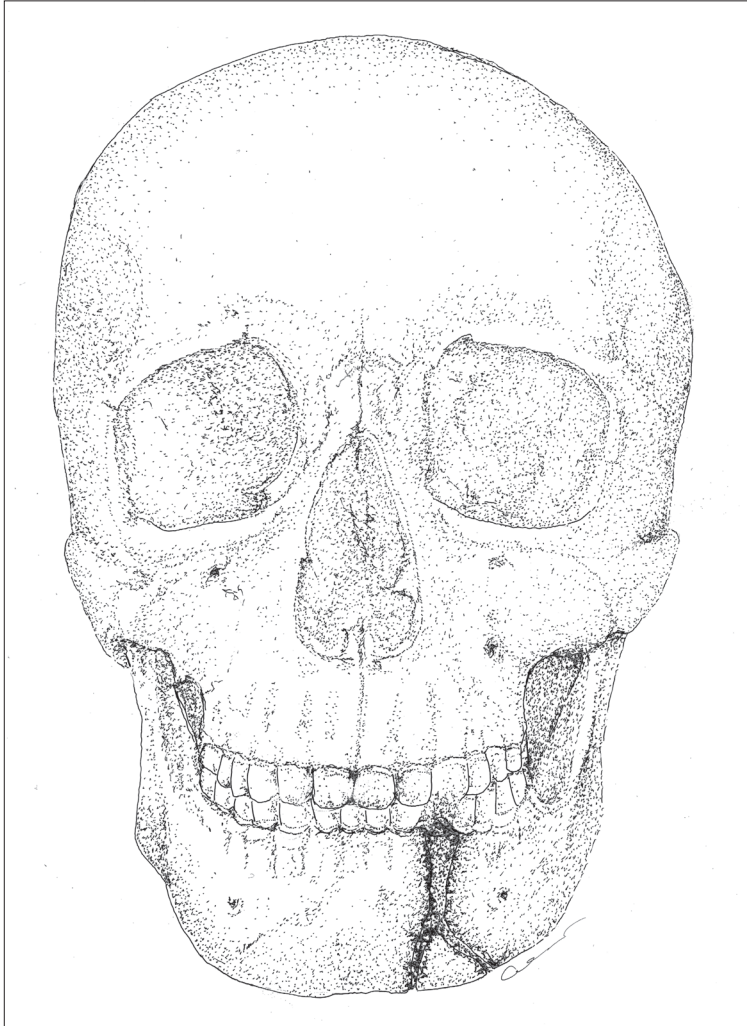
8) Medical illustration, individuation reconstruction of the decapitated individual as interred *in situ*, a rendering based on a synthesis of archaeo-anthropological and forensic biometric data.



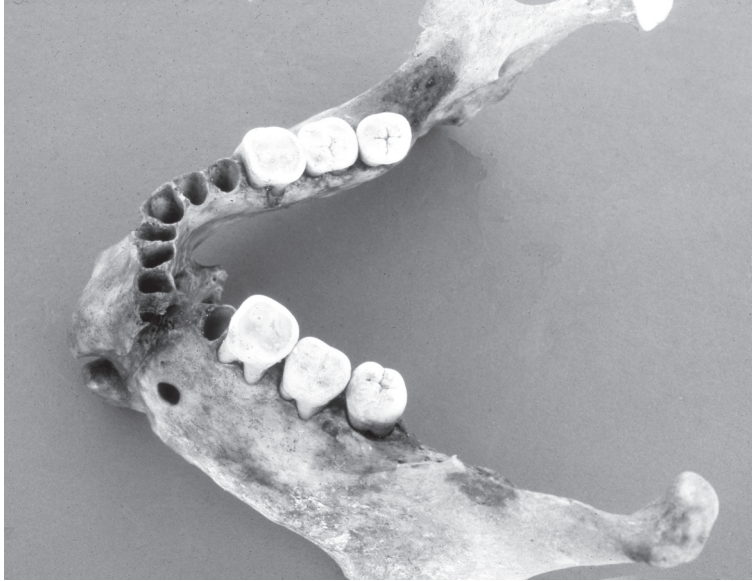
9) Focus on the inferior maxillo-dental surfaces and dental alveoli of the decapitated individual.



10) Left ventro-lateral view of the mandible with a focus on the healed fracture, alveolar bone, and molars *in situ*.



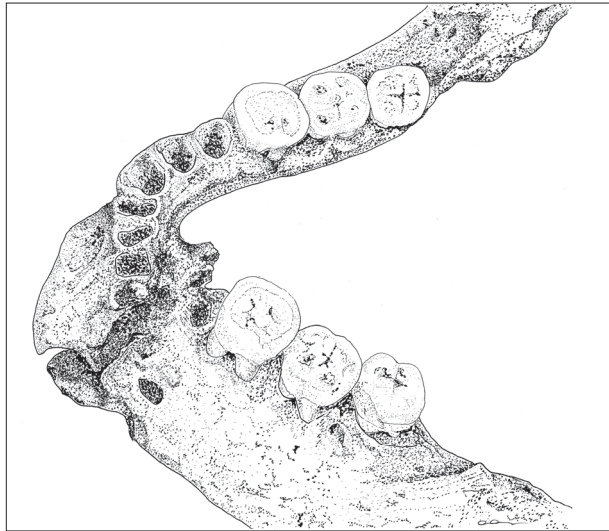
11) Technical in scale drawing, reconstruction of the cranial skeleton, in ventral view, showing the location and extent of *fractura mandibulae*.



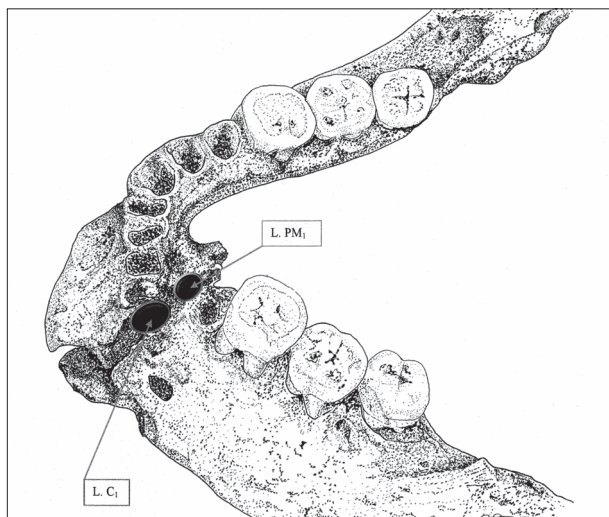
12) Left supero-lateral mandibular view showing the overriding misalignment of the mandibular parts.



13) Dorso-lingual view of mandible with a focus on the callus formation and subsequent dorso-ectopic loci of attachments on Ms. *genioglossus*, *geniohyoideus*, *digastricus*, and *mylohyoideus*.



14) Technical in scale drawing of a left supero-lateral mandibular view, showing the location of the healed fracture.



14a) Technical in scale drawing with a focus on the misalignment of the mandibular parts as demonstrated by the partial absence of the distal alveolar wall of the left lateral incisor (L.I₂), the obliterated dental alveoli of the left canine (L.C₁) and first premolar (L.PM₁).

Η ΑΛΩΣΗ ΤΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ *ΠΟΛΥΣΤΥΛΟΝ* ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΟΘΩΜΑΝΟΥΣ:
ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΑΠΟΚΕΦΑΛΙΣΜΕΝΟΥ ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΤΗ ΤΟΥ

Στο άρθρο συνεξετάζονται αρχαιολογικά και ανθρωπολογικά δεδομένα από τις ανασκαφές στο Πολύστυλον/Άβδηρα. Οι ιστορικές μαρτυρίες από τον τελευταίο αιώνα του Βυζαντίου, συνδυάζονται με τις παλαιοπαθολογικές ενδείξεις από τα σκελετικά υπολείμματα ενός βυζαντινού πολεμιστή, και διαφωτίζεται η κατάσταση των ανθρώπων ιδιαίτερα στα χρόνια της πολιορκίας του φρουρίου *Πολύστυλον* (αρχαία Άβδηρα) από τους Οθωμανούς και της απέλπιδας αντίστασης των υπερασπιστών του.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΩΝ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΩΝ (ΙΙΙ)*

Η εργασία αυτή αποτελεί το τρίτο και τελευταίο μέρος των προσωπογραφικών μελετών μας για την οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών. Τα δύο προηγούμενα έχουν ως θέμα τον Νικόλαο και τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη αντιστοίχως και έχουν δημοσιευθεί σε προηγούμενους τόμους αυτού του περιοδικού¹.

Στο τελευταίο αυτό τμήμα παρατίθενται με χρονολογική σειρά όλοι οι γνωστοί Αγιοθεοδωρίτες και μελετώνται λεπτομερώς τα στοιχεία για τα βιογραφικά τους και την συμμετοχή τους στα κοινά, από τον 12ο αιώνα, κατά τον οποίο καταγράφεται η πλειονότητα των μελών της οικογένειας, έως τον 14ο αιώνα².

* Για τη συμβολή τους στην έρευνά μου, ευχαριστίες εκφράζονται και από τη θέση αυτή στο Παν/μιο Κρήτης, στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (τώρα Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Τομέας Βυζαντινών Ερευνών) - ΕΙΕ, και στους Εμμανουήλ Πατεδάκη, Μαρία Αργυρούδη, Ορέστη Καραβά, Παρασκευή Θώμου, Ειρήνη Θυμιατζή, Αντωνία Γιαννούλη, Μαρία Α. Στασινοπούλου, Μαρίνα Λουκάκη.

1. Ε. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (Ι): Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, πανιερώτατος μητροπολίτης Αθηνών και υπέρτιμος, *ΒυζΣύμμ* 19 (2009), 147-180 και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (ΙΙ): Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, πρωτονωβελισσμοϋπέρτατος λογοθέτης του δρόμου και ορφανοτρόφος, *ΒυζΣύμμ* 24 (2014), 213-246.

2. Στα έξι γνωστότερα μέλη της οικογένειας (τους αρ. 1, 2, 4, 5, 10 του άρθρου αυτού και έναν Μιχαήλ, ο οποίος θεωρείται άλλος από τον Μιχαήλ 5 του παρόντος) είχε αφιερώσει σύντομα σημειώματα ο Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Σημειώσεις ύστεροβυζαντινής προσωπογραφίας: οί Άγιοθεοδωρίτες (12ος-13ος αι), *Τετράμηνα* 43 (1990), 2835-2838 [=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Μελετήματα Βυζαντινής προσωπογραφίας και τοπικής ιστορίας, Ανατύπωση άρθρων 1981-1991*, Αθήνα 1992, XI]. Βλ. και το λήμμα Hagiotheodorites

Α) 12ος αιώνας

1. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗΣ

Δύο κείμενα, τα οποία γράφτηκαν μετά τον θάνατό του, αποτελούν μαρτυρίες για τον Κωνσταντίνο Αγιοθεοδωρίτη: η Μονωδία του Θεοδώρου Προδρόμου³ και η Επιστολή του Μιχαήλ Ιταλικού προς έναν ανώνυμο αποδέκτη⁴. Απορεί κανείς πραγματικά με το γεγονός ότι καμία

House, στο *Encyclopaedic Prosopographical Lexicon of Byzantine History and Civilization*, v. 3, Turnhout 2012, 197-198 (A. S[AVVIDES]).

3. Έκδ. Α. MAJURI, *Anecdota Prodronea del Vat. gr. 305, Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche* [Serie Quinta 17], Roma 1908, 518-554, κείμενο 535-540 (εφεξής Προδρόμος, *Μονωδία*). Για τον Θεόδωρο Προδρόμο, βλ. επίσης W. HÖRANDNER, *Theodoros Prodrimos, Historische Gedichte* [WBS 11], Wien 1974. Α. Ρ. KAZHDAN – S. FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge 1984, 87-114 (III. Theodore Prodromus: a reappraisal). Α. SIDERAS, *Die byzantinischen Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend* [WBS 19], Wien 1994, 156-163.

4. Έκδ. Ρ. GAUTIER, *Michel Italikos, Lettres et discours* [AOC 14], Paris 1972, 89-91, αρ. 4 (εφεξής Ιταλικός, *Επιστολή*). Ο U. CRISCUOLO, *Due nuove epistole di Michele Italico, Le Parole e le Idee* 11 (1969), 330-338: 331, την χαρακτηρίζει ως «monodia sub specie epistolae, monodia epistolare». Παρόλο που η επικεφαλίδα της επιστολής (*Πρὸς τὸν ἀδελφὸν ἐπὶ Κωνσταντίνῳ τῷ Ἀγιοθεοδωρίτῃ ἀποθανόντι*) παρουσιάζει ως παραλήπτη έναν αδελφό του ίδιου του Ιταλικού (έτσι την ερμηνεύει και ο GAUTIER, *Michel Italikos*, 89 και σημ. 1), η ταυτοποίηση αυτή δεν φαίνεται να ευσταθεί. Ο MAJURI, *Anecdota Prodronea*, 550, 551 και σημ. 1 –και επίσης ο CRISCUOLO, *Due nuove epistole*– είχαν εκφράσει την γνώμη ότι η επικεφαλίδα είναι μεταγενέστερη προσθήκη του αντιγραφέα του χειρογράφου, ο οποίος παραπλανήθηκε από την ρητορική προσφώνηση *φίλτατε ἀδελφὲ* που ο Ιταλικός χρησιμοποιεί –δύο φορές– στην συγκεκριμένη επιστολή (και όχι μόνο, βλ. GAUTIER, *Michel Italikos*, αρ. 26 και αρ. 31. Μ. TREU, *Michael Italikos, BZ* 4 (1895), 1-22: 11). Ο Α. SIDERAS, *Die unedierte Trostrede des Gregorios Antiochos an den Logothetes Michael Hagiotheodorites, JÖB* 55 (2005), 147-190 (εφεξής SIDERAS, *Trostrede*), 150, σημ. 15, υποστήριξε ότι η επικεφαλίδα ενδέχεται να ανήκει στον ίδιο τον Ιταλικό, με πλήρες κείμενο το εξής: *Πρὸς τὸν ἀδελφὸν [Μιχαὴλ Ἀγιοθεοδωρίτην] ἐπὶ Κωνσταντίνῳ τῷ Ἀγιοθεοδωρίτῃ [τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ] ἀποθανόντι*. Ωστόσο, από ουδεμία πηγή συνάγεται ότι ο Κωνσταντίνος ήταν αδελφός των Μιχαήλ και Νικολάου, ενώ μάλιστα, ο Ευστάθιος μαρτυρεί με αρκετή σαφήνεια, ότι οι αδελφοί Αγιοθεοδωρίτες ήταν μόνο τρεις: ο Νικόλαος, ο Μιχαήλ και ο Ιωάννης (*ζηλωτῆ τριάς*, βλ. πιο κάτω σημ. 40). Η ταυτότητα του αποδέκτη της εν λόγω επιστολής του Ιταλικού παραμένει έτσι μάλλον αδιευκρίνιστη.

από τις δύο πηγές δεν αναφέρει κάτι σχετικά με τον βαθμό συγγενείας του με τα λοιπά μέλη της οικογένειας των Αγιοθεοδωριτών του 12ου αιώνα⁵.

Ο Κωνσταντίνος Αγιοθεοδωρίτης ήταν κοινός φίλος του Μιχαήλ Ιταλικού⁶ και του Θεοδώρου Προδρόμου⁷. Ως καθηγητής Ρητορικής και Φιλοσοφίας, ο Ιταλικός υπήρξε δάσκαλος τόσο του Προδρόμου⁸ όσο και του Κωνσταντίνου⁹. Ο Κωνσταντίνος θέλησε να ασχοληθεί με την

5. Ήταν ίσως θείος (αδελφός του αγνώστου ταυτότητος πατέρα) των Νικολάου και Μιχαήλ; Ο συνηθισμένος στις μονωδίες «κατάλογος» των κοινωνικών θεσμών και των ανθρώπων (κυρίως της οικογένειας), που θρηνούν την απώλεια ενός νεκρού, εξαντλείται στο κείμενο του Προδρόμου στις «βασιλίδες», τους «καίσαρες», σε όσους «περὶ τὰ βήματα καὶ τοὺς νόμους» και σε «ὅλην τὴν οἰκουμένην». Ούτε λέξη για την οικογένειά του: Πρόδρομος, *Μονωδία*, 540.16-23. Ο P. MAGDALINO, *Die Jurisprudenz als Komponente der byzantinischen Gelehrtenkultur des 12. Jahrhunderts*, στο: *Cupido Legum*, εκδ. L. BURGMANN – M. Th. FÖGEN – A. SCHMINCK, Frankfurt a. M. 1985, 169-177 (=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium* [Variorum Reprints], London 1992, αρ. IX), 177, έχει την γνώμη ότι ο Κωνσταντίνος θα μπορούσε να είναι ο πατέρας του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη και των αδελφών του.

6. Ιταλικός, *Επιστολή*, 90.8. Ο Μιχαήλ Ιταλικός δίδαξε ρητορική στην αρχή της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας (ca. 1120-1130). Αφού υπηρέτησε ως διδάσκαλος της Μεγάλης Εκκλησίας, εξελέγη μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως περί το 1146/47. Απεβίωσε περί το 1155. Ο Μιχαήλ γνώριζε τον Κωνσταντίνο *ἐν χρόνοις πολλοῖς*: Ιταλικός, *Επιστολή*, 90.10-14. GAUTIER, *Michel Italikos*, 14 κ.ε. SIDERAS, *Byzantinische Grabreden*, 150-155. M. ANGOLD, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995, 173-178.

7. Πρόδρομος, *Μονωδία*, 539.25 κ.ε. Ο Πρόδρομος απεβίωσε περί τα 1156/58 κατά τον HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, 32, και κατά τον SIDERAS, *Byzantinische Grabreden*, 156, σημ. 1, περί το 1165.

8. R. BROWNING, *Unpublished Correspondence between Michael Italicus, Archbishop of Philippopolis, and Theodore Prodromos*, *BBulg* 1 (1962), 279-297 (=R. BROWNING, *Studies in Byzantine History, Literature and Education*, [Variorum Reprints], London 1977, αρ. VI), 280, 293 (138) και 286.138-140 (=GAUTIER, *Michel Italikos*, 64.26-29, αρ. 1, 16), όπου ο Ιταλικός παρομοιάζει τον Πρόδρομο με τον Αχιλλέα και τον εαυτό του με τον Φοίνικα, παιδαγωγό του ήρωα.

9. Ιταλικός, *Επιστολή*, 90.16-22: Ἐπόθει μὲν γὰρ ἄψασθαι τῆς ὑπερκαθημένης τῶν ὄλων φιλοσοφίας, κατασπόμενος δὲ ὑπὸ τῶν πραγμάτων καθάπερ ὑπὸ μολιβδίδων τινῶν, τὸ τῶν μνηστήρων ἐκείνων ἐποίει εἰς τὴν ὑποδεεστέραν ῥητορικὴν ὄλοις ἰστίοις ἐφέρετο, ἐμοὶ χρώμενος κυβερνήτη καίτοι τῇ δεξιᾷ ἐμοῦ προτείνοντος τὴν φιλοσοφίαν, τῇ ἀριστερᾷ δὲ τὴν τέχνην τῶν λόγων, ἐκείνος ἄκων μὲν διὰ τὴν ἀνάγκην, ἐπιδεξιῶς δὲ ὁμως, τῶν ἀριστερῶν ἀντεδράττετο. GAUTIER, *Michel Italikos*, 16-17 και 49.

ὑπερκαθημένην τῶν ὄλων Φιλοσοφία ἀλλὰ ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιδίωξη αὐτὴ καὶ νὰ ἐπιδοθεῖ στὴν ὑποδεεστέραν Ρητορική – καὶ γιὰ τὸν λόγὸ αὐτὸν ὁ Μιχαὴλ Ἰταλικὸς τὸν παρομοιάζει με τοὺς μνηστήρες τῆς Πηνελόπης (τὸ τῶν μνηστήρων ἐκείνων ἐποίει), οἱ ὁποῖοι, μὴ μπορῶντας νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἴδια τὴν Πηνελόπη, ἱκανοποιούσαν τὶς ορεξίεις τοὺς με τὶς ὑπηρετίριές τῆς¹⁰. Ὁ Μιχαὴλ Ἰταλικὸς ἐγκωμιάζει τὸν Κωνσταντῖνο ὡς ἀρίστο γνῶστη τῶν νόμων¹¹. Ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος, με τὴν σειρὰ του, τὸν μνημονεύει ὡς διακεκριμένο νομικό, δικαστὴ¹², συμβολαιογράφο¹³ καὶ διδάσκαλο τῶν νόμων¹⁴. Με βάση αὐτὴν τὴν πληροφορία τοῦ Προδρόμου, ὅτι, δηλαδή, ὁ Κωνσταντῖνος δίδασκε τοὺς νόμους, ὁ P. Gautier τοῦ ἀποδίδει τὴν ιδιότητα τοῦ νομοφύλακα¹⁵. ὠστόσο, πρῶτον, ὁ Κωνσταντῖνος δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ τὶς σωζόμενες πηγές ὡς κάτοχος τοῦ συγκεκριμένου ἀξιώματος, καὶ δεύτερον, ὁ νομοφύλαξ δὲν εἶναι πλέον, τὸν 12ο αἰῶνα, ὁ ἐπίσημος καθηγητὴς τοῦ Δικαίου, στὰ πρότυπα τοῦ Ἰωάννη Ξιφιλίνου καὶ τοῦ Διδασκαλείου τῶν

10. Γιὰ τὴν φράση, τὴν ὁποία ὁ GAUTIER, *Michel Italikos*, 90, σημ. 4, ἐρμηνεύει ὡς «passage apparemment corrompu», βλ. ΔΗΜ. Α. ΧΡΗΣΤΙΑΔΗΣ, Ποικίλα Ἑλληνικά Α', *Ἑλληνικά* 38 (1987), 283-295: 290-291.

11. Ἰταλικὸς, *Ἐπιστολή*, 90.10-14: ἐν νόμοις εὐδοκιμώτατον, μᾶλλον δέ, ἵνα τάληθες εἶπω, τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ὅτιπερ κράτιστον. Γιὰ τὴν σχέση ρητορικῆς καὶ νομικῆς ἐπιστήμης ἀλλὰ καὶ τῶν δύο με τὴν Φιλοσοφία, βλ. W. WOLSKA-CONUS, *Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque*, *TM* 6 (1976), 223-243: 224, 237-238. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos*, *TM* 7 (1979), 1-107: 8-9. MAGDALINO, *Die Jurisprudenz*, 173, 175.

12. Πρόδρομος, *Μονωδία*, 536.1-2: τὸ δὲ ἄρα βῆμα σιγᾶ, καὶ πενθούτων νῦν ἐκκλησία ἢ πάλαι δικαστῶν ἐκκλησία. Ὁ ἴδιος, 540.4: περιέτχον δικαστηρίῳ καὶ νόμοις, καὶ τὸν νομοθέτην ἢ καὶ νόμον ἀντικρὺς οὐκ ἰδῶν, ἀδικίαν κατεψηφισάμην.

13. Πρόδρομος, *Μονωδία*, 540.7-9: ἀθρόως ἐξοίχη, σοφώτατε Κωνσταντῖνε, καὶ ὁ πολλὰ φιλοσοφῆσας περὶ διαθηκῶν καὶ ταῖς διαθήκαις ὄρος γενόμενος, οὐδὲ διαθέσθαι συνεχωρήθης περὶ τῶν ἑαυτοῦ.

14. Πρόδρομος, *Μονωδία*, 537.13-17: τῆς γὰρ σοὶ χρυσῆς τῷ ὄντι γλώττης καὶ τετραμένης εἰς τὸ ἄκρον διὰ τὸ εὔφωνον ὁ λόγος, ἢ θ<αυμα>στὰ καθιεμένη μῆρινθος, οὐ νεανίσκων μόνον οὐδὲ παιδίων, ἀλλὰ συμπάσης ἀπλῶς ἡλικίας ἐδουλαγωγῆσεν ἀκοήν. Καὶ 540.19-20: ὠλόλυξέ σε καὶ ὅσον περὶ τὰ βήματα καὶ τοὺς νόμους τὸν φίλον ἅμα καὶ τὸν διδάσκαλον, καὶ βλ. πιο κάτω σημ. 25.

15. GAUTIER, *Michel Italikos*, 49. Πρὸβλ. Γ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία καὶ εἰσηγήσεις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Δικαίου, ὡς εἰσαγωγή εἰς τὸ ἰσχύον ἐν Ἑλλάδι ἀστικὸν δίκαιον*, I-II, Ἀθήνα 1949, 98.

Νόμων που ιδρύθηκε επί Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, αλλά συνιστά δικαστική αρχή¹⁶.

Ένας ανώνυμος Αγιοθεοδωρίτης καταγράφεται μεταξύ των συντακτών των νέων σχολίων (*glossa recentior*) των *Βασιλικών*¹⁷. Ταυτόχρονα, ένας επίσης ανώνυμος σχολιαστής αυτής της νομικής συλλογής αναφέρει κάποιον Αγιοθεοδωρίτη ως δάσκαλό του¹⁸. Ο C. E. Zachariä von Lingenthal εξέφρασε την γνώμη ότι αυτός ο μαθητής του Αγιοθεοδωρίτη υπήρξε ο νεότερος (δηλ. ο τελευταίος) σχολιαστής των *Βασιλικών* και ότι ο ίδιος πραγματοποίησε την ενοποίηση των παλαιών και των νέων σχολίων σε μίαν οιονεί *glossa ordinaria* («perpetuus quasi commentarius ad Basilicorum textum, quem glossam ordinariam vocare possis») περί το 1200¹⁹. Ο ανώνυμος Αγιοθεοδωρίτης, δάσκαλος

16. V. ΤΙΦΤΙΧΟΓΛΟΥ, Gruppenbildungen innerhalb des konstantinopolitanischen Klerus während der Komnenenzeit, *BZ* 62 (1969), 25-72: 36 και σημ. 85 και 86. Ο Κωνσταντίνος πρέπει να είναι ένας τουλάχιστον από τους «προγόνους» από τους οποίους, αναφέρει ο Ευστάθιος, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης κληρονόμησε την ενασχόλησή του με την διδασκαλία των νόμων: βλ., και για περισσότερη βιβλιογραφία, ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (I), 159-161 και σημ. 41 και 45, 46, 47. Α. Ε. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνες). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 37], Θεσσαλονίκη 2004, 208-216.

17. Ο κώδικας *Parisinus gr.* 1350 σώζει πολυάριθμα σχόλια του ανώνυμου Αγιοθεοδωρίτη, τα οποία απαντούν αποκλειστικά στο Εξηκοστό Βιβλίο των *Βασιλικών*: *Basilicorum Libri LX. Series B (Scholia)*, τ. I-IX [Scripta Universitatis Groninganae], εκδ. H. J. SCHELTEMA - D. HOLWERDA - N. VAN DER WAL, Groningen 1953-1985 (εφεξής *Βασιλικά. Σχόλια*), τ. VIII και IX, βλ. π.χ. στα σχόλια στους τίτλους 60.1, 3, 6, 8, 12, 17 και 18. J. A. B. MORTREUIL, *Histoire du droit byzantin*, I-III, Paris / Marseille 1843-1846 (ανατύπ. Osnabrück 1966), τ. III, 242-252 και 486-488. P. E. PIELER, Νομική Φιλολογία, στο: H. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ή λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, μετ. Γ. ΜΑΚΡΗΣ - Ι. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΑΓΟΡΑΣΤΟΥ - Τ. ΚΟΛΙΑΣ - Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ - ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ - Δ. ΓΙΑΝΝΟΥ, τ. Γ', Αθήνα 1994, 183-379, 360, σημ. 239.

18. *Βασιλικά. Σχόλια*, 60.37.29, 3710: *Καὶ ἰδοὺ μανθάνεις, ὅτι τὸ περὶ μοιχείας ἐντὸς πενταετίας καὶ ἐντὸς ἑξ μηνῶν κινεῖται. Ὁ μὲν διδάσκαλός μου Αγιοθεοδωρίτης ἔλεγεν ἐντὸς μὲν πενταετίας κινεῖσθαι παρὰ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ ἀνδρός, ἐντὸς δὲ ἑξαμήνου κινεῖν τοὺς ἄλλους τοὺς μετ' αὐτούς, ὡς κεφ. ζ'. θεμ. α'....* Και βλ. A. SCHMINCK, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 13], Frankfurt 1986, 50, σημ. 209. Πρβλ. WOLSKA-CONUS, *L'école de droit*, 14-15, σημ. 52, 102.

19. Ο C. E. ZACHARIÄ VON LINGENTHAL διατύπωσε την θεωρία αυτή πρώτα στο έργο

του υπομνηματιστή αυτού, ήταν, πίστευε ο Zachariä von Lingenthal, ο λογοθέτης του δρόμου Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης. Ο J. A. B. Mortreuil²⁰ είχε συμφωνήσει με την άποψη του Zachariä στο ότι η *glossa ordinaria* των Βασιλικών συντάχθηκε περί το 1200²¹ και στο ότι ο ανώνυμος Αγιοθεοδωρίτης σχολιαστής των Βασιλικών είναι ο Μιχαήλ, και όχι ο Κωνσταντίνος Αγιοθεοδωρίτης, ο οποίος, λόγω ηλικίας, δεν θα μπορούσε να είχε προλάβει να είναι ο δάσκαλος του υπομνηματιστή. Ο P. Gautier πάλι, αν και θεώρησε ανεπαρκή τα επιχειρήματα του Mortreuil για να απορρίψει τον Κωνσταντίνο ως σχολιαστή των Βασιλικών, ωστόσο συμφώνησε στην απόδοση των σχολίων στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη²². Καμία πάντως ιστορική πηγή δεν αναφέρεται στον Μιχαήλ ως σχολιαστή νόμων. Άλλοι ερευνητές του βυζαντινού δικαίου έκριναν ότι ο σχολιαστής αυτός πρέπει να υπήρξε ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης²³ – ο οποίος πράγματι ήταν έγκριτος νομικός –, αλλά οι ιστορικές πηγές, οι σχετικές με τον μητροπολίτη Αθηνών, δεν επιβεβαιώνουν αυτήν την υποτιθέμενη ιδιότητά του.

Στην παραπάνω συζήτηση περί χρονολόγησης της *glossa ordinaria*, περί της απόδοσής της ή όχι στον μαθητή του ανωνύμου Αγιοθεοδωρίτη, αλλά και περί της ταυτότητος αυτού του τελευταίου, έδωσε απάντηση ο A. Schminck²⁴, ο οποίος, πρώτον, δεν πιστεύει ότι η *glossa ordinaria* των Βασιλικών συντάχθηκε το 1200 αλλά πολύ νωρίτερα· αποδίδει μάλιστα

του *Historiae iuris Graeco-Romani delineatio*, Heidelbergae 1839, 63 και σημ. 33, και ύστερα στην κριτική του για το βιβλίο του MORTREUIL, *Histoire du droit byzantin*, στο: *Krit. Jahrbücher für deutsche Rechtswissenschaft* 8 (1844), 1083-1087, και 11 (1847), 581-638, βλ. 596. SCHMINCK, *Studien*, 50-51. ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*, Αθήνα / Κομοτηνή 2011³, 283-285. PIELER, *Νομική Φιλολογία*, 345, 355-357.

20. MORTREUIL, *Histoire du droit byzantin* III, 243 και 486-487.

21. Επίσης ο C. W. E. HEIMBACH, *Basilicorum libri LX. Tomus VI: Prolegomena et Manuale Basilicorum continens*, Lipsiae 1870 (ανατύπ. Amsterdam 1962), 215.

22. GAUTIER, *Michel Italikos*, 49.

23. Όπως οι CH. F. POHL (POHLIUS), *Iosephi Mariae Suaresii Notitia Basilicorum*, Lipsiae 1804, 83 και C. W. E. HEIMBACH, *De basilicorum origine fontibus scholiis atque nova editione adornanda*, Lipsiae 1825, 139^γ. Βλ. MORTREUIL, *Histoire du droit byzantin* III, 487. SCHMINCK, *Studien*, 48.

24. SCHMINCK, *Studien*, 50-52. Πρβλ. WOLSKA-CONUS, *Les écoles de Psellos et de Xiphilin, σποράδην και, κυρίως, ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, L'école de droit, 13 κ.ε. (Scholies aux Basiliques)*, 29 και σημ. 145.

την πατρότητά της στον Ιωάννη Ξιφιλίνο (τον μετέπειτα Οικουμενικό πατριάρχη Ιωάννη Η', 1064-1075), πρώτο κάτοχο του αξιώματος του νομοφύλακος στο Διδασκαλείο των Νόμων. Δεύτερον, ο A. Schminck αναδεικνύει τα χωρία της επιστολής του Μιχαήλ Ιταλικού, τα οποία, εμμέσως πλην σαφώς, υποδεικνύουν τον Κωνσταντίνο ως τον πιθανότερο Αγιοθεοδωρίτη σχολιαστή²⁵: ο Μιχαήλ Ιταλικός παρομοιάζει, λοιπόν, την δραστηριότητα του Κωνσταντίνου «όχι μόνο στις Νεαρές αλλά και στους Κώδικες και στους Διγέστες (ή Πανδέκτες) και σε όσα άλλα ρυθμίζουν την ζωή των πολιτών» με εκείνη του νομικού Τριβωνιανού²⁶, ο οποίος διηύθυνε το μεγαλειώδες έργο της σύνταξης του γνωστού ως *Corpus iuris civilis* του Ιουστινιανού. Εάν στην αναφορά αυτή στους συντελεστές του βυζαντινού δικαίου προστεθεί το γεγονός ότι ο Ιταλικός αποδίδει στον Κωνσταντίνο και την ενασχόληση με την *τεχνική ανάπτυξη νομικών κεφαλαίων*²⁷, έχουμε και εμείς την γνώμη ότι, αν μη τι άλλο, η ιδιότητα του Κωνσταντίνου ως σχολιαστή υποδηλώνεται καθαρά.

Μία *Σύνοψις Νεαρών*, την οποία συνέταξε ένας Αγιοθεοδωρίτης μοναχός, μνημονεύεται από τον I. A. Fabricius²⁸. Ο La Porte du Theil είχε διατυπώσει την άποψη ότι ο συντάκτης του έργου αυτού, στο οποίο,

25. SCHMINCK, *Studien*, 49-50 και σημ. 205, 206. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πηγές*, 285, σημ. 8. Πρβλ. GAUTIER, *Michel Italikos*, 49. Συμφωνεί η D. PENNA, Hagiotheodorites: the last antecessor? Some remarks on one of the 'new' Basilica scholiasts, *Subseciva Groningana IX* (2014), 399-427, η οποία επιβεβαιώνει μάλιστα, μετά από εξέταση των σχολίων του Αγιοθεοδωρίτη, τις πληροφορίες του Προδρομού για την ιδιότητα του Κωνσταντίνου ως νομικού διδασκάλου (βλ. πιο πάνω σημ. 14).

26. Ιταλικός, *Επιστολή*, 90.22-25: *καὶ ῥητορικῆ στομώσας τὴν γλῶτταν καὶ νομοθετικῆ πνκάσας τὸν νοῦν, αὐτόχρομα Τριβωνιανὸς ὁ πολυθρύλλητος ἦν, οὐ μόνον ἐν νεαραῖς, ἀλλὰ καὶ ἐν κώδιξι καὶ ἐν διγέστοις καὶ ἐν ἄλλοις ὁπόσοις τὰ πολιτικὰ συντετάχεται*. Βλ. επίσης Μιχαήλ Χωνιάτης, έκδ. ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, τ. Α'-Β', Αθήνα 1879-1880 (Groningen 1968), τ. Α', 178.17. Μ. TREU, Ein byzantinisches Schulgespräch, *BZ 2* (1893), 96-105. MAGDALINO, *Die Jurisprudenz*, 173. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πηγές*, 97. Τ. HONORÉ, *Tribonian*, London 1978.

27. Ιταλικός, *Επιστολή*, 91.2-3: *ὡ κεφάλαια νομικὰ καὶ τεχνικῶς μὲν ἀναπτυσσόμενα, καλῶς δὲ φραζόμενα*. Ἄλλωστε, στα βυζαντινά νομικά κείμενα, η αναφορά σε «κεφάλαιο» παρέπεμπε άμεσα στα *Βασιλικά*: PIELER, *Νομικὴ Φιλολογία*, 346, σημ. 147. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πηγές*, 283.

28. I. A. FABRICIUS, *Bibliotheca Graeca. I-XIV*, Hamburgi 1705-1728, τ. X, 515: «Hagiotheodoretī monachi et jurisconsulti synopsis Novellarum».

ισχυρίζεται, αναφέρονται σχολιαστές των *Βασιλικών*, θα μπορούσε να είναι ο Κωνσταντίνος²⁹. Πέραν του γεγονότος ότι ο Κωνσταντίνος δεν μαρτυρείται ως μοναχός, έχει αποδειχθεί ότι οι σχολιαστές των *Βασιλικών* δεν αναφέρονται καθόλου σε αυτό το έργο, το οποίο μάλλον δεν υπήρξε ποτέ³⁰.

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος μας πληροφορεί ότι ο Κωνσταντίνος πέθανε από υψηλό πυρετό, ενώ ήταν ακόμη νέος³¹. Ο Α. Majuri βασίστηκε στην αναφορά του Προδρόμου στους (σοφούς) *καίσαρες*³² (που ο ίδιος ερμηνεύει ως το ζεύγος Νικηφόρου Βρυεννίου και Άννας Κομνηνής) για να ορίσει το 1138 –έτος του θανάτου του Βρυεννίου³³– ως *terminus ante quem* του θανάτου του Κωνσταντίνου. Ο P. Gautier πάλι, ερμηνεύοντας την ίδια μνεία της μονωδίας στους *καίσαρες* ως δηλούσα το δίδυμο Νικηφόρου Βρυεννίου – Ιωάννη Ρογήρου, υπέθεσε ότι ο Αγιοθεοδωρίτης απεβίωσε στο διάστημα μεταξύ 1130 (ημερομηνία άφιξης του Ιωάννη Ρογήρου στην Κωνσταντινούπολη) και 1136 (t.a.q. του γάμου του με την πρωτότοκη κόρη του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, Μαρία, μετά τον οποίο ο Ρογήρος ονομάστηκε *καίσαρ*)³⁴. Ωστόσο, ο Ιωάννης Ρογήρος χρίστηκε *καίσαρ* –και η Μαρία Κομνηνή *καισάρισα*– μόνο μετά τον θάνατο του *καίσαρα* Βρυεννίου· δηλαδή, ο Βρυένιος και ο Ρογήρος δεν υπήρξαν

29. F. J. G. LA PORTE-DU THEIL, Notice d'un Manuscrit de la Bibliothèque du Vatican, coté CCCV, parmi les Manuscrits Grecs III, *Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Impériale et Autres Bibliothèques* 8/2 (1810), 78-253: 156 = μερική έκδοση PG 133, 1048-1090, όπου βλ. 1059-1060: «Hagiotheodoretus monachus et jurisconsultus cujus synopsis novellarum laudat Nic. Comnenus p. 393 et scholia ad novellas Leonis p. 372».

30. MORTREUIL, *Histoire du droit byzantin* III, 486, σημ. e. MAJURI, *Anecdota Prodrômea*, 550.

31. Πρόδρομος, *Μονωδία*, 537.10-13 και 18-19, 539.13-14.

32. Πρόδρομος, *Μονωδία*, 540.16-23: *ἐθρήνησάν σε καὶ βασιλίδες τὸν εὐνούστατον ἀπολέσασαι ἐπένθησάν σε καίσαρες, οἱ σοφοὶ τὸν σοφὸν καὶ οἱ πρὸς ἔω ἀπόδημοι τὸν πρὸς δύσιν τὴν ἀνγλιωτάτην ἀπόδημον*: MAJURI, *Anecdota Prodrômea*, 551 και σημ. 2. Πρβλ. CRISCUOLO, *Due nuove epistole di Michele Italico*, 331. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος χαρακτηρίζει και σε άλλα κείμενά του τον Βρυένιο και την Άννα Κομνηνή ως *σοφούς*: HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, 376.

33. Για τον *καίσαρα* Νικηφόρο Βρυένιο, σύζυγο της Άννας Κομνηνής, βλ. P. GAUTIER, *L'obituaire du typonikon du Pantocrator*, *REB* 27 (1969), 235-262: 251-252. Κ. ΒΑΡΖΟΣ, *Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, I-II [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 20], Θεσσαλονίκη 1984, τ. I, 180, αρ. 32. Β. ΣΚΟΥΛΑΤΟΣ, *Les personnages byzantins de l'Alexiade*, Louvain 1980, 224-232.

34. GAUTIER, *Michel Italikos*, 50.

καίσαρες ταυτόχρονα³⁵. Τέλος, ο Α. Σιδεράς καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Κωνσταντίνος απεβίωσε πριν τον Βρυέννιο, περί το 1135³⁶. Εάν ωστόσο, η μνεία στις βασιλίδες, στο ίδιο χωρίο, ερμηνευθεί ως αναφορά στην αυτοκράτειρα Ειρήνη (†13η Αυγούστου του 1134) και την κόρη της, την Μαρία Κομνηνή (†1144/5)³⁷, τότε, ως *terminus ante quem* του θανάτου του Κωνσταντίνου θα μπορούσε να τεθεί η ημερομηνία του θανάτου της Ειρήνης, η οποία απεβίωσε στις 13 Αυγούστου του 1134, ευρισκόμενη στην Βιθυνία, μαζί με τον αυτοκράτορα³⁸. Κατά αυτόν τον τρόπο, η φράση που ακολουθεί, στο ίδιο χωρίο, *οί πρὸς ἔω ἀπόδημοι*, θα αναφερόταν στο βασιλικό ζεύγος.

Δεν έχουμε πληροφορίες σχετικά με το εάν ο Κωνσταντίνος Αγιοθεοδωρίτης νυμφεύτηκε ποτέ, ούτε βεβαίως για πιθανούς απογόνους του.

2. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗΣ³⁹

Στον Προσφωνητικό του λόγο (ca. 1178/80) στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης μάς πληροφορεί ότι ο Μιχαήλ και ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης είχαν έναν αδελφό, ότι αυτός ο αδελφός ονομαζόταν

35. ΒΑΡΖΟΣ, *Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν* τ. Ι, 348κ.ε., 350-351, αρ. 75.

36. SIDERAS, *Byzantinische Grabreden*, 159-160.

37. Πρβλ. αναφορές του Θεοδώρου Προδρόμου σε άλλες βασιλίδες, την Ειρήνη Δούκαινα, σύζυγο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, και την κόρη τους, Άννα Κομνηνή, στην Μονωδία στον Ανδρόνικο Κομνηνό, αδελφό της Άννας, εκδ. MAJURI, *Anecdota Prodromea*, 523.10-11, 522.5. Πρβλ. SIDERAS, *Byzantinische Grabreden*, 150-153.

38. Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός ανέλαβε, κατά την δεκαετία του 1130, στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά του εμιράτου των Δανισμενδιτών. Ο θάνατος της Ειρήνης τον ανάγκασε να διακόψει προσωρινά την δεύτερη εκστρατεία του, ώστε να συνοδεύσει την σορό της στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. GAUTIER, *L'obituaire*, 247-248. ΒΑΡΖΟΣ, *Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, τ. Ι, 207, 227-228 και σημ. 121, αρ. 34. F. CHALANDON, *Les Comnène. Étude sur l'Empire Byzantin au XIe et au XIIe Siècles, II. Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris 1912, 11, 82κ.ε., 87-88. P. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 35κ.ε. ΑΙΚ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινή Ἱστορία, (1081-1204)*, τ. Γ΄ 1, Αθήνα 2001, 110.

39. Είναι ο μεσάζων -στις αρχές της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού- Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης, στον οποίο είχαμε δώσει αρχικά τον αρ. 1, ως τον πρώτο χρονικά γνωστό «Ιωάννη» Αγιοθεοδωρίτη (βλ. ΜΑΛΛΑΡΙΑΤΑ, *Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών* (I), 149, σημ. 8) ωστόσο, στην χρονολογική σειρά, που ακολουθούμε εδώ, του αναλογεί ο αρ. 2.

Ιωάννης και ότι οι αδελφοί Αγιοθεοδωρίτες ήταν τρεις (ξηλωτή τριάς)· και επίσης, ότι ο Ιωάννης ήταν βασιλικός αξιωματούχος (τῆς ἀμβροσίας ἦψατο καὶ τοῦ νέκταρος τῆς θείας βασιλικῆς γαληνότητος)⁴⁰. Ο δε Ευθύμιος Μαλάκης Νέων Πατρών, στον Επιτάφιο λόγο του για τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη (1175), μνημονεύει επίσης, ως ἡδη αποβιώσαντα, τον τρίτο αδελφό του Μιχαήλ και του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη⁴¹. Μολονότι ο Ευθύμιος δεν αναφέρει το βαπτιστικό αυτού του «αδελφού», ωστόσο είναι αυτονόητο ότι πρόκειται για τον Ιωάννη –αφού, όπως αναφέρθηκε, οι αδελφοί Αγιοθεοδωρίτες ήταν μόνο τρεις. Τέλος, ο ιστοριογράφος Νικήτας Χωνιάτης, στην *Χρονική Διήγηση*, παρουσιάζει τον Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη, επωνύμως μιν, αλλά χωρὶς να αναφέρεται στην οικογένειά του, ως μεσάζοντα του Μανουήλ Κομνηνού από τις αρχές της βασιλείας του (1143)⁴². Πιστεύουμε ότι είναι ο ίδιος Ιωάννης

40. P. WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis opera minora* [CFHB 32], Berlin 2000, Λόγος Η, 141-151 (εφεξῆς Ευστάθιος, Προσφωνητικός), 143.89-94: καὶ Ἰωάννης μὲν ἐκεῖνος, ὁ βαθὺ κληρωσάμενος τὸ μακάριον, ὃν ἀδελφὸν μὲν σοι ἡ φύσις, ἀδελφὰ δὲ φρονούντα ἡ ἐκ Θεοῦ χάρις, ἡ δὲ τοῦ ἀγαπᾶν σύμπνοια εἰς μίαν ὥσπερ ψυχὴν συνηγμένον παρήγαγον, ἀπαλαῖς ἔτι χερσὶ τῆς ἀμβροσίας ἦψατο καὶ τοῦ νέκταρος τῆς θείας βασιλικῆς γαληνότητος, καὶ ταχὺ πρὸς εὐκλειαν ἠΐξητο καὶ σύντροφον τῇ καθ' ἡλικίαν ἀυξήσει τὴν εὐδαιμονίαν καὶ αὐτὸς ἐκληρώσατο. Καὶ 144.8-10: Τῇ γὰρ ἀδελφικῇ συζυγίᾳ παρανατέλλων λαμπρὸν ἐπάμφαινε, καὶ ἦν αὕτη ξηλωτὴ τριάς τὸ τέλειον ἐφ' ἅπασιν καλοῖς διεκφαίνουσα.

41. Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν Ἀθηνῶν τὸν ὑπέρτιμον, ἐκδ. Α. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Noctes Petropolitanae*, S. Peterburg 1913, 154-162 (εφεξῆς Μαλάκης, Ἐπιτάφιος), 161.25κ.ε: ἦν σοι καὶ ἄλλος ἀδελφὸς ἡδύ τι χρῆμα καὶ κάλλιστον θρέμμα, ἄνθος νεότητος, φρονήσεως ἄγαλμα, λόγων μέλημα, ἀλλὰ παρῶχέτο σοι κάκεινος τοῖς θεσμοῖς δουλεύσας τῆς φύσεως. Γλυκὺ τι θέαμα καὶ ἥλιος ἐξανίσχων, ἀλλὰ δύνει καὶ οἴχεται. Για το πολύ διαδεδομένο στους βυζαντινούς συγγραφείς παράθεμα ἄνθος νεότητος, πρβλ. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *In laudem Cyr.*, PG 35, 1176.25-28· για το ἥλιος ἐξανίσχων, πρβλ. Ευριπίδης, *Φαέθων* (ἐκδ. Α. ΝΑΥΚ), απ. 771.3. Για το τοῖς θεσμοῖς δουλεύσας τῆς φύσεως (εννοώντας τον φυσικό θάνατο), πρβλ. Ιωάννης Δαμασκηνός, *Oratio prima in dormitionem sanctae Dei genitricis Mariae*, 10.3· Κ. Μανασσής, *Χρονική Σύνοψις*, ἐκδ. Ο. ΛΑΜΠΙΑΔΗ, στ. 6345. Σημειωτέον ότι ο Νικόλαος Μεσαρίτης, στον *Επιτάφιο* για τον αδελφό του Ιωάννη (ἐκδ. Α. HEISENBERG), 71.4κ.ε., δανείζεται ὀλόκληρη την παράγραφο 161.25-162.3 του Ευθυμίου Μαλάκη.

42. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις* (ἐκδ. J.-L. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11], Berlin - New York 1975), 54: καὶ τῶν μὲν δημοσίων εἰσφορῶν φροντιστὴν μέγιστον τὸν ἐκ Πούτζης Ἰωάννην προβάλλεται καὶ αὐτὸς, ὥσπερ ὁ πατὴρ ἐκεῖνω καὶ βασιλεὺς πρότερον, ὄντα καὶ τοῦ δρόμου πρωτονοτάριον, μελεδωνὸν δὲ μεσεύοντα καὶ τῶν οἰκείων ὑποδροστηῖρα διαταγμάτων τὸν Ἀγιοθεοδωρίτην τίθησιν

που αναφέρουν οι δύο μητροπολίτες, δηλαδή, ο αδελφός του Νικολάου και του Μιχαήλ⁴³.

Ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης εμφανίζεται λοιπόν στις πηγές στο μεταίχμιο των βασιλείων του Ιωάννη Β΄ και του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού. Εγκαινίασε πολύ νέος (*ἀπαλαῖς ἔτι χερσὶ*⁴⁴), αναμφίβολα επί Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, την σταδιοδρομία του ως βασιλικού αξιωματούχου, η οποία κορυφώθηκε με την θητεία του ως μεσάζοντα στις αρχές της βασιλείας του Μανουήλ Α΄. Σώζεται ένα μολυβδόβουλλό του⁴⁵, το οποίο ωστόσο δεν μας παρέχει καμιάν επιπρόσθετη πληροφορία, όπως, π.χ., το αξίωμα το οποίο ενδεχομένως κατείχε.

Ο R. Guiland εξέφρασε την γνώμη ότι η φράση του Νικίτα Χωνιάτη *καὶ τῶν οἰκείων ὑποδρηστήρα διαταγμάτων* θα μπορούσε να ερμηνευθεί με την έννοια ότι ο Ιωάννης κατείχε το αξίωμα του επί του κανικλείου⁴⁶. Ωστόσο, όλη η φράση, *μελεδωνὸν δὲ μεσεύοντα καὶ τῶν οἰκείων ὑποδρηστήρα διαταγμάτων*, αναφέρεται πιθανότατα μόνο στο

Ἰωάννην. Βλ. CHALANDON, *Les Comnène* II, 221κ.ε. Για το λειτούργημα του μεσάζοντα, βλ. πιο κάτω σημ. 48. Ο R. GUILLAND, *Les logothètes*, *REB* 29 (1971), 1-115: 61 και σημ. 16, αποδίδει (μάλλον εκ παραδρομής, διότι βλ. ταυτόχρονα, στο ίδιο, 40) το αξίωμα του πρωτονοταρίου του δρόμου (*ὄντα καὶ τοῦ δρόμου πρωτονοτάριον*) στον Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη, ενώ η φράση αναφέρεται στον Ιωάννη εκ Πούτζης, για τον οποίο, βλ. O. KRESTEN, *Zum Sturz des Theodoros Styppeiotes*, *JÖB* 27 (1978), 49-103, κυρίως 84-85 (Exkurs 2).

43. Ἰδία γνώμη ἔχει ο MAGDALINO, *Manuel I*, 256. Ἄλλοι ερευνητές διατύπωσαν την γνώμη ότι ο μεσάζων Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης ἦταν ενδεχομένως ο πατέρας των τριῶν ἀδελφόν, βλ. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, *Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών* (I), 149, σημ. 8.

44. Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 143.89-94 (βλ. πιο πάνω σημ. 40).

45. I. JORDANOV, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, vol. 2: *Byzantine Seals with Family Names*, Sofia 2006, 42: *Σφραγὶς Ἰωάννου / τοῦ Ἀγιοθεοδωρήτου*.

46. Νικίτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 54 (βλ. πιο πάνω σημ. 42). Ο GUILLAND, *Logothètes*, 61, σημ. 16, πιστεύει ότι ο Στυππειώτης προήχθη σε επί του κανικλείου αφού διαδέχθηκε τον Αγιοθεοδωρίτη στο ίδιο αξίωμα (βλ. πιο κάτω σημ. 53). Ο F. DÖLGER, *Der Kodikellos des Christodulos in Palermo. Ein bisher unerkannter Typus der byzantinischen Kaiserurkunde*, *Archiv für Urkundenforschung* 11 (1929), 1-65 (ανατ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Byzantinische Diplomatie*, Ettal 1956, 1-74), 54, αποδίδει στον Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη το αξίωμα του λογοθέτη του δρόμου, την περίοδο κατά την οποία «εξορίστηκε» στο θέμα Ελλάδαος και Πελοποννήσου ωστόσο καμιά γνωστή πηγή δεν επιβεβαιώνει γι' αυτόν κανένα συγκεκριμένο αξίωμα.

λειτούργημα του μεσάζοντα⁴⁷. Ο Νικήτας Χωνιάτης παρουσιάζει, λοιπόν, σαφώς τον μεσάζοντα ως *μελεδωνόν και ύποδρηστήρα τών οικείων* [του βασιλέως] *διαταγμάτων και ως οιοινεί διευθυντή μιας γραμματείας, όπου εκδίδονται βασιλικά διατάγματα: τούτου (του βασιλέως) εντάλματα όσα και έμφάσεις έκ κρείττονος μοίρας δεχόμενος, ύπουργοίς δέ ούκ όλίγοις τών γραφομένων και λεγομένων έκέχρητο λογίοις άνδράσιν*⁴⁸.

Σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη, ο μεσάζων Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης ενεπλάκη σε πολιτική μηχανορραφία, που έστησε εναντίον του ο Θεόδωρος Στυππειώτης (ός *συντρέχων ή άντιτρέχων τῷ Ιωάννη και μετά τούτον*

47. Έτσι την ερμήνευσε και ο παραφραστής της *Χρονικής Διηγήσεως* (λίγο μετά το 1261): *Άνωνύμου Σύνοψις Χρονική*, έκδ. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ή συλλογή άνεκδότων μνημείων τής έλληνικής ιστορίας* [Bibliotheca Graeca Medii Aevi], Βενετία - Αθήνα - Παρίσι 1894 (ανατύπ. Αθήνα 1972), τ. 7, 1-556: 220.27 κ.ε: *μεσίτην δέ τών οικείων διαταγμάτων και μελεδωνόν τόν Άγιοθεοδωρίτην τίθησιν Ιωάννην*. Βλ. R. MAISANO, *Varianti d'autore in Niceta Coniata?*, στο: *Problemi di ecdotica e esegesi di testi bizantini e grecomedievali*, *Atti della seconda Giornata di studi bizantini* (Salerno, 6-7 maggio 1992), έκδ. R. ROMANO, Napoli 1993, 63-80: 64-65.

48. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 54. Ο μεσάζων είναι ο «έμπιστος» του αυτοκράτορα και ο «μεσολαβητής» ανάμεσα στον βασιλέα και στους πολίτες. Το *μεσασιτίον* αποτελεί πολιτικό υπόυργημα, το οποίο δεν συγκαταλεγόταν στις τάξεις των καθαντό αξιωμάτων. Για τους όρους *μελεδωνός* (=που έχει το μέλημα, υπεύθυνος) και *ύποδρηστήρ* (=υπηρέτης, «ύπουργός»), βλ. R.-J. LOENERTZ, *Le Chancelier impérial à Byzance au XI^e et au XIII^e siècle*, *OCP* 26 (1960), 275-300: 276. Ο ρόλος του μεσάζοντα ως *αρχιγραμματέα* (*magnus cancellarius*, *chancelier impérial*, *Kanzleileiter*) της Αυλής έχει επισημανθεί από τους ερευνητές: H.-G. BECK, *Der byzantinische Ministerpräsident*, *BZ* 48 (1955), 309-338: 323. LOENERTZ, *Le Chancelier impérial*, 280 («il était proprement le chancelier de l'empire»), 285, 293 και στοράδην. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *La chancellerie impériale de Byzance du 13^e au 15^e siècle*, *REB* 43 (1985), 167-195: 169 («se trouvait à la tête de la chancellerie impériale»). E. DE VRIES-VAN DER VELDEN, *Théodore Metochite. Une réévaluation*, Amsterdam 1987, 80, 248-249. J. VERPEAUX, *Contribution à l'étude de l'administration byzantine: ό μεσάζων*, *BSI* 15 (1954), 270-296: 271, 279. Με την συγκεκριμένη αντίληψη σχετικά με τον μεσάζοντα διαφωνεί ωστόσο ο J. KARAYANNOPOULOS, *Zu den «Διά - Vermerken» der byzantinischen Kaiserurkunden*, στο: *Documenti medievali greci e latini. Studi comparativi. Atti del seminario di Erice* (23-29 Ottobre 1995), έκδ. G. DE GREGORIO - O. KRESTEN [Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo], Spoleto 1998 203-232: 221. Για τον μεσάζοντα και την ιδιαίτερη υπογραφή του, την λεγόμενη *σημείωση-διά*, της οποίας ωστόσο δεν σώζονται δείγματα από τον Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη, βλ. επίσης ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (II), 21-22 και σημ. 55, 56 και 57.

ἔχων τὰ δεύτερα οὐκ ἠνείχετο)⁴⁹, υφιστάμενός του, ο οποίος κατάφερε τελικά να απομακρύνει τον Ιωάννη από την Κωνσταντινούπολη. Με την «προσχηματική» λοιπόν εντολή να δώσει τέλος στην διένεξη ανάμεσα στον σύζυγο της αδελφής του Αγιοθεοδωρίτη, Ιωσήφ Βαλσαμώννα –στον οποίον ένα μολυβδόβουλλο αποδίδει το αξίωμα του δούκα των θεμάτων Θηβών και Ευρίπου⁵⁰–, και στον Μιχαήλ Παλαιολόγο⁵¹, ο Ιωάννης «εξοστρακίστηκε» στα δυτικά εδάφη της αυτοκρατορίας, ως *πραίτωρ* Ελλάδος και Πελοποννήσου⁵². Εδώ χάνονται και τα τελευταία ίχνη

49. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 58: *Εὐρόει δὲ καὶ τῷ Ἀγιοθεοδωρίτῃ Ἰωάννῃ τὰ διαβούλια ...* Για τον Θεόδωρο Στυππειώτη, βλ. ειδικά KRESTEN, Zum Sturz. Επίσης, J. DARROUZÈS, *Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et Discours. Introduction, texte, analyses, traduction et notes*, Paris 1970, 15-16 και επιστολή αρ. 17. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, 514-525, αρ. LXXI-LXXIII. J.-C. CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris 1990, 108, αρ. 145. A. KALDELLIS, Niketas Choniates: Paradox, Reversal, and the Meaning of History, στο A. SIMPSON – S. EFTHYMIADIS (εκδ.), *Niketas Choniates: A Historian and a Writer*, Geneva 2009, 75-99: 87.

50. Ο Ιωσήφ θα πρέπει να ήταν συγγενής του σχολιαστή των Ιερών Κανόνων Θεοδώρου Βαλσαμώνου. Βλ. K. HORNA, *Die Epigramme des Theodoros Balsamon*, *WSI* 25 (1903), 165-217: 166. A.-K. WASSILIOU – W. SEIBT, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, 2. Teil: Zentral- und Provinzialverwaltung*, Vienna 2003, αρ. 252: *Μήτηρ Θεοῦ ἡ Ἁγιοσωρίτισσα / Σκέποις Ἰωσήφ Βαλσαμών, ἀγνή κόρη / δυοῖν θεμάτων δούκα, Θηβῶν, Εὐρίπου και αρ. 54: Ἰησοῦς Χριστός / Σκέποις Ἰωσήφ Βαλσαμών, Θεοῦ Λόγε.*

51. Ο Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 91, αποκαλεί τον σεβαστό Μιχαήλ (Δούκα) Παλαιολόγο (†1156) *ἄνδρα δραστήριον, τῶν ἐπισήμων ἓνα καὶ εὐγενῶν γιος του Νικηφόρου Παλαιολόγου, πρώτου εξαδέλφου του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, υπηρέτησε ως απεσταλμένος του Μανουήλ Κομνηνού στην Αγκώνα και την Γένοβα (1155) –όπου συνοδεύθηκε από τον Ιωάννη Δούκα, ο μετέπειτα (1170) πανσέβαστος σεβαστός μέγας εταιρειάρχης (Στ. Ν. ΣΑΚΚΟΣ, Ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἔστιν, τ. Β΄: Ἐριδες καὶ σύνοδοι κατὰ τὸν ἸΒ΄ αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1968, 186 και πρβλ. ΜΑΛΔΑΡΙΑΓΑ, Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (II), 235, σημ. 72). Καταγράφεται ως ένας από τους προστάτες των γραμμιάτων και είναι γνωστός από τα ιστορικά ποιήματα που του αφιερώνει ο Θεόδωρος Προδρόμος: J.-F. VANNIER, *Les premiers Paléologues. Étude généalogique et prosopographique*, στο: J.-C. CHEYNET – J.-F. VANNIER, *Études prosopographiques* [Byzantina Sorbonensia 5], Paris 1986, 153-155, αρ. 17. F. DÖLGER – P. WIRTH, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453. II. Regesten von 1025-1204*, München 1995, 1398a και 1401. MAGDALINO, *Manuel I*, 59-60, 510. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos*, 503-506, αρ. LXVI-LXVII. JORDANOV, *Corpus* 2, αρ. 552: *Σφαργίς Μιχαήλ Παλαιολόγου πέλω.**

52. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 58-59: *Καὶ δὴ καιροῦ λαβόμενος, καθ'*

του. Κατά τα λεγόμενα του Νικήτα Χωνιάτη, η τύχη, *ἀγνωμονοῦσα*, τον Ιωάννη, από ανώτατο αξιωματούχο τον μετέτρεψε σε ζητιάνο (ακόμη και για ένα κομμάτι ψωμί, *καὶ βλωμοῦ ἄρτου τίθησι προσδεᾶ*)⁵³ –μάλλον υπερβολική διατύπωση για μία «δυσμενὴ μετάθεση» η οποία ωστόσο δεν στάθηκε ικανή να εμποδίσει την κοινωνική άνοδο άλλων μελών (του Νικολάου και του Μιχαήλ) της οικογένειας των Αγιοθεοδωριτών επί του ίδιου αυτοκράτορα.

Τον Ιωάννη διαδέχθηκε λοιπόν, ως «έμπιστο» του αυτοκράτορα (ως μεσάζοντα, υποθέτουμε: *τὴν παρὰ τῷ βασιλεὶ μεγίστην οἰκείωσιν*), ο Θεόδωρος Στυππειώτης, ο οποίος, με την σειρά του, ελάχιστα χρόνια αργότερα, έπεσε θύμα πλεκτάνης του λογοθέτη του δρόμου Ιωάννη Καματηρού. Κατηγορήθηκε για μαγγανεία και καθοσίωση και καταδικάστηκε, κατά τον Νικήτα Χωνιάτη, σε τύφλωση και, σύμφωνα με τον Κίνναμο, επιπλέον σε ακρωτηριασμό της γλώσσας. Τελευταία ίχνη του σε κρατικά έγγραφα απαντούν το 1158. Τον διαδέχθηκε ως μεσάζοντα ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης –ο οποίος υπογράφει μάλιστα με το *διά τοῦ* ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1158⁵⁴.

ὄν οὐκ ὀλίγα ξυνέπεσε τὰ διάφορα μεταξὺ ἀνδρὸς εὐγενοῦς, τοῦ Παλαιολόγου φημί Μιχαήλ, καὶ τοῦ Βαλασμιῶν Ἰωσήφ, ὃς γαμβρὸς ἦν τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου ἐπ' ἀδελφῆ, ἐπέθετο κραταιότερον καὶ συντείνας ἐξοστρακίζει τοῦτον τῶν ἀνακτόρων ὡς ἀπὸ σκοπιᾶς οὐρανοῦ καὶ ὡς εἰς χάρον ἐσφενδονᾶ μυχαίτατον τὴν πραιποριάν ἀρχὴν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς τοῦ Πέλοπος, εὗ τὰ ἐκεῖ διαθήσοντα καὶ τὰς τῶν εἰρημένων ἀνδρῶν διαλυσόμενον ἔριδας.

53. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 59: *ἡ δὲ τύχη μηδὲ καθαρῶς τὴν τούτου [δηλ. του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη] μετάβασιν ἀναμείνασα, πρὸς τὸν Στυππειώτην μετεσκεύαστο (...) καὶ τὴν ἐκ δόξης εἰς δόξαν παρείχεν ὕψωσιν. Καὶ τέλος τὸν μὲν [Στυππειώτην] εἰς τὴν τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου προβιβάξει μεγαλοπρεπῆ τιμὴν καὶ τὴν παρὰ τῷ βασιλεὶ μεγίστην οἰκείωσιν καὶ μείζουσιν ἐτέραις κατακνυροῖ προκοπαῖς, τὸν δ' [Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη] ἀγνωμονοῦσα καὶ βλωμοῦ ἄρτου τίθησι προσδεᾶ.*

54. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Η Βυζαντινὴ Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (II), 230-231. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 113. Κίνναμος (Επιτομή, έκδ. Α. ΜΕΙΝΕΚΕ, *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Manuele Comnenis gestarum ad fidem codicis Vaticani* [CSHB], Bonn 1836), 184. Πρβλ. Κ. Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Τὸ ἔγκλημα καθοσίωσης στὴν εποχὴ τῶν Κομνηνῶν (1081-1185), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. Ι, Ρέθυμνο 1986, 218. Βλ. ἐπίσης Α. SIMPSON, *Niketas Choniates: A Historiographical Study* [Oxford Studies in Byzantium], Oxford 2013, 269 και σποράδην.

Σύμφωνα και με την μαρτυρία του Νικήτα Χωνιάτη για την αμεσότητα της διαδοχής του Ιωάννη από τον Στυππειώτη (στην πτώση του Αγιοθεοδωρίτη ακολούθησε αμέσως η προαγωγή του Στυππειώτη σε επί του κανικλείου)⁵⁵, ο Αγιοθεοδωρίτης πρέπει να ονομάστηκε *πραΐτωρ* το αργότερο το 1155 –πρώτη γνωστή μνεία του Στυππειώτη ως επί του κανικλείου⁵⁶.

Ο *πραΐτωρ* (ο οποίος αντιστοιχεί προς τον *κριτή* ή *δικαστή* θέματος), είναι ο επικεφαλής της πολιτικής διοίκησης μιας επαρχίας, με αρμοδιότητες δικαστικές και φοροεισπρακτικές⁵⁷. Στρατιωτικά, το θέμα Ελλάδος και Πελοποννήσου υπάγεται (τουλάχιστον στα τέλη του 12ου αιώνα, όπως διαφαίνεται από τις πληροφορίες του Μιχαήλ Χωνιάτη) στον μεγάλο δούκα του στόλου, αρχηγό του πολεμικού ναυτικού. Παράγων της κεντρικής διοίκησης της αυτοκρατορίας, με έδρα στην Κωνσταντινούπολη, ο μέγας δούξ εκπροσωπείται συνήθως, στο θέμα Ελλάδος και Πελοποννήσου, από τον *πραΐτορα*⁵⁸.

55. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 59: *ἡ δὲ τύχη μηδὲ καθαρῶς τὴν τοῦτου [του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη] μετάβασιν ἀναμείνασα ...* (βλ. πιο πάνω, σημ. 53).

56. KRESTEN, Zum Sturz, 89. Ο Γεώργιος Τορνίκης, το 1155, μόλις εξελέγη υποψήφιος μητροπολίτης Εφέσου, έγραψε επιστολή *Τῷ ἐπὶ τοῦ κανικλείου κυρῷ Θεοδώρῳ τῷ Στυππειῳτῇ*: DARROUZÈS, *Tornikès*, 15-16, 142, σημ. 1 (επιστ. αρ. 17). Ο Στυππειώτης μαρτυρεῖται επίσης ως επί του κανικλείου το 1156: L. PETIT, Le monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine, *IRAIK* 6 (1900), 1-153: 32-33, αρ. VI. DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1409· το 1157, στην σύνοδο της 12ης Μαΐου: PG 140, 177-201, 177D (όπου μία λάθος ανάγνωση τον θέλει να είναι *πρωτονοτάριος* αντί για *πρωτονοβελήσιμος*) = I. E. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Πατριακή Βιβλιοθήκη*, Αθήναι 1890, 316· και τέλος, το 1158 (DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1426 και βλ. ΜΑΛΔΑΡΙΑΓΑ, Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (II), 231 και σημ. 62).

57. Βλ. χαρακτηριστικά, P. MAGDALINO, Justice and Finance in the Byzantine State, Ninth to Twelfth Centuries, στο: *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, εκδ. Α. Ε. ΛΑΙΟΥ – D. SIMON, Washington 1994, 93-115, σποράδην και 96.

58. Ο οποίος, με την σειρά του, εκπροσωπείται συχνά από έναν *αντιπραΐτορα*. Μιχαήλ Χωνιάτης, τ. Β', 66, επιστ. αρ. 40 και 83, επιστ. αρ. 50 (=F. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae Epistulae* [CFHB 41], Berlin 2001, 55-56 και 69 αντίστοιχα) και τ. Α', 177, §44 και 47. ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Αἱ Ἀθῆναι περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος κατὰ πηγὰς ἀνεκδότους*, Αθήναι 1878, 55-76. MAGDALINO, *Manuel I*, 172-173. Ο δούξ και ο *πραΐτωρ* ήταν συχνά το ίδιο πρόσωπο: JORDANOV, *Corpus* 2, 421. Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης υπήρξε «ἐξισωτής», οικονομικός υπάλληλος του κράτους, στην Πελοπόννησο και δεν αποκλείεται να υπηρέτησε υπό τον *πραΐτορα* αδελφό του, βλ. ΜΑΛΔΑΡΙΑΓΑ, Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (I), 159, σημ. 38.

Από το ιστορικό περιστατικό του *ὡς εἰς χῶρον μυχαίτατον* «εξοστρακισμού» του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη, που εξετάζουμε, συμπεραίνεται ότι ο Αγιοθεοδωρίτης περιεβλήθη, με συνοπτικές διαδικασίες, το αξίωμα του Πραίτορος Ελλάδος και Πελοποννήσου, με στόχο (πλην της απομάκρυνσής του από το κέντρο εξουσίας) να καταστεί ιεραρχικά ανώτερος⁵⁹ του γαμπρού του και δούκα Θηβών και Ευρίπου, Ιωσήφ Βαλσαμώνος, καθώς και άμεσα αρμόδιος για την εκδίκαση των διαφορών (κτηματικής φύσεως) που είχαν προκύψει μεταξύ εκείνου και του Μιχαήλ Παλαιολόγου.

Ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης δεν μαρτυρείται ποτέ ως έπαρχος Κωνσταντινουπόλεως αλλά, όπως διευκρινίστηκε ήδη από την Μ. Λουκάκη, το χωρίο *τῆ πόλει λαχεῖν* του Προσφωνητικού του Ευσταθίου στον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη αναφέρεται σαφέστατα στον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη και στην ιδιότητά του ως μητροπολίτη της Αθήνας⁶⁰.

Ο Γρηγόριος Αντίοχος, στον Παρηγορητικό λόγο που συνέταξε για τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη μετά τον θάνατο της αδελφής του, Άννας Αγιοθεοδωρίτισσας (αρ. 6)⁶¹, μνημονεύει μόνο τον Μιχαήλ και τον Νικόλαο να θρηνούν πλάι στην σορό της, πράγμα που αποτελεί σίγουρα ισχυρή ένδειξη, αν όχι απόδειξη, ότι ο τρίτος αδελφός, ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης 2, δεν ήταν πλέον εν ζωή. Αγνοούμε πότε ακριβώς απεβίωσε η Άννα Αγιοθεοδωρίτισσα και, επομένως, ο θάνατος του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη δεν μπορεί να χρονολογηθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια. Ασφαλές δεδομένο

59. Ως πραίτωρ, ο Γεώργιος Ακροπολίτης είχε την εξουσία *ἐνεργοῦντας καὶ δημόσια διαπραττομένους* [φορολόγους] *καὶ στρατευμάτων προϊσταμένους καὶ χωρῶν ἡγεμονίαν κεκτημένους ἀνταλλάττειν ὡς ἂν βουλόμην*. Ακροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφὴ* (ἐκδ. Α. HEISENBERG - P. WIRTH, *Georgii Acropolitae opera*, τ. I, Leipzig 1903 (ανατύπ. Stuttgart 1978), §68, 142. R. MACRIDES, *George Akropolites: The History. Introduction, Translation and Commentary*, Oxford 2007, 12, 28. Πρβλ. S. KYRIAKIDIS, *The Role of the Megas Domestikos in the Late Byzantine Army (1204-1453)*, *BSI* 66 (2008), 241-258: 250-252.

60. Ευστάθιος, *Προσφωνητικός*, 144.28-31: *Ἔστι δὲ ἄρα τοῦτο ἀστεία τις περιπέτεια τὴν ἐν λόγῳ λάμψασαν ἀδελφικὴν δυάδα, τὸν μὲν τῷ λόγῳ ἐπονομάζεσθαι [Μιχαήλ, λογοθέτης], τὸν δὲ [Νικόλαο] τῆ πόλει λαχεῖν ἧς οἱ λόγοι γνώρισμα [Αθήνα].* Βλ. Α. KAZHDAN, *Brat'ja Ajofeodority pri dvore Manuila Komnina*, *ZRVI* 9 (1966), 85-94: 90. Μ. LOUKAKI, *Grégoire Antiochos. Éloge du patriarche Basile Kamatèros* [Byzantina Sorbonensia 13], Paris 1996, 132, σημ. 23.

61. Έκδ. SIDERAS, Trostrede, 158-167 (εφεξής Αντίοχος, *Παρηγορητικός*).

είναι μόνον ότι απεβίωσε πριν τον Νικόλαο (1175) και ότι ο θάνατός του θεωρήθηκε πρόωρος⁶².

Δεν έχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες για ενδεχόμενη σύζυγο και παιδιά του Ιωάννη, ο οποίος ωστόσο ενδέχεται να είναι ο σύζυγος της μοναδικής *νύμφης* (βλ. αρ. 7) των αδελφών Αγιοθεοδωριτών –και αυτός που έδωσε συνέχεια στην οικογένεια τον 13ο αιώνα, καθώς ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης μάλλον δεν απέκτησε παιδιά.

Πλην των δύο αρρένων αδελφών του, είχε και μίαν αδελφή, την Ανώνυμη Αγιοθεοδωρίτισσα (αρ. 3), παντρεμένη με τον Ιωσήφ Βαλσαμώνα, άλλη από την περισσότερο γνωστή Άννα Αγιοθεοδωρίτισσα (αρ. 6), η οποία δεν παντρεύτηκε ποτέ.

3. ΑΝΩΝΥΜΗ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΙΣΣΑ

Αδελφή του μεσάζοντα Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (αρ. 2) (άρα, και των Νικολάου, Μιχαήλ, Άννας και Ανωνύμων, αρ. 4, 5, 6 και 7 αντίστοιχα). Σύζυγος του Ιωσήφ Βαλσαμώνας⁶³.

4. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗΣ⁶⁴

5. ΜΙΧΑΗΛ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗΣ⁶⁵

6. ANNA ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΙΣΣΑ

Είναι μία από τις αδελφές των Μιχαήλ, Νικολάου και Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη. Με την αφορμή του θανάτου της, ο Γρηγόριος Αντίοχος συνέταξε τον Παρηγορητικό λόγο του για τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη, κείμενο που αποτελεί και την πηγή απ' όπου γνωρίζουμε το βαπτιστικό της όνομα⁶⁶ αλλά και τις υπόλοιπες πληροφορίες για την ύπαρξή της. Ήταν η μεγαλύτερη όλων των αδελφών, θηλέων και αρρένων, καθώς αναφέρεται από τον Αντίοχο ως *ἡ πρώτη καὶ καλλίστη τῶν ὁμογνίων*, ενώ ο ίδιος μνημονεύει τον Μιχαήλ και τον Νικόλαο ως *τοὺς τῶν*

62. Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, 161.25κ.ε. (ἄνθος νεότητος). Βλ. πιο πάνω, σημ. 41.

63. Βλ. πιο πάνω, σημ. 52.

64. Βλ. σημ. 1.

65. Βλ. σημ. 1.

66. Αντίοχος, *Παρηγορητικός*, §19.

ἀδελφῶν νεωτέρους⁶⁷. Ο Παρηγορητικός λόγος επανειλημμένως και σαφώς τονίζει ότι η Άννα δεν παντρεύτηκε ποτέ, δεν απέκτησε παιδιά και έζησε αποστασιοποιημένη από τα εγκόσμια⁶⁸. μόνο κοντά στο τέλος της ζωής της (*περὶ τὰ λοιόσθια*), ασπάστηκε, κατά το βυζαντινό έθιμο, το μοναχικό σχήμα, με το όνομα Ξένη⁶⁹. Απεβίωσε νωρίτερα από τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη (1175), γιατί ο Γρηγόριος Αντίοχος μνημονεύει τον μητροπολίτη Αθηνών να θρηνεύει πλάι στην σοφό της. Στον Παρηγορητικό φαίνεται να υπάρχει μνεία του Νικολάου ως *υπερτίμου*⁷⁰, συνεπώς ενδέχεται η σκηνή αυτή να έλαβε χώρα το 1173 ή μετά. Σε αυτή την περίπτωση, η Άννα θα είχε αποβιώσει μεταξύ 1173 και 1175.

67. Αντίοχος, *Παρηγορητικός*, §7 και §25.

68. Αντίοχος, *Παρηγορητικός*, §18, 19, 20 και 22: *Ποίω δὲ καὶ ἀνδρὶ τὰς χλαίνας ἂν ἐργάσατο καὶ τὰ περιβόλαια αὐτῆ τὸν ἄζυγα βίον καὶ τὸ παρθενεύειν ζηλώσασά τε καὶ κατορθώσασα, μήτε ἀνδρὶ κατὰ τὴν κοινὴν καταδίκην κυριευθεῖσα καὶ τὸ ἐλευθέριον καὶ δοκιμώσασα καὶ ἀνύσασα*; Για την ζωή της Άννας Αγιοθεοδωρίτισσας, όπως την περιγράφει ο Γρηγόριος Αντίοχος, θα μπορούσαμε να πούμε, με λόγια της Α. ΛΑΪΟΥ, Η Ιστορία ενός γάμου: ο βίος της αγίας Θωμαΐδος της Λεσβίας, στο: *Ἡ Καθημερινὴ Ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ παράδοση. Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Διεθνoῦς Συμποσίου, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, εκδ. Χ. Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ [ΚΒΕ/ΕΙΕ, Διεθνή Συμπόσια 1], Αθήνα 1989, 237-251, ότι «έχει όλα τα στοιχεία μιας αγιογραφίας, εκτός από τα θαύματα».

69. Αντίοχος, *Παρηγορητικός*, §21: *τὸ νῦν περὶ τὰ λοιόσθια τῆς ἐς τὸ κατ' ἀγγέλους σχῆμα μεταμφιάσεως ὄνομα τίς ἂν τῶν ἀπάντων ὀπωσοῦν παραδέξαιτο μὴ οὐχὶ ἐξ ἀκριβοῦς τοῦ κατ' ἐκείνην βίου πληροφορίας ἐπιτεθεῖσθαι αὐτῆ; οἷς γὰρ ξένην ἠκρίβωσας κόσμου, ξένην τῶν ρεόντων, πάροικον μετὰ Δαυὶδ ἐν τῇ γῆ, ἔπηλυν ἀνθρώποις καὶ παρεπίδημον, δῆλος εἶ πάντως θέμενος αὐτῇ τὴν ξενωνυμίαν, γνώρισμα τοῦ ξενωθῆναι ταύτην τῆς γῆς καὶ πρὸ τελευτῆς*. Βλ. επίσης SIDERAS, Trostrede, 152-154.

70. Αντίοχος, *Παρηγορητικός*, §28: *οἶδας τὸν ἐν ἱεράρχαις ὁμόγιον, τὸν ὡς ἄνθρακα πολυτίμητον λίθον ἐναρμοσθέντα τῇ χρυσῇ στεφάνῃ τῶν χρυσῶν Ἀθηνῶν*. Οι ρήτορες χρησιμοποιούν διάφορα λογοπαίγνια (με την λέξη *τιμή*) και υπαινιγμούς για να αναφέρονται στον Νικόλαο ως *υπερτίμο*, όταν η αναφορά δεν είναι ρητή. Συχνά ο τιμητικός αυτός τίτλος παρομοιάζεται με κόσμημα ή με πολύτιμο λίθο, πρβλ. Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, 161.2-3: *Ἀθῆναι, μηκέτι χρυσαὶ καλεῖσθε τὸν γὰρ ὄλβον τὸν πολυτίμον ἀπωλέσατε καὶ νῦν ὁ θησαυρὸς ὑμῶν ἄνθρακες*. Μακρεμβολίτης, *Ἐπιστολή* (προς τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη, εκδ. PΑΡΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Noctes Petropolitanae*, 247-248), 247.8: *καὶ σῆς γλώττης ὑπερτίμου πολυχέυμονος ποταμοῦ, Σολομώντειος λίθος ὑπερτίμος* και 247.18: *Ὅντως χρυσᾶς τὰς Ἀθήνας εὐρίσκω τῆς σῆς ἀγιοσύνης, ἐν ταύταις τὸ γράμμα μεταλλευσάμενος χρυσοῦ τιμιώτερον, λίθων σαφείρων πολλὸν τιμιώτερον*. Ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης μαρτυρεῖται για πρώτη φορά ως *υπερτίμος* στις 11 Ιουλίου 1173, βλ. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Η Βυζαντινὴ Οικογένεια τῶν Αγιοθεοδωριτῶν (I), 176.

7. ΑΝΩΝΥΜΕΣ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΙΣΣΕΣ

Σύμφωνα με την Μονωδία του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης⁷¹ και τον Επιτάφιο λόγο του Ευθύμιου Μαλάκη⁷², τον θάνατο του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη –τον Ιούνιο του 1175– θρήνησαν, μεταξύ των άλλων, ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, οι αδελφές του και η (μοναδική) νύμφη τους. Ανάμεσα σε αυτές τις αδελφές δεν συμπεριλαμβάνεται σίγουρα η Άννα (αρ. 6), η οποία είχε αποβιώσει νωρίτερα. Δεν γνωρίζουμε εάν περιλαμβάνεται η Ανώνυμη Αγιοθεοδωρίτισσα (αρ. 3)· άρα, λοιπόν, οι αδελφές Αγιοθεοδωρίτισσες ήταν τουλάχιστον τρεις (η Άννα, η Ανώνυμη 3 και τουλάχιστον μία ακόμη).

Οι δύο μητροπολίτες φαίνεται να εννοούν ότι κάποιες από τις αδελφές –τουλάχιστον δύο– ήταν μοναχές (*οίκουρούς διὰ βίου ...*). Η δε αναφορά του Ευθυμίου Μαλάκη στον *σεπτόν παρθενώνα*, που συστήθηκε από τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη (*ὑπὸ ταῖς σαῖς εὐχαῖς*), και όπου ζούσαν οι αδελφές –αλλά και η νύμφη!–, ενισχύει την άποψη ότι οι συγκεκριμένες αδελφές Αγιοθεοδωρίτισσες μόναζαν σε μία γυναικεία μονή, ιδιοκτησία της οικογένειας⁷³.

Εάν η μοναδική νύμφη των Αγιοθεοδωριτών ήταν μοναχή το 1175, τότε πρόκειται για την χήρα του μεσάζοντα Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (αρ. 2), διότι ο Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης ήταν νυμφευμένος κατά την ίδια χρονική περίοδο⁷⁴.

71. Εκδ. P. WIRTH, *Eustathii Thessalonicensis opera minora*, Λόγος Α, 3-16 (εφεξής Ευστάθιος, *Μονωδία*), 8.96κ.ε: *Αἱ δὲ σεμνόταται ἀδελφαί, ἃς τὸ τῶν ἀρετῶν καταγῶγιον οἰκουρούς διὰ βίου ἐθρέψατο, τὴν μὲν θειοτάτην οἰκουρίαν οὐκ ἂν ἐκλείψουσιν, ἀλλ' ἐνταῦθα γοῦν τὸ πένθος φιλοσοφήσουσιν οὐ γὰρ μὴ ἴδη αὐτὰς κοσμικῶς ἀναστρεφόμενας <ὀ> ἥλιος.*

72. Μαλάκης, *Ἐπιτάφιος*, 156.4-32: *Ἀδελφαί τε καὶ νύμφη, τὰ καλλιστεῖα τοῦ θήλεος (...)* τὸν μέγαν ἐν ἀρχιερεῦσι πενθοῦσαι, τὸν ὑπέριμον, τὸν ὑπέρσεμον (...) οὐκέτι λαμπροὺς ἡμῖν ποιήσεις τοὺς οἴκους, μόνος ἐν τούτοις φαινόμενος καὶ τὸν σεπτὸν παρθενώνα τοῦτον, δν ὑπὸ ταῖς σαῖς εὐχαῖς ἐθεμελιώσαμεν (...) Τοιοῦτός σοι ὁ τῶν ἀδελφῶν καὶ τῆς νύμφης θρήνος.

73. DARROUZÈS, *Tornikès*, 39 και 57. Για την συνήθεια των μεγάλων οικογενειών της αυτοκρατορίας να ιδρύνουν οικογενειακά μοναστήρια, βλ. επίσης ΛΟΥΚΑΚΙ, *Antiochos*, 4. Η υπόθεση ενισχύεται και από το γεγονός ότι οι νύξεις τόσο για τις μονάζουσες αδελφές όσο και για το οικογενειακό μοναστήρι προέρχονται από δύο διαφορετικές πηγές (οι δύο μητροπολίτες).

74. Όπως συνάγεται από τα γραφόμενα του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης στην Μονωδία που συνέγραψε για τον Νικόλαο Αγιοθεοδωρίτη μετά τον θάνατό του, βλ. ΜΑΛΑΡΙΑΓΑ, Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (II), 222 και σημ. 33.

B) 13ος και 14ος αιώνας

8. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗΣ

Ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης 8 μνημονεύεται μετά θάνατον σε πατριαρχικό σημείωμα που σώζει ο κώδ. *Vindobonensis phil. gr.* 321, φφ. 226r-227v⁷⁵. Αγνοούμε ποιος από τους -γνωστούς ή άγνωστους, άνδρες ή γυναίκες- Αγιοθεοδωρίτες του 12ου αιώνα υπήρξε γονέας του, ωστόσο, υπάρχει η πιθανότητα να ήταν γιος (ή εγγονός) του μεσάζοντα Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (αρ. 2), λόγω της ομωνυμίας του με αυτόν αλλά και επειδή η νύμφη (βλ. αρ. 7) των Αγιοθεοδωριτών ενδέχεται να ήταν σύζυγος του μεσάζοντα -δηλαδή, ο Ιωάννης 2 θα είχε νυμφευτεί και είναι πιθανόν να απέκτησε παιδιά.

Το πατριαρχικό σημείωμα παραδίδεται χωρίς χρονολόγηση και με επικεφαλίδα η οποία αποδίδει το κείμενο στον φιλοσοφώτατο Μανουήλ Καραντηνό⁷⁶. Πρόκειται για πατριαρχική απόφαση που ακυρώνει, λόγω κωλύματος του βαθμού συγγένειας εξ αίματος⁷⁷, τον γάμο μιας κόρης του

75. H. HUNGER, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Teil 1: *Codices Historici. Codices Philosophici et Philologici*, Wien 1961, 415. Το κείμενο εξεδόθη από τον U. CRISCUOLO, Σημείωμα patriarcale inedito di Manuele Karanteno o Saranteno, *Boll. Grott.* 36 (1982), 123-136: 126-130. V. LAURENT, *Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, I: *Les actes des patriarches*, 4: *Les Regestes de 1208 à 1309*, Paris 1971, 1232. Βλ. επίσης O. MAZAL, *Die Prooimien der byzantinischen Patriarchenurkunden* [BV 7], Wien 1974, 208. Στην συνεδρία, την οποία καταγράφει το σημείωμα αυτό, δεν συμμετείχε η σύνοδος. Πρβλ. και Β. Α. ΛΕΟΝΤΑΡΙΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρόωμη και μέση βυζαντινή περίοδο* [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe], Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 642 και σημ. 95. Βλ. Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Τὸ κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1985, 180, σημ. 34. Τον πατριάρχη συνεπικουρεί άλλος ένας αρχιερέας, ο οποίος έχει ταυτιστεί με τον πατριάρχη Αντιοχείας Συμεών Β΄ (βλ. LAURENT, *Regestes* 1232, *Critique* 1. Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Ἡ ἔκταση τῆς ἐξουσίας ἐνὸς ὑπερόριου πατριάρχη: Ο πατριάρχης Ἀντιοχείας σὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 12ο αἰώνα, στο: *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰώνα. Κανονικὸ δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία*, εκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΗΣ [Εταιρεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν, Διπτύχων - Παράφυλλα 3], Αθήνα 1991, 103).

76. *Τοῦ αὐτοῦ φιλοσοφώτατου κυροῦ Μανουήλ τοῦ Καραντηνοῦ*. Βλ. CRISCUOLO, Σημείωμα patriarcale inedito, 126 (στο κριτικό υπόμνημα).

77. CRISCUOLO, Σημείωμα patriarcale inedito, 127.44-128.58. Δηλαδή, οι νεόνυμφοι ήταν δεύτερα εξαδέλφια, ενώ οι γάμοι απαγορεύονταν ακόμη και στον 7ο βαθμό εξ

Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη 8 (της Ανώνυμης Αγιοθεοδωρίτισσας 9) με έναν άνδρα του οποίου το όνομα αποσιωπάται –καθώς όλα τα ονόματα των πρωταγωνιστών διαγράφηκαν σκοπίμως από το κείμενο, περιέργως με την εξαίρεση του ονόματος του πατέρα της νύμφης, Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη 8.

Η υπόθεση του σημειώματος έχει ως εξής: Ο ανώνυμος πανσέβαστος μεσάζων, σύγγαμβρος του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη 8 και κηδεμών της ορφανής, από πατέρα και από μητέρα, κόρης του τελευταίου, πάντρεψε την νεαρή Αγιοθεοδωρίτισσα εν αγνοία της συγγένειάς της με τον γαμπρό. Όταν αργότερα αντελήφθη το πιθανό κώλυμα γάμου, ο Μεσάζων θέλησε να φέρει την υπόθεση στο πατριαρχικό δικαστήριο, προκειμένου να αποφανθεί για την εγκυρότητα η μη του γάμου⁷⁸.

Ο γάμος ακυρώνεται πάντως πρωτίστως (και ως μη γεγονός είναι θεσπίζομεν και διασπᾶν ἐθέλομεν ἀληθῶς) επειδή τόσο η γυναίκα όσο και ο άνδρας ήταν νεότεροι από την νόμιμη ελάχιστη ηλικία γάμου (ἀλλὰ πρό γε πάντων και τῷ τῆς ἡλικίας ἀτελεῖ χωλεῦον και ὑποσχάζον εἰς φανερόν ἐκ θατέρου μέρους). Το γεγονός και μόνο, συμπληρώνει η πατριαρχική απόφαση, ότι ο γαμπρός διένυε μόλις το δέκατο τρίτο έτος της ηλικίας του θα αρκούσε για να δικαιολογήσει την άμεση ακύρωση. Ως νόμιμη ηλικία μνηστείας και γάμου ορίζεται αυτήν την εποχή η ηλικία των δεκατεσσάρων ετών για τον άνδρα και των δώδεκα για την γυναίκα. Συνεπώς, παρ' όλο που η πατριαρχική απόφαση δεν αναφέρει την ηλικία της κόρης του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτή δεν είχε συμπληρώσει το δωδέκατο έτος της ηλικίας της όταν παντρεύτηκε⁷⁹.

αίματος (με τέκνο δευτέρου εξαδέλφου). ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, 296-321, 359κ.ε. Πρβλ. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, *Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών* (I), 154 και σημ. 24.

78. CRISCUOLO, *Σημείωμα patriarchale inedito*, 126-127. Για την διαδικασία επίλυσης ιδιωτικών διαφορών και συγκεκριμένα γαμικού δικαίου, βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Η εκκλησιαστική διαδικασία μεταξύ 565 και 1204, Έπετηρίς του Κέντρου Έρεύνης της Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 13 (1969), 3-147: 53-58.

79. CRISCUOLO, *Σημείωμα patriarchale inedito*, 124 και σημ. 5, 128.60-65. Βλ. Νεαρά, αρ. 24 (*Περὶ μνηστείας*), του Αλεξίου Κομνηνού: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, *Σύνταγμα τῶν θείων και ἱερῶν κανόνων, τῶν τε ἁγίων και πανευφήμων Ἀποστόλων και τῶν ἱερῶν οἰκουμηνικῶν και τοπικῶν συνόδων και τῶν κατὰ μέρος ἁγίων Πατέρων*, Α'-Στ', Ἀθήναι 1852-1859, Στ', 180-182=PG 119, 1284-1285: Ἀρμόδιος δ' ἂν εἴη μνηστείας και γάμου καιρός, τῆς μὲν θηλείας τὸν δωδεκαετη χρόνον διατρεχούσης, τοῦ δὲ ἄρρενος τὸν ιδ' διαμειβόντος. Πρβλ. σχόλιο Βαλσαμίνος, *JGR*, I-VIII, Αθήνα 1931 (Aalen 1962), I, Coll. IV, 305-309,

Η ετυμιογροία του πατριάρχη αφήνει επίσης να εννοηθεί ότι ο πανίσχυρος μεσάζων δεν είναι εντελώς ειλικρινής επικαλούμενος το πιθανό κώλυμα μόνο μετά την τέλεση του μυστηρίου⁸⁰, από όπου πιθανότατα συνάγεται ότι προέβη στο εν λόγω συνοικέσιο από προσωπικό συμφέρον (ήταν ο γαμπρός δικός του συγγενής;) και είτε εξαναγκάστηκε αργότερα από την επίσημη εκκλησία να υποχωρήσει, είτε αποφάσισε να διασπάσει τον γάμο –και την οικονομική συμφωνία που αυτός συνεπαγόταν–, μόλις η παρουσία του συγκεκριμένου γαμπρού έπαυσε να εξυπηρετεί τα συμφέροντά του⁸¹.

Ο Μανουήλ Καραντηνός διετέλεσε διάκονος και *Μαΐστωρ των Φιλοσόφων* στο πατριαρχείο, σύμφωνα με τον τίτλο άλλου δικού του έργου, που σώζεται στο ίδιο χειρόγραφο⁸². Ένα ακόμα από τα έργα του Μανουήλ Καραντηνού, που εντάσσεται στην συλλογή του *Vindobonensis*, ανήκει στο είδος των διδασκαλιών, λόγος για τον οποίο ο U. Criscuolo συμπέρανε ότι ο συγγραφέας πρέπει να υπηρέτησε ως διδάσκαλος της Μεγάλης Εκκλησίας⁸³.

Σχετικά τώρα με την χρονολόγηση του εν λόγω πατριαρχικού σημειώματος, ο χαρακτηρισμός *φιλοσοφώτατος*, που συνοδεύει το όνομα του Καραντηνού στην χειρόγραφη επικεφαλίδα του κειμένου, οδήγησε

308 και ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Α', 288: *ίκνουμένου μέντοι τοῦ χρόνου, ὃν εἰς μνηστειᾶν ἅμα καὶ γάμον ἀρμόδιον εἶναι γνωρίζομεν (ἤγουν τῆς μὲν θηλείας τὸν δωδεκαετῆ ὄλον χρόνον διαδραμούσης τοῦ δὲ ἄρρενος τὸν τεσσαρεσκαίδεκατον ὑπερβαίνοντος)*. R. GUILLAND, *Recherches sur les Institutions Byzantines I-II* [Berliner Byzantinistische Arbeiten 35], Amsterdam - Berlin 1967, I, 115 κ.ε. Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Περὶ τῆς ηλικίας καὶ τοῦ γήρατος ἀπὸ τῆ γραμματεία τοῦ ενδέκατου καὶ δωδέκατου αἰῶνα, *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), 132-198: 138.

80. CRISCUOLO, Σημείωμα patriarchale inedito, 127: *τὸ πλεῖον ἐξ ἀγνοίας πρὸς τὸ προβὰν συνάλλαγμα παρακρουσθεῖς (...) κἄν καὶ οὐ μέχρι καὶ εἰς τέλος τὸ παρ' αὐτοῦ πραχθὲν συνάλλαγμα τὸν πανσέβαστον μεσάζοντα διέλαθεν*. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, 445, σημ. 64ν.

81. Βλ. CRISCUOLO, Σημείωμα patriarchale inedito, 123, σημ. 4. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, 445, σημ. 64ξ. Ο LAURENT, *Regestes* 1232, Critique 1, επισημαίνει ότι ο μεσάζων είχε κλίση στους απαγορευμένους γάμους. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, 445, σημ. 64ν.

82. Βλ. CRISCUOLO, Σημείωμα patriarchale inedito, 109.

83. U. CRISCUOLO, Un'inedita didascalia di Manuele Karanteno o Saranteno, *Boll. Grott.* 30 (1976), 139-150. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Un opuscolo inedito di Manuele Karanteno o Saranteno, *ΕΕΒΣ* 42 (1975-1976), 213-221: 214-215.

τον R. Browning και τον V. Laurent⁸⁴ να εξετάσουν το ενδεχόμενο ο Μανουήλ Καρρανητός, Μαΐστωρ των Φιλοσόφων στα τέλη του 12ου αι. και ο Μανουήλ Σαρανητός⁸⁵, «ο λεγόμενος φιλόσοφος», Οικουμενικός πατριάρχης στην Νίκαια (ca. Μάρτιος 1217-φθινόπωρο 1222), να αποτελούν ένα και το ίδιο πρόσωπο.

Παρά τις όποιες επιφυλάξεις, η πλειοψηφία των ερευνητών τάσσεται υπέρ της ταύτισης των δύο προσώπων και, συνεπώς, υπέρ της απόδοσης του σημειώματος που μας απασχολεί στον Οικουμενικό πατριάρχη Μανουήλ Α΄ Σαρανηνό⁸⁶. Υπέρ της ταύτισης τάσσεται επίσης η Μ. Λουκάκη, η οποία εξέδωσε τον λόγο του μετέπειτα πατριάρχη Μανουήλ Σαρανηνού –όταν ήταν ακόμη γραμματικός (γραμματέας του πατριαρχείου(;)– προς τον πατριάρχη Γεώργιο Ξιφιλίνο (1191-1198): ο λόγος σώζεται στον κώδ. *Scorialensis* Y-II-10 (265). Η Μ. Λουκάκη παρατηρεί λοιπόν ότι φαίνεται όντως πιο πιθανό να είναι ο γραφέας του κώδ. *Vindobonensis* αυτός που συγγχεί το πραγματικό επώνυμο Σαρανητός (που μαρτυρείται στον *Scorialensis*) με το Καρρανητός, καθώς ο *Scorialensis* γράφτηκε πολύ νωρίτερα (τέλη του 12ου-αρχές του 13ου αιώνα) και άρα πιο κοντά στην

84. R. BROWNING, *The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century* I: *Byz.* 32 (1962), 167-202 και II: *Byz.* 33 (1963), 11-40 (=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Studies in Byzantine History*, αρ. X), I, 198-200. LAURENT, *Regestes* 1232, Critique 1.

85. Για τον Οικουμενικό πατριάρχη Μανουήλ Α΄ Σαρανηνό, βλ. Νικηφόρος Κάλλιτος Ξανθόπουλος, *Διήγησις περι τῶν ἐπισκόπων Βυζαντίου καὶ τῶν πατριαρχῶν πάντων Κωνσταντινουπόλεως*, PG 147, 465C: Μανουήλ διάκονος ὁ Σαρανηνός ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ βασιλέως, ὁ λεγόμενος Φιλόσοφος, ἔτη ε΄, μῆνας ζ΄. Επίσης, Ακροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφή*, §19, 32: καὶ ὁ Μανουήλ εἰς τὸν πατριαρχικὸν ἀνάγεται θρόνον, φιλόσοφος, ὡς ἐδόκει, ὧν καὶ ὑπὸ τῶν πολλῶν κατονομαζόμενος. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη*, ΝΕ 7 (1910), 134, αρ. 27. V. LAURENT, *La chronologie des patriarches de Constantinople au XIIIe siècle (1208-1309)*, REB 27 (1969), 129-150, 136. Μ. ΛΟΥΚΑΚΙ, *Discours annuels en l'honneur du patriarche Georges Xiphilin*. Textes édités et commentés par Marina Loukaki, traduits par Corinne Jouanno [CRHCB, Monographies 18], Paris 2005, σποράδην.

86. Ο LAURENT, *Regestes* 1232, Critique 1, τονίζει, τασσόμενος υπέρ της ταύτισης, ότι η εναλλαγή Καρρανητός-Σαρανητός απαντά συχνά στην χειρόγραφη παράδοση του 13ου αιώνα, ενώ επισημαίνει την διόρθωση στο αρχικό κάππα του επιθέτου Καρρανηνού, στην χειρόγραφη κεφαλίδα του πατριαρχικού αυτού σημειώματος, πιθανή ένδειξη του δισταγμού του γραφέα του *Vindobonensis phil. gr.* 321. Βλ. επίσης CRISCUOLO, *Σημείωμα patriarchale inedito*, 123 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Un opuscolo inedito*, 214-215. Μόνον ο Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, 375-376, 444-445, σημ. 64μ, πήρε θέση υπέρ της διάκρισης των δύο προσώπων.

εποχή που έζησε ο πατριάρχης, από ότι το χειρόγραφο της Βιέννης (του β' μισού του 13ου αιώνα)⁸⁷.

Όσον αφορά στον πανσέβαστο μεσάζοντα, που μνημονεύεται στο πατριαρχικό σημείωμα, ταυτίστηκε από τον V. Laurent με τον Δημήτριο Τορνίκη Κομνηνό⁸⁸. Εγγονός του λογοθέτη του δρόμου Δημητρίου Τορνίκη († περί το 1200) και γιος του Κωνσταντίνου Τορνίκη –σεβαστού, θείου του Αυτοκράτορα Αλεξίου Δ' Αγγέλου (1203-1204), λογοθέτη του δρόμου το 1203– και μιας Κομνηνής, ο πανσέβαστος σεβαστός Δημήτριος Τορνίκης Κομνηνός ήταν μεσάζων από την βασιλεία του Θεοδώρου Α' Λάσκαρι (1204-1222) –μαρτυρείται τουλάχιστον από το 1216⁸⁹–μέχρι τον θάνατό του, το 1252, για περισσότερα από τριάντα χρόνια.

Με την αφορμή του θανάτου του Δημητρίου Τορνίκη, ο Γεώργιος Ακροπολίτης μάς αποκαλύπτει ότι η σύζυγος του μεσάζοντα ήταν μία πρωτεξαδέλφη του μεγάλου δομέστικου Ανδρονίκου Παλαιολόγου⁹⁰, πατέρα του μετέπειτα αυτοκράτορα Μιχαήλ Η'. Ωστόσο, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας του J. F. Vannier, η σύζυγος του Τορνίκη δεν

87. LOUKAKI, *Georges Xiphilin*, 152-167, 52.

88. LAURENT, στο ίδιο. Ακροπολίτης, §49, 90.20-21 και §50, 93. DARROUZÈS, *Tornikès*, 35, 37 και σημ. 21, 43. F. DÖLGER, Chronologisches und prosopographisches zur byzantinischen Geschichte des 13. Jh., *BZ* 27 (1927), 291-320: 303, σημ. 1. Μαρτυρείται επίσης ως *περιπόθητος ἀυτάδελφος* του Ιωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη (1222-1254): MM, IV, 147, 149, 199. Βλ. επίσης VERPEAUX, Μεσάζων, 274-275. BECK, Ministerpräsident, 320-321. LOENERTZ, *Le Chancelier impérial*, 297-300. M. ANGOLD, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975, 155κ.ε.

89. *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτιμου*, I: *Αυτοκρατορικά*, έκδ. Ε. ΒΡΑΝΟΥΣΗ. II: *Δημοσίων λειτουργιών*, έκδ. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Αθήνα 1980 (εφεξής *Πάτιμος*), II, 135-145, αρ. 61, βλ. 138, 141-142, 144-145. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης του αληθύνε επιστολή από την εξορία του στην Κέα: ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae Epistulae*, 286-287, αρ. 180: *Τῷ μεσάζοντι αὐτοῦ* [του Θεοδώρου Α' Λάσκαρι] *τῷ Τορνίκη κῦρ Δημητρίῳ*. Ο G. STADTMÜLLER, *Michael Choniates, Metropolit von Athen* [Orientalia Christiana 33.2], Roma 1934, 266, την χρονολόγησε στο 1217. Αυτή εθεωρείτο η πρώτη μαρτυρία του Τορνίκη ως μεσάζοντα, ωστόσο, η Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου χρονολογεί στο 1116 το ανωτέρω έγγραφο της Πάτιμου, όπου εκείνος υπογράφει ήδη με την *σημείωση-διά* –και προβλ. *Πάτιμος*, I, 122, αρ. 13 (του έτους 1221) και 232, αρ. 24 (του 1244).

90. Ακροπολίτης, §50, 93. Από άλλες πηγές γνωρίζουμε ότι η γυναίκα ήταν και αυτή «μία Κομνηνή», βλ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κώλυμα*, 442, σημ. δ. Για τον Ανδρόνικο Παλαιολόγο, βλ. VANNIER, *Les premiers Paléologues*, 176-178, αρ. 32. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *The Role of the Megas Domestikos*, 250-251.

ήταν μία Παλαιολογίνα εξ αίματος –αντίληψη η οποία είχε επικρατήσει– αλλά μία πρωτεξαδέλφη του μεγάλου δομέστικου από την πλευρά της μητέρας του, της Ειρήνης Κομνηνής Καντακουζηνής –κόρης της Μαρίας Κομνηνής και του Ιωάννου Καντακουζηνού⁹¹– και όχι από την πλευρά του πατέρα του, Αλεξίου Παλαιολόγου, ο οποίος δεν είχε αδέρφια⁹².

Εάν λοιπόν ο Δημήτριος Τορνίκης Κομνηνός και ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης 8, σύμφωνα με το πατριαρχικό σημείωμα, ήταν *σύγγαμβροι* –δηλ. οι σύζυγοί τους ήταν αδελφές–, τότε η σύζυγος του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη 8 ήταν επίσης πρωτεξαδέλφη του Ανδρονίκου Παλαιολόγου από την πλευρά της μητέρας αυτού, δηλαδή, ήταν και αυτή κόρη αδελφής ή αδελφού της Ειρήνης Κομνηνής Καντακουζηνής.

Δεχόμενοι ότι το σημείωμα ανήκει στον πατριάρχη Μανουήλ Α΄ (1217-1222) και λαμβανομένου υπόψη ότι σε αυτό ο Ιωάννης δμαρτυρείται ως ήδη νεκρός, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Αγιοθεοδωρίτης είχε πεθάνει το αργότερο μέχρι το 1222. Επίσης, αν υποθέσουμε ότι η κόρη του ήταν σχεδόν δώδεκα ετών όταν παντρεύτηκε –και, λογικά, δεν πέρασε πολύς καιρός από την τέλεση του γάμου έως ότου ετέθη (το νωρίτερο το 1217 και το αργότερο το 1222!) θέμα κωλύματος– σημαίνει ότι γεννήθηκε, το νωρίτερο, το 1205. Και άρα, μπορούμε να πούμε ότι ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης 8 απεβίωσε μεταξύ 1205 και 1222. Πεθαίνοντας άφησε μίαν ανήλικη κόρη, και συνεπώς, μπορούμε να υποθέσουμε με κάποια βασιμότητα, ότι ο θάνατός του επήλθε πρόωρα (κάτω των σαράντα ετών;⁹³).

91. Η Μαρία Κομνηνή ήταν κόρη του Ανδρονίκου, αδελφού του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (ΒΑΡΖΟΣ, *Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν* I, 357-379, αρ. 76). Ο πανσέβαστος σεβαστός Ιωάννης Καντακουζηνός, γαμβρός του Μανουήλ Κομνηνού –βλ. Κίνναμος, 109-συμμετείχε στην σύνοδο της 12ης Μαΐου του 1157 (ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Πατριακή Βιβλιοθήκη*, 316=PG 140, 177) και των 1166 και 1170 (ΣΑΚΚΟΣ, *Ὁ Πατήρ μου*, 154, 142 και 186, 195 αντίστοιχα). L. STIERNON, *Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros*, REB 23 (1965), 222-243: 235. D. M. NICOL, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460* [Dumbarton Oaks Studies 11], Washington 1968, 4, αρ. 2 (δεν αναφέρει την Ειρήνη Κ. Κ.). Για την Μαρία Κομνηνή (και για την Ειρήνη Κομνηνή Καντακουζηνή, αρ. 214 του αδημοσίητου τρίτου τόμου της *Γενεαλογίας*), βλ. ΒΑΡΖΟΣ, *Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν* II, 155-161 και σημ. 37, αρ. 129.

92. Βλ. VANNIER, *Les premiers Paléologues*, 183-185 και, για τον Αλέξιο Παλαιολόγο, 168-170, αρ. 28, βλ. 169.

93. Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Περί της ηλικίας και του γήρατος*, 153-154.

Ο Ιωάννης Αγιοθεοδωρίτης 8 μάς παρέχει, λοιπόν, την πρώτη απόδειξη ότι οι Αγιοθεοδωρίτες είχαν συγγενεύσει με την ευρύτερη οικογένεια των Κομνηνών από τον 12ο αιώνα. Ενδεικτικό του κύρους που είχε αποκτήσει η οικογένεια στο μεταίχμιο του 12ου προς τον 13ο αιώνα είναι αδιαμφισβήτητα και η εξ αγχιστείας συγγένεια (*σύγγαμβρος*) που απέκτησε ο Ιωάννης με τον τότε μεσάζοντα, λειτουργό ο οποίος, αν μη τι άλλο, ήταν ένας από τους πιο έμπιστους ανθρώπους του αυτοκράτορα. Και όμως, αγνοούμε τα πάντα σχετικά με την αναμενόμενη δημόσια δραστηριοποίηση του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη 8 στα κοινά της Αυτοκρατορίας.

Ο Ιωάννης 8, πατέρας της Ανώνυμης Αγιοθεοδωρίτισσας 9, θα μπορούσε κάλλιστα, από χρονικής τουλάχιστον άποψης, να υπήρξε επίσης πατέρας του Κώνστα Αγιοθεοδωρίτη (αρ. 10).

9.

ΑΝΩΝΥΜΗ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΙΣΣΑ
Κόρη του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη (αρ. 8).

10.

ΚΩΝΣΤΑΣ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗΣ

Οι ιστορικές πηγές για τον Κώνστα Αγιοθεοδωρίτη⁹⁴ είναι συνολικά δύο: ο ιστορικός Γεώργιος Παχυμέρης και οι επιστολές του μετέπειτα αυτοκράτορα (Νοέμβριος 1254 - Αύγουστος 1258) Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι, των οποίων οι περισσότερες γράφτηκαν πριν την άνοδό του στον θρόνο⁹⁵.

Ο Θεόδωρος Λάσκαρις αναφέρει τον Αγιοθεοδωρίτη σε επτά από τις συνολικά διακόσιες δεκαεπτά (217) επιστολές που συμπεριλαμβάνονται στην έκδοση του N. Festa⁹⁶. Μόνο μία από αυτές έχει ως αποδέκτη τον ίδιο

94. Βλ. *PLP*, αρ. 241.

95. Ο Γεώργιος Ακροπολίτης, δάσκαλος του Θεοδώρου, συνέλεξε για πρώτη φορά τις επιστολές του μαθητή του για να τις δημοσιεύσει το 1252. Σχετικά, βλ. CH. ASTRUC, *La tradition manuscrite des oeuvres oratoires profanes de Théodore II Lascaris*, *TM* 1 (1965), 393-404: 397. Α. Φ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Θεοδώρου Β΄ Λασκάρεως, Ἀνέκδοτον Ἐγκώμιον πρὸς τὸν Γεώργιον Ἀκροπολίτην, *ΕΕΒΣ* 36 (1968), 104-118: 107 και σημ. 3. MACRIDES, *George Akropolites*, 9 και σημ. 39-40.

96. N. FESTA, *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII*, Firenze 1898 (εφεξής FESTA, *Lascaris*). Βλ. τώρα, για το έργο και τον βίο, μεταξύ των άλλων, του αυτοκράτορα,

τον Αγιοθεοδωρίτη (η υπ. αρ. 216, σελ. 268 της έκδοσης Festa). Άλλη μία (η υπ. αρ. 215, σελ. 267) απευθύνεται από κοινού στον Γεώργιο Μουζάλωνα και στον Αγιοθεοδωρίτη, ενώ οι υπόλοιπες πέντε απευθύνονται στους Νικηφόρο Βλεμμίδα (αρ. 27, σελ. 36), Γεώργιο Ακροπολίτη (αρ. 70 και 71, σελ. 97-98) και Γεώργιο Μουζάλωνα (αρ. 168 και 192, σελ. 223 και 239) αντίστοιχα⁹⁷. Όλες χρονολογούνται την περίοδο πριν την στέψη του Θεοδώρου Β΄.

Το βαπτιστικό όνομα *Κώνστας* μαρτυρείται μία και μόνο φορά, σε επιστολή του Θεοδώρου Λάσκαρι⁹⁸. Η επαγγελματική σταδιοδρομία αυτού του Αγιοθεοδωρίτη φαίνεται να εξελίσσεται αδιάκοπα στις αυλές του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι, του Ιωάννου Δ΄ Δούκα Βατάτζη και του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου.

Δεν αποκλείεται, τουλάχιστον από χρονολογικής απόψεως, ο Κώνστας να ήταν γιος του Ιωάννη Αγιοθεοδωρίτη 8 και, επομένως, αδελφός της ορφανής κόρης του (Ανώνυμης Αγιοθεοδωρίτισσας 9) της οποίας κηδεμών ήταν ο μεσάζων Δημήτριος Τορνίκης Κομνηνός.

Στο πλαίσιο των αδιάκοπων προσπαθειών για την επάξια στελέχωση του κρατικού και εκκλησιαστικού μηχανισμού, κατά την «εξορία» της Αυτοκρατορίας στην Νίκαια, ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης (1222-1254) εμπιστεύθηκε το 1234 στον Θεόδωρο Εξαπτέρυγο την εκπαίδευση του Γεωργίου Ακροπολίτη και άλλων τεσσάρων νέων στο διδασκαλείο του. Μετά τον θάνατο του Εξαπτέρυγου (ca. 1237), οι πέντε φοιτητές μετέβησαν στην Έφεσο, στην μονή του Αγίου Γρηγορίου του Θαυματουργού, όπου την περαιτέρω εκπαίδευσή τους, σε επίπεδο ανώτερων σπουδών, ανέλαβε, κατ' εντολήν του Ιωάννη Βατάτζη, ο Νικηφόρος Βλεμμίδης, δν

Π. Κ. ΚΟΥΤΟΥΒΛΑΣ, *Οι επιστολές του Θεόδωρου Β΄ Δούκα Λάσκαρι: προσέγγιση της λογοτεχνικής φυσιογνωμίας του αυτοκράτορα*. Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Φιλολογίας. Τομέας Βυζαντινής Φιλολογίας και Λαογραφίας, 2014. Προσβάσιμο και στο διαδίκτυο <http://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/30319>

97. Οι επτά επιστολές σώζονται στους εξής δύο κώδικες: (L): *Laur.* 59 35, φφ. 72r-v (αρ. 27) και φφ. 109v-110v, 121v-124r (αρ. 70, 71, 215 και 216). (C): *Laur. Conv. Soppr.* 627, φφ. 2v και 5v (αρ. 168 και 192). Την επιστολή αρ. 71 σώζει επίσης ο *Vindobonensis Phil.* 321, φ. 114r.

98. FESTA, *Lascaris*, αρ. 71 (προς τον Γεώργιο Ακροπολίτη), 98: *Κώνστας γοῦν ὁ Ἀγιοθεοδωρίτης καὶ τοῦ Ἐφέσου γαμβρός*.

τότε πάντες οίδαμεν τῶν ἄλλων τελεώτερον ἐν ταῖς κατὰ φιλοσοφίαν ἐπιστήμαις⁹⁹. Χάρη στην μαρτυρία του Βλεμμίδη γνωρίζουμε επώνυμα άλλους δύο εκ των συνολικά πέντε φοιτητών: τον Ρωμανό και τον Κρατερό – ὁ μὲν ὠνόμαστο Ρωμανός, ὁ δ' ἐπωνόμαστο Κρατερός¹⁰⁰. Ο Κ. Κωνσταντινίδης εικάζει ότι στην ομάδα των πέντε συγκαταλέγονταν ο Σέργιος, κριτής των Θρακησίων, και ο Αγιοθεοδωρίτης¹⁰¹· για τον πρώτο, ο μελετητής επικαλείται την μαρτυρία επιστολής του Βλεμμίδη προς τον Σέργιο¹⁰²· για τον Αγιοθεοδωρίτη, ο Κωνσταντινίδης βασίζεται στον χαρακτηρισμό του Κώνστα ως ἐκ σοῦ μὲν ὄντα σὸν δὲ ὄντα ὅτι τοῦ σοῦ, καὶ ἀμφοτέρωθεν ὄλον σόν, σε επιστολή του Θεοδώρου Λάσκαρι προς τον Βλεμμίδη¹⁰³.

99. Ακροπολίτης, §32, 49-50. Βλεμμίδης, *Διήγησις μερική* (έκδ. J. A. MUNITIZ, *Nicephori Blemmydae Autobiographia sive Curriculum Vitae necnon Epistula Universalior* [Corpus Christianorum. Series Graeca 13], Turnhout 1984, I.49). ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ἄνεκδοτον Ἐγκώμιον, 106-107 και 115.135-139 (νέα έκδοση Α. ΤΑΡΤΑΓΛΙΑ, *Theodorus II Ducas Lascaris. Opuscula rhetorica* [Bibliotheca Teubneriana], München/Leipzig 2000, 95-108: 103.187-193). C. N. CONSTANTINIDES, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204- ca. 1310)*, Nicosia 1982, 9-11. Πρβλ. Η. Ι. ΜΑΡΡΟΥ, *Histoire de l'Éducation dans l'Antiquité*, II, Paris 1965⁷, 487. ΜΑCΡΙΔΕΣ, *George Akropolites*, 8-9 και 193-194 (§32), 81κ.ε.

100. Βλεμμίδης, *Διήγησις μερική*, I.49.9-10. Ο ΙΔΙΟΣ, Επιστολή αρ. 33 (έκδ. FESTA, *Lascaris*, Appendix III, 325-329), 328.93-94. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, 11 και σημ. 33, 12. Για τον Κρατερό, βλ. επίσης, J.-C. CHEYNET, Une famille méconnue: les Kratéroi, *REB* 59 (2001), 225-238: 235. Η. GLYKATZI-AHRWEILER, L'Histoire et la Géographie de la Région de Smyrne entre les deux Occupations Turques (1081-1317), particulièrement au 13e siècle, *TM* 1 (1965), 1-204: 171.

101. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, 11 και σημ. 33. Για τους κριτές του θέματος των Θρακησίων, βλ. ΑHRWEILER, *Smyrne*, 138κ.ε. και Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, στο: Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ – Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ – Σ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ – Τ. ΛΟΥΓΓΗΣ – Α. ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων: έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των Βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος - 11ος αι.)*. Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών - ΕΙΕ, 1998, 414-418.

102. Έκδ. L. G. WESTERINK, Some unpublished letters of Blemmydes, *BSI* 12 (1951), 42-55, βλ. αρ. 8, 51.19-20: τοσοῦτον δέ σοι ἐντέλλομαι –δεῖ γὰρ διδάσκαλον ἐντέλλεσθαι μαθητῆ.

103. Βλ. FESTA, *Lascaris*, αρ. 27 (προς τον Νικηφόρο Βλεμμίδη), 37: τὸν ἐμὸν τῆς γλώττης καὶ τῆς καρδίας καὶ τοῦ νοῦς νοημάτων ἐπιστήμονα θαυμαστὸν γραφέα τε ἀπέστειλα, τὸν φιλητὸν Ἀγιοθεοδωρίτην, ὃς καὶ τὰ ἐμὰ πάντα ἐξαγγελεῖ σοι ἀκριβέστερον (...) δέδεξο τοῦτον ὁ ὑψηλός, ἐκ σοῦ μὲν ὄντα σὸν δὲ ὄντα ὅτι τοῦ σοῦ, καὶ ἀμφοτέρωθεν

Στην αρχή της σταδιοδρομίας του, ο Κώνστας Αγιοθεοδωρίτης υπήρξε γραμματέας (γραφεύς¹⁰⁴) του Θεοδώρου Λάσκαρι, του οποίου ήταν προστατευόμενος, αν κρίνουμε από την οικειότητα με την οποία ο μετέπειτα αυτοκράτορας εκφράζεται για εκείνον στις επιστολές του.

Μετά τον θάνατο του Θεοδώρου Β' Λάσκαρι, τον Αύγουστο του 1258, ο πρωτοβεσιτάριος Γεώργιος Μουζάλων¹⁰⁵, επίτροπος του ανήλικου νέου αυτοκράτορα Ιωάννη Δ' Δούκα Βατάτζη Λάσκαρι (Αύγουστος 1258-1259/61), έλαβε αμέσως κάποια έκτακτα μέτρα: πρώτον, εξασφάλισε την σωματική ακεραιότητα του επτάχρονου βασιλέα, μεταφέροντάς τον σε κάστρο της Μαγνησίας¹⁰⁶ και δεύτερον, ανέθεσε σε έμπιστους άνδρες την

όλον σόν. Ο Αγιοθεοδωρίτης διέθετε πράγματι φιλοσοφικές σπουδές, σύμφωνα με τον Θεόδωρο Λάσκαρι: FESTA, *Lascaris*, αρ. 168 (προς τον Γεώργιο Μουζάλωνα), 223: *χρήσαιο τῷ Ἄγιοθεοδωρίτῃ ἐξηγητῇ ἢ γὰρ φιλοσοφία καλλίστως τοῖς καλοῖς αὐτῷ ὄρους δέδωκεν, ἐπέσχε δὲ τοῖς κακοῖς.*

104. FESTA, *Lascaris*, αρ. 27, 37 (βλ. προηγ. σημ. 103). Πρβλ. J. B. PAPPADOPOULOS, *Théodore II Lascaris, empereur de Nicée*, Paris 1908, 29. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, 21.

105. Ο Γεώργιος Μουζάλων και οι αδελφοί του, ο μέγας δομέστικος Ανδρόνικος και ο πρωτοκυνηγός (ή πρωθιερακάριος) Θεόδωρος, ήταν παιδικοί σύντροφοι του Θεοδώρου Β' Λάσκαρι. Ο Γεώργιος υπήρξε ο πιο στενός συνεργάτης του αυτοκράτορα: ο Θεόδωρος Β' τον όρισε και εγγράφως -στην διαθήκη του- *επίτροπο*, από κοινού με τον πατριάρχη Αρσένιο Αυτωρειανό, του επτάχρονου (*οὕτω γὰρ τελείων ἐνιαυτῶν ὑπῆρχεν ὀκτώ*, Ακροπολίτης, §75, 154) γιου του, Ιωάννη Δ' Βατάτζη. Κατά την διάρκεια επιμνημόσυνης δέησης για τον Θεόδωρο Β' στη μονή Σωσάνδρων, στην Μαγνησία, οι αδελφοί Μουζάλωνες δολοφονήθηκαν από στασιαστές προσκείμενους στον Μιχαήλ Παλαιολόγο. Βλ. Μ. AVGERINOU-TZIOGA, *The Murder of the Mouzalon Brothers in Byzantine Historiography*, στο: *Realia Byzantina*, εκδ. S. KOTZABASSI - G. MAVROMATIS, Berlin-New York 2009, 13-16. Για την μονή Σωσάνδρων, βλ. AHRWEILER, *Smyrne*, 94-96 και E. MITSIOU, *The monastery of Sosandra: a contribution to its history, dedication and localisation*, *Bulgaria Mediaevalis* 2 (2011) [Studies in Honour of Professor Vassil Gjuzev], 665-683.

106. Παχυμέρης, *Συγγραφικὰ Ἱστορία*, I. 15 έκδ. A. FAILLER - V. LAURENT, *Georges Pachymères, Relations Historiques* [CFHB 24, 1-2], Paris 1984), 63: *Διὸ καὶ τῷ κατὰ τὸν Ἔρμον τῆς Μαγνησίας φρουρίῳ ἐκείνον φέροντες ἐγκατέστησαν, συχνοὺς τοὺς ὀπτῆρας ἐπὶ βασιλικαῖς ὑπηρεσίαις τάξαντες.* Στην Μαγνησία την «ἐν Σιπύλω», στις όχθες του Έρμου ποταμού, κοντά στην βασιλική πόλη του Νυμφαίου, στην περιοχή της Σμύρνης, έδρευαν βασικές υπηρεσίες, όπως το θησαυροφυλάκιο του κράτους ή *Βασιλικόν Ταμείον*, Παχυμέρης, I.23: 97: *Ἦν γὰρ χρημάτων πλῆθος ἐναποτεθησανορισμένον ἐν Μαγνησίᾳ, οὐ ῥαδίως ἀριθμητόν (...) ἐν τῷ κατὰ τὰ ἄνω Σκαμάνδρου φρουρίῳ, τῷ οὕτω πως Ἀστριτζίῳ ὑποκοριζομένῳ, ἀσφαλῶς ἐναπέκειτο.*

ασφάλεια του Ιωάννη Δ', καθώς και του Βασιλικού Ταμείου, ώστε να μπορέσει απερίσπαστος να ασκήσει τα καθήκοντα της αντιβασιλείας. Επικεφαλής στο Βασιλικό Ταμείο ήταν ο *λογοθέτης των αγελών* Κώνστας Αγιοθεοδωρίτης¹⁰⁷.

Ο *λογοθέτης των αγελών* ήταν ενδεχομένως και ο αρχηγός της φρουράς των πελεκυφόρων στρατιωτών –των *Βαράγγων*–¹⁰⁸, που έδρευε στο Αστρίτζι, φρούριο όπου στεγαζόταν και το Βασιλικό Ταμείο¹⁰⁹. Ο

107. Παχυμέρης, I.17: 77: *Καὶ δὴ τὰς φυλακὰς τὴν μὲν βασιλέως ἀνδράσι πιστοῖς ἐγγχειρίσας, τὴν δὲ τοῦ βασιλικοῦ ταμείου [φυλακὴν] ἐτέροις ὁμοίως πιστοῖς καὶ ἀξίοις, ἀπὸ πολλῶν τὸ ἐχέγγυον ἔχουσιν, ὧν δὴ ὁ λογοθέτης τότε τῶν ἀγελῶν ὁ Ἀγιοθεοδωρίτης ἐξηγεῖτο, αὐτὸς [ο Μουζάλων] ἐπὶ τὰς τῶν κοινῶν διοικήσεσι ἐσπουδαιοτριβεῖ.* Πρβλ. PAPPADOPOULOS, *Théodore II Lascaris*, 141. Για τον *λογοθέτη των αγελών*, βλ. F. DÖLGER, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, München 1927 (ανατ. Darmstadt 1960) 24. GUILLAND, *Logothètes*, 71-75. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 338 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)*, *TM* 6 (1976), 125-152: 146 και σημ. 132. Κ. Ε. ΠΛΑΚΟΠΙΑΝΝΑΚΗΣ, *Τιμητικοί τίτλοι και ενεργά αξιώματα στο Βυζάντιο. Εθιμοτυπία, Διοίκηση, Στρατός*, Θεσσαλονίκη 2001, 230-231. Αντικείμενό του ήταν τα μεγάλα κοπάδια αλόγων και ημιόνων (*βασιλικές αγέλες*) που εκτρέφονταν στα «μητάτα» ή ιπποφορβεία της Μικράς Ασίας και της Φρυγίας, με σκοπό τον εφοδιασμό του στρατού. Στην Αυτοκρατορία της Νικαίας, τρεις ιδιαίτερα προοβλημένοι άνδρες, ο Γεώργιος Ακροπολίτης, ο Θεόδωρος Μουζάλων και ο Θεόδωρος Μετοχίτης ήταν *λογοθέτες των αγελών* προτού προαχθούν στο αξίωμα του *λογοθέτη των οικειακών* και, τέλος, στο κορυφαίο του μεγάλου *λογοθέτη*. Βλ. P. KARLIN-HAYTER, *L'Hétériarque. L'évolution de son rôle du De Cerimoniis au Traité des Offices*, *JÖB* 23 (1974), 101-143 (= *Studies in Byzantine Political History* [Variorum Reprints], London 1981), 113, σημ. 61. Άγνωστο εάν το αξίωμα είχε ήδη, αυτή την περίοδο, παύσει να αποτελεί ενεργό αξίωμα για να μετατραπεί σε τιμητικό τίτλο, πάντως ο Ψευδο-Κωδινός δεν θυμάται πλέον, τον 14ο αιώνα, ποια ήταν τα καθήκοντά του: έκδ. J. VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos. Traité des Offices* [Le monde byzantin 1. Centre National de la Recherche Scientifique], Paris 1966, 184.14-16.

108. Παχυμέρης, I. 25: 101: *Τότε δὲ πολλοῦ τινος ἐν Μαγνησίᾳ τεθησαυρισμένου χρήματος, οὐκ ἔξῃον ἦν τῷ μεγάλῳ δουκὶ καὶ ἐπιτρόπῳ ῥᾶστα λαμβάνειν καὶ χορηγεῖν, ὅπου ἦν βουλομένῳ οἱ ἐφειστήκει γὰρ τὸ Κελτικὸν καὶ πελεκυφόρον, ἐφέξον, ἦν τις ἐπιχειροῦν, καὶ φυλακὴ ἦν τοῖς ταμείαις ὡς γνωστῶς δίδοσθαι, ὅπου τὸ ἀναγκαῖον τῆς χρείας ἀπῆται.* Βλ. KARLIN-HAYTER, *L'Hétériarque*, 112-114. Πρβλ. GUILLAND, *Logothètes*, 73. Ψευδο-Κωδινός, 184. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Évolution*, 130. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)* [EIE/IBE, Monographies 2], Αθήνα 1996, 267-268.

109. Παχυμέρης, I.23: 97 (βλ. πιο πάνω σημ. 106).

Κώνστας πρέπει να κατείχε το αξίωμα του λογοθέτη των αγελών ήδη από την βασιλεία του Θεοδώρου Β΄, καθότι ο Παχυμέρης τον παρουσιάζει να *μνηλογεί*, ως λογοθέτης των αγελών, με το βασιλικό ερυθρό μελάνι ή κιννάβαρι, τα προστάγματα του Ιωάννη Δ΄ Δούκα Βατάτζη, του Αυγούστου του 1258, τα οποία ανακοίνωναν επίσημα τον θάνατο του Θεοδώρου Β΄, την ανάρρηση στον θρόνο του γιου και διαδόχου του και την επακόλουθη απόδοση όρκου πίστεως στον νέο αυτοκράτορα, καθώς και πλήθος άλλες διατάξεις της κρίσιμης περιόδου της διαδοχής. Κατά τον Παχυμέρη, ο λογοθέτης των αγελών εξετέλεσε το συγκεκριμένο καθήκον, το οποίο σε κανονικές συνθήκες ήταν αποκλειστική αρμοδιότητα του εκάστοτε αυτοκράτορα, *ἐπεὶ οὐκ ἦν τὸν νέον βασιλέα χεῖρα κινεῖν καὶ ὑποσημαίνεσθαι*¹¹⁰.

Ο λογοθέτης των αγελών μνηολόγησε επίσης δύο *ορισμούς* της Πάτιμου του Οκτωβρίου του 1258, σύμφωνα με τα συμπεράσματα της Έ. Βρανούση στην διπλωματική της έκδοση των αυτοκρατορικών εγγράφων της μονής¹¹¹.

110. Παχυμέρης, I.17: 74-79: *Καὶ ἐξετίθεντο μὲν τὰ προσταττόμενα παμπληθεί, τὰς δὲ δι' ἐρυθρῶν βασιλικὰς ὑποσημάνσεις, ἐπεὶ οὐκ ἦν τὸν νέον βασιλέα χεῖρα κινεῖν καὶ ὑποσημαίνεσθαι, τῷ δηλωθέντι [Ἄγιοθεοδωρίτῃ] λογοθέτῃ τῶν ἀγελῶν ποιεῖν ἐνεδίδοσαν.* F. DÖLGER - P. WIRTH, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453. III. Regesten von 1204-1282*, München 1977, 1852. Βλ. επίσης Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐκλογή, ἀναγόμεναι καὶ στέψαι τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος* [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 22.2], ἐν Ἀθήναις 1956, 180. Ο Παχυμέρης δεν μας εξηγεί τον λόγο για τον οποίο ο Ιωάννης Δ΄ αδυνατούσε να κινήσει το χέρι του τον Αύγουστο του 1258. Πάντως, μόλις τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, ο ανήλικος αυτοκράτορας υπέγραψε ιδιοχείρως χρυσόβουλλο λόγο υπέρ της μονής Λεμβιώτισσας, F. DÖLGER, *Chronologisches*, 299-301, κυρίως 301 και σημ. 1 («Namensunterschrift»: *Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ ...*). Έκδ. MM IV, 22-26, αρ. 4. DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1853.

111. Πρόκειται για τον *ορισμό* MM VI, αρ. 73 = Πάτιμος I, αρ. 25. DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1854 (πρωτότυπο), για την Μονή της Κεχιοτισμένης, μετόχι της Πάτιμου στα Παλάτια της Μικράς Ασίας, και για τον MM VI, αρ. 74 = Πάτιμος I, αρ. 26. DÖLGER-WIRTH, *Regesten* 1854a, που αφορά κτήσεις της Μονής της Πάτιμου στην Κω και στην Λέρο, καθώς και στον Πύργο (στα Παλάτια), του οποίου ωστόσο δεν σώζεται το πρωτότυπο, παρά μόνον αντίγραφο. Ο F. DÖLGER, *Die Kaiserurkunden des Johannes-Theologos-Klosters auf Patmos*, *BZ* 28 (1928), 332-371: 366-367, είχε αποδώσει το *μνηολόγημα* των δύο εγγράφων στον Ιωάννη Δ΄. Για τα Παλάτια, στην περιοχή του Μαιάνδρου ποταμού, βλ. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Γράμμα τοῦ ἱερέως καὶ νομικοῦ τῶν Παλατιῶν Νικήτα Καρανηνοῦ πρὸς τὸν ἡγούμενον τῆς ἐν Πάτιμῳ μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (1256), *Χαριστήριον εἰς*

Ο Παχυμέρης μάς πληροφορεί ότι ο Κώνστας προβιβάστηκε (έπαναβιβάζων) από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1259-1282), αμέσως μετά την ανάρρησή του στον θρόνο, στο αξίωμα του *λογοθέτη των οικειακών*¹¹². Αυτό το γεγονός μάλλον προκαλεί έκπληξη, αν αναλογιστεί κανείς την στενή φιλία που κάποτε συνέδεε τον Αγιοθεοδωρίτη με τον δολοφονηθέντα από υποστηρικτές του Μιχαήλ Παλαιολόγου Γεώργιο Μουζάλωνα¹¹³.

Πρόκειται για την τελευταία μαρτυρία για την ζωή του Κώνστα Αγιοθεοδωρίτη. Το 1273 το αξίωμα του λογοθέτη των οικειακών κατέχει ο Δημήτριος Ιατρόπουλος, πανσέβαστος σεβαστός και *οίκειος* του Αυτοκράτορα¹¹⁴.

Σχετικά με το εάν ο Κώνστας Αγιοθεοδωρίτης ήταν γαμπρός του Γεωργίου Μουζάλωνος¹¹⁵, φαίνεται ότι η πληροφορία δεν είναι έγκυρη. Ο Ν. Festa ερμήνευσε λάθος το νόημα της επιστολής 215 (προς τον Γ. Μουζάλωνα και τον Αγιοθεοδωρίτη) του Θεοδώρου Λάσκαρι, καθώς συνοψίζει ως εξής το περιεχόμενό της: «Argumentum: *Cum alterius vestrum soror alteri nuptura sit, vos in magna laetitia esse scio, eademque et*

A. K. Ὀρλάνδον, Αθήνα 1966, τ. 2, 286-308: 290 και σημ. 8. AHRWEILER, Smyrne, 61, σημ. 280, και 64. Πρόκειται για την αρχαία Μίλητο.

112. Παχυμέρης, Π.13: 155: *ἄλλους τε πολλοὺς τῶν ἀρχόντων τοῖς ὀφφικίοις προσανεβίβαζεν, ὡς καὶ τὸν λογοθέτην τῶν ἀγγελῶν Ἀγιοθεοδωρίτην λογοθέτην τῶν οἰκειακῶν ἐπαναβιβάζων ἐκάλει*. Πρβλ. ANGOLD, *Exile*, 175. Το σέκρετον των οικειακών είχε αντικείμενο την διαχείριση της έγχειας ιδιοκτησίας του δημοσίου (ὄχι του στέμματος): GUILLAND, *Logothètes*, 100 και 85κ.ε., 96, 97-99 αλλά βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Ἐvolution*, 136-137 και σημ. 66 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Fiscalité et exemption fiscale*, 227. ΠΛΑΚΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, *Τμητικοί τίτλοι και ενεργά αξιώματα*, 227-228. Τον 14ο αιώνα ο λογοθέτης των οικειακών δεν έχει πλέον οφφίκιο, αλλά έχει μετατραπεί σε υψηλό αυλικό τίτλο: Ψευδο-Κωδινός, 182.24-25.

113. Ο Αγιοθεοδωρίτης μνημονεύεται από τον Θεόδωρο Λάσκαρι ως φίλος και αδελφός του Γεωργίου Μουζάλωνος, βλ. πιο κάτω σημ. 117. Πρβλ. την περίπτωση του Γεωργίου Ακροπολίτη, ο οποίος, από δάσκαλος και στενός φίλος του Λάσκαρι μεταμορφώθηκε σε δεινό υποστηρικτή του Μιχαήλ Παλαιολόγου: AVGERINOU-TZIOGA, *The Murder of the Mouzalon Brothers*, 14 και σημ. 5.

114. FESTA, *Lascaris*, αρ. 140, 197. DÖLGER, *Finanzverwaltung*, 45. GUILLAND, *Logothètes*, 100. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, 22 και σημ. 117.

115. ANGOLD, *Exile*, 84 και σημ. 43, 206 (*brother in law*, δηλ. σύζυγος αδελφής). Η ίδια πληροφορία επαναλαμβάνεται και στο *PLP*, όπου στο οικείο λήμμα, αρ. 241, διαβάζουμε ότι ο Αγιοθεοδωρίτης νυμφεύτηκε μίαν αδελφή του Γεωργίου Μουζάλωνος.

ego propter vestrum amorem ut praesens fruor»¹¹⁶, ενώ, από την εν λόγω επιστολή, μαθαίνουμε απλώς ότι ο Κώνστας Αγιοθεοδωρίτης ήταν ένας από τους νυμφαγωγούς μιας αδελφής του Γεωργίου Μουζάλωνος στον γάμο της¹¹⁷. Αναφορά στην ταυτότητα του νυμφίου δεν γίνεται.

Αντιθέτως, ο Θεόδωρος Λάσκαρις αποκαλεί τον Κώνστα Αγιοθεοδωρίτη τοῦ Ἐφέσου γαμβρόν¹¹⁸, χαρακτηρισμός που παραπέμπει αναμφίβολα σε ένα μητροπολίτη Εφέσου¹¹⁹. Μητροπολίτης Εφέσου, κατά την συγκεκριμένη περίοδο, ήταν ο Νικηφόρος Β΄ ο Πάμφιλος (εξελέγη 1240/44), Οικουμενικός πατριάρχης από τις αρχές του 1260 μέχρι τις αρχές του 1261 –διαδέχθηκε τον Αρσένιο Αυτωρειανό (1255-1259 και 1261-1265). Ο Ν. Festa εκδίδει έξι επιστολές του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρι προς τον μητροπολίτη¹²⁰. Το πατρώνυμό του (Πάμφιλος) γνωρίζουμε χάρη σε ένα και μόνο από τα χειρόγραφα που σώζουν την πραγματεία *Περὶ Μεταθέσεων*, η οποία καταγράφει περιπτώσεις μεταθέσεων επισκόπων¹²¹. Συνεπακόλουθα, ο Κώνστας είχε νυμφευτεί μία συγγενή (κόρη¹²²; αδελφή;)

116. FESTA, *Lascaris*, αρ. 215, 267, σε υποσημείωση.

117. Βλ. FESTA, *Lascaris*, αρ. 215, 267-268: οὐδεὶς γὰρ ἄλλος τόσον ἐμός ἐστιν ὡς σύ, ὁ εἷς τῆς δυνάδος Γεώργιος, ἐμῆς ψυχῆς ζάλης ἡμεραγωγέ. Διὸ καὶ τὴν σὴν ἀδελφὴν ἐμὸν τέκνον εἶναι νομίζω (...) ἀλλὰ δὴ καὶ τὸν νυμφίον ἀγαθόν, ὥραϊον καὶ καλόν, τὴν συνάθροισιν ἐραστὴν καὶ τοὺς κηδεστὰς καὶ νυμφαγωγούς πάνν φίλους ἐμούς (...). σὺ δέ, νυμφαγωγέ καὶ ἡμεδαπέ Ἀγιοθεοδωρίτα, τί πράττεις; ἐγέυσω τῶν ποθεινῶν σοι ὄψων; (...) ἐγὼ γὰρ οἶμαι ὡς πάντα ταῦτα ἐτέλεσας, ἐπεὶ καὶ φίλος καὶ ἀδελφὸς τοῦ ἐμοῦ ὑπάρχεις Μουζάλωνος. Πρβλ. PAPPADOPOULOS, *Théodore II Lascaris*, 165. Ο νυμφαγωγός είναι ο στενός φίλος του γαμπρού, ο οποίος οδηγεί την νύμφη, από το πατρικό της, στο σπίτι (ή την πατρίδα) του γαμπρού: Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὅμηρον Ἰλιάδα*, έκδ. M. VAN DER VALK, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, τ. 1-4, Leiden 1971-1987: τ. 2, 351.8.

118. FESTA, *Lascaris*, αρ. 71 (προς Γεώργιο Ακροπολίτη), 98, βλ. πιο πάνω σημ. 98.

119. Βλ. επίσης αναφορά σε εναγγελικές ρήσεις, η οποία υποδεικνύει για πενθερό έναν ιερωμένο άνδρα, FESTA, *Lascaris*, αρ. 216, 268: Σὺ μὲν, ὦ Ἀγιοθεοδωρίτα, ἐκ τῆς πενθερικῆς προτροπῆς ἐσχηκῶς τὴν αὐτοεξουσιότητα, τὰς εὐαγγελικὰς ῥήσεις ἀποφθέγγῃ ὡς βουλητόν.

120. *PLP*, αρ. 21596. FESTA, *Lascaris*, αρ. 103-108, 140-149. Παχυμέρης, 165.12κ.ε. Ακροπολίτης, §84, 177, 179-180. Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, *Διήγησις*, PG 147, 468A. LAURENT, *Chronologie des patriarches*, 140-142. ANGOLD, *Exile*, 90-91.

121. Βλ. J. DARROUZÈS, *Le traité des transferts: édition critique et commentaire*, REB 42 (1984), 147-214: 186, αρ. 66, και 211-212.

122. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε για τον Νικηφόρο Β΄ -ο οποίος άλλωστε δεν

του τότε εν ενεργεία μητροπολίτη Εφέσου και μετέπειτα Οικουμενικού πατριάρχη Νικηφόρου του Β΄. Μάλιστα, από το γεγονός ότι οι επιστολές του Θεοδώρου Β΄ γράφτηκαν προ της στέψεώς του συνάγεται ότι ο Αγιοθεοδώριτης νυμφεύτηκε πριν τον Νοέμβριο του 1254.

Δεν υπάρχουν πληροφορίες για ενδεχόμενους απογόνους του Κώνστα Αγιοθεοδώριτη.

11. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΓΙΟΘΕΟΔΩΡΙΤΗΣ

Για τον Ιωάννη Αγιοθεοδώριτη 11¹²³ γνωρίζουμε ελάχιστα πέραν του ονόματός του. Ήταν κληρικός στην Κωνσταντινούπολη επί πατριάρχου Καλλίστου Α΄ (1350-1353 και 1355-1363). Το όνομά του απαντά σε πατριαρχική γραφή, του Δεκεμβρίου του 1357¹²⁴, με την οποία ο Κάλλιστος νουθετεί «για τέταρτη φορά» και εν είδει τελεσιγράφου τους κληρικούς της Κωνσταντινούπολης οι οποίοι δεν ζούσαν με την αξιοπρέπεια που άρμοζε στο ιερατικό σχήμα, ενώ τους προτρέπει να διάγουν βίο ενάρετο και ηθικό· υπενθυμίζει το πατριαρχικό διάταγμα του 1350, με το οποίο ο Κάλλιστος ίδρυσε τον θεσμό των εξάρχων του κλήρου της Κωνσταντινούπολης¹²⁵, απειλεί να αποσηματίσει (έκπνεσείται

εκάρη ποτέ μοναχός- το ενδεχόμενο να νυμφεύτηκε και να απέκτησε μία κόρη ως απλός ιερέας: A. FAILLER, La promotion du clerc et du moine à l'épiscopat et au patriarcat, *REB* 59 (2001), 125-146: 131. Τα παραδείγματα είναι άφθονα: Ο πατριάρχης Μανουήλ ο Β΄ (1243/4-1254/5) ήταν χήρος: Ακροπολίτης, §51, 100.23. Χειροτονήθηκε επίσκοπος μετά τον θάνατο της συζύγου του. Ο Θεόδωρος Λάσκαρις τον παρηγορεί για τον θάνατο του γιου του: FESTA, *Lascaris*, αρ. 94 (125-128). Και ο πατριάρχης Ιωάννης ΙΑ΄ ο Βέγκος είχε νυμφευτεί: FAILLER, La promotion, 143.

123. *PLP*, αρ. 240.

124. Έκδοση *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, III (Urkunden aus den Jahren 1350-1363), έκδ. J. KODER – M. HINTERBERGER – O. KRESTEN [CFHB, Series Vindobonensis, 19/3-Österreichische Akademie der Wissenschaften], Wien 2001 (εφεξής PRK III), 272-282, αρ. 221 (=MM I, 368-369, αρ. 167/1). J. DARROUZÈS, *Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople. I. Les actes des patriarches, 5: Les Regestes de 1310 à 1376*, Paris 1977, 2402. Παλαιογραφική και διπλωματική μελέτη, J. DARROUZÈS, *Le Registre Synodal du Patriarcat Byzantin au XIVe Siècle. Étude Paléographique et Diplomatique* [AOC 12], Paris 1971, 107-110, 171, για τον όρο γραφή, 186 και σημ. 52, 187-188.

125. Οι έξαρχοι του Καλλίστου είχαν την ιδιαιτερότητα ότι προορίζονταν αποκλειστικά για την «αστυνόμευση» του κλήρου της Πρωτεύουσας, PRK III, 278-280, αρ. 221. Για το πατριαρχικό ένταλμα ίδρυσης των εξάρχων του κλήρου, του Δεκεμβρίου του

αὐτίκα ... καὶ τοῦ χοροῦ τῶν ἱερέων ἀποτιμηθήσεται) ὅσους ἱερωμένους δεν συμμορφωθούν, ἐνῶ προειδοποιεῖ καὶ τοὺς ἐξάρχους σε περίπτωση συγκάλυψης παραβατῶν κληρικῶν¹²⁶. Ὑπογράφουν πρῶτα οἱ ἐξάρχοι (δέκα τὸ σύνολο), ἀποδεχόμενοι τὶς συστάσεις τοῦ Καλλίστου¹²⁷, καὶ ἀκολουθοῦν πολυάριθμοι κληρικοί –χωρισμένοι σε δέκα λίστες, μίαν ἀνά ἐξαρχο–, μεταξὺ αὐτῶν, στὸν πρῶτο κατάλογο, καὶ ὁ ὑπὸ τὸν ἐξαρχο Μανουήλ Κινωρίτη εὐτελῆς ἱερεὺς Ἰωάννης Ἀγιοθεοδωρίτης 11¹²⁸.

Ὁ Ἰωάννης Ἀγιοθεοδωρίτης 11 δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι γιος τοῦ Κώνστα Ἀγιοθεοδωρίτη, ὁ ὁποῖος ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὶς πηγές περὶ τὸ 1259· ἀνήκει μᾶλλον στὴν ἐπόμενη ἢ τὴν μεθεπόμενη γενιά τῶν Ἀγιοθεοδωριτῶν.

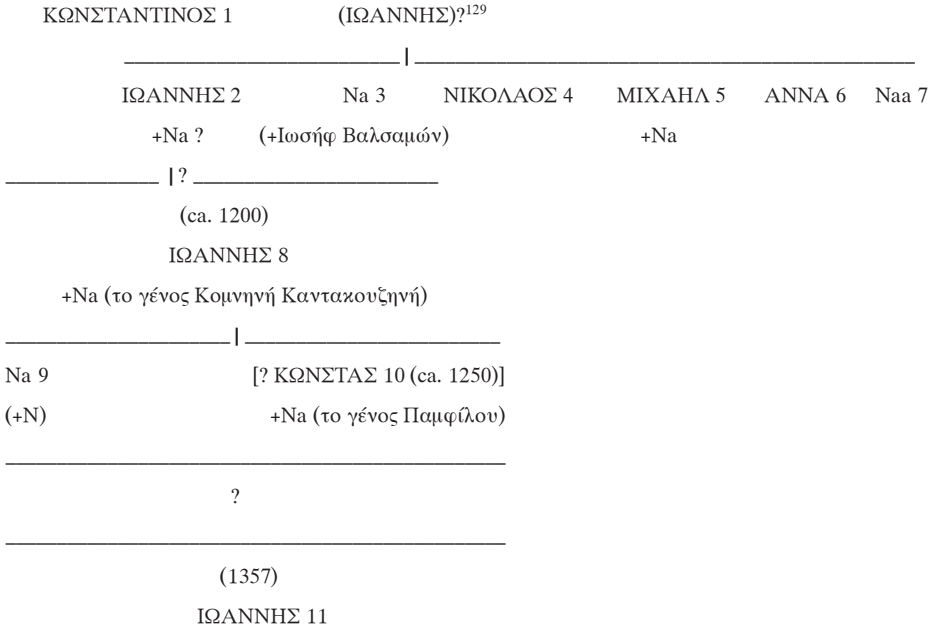
1350: PRK III, 46-54, ἀρ. 181 καὶ 54-56, ἀρ. 182 (=MM I, 306-308, ἀρ. 135/1 καὶ 308-309, ἀρ. 135/2). DARROUZES, *Regestes* 2319. Ἀναλυτικά, J. DARROUZES, *Recherches sur les ὁφείκια de l'Église byzantine* [AOC 11], Paris 1970, 127-131. Βλ. ἐπίσης, C. CUPANE, Una "clase sociale" dimenticata: il basso clero metropolitano. Un tentativo di ricostruzione alle luce del Registro del Patriarcato Costantinopolitano (1315-1402), στο: *Studien zum Patriarchatsregister von Konstantinopel I*, ἐκδ. H. HUNGER [Sb. phil.-hist. Kl. Österr. Akad. Wiss. 383], Wien 1981, 61-83, κυρίως 82 καὶ σημ. 108.

126. PRK III, 282, ἀρ. 221. Για ἄλλες περιπτώσεις σύγκρουσης μεταξὺ τοῦ ἀπλοῦ κλήρου καὶ τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας ἐπὶ πατριάρχου Καλλίστου καὶ γενικά κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα, βλ. E. MITSIOU, Das Leben der Kirche von Konstantinopel im Spiegel des Patriarchatsregisters: Zwischen Ideal und Devianz – Mönche, Kleriker, Laien, Konvertiten, Häretiker und Zauberer, *Östkirchliche Studien* 58 (2009), 208-225.

127. Καὶ ὑπισχομένηθα φυλάττειν ταῦτα ἀπαρεγγεῖρητα εἰ δ' οὖν, ἵνα ὄμειν γεγυμνωμένοι πάσης ἱερωσύνης: PRK III, 284, ἀρ. 222.

128. PRK III, 290, ἀρ. 223.64 (MM I, 370, ἀρ. 167/1). Τὶς υπογραφές τῶν κληρικῶν ἐξέδωσε ἐπίσης ὁ H. HUNGER, Die Exarchenlisten des Patriarchen Kallistos I. im Patriarchatsregister von Konstantinopel, στο: *ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ, Essays presented to Joan Hussey for her 80th birthday*, ἐκδ. I. CHRYSOSTOMIDES, Camberley, Surrey 1988, 431-480 καὶ, γιὰ τὸν Ἰωάννη Ἀγιοθεοδωρίτη 11, βλ. 437.38 (Liste 1).

(12ος αι.)



N= Δηλώνει άνδρα αγνώστου ονόματος.

Na= Δηλώνει γυναίκα αγνώστου ονόματος.

Naa= Δηλώνει γυναίκες αγνώστου ονόματος.

129. Για τις δυσκολίες στην χάραξη του γενεαλογικού δένδρου των Αγιοθεοδωριτών, βλ. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Η Βυζαντινή οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (I), 149, σημ. 8.

THE BYZANTINE FAMILY OF HAGIOTHEODORITES (III)

This paper is the third and last part of our prosopographical study on the Hagiotheodorites family members. Here, all known Hagiotheodorites are listed and studied in chronological order from the 12th century, during which most of the family members are active, up to the 14th century.

FOTIS VASILEIOU

SOMETHING GOOD FOR THE SOUL.
CRIME AND REPENTANCE IN *APOPHTHEGMATA PATRUM*.*

In his *New History*¹, the historiographer Zosimus famously explains Constantine's conversion to christianity as following:

(Constantine) ταῦτα (the deaths of Crispus and Fausta) συνεπιστάμενος ἐαυτῷ, καὶ προσέτι γε ὄρκων καταφρονήσεις, προσήει τοῖς ἱερεῦσι καθάρσια τῶν ἡμαρτημένων αἰτῶν εἰπόντων δὲ ὡς οὐ παραδέδοται καθαροῦ τρόπος δυσσεβήματα τηλικαῦτα καθῆραι δυνάμενος. Αἰγύπτιος τις ἐξ Ἰβηρίας εἰς τὴν Ῥώμην ἔλθων καὶ ταῖς εἰς τὰ βασίλεια γυναξίν συνήθης γενόμενος, ἐντυχὸν τῷ Κωνσταντίνῳ πάσης ἁμαρτάδος ἀναιρετικὴν εἶναι τὴν τῶν Χριστιανῶν διεβεβαιώσατο δόξαν καὶ τοῦτο ἔχειν ἐπάγγελμα,

* The research leading to this essay has received funding from the European Union's Seventh Framework Programme (FP7/2007-2013 – MSCA-COFUND) under grant agreement n°245743 – Post-doctoral programme Braudel-IFER-FMSH, in collaboration with the Laboratoire d'excellence Religions et Sociétés dans le Monde Méditerranéen (*RESMED*). I am grateful to Vincent Déroche and Gavin McDowell for reading and commenting on my paper. I also owe special thanks to Anna Lampadaridi and Katerina Peppas for their help. All the mistakes are solely my responsibility.

1. Zosimus, *New History*, ed. F. PASCHOUD, *Zosime, Histoire nouvelle*, Paris 2003, 2.29.3; cf. engl. transl. by R. T. RIDLEY, Canberra 1982: "Since he (Constantine) was himself aware of his guilt and of his disregard for oaths as well, he approached the priests seeking absolution, but they said that there was no kind of purge known which could absolve him of such impieties. A certain Egyptian, who had come from Spain to Rome and was intimate with the ladies of the court, met Constantine and assured him that the Christian religion was able to absolve him from the guilt and that it promised every wicked man who was converted to it immediate release from all sin. Constantine readily believed what he was told and, abandoning his ancestral religion, embraced the one which the Egyptian offered him".

τὸ τοὺς ἀσεβεῖς μεταλαμβάνοντας αὐτῆς πάσης ἁμαρτίας ἔξω παραχρῆμα καθίστασθαι. Δεξαμένον δὲ ῥᾶστα τοῦ Κωνσταντίνου τὸν λόγον καὶ ἀφεμένου μὲν τῶν πατριῶν, μετασχόντος δὲ ὧν ὁ Αἰγύπτιος αὐτῷ μετεδίδου, τῆς ἀσεβείας τὴν ἀρχὴν ἐποιήσατο τὴν μαντικὴν ἔχειν ἐν ὑποψία.

In a few words, the pagan historian managed not only to undermine the Emperor's devotion to his new religion, but also to stage Christian bishops as unscrupulous men, without limits in their thirst for power, and their congregation as a gathering of impure sinners that no other religious group would have accepted. To be sure, Constantine's conversion started well before 326, the year Crispus and Fausta were executed². He saw his famous vision, which was associated with his turn to Christianity, around 312, before the battle of the Milvian Bridge; and even before that, he had shown his concern and sympathy for the Christians and their Church³. Constantine's motivation for converting to Christianity, however, is not the subject of this article. I am more interested in the truism on which Zosimus built this argument: Christians forgave the unforgivable; their church welcomed the abominated.

The fact that repentant sinners could be accepted in the Christian congregation was not a complete fabrication by the devoted pagans. Christianity invested in the power of repentance and forgiveness. The Gospels offer many examples of repentance and absolution. Zaccheus (*Luk.* 19.1-10), the Publican of the parable (*Luk.* 18.9-14), the penitent thief (*Luk.* 23.40-43), and even st. Peter (*Mat.* 26.33-37; *Mar.* 14.29-31; *Luk.* 22.33-34; *Joh.* 13.36-38), the rock the Church was build on, lapsed,

2. On Crispus see H. A. POHLSANDER, Crispus: Brilliant Career and Tragic End, *Historia. Zeitschrift für alte Geschichte* 33 (1984), 79-106. On Fausta see D. WOODS, On the Death of the Empress Fausta, *Greece & Rome* 45.1 (April 1998), 70-86.

3. The bibliography on Constantine's relation with the Christians is extensive. See the more recent discussions of T. D. BARNES, *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Malden, MA and Oxford 2011, as well as his classic *Constantine and Eusebius*, Cambridge - London, 1981. Also, H. DÖRRIES, *Das Selbstzeugnis Kaiser Konstantins*, Göttingen 1954; H. A. DRAKE, *Constantine and the Bishops. The Politics of Intolerance*, Baltimore 2000; T. G. ELLIOTT, *The Christianity of Constantine the Great*, Scranton 1996; T. GRÜNEWALD, *Constantinus Maximus Augustus: Herrschaftspropaganda in der zeitgenössischen Überlieferung*, Stuttgart 1990; P. STEPHENSON, *Constantine. Unconquered Emperor, Christian Victor*, London 2009, 167-189; R. VAN DAM, *The Roman Revolution of Constantine*, Cambridge 2007.

repented and was pardoned. Moreover, influential fathers of the Church like Origen, Gregory of Nazianzus and Gregory of Nyssa, taught that God would forgive everything, provided that the sinner demonstrated true repentance, while hagiography offered examples of holy sinners, male and female⁴. Nevertheless, this kind of generosity towards the fallen was not embraced by all Christians. Novatians in Rome, Donatists in North Africa, and most probably the Melitians in Alexandria did not accept the return of the *Lapsi*, and ended up creating their own churches. Yet, the dominant view among Christians, the one the Synods asseverated, considered that there are always opportunities for the sinners and the fallen who seek for forgiveness. The past can be erased; a new beginning is possible; anyone can be reborn through repentance.

The call to express contrition, which over time became the principal message of the Church, gave the opportunity of remission to self-reproached –i.e. what Zosimus was criticizing. The hope of forgiveness and the expectation of an afterlife dominated the Christian *imaginaire* and the question is, if it affected the lives of the believers and in what way. Zosimus focuses on Emperor Constantine, but late antique Christian literature offers us the opportunity to glimpse into the lives of commoners and see, how they were shaped by this idea –or how they *should* have been shaped. So, in the next pages, we would leave Constantine in his palace and turn our attention to the Egyptian pasture. We would meet there a shepherd who sinned heavily, and we will explore how the call for repentance affected his life and helped him to reconstruct his identity. In addition, I would discuss

4. On repentance in early Christianity, see A.C. TORRANCE, *Repentance in Late Antiquity: Eastern Asceticism and the Framing of the Christian Life c. 400-650 CE*, Oxford 2012, esp. the first part that explores repentance in New Testament and the patristic literature (9-86). Also, on repentance in *Apophthegmata Patrum*, see S. RAMFOS, *Like a Pelican in the Wilderness. Reflections on the Sayings of the Desert Fathers*, trans. N. I. RUSSELL, Massachusetts 2000, 228-233; on repentance in patristic thought, see I. L. E. RAMELLI, Forgiveness in Patristic Philosophy: The Importance of Repentance and the Centrality of Grace, in: *Ancient Forgiveness: Classical, Judaic, and Christian*, eds. C. L. GRISWOLD and D. KONSTAN, Cambridge 2012, 195-215; D. KONSTAN, *Before Forgiveness: The Origins of a Moral Idea*, Cambridge – New York 2010, offers invaluable insights on the concept of forgiveness and repentance in ancient and early medieval worlds, see esp. 91-145, where he discusses Hebrew and early Christian perceptions on forgiveness.

monastic attitudes toward criminals and the justice system of the early byzantine empire.

Apollo

In the alphabetical collection of *Apophthegmata Patrum* we read the story of Apollo of Scetis:

Ἔλεγον περί τινος ἀββᾶ Ἀπολλῶ εἰς Σκήτιν, ὅτι ποιμὴν ἦν ἀγροῖκος. Καὶ ἰδὼν γυναῖκα ἐν γαστρὶ ἔχουσαν ἐν τῷ ἀγρῷ, ἐνεργηθεῖς ὑπὸ τοῦ διαβόλου, εἶπε Θεῶ ἰδεῖν πῶς τὸ βρέφος κεῖται ἐν τῇ κοιλίᾳ αὐτῆς καὶ ἀναρρήξας αὐτὴν εἶδε τὸ βρέφος. Καὶ εὐθέως ἐπάταξεν αὐτὸν ἡ καρδία αὐτοῦ καὶ κατανυγεῖς ἦλθεν εἰς Σκήτιν καὶ ἀνήγγειλε τοῖς πατράσιν ὃ ἐποίησεν. Ἦκουσε δὲ αὐτῶν ψαλλόντων Αἱ ἡμέραι τῶν ἐτῶν ἡμῶν ἐν αὐτοῖς ἐβδομήκοντα ἔτη, ἐὰν δὲ ἐν δυναστείαις, ὀγδοήκοντα καὶ τὸ πλεῖον αὐτῶν κόπος καὶ πόνος. Καὶ εἶπεν αὐτοῖς Εἰμὶ τεσσαράκοντα ἐτῶν, μίαν εὐχὴν μὴ ποιήσας καὶ νῦν, ἐὰν ζήσω ἄλλα τεσσαράκοντα ἔτη, οὐ παύομαι εὐχόμενος τῷ Θεῷ, ἵνα συγχωρήσει μοι τὰς ἁμαρτίας μου. Οὐδὲν γὰρ ἐργόχειρον ἐποίει, ἀλλὰ ἠύχετο λέγων Ἥμαρτον ὡς ἄνθρωπος, ὡς Θεός ἰλάσθητι. Καὶ γέγονεν αὐτῷ ἡ εὐχὴ αὕτη, εἰς μελέτην νυκτὸς καὶ ἡμέρας. Ἦν δὲ ἀδελφὸς μένων μετ' αὐτοῦ καὶ ἤκουσεν αὐτοῦ λέγοντος Ὡχλησά σοι, Κύριε, ἄφες μοι, ἵνα ἀναπαύσωμαι μικρόν. Καὶ ἐγένετο αὐτῷ πληροφορία, ὅτι συνεχώρησεν αὐτῷ ὁ Θεὸς πάσας τὰς ἁμαρτίας αὐτοῦ καὶ τὸ τῆς γυναικὸς εἰς δὲ τὸ παιδίον οὐκ ἐπληροφορήθη. Καὶ εἶπεν αὐτῷ τις τῶν γερόντων, ὅτι Καὶ τὸ τοῦ παιδίου συνεχώρησέ σοι ὁ Θεός ἀλλὰ ἀφίει σε ἐν τῷ πόνῳ, ὅτι συμφέρει τῇ ψυχῇ σου⁵.

5. "It was said of a certain Abba Apollo of Scetis, that he had been a shepherd and was very uncouth. He had seen a pregnant woman in the field one day and being urged by the devil, he had said, 'I should like to see how the child lies in her womb.' So he ripped her up and saw the foetus. Immediately his heart was troubled and, filled with compunction, he went to Scetis and told the Fathers what he had done. Now he heard them chanting, 'The years of our age are three score years and ten, and even by reason strength fourscore; yet their span is but toil and trouble.' He said to them, 'I am forty years old and I have not made one prayer; and now, if I live another year, I shall not cease to pray God that he may pardon my sins.' In fact, he did not work with his hands but passed all his time in prayer, saying, 'I, who as man have sinned, do you, as God, forgive.' So his prayer became his activity by night and day. A brother who lived with him heard him saying, 'I have sinned against you, Lord; forgive me, that I may enjoy a little peace.' And he was sure that God had forgiven him all his sins, including the one against the woman; but for the one against the child, he was in doubt. Then an old

Apart from this Apollo, who is at the centre of my paper, we meet other monks with the same or similar name in the early Christian monastic literature of the Egyptian desert⁶. The most notable case is Apollo of Hermopolis, “father of 500 monks”, who is mentioned in *Historia Monachorum in Aegypto*⁷; this might be the same Apollo who is associated with st. Phib in the Coptic life of the latter⁸. According to the narrator of the *Historia Monachorum*, Apollo of Hermopolis left the world very young, at the age of 15, and became a leader not only to the monks who “lived round about in scattered hermitages (and) kept coming to join him making gifts of their own souls to him as if to a true father”, but also to the local communities, as he successfully resolved conflicts between the nearby villages and contributed decisively to their conversion to Christianity. His spirituality stands on the antipode of the uncouthness of Apollo of Scetis.

Nevertheless, there are significant similarities between the two namesakes suggesting that the traditions about them were intertwined at some point. They were both portrayed to be committed to their ascetic canon, Apollo of Scetis due to remorse, while his namesake after a divine call¹⁰.

man said to him, ‘God has forgiven you even the death of the child, but he leaves you in grief because that is good for your soul.’: Apollo 2, in *Apophthegmata Patrum, series alphabetica* in PG 65:71-440. The Alphabetical Collection will be cited by the name of the desert father and the number of the saying; The Anonymous Collection (ed. F. NAU, *Histoire des solitaires égyptiens* (MS Coislin 126, fol. 158f.), ROC 13 (1908), 47-57, 266-283; 14 (1909), 357-379; 17 (1912), 204-211, 294-301; 18 (1913), 137-140) will be cited by N and the saying number. The Systematic Collection (ed. J.-C. GUY, *Les Apophthegmes des Pères: collection systématique* [SC 387, 474, 498], Paris 1993, 2003 and 2005) by the Latin number of the chapter and the saying number. I use the English translation by B. WARD, *The Sayings of the Desert Fathers. The Alphabetical Collection*, Kalamazoo 1975 with some alterations.

6. For a distinction between the various namesakes see the introduction of J.-C. GUY in his edition of the *Apophthegmata Patrum*, *Les Apophthegmes*, v. 1, 64-5.

7. *Historia Monachorum in Aegypto*, ed. A.-J. FESTUGIÈRE, Brussels 1971, VIII; transl. by N. RUSSELL, and introduction by B. WARD, in *The Lives of the Desert Fathers, the Historia Monachorum in Aegypto* [*Cistercian Studies* 34], London-Oxford 1981.

8. For Phib and Apollo see, T. VIVIAN, Monks, Middle Egypt, and Metanoia: The Life of Phib by Papohe the Steward (Translation and Introduction), *Journal of Early Christian Studies* 7:4 (1999), 547-571.

9. πάντες οἱ περίξιοι πορδάην μοναχοὶ πρὸς αὐτὸν αἰεὶ ἔφθανον ὡς πατρὶ γνησίῳ τὰς ἑαυτῶν ψυχὰς δῶρα προσφέροντες. *Historia Monachorum* VIII, 7.8

10. *Historia Monachorum* VIII, 3.

They relentlessly prayed, day and night, without undertaking any other task, not even the simple manual work other anchorites occupied themselves with. This work was integrated to spiritual exercises, but it was also a way for the ascetics to earn their living¹¹. When Ioannes Kolovos (the Dwarf) decided to live “free of all care, like the angels, who do not work, but ceaselessly offer worship to God”, and faced starvation, his spiritual brother told him that if he was a human being in need for food, he “must once again work in order to eat”¹². The fact that the two Apollos survived without working was very unusual for the textual reality of the late antique ascetic literature, and it could only be explained due to unusual circumstances, either great holiness (in *Historia Monachorum* an angel brings Apollo food)¹³ or a haunting past.

In addition, the same teaching on receiving visitors is attributed to both of them. It seems possible that the compiler or a scribe added at some point the teaching of Apollo of Hermopolis from *Historia Monachorum* to *Apophthegmata Patrum* under the name of Apollo of Scetis, assuming that they were the same person. This is not a unique case; the interrelation between *Apophthegmata Patrum* and other ascetic and hagiographical texts has been noted. For example, sayings of Anthony and Syncletica were extracted from their Lives, while *Historia Monachorum* confuses the two Macarii¹⁴.

The Text

As S. Rubenson convincingly argued, *Apophthegmata Patrum* is not a historical account of the monastic roots, and it is difficult, if not

11. On the spiritual dimension of working, see G. GOULD, *The Desert Fathers on Monastic Community*, Oxford 1993, 98-100; on the economic aspects E. WIPSYCYKA, *Moines et communautés monastiques en Égypte (IVe-VIIIe siècles)*, Varsovie 2009, 471-565, where Wipszycka’s classic essay, “Aspects économiques de la vie aux Kellia” (first publication in *Le site monastique copte des Kellia. Sources historiques et explorations archéologiques*, Genève 1986, 117-144) is also included; EADEM, Resources and economic activities of the Egyptian monastic communities (4th-8th century), *Journal of Juristic Papyrology* 41 (2011), 159-263.

12. ἄνθρωπος εἶ, χρεῖαν ἔχεις πάλιν ἐργάζεσθαι ἵνα τραφήσῃ. Ioannes Kolovos 2.

13. *Historia Monachorum* VIII. 6.

14. C. RAPP, The Origins of Hagiography and the Literature of Early Monasticism: Purpose and Genre between Tradition and Innovation, in: *Unclassical Traditions, vol. 1. Alternatives for the Classical Past in Late Antiquity*, eds. C. KELLY – R. FLOWER – M. STUART WILLIAMS, Cambridge 2010, 119-130. On the confusion of Macarii, see A. GUILLAUMONT, Le problème des deux Macaires, *Irenikon* 48 (1975), 41-59.

impossible, to reconstruct the first steps of the ascetic movement relying entirely on them¹⁵. We surely read about the acts and the words of Anthony, Arsenius, the two Macarii, and, of course, Apollo, but these are captures from a specific angle with a certain lens, and not a chronicle. The surviving sayings underwent a process of idealization and adjustment to the (political, ecclesiastical, ideological, etc) environment of the compilers. In other words, the *Apophthegmata Patrum* is not a window to the world of the pioneers of the ascetic movement, but rather offers a clear view to the perceptions the ascetics of the 6th century had on their predecessors and ascetic life in general. Significantly enough, Zosimus wrote *New History* about the same time.

Unlike the Lives of the saints, *Apophthegmata Patrum* do not interpret the lives of their heroes according to the life of Jesus. The protagonists of this literature do not imitate Christ; they are not lighthouses of holiness in a sinful world. On the contrary, they are in a constant struggle with their thoughts, desires, and temptations in order to answer the divine call. Even the most distinguished ascetics are suffering from the battle against temptations. The textual form supports this perpetual endeavor: Short narrations, without rhetorical decoration that recycle the same problems, the same questions and the same answers, the same practices. There is no beginning or an end here; there is no evolution; the *Apophthegmata Patrum* constructs, as Patricia Cox Miller puts it, “an extended ‘middle’”¹⁶. In other words, these sayings and stories provided ascetics specific examples to understand and identify themselves in their current situation, while the Lives offered them wider narrations to inscribe themselves into. The differences in the portrayal of Anthony in the athanasian *Life* and in the *Apophthegmata Patrum* are indicative. Anthony of the *Life* proceeds gradually to spiritual perfection and becomes what David Brakke described as “simply the ideal Christian, the most dramatic example of someone who thanks to Christ’s victory on the cross is making his journey on the way up to heaven”¹⁷. In

15. S. RUBENSON, The Formation and Re-formation of the Sayings of the Desert Fathers, in *Early Monasticism and Classical Paideia*, ed. S. RUBENSON, *Studia Patristica* 55.3 (2013), 5-22.

16. P. COX MILLER, *The Corporeal Imagination: Signifying the Holy in Late Ancient Christianity*, Philadelphia 2009, 123.

17. D. BRAKKE, *Athanasius and the Politics of Asceticism*, Oxford 1995, 216; on the representations of Anthony in other contemporary works, see *ibid.*, 203 ff.

the *Apophthegmata Patrum*, on the other hand, abba Anthony is a venerable old man, who gives simple and practical advices; he does not take part in theological debates and seems more vulnerable¹⁸. There is no evolution or progress of any kind; Anthony remains stable and static.

The *Apophthegmata Patrum* not only contributed in the construction of a certain tradition, but also to the initiation of the inexperienced monks into it and the exemplification of the others. Evagrius of Pontus urged the anchorites “to make diligent enquiry of the upright ways of the monks who have gone before [them] and to correct themselves with respect to those, for one can find many noble things said and done by them”, and went on writing down some apophthegms¹⁹. This function was acknowledged and considered as innovative by Jean-Claude Guy²⁰. However, recently Lillian Larsen placed the *Apophthegmata Patrum* in their wider rhetorical and pedagogical environment, underlining the similarities to other late antique educational methods²¹. These laconic texts, where the heroic past and the contemporary experiences co-existed, demonstrated practical ways to deal with everyday problems, lifestyles to pursue spiritual perfection and how to build and use spiritual authority –many sayings, for example, explain how a holy man or woman should administer properly his or her fame and power²².

18. W. HARMLESS, *Desert Christians. An Introduction to the Literature of Early Monasticism*, Oxford 2004, 167-169.

19. Evagrius of Pontus, *Praktikos*, engl. transl. by R. E. SINKEWICZ in: *Evagrius of Pontus. The Greek Ascetic Corpus*, Oxford 2003, 112.

20. J.-C. GUY, Educational Innovation in the Desert Fathers, *Eastern Churches Review* 6 (1974), 44-51.

21. L. LARSEN, On learning a New Alphabet: The Sayings of the Desert Fathers and the Monostichs of Menander, in *Early Monasticism*, [as in n. 15], 59-77; EADEM, The *Apophthegmata Patrum* and the Classical Rhetorical Tradition, *Studia Patristica* 39 (2006), 409-16; EADEM, The *Apophthegmata Patrum*: Rustic Ruminations or Rhetorical Recitation?, *Meddelanden från Collegium Patristicum Lundense* 22 (2008), 21-31; on the relation to the Greco-Roman Philosophical tradition, see H. RYDELL JOHNSÉN, Renunciation, Reorientation and Guidance: Patterns in Early Monasticism and Ancient Philosophy, *Studia Patristica* 55.3 (2013), 79-94.

22. On achieving and managing power in asceticism, see the contribution of R. VALANTASIS, Constructions of Power in Asceticism, *Journal of the American Academy of Religion* 63 (1995), 775-821, now in his *The Making of the Self: Ancient and Modern Asceticism*, Eugene 2008, 14-59.

It may come as a surprise to the modern reader, who has identified late antique anchorites with peaceful and mild, wise old men, the fact that the story of Apollo of Scetis would have been considered appropriate for the spiritual education of ascetics. Apollo's deed should be one of the most atrocious crimes in late antique Christian literature. The only similar example comes from early-eighth century Pergamon²³. During the Arab siege of 716, the inhabitants of Pergamon killed a pregnant woman and boiled the fetus, in order to make a magic potion. The defenders dipped their weapons in the filter believing that it would strengthen them. According to our sources, for this crime, the citizens of Pergamon were overtaken by divine wrath and their city fell to the Arabs²⁴.

Despite the fact that in both cases a pregnant woman was murdered, the narrations of Apollo and the citizens of Pergamon share very little in common. Wolfram Brandes has shown that the incident of Pergamon derives from a well-known Syriac tradition on Gog and Magog. Usually, Gog and Magog are identified with "barbarian" peoples, like the Huns, not with the residents of a Christian city. Brandes argued though that the apocalyptic expectations of the seventh century provided fertile ground for such a transmission²⁵. Undoubtedly, a sense of the end of days emerges from the dark, dystopian setting on the eve of the fall of the city, the description of the horrendous sacrifice for which every citizen bore responsibility, and the divine wrath that followed. On the other hand, Apollo butchered his victim alone in a typical day at the Egyptian countryside, the magical element is completely absent, and the story manifests a lenient and forgiving God. Moreover, the reality seems to be the springboard for this narration, as Egypt was considered particularly violent in late antiquity. It is indicative that papyri from the Hellenistic and Roman Egypt document assaults against pregnant women²⁶.

23. I would like to thank Eleonora Kountoura-Galaki for bringing this to my attention.

24. Theophanis, *Chronographia*, ed. C. DE BOOR, Leipzig 1883, 390.26-391.2. Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, ed. C. MANGO, Washington D.C. 1990, 53.

25. W. BRANDES, Apokalyptisches in Pergamon, *Bsl* 48 (1987), 1-11; see also his account in *Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries: Different Sources, Different Histories?*, in *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, eds. G. P. BROGILOLO and B. WARD-PERKINS, Leiden 1999, 25-57, esp. 44-47.

26. On violence in Roman Egypt, see A. Z. BRYEN, *Violence in Roman Egypt: A Study*

Crime and Repentance

Apollo is introduced as an “abba” and a few words later is characterized as “uncouth” (ἀγροῖκος). Abba means father, and in the context of ascetic literature the term implies a spiritually refined and cultivated person; someone that the other anchorites respected for his charisma. On the other hand, the adjective ἀγροῖκος denotes the country dweller, and consequently a savage, uncivilized, and cruel person. Thus, the first sentence constructs a contradictory portrait of Apollo, while at the same time expectations of an explanation are raised.

The first act of the story takes place at the fields, the natural environment of a shepherd. It has been pointed out that there is a sharp distinction between the world and the desert in the monastic literature²⁷. The communal life in the Nile valley comes along with conventions which prevented Christians from perfection. In the harsh environment of the desert, the monks, liberated from responsibilities and obligations, could avoid some of the distractions and temptations of the world and concentrate on repentance and perfecting themselves²⁸. In this story though, the fields seem as a place between the residential space of the world, and the colony of the anchorites. We meet Apollo outside the cities and the villages, but not in the desert; he is alone, but he is not a *μοναχός*; he was not a member of the anchorite community, but he did not fit well in the world either. He lived in the margins of society, outside the cities, and away from the monasteries. Stripped of all human contact, the pasture, where Apollo was alone with

in *Legal Interpretation*, Philadelphia 2013, 26-50. On violence against pregnant women in papyri, see S. ADAM, La femme enceinte dans les papyrus, *Anagennesis* 3 (1983), 9-19, and M. PARCA, Violence by and against Women in Documentary Papyri from Ptolemaic and Roman Egypt, in *Le rôle et le statut de la femme en Égypte hellénistique, romaine et byzantine. Actes du colloque international. Bruxelles - Leuven 27-29 Novembre 1997* [Studia Hellenistica 37], eds. H. MELAERTS and L. MOOREN, Paris - Leuven - Sterling 2002, 291-293.

27. C. RAPP, Desert, City, and Countryside in the Early Christian Imagination, in *The Encroaching Desert. Egyptian Hagiography and the Medieval West*, eds. J. DIJKSTRA and M. VAN DIJK, Leiden - Boston 2006, 93-112; P. BROWN, *Body and Society. Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, Columbia 1988, 243-44.

28. The 11th λόγιον of Anthony is indicative: ὁ καθήμενος ἐν τῇ ἐρήμῳ καὶ ἡσυχάζων τριῶν ἀπαλλάττεται πολέμων, τῆς ἀκοῆς καὶ τῆς λαλιᾶς καὶ τοῦ βλέπειν πρὸς ἓνα μόνον ἔχειν, τὸν τῆς πορνείας.

his herd, had nothing to remind him of the communal life of a late antique village or city. At the same time, this field lacked the spirituality and the peacefulness of a monastery or a *laura* and it was in sharp contrast with the gardens that Anthony and other anchorites created in the middle of the desert. As Claudia Rapp notices, these “gardens became harbingers of Paradise where all creatures live in harmony”, while devil lurked in the fields of Apollo²⁹.

There is where he met the woman. Females constitute a powerful temptation for the ascetics in the monastic literature³⁰. In the *Apophthegmata Patrum* we read of anchorites who were visited by demons in the shape of women³¹; others avoided meeting female relatives or even touching their own mother, because of the fear of scandal³². It was stories such as these that constructed what Peter Brown called the “unbridgeable distance” between the settlers of the desert and the residents of the villages and towns³³. Yet, in the world, even in the margins of the world, in the fields, where uncouth men lived, the presence of a female was not considered a scandal, but part of everyday life. Moreover, it would not be a surprise, in the context of *Apophthegmata Patrum*, for a layman like this shepherd, who lived in the pasture, detached from the society, to be excited by the unexpected presence of a female. Nonetheless, the devil did not raise Apollo’s lust for the woman; this was a temptation appropriate for those who took the vow of celibacy. He created a sick curiosity for him instead; a powerful and destructive desire for knowledge that blurred his senses and reminds one of Eve tempted to taste the forbidden fruit of knowledge of good and evil (*Gen.* 3.1-6).

The narrator did not describe the crime nor did he judge it; the word “murder” (φόνος) never appears in the text. His act is simply mentioned and ascribed to diabolic influence. This is of critical importance, as it shows that Apollo was not evil by nature. Thus, room for repentance and forgiveness is left to him; an opportunity he seized at once. On another

29. RAPP, *Desert, City, and Countryside*, 101.

30. On the danger females constituted in the late antique ascetic narratives, see D. BRAKKE, *Demons and the Making of the Monk: Spiritual Combat in Early Christianity*, Cambridge 2006.

31. For example, V.27, V.41, V.54.

32. N 159.

33. BROWN, *Body and Society*, 141ff.

level, this lack of details diminishes the dramatic interest of the murder, removed the attention from the victim, and put the emphasis on Apollo and his decisions. It is difficult for the audience to identify with the victim, as we learn nothing about her. Who was this woman? The narrator did not give any relevant information; whether she was carrying her first child; whether she was married; whether she had any relatives and how did they reacted to her slaughter. The story focuses exclusively on Apollo, who might be repugnant, but he also appears to be the real victim, the one who was deceived by the enemy of all human beings. This creates anticipation regarding what happened next: how he ended up an “abba”.

Immediately after the murder, his qualms manifested, not in a psychological or sentimental level, but in a very physical way –certainly, a suitable reaction for a “very uncouth” man. Apollo felt his body revolt against him; his own heart struck him. Heart is frequently mentioned in the *Apophthegmata Patrum*. The old men, of course, were not referring to the vital organ; the word καρδιά signifies the deepest human desire, “one’s own thoughts” (ἴδιον λογισμόν), as abba Isidore the Priest explained it. The synchronization of the heart with the law of God was considered the ultimate aspiration of an ascetic³⁴. If the heart is one’s own thoughts, then Apollo’s desire for repentance was not a divine call. The remorse came from his inner self; Apollo never walked on his own road to Damascus. He just could not bear the fact of being a devil’s pawn.

Apollo ran away to Scetis. He did not confess his crime to the authorities; he did not face human justice. Nor did he confess to the bishop. A bishop had the authority to inflict a spiritual punishment to a member of his congregation for every sin, regardless of how heavy it was³⁵. For example, according to Basil of Caesarea, a repented murderer would be excommunicated for twenty years, while the 22th canon of the Synod of Ancyra allowed him/her to Eucharist only before his/her death³⁶. He asked instead the old men

34. Isidore 9.

35. On bishop’s jurisdiction, see S. TROIANOS, *Ἡ ἐκκλησιαστική δικονομία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, Athens 1964, esp. 15 ff.

36. Basil of Caesarea, Ep. 217, ed. Y. COURTONNE, *Saint Basile. Lettres II*, Paris 1961. On the formation of canon law see, *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, eds. W. HARTMANN and K. PENNINGTON, Washington D.C. 2012, esp. the contributions of S. WESSEL (1-23) and H. OHME (24-114).

to bestow him with space and time to seek alone for forgiveness. This flight is polysemous, as it signifies not only his desire and need to be forgiven, but also the punishment he imposed on himself. Roman law prescribed exile for many serious crimes, like castration, use of magic, offering refuge to fugitives etc. Homicide was punished by death, but *honestiores* were only banished from their residents³⁷. Apollo of course was not a member of the privileged class, but still his flight resembles an exile. Furthermore, departure from the world and adoption of monastic lifestyle was considered equivalent to death. Arsenius, for example, refused to accept an inheritance arguing that he had died before the testator³⁸. In this manner, Apollo seems to impose himself the capital penalty in a spiritual and symbolic level.

This uncouth man was not the only criminal who found refuge in the anchoritic colonies of Egypt. Other men with criminal history resided there also –abba Moses the Ethiopian (the Black), who used to be a notorious thief and murderer, but ended up a spiritual teacher and a martyr is perhaps the most notable example³⁹. The monks did not hand them over to the authorities, as this would constitute an indirect judgment, a sin which was considered very serious⁴⁰. Abba Alonius famously favored lying rather than delivering a murderer to the magistrate to be executed. “It is better for you to abandon him unconditionally to God, for he knows all things”, he suggested⁴¹. In other words, he questioned on principle the right of a human being to judge others, even if he was the governor and they were lawless criminals. Theoretically speaking, a fugitive could feel safe at the Egyptian desert, especially someone who had demonstrated honest repentance and took up an ascetic lifestyle. “I prefer a sinful man who knows he has sinned and repents, to a man who has not sinned and considers himself to be righteous”, abba Sarmatas used to say⁴².

37. J. HILLNER, *Prison, Punishment and Penance in Late Antiquity*, Cambridge 2015, 117 ff. 38. VI.2.

39. On abba Moses, see HARMLESS, *Desert Christians*, 203-206; RAMFOS, *Like a Pelican*, 196-206; V.L. WIMBUSH, *Ascetic Behavior and Color-ful Language: Stories about Ethiopian Moses*, *Semeia* 58 (1992), 81-92.

40. GOULD, *Desert Fathers*, 123-132.

41. *Μᾶλλον ἄφες αὐτὸν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ χωρὶς δεσμῶν. Αὐτὸς γὰρ οἶδε τὰ πάντα.* Alonius 4.

42. *Θέλω ἄνθρωπον ἁμαρτήσαντα, εἰ οἶδεν ὅτι ἡμαρτε καὶ μετανοεῖ, ὑπὲρ ἄνθρωπον μὴ ἁμαρτήσαντα καὶ ἔχοντα ἑαυτὸν ὡς δικαιοσύνην ποιοῦντα.* Sarmatas 1.

In the *Spiritual Meadow*, abba Zosimus shows the same thinly veiled contempt for both the law and its enforcers. In a story very similar to Apollo's, he made an unnamed robber a monk, and a few days later helped him to abscond to the monastery of abba Dorotheus to hide from the governor and his enemies. Nine years later, the robber-monk asked abba Zosimus to give him back his old clothes in order to return to the world. Most of his sins were forgiven he said, except the murder of a child. He could see him everywhere, in the church, in the refectory, constantly asking him "Why did you kill me?" He could not bear that, so he went back to the world and was arrested. The next day he was executed⁴³.

The law is a very important element of the plot of this story. Unlike Scetis in the *Apophthegmata Patrum*, this monastic community was not out of the reach of the law and it could not become shelter for the robber-monk. Abba Zosimus made an attempt to bypass it and sent him away, but in the end it was the repentant robber who asked to fall under it. Ascetic canon, obedience, and repentance failed to heal his guilt; this could only be washed out by his own death. The world order here needs a kind of symmetry between sin and the act of penance to be restored (a death for a death) that is very different from the one found in the *Apophthegmata*. The repentant robber was not alone with his God; the murdered child was also with him, and by extension the whole community was following him too. Thus, he asked for his old clothes. He did not want to go back to the world dressed as a monk; he did not want to hide behind his new identity. Wearing his old apparel is a *de facto* confession of his deeds, and also recognition that his crimes prevented him from becoming what Richard Valantasis described as "the new emergent person, the one who is the imaginary being who is being fashioned into existence by asceticism"⁴⁴.

There is another similar tale in the *Meadow*, but with a different result⁴⁵. There, David, another robber-turned-monk did not have to worry

43. John Moschos, *Pratum Spirituale*, PG 87.3, 166; English translation by J. WORTLEY in *The Spiritual Meadow*, Kalamazoo 1992, 136-137. It is notable that in the story that preceded this one, Kyriakos, a robber and a murderer so cruel that was called "the wolf", escaped the death penalty because of his compassion towards children (*Pratum Spirituale*, 165).

44. VALANTASIS, *The Making of the Self*, 39-40.

45. *Pratum Spirituale* 143.

about getting arrested or being haunted by his victims. He carried out his canon, until an angel visited him and informed him that his sins were forgiven and henceforth he could perform miracles⁴⁶. Significantly enough, this story also takes place in the Egyptian desert, just like the story of Apollo, while the unnamed robber-monk lived in Palestine. It is possible though that the story of David of Thebaid demonstrates an older version of the monastic legend that all these stories, including Apollo's, were based on. This legend most probably was created in Egypt, but it was transmitted and appropriated in Palestine to comply with the new relations between the monks and the byzantine State. Moreover, the differences towards the law in these narrations may also reflect the different ways Egyptian and Palestine monks cope with the institutions of the Empire and the different stages of integration of each community.

Apollo was permitted to settle in Scetis and perform an ascetic canon he imposed to himself⁴⁷. From this point on, his life became a constant supplication for forgiveness, a constant quest for inner peace. Or a constant struggle for becoming a "new man". This new person appeared for the first time just after the murder, the moment he was stricken in his heart. At the same time, this blow was his very first ascetic performance, followed immediately by a second, the departure to the desert, and a third, the confession to the elders of Scetis. God was the audience of the first and the second performances, along with Apollo's emerging self. The third performance, though, as well as the exercise he assumed was public; other people watched and participated in it –the old men, his spiritual brother, and the visitors he would have received. God and his own self remained of course his privileged audience⁴⁸.

The discussion between the aspirant anchorite and the desert fathers revolved around a Psalm –the book of Psalms is the most frequently

46. For a discussion of illness and curing in the *Spiritual Meadow*, see B. Llewellyn IHSEN, *John Moschos' Spiritual Meadow: Authority and Autonomy at the End of the Antique World*, Farnham 2014, 71-103.

47. On repentance and self-imposed sentence, see HARMLESS, *Desert Christians*, 238-241.

48. On asceticism as performance, see VALANTASIS, *The Making of the Self*, 8-10; P. COX MILLER, Desert Asceticism and 'The Body from Nowhere', *Journal of Early Christian Studies* 2.2 (1994), 137-153.

mentioned biblical text in *Apophthegmata Patrum*⁴⁹. Significantly enough, this was Psalm 90, a Psalm that does not praise repentance. Theodoret of Cyrrihus in his commentary to the Psalms noted that, on the one hand, Psalm 90 indicates the mortality of the human nature and on the other proclaims the transition to a better condition⁵⁰. In other words, the old men received Apollo while chanting not only of the difficulties of the human life, which was considered more bitter for an ascetic, but also of the optimistic expectations. And it was these prospects to which Apollo committed himself.

Years later, according to the story, he was informed (but in what way?) that he received absolution for all his crimes, except for the death of the fetus. An old man explained to him that having a sinful remainder to ask for forgiveness was good for his soul. It would keep him in constant repentance. This interpretation convinced him to continue his ascetic canon and not give up, like the robber-monk in the *Meadow*. The desert, especially the textual desert of the *Apophthegmata Patrum*, is a locus between the labors of this life and the expected pleasure of heaven and an ascetic should remain stable on this spot until the moment of his/her death. At the same time, asceticism in this context is an endless transition, a perpetual procession to a “new subjectivity”⁵¹. The anchorite never achieves his/her new emergent self; he/she always struggles to accomplish it. So he/she endlessly repeats the same rituals, praying, fasting, abstinence, etc., until this transition becomes his/her new self. Repose in this life, would endanger the prospect of an eternal rest. This appears clearly in the story of Macarius, who discovered in the desert a copy of the “true paradise” that the Egyptian magicians Jannis and Jambres had planted. Two holy men welcomed him in that glorious garden. But after enjoying the fruits

49. D. BURTON-CHRISTIE, *The Word in the Desert: Scripture and the Quest for Holiness in Early Christian Monasticism*, New York 1993, 97. On the use of Old Testament texts by the early Christian ascetics, see *ibid.*, 107 ff.; also, D. KRUEGER, *The Old Testament in Monasticism*, in *The Old Testament in Byzantium*, eds. P. MAGDALINO and R. NELSON, Washington D.C. 2010, 199-221. Valuable insights on early Christian perceptions of the Psalms in *The Harp of Prophecy. Early Christian Interpretations of the Psalms*, eds. B. E. DALEY, S.J. and P. R. KOLBET, Notre Dame 2015.

50. Theodoret of Cyrrihus, *Interpretations to the Psalms*, PG 80, 1597-1608.

51. VALANTASIS, *The Making of the Self*, 43.

of paradise for seven days, Macarius went back to guide the other monks there; he wanted all anchorites to enjoy those delights. Nevertheless, they refused to follow him, saying “Could it not be that this paradise has come into being for the destruction of our souls? For if we were to enjoy it in this life, we should have received our portion of good things while still on earth. What reward would we have afterwards when we come into the presence of God? For what kind of virtue would we be recompensed?”⁵² Their argument was so convincing that Macarius never returned to the paradise. He remained in the desert with them, toiling in his ascetic exercise⁵³. The story demonstrates that the very moment an ascetic stops performing his/her canon, he/she quits being an ascetic. Either in an oasis or in the world, a life of pleasure stands on the antipode of asceticism and destroys any expectation or hope for an afterlife reward.

Through his ascetic performance, Apollo erased his violent past and reconstructed his identity –just like Moses the Ethiopian. Through their example a function of asceticism is manifested: It was not only a lifestyle appropriate for charismatic men and women, like Anthony or Syncletica, who were seeking for a closer relationship with God; it was also a safe way for a guilty conscience to be relieved. Great sinners, even murderers, could achieve divine absolution, provided that they were prepared to perform the harsh ascetic life. Whereas human justice punishes the guilty in order to restore balance in society, the anchorite way of life restores the balance within the

52. Μὴ ἐπ’ ὀλέθρῳ τῶν ψυχῶν τῶν ἡμετέρων ὁ παράδεισος ἐκεῖνος γέγονεν; Εἰ γὰρ αὐτοῦ νῦν ἀπολαύσωμεν, ἀπειλήφαμεν τὰ ἀγαθὰ ἡμῶν ἐπὶ τῆς γῆς. τίνα δὲ μισθὸν ὕστερον ἔξομεν πρὸς τὸν θεὸν ἀφικόμενοι ἢ ὑπὲρ ποίας ἀρετῆς τιμηθῶμεθα; καὶ ἔπεισαν αὐτὸν τοῦ μηδέτι ἀπελθεῖν: *Historia Monachorum* XXI, 5-12.

53. Another version of Macarius’ visit to Jannis and Jambres paradise in Macarius 2; see also the Bernard FLUSIN’s excellent analysis of that version, *Le serviteur caché, ou Le saint sans existence*, in *Les Vies de saints: genre littéraire ou biographie historique?*, [Dossiers byzantins 4], eds. P. AGAPITOS and P. ODORICO, Paris 2004, 59-71, as well as D.J. KYRTATAS, Seeking Paradise in the Egyptian Desert, in *The Cosmography of Paradise. The Other World from Ancient Mesopotamia to Medieval Europe*, ed. A. SCAFI, London 2016, 127-135. For the byzantine perceptions on the Garden of Eden, see V. della DORA, *Landscape, Nature, and the Sacred in Byzantium*, Cambridge 2016, 99-107 and D. KYRTATAS, Early Christian Visions of Paradise. Considerations on their Jewish and Greek Background, in: *Hellenic and Jewish Arts: Interaction, Tradition and Renewal*, ed. A. OVADIAH, Jerusalem 1998, 337-50.

person and helps someone to come to terms with oneself and consequently with God –this was what abba Moses the Ethiopian accomplished, this was what Apollo was seeking⁵⁴.

Moreover, Apollo became an equal part of the ascetic colony. Despite the heinous murder or his uncouth personality, he was not isolated anymore, nor did he live on the fringe of the community. The days he resided in the fields, at the skirt of the world and outside the desert, belonged to the past, a fact that seems to amaze even him: He joyfully followed without hesitation anyone who asked him to do a piece of work, as this proved his participation in community life⁵⁵. In a community where everybody –even the most righteous– considered themselves as sinners and lived in a perpetual grief, a repentant murderer was a perfect match. Thus, he was addressed as “abba”, he interacted with the other anchorites, a disciple went to live with him, and he became so well-known, that three sayings survive under his name. The uncouth murderer became a paradigm of repentance and hope. “Since he was forgiven, there is hope for everyone” seems to be the moral of the story.

At the end, stories like these contributed in establishing not only the Christian expectation for salvation, but also the truism on which Zosimus grounded his criticism on Constantine and the Christian church. If Apollo reconstructed his identity through Christian asceticism, the emperor reshaped his public image through a version of Christianity appropriated to the needs of Roman imperial rule and at the same time he established a new imperial exemplar⁵⁶. In the context of imperial power and authority, there was no room for repentance –Constantine never showed any remorse for anything in public; he was always the unbeatable victor to his subjects. Nevertheless, this was quite different from the call to express contrition, or what men and women like Apollo made out of it. For them repentance

54. Julia HILLNER in her recent monograph (*Prison, Punishment and Penance*) underscores the educative and reforming character of the Roman penal system. She acknowledges though that social expectations and political pursuits often blurred these principles.

55. Apollo 1.

56. On Constantine as paradigm see, *New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries* [Society for the Promotion of Byzantine Studies 2], ed. P. MAGDALINO, Hampshire 1994.

was the convincing answer to a very urgent question that affected their present state and their future prospects, the relations with their community and also with their own selves. This answer was so powerful that it was eventually incorporated into his image. Strangely enough this happened not by his Christian subjects, who responded to it, but by his pagan critics, who detested it.

«ΣΥΜΦΕΡΕΙ ΤΗ ΨΥΧΗ»

ΑΜΑΡΤΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΟΙΑ ΣΤΑ ΑΠΟΦΘΕΓΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ

Τὸ ἄρθρο ἀναφέρεται στὴν πεποίθηση χριστιανῶν καὶ ἔθνικῶν τοῦ 5ου αἰῶνα, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ὑποδεχόταν στοὺς κόλπους τῆς ὄλους ἀνεξαιρέτως τοὺς ἁμαρτωλοὺς, ἀκόμα καὶ ἐκείνους ποὺ βαρύνονταν μὲ εἰδεχθῆ ἔγκλήματα, καὶ τοὺς παρεῖχε τὴν εὐκαιρία νὰ βροῦν συγχώρηση. Ἐστιάζοντας στὴν διήγηση τοῦ ἀββᾶ Ἀπολλῶ τοῦ Σκητιώτη ἐξετάζεται ὁ τρόπος ποὺ ἐπέδρασε ἡ ἰδέα τῆς μετάνοιας κυρίως στὴ ζωὴ τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ ἡ στάση τῶν ἀσκητῶν ἀπέναντι στὸ δικαῖκὸ σύστημα τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ «ἀγροῖκος» Ἀπολλῶ μετὰ ἀπὸ ἓνα ἀποτρόπαιο ἔγκλημα ἐγκατέλειψε τὰ ἐγκόσμια καὶ βρῆκε καταφύγιο στὴ Σκήτη. Ἐκεῖ μέσω τοῦ σκληροῦ ἀσκητικοῦ κανόνα ποὺ ἐπέβαλε στὸν ἑαυτό του, κατάφερε ὄχι μόνον νὰ νιώσει ὅτι συγχωρήθηκε, ἀλλὰ νὰ ἐνταχθεῖ πλήρως στὴν ἀναχωρητικὴ κοινότητα καὶ νὰ διαμορφώσει μιὰ νέα ταυτότητα, ἐκείνη τοῦ «ἀββᾶ» Ἀπολλῶ.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΣΚΕΥΑΖΟΝΤΑΣ ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ:
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΕΣ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Άφθονη είναι η βιβλιογραφία για τα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Οι μελετητές έχουν εστιάσει, μεταξύ άλλων, στον τρόπο κατασκευής τους, και τονίζουν την ανθεκτικότητά τους¹. Τα τείχη αποτελούσαν για σχεδόν μια χιλιετία το κυριότερο αμυντικό όπλο των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης απέναντι στους εξωτερικούς εχθρούς, καθώς μέχρι την εμφάνιση του πυροβολικού, στα μέσα του 14ου αιώνα, δεν απειλούνταν ουσιαστικά από τα επιθετικά πολιορκητικά μέσα των επίδοξων κατακτητών: τα λίθινα βλήματα των καταπελτών, οι πολιορκητικοί κριοί και οι άλλες γνωστές πολιορκητικές μηχανές της εποχής δεν ήταν δυνατόν να προξενήσουν σημαντικές φθορές². Αντιθέτως, αυτές προκαλούνταν κυρίως από φυσικά φαινόμενα, όπως οι μεγάλοι μεγέθους σεισμοί, ενώ την ίδια στιγμή πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και η φυσιολογική φθορά των υλικών από την περίοδο της κατασκευής τους³

1. Ενδεικτικά: B. MEYER-PLATH – A. SCHNEIDER, *Die Landmauer von Konstantinopel*, I-II, Berlin 1943. B. TSANGADAS, *The fortifications and the defense of Constantinople* [East European Monographs 71], New York: Columbia University Press, 1980. C. FOSS – D. WINFIELD, *Byzantine fortifications, an introduction*, Pretoria, 1986. N. ASUTAY-EFFENBERGER, *Die Landmauer von Konstantinopel – Istanbul. Historisch - topographische und baugeschichtliche Untersuchungen* [Millennium-Studien / Millennium Studies 18], Berlin 2007.

2. K. DE VRIES – R. SMITH, *Medieval weapons: an illustrated history of their impact*, Santa Barbara, California, 2007. D. NICOLLE, *A companion to medieval arms and armor*, Woodbridge, 2002. J. BRADBURY, *The Medieval siege*, Woodbridge 1992.

3. Βλ. τώρα, Μ. PHILIPPIDES – W. K. HANAK, *The siege and the fall of Constantinople in 1453. Historiography, topography and military studies*, Farnham 2011, 297-303.

μέχρι την ύστερη βυζαντινή εποχή, που μας απασχολεί στο παρόν άρθρο. Σκοπός είναι μέσα στις επόμενες σελίδες να παρατεθούν οι κυριότερες αυτοκρατορικές πρωτοβουλίες συντήρησης και επισκευής των τειχών, εντεταγμένες όμως σε κάθε περίπτωση στο αντίστοιχο συνολικό πλαίσιο των ιδιαίτερων συνθηκών της κάθε περιόδου.

Όταν τον Άγουστο του 1261, ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη ως θριαμβευτής αυτοκράτορας, ανακτώντας την από τη λατινική κατοχή, αντίκρισε μια μάλλον θλιβερή εικόνα της βυζαντινής πρωτεύουσας, όπως αυτή αποτυπώνεται στη *Ρωμαϊκή Ιστορία* του Νικηφόρου Γρηγορά: ἤν μὲν οὖν ἰδεῖν τὴν βασιλεύουσαν τῶν πόλεων πεδίον ἀφανισμοῦ, μεστὴν ἐρειπίων καὶ κολωνῶν, οἰκίας τὰς μὲν κατεσκαμμένας, τὰς δὲ πυρκαϊᾶς μεγάλης μικρὰ λείψανα⁴. Φυσιολογικά, κάποιες φθορές, ακόμη και εκτεταμένες, είχαν υποστεί και τα χερσαία τείχη της πόλης. Ωστόσο, η περιγραφή του Παχυμέρη, ... πανταχοῦ γὰρ ἐκέκλαστο καὶ τὸ τεῖχος, καὶ ἦν ῥαδίως εἰσελθεῖν τε καὶ ἐξελθεῖν, καὶ πυλῶν κεκλεισμένων ...⁵, ενδεχομένως να περιέχει μια δόση υπερβολής, καθώς η προσεκτική μελέτη των πολεμικών γεγονότων που οδήγησαν στο αποτέλεσμα του 1204, την είσοδο δηλαδή των σταυροφορικών δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη και την τελική νίκη τους, φανερώνει ότι δεν οφειλόταν στην αδυναμία των τειχών, αλλά περισσότερο στην αδυναμία αντίδρασης των Βυζαντινών απέναντι στις επιθετικές πρωτοβουλίες του δυτικού στρατού και κυρίως στις ικανότητες του βενετικού στόλου, με την απευθείας αποβίβαση στρατού από τα πλοία στις επάλξεις των τειχών και την προώθησή τους στο εσωτερικό της Κωνσταντινούπολης⁶. Συνεπώς, το παραπάνω χωρίο του Παχυμέρη θα πρέπει να περιγράφει την κατάσταση στην οποία περιήλθαν τα τείχη, κατά τα 57 χρόνια της λατινικής κατοχής, από τις επιθέσεις των Σταυροφόρων το 1204 έως την ανάκτηση της πόλης από τους Βυζαντινούς το 1261. Ούτε όμως υπάρχουν

4. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, IV.82 (έκδ. L. SCHOPEN [CSHB], τ. I, Bonn 1829), 88.1-5.

5. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II.30, έκδ. A. FAILLER, *Georges Pachymères Relations historiques*, τ. I, Paris 1984, 215. 26-27.

6. T. G. KOLIAS, Military aspects of the conquest of Constantinople by the Crusaders, στο: *Urbs Capta: The Fourth Crusade and its consequences*, έκδ. A. LAIOU, Παρίσι 2005, 132. Για την κατάσταση των τειχών την περίοδο προ της τέταρτης Σταυροφορίας πρβ. TSANGADAS, *Fortifications*, 163-165.

άμεσες πληροφορίες ή, έστω ενδείξεις για πρωτοβουλίες συντήρησης και επισκευής τους από τους λατίνους κατακτητές σε αυτό το χρονικό διάστημα⁷. Επιπλέον, ένα σημαντικό στοιχείο που ενισχύει την άποψη, ότι τα τείχη μπορούσαν να προστατεύσουν αποτελεσματικά την Κωνσταντινούπολη, είναι ο τρόπος, με τον οποίο το στράτευμα υπό την ηγεσία του *καίσαρα* Αλέξιου Στρατηγόπουλου εισήλθε εντός των τειχών την 25η Ιουλίου 1261: παρότι οι κύριες αφηγηματικές πηγές της περιόδου παραδίδουν διαφορετικές εκδοχές σχετικά με τον τρόπο εκτέλεσης του σχεδίου, συμφωνούν, πως το κύριο μέρος του στρατού προωθήθηκε στο εσωτερικό της Κωνσταντινούπολης είτε χρησιμοποιώντας τις κλίμακες που έριξαν εκ των έσω οι *θελμηατάριοι* είτε περνώντας μέσα από τις πύλες που άνοιξαν οι ίδιοι μετά την εξουδετέρωση των φρουρών⁸, και όχι διαμέσου μεγάλων ανοιγμάτων που είχαν προκληθεί από την κατάρρευση του εξωτερικού τείχους.

Ομοίως απουσιάζουν από τις αφηγηματικές πηγές ή τα αρχαιολογικά δεδομένα επαρκείς πληροφορίες για επιδιόρθωση, αναστήλωση ή ενίσχυση των χερσαίων τειχών κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Μιχαήλ Η΄ (1261-1282), κάτι που θα αποτελούσε πρωταρχική προτεραιότητα, αν η κατάστασή τους ανταποκρινόταν πλήρως στην ανωτέρω περιγραφή του Παχυμέρη. Άλλωστε, τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, η περίπτωση μιας οργανωμένης λατινικής αντεπίθεσης για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης ήταν εξαιρετικά πιθανή⁹. Ο

7. A. M. TALBOT, The restoration of Constantinople under Michael VIII, *DOP* 47 (1993), 247-248. E. SWIFT, The Latins at Hagia Sophia, *AJA* 39 (1935), 458-474.

8. Για εκτενέστερη παρουσίαση των γεγονότων και κριτική των πηγών, βλ. D. J. GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282. A study in byzantine - latin relations*, Cambridge Mass. 1959, 119 -125 [=Ο Αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις (1258-1282): μελέτη επί των βυζαντινο - λατινικών σχέσεων, Αθήνα 1969, 84-95]. Επίσης Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Οι *θελμηατάριοι*, στο: *Φιλέλλην, Studies in Honor of Robert Browning*, Βενετία 1996, 159-173.

9. Το κίνητρο του έκπτωτου Λατίνου αυτοκράτορα Βαλδουίνου Β΄ να επανέλθει στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης ταυτίστηκε με την αξίωση του Πάπα Ουρβανού Δ΄ (1261-1264) για την ένωση των εκκλησιών και την αναγνώριση του πρωτείου του από την Ανατολική Εκκλησία, οπότε ευθύς αμέσως μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς ο τελευταίος κήρυξε νέα σταυροφορία, που έθετε ως πρωταρχικό σκοπό την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Πρβ. W. NORDEN, *Das Papsttum und Byzanz*, Berlin 1930, 403-404. K. M. SETTON, *The Papacy and the Levant (1204-1511)*, τ. I, Philadelphia 1976, 95.

αυτοκράτορας (πρωτίστως σαν μια κίνηση προπαγάνδας) φρόντισε να επιδείξει την ισχυρή οχύρωση της Πόλης, καθώς και την θεϊκή εύνοια προς αυτήν και την εξουσία του, εκδίδοντας ένα νέο νόμισμα, που στη μια πλευρά του απεικόνιζε την Κωνσταντινούπολη περιβαλλόμενη από τείχος, ενώ ανάμεσα στους πολεμικούς πύργους υπήρχε η αποτύπωση της μορφής της Θεοτόκου¹⁰.

Ο φόβος, ωστόσο, για επανάληψη της επιτυχημένης τακτικής που ακολούθησαν οι Βενετοί το 1204 για να εισέλθουν στην πόλη, ανάγκασε τον Μιχαήλ Η΄ να επιδείξει ιδιαίτερη μέριμνα για τα θαλάσσια τείχη της Κωνσταντινούπολης. Η αύξηση του ύψους τους θα απέτρεπε παρόμοιες μελλοντικές ενέργειες, οπότε κρίθηκε απαραίτητο να προστεθούν ξύλινα προπετάσματα ύψους τριών πήχων (κάτι λιγότερο από 2 μ.), ενώ στην εξωτερική τους πλευρά τοποθετήθηκαν δέρματα ζώων προκειμένου να είναι ανθεκτικά στις πύρινες βολές των αντιπάλων στόλων¹¹. Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν μαρτυρούν ότι επρόκειτο για μια προσωρινή λύση, που είχε όμως το πλεονέκτημα του μικρού χρόνου προετοιμασίας και υλοποίησης.

Λίγα χρόνια αργότερα (1269-1270), πιθανότατα εξαιτίας της νέας σημαντικής απειλής από τη Δύση –δηλαδή την υπογραφή συμφωνίας στο Viterbo το 1267 ανάμεσα στον Βιλλεαρδουίνο Β΄ και τον Κάρολο Ανδεγαυό, την οποία επικύρωσε ο πάπας Κλήμης Δ΄¹²– ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος φαίνεται να έδωσε εντολή να προστεθεί μια επιπλέον γραμμή οχύρωσης στο μονό τείχος προς την πλευρά της θάλασσας, ακολουθώντας το παράδειγμα του χερσαίου τείχους, χωρίς να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν πράγματι υλοποιήθηκε τελικά η πρόθεσή του, καθώς δεν έχει διασωθεί κάποιο τμήμα του¹³.

10. Ph. GRIERSON, *Byzantine Coins*, London 1982, 290.

11. Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία* III.9, έκδ. FAILLER, τ. I, 251.6-253.5.

12. Για τη συνθήκη του Viterbo, που ουσιαστικά έθετε ως στόχο την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, βλ. GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael, 220-229* [= *Αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 152-155]. J. GILL, *Byzantium and the Papacy 1198 - 1400*, New Brunswick, NJ, 1979, 114. D. M. NICOL, *Byzantium and Venice*, Cambridge 1988, 189.

13. Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία*, V. 10, έκδ. FAILLER, τ. II, 469. 8-10. Γρηγοράς, V.1, τ. I, 124. 12 - 14. A. VAN MILLINGEN, *Byzantine Constantinople, the walls of the city and adjoining historical sites*, London 1899, 189. TALBOT, *Restoration*, 249, υποσ. 55.

Στα χρόνια της διακυβέρνησης του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) τα κατακτητικά σχέδια των Δυτικών εναντίον της Κωνσταντινούπολης δεν είχαν πάψει να υφίστανται, ενώ το πρόβλημα της λεγόμενης Καταλανικής Εταιρείας, κατά το μεσοδιάστημα της βασιλείας του, ανησύχησε ιδιαίτερα τον αυτοκράτορα, ακόμη και για επίθεση εναντίον της Κωνσταντινούπολης¹⁴.

Τον Ιούλιο του 1296 σημειώθηκε ισχυρός σεισμός, *ὄτε καὶ τὰ τείχη τῆς πόλεως καὶ οἱ ναοὶ κατερράγησαν*, όπως μας πληροφορεί σημείωμα του κώδικα *Vaticanus Graecus* 191¹⁵. Οι πηγές ωστόσο είναι φειδωλές σχετικά με το πρόγραμμα ανοικοδόμησης που ακολούθησε ο Ανδρόνικος Β΄. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς κάνοντας απολογισμό της βασιλείας του, αναφέρει *καὶ τὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τείχη ὅσα ἐκαινούργησε καὶ ὅσα ἐκ βάρθρων ἀνήγειρε*¹⁶, αποδίδοντάς του μια σχετικά ευρεία προσπάθεια επισκευῆς των τειχῶν και οχυρωματικῶν προσθηκῶν, που πραγματοποιήθηκαν τόσο στα χερσαία τείχη όσο και σε αυτά προς την πλευρά της θάλασσας. Διασωθεῖσα επιγραφή σε πολεμικό πύργο κοντά στην περιοχή της πύλης της Γυρολίμνης αναφέρει το όνομα του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου και το έτος 1317, ενώ σε μαρμάρινη πλάκα που εντοπίστηκε στα τείχη προς την πλευρά της θάλασσας του Μαριμαρά διακρίνεται το οικόσημο και το μονόγραμμα του Ανδρόνικου Β΄¹⁷. Για

14. Για τις σχέσεις του Αυτοκράτορα με τη Δύση και τη διαχείριση του προβλήματος των Καταλανῶν βλ. Α. ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins. The foreign policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge, Mass, 1972, 43-56, 158-199.

15. Πολλές οικίες και άλλα οικοδομήματα καταστράφηκαν σχεδόν ολοσχερώς, ενώ σοβαρές υλικές ζημιές υπέστη ο ναός των Αγίων Πάντων και το περίφημο χάλκινο αφιερωματικό σύμπλεγμα του Μιχαήλ Η΄, που παρίστανε τον ίδιο να προσφέρει ομοίωμα της Κωνσταντινούπολης στον Αρχάγγελο Μιχαήλ, βλ. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IX. 15: III, 259.5-261.5. Γρηγοράς VI.9: τ. I, 202. Πβλ. Α. ΤΥΡΥΝ, *Codices Graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi*, In Civitate Vaticana 1964, 89-97, και κυρίως 91-92, όπου εκδίδεται το σχετικό σημείωμα περί του σεισμού του 1296. Για τη διάρκεια του σεισμού βλ. και την επιστολή 59 του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, έκδ. C. Ν. CONSTANTINIDES, *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries (1261-ca. 1310)*, Nicosia 1982, 163-164, και *Costantino Acropolita Epistole. Saggio introduttivo, testo critico, indici* a cura di R. ROMANO, Napoli 1991, 153-154.

16. Γρηγοράς, VII.12, τ. I, 275.8.

17. Πρβ. VAN MILLINGEN, *Byzantine Constantinople*, 103, 190. ASUTAY-EFFENBERGER, *Landmauer*, 128, υποσ. 558.

την ολοκλήρωση των έργων φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκαν τα χρήματα που κληροδότησε σε αυτόν η αυτοκράτειρα Ειρήνη μετά τον θάνατό της το 1317¹⁸. Σχεδόν 25 χρόνια αργότερα, στα τέλη του 1342, όταν ο Ομούρ της Σμύρνης επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη δεν αντίκρισε την εικόνα μιας εγκαταλειμμένης πόλης με κατεστραμμένα τείχη, αλλά μάλλον εντυπωσιάστηκε *τοῦ τε μεγέθους τῆς πόλεως καὶ τοῦ τῶν τειχῶν ὕψους καὶ κάλλους, ἔτι τε καὶ τῆς τῶν πέριξ τὰ φερων θαυμασίας οἰκοδομῆς, καὶ τῆς τῶν προτειχισμάτων στάσεώς τε καὶ τάξεως*¹⁹.

Για μια ακόμη φορά η έντονη σεισμική δραστηριότητα, που παρατηρήθηκε στην Κωνσταντινούπολη κατά την τριετία 1343-1346²⁰ φαίνεται πως καταπόνησε σημαντικά εκτός των οικιών, των ναών και των άλλων κτισμάτων, και τα τείχη. Η ένταση των σεισμών ήταν τέτοια, που πολλά κτήρια κατέπεσαν ολοσχερώς, ενώ οι σημαντικές φθορές που προκλήθηκαν στα τείχη επισημαίνονται σε αρκετά κείμενα της εποχής: *ἐγένετο σεισμός μέγας ... καὶ ἀργὰ ἕτερος οἶος οὐκ ἐγένετο πώποτε ... ἔσειε δὲ καιρὸν πολὺν καὶ ἔπεσον καὶ τείχη τῆς Πόλεως καὶ οἰκίαι πολλαί*²¹, ... *ὥστε πολλὰ τείχη κατέπεσον ἐν διαφόροις τόποις, ἐξαιρέτως δὲ ταύτης τῆς πόλεως τοῦ Κωνσταντίνου*²², *τὰ στεγανὰ τῆς πόλεως διαρρήξαντες*²³.

Η ιδιαιτερότητα της πολιτικής κατάστασης –με τη δεύτερη μέσα σε δύο δεκαετίες περίπτωση εμφύλιας ἐριδας για τον αυτοκρατορικό θρόνο του Βυζαντίου– έπαιξε τον ρόλο της στη γρήγορη αποκατάσταση των ζημιών παρά τη δυσχερέστατη οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η αυτοκρατορία κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Ο *Μέγας Δουξ*,

18. Γρηγοράς, VII 12, τ. I, 273.21.

19. Γρηγοράς, XIV 9, τ. II, 727. 6-8.

20. Φ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Οι σεισμοί στο Βυζάντιο από τον 13ο ως τον 15ο αιώνα. Ιστορική εξέταση*, Αθήνα 1993, 55-57.

21. P. SCHREINER, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I, Wien 1977, 8/39. Παρβ. και 9/10, όπου χρονικό χρονολογούμενο ακριβώς την ίδια ημερομηνία (18 Οκτωβρίου 1343) αναφέρει για το μέγεθος του σεισμού: ... *γένετο σεισμός μέγας, ὅτε ὑψώθη καὶ ἡ θάλασσα ἔως Σταυροῦ*.

22. SCHREINER, *Kleinchroniken*, 87/1.

23. Αλέξιος Μακρεμβολίτης, Μονωδία, ἐκδ. Σ. Ι. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Αἱ ἀντιλήψεις περὶ τῶν ἐσχάτων τοῦ κόσμου καὶ ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1346 πτώσις τοῦ τροῦλλου τῆς Ἁγίας Σοφίας*, *ΕΕΒΣ* 37 (1969-1970), 236. 24-25.

Αλέξιος Απόκαυκος, που ασκούσε ουσιαστικά την αντιβασιλεία του Ιωάννη Ε', δια τὸν τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ τῆς ἐκείθεν πολιορκίας φόβον, καθὼς ο τελευταίος εἶχε ἤδη ἀπὸ τις 26 Οκτωβρίου 1341 ἀνακηρυχθεὶ αυτοκράτορας στο Διδυμότειχο, ἔσπευσε νὰ ἐπιδιορθώσῃ τις φθορὲς καὶ νὰ ἐνισχύσῃ τὰ τεῖχη εἴ τί που τοῦ μεγάλου τεύχους τῆς πόλεως τεθραυσμένον ὑπὸ τῶν σεισμῶν ἐλλέλειπται, καὶ εἴ τί που τῶν ἔξωθεν ἐλληλαμένων δύο προτειχισμάτων, τοῦ τε πάλαι τῷ τῆς πόλεως οἰκιστῆ συγκατοικοδομηθέντος ὁμοῦ τοῖς μεγάλοις τεύχεσι καὶ οὔπερ ἀρτίως... πρὸς ἀνδρόμηκες ὕψος αὐτὸς ἀνήγειρεν ἔξωτέρω, περὶ τὰ χεῖλη τῶν μεγίστων καὶ θαυμασίων τάφρων, ἀρξάμενος ἀπὸ τῶν πρὸ τοῦ παλατίου πυλῶν, καὶ περιελάσας ἄχρι τῶν χρυσέων ἔγγιστα διὰ τῆς χέρσου πρὸς ἔω²⁴. Ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ ευρείας κλίμακας οἰκοδομικὴ δραστηριότητα που περιελάμβανε ἐπισκευὲς σχεδὸν σὲ ολόκληρο τὸ μῆκος τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ τεύχους καὶ ολοκληρώθηκε χρονικὰ περίπου στὰ τέλη τοῦ 1344 ἢ τοὺς πρῶτους μῆνες τοῦ 1345.

Ἡ τελικὴ επικράτηση τοῦ Ιωάννη Καντακουζηνοῦ καὶ ἡ στέψη τοῦ στο παλάτι τῶν Βλαχερνῶν τὴν 21ῃ Μαΐου 1347, ἔφερε τὸν ἴδιο στὸν αυτοκρατορικό θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ παράλληλα ἀντιμέτωπο με τὰ ανοιχτὰ μέτωπα τοῦ Βυζαντίου. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ προήλθε ἀπὸ τὸν περιορισμὸ τῶν ἐμπορικῶν προνομίων τῶν Γενουατῶν, ἀπόρροια τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς που προσπάθησε νὰ ἐφαρμόσῃ ὁ νέος αυτοκράτορας προκειμένου νὰ ἀυξήσῃ τὰ ἔσοδα τοῦ κράτους. Τὸ γεγονός αὐτὸ προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τῶν τελευταίων, που ἐκδηλώθηκε με ἐπιθέσεις τῶν γενουατικῶν πλοίων στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Κερατίου Κόλπου τὸ 1348 καὶ τὸ 1351²⁵. Ὁ αυτοκράτορας εἶχε ἤδη φροντίσει νὰ ἐπιδιορθώσῃ ἐπαρκῶς τὰ τεῖχη πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας καὶ νὰ ἐνισχύσῃ τὸ ὕψος τοὺς, ὅπου ἦταν ἀπαραίτητο: ... βασιλεὺς δὲ καὶ πρὶν τὸν στόλον ἤκειν καὶ μετὰ τοῦτο τῶν δεόντων οὐδενὸς ἡμέλει, ἀλλὰ τὰ τε πρὸς τῇ θαλάσση τεῖχη ἄριστα ἐπεσκεύασε, τὰ τε πεπονηκότα ἀνακτώμενος καὶ τοῖς ἐνδέουσιν ὕψος προστιθεῖς

24. Γρηγοράς, XIV 5, τ. II, 711-721.

25. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι*, Δ.11 [CSHB], τ. III, 68-80. Αλέξιος Μακρεμβολίτης, Λόγος Ἱστορικός περὶ Γενοβέζων, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, ἐκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, I, Ἁγία Πετρούπολη 1891, 144-159. Πρβ. SCHREINER, *Kleinchroniken*, 8/50 (16 Αυγ. 1348): ἐποίησαν οἱ Γαλατιῶται μάχην μετὰ τῆς πόλεως καὶ ἦλθον καὶ ἔκαυσαν τὴν Βασιλικὴν πόρταν ὅλη.

καὶ ἐκ τῶν Εὐγενίου πυλῶν ἄχρῳ τῆς Ξυλίνης λεγομένης πύλης τάφρον περιήλασε βαθείαν, πάσας τὰς οἰκίας κελεύσας εἰσάγειν ἐντὸς τειχῶν²⁶.

Ἐκ νέου ἐργασίες ἐνίσχυσης καὶ ἀναστήλωσης τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους καὶ τῶν πολεμικῶν πύργων στο σημεῖο τῆς Χρυσῆς Πύλης φαίνεται πῶς ἐγίναν ὕστερα ἀπὸ ἀπόφαση τοῦ αυτοκράτορα Ἰωάννη Ε΄, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1390²⁷. Τὸ παρακεῖμενο φρούριο εἶχε ἄλλωστε χρησιμοποιηθεῖ ὡς καταφύγιο ἀπὸ τὸν ἴδιο λίγο νωρίτερα στὴ διαμάχη τοῦ με τὸν Ἰωάννη Ζ΄²⁸. Ἦδη τὸ φθινόπωρο τοῦ 1390 ὁ υἱὸς τοῦ Ἰωάννη Ε΄, Μανουήλ, βρισκόταν με μικρὸ ἀριθμὸ στρατιωτῶν στο στρατόπεδο τοῦ σουλτάνου, καθὼς θὰ λάμβαναν μέρος ὡς ἐπικουρικό σῶμα στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ τελευταίου στὴν Ἀνατολή, ὅπως προέβλεπε ἡ συνθήκη υποτέλειας τοῦ 1375-76²⁹. Ἡ ἀπειλή τοῦ Βαγιαζήτ Α΄, πῶς θὰ τύφλωνε τὸν Μανουήλ σε περίπτωση ποῦ παρέμεναν τὰ ἐνισχυτικά ἔργα, οδηγεῖ στὴν ὑπόθεση, ὅτι πιθανότατα ἐπρόκειτο γιὰ ἐκτεταμένες ἐπισκευὲς ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ σημαντικὲς οχυρωματικὲς προσθήκες, οἱ ὁποῖες ὁμως κατεδαφίστηκαν σε σύντομο χρονικὸ διάστημα ἐξαιτίας τοῦ φόβου ἀντίδρασης τοῦ σουλτάνου.

Ὁ Van Millingen³⁰ θεώρησε ὅτι τὰ συγκεκριμένα ἀμυντικά ἔργα ἐνδεχομένως νὰ πραγματοποιήθηκαν ἐκ νέου μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Βαγιαζήτ Α΄ (1402). Καθὼς ὁμως δὲν ὑπάρχουν σαφεῖς πληροφορίες, δὲν μποροῦμε νὰ ἐξαγάγουμε ἀσφαλὴ συμπεράσματα γιὰ ἐπιδιόρθωση ἢ ἐνίσχυση τῶν τειχῶν κατὰ τὴν περίοδο διακυβέρνησης τοῦ Μανουήλ Β΄, παρὰ τὴν ξεκάθαρη ὀθωμανικὴ ἀπειλή ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλης, ποῦ ἐκφράστηκε ἤδη ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποῦ ὁ τελευταῖος ἀνέβηκε στο θρόνο τοῦ Βυζαντίου τὸ 1391³¹.

26. Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι*, Δ.29, τ. III, 212.22-213.5.

27. Δούκας, ἐκδ. I. BEKKER [CSHB] 47.18 - 48.23 = ἐκδ. V. GRECU, *Ducas Istoria Turco-Bizantina 1341-1462*, Bucarest 1966, 75.

28. Γ. ΚΟΜΙΑΣ, Ἡ ἀνταρσία Ἰωάννου Ζ΄ ἐναντίον Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου (1390), *Ἑλληνικά* 12 (1952), 34-64.

29. Π. ΚΑΤΣΩΝΗ, Ὁ χρόνος ἐναρξῆς τῆς βυζαντινῆς υποτέλειας στους Ὀθωμανοὺς Τούρκους, *Βυζαντινά* 14 (1994), 459-481. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Ἀνδρόνικος Δ΄ Παλαιολόγος. Βασιλεία καὶ ἀλληλομαχία*, Θεσσαλονίκη 2008, 96-99. Πρβ. G. OSTROGORSKY, Byzance état tributaire de l'empire turc, *ZRVI* 5 (1985), 49-51.

30. VAN MILLINGEN, *Byzantine Constantinople*, 65.

31. Δούκας [CSHB], 49. 17-22 = ἐκδ. GRECU 77.

Λίγα χρόνια αργότερα, το θέρος του 1394, ο οθωμανικός στρατός, αφού λεηλάτησε και έκαψε τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης εγκαταστάθηκε περιμετρικά των χερσαίων τειχών της πόλης εμποδίζοντας τη διέλευση ανθρώπων και τη διακίνηση ειδών πρώτης ανάγκης. Ο αποκλεισμός, με μεταβαλλόμενη ένταση, διήρκεσε 8 έτη, μέχρι το καλοκαίρι του 1402. Η επιλογή της τακτικής του μακροχρόνιου αποκλεισμού που ακολούθησαν οι Οθωμανοί υπαγορεύθηκε αναγκαστικά από την αδυναμία τους να προσβάλουν με ευθεία έφοδο τα τείχη, ώστε να επιτύχουν την «διά ξίφους» κατάληψη της πόλης³². Για τον λόγο αυτόν, άλλωστε, παρά το γεγονός ότι οι οθωμανικές κατακτήσεις απλώνονταν ήδη στη βαλκανική χερσόνησο, η Κωνσταντινούπολη είχε παρακαμφθεί μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή. Συνεπώς, τα τείχη παρά τις όποιες φθορές τους μπορούσαν να προστατεύσουν αποτελεσματικά την πόλη απέναντι στους επίδοξους κατακτητές της και τον πολιορκητικό εξοπλισμό τους³³.

Τα παραπάνω γεγονότα δεν επέφεραν εφησυχασμό στους κατοίκους της Βυζαντινής Πρωτεύουσας. Ο Ιωσήφ Βρυνένιος, στον λόγο που εκφώνησε προς τους Κωνσταντινουπολίτες την Άνοιξη του 1416³⁴, 14 χρόνια ύστερα από την άρση του οθωμανικού αποκλεισμού της Κωνσταντινούπολης, αναφέρεται στην επιτακτική ανάγκη της επιδιόρθωσης των τειχών, που είχαν περιέλθει σε άσχημη κατάσταση, όχι όμως από την επιθετική πρωτοβουλία των πολιορκητών αλλά κυρίως λόγω παλαιότητας: ... Άλλ' ή οὕτω και μεγάλη και καλή και έξαιρετος πόλις, τείχει και πύργοις κυκλουμένη σαθροῖς, δεῖται τῆς παρ' ἡμῶν ἀνακτίσεως, οἷά τις μήτηρ δι' ἔξωρον ἡλικίαν τῆς ἐκ τῶν οἰκείων τέκνων γηροκομίας αὐτῆς ... ποιησώμεθα ἔρανον, ὑποστηρίζομεν ἤδη γεγηρακυῖαν... και δῶμεναυτῆ χεῖρα, πιπτούση διὰ τὸν χρόνον, ἀποδῶμεν αὐτῆ τὰ θρεπτήρια ἐν τῷ γῆρα³⁵. Εκείνη την περίοδο είχε επιστρέψει

32. Για την τακτική που ακολούθησαν οι Οθωμανοί και τις εφόδους εναντίον των τειχών βλ. Α. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Οθωμανικές πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης μέχρι και την άλωση του 1453*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2011, 120-139 [http://hdl.handle.net/10442/hedi/30111].

33. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. Γ', Αθήνα 1926, 206.3-6.

34. Για τη χρονολόγηση βλ. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν και κειμένων*, Αθήνα 1961, 586.

35. Ιωσήφ Βρυνένιος, *Δημηγορία περὶ τοῦ τῆς πόλεως ἀνακτίσματος*, έκδ. Ν.

στην πρωτεύουσα ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ ύστερα από το ταξίδι του στην Πελοπόννησο, όπου το προηγούμενο έτος είχε φροντίσει να οχυρώσει την περιοχή με το περίφημο Εξαμίλιον, το τείχος κατά μήκος του ισθμού της Κορίνθου. Εκεί όμως η μεγαλύτερη δαπάνη του έργου καλύφθηκε από επιπλέον φορολογικά μέτρα που επιβλήθηκαν στους κατοίκους της Πελοποννήσου³⁶, ενώ στην Κωνσταντινούπολη των σχεδόν άδειων αυτοκρατορικών ταμείων και των κατά το πλείστον οικονομικά εξαθλιωμένων πολιτών μια πολυδάπανη επισκευή του μεγαλύτερου μέρους των χερσαίων τειχών ή επιπλέον ενίσχυση των ευάλωτων σημείων δεν ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί, τουλάχιστον σε ευρεία κλίμακα. Για τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης, όμως η ανθεκτικότητα των τειχών ήταν ζωτικής σημασίας. Θα έκρινε εν πολλοίς την ίδια τους την ύπαρξη. Για τον λόγο αυτόν ο Ιωσήφ Βρυνένιος ζητούσε τη συνδρομή των οικονομικά ισχυρών πολιτών προκειμένου να προσφέρουν τα χρήματα που απαιτούνταν για τις απαραίτητες επιδιορθώσεις.

Το 1422, η κατάσταση σε συγκεκριμένα τμήματα του χερσαίου τείχους δεν είχε διαφοροποιηθεί από αυτό που περιέγραφε λίγα χρόνια νωρίτερα ο Βρυνένιος. Ο Ιωάννης Κανανός, που έζησε από κοντά τα γεγονότα της δεύτερης κατά σειρά οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης (Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1422) περιγράφει με ακρίβεια το σημείο του χερσαίου τείχους ανάμεσα στην Πύλη του Αγ. Ρωμανού και την Πύλη της Αδριανούπολης, ως εξαιρετικά ευάλωτο: ... *τόπον εν ᾧ σοῦδαν οὐκ εἶχεν ὁμοίαν σουδῶν τῶν ἑτέρων, ἀλλὰ κεχαλασμένη ὑπῆρχεν, καὶ ἔκπαλαι γέμουσανχῶμαν, καὶ ἄντικρυς ταύτης πύργος εὐρέθην ἐκ συμβάσματος λίαν σεσαθρωμένος καὶ ἐσκισημένος ἀπὸ ἄνωθεν ἕως κάτω. Καὶ προσδοκῶντες οἱ Τοῦρκοι ὅτι τῶν μεγίστων βουμπάρδων αἱ πέτραι τὸν σεσαθρωμένον πύργον ἐκεῖνον θέλουν χαλάσειν, καὶ ἐπεὶ ὁ τόπος σοῦδαν οὐκ ἔχει τοὺς Τοῦρκους νὰ ἐμποδίση, ἀκωλύτως εἰς τὸ ἔξω κάστρον θέλουσι φθάσειν, καὶ ἐκ τοῦ χαλάσματος τοὺς Ῥωμαίους θέλουν διώξειν, καὶ τὴν πόλιν θέλουν δουλώσειν ... ὁ τόπος καὶ σοῦδα καὶ πύργος πλησίον ὑπῆρχεν Κυριακῆς*

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ΕΕΒΣ* 36 (1968), 1-15 [αναδημοσίευση στον τόμο Του Ιδίου, *Περὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, 1453, γ΄ έκδοση*, Αθήνα 1994, 246 κ.ε].

36. D. ZAKYTHINOS, *Le despotat grec de Morée*, I, Paris 1932 [ανατ. 1975], 167-172. J. BARKER, *Manuel II Palaeologus (1391-1425), a study in late byzantine statesmanship*, New Brunswick, NJ, 1969, 313-317.

τῆς ἀγίας, μέσον Ῥωμανοῦ τοῦ ἀγίου καὶ τῆς Χαροῆς τε τὴν πύλην, καὶ πλησιέστερον τούτων εἰς τὸν ποταμὸν τὸν ἐπονομαζόμενον Λύκον³⁷. Για πρώτη φορά τότε μαρτυρεῖται ἡ ευρεία χρήση ευμεγέθων κανονιῶν ἐναντίον τῆς Κωνσταντινούπολης, που τοποθετήθηκαν ἀπὸ τὸν σουλτάνο Μουράτ Β΄ ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὸ καταπονημένο τείχος, θεωρώντας, πὼς οἱ βολές τους θα πετύχουν τὴν κατάρρευση τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους, διευκολύνοντας τὴν προώθηση τοῦ στρατοῦ ἐντὸς τοῦ περιβόλου. Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ στο πρῶτο τέταρτο τοῦ 15ου αἰῶνα ἡ ἀποτελεσματικότητά των σιδερένιων ἢ λίθινων βλημάτων που ἐκτοξεύονταν με πυρίτιδα ἦταν περιορισμένη ἀπέναντι σε τείχη, ὅπως αὐτὰ τῆς Κωνσταντινούπολης. Οἱ ἐπιπτώσεις τους περιορίστηκαν κυρίως σε ψυχολογικὸ ἐπίπεδο, καθὼς καὶ μόνο ἡ θέα των μεγάλων κανονιῶν προκαλοῦσε τὸν τρόμο καὶ τὴν πτώση τοῦ ἠθικοῦ των ἀμυνομένων. Ὁ Κανανός παραδίδει, πὼς παρὰ τις εβδομήντα συνολικὰ βολές που πραγματοποιήσαν τὰ οθωμανικὰ κανόνια δὲν προξένησαν σημαντικὴ φθορὰ ἀκόμη καὶ σε αὐτὸ τὸ σαθρὸ τμήμα τοῦ τείχους³⁸. Ἡ τῶν βουμπάρδων ἀπραξία καὶ ἡ ἠρωικὴ ἀντίσταση των υπερασπιστῶν τῆς Κωνσταντινούπολης ἀνάγκασε τους ἐπίδοξους κατακτητὲς νὰ ἀποχωρήσουν.

Χρονικὰ, ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ στο ἐξῆς, οἱ Ὀθωμανοὶ χρησιμοποίησαν ευρέως μεγάλα κανόνια καὶ μικρότερου μεγέθους πυροβόλα ὅπλα σε μια σειρά πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων με ἄλλοτε ἐπιτυχὴ καὶ ἄλλοτε ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα. Ἐπιπλέον, τὴν ἴδια περίοδο ἐνίσχυσαν τὸν στρατὸ τους με ἀρκετοὺς τεχνίτες-κατασκευαστὲς πυροβόλων ὀπλων, κυρίως Ἰταλοὺς, Γερμανοὺς καὶ Οὐγγρους, οἱ ὁποῖοι καὶ ἀναλάμβαναν συνήθως ἐπιτόπου σὴν τοποθεσία τῆς κάθε πολιορκίας ἢ μάχης νὰ κατασκευάσουν καὶ τὰ ἀνάλογα πυροβόλα ὅπλα, κατὰ κύριο λόγο μεγάλα κανόνια³⁹. Τέτοιου τύπου ὅπλα χρησιμοποιήθηκαν

37. Ἰωάννης Κανανός, *De Constantinopoli anno 1422 oppugnata narratio* [CSHB, Bonn 1838], 461.5-20. Πρβ. Α. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, *Βυζαντινὰ μελέται τοπογραφικὰ καὶ ἱστορικὰ*, Κωνσταντινούπολη 1877, 72.

38. Ἰωάννης Κανανός, 462. 7-8.

39. D. PETROVIC, *Fire-arms in the Balkans on the eve of and after the Ottoman conquests of the fourteenth and fifteenth centuries*, στο: V. J. PARRY – M. E. YAPP (ἐκδ.), *War, technology and society in the Middle East*, London 1975, 164-194. F. BABINGER, *Mehmed the conqueror and his time*, Princeton 1978, 138-139. M. BARTUSIS, *Late Byzantine army: arms and society (1204-1453)*, Pennsylvania 1997, 337.

απο τους Οθωμανούς το 1427 στο Νονο Βrdo στη Σερβία, το 1430 στην πολιορκία και άλωση της Θεσσαλονίκης⁴⁰ και το 1440 στην πολιορκία του Βελιγραδίου⁴¹.

Η χρήση των μεγάλων κανονιών από τους Οθωμανούς και η εξέλιξη του νέου όπλου μαρτυρούσε την αδυναμία της Κωνσταντινούπολης να αμυνθεί επί μακρόν. Για τον λόγο αυτόν, ο υιός και διάδοχος του Μανουήλ Β΄, Ιωάννης Η΄, που είχε συμμετάσχει ενεργώς στην άμυνα το 1422, επεδίωξε την «ενδυνάμωση» της Κωνσταντινούπολης τόσο σε διπλωματικό επίπεδο, με την προσπάθεια προσέλκυσης του ενδιαφέροντος των δυτικών δυνάμεων, όσο και σε πιο πρακτικά ζητήματα, όπως η αποτελεσματική άμυνα σε μια ενδεχόμενη νέα επίθεση. Και αν το πρώτο επιτυγχανόταν με τις επισκέψεις του στη Δύση και τις προσπάθειες προσέγγισης με την Καθολική Εκκλησία, που τελικά οδήγησαν στη διακήρυξη της ένωσης το 1439 στη Φλωρεντία, το δεύτερο συνεπαγόταν ενίσχυση των οχυρώσεων και επιδιόρθωση των χερσαίων τειχών. Ήδη από το 1430 η Θεσσαλονίκη, η δεύτερη σε σπουδαιότητα πόλη της αυτοκρατορίας, είχε περάσει στην κατοχή των Οθωμανών ύστερα από εντατική πολιορκία, ενώ επιπλέον είχαν παραδοθεί οικειοθελώς οι κάτοικοι των Ιωαννίνων, εξελίξεις που έσφιγγαν περισσότερο τον κλοιό γύρω από τη βυζαντινή πρωτεύουσα.

Για τις εκταταμένες οχυρωματικές επιδιορθώσεις και ενίσχυση των τειχών κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Ιωάννη Η΄ περισσότερο διαφωτιστικές από τις σύγχρονες ιστορικές και αφηγηματικές πηγές είναι ένα σύνολο επιγραφών που εντοπίστηκε στα χερσαία τείχη και το περιεχόμενό τους δημοσιεύτηκε από τον Α. Πασπάτη το 1877⁴². Αναλυτικότερα, πρόκειται για οκτώ επιγραφές χαραγμένες πάνω σε μαρμάρινες πλάκες τοποθετημένες σε διάφορα σημεία του χερσαίου τείχους, οι οποίες φέρουν το όνομα του Αυτοκράτορα (Ιωάννου ἐν

40. Ιωάννης Αναγνώστης, *De Thessalonicensi Excidio Narratio* [CSHB], Bonn 1838, 504.4-5: ... οὐ βέλεσι δὲ μόνον ἐχρῶντο τὸ πλήθος, ἀλλὰ καὶ τῇ καλομένην σκευῇ.

41. G. AGOSTON, *Guns for the sultan: military power and the weapons industry in the Ottoman empire*, Cambridge 2005, 18 κ.ε. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ottoman artillery and european military technology in the fifteenth and seventeenth centuries*, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47 (1994), 15-48. P. WITTEK, *The earliest references to the use of firearms by the Ottomans*, στο: D. AYALON (εκδ.), *Gunpowder and firearms in the Mamluk Kingdom*, London 1956.

42. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, *Βυζαντινὰ μελέται*, 40-44, 52-60.

Χριστῷ αὐτοκράτορος τοῦ Παλαιολόγου - Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς Βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος) και τη χρονολογία που έγιναν οι επισκευές (εκτός μιας αχρονολόγητης). Η πιο πρόωμη ἐξ αυτών φέρει τη χρονολογία 1433, ενώ η τελευταία αναφέρει το ἔτος 1444, μαρτυρώντας μια σχετικά μακρά περίοδο οικοδομικής δραστηριότητας και, ενδεχομένως, την πρωτοβουλία του αυτοκράτορα για ένα οργανωμένο οικοδομικό πρόγραμμα ενίσχυσης των καταπονημένων τειχών, ὅπως υποστηρίζει ο Πασπάτης. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το περιεχόμενο της επιγραφής που εντοπίστηκε κοντά στην πύλη του Πέμπτου⁴³, στην οποία αναγράφεται το όνομα του Ιωάννη Παλαιολόγου μαζί με τη φράση *ἀνεκαίνισε τὸ κάστρον ὄλον* και το ἔτος 1433. Ωστόσο, η προσεκτική μελέτη των χρονολογημένων επιγραφών σε συνδυασμό με το σημείο του τείχους που η καθεμιά εντοπίστηκε, οδηγεί στο συμπέρασμα ὅτι οι οχρωματικές επιδιορθώσεις δεν ακολούθησαν κάποια «λογική» σειρά (από Νότο προς Βορρά ή το αντίθετο), αλλά πιθανότατα πραγματοποιούνταν σε ὅποια σημεία του χερσαίου τείχους θεωρούνταν περισσότερο ευάλωτα σε ενδεχόμενη επίθεση, αποτέλεσμα της οικονομικής αδυναμίας του βυζαντινού κράτους να δαπανήσει τα απαιτούμενα για μια ολοκληρωμένη επιδιόρθωση του συνόλου του χερσαίου τείχους, πολύ δε περισσότερο για επιπλέον οχρωματικές προσθήκες.

Για τον λόγο αυτό, παράλληλα με την αυτοκρατορική μέριμνα την ίδια περίοδο φαίνεται πως ενεργοποιήθηκε και η ιδιωτική πρωτοβουλία. Μαρμαρίνη πλάκα, ενσωματωμένη στο τείχος κοντά στην πύλη της Σηλυβρίας, φέρει επιγραφή που κατονομάζει τον Μανουήλ Βρυνένιο ως χορηγό για την ανακατασκευή της συγκεκριμένης πύλης (*συνδρομῆς καὶ ἐξόδου Μανουὴλ Βρυνενίου τοῦ Λέοντος*). αναγράφονται επίσης τα ονόματα του αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγου και της συζύγου του Μαρίας, κόρης του Αλεξίου Κομνηνού της Τραπεζούντας, και το ἔτος 1433, που πραγματοποιήθηκε η επισκευή⁴⁴.

Στην ίδια κατηγορία ανήκει ακόμη μια επιγραφή που εντοπίστηκε στα τείχη προς την πλευρά της θάλασσας, που βλέπουν στην περιοχή του Ιπποδρόμου: *Λουκ(ᾶ) Νοταρᾶ διερμηνευτοῦ*. Ο Λουκάς Νοταράς

43. Πρβ. ASUTAY-EFFENBERGER, *Landmauer*, 94-96.

44. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, *Βυζαντινὰ μελέται*, 54-55.

κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Ιωάννη Η΄ κατείχε το αξίωμα του αυτοκρατορικού μεσάζοντος⁴⁵, οπότε και μπορούμε να εντάξουμε χρονολογικά με μεγάλη πιθανότητα προσέγγισης τις επιδιορθώσεις στο συγκεκριμένο σημείο του τείχους στην περίοδο της γενικότερης επισκευής των τειχών επί Ιωάννη Η΄ κατά τα έτη 1433-1444. Και παρότι δεν δηλώνεται άμεσα, όπως συμβαίνει με την προηγούμενη επιγραφή, η τοποθέτηση στα τείχη επιγραφής με το όνομα όχι του αυτοκράτορα, αλλά ενός ανώτερου αξιωματούχου, ωθεί στην υπόθεση, πως οι επιδιορθώσεις στο συγκεκριμένο σημείο πραγματοποιήθηκαν με δαπάνη του Λουκά Νοταρά, λαμβάνοντας υπ' όψιν και την οικονομική κατάσταση του τελευταίου, που του επέτρεπε να δαπανήσει χρηματικά ποσά συνελικουρώντας το έργο του αυτοκράτορα⁴⁶.

Στην ευρεία προσπάθεια επιδιόρθωσης των τειχών εκείνης της περιόδου συνεισέφερε οικονομικά και ο Σέρβος ηγεμόνας Γεώργιος Βράνκοβιτς, όπως μας πληροφορεί επιγραφή που εντοπίστηκε στο τείχος προς την πλευρά της θάλασσας του Μαρμαρά και αναφέρει τη χρονολογία 1448. Με δαπάνη του ίδιου φαίνεται πως έγιναν οχυρωματικές επισκευές και στο χερσαίο τείχος κοντά στην πύλη της *Χαρισούς*, καθώς εντοπίστηκε ανώνυμη επιγραφή, που όμως ο τύπος των γραμμάτων και ο τρόπος έκφρασης ταυτίστηκε από τους μελετητές με την προηγούμενη επιγραφή, που αναφέρεται στον Γεώργιο Βράνκοβιτς⁴⁷. Φαίνεται εξαιρετικά πιθανό, υπό την απειλή του κοινού εχθρού, ο Βράνκοβιτς να χορήγησε ένα συγκεκριμένο χρηματικό ποσό, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για ανακατασκευή του τείχους, όπου κρίθηκε απαραίτητο.

Σε μικρή απόσταση βορειότερα από τη Χρυσή Πύλη, σε χαμηλότερο ύψος από επιγραφή με το όνομα του Ιωάννη Παλαιολόγου, έχει διασωθεί σε μαρμάρινο διάζωμα μια ακόμη επιγραφή που φέρει μόνον το όνομα του Μανουήλ Ιάγαρι (*Μανουήλ τοῦ Ἰάγαρι*)⁴⁸. Ο συγκεκριμένος αναφέρεται και στην επιστολή που απέστειλε ο Λεονάρδος, επίσκοπος

45. Δούκας [CSHB], 196. 17-19 = έκδ. GRECU, 245-247: *Συνεῖρόρον δὲ τῶν πέριξ ἡγεμόνων ἀποκρισιάριοι, ἀλλὰ καὶ τῶν μακρῶν. Ἔστειλε γὰρ ὁ βασιλεὺς τὸν κύριον Λουκᾶν Νοταρᾶν τὸν αὐτοῦ μεσάζοντα σὺν δώροις πολλοῖς.*

46. Πρβ. σχετικά, K. P. MATSCHKE, *The Notaras family and its Italian connections*, DOP 49 (1995), 59-72. X. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Ἄννα Παλαιολογίνα Νοταρά*, Βενετία 2004, 10-13.

47. VAN MILLINGEN, *Byzantine Constantinople*, 107.

48. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, *Βυζαντινὰ μελέται*, 45.

Μυτιλήνης (γνωστός ως Χίος λόγω της καταγωγής του), προς τον Πάπα λίγους μήνες μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, τον Αύγουστο του 1453. Ο συγγραφέας του κεμένου κατηγορεί τον Μανουήλ Ιάγαρι πως, ενώ ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, του εμπιστεύτηκε σημαντικό χρηματικό ποσό προκειμένου να το χρησιμοποιήσει για την επιδιόρθωση ορισμένων σαθρών τμημάτων του τείχους, αυτός μαζί με κάποιον μοναχό Νεόφυτο από τη Ρόδο ιδιοποιήθηκαν μεγάλο μέρος των χρημάτων⁴⁹. Ο φερόμενος, όμως, από τον Λεονάρδο Χίου, ως φτωχός Ιάγαρις, πιθανότατα ταυτίζεται με τον έμπορο Μανουήλ Ιάγαρι, το όνομα του οποίου εμφανίζεται στο *κατάστιχο* του J. Badoer το 1439⁵⁰. Και όπως προκύπτει από τη μελέτη των προηγούμενων επιγραφών της περιόδου, σε αυτές αναγράφεται συνήθως το όνομα του αυτοκράτορα ή αυτού που τελικά ανέλαβε τη δαπάνη για την εκτέλεση του έργου και όχι του επιβλέποντος τη διαδικασία.

Ο Δούκας εξιστορώντας τα γεγονότα λίγο πριν την έναρξη της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης το 1453 από τον Μωάμεθ Β΄ περιγράφει, πως ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ... *προορών τὸ μέλλον, πρὸ ἑξ μηνῶν εἶχε τὰ φρούρια ἐν ἐπιμελείᾳ καὶ τοὺς χωρίτας τοὺς ἐγγὺς τῆς Πόλεως ἔνδον καὶ τὸν θεριζόμενον στάχυν καὶ τὰς λικμιζόμενας ἄλωνας ἔνδον ἐκόμιζον*⁵¹. Η ανέγερση, ἄλλωστε του φρουρίου του Ρουμελί Χισάρ, η κατασκευή του οποίου ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του 1452, στην ευρωπαϊκή πλευρά του Βοσπόρου σε μικρή απόσταση από την Κωνσταντινούπολη, δήλωνε σαφώς την πρόθεση του σουλτάνου να κινηθεί στρατιωτικά εναντίον της πόλης. Και για τον τελευταίο Παλαιολόγο αυτοκράτορα ίσχυε ὅ,τι ακριβώς και για τους προκατόχους

49. PG 159, 936c-d. Σε αρκετά σημεία της επιστολής του ο Λεονάρδος διατυπώνει κατηγορίες εναντίον των Βυζαντινών παρουσιάζοντας τους έτσι ως αποκλειστικά υπεύθυνους για την πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Οθωμανούς. Η κατηγορία εναντίον του Ιάγαρι ενισχύεται στο κείμενο του Λεονάρδου από την εξιστόρηση του γεγονότος, πως όταν εισήλθαν στην Πόλη οι Οθωμανοί βρήκαν σε μια θήκη νομίσματα, που τους είχε αφήσει ο Ιάγαρις.

50. N. NECIPOGLU, Constantinopolitan merchants and the question of their attitudes towards Italians and Ottomans in the late Palaiologan period, στο: C. SCHOLZ – G. MAKRI (εκδ.), *Πολύπλευρος Νοῦς, Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, München – Leipzig 2000, 256, υποσ. 18.

51. Δούκας [CSHB], 246. 1-4 = έκδ. GRECU 307.

του: δεν διέθετε τα οικονομικά μέσα για μια συνολική δραστηριότητα επισκευής και ενίσχυσης των χερσαίων τειχών, ώστε αυτά να αντεπεξέλθουν στις επιθετικές ενέργειες του αντίπαλου στρατεύματος, κατά κύριο λόγο να αποκρούσουν αποτελεσματικά τα βλήματα που εκτοξεύονταν από τα υπερμεγέθη οθωμανικά κανόνια. Είναι γνωστή, άλλωστε, η διαφωνία ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους δυτικούς υπερασπιστές της Κωνσταντινούπολης, λίγες μέρες πριν από την έναρξη της πολιορκίας, για το αν η γραμμή άμυνας θα έπρεπε να οριοθετηθεί στο εξωτερικό ή το εσωτερικό τείχος, που όμως και αυτό με τη σειρά του είχε υποστεί σημαντικές φθορές και χρειαζόταν τις απαραίτητες ενέργειες ενίσχυσης και επισκευής⁵². Αυτό που πιθανότατα έπραξε ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος κατά το τέλος του 1452 και τους πρώτους μήνες του 1453 ήταν μερικές ευκαιριακές, πρόχειρες επισκευές σε σημεία του τείχους που ήταν εξαιρετικά ευάλωτα και, όπως αναμενόταν, θα δέχονταν το κύριο βάρος της οθωμανικής επίθεσης, κυρίως το τμήμα του τείχους κοντά στην *Ξυλίνη* πύλη μέχρι την πύλη της *Χαρισούς* και γύρω από την πύλη του *Αγ. Ρωμανού*⁵³. Το πρόβλημα όμως ήταν ιδιαίτερο σύνθετο, για να αντιμετωπιστεί με τέτοιες μεθόδους. Ο Χαλκοκονδύλης παραδίδει, πως κατά τη διάρκεια της πολιορκίας (1453) οι αμυνόμενοι, αν και αρχικά έκαναν χρήση των μεγάλων κανονιών τους, σύντομα σταμάτησαν, καθώς διαπίστωσαν πως οι κραδασμοί κατά την πραγματοποίηση των βολών κατέστρεφαν τις δικές τους οχυρώσεις περισσότερο παρά προξενούσαν ζημιά στον αντίπαλο⁵⁴. Κατά τις τελευταίες μέρες του Μαΐου ... *τὸ δὲ ὄλον κατήροπιτο ταῖς μηχαναῖς, σταυρώματα δὲ μόνον ἦσαν ἀντὶ τείχους αὐτῶ μεγάλων δοκῶν καὶ φάκελοι κλημάτων καὶ ἄλλης ὕλης καὶ ἀμφορεῖς*

52. Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Ἀποδείξεις ἱστοριῶν*, ἐκδ. E. DARKÓ, Budapest 1922-1927, II, 150.24-151.2, *History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, ἐκδ. H. İNALCIK - R. MURPHEY, Chicago 1978, 36.

53. Κριτόβουλος, ἐκδ. D. R. REINSCH *Critobuli Imbriotae Historiae* [CFHB], Berlin - New York 1983, 42.22-24: *...ἀπὸ τῆς Ξυλίνης Πύλης ἀνιόντι μέχρι τῶν Βασιλείων τοῦ Πορφυρογεννήτου καὶ φθάνοντι μέχρι τῆς ὀνομαζομένης Πύλης τῆς Χαρισούς ἐγχειρίζει δοὺς αὐτῶ καὶ τινὰς τῶν μηχανῶν καὶ μηχανοποιοὺς παίειν τὸ ταύτη τείχος, ἧ ἂν ἀσθενὲς καὶ ἐπίμαχον εἴη, καὶ κατασεῖεν αὐτό»,* αὐτ., 29-31: *«...τὸ μέσον ἐπέχει τῆς πόλεως καὶ τοῦ κατ' ἡπειρον τείχους καὶ ἧ μάλιστα ἐνόμιζεν ἐπιμαχώτατον εἶναι. Πρβ. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, Βυζαντιναὶ μελέται, 56-57, ἐπιγραφ. 33η καὶ 34η.*

54. Χαλκοκονδύλης, ἐκδ. DARKÓ, 389, 4-7.

μεστοί γῆς⁵⁵, γεγονός που θα διευκόλυνε την είσοδο του οθωμανικού στρατού εντός της Κωνσταντινούπολης κατά την τελική επίθεση.

Συμπερασματικά, στις προηγούμενες σελίδες παρουσιάστηκε διεξοδικά η κατάσταση των τειχών της Κωνσταντινούπολης και οι αυτοκρατορικές πρωτοβουλίες για την επιδιόρθωση και ενίσχυση των σημείων εκείνων που είχαν καταστραφεί ή θεωρούνταν περισσότερο ευάλωτα σε ενδεχόμενη εξωτερική επίθεση, από την περίοδο ανάκτησης της Πόλης από τη λατινική κατοχή, το 1261, μέχρι και την οθωμανική κατάκτησή της, το 1453. Σε αυτό το χρονικό διάστημα των δύο σχεδόν αιώνων η Κωνσταντινούπολη κλήθηκε να ανταποκριθεί σε συνθήκες αμυντικού πολέμου απέναντι σε δυτικά κράτη, βυζαντινούς διεκδικητές του αυτοκρατορικού θρόνου και Οθωμανούς Τούρκους. Σε κάθε περίπτωση τα ισχυρά τείχη με την παράλληλη στρατιωτική υποστήριξη θα εξασφάλιζαν την αποτελεσματική άμυνα αποτρέποντας την εισβολή των αντιπάλων στρατευμάτων. Για τον λόγο αυτόν, η αναγκαιότητα επισκευής του τείχους αποτελούσε μείζον θέμα για τον εκάστοτε αυτοκράτορα, ενώ την ίδια στιγμή δεν έλειπαν οι φωνές αγωνίας από τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης σχετικά με την κακή κατάσταση των οχυρώσεων και τον άμεσο κίνδυνο που διέτρεχαν.

Από τις γραπτές πηγές της εποχής καθώς και από τις επιγραφικές μαρτυρίες προκύπτει η συνεχής αυτοκρατορική μέριμνα για την ενίσχυση των τειχών, τα στοιχεία που παραθέτουν όμως περιορίζονται σε πολύ γενικές πληροφορίες και δεν δίνουν συγκεκριμένες απαντήσεις, όπως π.χ. για το κόστος, το ανθρώπινο δυναμικό, καθώς και τον χρόνο, που χρειαζόταν για τις επισκευές κατά περίπτωση. Η γενική εικόνα που σχηματίζει ο μελετητής είναι, πως αυτές οι επισκευές ή ακόμη και οι -περιορισμένης έκτασης- οχυρωματικές προσθήκες ήταν ευκαιριακές, γίνονταν σε συγκεκριμένα σημεία του τείχους που ήταν περισσότερο κατεστραμμένα και, κατά κύριο λόγο, δεν ακολουθούσαν ένα ενιαίο οικοδομικό πρόγραμμα. Το τελευταίο απαιτούσε αναμφίβολα πολύ περισσότερα χρήματα και χρόνο, σε μια περίοδο που τα οικονομικά αποθέματα στα αυτοκρατορικά ταμεία μειώνονταν και τα μεγάλα χρονικά διαστήματα ηρεμίας σπάνιζαν.

55. Κριτόβουλος, έκδ. REINSCH, 67.5-7.

REPAIRING THE WALLS OF CONSTANTINOPLE: EMPERORS' INITIATIVES
DURING THE LATE BYZANTINE PERIOD

The aim of this study is to present the initiatives of the late Byzantine period emperors regarding repairs, reconstruction or reinforcement of the fortification walls of Constantinople. These initiatives are examined in the context of the particular circumstances of each period, i.e. when external enemies were threatening the Byzantine capital or when the imperial treasury was impoverished, a problem which almost all the emperors of the period in question faced and which inevitably was, for each one of them, a constraint in implementing a complete wall-repairing plan.

The repairs to the walls were mostly occasional: they would be done when need arose and according to the funding available. However, even until the first quarter of the 15th century, the walls could protect effectively Constantinople against the aspirant conquerors. The balance changed with the emergence and evolution of firearms and their widespread use by the Ottomans. The agony of the residents concerning the strength of the walls was widespread, as recorded in historiographical texts of the time, orations, etc. The ambitious efforts of John VIII to undertake an extensive restoration program for the walls in the years 1433-1444, with the financial support of private sources, was a last attempt of defense against a superior enemy.

GIOVANNA CARBONARO

POESIA E MUSICA NEL *CANZONIERE* CIPRIOTA DEL COD. *MARC. GR. IX.*
32 (= 1287): IL CASO DELLA LIRICA NR. 41.

Che il Canzoniere cipriota tramandato anonimo dal cod. *Marc. Gr. IX. 32* (=1287) contenesse liriche che echeggiano poesie musicali cinquecentesche è cosa ormai nota. E altrettanto lo è lo stretto legame fra quest'opera, unica testimonianza ad oggi pervenuta di petrarchismo greco, e la produzione poetica di stampo petrarchista che visse una stagione particolarmente felice nell'Europa del XVI secolo¹. Quel che soprattutto necessita di ulteriori

1. Sul Canzoniere cipriota, a partire dall'ed. princeps (Th. SIAPKARAS-PITSILLIDÈS, *Le Pétrarquisme en Chypre. Poèmes d'amour en dialecte chypriote, d'après un manuscrit du XVIIe siècle. Texte établi et traduit avec le concours de H. Pernot* [Collection de l'Institut Français d'Athènes, 74], Athènes 1952 e Paris-Athènes 1975²), è ormai ampia la bibliografia. Ci limitiamo qui a rimandare a G. CARBONARO, *Liriche petrarchesche fra Oriente e Occidente. Il Canzoniere cipriota del cod. Marc. Gr. IX. 32 (= 1287)*, Soveria Mannelli 2012, edizione a cui faremo d'ora in poi riferimento. Alla bibliografia ivi citata vanno aggiunti i seguenti recenti contributi: G. KECHAGIOGLOU – L. PAPALEONTIOU, *Ιστορία της Νεότερης Κυπριακής Λογοτεχνίας*, Lefkosia 2010, 114-121; M. PIERIS, Il Rinascimento a Cipro. Il Canzoniere petrarchesco cipriota del XVI secolo, in: *Cipro. Storia e attualità. Atti delle Giornate di Studio (Palermo, 13-14 Novembre 2008)*, a cura di R. LAVAGNINI, Caltanissetta 2012, 13-19; *Διὰ ἀνθήμῃσιν καιροῦ καὶ τόπου. Λογοτεχνικὲς ἀποτυπώσεις τοῦ κόσμου τῆς Κύπρου*, φιλολογικὴ ἐπιμ. M. PIERIS, Lefkosia 2015 (cfr., in particolare: M. RODOSTHENOUS-BALAFI, Θεματικές κατηγορίες στο κυπριακό Canzoniere του 16ου αιώνα, 157-184; E. PAPADAKI, «Ζωγγραφιάμ με δίχα χράδι»: ἀπηχίσεις του νεοπλατωνισμού στην κυπριακή λυρική ποίηση της Αναγέννησης, 185-210; A. SAMOUIL, «Ζωντανόν με δυο θανάτους», 211-222; D. HOLTON, The role of translation in early Cypriot literature, 239-254); M. VITTI, *Storia della letteratura neogreca*, Venezia 2016, 45-46. È di prossima pubblicazione una nuova edizione greca del Canzoniere in collaborazione con l' Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών di Atene.

indagini è il rapporto dell'anonimo verseggiatore cipriota con la poesia per musica del Cinquecento, la cui presenza nel Canzoniere oggi trova nuova conferma nel reperimento di una delle liriche cipriote della silloge marciata, la nr. 41², in una raccolta del compositore italiano Giandomenico Martoretta data alle stampe nel 1554: il *Cantus / del Martoretta / Il Terzo libro di madrigali / A quattro voci, con cinque Madrigali del Primo Libro da lui Novamente / corretti & dati in luce, col Titolo di coloro per cui li ha composti. / In Venetia Appresso di Antonio Gardane*³.

Musicus vagans, come lo definisce M. A. Balsano, Giandomenico Martoretta, nato a Mileto di Calabria intorno al 1515 e attivo fino al 1566⁴, anno dopo il quale non si hanno più sue notizie, divenne famoso con l'appellativo "La Martoretta" con cui egli si pregiò di firmare uno dei suoi madrigali d'esordio, *In un bel prato*, lirica d'apertura della ristampa

2. CARBONARO, *Liriche petrarchesche fra Oriente e Occidente*, 72-73.

3. Per informazioni su Giandomenico Martoretta rimandiamo ai seguenti contributi e alla relativa bibliografia: M. ANTONELLA BALSANO, "La Martoretta di Calabria" e gli inizi della scuola polifonica siciliana, in: *Polifonisti calabresi dei secoli XVI e XVII*, a cura di G. DONATO, Roma 1985, 35-77; EADEM, *Musicus vagans. Giandomenico Martoretta e i suoi madrigali ciprioti*, in: *Cipro. Storia e attualità* [vedi n. 1] 21-32; EADEM, *The Cyprian madrigals by Giandomenico Martoretta*, in: *Διὰ ἀνθύμῳσιν καιροῦ καὶ τόπου* [vedi n. 1] 143-156 (versione inglese dell' articolo precedente); V. PECORARO, *Giandomenico Martoretta a Cipro e i dedicatari ciprioti del suo terzo libro di madrigali (Venezia 1554)*, in: *Cipro. Storia e attualità*, 33-42; K. ROMANOU, Η Βενετία και οι ελληνικές της κατακτήσεις: μουσικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις, in: *Πρακτικά του διατηρηματικού μουσικολογικού συνεδρίου «Μουσική, λόγος και τέχνες» (Κέρκυρα, 30 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 2015)*, επιμ. εκδ. Y. FOULIAS – P. BOUBARIS – K. KARDAMIS – K. CHARDAS 2016, 171-177, in particolare 175-176; TH. KITSOS, *Giandomenico Martoretta, «Ο πόθος εις δύο χεῖλη κουρελλένα» (1554): Το πρώτο ἔργο ἑντεχνῆς δυτικῆς μουσικῆς σε νεοελληνικό ποιητικό κείμενο*, *Μουσικός Ἐλληνομνήμων*, τεύχ. 20 (Ἰανουάριος-Ἀπρίλιος 2015), 3-15, articolo che non ci è stato possibile consultare. La Cinquecentina veneziana contenente il Terzo Libro dei madrigali di Martoretta è oggi disponibile on-line in versione digitale sul sito della Bayerische StaatsBibliothek: cfr. <https://www.bildsuche.digitale-sammlungen.de>.

4. Al 1566 risalgono le *Sacrae cantiones vulgo motecta appellatae quinque vocum liber primus*, stampate da A. Gardano. Cfr. G. PITARRESI, «Accipies igitur has Dominici tui Camaenas». Il Primo libro delle Sacrae Cantiones a cinque voci di Giandomenico Martoretta, in: *Tra Scilla e Cariddi. Le rotte mediterranee della musica sacra tra Cinque e Seicento. Atti del Convegno internazionale di studi (Reggio Calabria-Messina, 28-30 maggio 2001)*, a cura di N. MACCAVINO – G. PITARRESI, Reggio Calabria 2003, vol. I, 47-84.

veneziana risalente al 1543 dei *Quaranta madrigali di Ihan Gero insieme trenta Canzoni francese di Clement Ianequin di nuovo ristampati. A tre voci*⁵.

La dedica del *Primo libro di madrigali a quattro voci* del 1548 ci rivela che il Martoretta era in quell'anno al servizio di Francesco Moncada signore di Caltanissetta, ma già il *Secondo libro di madrigali cromatici a quattro voci* pubblicato a Venezia da A. Gardano nel 1552 testimonia, attraverso le dediche dei 28 madrigali che compongono la raccolta, la fitta rete di rapporti che Martoretta aveva avuto modo di intessere nel frattempo al di fuori dei confini della Sicilia⁶.

A varie aree del Mediterraneo, da Venezia a Cipro e a Creta, dal sud Italia all'Istria e alla Dalmazia, riconducono anche i dedicatari dei 28 madrigali della raccolta del 1554 cui fa riferimento il presente contributo.

Ben 10, in particolare, risultano i dignitari di Cipro cui il Martoretta indirizza altrettante liriche⁷; le dediche che le accompagnano, come sottolineato da V. Pecoraro, offrono «uno “spaccato” veramente prezioso di quella che era la più alta società di Cipro nei primissimi anni della seconda metà del XVI secolo, quando essa era al suo massimo apogeo e quando ancora le nere nubi della conquista ottomana non si profilavano all'orizzonte»⁸.

La lirica del Martoretta – uno strambotto o ottava toscana per l'esattezza – segnalata dalla Balsano come la nr. 12 della raccolta musicale⁹ apre, come vedremo, nuove orizzonti di studio in relazione alle fonti e alla diffusione del Canzoniere cipriota nel corso del Cinquecento e fornisce, nel contempo, nuovi indizi probanti per la ricostruzione della sua tradizione manoscritta.

In queste due direzioni muovono queste brevi note.

5. Il madrigale era stato pubblicato per la prima volta adespoto in *Di Costantino Festa il Primo Libro de Madrigali a tre voci, con la gionta de quaranta Madrigali di Ihan Gero, novamente ristampato, et da molti errori emendato. Aggiuntovi similmente trenta Canzoni francese di Ianequin*, raccolta antologica edita a Venezia nel 1541. Cfr. BALSANO, “La Martoretta di Calabria”, 43 e 66-70.

6. BALSANO, *The Cyprian madrigals*, 145-146.

7. BALSANO, *The Cyprian madrigals*. V, 155.

8. PECORARO, *Giandomenico Martoretta a Cipro*, 33.

9. Si veda la *Tavola dei madrigali del III libro a quattro voci*: BALSANO, *The Cyprian madrigals*, 156.

Quanto alle fonti, l'acquisizione dello strambotto musicato dal Martoretta porta ancora una volta in primo piano il ruolo giocato dalla poesia per musica cinquecentesca nella genesi del Canzoniere. Una strada in parte già percorsa, che ci ha consentito di reperire fra le liriche della silloge marciana alcune fonti riconducibili al repertorio madrigalistico italiano del XV-XVI sec.: Luigi Cassola Piacentino – che, dettaglio non privo di significato, è uno dei madrigalisti inseriti dal Martoretta nella sua raccolta del 1554 - Alessandro Mantovano, Fra' Bartolino da Padova, Don Michele Vicentino sono autori di poesie musicali ripresi dall'anonimo verseggiatore cipriota nella sua opera; a voler tacere che è possibile ipotizzare la mediazione delle rispettive versioni musicate anche nella ricezione, di alcune delle liriche risalenti a Petrarca, Boiardo, Bembo, Castiglione ed Aquilano¹⁰.

Chi compose il Canzoniere Marciano ebbe, dunque, ad attingere non solo a raccolte di rime o a canzonieri petrarcheschi destinati alla lettura, ma anche a fonti musicali e non è da escludere che quanto avvenuto con lo strambotto nr. 41 possa essersi ripetuto per altri.

Tracciare con contorni sempre più netti il quadro del rapporto autore-fonti e ricostruire l'ambito di circolazione dell'opera è funzionale anche alla ricostruzione del contesto storico-culturale in cui questa è stata concepita. Stando, infatti, a quanto è emerso dall'analisi dettagliata delle fonti - molte delle quali rimandano alla Ferrara Estense e ad ambienti accademici di area veneto-emiliana - e di elementi interni al Canzoniere, non è da escludere che l'opera sia stata compilata dall'anonimo autore durante un suo soggiorno in Italia, fra la fine del XV e la metà del XVI sec¹¹.

Non si dimentichi, poi, che è ad oggi ancora aperto il dibattito sulla paternità e datazione dell'opera, nonché sulla sua reale configurazione: opera miscelanea vs Canzoniere dovuto ad una sola mano, questo in sostanza il nodo da sciogliere e su cui vale la pena brevemente soffermarsi. Convinti assertori della poligenesi della silloge cipriota, nella quale riconoscono un'opera miscelanea comprendente materiali poetici di provenienza e datazione differenti, sono V. Pecoraro¹², E. Mathiopoulou-

10. CARBONARO, *Liriche petrarchesche fra Oriente e Occidente*, 18-22.

11. CARBONARO, *Liriche petrarchesche fra Oriente e Occidente*, 14-16.

12. V. PECORARO, Primi appunti sul Canzoniere petrarchista di Cipro, in: *Miscellanea Neogreca, Atti del I Convegno Nazionale di Studi Neogreci (Palermo, 17-19 maggio 1975)*, Palermo (*Atti della Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Palermo*, «Supplemento», 8), 1976, 97-127.

Tornaritou¹³, M. Lassithiotakis¹⁴ e K. Kyrris¹⁵. Di contro, M. Pieris ritiene che la maggior parte delle liriche possano essere attribuite a un unico autore, un “maestro”, probabilmente franco-cipriota, imbevuto di cultura italiana; il resto dei componimenti sarebbe, poi, da ricondurre a poeti minori, forse allievi di questa personalità di spicco¹⁶. Che il Canzoniere si debba ad una sola mano era già convinto É. Legrand nel 1881¹⁷ e della stessa opinione sono, oltre a chi scrive¹⁸, Th. Siapkaras-Pitsillidès¹⁹, S.A. Gheorghiadis²⁰ e A. Deisser²¹. In effetti, elementi probanti all’attribuzione delle liriche a un unico verseggiatore emergono, oltre che dall’*usus scribendi*

13. E. MATHIOPOULOU-TORNARITOU, Lyrik der Spätrenaissance auf Zypern, *Folia Neohellenica* 7 (1985-1986), 63-159; ΕΑΔΕΜ, Προτάσεις και παράμετροι για μιὰ νέα έκδοση του κυπριακοῦ ἀναγεννησιακοῦ Canzoniere τῆς Μαρκιανῆς, in: *Origini della Letteratura neograeca, Atti del II Congresso Internazionale «Neograeca Medii Aevi» (Venezia, 7-10 novembre 1991)*, a cura di N. M. PANAGHIOTAKIS, Biblioteca dell’Istituto Ellenico di Studi Bizantini e postbizantini di Venezia, Venezia 1993, 2 voll., v. 2, 352-90; ΕΑΔΕΜ, A Critical Reading of the Cypriot Renaissance Canzoniere of the Venice Marcian Library (Marc. Gr. IX 32). Could this be the Oldest Neo-Hellenic Anthology known?, *Études Helléniques / Hellenic Studies* 15/2 (2007), 63-78.

14. M. LASSITHIOTAKIS, Place du *canzoniere* chypriote dans l’histoire de la poésie amoureuse en grec vulgaire aux XVe-XVIe siècles: la notion de recueil lyrique, in: *Lapithos. Chypre et l’Europe*, επιμ. Α. CHATZISAVAS, Besançon 1998, 232-250.

15. Κ. KYRRIS, Αισθητική και φιλολογική παιδεία των «ποιητών» των Ριμών Αγάπης. Εσωτερικές ποιοτικές διαφορές «λαϊκά» και «λόγια» στοιχεία, και «ιστορικότητα», in: “Τὸ ἀδόξιν κείνον πόνυ γλυκὰ θλιβᾶται”. *Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της δημόδους ελληνικής λογοτεχνίας στο πέρασμα από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση (1400-1600)*, *Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi (Νοέμβριος 1997, Λευκωσία)*, εκδ. επιμ. Ρ. ΑΓΑΡΙΤΟΣ – Μ. ΠΙΕΡΙΣ, Ηράκλειο 2002, 347-367.

16. Μ. ΠΙΕΡΙΣ, Osservazioni sulla letteratura medievale e rinascimentale di Cipro, in: *Aspetti di linguistica e dialettologia neograeca, Atti dell’Incontro Internazionale (Catania, 3-4 aprile 2008)*, Università degli Studi di Catania, a cura di Α. ΖΙΜΒΟΝΕ – Μ. ΜΙΑΝΟ, Acireale-Roma 2010, 55-63.

17. É. LEGRAND, *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, II, Paris 1881, LXIV-LXVI e 58-93.

18. CARBONARO, *Liriche petrarchesche fra Oriente e Occidente*, 13-16.

19. ΣΙΑΠΚΑΡΑΣ-ΠΙΤΣΙΛΛΙΔΗΣ, *Le Pétrarquisme en Chypre*. 13-31; ΕΑΔΕΜ, Πλάνες για τὶς Ρίμες Αγάπης τοῦ Μαρκιανοῦ Κώδικα IX,32, *Ἑλληνικά* 46 (1996), 363-371.

20. S.A. GEORGLADIS, Ὁ ἀνώνυμος ποιητὴς τοῦ χειρογράφου τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας, *EKEE* 19 (1992), 531-546.

21. Α. DEISSER, Le pétrarquisme grec de Marulle au canzoniere chypriote, in: *Lapithos. Chypre et l’Europe*, [vedi n. 14], 251-276.

della silloge, dalla sua struttura: è possibile, infatti, individuare al suo interno un vero e proprio *Canzoniere* di 136 componimenti, un macrotesto le cui interconnessioni lasciano spazio ad una lettura in chiave diegetica, ed un *Appendice* di 20 liriche di struttura e contenuto diversi²².

Ma torniamo al componimento del Martoretta.

In dialetto cipriota, ma traslitterata in caratteri latini sullo spartito che reca – sotto il pentagramma con la melodia - anche il testo italiano²³, la lirica è indirizzata *All'illustre signor Giovanne Singlitico di Cipro*, stando alla lettera dedicatoria che apre la raccolta e che vuole essere un omaggio del Martoretta ad uno dei signori di Cipro che lo accolsero durante una sua permanenza sull'isola, di rientro dalla Terrasanta²⁴.

Così scrive M.A. Balsano, che per prima si stupisce della presenza del componimento all'interno di una raccolta di madrigali italiani, in un suo contributo del 2015: «At the beginning there is a double clef, that means perhaps that it can be sung the first time (in Cyprian dialect) in a way, then (in Italian) in the other one. The musical sections agree with the lines: in the first measures the voices sing together in homophonic style, until the first cadenza at the end of the first verse; on the second, third and fourth they came in imitative way».

E sottolineando l'effetto visivo d'insieme del testo aggiunge: «Very well looks that the melody is a succession of semibrevis: an excellent example of eye-music, that in this case is the graphic image at the same time of pearls, eyes and stones, as the paralyzing result of the look, as in the ancient myth of Medusa».

Per poi concludere: «I think that these pieces, and this in particular, was sung at first at the Cyprian court, in the Cyprian palaces just after their composition; only later Martoretta let's print them with a view to celebrating his ancient host [...]»²⁵.

22. CARBONARO, *Liriche petrarchesche fra Oriente e Occidente*, 7-9. Una nuova analisi strutturale della raccolta è stata tentata di recente da M. Rodosthenous-Balafa, che propone una divisione delle liriche in sette categorie tematiche: RODOSTHENOUS-BALAFI, Θεματικές κατηγορίες στο κυπριακό Canzoniere, [vedi n. 1], 157-184.

23. Per l'immagine dello spartito del Martoretta si veda Fig. 1, infra, 142.

24. BALSANO, "La Martoretta di Calabria", 57-58 e 63; EADEM, *The Cyprian madrigals*, 147-148 e 153; ROMANOU, *Η Βενετία και οι ελληνικές της κατακτήσεις*, 175-176.

25. BALSANO, *The Cyprian madrigals*, 152.

La studiosa sottolinea, inoltre, che il testo italiano è riportato sulla Cinquecentina senza l'indicazione dell'autore, ma non si pronuncia sulla sua possibile attribuzione al Martoretta²⁶. K. Romanou, da parte sua, sembra escludere che il componimento cipriota possa essere una traduzione di un testo italiano e avanza l'ipotesi che il Martoretta possa aver recepito la lirica in forma di canzone, poiché forse proprio come τραγούδι circolava all'epoca a Cipro²⁷.

Dunque, abbiamo sì acquisito una nuova fonte del Canzoniere, molto probabilmente musicale, ma non ne conosciamo l'autore. Di contro, veniamo a scoprire che almeno una delle liriche del Canzoniere è stata musicata o perlomeno cantata a Cipro alla metà del XVI sec., o comunque qualche anno prima del 1554, quando viene data alle stampe.

E fin qui niente di strano, almeno in apparenza. Se non fosse che lo strambotto cipriota in questione è confluito in una silloge che sopravvive - almeno ad oggi non sono stati reperiti altri testimoni - solo nel manoscritto marciano che l'ha tramandato. E che questo *codex unicus* parrebbe risalire agli anni 1570-1582.

Il viaggio di Martoretta in Terra Santa si collocherebbe, secondo A. Balsano, negli anni compresi fra il 1552, anno di pubblicazione del secondo libro di madrigali, e il 1554, quando vide la luce il terzo²⁸. Stando, poi, a V. Pecoraro, il Pietro Singlitikò che ospitò a Cipro il Martoretta di ritorno dalla Terra Santa è nipote di Eugenio II Singlitikò Conte di Rochas cui è dedicato il primo madrigale della raccolta e che è a sua volta discendente dell'Eugenio Singlitikò nominato nel 1521 dalla Serenissima Conte di Rochas in cambio di un cospicuo prestito. Pietro, come risulta da fonti documentarie, è titolare agli inizi della seconda metà del XVI sec. del feudo di Aradippo e, dunque, di Larnaca, porto d'approdo di navi che provenivano dalla Terra Santa. Fratello di Pietro è quel Giovanni Singlitikò cui è dedicata la lirica nr. 12 del Martoretta²⁹.

26. BALSANO, *The Cyprian madrigals*, 151.

27. ROMANO, *Η Βενετία και οι ελληνικές της κατακτήσεις*, 176.

28. BALSANO, "La Martoretta di Calabria", 57.

29. PECORARO, *Giandomenico Martoretta a Cipro*, 34-36 e la bibliografia ivi citata. Sui Singlitikò di Cipro cfr., inoltre: B. ARBEL, *Greek Magnates in Venetian Cyprus: The Case of the Synglitiko Family*, *DOP* 49 (1995), 325-337. E. SKOUFARI, *Cipro Veneziana (1473-1571). Istituzioni e culture nel regno della Serenissima*, Roma 2011, 87-89, 105, 143, 154, 190 e la relativa bibliografia.

Le puntuali ricostruzioni di Balsano e Pecoraro ci offrono un appiglio cronologico di rilevante significato: poco meno di due decenni, infatti, prima della stesura del Marciano, a Cipro circolava almeno una delle liriche del Canzoniere. Ma dov'è il manoscritto che ne era latore?

E qui è d'uopo fare delle precisazioni in merito alla tradizione manoscritta della silloge cipriota.

In uno studio del 2009 dedicato alla lirica nr. 27 del Canzoniere - calco del sonetto *Il Pedante* di Fidenzio Glottochrysis Ludimagistro - attraverso l'analisi paleografica e codicologica del manoscritto e lo studio di elementi di natura filologica, abbiamo avanzato l'ipotesi che il codice marciano, che è una copia dell'originale, potesse rappresentare il terzo stadio di trasmissione dell'opera. Indicati, poi, come *terminus post quem* di composizione del sonetto nr. 27 gli anni 1545-1550, poiché è quello il periodo a cui risale la sua fonte italiana, abbiamo sottolineato l'importanza di questa lirica quale elemento probante di datazione del codice originale. Siamo pervenuti, infine, in quella sede alla conclusione che chi vergò il codice Marciano possa avere avuto fra le mani una copia dell'originale oggi perduta, chiosata e probabilmente corrotta in più punti³⁰.

Il 1554, anno di stampa della raccolta del Martoretta che ci restituisce musicato lo strambotto nr. 41 della silloge cipriota, diverrebbe, a questo punto, il *terminus ante quem* di quella copia perduta di cui abbiamo ipotizzato l'esistenza e che sarebbe circolata alla metà del Cinquecento a Cipro, dove il musicista italiano la ebbe fra le mani.

Lo strambotto musicato dal Martoretta, inoltre, presenta, come già osservato da K. Romanou e da D. Holton³¹, alcune sostanziali differenze, in particolare ai vv. 3 e 6, rispetto al testo del Marciano che lo tramanda nella forma seguente:

Ὁ πόθος εἰς δυὸ χεῖλη κουρελλένα
μαργαριτάρια κάποσα φυτεύγει,
δείχνει μὲ τέχνην κ' ἔχει τα χωσιμένα
κάθα ποὺ θέλει κάποιον νὰ δοξεύγη

30. Si veda G. CARBONARO, Il sonetto 27 del Canzoniere cipriota del cod. Marc. Gr. IX. 32 (= 1287), *Le forme e la storia* n.s. II, 2 (2009), 9-19, in particolare 14-15.

31. ROMANOU, Η Βενετία και οι ελληνικές της κατακτήσεις, 176; HOLTON, The role of translation, 250 e nota 9.

5 ἀποὺ δυνὸ μιμάτια στέκουν βλεπημένα
καὶ μ' ἔναν τίτοιον μὸδον τὰ κηβεύγει
κι ὄτις γιὰ κείνα νὰ σκαλέψη χνάριν
βουργὰ τὰ μιμάτια κάμνουν τολ λιθάριν.

Ovvero:

*Amor fra due labbra coralline
pianta tante perle,
ad arte le mostra e le tiene nascoste
ogni volta che vuole colpir qualcuno;*
5 *dagli occhi son vegliate di continuo
e Amor ne ha cura in tal modo
che chiunque per loro muova un passo
tosto gli occhi lo convertono in pietra*³².

La Cinquecentina veneziana reca, vergato sullo spartito, il seguente testo³³:

*O Pòthos is diò chili kourellèna
Margaritària kàposa fitèvghi
Dichni me tèchnin k'èchita krimèna
Kàtha pu thèli kàpion na doxèvghi;
Apù diò mmàtia stèkun vlepimèna
Ke m'ènan tition nòmōn*³⁴ *tà kivèvghi
K'òtis ghià kina na skalèpsi chnàri
Vurgà ta mmàtia kàmnun tol lithàri.*

Ed in successione la fonte italiana:

*In mezzo due vermiglie e fresche rose
Più perle oriental Amor possiede*

32. Testo greco e traduzione sono tratti da CARBONARO, *Liriche petrarchesche fra Oriente e Occidente*, 72-73.

33. Per il testo greco traslitterato in caratteri latini e quello italiano di seguito riportati cfr. BALSANO, *The Cyprian madrigals*, 151-152.

34. Siamo qui intervenuti ripristinando la lezione «nōmon» trādita dalla stampa veneziana (cfr. infra, Fig. 1, 142) inspiegabilmente sostituita dalla Balsano con «modon», che altro non è che la lezione del codice Marciano (cfr. infra, fig. 4, 143).

*E con tal'arte hor mostra hor tien' ascose
 Che spesso coglie tal chi non s'avede;
 Alla cui guardia doi begli occhi pose
 Et dura legge al bel tesoro diede,
 Che chi per coglier perle muove il passo
 Da gli occhi è convertito in duro sasso³⁵.*

Il testo a stampa, dunque, presenta al v. 3 la lezione «k'èchita krimèna», laddove il Marciano tramanda, al verso corrispondente «κ(αι) χι τα χωσιμένα», ovvero «κ' ἔχει τα χωσιμένα».

Non si tratta di certo di una variazione *metri causa*, visto che l'assetto dell'endecasillabo non viene intaccato dalla sostituzione di un termine con l'altro e che la rima baciata viene rispettata in entrambe i casi. Nè pare pensabile che si tratti di una correzione inserita dal Martoretta o da chi compilò lo spartito della Cinquecentina, visto che i restanti versi, fatte salve alcune corrottele presumibilmente meccaniche, non presentano altre variazioni rispetto a quelli traditi dal Marciano.

Analogo il caso del v. 6 dove, a fronte della lezione «nomon» della stampa veneziana – che traduce perfettamente il termine «legge» del testo italiano che ne è la fonte – il Marciano restituisce «μοδον», ovvero «μόδον», che tra l'altro non risulta altrimenti attestato nel Canzoniere cipriota.

Sembra evidente, pertanto, che siamo di fronte a varianti testuali e qui nasce il dubbio: visto che il Marciano è, fino a prova contraria, successivo alla stampa veneziana, la lezione «krimèna» – che traslitterata in greco diverrebbe «κρυμμένα» e ricorre anche in altre liriche del Canzoniere Marciano³⁶ – è imputabile al compilatore di quella che abbiamo definito “copia perduta” della silloge, cui presumibilmente Martoretta ha attinto il componimento, o era già presente nell'originale? E qualora la variante risalga, invece, al compilatore del codice Marciano, essendo i participi «κρυμμένα» (< κρυβγω) e «χωσιμένα» (< χώννω) sinonimi e risultando

35. Espressione che riecheggia il v. 8 della lirica 19 del Canzoniere cipriota, la cui fonte è un sonetto di Serafino Aquilano che al verso corrispondente recita *D'omini son conversi in pietra dura*, cfr. CARBONARO, *Liriche petrarchesche fra Oriente e Occidente*, 52-55 e 280-281.

36. Nella lirica 45, in particolare, ricorrono sia «κρυμμένη» che «χωσιμένη», rispettivamente ai vv. 2 e 4, cfr. CARBONARO, 74-75.

entrambe attestati nel dialetto cipriota³⁷, cosa lo ha indotto proprio in questo verso ad allontanarsi dalla lezione tramandata dal manoscritto che aveva fra le mani e a preferire l'una forma all'altra? E ancora: visto che al v. 6 il termine «νόμου» della stampa veneziana è perfettamente coerente con la fonte italiana, la variante «μόδου» del Marciano è imputabile al suo compilatore, o si trovava nell'originale, da cui la stampa veneziana si è evidentemente discostata, almeno in questi punti?

D. Holton così si interroga in merito: «Are these differences to be seen as lapses of memory, perhaps on the part of the person who dictated it to Martoretta? Or evidence of a different manuscript tradition?»³⁸.

Al di là delle implicazioni che sul piano filologico e linguistico questi interrogativi possano avere, la presenza di varianti testuali del codice Marciano rispetto alla stampa veneziana corroborerebbe l'ipotesi di chi scrive che la tradizione manoscritta del Canzoniere cipriota abbia conosciuto tre tappe: manoscritto originale (fine XV-metà del XVI sec.) > copia perduta (1550-1554 ca.) > codice Marciano (ca. 1570-1582).

Sul profilo paleografico e codicologico, anche la grafia fonetica in caratteri latini della stampa veneziana desta curiosità: non siamo, infatti, in grado di stabilire, con gli elementi di cui siamo in possesso, se sia stato il Martoretta a vergare, o a fare vergare, lo strambotto in caratteri latini per comodità di lettura da parte sua e dei cantori a cui lo spartito era destinato, o se la copia del manoscritto donde la lirica era stata tratta fosse già in caratteri latini.

37. Sui participi «κρυμμένα» (< κρύβγω) e «χωσμένα» (< χώννω) cfr. A. SAKELLARIOS, *Τὰ Κυπριακά, ἤτοι γεωγραφία, ἱστορία καὶ γλῶσσα τῆς νήσου Κύπρου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον*, 2 τ., Atene 1891, τ. Β' (*Ἡ ἐν Κύπρῳ γλῶσσα*), s.v. Li registra come aggettivi sotto un unico lemma («Χοσμένος, η, ον. Κρυμμένος, η, ον. *nascosto, ascosto*») A. DA SOMAVERA, *Θησαυρὸς τῆς ῥωμαϊκῆς καὶ τῆς φραγκικῆς γλώσσας, ἤγουν λεξικὸν ῥωμαϊκόν, ἔργον ὀψίγονον ἀπὸ τὸν πατέρα Ἀλέξιον τὸν Σουμβαβεραῖον. Tesoro della lingua greca-volgare ed italiana cioè ricchissimo dizionario greco-volgare et italiano, opera postuma del Padre Alessio da Somavera*, 2 voll., Parigi 1709, s.v. Cfr., inoltre, R. PAPANGELOU, *Το Κυπριακὸ Ἰδίωμα. Μέγα Κυπρο-ἑλληνο-ἀγγλικὸ (καὶ μὲ λατινικὴ ὀρολογία) λεξικό*, Athina 2001, s.v.

38. Holton nel suo intervento rileva anche differenze al v. 2 («capos' affendeugi» della stampa veneziana vs «καποσα φυτεβγι», ovvero «φυτεύγει» del Marciano) e al v. 4 («catha na theli capius» della stampa veneziana vs «καθα που θελι καπγιον», ovvero «κάθα ποὺ θέλει κάποιον» del Marciano) dello strambotto, ma più che varianti testuali sembrerebbero, questi, in verità, errori di trascrizione: HOLTON, *The role of translation*, 250 e nota 9.

Congettura, quest'ultima, non del tutto priva di fondamento, se si pensa che il codice Marciano, vergato in grafia fonetica greca di chiara matrice cipriota, tradisce abitudini grafiche latine del suo copista che, quindi, potrebbe aver traslitterato di suo pugno in caratteri greci il manoscritto in grafia latina su cui esemplò la sua copia. Potrebbe, questa, essere una possibile risposta al perché il Marciano, copia maldestra e frettolosa per come si rivela, ci trasmetta un testo corrotto in più punti e privo di segni diacritici, manchi delle miniature probabilmente presenti nell'originale e riporti in margine, talora abbreviandolo, il ritornello di alcune liriche³⁹.

Tutte ipotesi, queste, che richiedono di essere verificate ma che potrebbero aprire nuovi squarci ai fini del reperimento di quella "copia perduta" recante una redazione non pervenuta della silloge⁴⁰ che, alla luce di queste riflessioni, potrebbe essere stata vergata in caratteri latini.

Non sarebbe, del resto, il primo caso del genere: opere celebri della letteratura greca medievale sono state tramandate in grafia latina. Si pensi, solo per citare alcuni casi noti ai più, all'Ἐρωφίλη, vergata in caratteri latini su un codice appartenuto alla famiglia zantiota Carrer e poi traslitterata in caratteri greci da Ματθαῖος Κιγάλας che la pubblicò nel 1637⁴¹; o alla Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, tramandata in grafia latina dal *Marc. Gr.* XI,19 (= 1394) ai ff. 210r-231r⁴²; per non parlare del manoscritto, sempre in caratteri latini, magistralmente traslitterato dall'anonimo curatore cretese cui si deve la prima edizione veneziana del 1713 dell'Ἐρωτόκριτος⁴³.

39. Sulla grafia del codice Marciano cfr. CARBONARO, *Liriche petrarchesche fra Oriente e Occidente*, 16-18. A titolo esemplificativo, pubblichiamo in appendice al presente contributo le immagini dei ff. 3r (= 273r), 10r (= 280r) e 19v (= 289v) del manoscritto, contenenti rispettivamente la lirica di apertura del canzoniere (nr. 1), un sonetto bilingue (nr. 15) e gli strambotti nn. 40 e 41, il secondo dei quali è quello musicato dal Martoretta (vedi infra, Fig. 2-4, 142-143).

40. CARBONARO, Il sonetto 27 del Canzoniere cipriota, 15; EADEM, *Liriche petrarchesche fra Oriente e Occidente*, 18.

41. Oltre a questo manoscritto, oggi perduto, altri due codici dell'Ἐρωφίλη sono stati vergati in grafia latina, cfr. E. LAMPAKI, *A comparative study of the manuscript tradition and early printed editions of the cretan tragedy Erofilis and its interludes*, PhD Dissertation University of Cambridge 2014 [<https://www.repository.cam.ac.uk/handle/1810/246286>].

42. W. F. BAKKER - A. F. VAN GEMERT, *Η Θυσία του Αβραάμ*. Κριτική έκδοση, Ηράκλειο 1996.

43. S. KAKLAMANIS, Note sulla tradizione manoscritta dell'Erotokritos, *Κρητικά Χρονικά* 33 (2013), 95-120.

Le indagini, dunque, dovrebbero rivolgersi a codici catalogati come miscellanei se non, addirittura, come italiani. Basti rammentare, a mo' d'esempio, che un manoscritto miscelaneo Marciano registrato come italiano, il *cod. It. XI,6* (= 7222) del XVI sec. tramanda gli *Oracoli* di Leone il Saggio e sembra essere vergato da un copista bilingue⁴⁴.

Oltre alle prospettive di ricerca che l'acquisizione della lirica cipriota nr. 41 edita fra i madrigali del Martoretta apre in relazione all'incidenza delle fonti musicali nell'opera e alla ricostruzione della sua tradizione manoscritta, un dato emerge: almeno una delle liriche che fanno parte del Canzoniere Marciano fu conosciuta e cantata presso le corti dei signori di Cipro, come la raccolta di Martoretta dimostra.

Se le cose stessero realmente in questi termini, allora la fortuna della lirica nr. 41 come testo musicale costituirebbe un'ulteriore prova della diffusione del Canzoniere cipriota al di fuori dell'ambiente della sua composizione⁴⁵ e ne corroborerebbe il valore come testimone della circolazione di testi che hanno connotato quell'Europa rinascimentale in cui la Grecia insulare, Cipro e Creta in particolare, rappresentarono un significativo crocevia culturale.

44. E. MIONI, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices Graeci manuscripti, III: Codices in classes nonan, decimam, undecimam inclusos et supplementa continens*, Roma 1973, 179-180. Abbiamo visionato il codice che, nelle pagine che contengono gli oracoli di Leone il Saggio, presenta il testo italiano sul *verso* e il testo greco corrispondente, con la relativa miniatura esplicativa, sul *recto*; la visione comparativa delle due scritture induce ad ipotizzare che il copista sia perfettamente bilingue. Su questo manoscritto si veda, inoltre, A. RIGO, *Oracula Leonis*, Padova 1988, 74 e 97.

45. Si veda supra, 132, nota 11.

All' illustre signor Gioanne singlitico di Cipro Il Martoretta. CANTUS 12

Potos isdio chj li curellena Margaritaria capos' affendeus
 In mezzo due uermiglie fresche rose Piu ven' oriental' Amor possies

gi ij Diceni metechni chie chj ta crimena
 de ij E contal' arte hor mostr' hor tien na cose

catha na tbeli capius na doxeuot ij Apudio matia stecu
 che spello coglie tal chi non s' auede ij alla cui guardia doi bes

ule pimena chie me ne natition ij nomon tachuegi chio tis iachina na scalesi dnari ij
 gliochi pose er dura legge ij al bel theforo diede che chi per coglier verte muou' il passo ij

vurga tamatia camundo lithari ij
 Da gliochie couertit' in du ro sasso ij

Fig. 1: *Cantus / del Martoretta / Il Terzo libro di madrigali / A quattro voci, con cinque Madrigali del Primo Libro da lui Novamente / corretti & dati in luce, col Titolo di coloro per cui li ha composti.* Venezia, Antonio Gardane 1554, *Cantus 12* (Bayerische StaatsBibliothek München, Musikabteilung, 4 Mus.pr. 96#Beibd.4", p. 14, urn:nbn:de:vbv:12-bsb00071902-7).

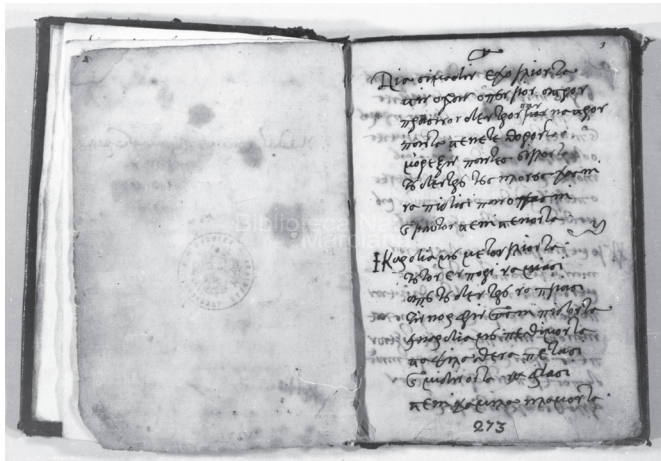


Fig. 2: Cod. Marc. Gr. IX. 32 (=1287), 2a metà XVI sec., f. 3 *recto* (=273 *recto*): lirica nr. 1 del Canzoniere cipriota (Su concessione del Ministero dei Beni e delle Attività Culturali e del Turismo - Biblioteca Nazionale Marciana. Divieto di riproduzione).

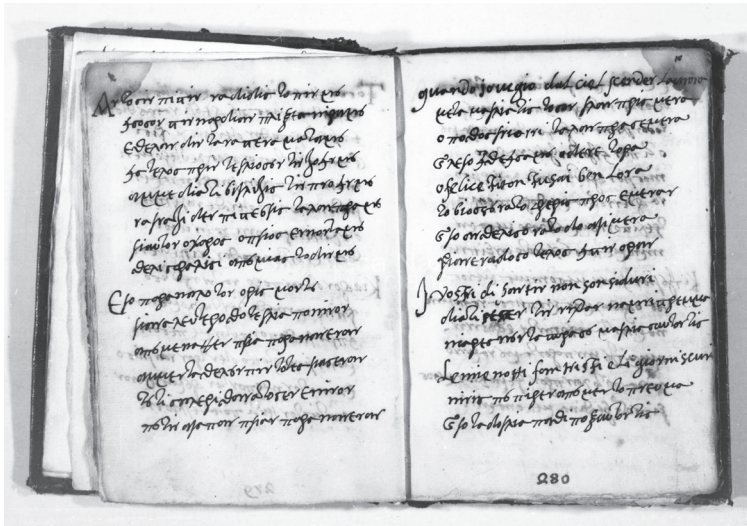


Fig. 3: Cod. Marc. Gr. IX. 32 (=1287), 2a metà XVI sec., f. 10 recto (=280 recto): lirica nr. 15 del Canzoniere cipriota (Su concessione del Ministero dei Beni e delle Attività Culturali e del Turismo – Biblioteca Nazionale Marciana. Divieto di riproduzione).

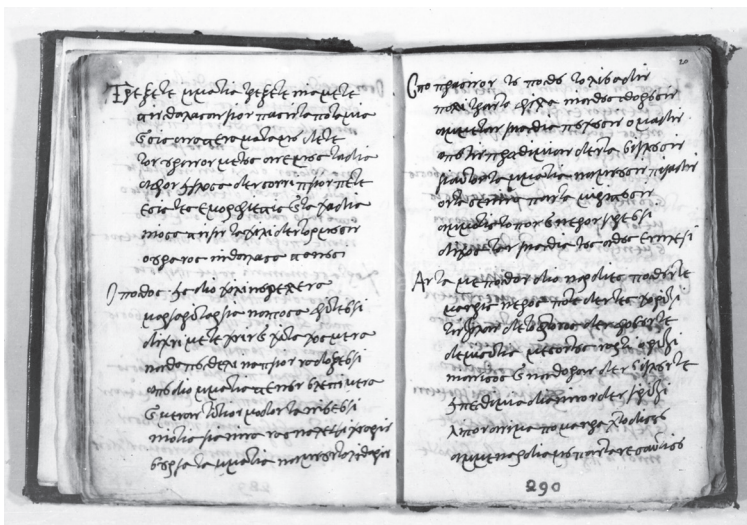


Fig. 4: Cod. Marc. Gr. IX. 32 (=1287), 2a metà XVI sec., f. 19 verso (=289 verso): liriche nn. 40 e 41 del Canzoniere cipriota (Su concessione del Ministero dei Beni e delle Attività Culturali e del Turismo – Biblioteca Nazionale Marciana. Divieto di riproduzione).

ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΗ ΣΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ CANZONIERE
ΤΟΥ ΚΩΔ. MARC. GR. IX. 32 (=1287): Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΠΟΙΗΜΑΤΟΣ ΑΡ. 41

Μοναδική μαρτυρία του Πετραρχισμού της Αναγέννησης στην Ελλάδα, το κυπριακό Canzoniere του Marc. Gr. IX.32 (=1287) περιέχει 156 ποιήματα, αρκετά από τα οποία βασίζονται σε στίχους του Πετράρχη και στην ποιητική παραγωγή του Πετραρχισμού, και αποκαλύπτουν την επίδραση μελοποιημένων συνθέσεων Ιταλών συγγραφέων του 15ου και 16ου αιώνα. Το άρθρο επικεντρώνεται στην περίπτωση του strambotto αρ. 41 που εκδόθηκε (στα κυπριακά και στα ιταλικά) στη Βενετία το 1554, σε μια ιταλική μουσική συλλογή του μουσικοσυνθέτη Giandomenico Martoretta. Το ποίημα αυτό ανοίγει νέους ορίζοντες έρευνας γύρω από τις πηγές και τη διάδοση του κυπριακού Canzoniere τον 16ο αιώνα και παρέχει ενδιαφέροντα στοιχεία για την ανασύσταση της χειρόγραφης παράδοσής του.

ΣΟΦΙΑ ΓΕΡΜΑΝΙΔΟΥ

ΜΙΑ ΜΟΡΦΗ «ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΥ» ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ:
ΓΕΩΡΓΙΚΕΣ ΔΟΛΙΟΦΘΟΡΕΣ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΩΣ ΦΟΝΙΚΑ ΟΠΛΑ*

Στα *Τακτικά* του αυτοκράτορα Λέων ΣΤ΄ περιλαμβάνει μια ενδιαφέρουσα –για το περιεχόμενο ενός στρατιωτικού εγχειριδίου– παρατήρηση, διαπιστώνοντας πως δύο γὰρ ταῦτα μοι δοκοῦσιν ἐπιτηδεύματα λίαν ἀναγκαῖα πρὸς ἔθνους σύστασιν καὶ διαμονήν, γεωργικὴ μὲν τρέφουσα καὶ αὔξουσα τοὺς στρατιώτας, στρατιωτικὴ δὲ ἐκδικοῦσα καὶ περιφυλάττουσα τοὺς γεωργούς¹. Η αλληλεξάρτηση των στρατιωτών με τους γεωργούς, της στρατιωτικής τεχνικής με τη γεωργική τέχνη, των όπλων με τα εργαλεία και κατ' επέκταση ο συσχετισμός του στρατιώτη με τον αγρότη υπήρξε ιστορική πραγματικότητα του Βυζαντίου². Ωστόσο,

* Η παρούσα εργασία εντάσσεται σε ένα γενικότερο πλαίσιο μελέτης του αγροτικού πολιτισμού του Βυζαντίου, σε μεταδιδασκτορικό επίπεδο, και πραγματοποιήθηκε με ερευνητική άδεια από το Υπουργείο Πολιτισμού και χρηματοδότηση από το Πανεπιστήμιο Notre Dame (IN). Ευχαριστώ πολύ για τη βοήθειά τους την κ. Μαρία Λεοντσίνη, για την παροχή βιβλιογραφίας, τους συναδέλφους φίλους αρχαιολόγους κ. Ελένη Μπαρμπάριτσα και κ. Δημήτρη Λιάκο, για την παροχή πληροφοριών και διευκολύνσεων. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω και στη μονή Βατοπεδίου, την Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους, τα ΓΑΚ Μεσσηνίας, τον κ. Ι. Σπαθαράκη και την κ. Β. Τσαμαδά για την παραχώρηση χρήσης των φωτογραφιών των εικόνων 1, 2, 3, 4, 6, 11.

1. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, έκδ. G. DENNIS, *The Taktika of Leo VI. Text, Translation, and Commentary* [Dumbarton Oaks Texts 12 - CFHB 49], Washington D.C. 2010 (αναθεωρημένη έκδοση 2014), 196-199, διάταξη ΙΑ΄, παρ. 9, στχ. 47-50, παρομοίως 610, διάταξη Κ΄, παρ. σθ΄, στχ. 1077-1078 [στο εξής: Λέοντος Στ΄ *Τακτικά*]. Για σχολιασμό: J. HALDON, *A critical commentary on the Taktika of Leo VI* [Dumbarton Oaks Studies 44], Washington 2014, 247.

2. Συνοπτικά για το ευρύ αυτό θέμα: M. KAPLAN, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle: propriété et exploitation du sol*, Paris 1992, 231-253. J. HALDON, *Military*

σε συνθήκες πολέμου, η δημιουργική σχέση αυτών των δύο ιδιοτήτων οδηγήθηκε σε μια ιδιάζουσα παρέκκλιση, αυτήν της πρόκλησης και άσκησης βίας προς και από τη γη και το φυσικό περιβάλλον, προς επιδίωξη της ολοκληρωτικής καθυπόταξης των αντιπάλων.

Η υποδούλωση εχθρικών εδαφών μέσω της καταστροφής της σοδειάς, της πρόκλησης λιμού και της μόλυνσης του νερού αποτέλεσε αρχέγονη πολεμική στρατηγική, πρωτόγονη εκτελεστικά και κοινότοπη σε συχνότητα. Η μορφή αυτή του «περιβαλλοντικού», συμβατικά καλούμενου, πολέμου έχει μακροαίωνα μυθολογική και πιθανόν εξίσου μακρά ιστορική παράδοση, διαπολιτισμικά και διαχρονικά³. Στη συγκεκριμένη μελέτη επιδιώκεται μόνο η επιλεκτική παρουσίαση, μέσω των γραπτών και εικονογραφικών μαρτυριών, των ιδιαίτερα ιδιαιζόντων μέσων και πρωτότυπων μεθόδων που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια πολεμικών συγκρούσεων στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο.

Η *Παλαιά Διαθήκη* βρίθει σχετικών αναφορών, αμφίβολων λίγο ή πολύ ως προς την ιστορική τους επαλήθευση⁴ αλλά προβεβλημένων στη βυζαντινή εικονογραφία, αφού αποτέλεσαν συχνό θέμα, κυρίως σε Οκτατεύχους. Στα πιο ασυνήθιστα παραδείγματα γεωργικής δολιοφθοράς συγκαταλέγεται το τέχνασμα του Σαμψών να κατακαύσει τις σοδειές των Φιλισταίων ανάβοντας δαυλούς σε ουρές εκατοντάδων αλεπούδων (εικ. 1)⁵. Σε άλλες περιστάσεις αντεκδίκησης επιχειρείται

service, military lands, and the status of soldiers: Current problems and interpretations, *DOP* 47(1993), 21-28: 54. P. MAGDALINO, The Byzantine army and the land: from stratiotikon ktema to military pronoia, στο: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος - 12ος αι.)*, επιμ. έκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ [Διεθνή Συμπόσια 4 / ΕΙΕ-ΙΒΕ], Αθήνα 1997, 15-36, αναδημοσιευμένο στον τόμο J. HALDON, *Byzantine warfare* [The International Library of Essays on Military History], Aldershot - Burlington, 167-188. I. R. PETERSEN, *Siege warfare and military organization in the successor states (400-800 AD)*. *Byzantium, the West and Islam*, Leiden - Boston 2013, 142 κ. α.

3. A. MAYOR, *Greek Fire, Poison Arrows and Scorpion Bombs. Biological and chemical warfare in the Ancient World*, New York - London 2003 (επανεκδόση 2008), 99-112.

4. Y. YADIN, *The art of warfare in biblical lands in the light of archaeological study*, τ. 2, New York - Toronto - London 1963, 318, 320-322.

5. *Κριταί* ΙΕ΄ 4-5: Στον κώδ. 602, φ. 440ν, της Μονής Βατοπεδίου, περ. 1270-1300: Π. ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ά., *Οί θησαυροί του Αγίου Όρους: εικονογραφημένα χειρόγραφα, παραστάσεις - επίτιπλα - αρχικά γράμματα*. Μ. Βατοπεδίου, Μ. Ζωγράφου, Μ. Σταυρο-νικήτα, Μ. Ξενοφώντος, τ. Δ΄, Αθήνα 1991, 101, εικ. 175. Γ. ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ, *Ζωγραφική*

σκόπιμη και μεθοδευμένη αποψίλωση της περιοχής με τα πρωτόγονα μέσα της εποχής, χειρωνακτικά με κλαδευτήρια ή και με πυρπόληση (εικ. 2⁶, εικ. 3⁷). Ο Μωυσής προειδοποιεί ότι η θεϊκή οργή θα αφανίσει τα γεωργικά προϊόντα και θα πυρπολήσει τη γη των Εβραίων⁸. Στις πληγές των Αιγυπτίων συγκαταλέγεται, εκτός των άλλων, και η μόλυνση των ποταμών⁹.

Η ευκαιριακή, συγκυριακή χρήση παρόμοιων τακτικών αναβαθμίστηκε και τυπικά σε στρατιωτική πρακτική κατά τη ρωμαϊκή εποχή¹⁰. Ο Βεγέτιος αναγνωρίζεται ως ο θεωρητικός αντιπρόσωπος αυτής της μορφής πολέμου¹¹, της οποίας η ουσία συμπυκνώνεται στην περίφημη ρήση του ότι ο λιμός θεωρείται πολύ πιο αποτελεσματικό μέσο

βυζαντινών χειρογράφων, Αθήνα 1995, 177, εικ. 198, 255-256. K. WEITZMANN – M. BERNABÒ, *The Byzantine Octateuchs*, v. 2, Princeton NJ 1999, εικ. 1511. Στους κώδ. Vat. Gr. 746, φ. 492v, περ. 1125-55 και Vat. Gr. 747, φ. 249v, περ. 1050-75: στο ίδιο, εικ. 1509 και 1508. J. LOWDEN, *The Octateuchs: a study in Byzantine manuscript illumination*, Pennsylvania 1992, εικ. 74, 75.

6. *Ιησούς του Ναυή* ΙΖ' 18: Στον κώδ. 602, φ. 380r, της Μονής Βατοπεδίου, περ. 1270-1300: ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ά., *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους*, 85, εικ. 132. WEITZMANN – BERNABÒ, *Byzantine Octateuchs*, εικ. 1345. Στους κώδ. Vat. Gr. 746, φ. 477r, περ. 1125-55, Vat. Gr. 747, φ. 241r, περ. 1050-75 και Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης Α1, φ. 244r, περ. 1125-55: Στο ίδιο, εικ. 1344, 1342, 1343.

7. *Κριταί* ΣΤ' 4: Στον κώδ. 602, φ. 415v, της Μονής Βατοπεδίου, περ. 1270-1300: ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ά., *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους*, 93, εικ. 155. WEITZMANN – BERNABÒ, *Byzantine Octateuchs*, εικ. 1435. Στους κώδ. Vat. Gr. 746, φ. 477r, περ. 1125-55, Vat. Gr. 747, φ. 241r, περ. 1050-75, Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης Α1, φ. 244r, περ. 1125-55: Στο ίδιο, εικ. 1434, 1432, 1433.

8. *Δευτερονόμιο* ΛΒ' 23-26.

9. *Έξοδος* Ζ' 21.

10. Αυτό βέβαια δεν έγινε μόνο για πολεμικούς σκοπούς αλλά και για πρακτικούς λόγους, λόγω της υπέρμετρης ανάγκης για ξυλεία και καλλιεργημένες εκτάσεις. Έχει επίσης ανασκευαστεί η παλαιότερη αποκλειστική, σχεδόν, απόδοση στον ρωμαϊκό στρατό εφαρμογών αποδασώσεων και αποψίλώσεων γης. W. E. HANSON, *Forest clearance and the Roman army*, *Britannia* 27(1996), 354-358.

11. C. ALLMAND, *The de re militari of Vegetius. The reception, transmission and legacy of a Roman text in the Middle Ages*, Cambridge Mass. 2011, 317-318. Ο HALDON, *A critical commentary*, σποραδικά, κάνει λόγο για παρόμοια τεχνάσματα που αναφέρονται στα στρατιωτικά εγχειρίδια του Ονησάνδρου, του Πολύαινου και του Φροντίνου. Βλ. και Ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Εναλλακτικές μορφές πολιορκητικού πολέμου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα: η «κλεψία»*, *Βυζαντιακά* 30 (2012-13), 346-347.

κυριαρχίας από τη μάχη, αντιστοίχως η πείνα πολύ πιο άγρια από το σπαθί¹². Η αξιωματική αυτή έκφραση φαίνεται πως ενέπνευσε τους μεταγενέστερους συγγραφείς βυζαντινών πολεμικών εγχειριδίων, καθώς τους οδήγησε στην παράθεση παρόμοιων νουθεσιών¹³. Πλέον, ο αφανισμός των εχθρικών γαιών θεωρήθηκε ένας αναίμακτος, παθητικός αλλά αποτελεσματικός τρόπος κυριαρχίας, λόγω κυρίως του διπλού, πρακτικού και ψυχολογικού, αντίκτυπού του στην αντοχή και το ηθικό των αντιπάλων. Αν και δεν έχει γίνει κάποια ειδική, αποκλειστική μελέτη για τη μεθοδευμένη και συστηματική εφαρμογή, κυρίως την απενοχοποίηση αυτού του ιδιόρρυθμου τρόπου πολέμου, θεωρείται ότι επικράτησε κυρίως κατά την πρωτο- και μεσοβυζαντινή εποχή¹⁴, χωρίς βέβαια να εκλείψει ποτέ.

12. Vegetius, *Epitoma rei militaris*, έκδ. C. LANG, *Flavi Vegeti Renati Epitoma rei militaris*, Lipsiae 1885, βιβλίο III, κεφ. 3 και 26. N. P. MILNER, *Vegetius: Epitome of military science*, Liverpool 1993, 65, 108, 111. F. MÜLLER, *Vegetius. Abriss des Militärwesens*, Stuttgart 1997, 112.

13. Λέοντος ΣΤ΄ Τακτικά: ἡ λιμῶ τοὺς πολεμίους βλέπτειν καλὸν ἐστίν, 554-555, διάταξη Κ΄, παρ. να΄, στχ. 265. *Στρατηγικὸν Μαυρικίου*, έκδ. G. DENNIS, μετάφρ. E. GAMILLSCHG, *Das Strategikon des Maurikios* [CFHB 17], Wien 1981, 282, λόγος Η΄, κεφ. β΄, παρ. 28, στχ. 76-77 (39ν) [στο εξής: *Στρατηγικὸν Μαυρικίου*] και G. DENNIS, *Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine military strategy*, Pennsylvania 1984, 83, παρ. 4.: μέγιστα κατορθοὶ στρατηγὸς λιμῶ τὴν τῶν πολεμίων δύναμιν μᾶλλον ἢ τοῖς ὄπλοις. Είναι ενδιαφέρον ότι η έκφραση κατατάσσεται στα «Γνωμικά», κατέχοντας δηλ. αξιωματική ισχύ. Πβλ. *Three Byzantine military treatises* έκδ. G. T. DENNIS [Dumbarton Oaks Texts 9 - CFHB 25], Washington D. C. 1985: ἀρχὴ δὲ καὶ τέλος πάσης φυλακῆς τὰ τε σιτία καὶ τὰ πόματα, 22, κεφ. στ΄, στχ. 31 (Ἄωνύμου βιβλίον τακτικόν), επίσης ἴνα ... σπάνιν ἔχοντες τροφῶν ἀναγκασθῶσιν ὑποστρέψαι, 210, κεφ. ιη΄, στχ. 12 (Περὶ στρατηγείας).

14. Σύντομη αναφορά από τον W. E. KAEGI, Some thoughts on Byzantine military strategy, *Hellenic Studies Lecture* 1983, 11, αναδημοσιευμένο στο HALDON, *Byzantine warfare*, 261. Για την εξοικείωση και προτίμηση των Βυζαντινών σε μεθόδους ψυχολογικής επιβάρυνσης και κάμψης του ηθικού των αντιπάλων μέσω της καταστροφής των εδωδύμων προμηθειών ή των πόρων διατροφής, M. J. DECKER, *The Byzantine art of war*, Pennsylvania 2013, 133-136, 160. Ενδιαφέρουσα είναι η προσέγγιση του F. CURTA, Peasants as "Makeshift Soldiers for the Occasion": Sixth-Century Settlement Patterns in the Balkans, στο: T. S. BURNS - J. W. EADIE (επιμ. έκδ.), *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity*, East Lansing 2001, 199-217. Ο ΙΛΙΟΣ, *Horsemen in forts or peasants in villages? Remarks on the Archaeology of Warfare in the 6th to 7th c. Balkans*, στο: *War and Warfare in Late Antiquity*, επιμ. έκδ. A. SARANTIS - N. CHRISTIE, Leiden - Boston 2013, 809-850.

Στα βυζαντινά πολεμικά εγχειρίδια βρίσκονται, επανειλημμένα, προτροπές αλλά και συμβουλές για την υιοθέτηση παλαιών ή την επινόηση νέων τεχνασμάτων υποδούλωσης μιας εχθρικής χώρας μέσω καταστροφής της φύσης και του γεωργικά παραγωγικού πεδίου της. Οι περισσότερες και πιο επίμονες εκφράζονται στα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ΄ (886-912) και συνοψίζονται στην αποψίλωση, με διάφορους τρόπους, των καλλιεργημένων εκτάσεων. Η επαναλαμβανόμενη χρήση των ρημάτων *φθείρειν*, *κατακαίειν*, *κατατέμνειν* και των εκφράσεων *καρπῶν ἔνδεια ἐλάττονας ποιεῖ*, *ἀφανίζειν δαπάνας* για την εχθρική γη καταδεικνύει ότι η σιτοφθορία και γενικά η καταστροφή των πόρων διατροφής μέσω, κυρίως, της πυρπόλησής τους, αποτελούσε κύριο μέσο κάμψης του αντιπάλου¹⁵. Χαρακτηριστικό είναι ότι προτείνεται η οργάνωση επιχειρήσεων μέσα στην καρδιά του καλοκαιριού, όταν τα χόρτα θα καίγονται ευκολότερα¹⁶. Ακόμα και τα βοσκοτόπια συνιστάται να πυρπολούνται ή ολοκληρωτικά να εξαφανίζονται (*καταδαπανῆσαι*), ως μέσο αφανισμού των αλόγων από ασιτία¹⁷. Σε αυτό συμφωνεί και ο Κεκαυμένος που αναφέρει παρομοίως πως η έλλειψη ζωοτροφών και βοσκημάτων μπορεί να αποτελέσει αιτία εξασθένησης του εχθρού¹⁸.

15. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 160-161, διάταξη Θ΄, παρ. 22, στχ. 97-100, 416-417, διάταξη ΙΖ΄, παρ. 59, στχ. 346-347, 632-633, επίλογος, παρ. μιστ΄, στχ. 182-183. *Three military treatises*, 302, κεφ. κα΄, στχ. 10-12 (*Ανωνύμου βιβλίον τακτικόν*). E. McGEER, *Sowing the dragon's teeth: Byzantine warfare in the tenth century* [Dumbarton Oaks Studies 33], Washington D.C. 1995, 146, κεφ. 63, στχ. 85-86, 152, κεφ. 65, στχ. 6-7, 9 (*Ἐκ τῶν Τακτικῶν Νικηφόρου τοῦ Οὐρανοῦ*). Για τις πυρπολήσεις γενικά ως πολεμική τακτική: T. G. KOLIAS, *Das Feuer im byzantinischen Kriegswesen*, στο: *Il fuoco nell'alto medioevo* [Settimane di Studio della Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 60], Spoleto 2013, 839-855, με σχετική βιβλιογραφία.

16. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 378-379, διάταξη ΙΕ΄, παρ. 62, στχ. 381. *Στρατηγικόν Μαυρικίου*, 348-349, λόγος Ι΄, κεφ. δ΄, στχ. 36-39 (76ν). DENNIS, *Maurice's Strategikon*, 111. Βλ. επίσης περιπτώσεις όπου χρησιμοποιείται θειάφι για καύσιμη ύλη: KOLIAS, *Das Feuer*, 842.

17. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 376-377, διάταξη ΙΕ΄, παρ. 57, στχ. 354-355.

18. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, έκδ. B. WASSILIEWSKY - V. JERNSTEDT, *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris De officiis regis libellus* [Academia Caesarea Scientiarum], St. Petersburg 1896 (ανατύπωση Amsterdam 1965), 23, παρ. ξε΄, στχ. 19-20. Δ. ΤΣΟΥΚΑΡΑΚΗΣ, *Κεκαυμένος, Στρατηγικόν* [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας 2], Αθήνα 1988, 94-95, κεφ. 28.

Η συντήρηση των πόρων διατροφής θεωρείται χρήσιμη μόνο σε περίπτωση επιστροφής του στρατού από τα ίδια μέρη¹⁹, ενώ μάλιστα ανάγεται σε υποχρέωση του στρατεύματος να παραδίδει τις κρατικές καλλιεργημένες εκτάσεις χωρίς φθορές στους κατόχους τους²⁰. Ο θειρισμός, ο οποίος λάμβανε χώρα τον Ιούνιο ή γενικά τους καλοκαιρινούς μήνες, μπορεί να αποτελέσει λόγο ματαίωσης συγκρούσεων²¹. Εντούτοις, δεν λείπουν αναφορές επίθεσης από «βαρβάρους» την ώρα που κάτοικοι θερίζουν²² -κάτι που αλλού αναφέρεται ότι σέβονται οι Βυζαντινοί²³, κατ' εξαίρεση όμως. Σε άλλες περιπτώσεις προτείνεται εκ του πονηρού να μην πυρπολούνται κάποια από τα χωριά της εχθρικής χώρας ώστε να κινηθούν υποψίες στα γειτονικά τους και να διασπαρεί διχόνοια μεταξύ τους²⁴.

Η αλλοίωση του αναγλύφου και η καταστροφή του τοπίου με αποψιλώσεις και αποδασώσεις, που οδηγούσαν σε μικρής κλίμακας οικολογικές καταστροφές, περιλαμβάνονται συχνά στα μέσα διευκόλυνσης της πορείας του στρατού²⁵. Σε μία, τουλάχιστον, περίπτωση καταγράφεται η δεντροτομία ως μέσο απίθανης όσο και μάλλον απέλπιδης προσπάθειας δημιουργίας εντυπώσεων στον εχθρό: πολυάριθμοι κομμένοι

19. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 162-163, διάταξη Θ΄, παρ. 24, στχ. 110-111, 396-397, διάταξη ΙΖ΄, παρ. 8, στχ. 52-54.

20. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 154-155, διάταξη Θ΄, παρ. 1, στχ. 1-8, 158-159, παρ. 16, στχ. 73-74, 159-160, παρ. 17, στχ. 79-82. *Στρατηγικόν Μαυρικίου*, 104-105, λόγος Α΄, κεφ. θ΄, στχ. 47-54 και DENNIS, *Maurice's Strategikon*, 21.

21. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, έκδ. WASSILIEWSKY - JERNSTEDT, 68, παρ. ροε΄, στχ. 30-31. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Κεκαυμένος*, κεφ. 74, 222-223.

22. Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, *Ιστορία*, έκδ. C. DE BOOR - P. WIRTH, *Theophylactus Simocatta. Historiae*, Lipsiae 1887 (ανατύπωση Stuttgart 1972), βιβλίο Α΄, παρ. 2, στχ. 17ν. Μ. - Μ. WHITBY, *The History of Theophylact Simocatta. An English translation with introduction and notes*, Oxford 1986, 24-25. Δ. ΤΣΟΥΚΛΙΔΟΥ - Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, Ιστορία* [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας 14], Αθήνα 2005, 76-77.

23. Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, *Ιστορία*, έκδ. DE BOOR - WIRTH, βιβλίο Β΄, παρ. 1, στχ. 34ν. WHITBY, *The History*, 45, παρ. 5. ΤΣΟΥΚΛΙΔΟΥ - ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Θεοφύλακτος Σιμοκάττης*, 124-125.

24. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 592-593, διάταξις Κ΄, παρ. ρξά΄, στχ. 795-797.

25. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 156-157, διάταξη Θ΄, παρ. 9, στχ. 43-45, 170, παρ. 44, στχ. 195-206. *Στρατηγικόν Μαυρικίου*, 102-103, λόγος Α΄, κεφ. θ΄, στχ. 24-27, 322-323, λόγος Θ΄, κεφ. δ΄, στχ. 10-18. DENNIS, *Maurice's Strategikon*, 21, 101. *Three military treatises*, 60, κεφ. ιη΄, στχ. 39-46 (*Περί στρατηγείας*).

κορμοί στήνονται κατακόρυφα και τοποθετούνται ασπίδες μπροστά τους *ὡς μίμημα ἀνδρῶν ἐνόπλων*, προκειμένου δηλαδή να εξαπατηθεί ο στρατοπεδευμένος στρατός! Η πολυμήχανη αυτή σύλληψη φαίνεται πως είχε δοκιμαστεί ώστε να την προτείνει, παρά τη μειωμένη αξιοπιστία και τις προφανείς δυσκολίες στην εφαρμογή της, ο Λέων στα *Τακτικά*²⁶.

Η στέρηση πρόσβασης σε υδάτινους πόρους ή η εσκεμμένη μόλυνση των πηγών, ακόμα και βασικών αγαθών τροφοδοσίας, όπως το κριθάρι και το κρασί, με φάρμακα ή δηλητήρια, ήταν ένα άλλο προσφιές και κοινότατο μέσο υποταγής. Το φαινόμενο ήταν το πλέον συνηθισμένο σε πολιορκίες και μια λύση που είχε βρεθεί ήταν να δοκιμάζουν το νερό πρώτα οι αιχμάλωτοι. Αναζητώντας κάποια ιδιαίτερη παρεκτροπή στην εφαρμογή του, ξεχωρίζουμε την ιδιάζουσα αξιοποίηση των περιττωμάτων των αλόγων ως απορριμμάτων που αποβάλλονταν σε ποτάμια. Η τεχνική αυτή εξυπηρετούσε διπλό σκοπό, αφενός μόλυνσης των υδάτων, αφετέρου εξαπάτησης του εχθρού, αφού με αυτόν τον τρόπο υποδεικνυόταν ότι η αντίπαλη στρατιά είχε διέλθει την υδάτινη οδό²⁷.

Πέρα όμως από τις αναφορές των στρατιωτικών εγχειριδίων, είναι ενδιαφέρον να αναζητηθεί κατά πόσον τα τεχνάσματα δολιοφθοράς σε γεωργικές καλλιέργειες παρέμειναν λογοτεχνικά ευρήματα ή εφαρμόστηκαν πρακτικά, σε πραγματικές συνθήκες πολέμου. Μαρτυρίες από γραπτές πηγές διασώζουν παρόμοια περιστατικά που χρησιμοποιήθηκαν από τους Βυζαντινούς εναντίον αντιπάλων τους στα πεδία των μαχών. Ενδεικτικά, ένας από τους σπουδαιότερους στρατηγούς του Βυζαντίου, ο Νικηφόρος Φωκάς (912-969), αναφέρεται πως κατέστρεψε την παραγωγή αμπελώνων, δέντρων και κάθε καρποφορίας στα περικόρωρα και την ύπαιθρο των Αδάνων²⁸. Εφαρμογή πολέμου δόλοιοι και μηχανήμασι με σκοπό την εξολόθρευση κάθε δυνατότητας πρόσβασης σε προμήθειες διεξήγαγε επίσης ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1223-1282) εναντίον του ανδηγαυικού στρατού που πολιορκούσε το Βεράτιο το 1281. Με ενέδρες οι Βυζαντινοί έσφαζαν τα μουλάρια που μετέφεραν σιτάρι, κατέστρεφαν

26. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 594-595, διάταξις Κ΄, παρ. ρξη΄, στχ. 832-838.

27. *Three military treatises*, 66-68, κεφ. ιθ΄, στχ. 101-110 (*Περὶ στρατηγείας*).

28. *Three military treatises*, 218, κεφ. κ΄, στχ. 30 (*Περὶ παραδρομῆς*). Η τακτική αυτή ήταν οικεία στους πολέμιους του Νικηφόρου Φωκά: Κ. Α. ΤΑΚΙΡΤΑΚΟΓΛΟΥ, Οι πόλεμοι μεταξύ του Νικηφόρου Φωκά και των Αράβων, *Βυζ Σύμμ* 25 (2015), 63, 82, ειδικά 86.

τα σημεία ανεφοδιασμού και φόνευαν όσους πήγαιναν για νερό²⁹. Πολύ συχνά πραγματοποιούνταν επίσης παροχετεύσεις υδάτων που κυριολεκτικά μεταμόρφωναν το φυσικό τοπίο.

Εκτός από τις περιπτώσεις καταστροφής των καλλιερχειών, μεγαλύτερη εντύπωση προκαλούν στρατηγήματα εξαπάτησης με όπλα το φυσικό περιβάλλον και τα προϊόντα γεωργίας. Μια ιστορία όπου το σιτάρι λειτούργησε κυριολεκτικά ως «δούρειος ίππος» κατάληψης κάποιας απόρθητης πόλης της Μεγάλης Αρμενίας από τον παππού του περιγράφει ο Κεκαυμένος: φόρτωσε σιτάρι, ως πλουσιοπάροχη δθήεν προσφορά με πομπή υποζυγίων και κρυφά οπλισμένους άνδρες, και εισήλθε εντός των τειχών³⁰. Περήφανος ο Κεκαυμένος, μνημονεύει και ένα άλλο απίθανο κατόρθωμα του άλλου παππού του, Δημήτριου Πολεμάρχου, την εκπόρθηση των κρημνωδών Σερβίων με όπλο την άναρχη βλάστηση: έβαλε τους άνδρες του να κρατήσουν μεγάλους θάμνους και χωρίς να γίνουν αντιληπτοί, περικύκλωσαν τους αντίπαλους στρατηγούς, όταν αυτοί είχαν πάει να λουστούν σε εγκατάσταση έξω από το κάστρο³¹. Σε μια διαφορετική περίπτωση, βυζαντινού εμφυλίου, ο Μανουήλ Ερωτικός κατά την πολιορκία της Νίκαιας στη Βιθυνία από τον στασιαστή Βάρδα Σκληρό, γέμισε τις σιταποθήκες με άμμο και τις σκέπασε ώστε να φαίνονται διαρκώς γεμάτες μεταφέροντας το μήνυμα στον αντίπαλό του ότι δεν φοβόταν την πολιορκία και τον συνακόλουθο λιμό³².

Αξίζει να αναφερθεί ότι όχι μόνο η γεωργία, αλλά και η κτηνοτροφία αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τεχνάσματα κατατρόπωσης του εχθρού. Στα *Τακτικά* προτείνεται η συμμετοχή πλήθους ζώων στο στράτευμα όχι

29. Νικηφόρου Γρηγορά, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, V, 6, έκδ. I. BEKKER - L. SCHOPEN, *Nicephori Gregorae Historia Byzantina* [CSHB], Bonn 1829, τ. 1, 147, στχ. 17-19. J. L. VAN DIETEN, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte (Historia Rhomaike)*, τ. 1, Stuttgart 1973, 139. Σχολιασμός: Ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα (13ος - 15ος αι.)* [Μονογραφίες ΕΙΕ-ΙΒΕ 8], Αθήνα 2008, 221.

30. Κεκαυμένου, *Στρατηγικόν*, έκδ. WASSILIEWSKY - JERNSTEDT, 26, παρ. ογ', στχ. 30, 27, στχ. 1-5. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Κεκαυμένος*, 104-105, κεφ. 30.

31. Κεκαυμένου, *Στρατηγικόν*, έκδ. WASSILIEWSKY - JERNSTEDT, 29, παρ. οστ', στχ. 10-26. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Κεκαυμένος*, 112-113, κεφ. 31.

32. Ιωάννη Σκυλίτση, *Σύνοψις Ιστοριών*, έκδ. I. THURN [CFHB 5], Berlin-New York 1973, 323. Πβλ. Ιωάννη Ζωναρά, *Έπιτομή Ιστοριών*, έκδ. T. BÜTTNER - WOBST [CSHB], *Ioannis Zonarae epitome historiarum*, XVII, 5, τ. III, Bonn 1897, 543-544. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, *Ιωάννης Ζωναράς, Έπιτομή Ιστοριών*, τ. Γ' [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας 5], Αθήνα 1999, 34-35.

μόνο για λόγους παροχής ειδών διαβίωσης, αλλά και για τη δημιουργία εντυπώσεων στο αντίπαλο στρατόπεδο³³. Χαρακτηριστικά επισημαίνεται πως αγέλες ζώων αφέθηκαν πολλές φορές ως δέλεαρ για να τις κυνηγήσουν ανύποπτοι οι αντίπαλοι με αποτέλεσμα να κατατροπωθούν³⁴. Ίπποι συνιστάται να εκγυμνάζονται κατάλληλα, όταν χρησιμοποιούνται εναντίον αντιπάλων – όπως οι Σαρακηνοί στην Μεσοποταμία της Συρίας που χρησιμοποιούσαν καμήλες και *ήχουντα τύμπανα και κύμβαλα* επειδή τα άλογα αιφνιδιάζονται στη θέα τους³⁵. Σημειώνονται επίσης περιπτώσεις δηλητηριασμένου κριθαριού που καταναλώθηκε από το ιππικό με δυσμενείς συνέπειες³⁶.

Εχθρικοί λαοί με τους οποίους κατά καιρούς ήλθε σε αντιπαράθεση το Βυζάντιο χρησιμοποιούσαν εξίσου τεχνάσματα γεωργικής δολιοφθοράς ή εξαπάτησης με συνεργό τη φύση και τους φυσικούς πόρους. Ο βασιλιάς των Περσών Σαπώρης Β΄ (309-379) προκειμένου να αναγκάσει τους κατοίκους της Νίσιβης να παραδοθούν πιεζόμενοι από τη δίψα, μετατόπισε την κοίτη του ποταμού που διέσχιζε την πόλη. Ωστόσο, οι κάτοικοι είχαν στη διάθεσή τους άλλες πηγές προμήθειας νερού. Εκ νέου, ο Πέρσης βασιλιάς ανέστρεψε τη ροή ώστε η δύναμη του υδάτινου όγκου να γκρεμίσει τα τείχη και να προκαλέσει πλημμύρα³⁷. Χιτώνια γεμίζονται με άχυρα για να αποक्रούσουν βολές, μία αμυντική μέθοδος που εφάρμοσαν οι Πέρσες το 587³⁸. Ένα κλασικό παράδειγμα, που παραδίδεται ως μάθημα – πάθημα για τους Βυζαντινούς, ήταν η περιέργη μέθοδος γεωργικής δολιοφθοράς με την οποία κατελήφθη η Λάρισα από τον Σαμουήλ. Επί τρία χρόνια ο

33. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 456-457, διάταξη ΙΗ΄, παρ. 50, στχ. 59-60.

34. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 394, διάταξη ΙΖ΄, παρ. 6, στχ. 39-41. *Στρατηγικόν Μαυριζίου*, 304-305, λόγος Θ΄, κεφ. α΄, στχ. 29-31. DENNIS, *Maurice's Strategikon*, 94.

35. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 488-489, διάταξεις ΙΗ΄, κεφ. 134, στχ. 678-683. Σχολιασμός: HALDON, *A critical commentary*, 354-355.

36. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 414-415, διάταξη ΙΖ΄, παρ. 54, στχ. 310-313. *Στρατηγικόν Μαυριζίου*, 320, λόγος Θ΄, κεφ. γ΄, στχ. 128. DENNIS, *Maurice's Strategikon*, 99.

37. Παρά την εφευρετικότητα του εγχειρήματος, η πόλη δεν κυριεύτηκε. Βλ. Ιωάννη Ζωναρά, *Επιτομή Ιστοριών*, XIII. 7, τ. III, 35-36, Α. Τ. Μ. BANCHICH – Ε. Ν. LANE, *The History of Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*, London-New York 2009, 162. Ι. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, *Ιωάννης Ζωναράς, Επιτομή Ιστοριών*, τ. Α΄, Αθήνα 1995, 84-85.

38. WHITBY, *The History*, 68, παρ. 18.3. ΤΣΟΥΚΛΙΔΟΥ – ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Θεοφύλακτος Σιμοκάττης*, 182-183, βιβλίο Β΄, παρ. 18, στχ. 56r.

Βούλγαρος ηγεμόνας άφηνε τους κατοίκους της πόλης να σπείρουν αλλά όχι να θερίσουν. Επακόλουθο ήταν μετά από διάστημα τριών ετών να επικρατήσει λιμός και η πόλη να παραδοθεί αμαχητί³⁹. Κατά μία άποψη, η διείσδυση των Σέρβων στην Ήπειρο τον 14ο αιώνα αποδόθηκε σχεδόν αποκλειστικά στη μεθοδευμένη καταστροφή των εσοδειών⁴⁰.

Προκειμένου να επιτευχθούν τα παραπάνω, και τα συναφούς έμπνευσης σοφίσματα σε πραγματικές συνθήκες πολέμου, οι στρατιώτες έπρεπε να λειτουργήσουν και ως γεωργοί⁴¹. Πολλές φορές μάλιστα, οι πηγές αναφέρουν ότι στρατολογήθηκαν εξαρχής αγρότες, παρά το γεγονός ότι ουσιαστικά αντιμετωπιζόνταν ως άοπλοι⁴² ή ότι χρησιμοποιήθηκαν, παρά την απειρία τους, σε εξεγέρσεις ή συγκρούσεις⁴³. Άλλες φορές θεωρήθηκε ότι εξαπατήθηκαν και παρασύρθηκαν σε αιματηρές διαμάχες, με αποτέλεσμα να αποδεκατιστούν, αφού έφεραν πτύον αντί για ξίφος, διφθέρα αντί για τόξο και βόες άροτήρες αντί για άλογα⁴⁴. Ακόμα πιο

39. Κεκαυμένου, *Στρατηγικόν*, έκδ. WASSILIEWSKY – JERNSTEDT, 65, παρ. ρξθ', στχ. 11-32, 66, στχ. 1-11. ΤΣΟΥΚΑΡΑΚΗΣ, *Κεκαυμένος*, 216-217, κεφ. 73.

40. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο*, 231-233.

41. Καταγράφεται περίπτωση όπου η ιδιότητα του γεωργού, ως φιλειρηνικού και νωθού, αφορίζεται εν ονόματι ενός δραστήριου και ριψοκίνδунου στρατιώτη: *Three Byzantine military treatises*, 318, κεφ. κη', στχ. 12-17 (*Άνωνύμου βιβλίον τακτικόν*).

42. Όπως έκανε ο Ιουστινιανός Β' (685-695/ 705-711) εναντίον των Σαρακηνών που πολιορκούσαν τα Τύανα το έτος 707-708 (*Άγροικόν τε και γεωργικόν άθροίσας*): Νικηφόρου, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, *Ιστορία σύντομος*, έκδ. C. MANGO, *Nikephoros Patriarch of Constantinople. Short History* [Dumbarton Oaks Texts 10 – CFHB 13], Washington D.C. 1990, 106-107, παρ. 44, στχ. 910. Λ. ΚΩΣΤΑΡΕΛΗ – Δ. ΤΣΟΥΚΑΡΑΚΗΣ, *Νικηφόρος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, Ιστορία Σύντομος* [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας 4], Αθήνα 1994, 110.

43. Όπως έκανε ο Νικηφόρος Φωκάς, όταν ακόμη ήταν στρατηγός, εναντίον των «Αγαρηνών», *καθοπλίσας τοὺς βωλοκόπους και τὸ προφητικὸν αὐτοῖς αντίρροπον θέμενος, εἰς μαχαίρας αὐτοῖς δηλαδὴ συγκόψας τὰ δρέπανα και εἰς ξιβύνας τὰ ἄροτρα*: Ζωναράς, *Έπιτομή Ιστοριῶν*, XVI, 23, τ. 3, 493. Βλ. και Ι. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, *Ιωάννης Ζωναράς, Έπιτομή Ιστοριῶν*, τ. Β', Αθήνα 1998, 288-289. Οι εκφράσεις προέρχονται από την *Παλαιά Διαθήκη*: *Ιωήλ Γ' 10, Ησαΐας Β' 4*, και χρησιμοποιούνται και από άλλους βυζαντινούς ιστοριογράφους, βλ. π.χ. *Ιωάννης Καμινιάτης*, έκδ. G. BÖHLIG [CFHB 4], Berlin – New York 1973, 10-11. Ο Σιμοκάττης αναφέρει ότι με την παρακίνηση γεωργών έγινε επίθεση στο Βεΐουδαές. Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, *Ιστορία*, έκδ. DE BOOR – WIRTH, βιβλίο Β', παρ. 18, στχ. 56ν. WHITBY, *The History*, 69, παρ. 7. ΤΣΟΥΚΑΛΙΟΥ – ΤΣΟΥΚΑΡΑΚΗΣ, *Θεοφύλακτος Σιμοκάττης*, 184-185.

44. Στο ίδιο, 168-169. Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, *Ιστορία*, έκδ. DE BOOR – WIRTH,, βιβλίο Β', παρ. 14, στχ. 50ν. WHITBY, *The History*, 62.

προχωρημένης σύλληψης τέχνασμα ήταν να μεταμφιέζονται οι στρατιώτες σε γεωργούς, προκειμένου να παραπλανήσουν τους εχθρούς⁴⁵.

Μοιραία όσο και αυθόρμητα, το σύμβολο ταύτισης και ο φορέας της ιδιότητας των γεωργών, τα αγροτικά τους εργαλεία, απέκτησαν δυνητικά και οπλική χρήση. Δύο, εξάλλου, βασικά αγροτικά εργαλεία συμπεριλαμβάνονταν ανέκαθεν και αυτοτελώς στον οπλισμό του στρατιώτη, τα τσεκούρια και οι αξίνες, ενώ δεν έλειπαν ακόμα και δρεπάνια⁴⁶. Στα βυζαντινά πολεμικά εγχειρίδια, τα *τζικούρια* - *πελέκεις* είναι αυτά που αναφέρονται τις περισσότερες φορές. Διαφοροποιούνται μορφολογικά σε δύο είδη⁴⁷: δίστομα, α) με την μία πλευρά (την κόψη) να μοιάζει με σπάθη (να είναι δηλ. κυρτή) και η άλλη να διαμορφώνεται σαν *κονταρίου ξίφος*, ευθεία, σαν λόγχη δόρατος β) με την μία πλευρά κοφτερή και την άλλη καμπύλη. Η διττή μορφή της ακμής της αξίνας υπαγορευόταν από τη διαφορετική λειτουργία του κάθε μέρους: με την όρθια ακμή κόβονταν τα δέντρα, με την πλάγια εξομαλύνονταν περάσματα, αδιάβατα από βλάστηση⁴⁸. Υπάρχουν πολυάριθμες αναφορές πολεμικής χρήσης τσεκουριών-πελέκεων και αξινών σε μάχες ή εμφύλιες συγκρούσεις του Βυζαντίου ή ακόμη και σε μυθικά κατορθώματα αγίων⁴⁹

45. *Three military treatises*, 212, κεφ. ιη', στχ. 25-48 (*Περί παραδρομής*).

46. Y. YADIN, *The art of warfare* [βλ. σημ. 4], τ. 1, 11-12, 41-42. A. M. SNODGRASS, *Early Greek armour and weapons*, Edinburgh 1964, 166-167. P. W. DAVIES, *The Roman military diet*, *Britannia* 2 (1971), 122-142. S. E. REES, *Agricultural implements in Prehistoric and Roman Britain*, v. II [BAR 69 (ii)], Oxford 1979, 742. T. KOLLAS, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, Wien 1988, 162-172. J. HALDON, *Three treatises on imperial military expeditions* [CFHB 28], Wien 1990 (επανεκδόση 1997), παρ. ρν'.

47. Λέοντος ΣΤ' *Τακτικά*, 74-75, διάταξη Ε', παρ. 2, στχ. 14-15 (*ἀμφίστομα*), 92-93, διάταξη ΣΤ', παρ. 21, στχ. 118, 121-122 (*τζικούρια, δίστομα...τάξιν πελεκίων*), 126-127, διάταξη Ζ', παρ. 41, στχ. 290, 134-135, παρ. 55, στχ. 384, 176-177, διάταξη Θ', παρ. 56, στχ. 280, 282, 326-327, διάταξη ΙΔ', παρ. 60, στχ. 437, 476-477, διάταξη ΙΗ', κεφ. 110, στχ. 534. Mc GEER, *Sowing the dragon's teeth*, 14, κεφ. I, στχ. 25, 37 (*Στρατηγική ἔκθεσις καὶ σύνταξις Νικηφόρου Δεσπότην*), 90, κεφ. 56, παρ. 3, στχ. 29, 40 (*Ἐκ τῶν Τακτικῶν Νικηφόρου τοῦ Οὐρανοῦ*).

48. *Three military treatises*, 60, κεφ. ΙΗ', στχ. 43-46 (*Περί στρατηγείας*).

49. Ενδεικτικά, ένας κοινός τύπος ήταν να σπάζονται τα κλείθρα των πυλών με πελέκεις: Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, XVIII, 20, τ. III, 728 (στην Χαρσία Πύλη, όταν εισήλθε ο Αλέξιος Α' Κομνηνός το 1081), και XVI, 26, τ. 3, 510 (στην Αντιόχεια). ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, *Ιωάννης Ζωναράς*, τ. Γ', 246-247 και τ. Β', 308-309. Στη γερμανική μετάφραση του E. TRAPP,

όπως και συχνές σχετικές απεικονίσεις τους στη βυζαντινή τέχνη⁵⁰ –γι’ αυτό και δεν αποτελούν θέμα της παρούσας πραγματεύσεως.

Αντιθέτως, πιο ενδιαφέρουσα και λιγότερο συνηθισμένη είναι η υβριδική χρήση αμιγώς γεωργικών εργαλείων που περιλαμβάνονταν στον στρατιωτικό εξοπλισμό, όπως ο χειρόμυλος, το σκεπάρι, η σκαπάνη, το φυτάρι (πτύον), το δρεπάνι (*φαλκίδια*)⁵¹. Γίνεται ιδιαίτερη μνεία στη δυνητικά επιθετική αξιοποίηση των μυλόπετρων, ως μέσων απόκρουσης εχθρών που προσεγγίζουν στα τείχη: κρέμονται στους προμαχώνες με σχοινιά ώστε, όταν επιχειρηθεί άνοδος με κλίμακες, να ρίπτονται στους αναβαίνοντες –μάλιστα είναι δυνατό να εκτοξεύονται και από δρόμωνες⁵². Ακόμα και τα άχυρα «ανακυκλώνονται» χρηστικά, καθώς μαζί με άμμο γέμιζαν σακιά τα οποία στερεώνονταν ή προτάσσονταν ως μέσο αντίστασης στα τείχη εναντίον πολιορκητικών κριών⁵³.

Αξίζει σε αυτό το σημείο να επισημανθεί, παρενθετικά, πως η χρήση του αγροτικού εργαλείου ως όπλου έχει αποτελέσει ειδικό θέμα

Militärs und Höflinge im Ringen um das Kaisertum. Byzantinische Geschichte von 969 bis 1118 nach der Chronik des Johannes Zonaras [Byzantinische Geschichtsschreiber 16], Graz-Wien-Köln 1986, 159 δεν αναφέρονται οι πελέκεις. Επίσης, με αξίνα κομματιάστηκε η εικόνα του Χριστού στη Χαλκή Πύλη σύμφωνα με τον Βίο της Αγίας Θεοδοσίας: *μετὰ τῆς ἀξίνης βουλόμενος τὴν ἀγίαν εἰκόνα καταβαλεῖν*. ἐκδ. Η. DELEHAYE, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles 1902, 828, πβλ. Α. Μ. TALBOT (επιμ. ἐκδ.), *Byzantine Defenders of Images: Eight Saints' Lives in English Translation*, Washington D. C. 1998, 6, όπου όμως μεταφράζεται σαν τσεκούρι-πέλεκυς (αχ). Με αξίνα κατατροπώθηκε δράκοντας από τον Άγιο Ιωάννινο κατά την αφήγηση στον Βίο του (846/7). Στο ίδιο, 288-289.

50. Ενδεικτικά, οι απεικονίσεις επίθεσης στρατιωτών σε τείχη πόλεων με τσεκούρια και αξίνες στο εικονογραφημένο Χρονικό του Σκυλίτζη (MS Gr. Vitr. 26-2, 12ος αι., Εθν. Βιβλ. Μαδρίτης). V. TSAMAKDA, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes*, Leiden 2002, 313-314, εικ. 365, φ. 147v, 366, φ. 144v, 386, φ. 353v (όπου εικονογραφείται η στιγμή που ο στρατηγός Μιχαήλ Βούρτζης σπάει τα κλείθρα στην πύλη της Αντιόχειας με τσεκούρι το 969, βλ. υποσημ. 49, εικ. 4), 545, φ. 230v. Επιπλέον για τα τσεκούρια και γενικά τα όπλα στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη: Α. Β. HOFFMEYER, *Military equipment in the Byzantine manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid*, *Gladius* 5 (1966), 1-194.

51. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 76-77, διάταξη Ε΄, παρ. 4, στχ. 31-32, διάταξη ΣΤ΄, παρ. 23, στχ. 145-146. *Στρατηγικόν Μαυρικίου*, 422-423, λόγος ΙΒ΄, κεφ. στ΄, στχ. 5-6. DENNIS, *Maurice's Strategikon*, 139.

52. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 372-373, διάταξη ΙΕ΄, παρ. 46, στχ. 292-296, 504-505, διάταξη ΙΘ΄, παρ. ζ΄, στχ. 39.

53. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 370-371, διάταξη ΙΕ΄, παρ. 42, στχ. 263-266.

μελέτης στη δυτική βιβλιογραφία, με πολλά ιστορικά παραδείγματα μαχών μεταξύ γεωργών και στρατιωτών, με αποτέλεσμα σχεδόν πάντα τη σφαγή των πρώτων⁵⁴. Απομονώνουμε δύο σημαντικές παρατηρήσεις που θα ίσχυαν πιθανότατα και στο πολιτισμικό πλαίσιο του Βυζαντίου: α) σταδιακά, από τον 13ο αιώνα, ορισμένα από τα κατεξοχήν και αμιγώς αγροτικά εργαλεία, πλην των συνηθισμένων τσεκουριών και αξινών, υπέστησαν λειτουργική – μορφολογική μετεξέλιξη και μετατράπηκαν σε πολεμικά, όπως συνέβη με τα δικράνια, τα λικημητήρια, τα δρεπάνια και τα κλαδευτήρια⁵⁵ β) από τη σχετική δυτική εικονογραφία προκύπτει πως το πολεμικό εξ ορισμού και κατασκευής όπλο απέδιδε έναν ευγενή θάνατο, σε αντίθεση με το αγροτικό εργαλείο που, όταν επιλέχθηκε ως φονικό μέσο σε σκηνές μάχης ή σύγκρουσης σώμα με σώμα, προσέδωσε στη σκηνή ωμή βία, σκαιότητα, περιφρόνηση στον προσβαλλόμενο⁵⁶.

Μια ιδιαίτερη περίπτωση παράστασης αγροτικών εργαλείων με την ιδιότητα των όπλων, όπως το τσεκούρι και σπανιότερα η αξίνα, αποτελεί σε ελάχιστες γνωστές περιπτώσεις η σκηνή της Προδοσίας του Ιούδα⁵⁷. Έχει ευλόγως υποστηριχθεί πως η μεταμόρφωση του πλήθους σε πολεμιστές και η στρατιωτικοποίηση της σκηνής στα επιμέρους στοιχεία της –οπλισμός, σύνεργα, ενδυμασίες, υποδήματα– προέκυψε ως αντίδραση στη λατινική κυριαρχία⁵⁸. Εντούτοις, αξίνες και τσεκούρια

54. P. REIGNIEZ, *L'outil agricole en France au Moyen Age*, Paris 2002, 356-372, με παραδείγματα και βιβλιογραφία.

55. Το θέμα αποτελεί αυτόνομο πεδίο εξέτασης και έχει μελετηθεί επαρκώς. Ενδεικτικά, με βιβλιογραφία: J. WALDMAN, *Hafted weapons in Medieval and Renaissance Europe*, Leiden 2005. A. BABUIN, *Τα επιθετικά όπλα των Βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)* [<http://hdl.handle.net/10442/hedi/18101>], Ιωάννινα 2009, ειδικά 135-136 με παραδείγματα και αναφορές από εικονογραφικές και γραπτές πηγές.

56. REIGNIEZ, *L'outil agricole*, 363.

57. Για τη σκηνή αναλυτικά μέχρι τον 11ο αιώνα: Χ. Θ. ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ, Η Προδοσία του Ιούδα. Παρατηρήσεις στην μεταεικονομαχική εικονογραφία της παράστασης, *Βυζαντινά* 23 (2002-2003), 233-249, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. BABUIN, *Τα επιθετικά όπλα των Βυζαντινών*, 137. R. D'AMATO, *The Betrayal: military iconography and archaeology in the Byzantine painting of the 11th - 15th c. representing the arrest of our Lord*, στο: *Weapons bring peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe*, επιμ. έκδ. L. MAREK [Wroclavia Antiqua 18], Wroclaw 2013, 69-72.

58. Α. και J. STYLIANOU, *The Militarization of the Betrayal and its examples in the painted churches of Cyprus*, *Ευφρόσυνον: Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 2. Αθήνα 1992, 570-573.

που κραδαίνουν μορφές από τον όμιλο ανθρώπων που περικυκλώνει τον Χριστό με λαϊκή και όχι αυστηρά στρατιωτική περιβολή εντοπίζονται τόσο σε πρώιμης εποχής μικρογραφίες χειρογράφων, όπως στο Ευαγγελιστάριο της μονής Διονυσίου, κώδ. 587, φ. 104v, περ. 1058-1080 (εικ. 5)⁵⁹, όσο και σε τοιχογραφίες υστεροβυζαντινής εποχής, όπως στον ναό του Αγίου Ονουφρίου στη Γέννα Αμαρίου, 1329-30 (εικ. 6)⁶⁰. Μολονότι η σκηνή ασφαλώς θα χρησιμοποιήθηκε εικονογραφικά ως καλλιτεχνικό μέσο αντίδρασης στη λατινική κυριαρχία, δεν αποκλείεται να επέδρασαν και άλλοι παράγοντες. Η κοινωνική προέλευση ή τα καλλιτεχνικά πρότυπα του ζωγράφου ή του κτήτορα ενδεχομένως να συνέβαλαν στη δημιουργία, κάθε φορά, του χαρακτήρα της: με τονισμένο το στρατιωτικό ή εντονότερο το λαϊκό στοιχείο, με τα αγροτικά εργαλεία να υποδηλώνουν ίσως σκόπιμα το χαμηλό, ηθικό και αξιόμαχο επίπεδο του πλήθους.

Αναπάντεχη αλλά διδακτική, παράλληλη όσο και άγνωστη είναι μια άλλη πτυχή της εκμετάλλευσης των αγροτικών εργαλείων, αυτή της έμμεσης λειτουργίας τους ως οργάνων βασανισμού. Για την περίπτωση αυτή, υπαρκτή βέβαια αλλά δυσδιάκριτη στις πηγές, πολλά στοιχεία επιβεβαίωσης παρέχει η εικονογραφία. Το άροτρο αναδεικνύεται σε κατεξοχήν δημοφιλή μηχανή βασανισμού με τα πιο εύγλωττα παραδείγματα να προέρχονται από παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας⁶¹. Ο Σαμψών καταδικάστηκε να γυρνάει μυλόπετρα ζευγμένος με ηνία, όπως διακρίνεται σε μικρογραφία της Οκτατεύχου στον κώδ. Vat. gr. 747, φ. 251r, περ. 1050-75 (εικ. 7)⁶². Δικράνι και λικτηρήρι βρίσκεται στη μικρογραφία του *Ιώβ*, κώδ. Vat. gr. 751, φ. 160, στα τέλη του 12ου – αρχές 13ου αιώνα, συνοδεύοντας το χωρίο που περιγράφει την αιχμηρή απόληξη της στρωμνής του δρακόμορφου θηρίου

59. Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ κ.ά., *Οί θησανροί τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, τ. Α', Αθήνα 1973, 188, εικ. 233, 434-446. ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ, *Ζωγραφική*, 91, εικ. 76, 229. Για το χειρόγραφο και τη σχετική βιβλιογραφία: Τ. MASUDA, *Η εικονογράφηση του χειρογράφου αριθ. 587μ. της Μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος Θεσσαλονίκη* 1990, 192-197 [http: hdl.handle.net/10442/1453].

60. I. SPATHARAKIS, *Byzantine dated wall paintings of Crete*, Leiden 2001, εικ. 68.

61. Α. ΛΙΒΕΡΗ, Βυζαντινά γεωργικά εργαλεία και μηχανές, *ΔΧΑΕ* 21 (2000), περ. Δ', 276-277 με παραδείγματα και βιβλιογραφία.

62. WEITZMANN – BERNABÒ, *The Byzantine Octateuchs*, εικ. 1527b.

(εικ. 8)⁶³. Χαρακτηριστικό είναι πως μόνο σε αυτό το χειρόγραφο του *Ιώβ* συνδυάζονται αγχέμαχα αιχμηρά όπλα και αγροτικά εργαλεία στη συγκεκριμένη παράσταση. Η εικονογραφία της διακρίνεται για τον ωμό ρεαλισμό της και μεταφέρει στον θεατή το βάσανο που θα υφίσταται το θηρίο. Πέρα όμως από τα ίδια τα εργαλεία ακόμα και τα γεωργικά προϊόντα, όπως τα άχυρα, χρησιμοποιήθηκαν για παρόμοιο σκοπό: επί Ιουστινιανού Β΄, ο υπεύθυνος για τα δημόσια έσοδα σκαιότατος μοναχός Θεόδοτος, προκειμένου να αποσπάσει χρηματικά ποσά, εφάρμοζε πρωτότυπες μεθόδους βασανισμού, αφήνοντας κρεμασμένο το θύμα του να αργοπεθαίνει από ασφυξία *ἀχύροις περικαπνίζων*⁶⁴.

Η πιο αποτρόπαια εφαρμογή της πτυχής του θέματος που εξετάζεται είναι μία λεπτομέρεια από την περιγραφή της άλωσης της Πλίσκα, πρωτεύουσας των Βουλγάρων του Κρούμου, το καλοκαίρι του 811 από τον Νικηφόρο Α΄ (802-811). Ο βυζαντινός στρατός σκότωσε όλο τον πληθυσμό και τα ζώα, ακόμα και τα βρέφη, περνώντας από πάνω τους με «αλωνιστική μηχανή». Χαρακτηριστικό όσο και εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι ότι το συγκεκριμένο επεισόδιο μνημονεύεται μόνο στα συριακά, στα χρονικά του Μιχαήλ Σύρου, πατριάρχη Αντιοχείας⁶⁵, και του Εβραίου ραβίνου Σαμουήλ μπεν Μείρ, γνωστού ως Bar Hebraeus⁶⁶. Οι ελληνικές πηγές σιωπούν εν γένει για τη σφαγή –μόνον ο Θεοφάνης κάνει λόγο για τα βρέφη που ανηλεώς φονεύτηκαν, χωρίς όμως να περιγράψει τον τρόπο⁶⁷, ενώ το ίδιο παραθέτει αντιγράφοντάς τον στα λατινικά ο παπικός

63. *Ιώβ* MA΄ 21. S. PAPADAKI-ÖKLAND, *Byzantine illuminated manuscripts from the Book of Job. A preliminary study of the miniature illustrations, its origin and development*, Athens 2009, 272, εικ. 326, 388.

64. Νικηφόρος, *Ιστορία σύντομος*, έκδ. MANGO, 94-95, παρ. 39, στχ. 10-13. ΚΩΣΤΑΡΕΛΗ - ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Νικηφόρος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως*, 98.

65. J. B. CHABOT, *Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, t. III, Paris 1905 (ανατύπωση 2013), 17, βιβλίο XII, κεφ. V.

66. E. A. WALLIS BUDGE, *The chronography of Gregory Abū l - Faraj 1225-1286*, Amsterdam 1932 (ανατύπωση 1976), v. 1, 124, παρ. 136.

67. Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, έκδ. C. DE BOOR, *Theophanis Chronographia*, v. 1, 1883, 490, παρ. 763B, στχ. 21. C. MANGO - R. SCOTT, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Oxford 1997, 673. Αξίζει να σημειωθεί όμως πως η λακωνική αναφορά που αναφέρεται στα γεγονότα της άλωσης της Πλίσκα ... *καὶ ἅ μὴ θέμις πράττοντες* στο *Ανώνυμο Χρονικό* του 811, αφήνει υπόνοιες. Για το χειρόγραφο, προγενέστερη βιβλιογραφία, μετάφραση και σχολιασμό: P. STEPHENSON, *About the emperor Nikephoros and how he leaves his bones*

βιβλιοθηκάριος Αναστάσιος⁶⁸. Οι παραπάνω συγγραφείς βέβαια, λίγο ή πολύ, ήταν προκατειλημμένοι εναντίον του βυζαντινού αυτοκράτορα⁶⁹. Επιπλέον παραθέτουν αόριστα και πανομοιότυπα την πληροφορία για ένα γεγονός που απέχει αιώνες από την εποχή τους. Με βάση αυτές τις προϋποθέσεις, μια τέτοια υπερβολική επίδειξη σκληρότητας πρέπει να αντιμετωπιστεί με επιφύλαξη⁷⁰.

Από την άλλη όμως, η επιλογή μιας εξειδικευμένης μηχανής ως οργάνου θανάτου δεν μπορεί να οφείλεται μόνο σε διεστραμμένη φαντασία. Το χωρίο στα συριακά αποδίδεται στη γαλλική μετάφραση του Μιχαήλ Σύρου ως *il fit apporter leurs petits enfants, les fit étendre à terre et fit passer dessus des rouleaux a batter le grain* και στην αγγλική του Σαμουήλ μπεν Μείρ ως *he laid out their children upon the ground and crushed them to death under heavy wagons*. Περιγράφεται, ακολούθως, ένα αλωνιστικό όχημα που κυλούσε με ή χωρίς τροχούς, που θα μπορούσε να είναι η τυκάνη (*tribulum, threshing sledge*) ή το «καρχηδόνιο άρο» (*plostellum poenicum, threshing cart*). Η τυκάνη ήταν ένα πανάρχαιο μηχανήμα, με απεικονίσεις ήδη από την προϊστορική εποχή και αναφορές στην *Παλαιά Διαθήκη* (πιθανόν *Ιώβ* ΜΑ΄ 22, *Αμώς* Α΄ 3). Αποτελούνταν από δύο, συνήθως, μέχρι πέντε, μακρόστενες και πλατιές σανίδες ενωμένες μεταξύ τους και ελαφρώς ανασηκωμένες στην πρόσθια πλευρά. Στην κάτω επιφάνειά τους ενσωματώνονταν

in Bulgaria: A context for the controversial “Chronicle of 811”, *DOP* 60 (2006), 87-109. P. SOPHOULIS, The Chronicle of 811, the Scriptor incertus and the Byzantine-Bulgar wars of the early ninth century, *Bulgaria Mediaevalis* 1 (2010), 377-384. Η λεπτομέρεια δεν αναφέρεται ούτε στους «θρύλους» που αποδίδονται στις αφηγήσεις της εκστρατείας του Νικηφόρου κατά των Βουλγάρων. J. WORTLEY, Legends of the Byzantine disaster of 811, *Byz* 50 (1980), 533-562.

68. *Anastasioi Chronographia tripartita*, έκδ. C. DE BOOR, *Theophanis Chronographia*, v. II, Lipsiae 1885, 329, παρ. 274B, στχ. 9-10.

69. Π. ΝΙΑΒΗΣ, Ἡ βασιλεία τοῦ Νικηφόρου Α΄ κατὰ τὶς ἀνατολικὲς πηγές (μουσουλμανικὲς καὶ συριακὲς), *Βυζαντινὸς Δόμος* 1 (1987), 161-170.

70. R. BROWNING, *Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier*, Berkeley-Los Angeles 1975, 49. P. E. NIAVIS, *The reign of the Byzantine emperor Nikephorus I (AD 802-811)*, Athens 1987, 221-254, ειδικά 240-243. J. HALDON, *The Byzantine wars. Battles and campaigns of the Byzantine era*, Stroud 2001, 71-76. P. SOPHOULIS, *Byzantium and Bulgaria 775-831*, Leiden-Boston 2012, 203, για τη μάχη και τις γραπτές πηγές που την περιγράφουν, με μνεία για τη θανάτωση των βοεφών.

κοντές λίθινες λεπίδες ή σιδερένιες αιχμές για αποκόπτουν τα σιτηρά. Στην πάνω επιφάνειά τους διαμορφωνόταν ένα είδος καθίσματος του χειριστή για να καθοδηγεί το όχημα⁷¹. Έχει εντοπιστεί μία και μοναδική, πολύτιμη εικονογραφική μαρτυρία της, στο «Μηνολόγιο» (σωστότερα: Πανηγυρικό) της μονής Εσφιγμένου, κώδ. 14, φ. 386ν, χρονολογημένο περίπου στα 1075, που αναπαριστά με εύγλωττο τρόπο τη λειτουργία της (εικ. 9α, β)⁷².

Εναλλακτικά, σε παρόμοιες μορφής ξύλινο σκελετό με αυτόν της τυκάνης προσαρμόζονταν περιστρεφόμενοι κύλινδροι ή τροχοί με

71. Η βιβλιογραφία για την εθνοαρχαιολογική προέλευση, εφαρμογή και διάδοση της τυκάνης είναι πλούσια. Ενδεικτικά επιλογή από τις πιο πρόσφατες μελέτες: P. C. ANDERSON, Interpreting traces of Near Eastern Neolithic craft activities: An ancestor of the threshing sledge for processing domestic crops?, *Helinium* 34/2 (1994), 306-21. Η ΙΔΙΑ, Observations on the threshing sledge and its products in ancient and present-day Mesopotamia, στο: P. C. ANDERSON κ.ά. (επιμ. έκδ.), *Le Traitement des Recoltes: Un Regard sur la diversite du Neolithique au Present*, Antibes 2003, 417-38. N. KARDULIAS – R. W. YERKES, Microwear and metric analysis of threshing sledge flints from Greece and Cyprus, *Journal of Archaeological Science* 23 (1996), 657-66. J. WHITTAKER, Alonia and Dhoukanes. The Ethnoarchaeology of Threshing in Cyprus, *Near Eastern Archaeology* 63/2(2000), 62-69. Βλ. επίσης σχετική αρθρογραφία στο: A. VAN GIJN – J. C. WHITTAKER – P. C. ANDERSON (επιμ. έκδ.), *Explaining and exploring diversity in agricultural technology* [Early Agricultural Remnants and Technical Heritage (EARTH): 8000 years of resilience and innovation 2], Oxford 2014.

72. Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ κ.ά., *Οί θησαυροί του Αγίου Όρους: εικονογραφημένα χειρόγραφα, παραστάσεις-επίτιτλα-άρχεια γράμματα*, τ. Β', Αθήνα 1975, 365, 376, εικ. 347 (όπου ταυτίζεται με άροτρο). A. PARIBENI, Raffigurazioni di strumenti agricoli in un manoscritto di Esiodo nella Biblioteca Ariostea di Ferrara στο: A. IACOBINI – E. ZANINI (επιμ. έκδ.), *Arte profana e arte sacra a Bisanzio*, Ρώμη 1995, 444, εικ. 23. ΛΙΒΕΡΗ, *Βυζαντινά γεωργικά*, 280, εικ. 6. Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ (επιμ. έκδ.), *Ωρες Βυζαντίου - Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο. Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2002, 51, εικ. 3. D. CACHARELIAS, *The mount Athos Esphigmenou 14 codex: Pagan and Christian myth in middle Byzantine manuscript illumination*, *Ann Arbor-Michigan* 2005, 150, εικ. 28, 29, Είναι γνωστές άλλες δύο απεικονίσεις τυκάνων, μία σε ελεφαντοστέινο κιβωτίδιο του 11ου και μία σε ησιόδειο χειρόγραφο του 15ου αιώνα, μάλλον εγγραφόμενες σε ιταλικό καλλιτεχνικό πλαίσιο, βλ. PARIBENI, Raffigurazioni di strumenti agricoli, 445, εικ. 26 και A. BRYER, Byzantine agricultural implements: the evidence of medieval illustrations of Hesiod's "Works and Days", *ABSA* 81 (1986), εικ. 16 (κώδ. Vindob. Phil. Gr. 256, φ. 19ν). Για τις ελάχιστες αναφορές της τυκάνης σε βυζαντινές γραπτές πηγές Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Θεσσαλονίκης Εύσταθίου τὰ Λαογραφικά*, Αθήνα 1950, 260-261.

ενσωματωμένα σιδερένια ελάσματα ή λίθινες λεπίδες, επιπίπτοντας στο είδος του «καρχηδόνιου κάρου» (εικ. 10)⁷³. Αυτή η παραλλαγή είναι επίσης γνωστή από την *Παλαιά Διαθήκη* και διαφοροποιείται από τις μνείες της τυκάνης λόγω της προσθήκης του όρου *τροχούς άμάξης* (*Ησαΐας* ΚΗ΄ 27, ΜΑ΄ 15, πιθανόν Β΄ *Βασιλειών* ΚΔ΄ 22). Η ιδιότητα αυτή γεωργική μηχανή δεν μαρτυρείται σε εικαστική ή άλλη γραπτή πηγή πλην του Βάρρων⁷⁴. Ωστόσο, ευρήματα κοφτερών πυριτόλιθων από την προϊστορική εποχή και κυρίως τα εθνογραφικά παράλληλα επιβεβαιώνουν τη χρήση και των δύο παραπάνω μηχανών στη Βουλγαρία⁷⁵. Λόγω λοιπόν της αποδεδειγμένης διαχρονικής εντόπιας χρήσης, της ύπαρξης των περιστρεφόμενων κυλίνδρων/ τροχών αλλά και της δύναμης που ασκούνταν, πίεσης και όχι τριβής σύμφωνα πάντα με τα ρήματα που χρησιμοποιούνται στη μετάφραση (*batter/ crush*), θεωρούμε πιο πιθανή την ταύτιση της υπό διερεύνηση θερυστικής μηχανής με το καρχηδόνιο κάρο⁷⁶.

73. K. D. WHITE, *Agricultural implements of the Roman world*, Cambridge 1967 (ανατύπωση 2010), 155-156.

74. Βάρρων, *Res rusticae*, έκδ. C. GUIRAUD, *Varron, Économie rurale. Livre III*, Paris 1997 [Les Belles Lettres] I, 52. 2. Για την εθνογραφική προέλευση και διάδοσή του: E. WERTH, *Grabstock, Hacke und Pflug. Versuch einer Entstehungsgeschichte des Landbaues*, Ludwigsburg 1965, 210-211, εικ. 131. M. A. LITTAUER – J. H. CROUWEL – P. RAWLING (επιμ. έκδ.), *Selected writings on chariots, other early vehicles, riding and harness*, Leiden 2002, 334-335. H. E. WULFF, *The traditional crafts of Persia. Their development, technology and influence on eastern and western civilizations*, Cambridge Mass. – London 1966, 273-274, εικ. 381-383.

75. G. OSTUNI, *Les outils dans les Balkans du moyen âge à nos jours*, v. 2, Paris 1986, 150-155. N. N. SKAKUN, Evolution of agricultural techniques in Eneolithic (Chalcolithic) Bulgaria: data from use-wear analysis, στο: P. C. ANDERSON, επιμ. έκδ., *Prehistory of Agriculture. New Experimental and ethnographic approaches* [UCLA Institute of Archaeology, Monograph 40], Los Angeles 1999, 199-210. M. GUROVA, Éléments de tribulum de la Bulgarie – références ethnographiques et contexte préhistorique, *Archaeologia Bulgarica* 5 (2001), αρ. 1, 1-19. Η ΙΔΙΑ, Ethnographic threshing sledge use in Eastern Europe: evidence from Bulgaria στο: A. VAN GIJN – J. C. WHITTAKER – P. C. ANDERSON (επιμ. έκδ.), *Explaining and exploring diversity in agricultural technology* [βλ. σημ. 71], 145-146. Η ΙΔΙΑ, Prehistoric threshing sledges: a case study from Bulgaria, στο ίδιο, 157-160.

76. O Bryer, Byzantine Agricultural Implements [βλ. σημ. 72], 80 σημειώνει την παράδοση ότι χρησιμοποιήθηκε η τυκάνη για τη θανάτωση των βρεφών, και είναι επιφυλακτικός ως προς την αληθοφάνεια του γεγονότος. Ο ΙΔΙΟΣ, The means of agricultural

Γενικεύοντας το ερώτημα κατά πόσον όλα τα παραπάνω ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα, καταλήγουμε πως μάλλον συνέβαιναν, πολύ περισσότερο όταν η σχέση αγροτών-στρατιωτών παρέμενε ισχυρή ακόμα και στη νεότερη εποχή⁷⁷. Το ηθικό έρεισμα, απαραίτητο για να μην υπέκυπταν οι Βυζαντινοί στρατιώτες σε πολεμικές πράξεις με όπλα τη βία προς και από το φυσικό περιβάλλον και όργανα τα εργαλεία με τα οποία το καλλιεργούσαν, θεωρητικά μπορεί να υπήρχε, πρακτικά όμως κατέρρεε στη δίνη του πολέμου. Οι προτροπές στα στρατιωτικά εγχειρίδια προς εφαρμογή όλων των δυνατών τεχνασμάτων, με τελευταία ως προς την αποτελεσματικότητά της τη μάχη σώμα με σώμα, και την αναγωγή της πονηριάς, της δολιότητας και της ραδιουργίας σε αξιολογικά υψηλότερη θέση από την ανδρεία ή την τόλμη είναι ενδεικτικές⁷⁸. Έχει άλλωστε υποστηριχτεί πως οι νουθεσίες των συγγραφέων τους αντιστοιχούσαν στη συσσωρευμένη εμπειρία τους και φαίνεται πως ανταποκρίνονταν με τα συμβαίνοντα στην πράξη⁷⁹. Από την άλλη βέβαια, δεν λείπουν ρητορικά σχήματα που επαναλάμβαναν πως επιτυχημένος εθεωρείτο ο πόλεμος που διεξαγόταν με σωφροσύνη και ανθρωπιά⁸⁰. Στην πράξη όμως φαίνεται πως οι κώδικες

production: muscle and tools, A. ΛΑΙΟΥ (επιμ. έκδ.), *The economic history of Byzantium: from the seventh through the fifteenth centuries*, v. I, Washington D.C. 2002, 110.

77. Μία μοναδική, σύγχρονη μαρτυρία της ιδιόμορφης σχέσης στρατού και αγροτών ήταν η συνήθεια να παρελαύνουν οι δεύτεροι κραδαίνοντας τα αγροτικά τους εργαλεία, ακόμα και με τα υποζύγια τους μπροστά σε στρατιωτικές και εκκλησιαστικές αρχές, επί του καθεστώτος του Ιωάννη Μεταξά (εικ. 11). Α. ΜΗΛΙΤΣΗ-ΝΙΚΑ - Σ. ΒΕΡΡΑΡΟΥ, *Η Καλαμάτα μέσα από τον φακό του Χρήστου Αλειφέρη 1937-1974*, Καλαμάτα 2013, 39, 40.

78. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 218-219, διάταξη ΙΒ΄, παρ. 5, στχ. 29, 394-395, διάταξη ΙΖ΄, παρ. 4, στχ. 23, 554-555, διάταξη Κ΄, παρ. να΄, στχ. 264-265, 628-629, επίλογος, παρ. λε΄, στχ. 138-139, 642-643, παρ. οβ΄, στχ. 331-332. Χαρακτηριστικά: *ἀγωνίζου δέ ἵνα μετὰ τρόπων καὶ μηχανῶν καὶ ἐνέδρων ταπεινώσης τὸν ἔχθρὸν σου, καὶ ἔσχατον πάντων, εἴπερ ἐστὶν ἀπαραίτητον, πολέμησον ἐπίσης τὰ δὲ νομιζόμενά σοι δειλὰ ἔστωσαν σοφὰ καὶ ὕπουλα μετὰ πανουργίας*. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, έκδ. WASSILIEWSKY - JERNSTEDT, 9, παρ. κστ΄, στχ. 33, 10, παρ. κζ΄, στχ. 20-22. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Κεκαυμένος. Στρατηγικόν*, Ἀθήνα 1996, κεφ. 9, 54-55, 56-57, κεφ. 15, 64-65, κεφ. 18, 72-73, κεφ. 31, σελ. 108-109.

79. Τ. Γ. ΚΟΛΙΑΣ, Η πολεμική τακτική των Βυζαντινών: θεωρία και πράξη, *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος - 12ος αι.)* [Διεθνή Συμπόσια 4 / ΕΙΕ-ΙΒΕ], Αθήνα 1997, 161.

80. J. CHRYSOSTOMIDES, Byzantine concepts of war and peace στο: *War, peace and world*

τιμής καταπατούνταν, οι ηθικές δικλείδες απασφαλιζόνταν, οι εθιμικοί όροι και τα συνειδησιακά όρια καταστρατηγούνταν, επιβεβαιώνοντας ότι στους πολέμους δεν υπάρχουν κανόνες και πως στις συγκρούσεις όλα επιτρέπονται.

orders in European History, επιμ. έκδ. A. V. HARTMANN – B. HEUSER, London – New York 2001, 98.



Εικ. 1. Ο Σαμψών κατακαίει τις σοδειές των Φιλισταίων ανάβοντας δαυλούς σε ουρές εκατοντάδων αλεπούδων, Οκτάτευχος μονής Βατοπεδίου, κώδ. 602, φ. 440ν, περ. 1270-1300 (ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ά., *Οί θησαυροί του Ἁγίου Ὁρους*, τ. Δ', 101, εικ. 75. ΓΑΛΛΑΒΑΡΗΣ, *Ζωγραφική*, 177, εικ. 198, © Μονή Βατοπεδίου).



Εικ. 2. Οι Εφραίμ και Μανασής, γιοι του Ιωσήφ, αποψιλώνουν τη γη κόβοντας δέντρα, Οκτάτευχος μονής Βατοπεδίου, κώδ. 602, φ. 380r, περ. 1270-1300 (ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ά., *Οί θησαυροί του Ἁγίου Ὁρους*, τ. Δ', 85, εικ. 132, © Μονή Βατοπεδίου).



Εικ. 3. Μαδιανίτες και Αμαληγίτες αποκόπτουν τα σιτηρά των Ισραηλιτών, Οκτάτευχος μονής Βατοπεδίου, κώδ. 602, φ. 415ν, περ. 1270-1300 (ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ά., *Οί θησαυροί τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, τ. Δ', 93, εικ. 115, © Μονή Βατοπεδίου).



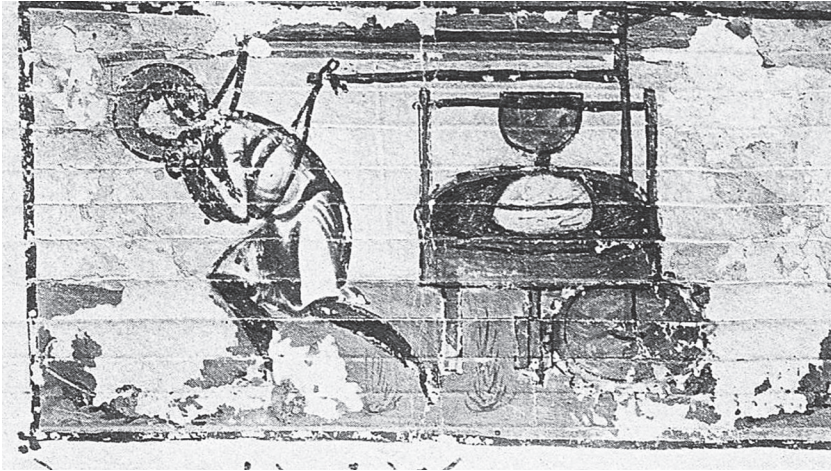
Εικ. 4. Ο στρατηγός Μιχαήλ Βούρτζης σπάει τα κλείθρα στην πύλη της Αντιόχειας με τσεκούρι, Χρονικό Ιωάννη Σκυλίτζη, MS Gr. Vitr. 26-2, φ. 353ν, 12ος αιώνας (ΤΣΑΜΑΚΔΑ, *The Illustrated Chronicle*, εικ. 386).



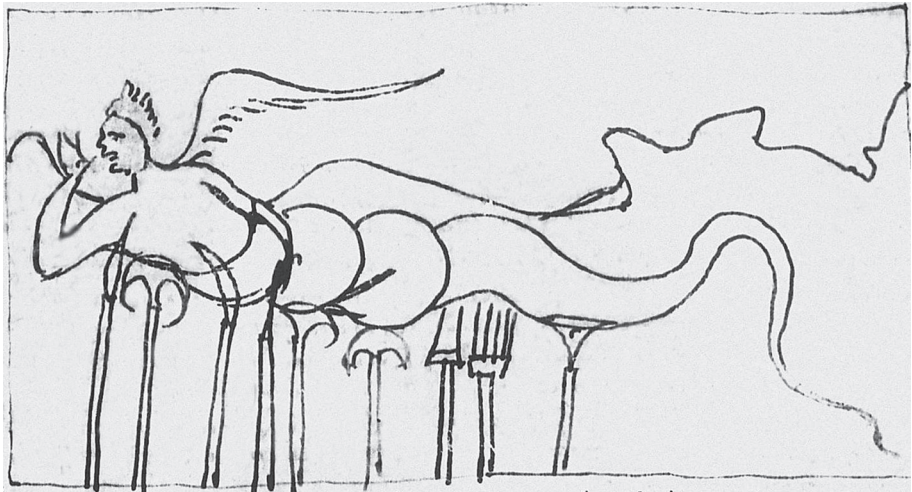
Εικ. 5. Η Προδοσία του Ιούδα με σημειωμένα σε κύκλο το τσεκούρι και την αξίνα, Ευαγγελιστάριο μονής Διονυσίου, κώδ. 587, φ. 104v, περ. 1058-1080 (Πελεκανιάδης κ.ά., *Οί θησαυροί του Ἁγίου Ὁρους*, τ. Α', 188, εικ. 233).



Εικ. 6. Η Προδοσία του Ιούδα με σημειωμένη σε κύκλο την αξίνα, ναός Αγίου Ονουφρίου Γέννα Αμαρίου, 1329-1330 (Spatharakis, *Byzantine dated wall paintings*, εικ. 68).



Εικ. 7. Η καταδίκη του Σαμψών να γυρνάει μυλόπετρα περασμένη στον λαϊμό και τον κορμό του, Οκτάτευχος κώδ. Vat. Gr. 747, φ. 251r, 1050-75 (WEITZMANN - BERNABÒ, *The Byzantine Octateuchs*, εικ. 1527b).



Εικ. 8. Όπλα με δικράνι και λιχμητήρι, ως στρωμνή του θηρίου, Ιώβ, κώδ. Vat. Gr. 751, φ. 160, τέλη 12ου - αρχές 13ου αιώνα (ΠΑΡΑΔΑΚΙ-ÖKLAND, *Byzantine illuminated manuscripts from the Book of Job*, 272, εικ. 326).



Εικ. 9α. Τυκάνη, Μηνολόγιο μονής Εσφιγμένου, κώδ. 14, φ. 386ν, περίπου 1075. (ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ κ.ά., *Οί θησαυροί του Αγίου Όρους*, τ. Β', Αθήνα 1975, 365, εικ. 347).



Εικ. 9β. Οι κοφτερές λίθινες λεπίδες στην κάτω επιφάνεια τυκάνης (https://en.wikipedia.org/wiki/Threshing_board#/media/File:Trillo-5.JPG).



Εικ. 10. Φωτογραφία θεριστικού κάρου σε λειτουργία, Περσία, μέσα του 20ου αιώνα (WULFF, *The traditional crafts of Persia*, 274, εικ. 382, 383).



Εικ. 11. Φωτογραφία της παρέλασης των αγροτών με τα εργαλεία τους ενώπιον του Ιωάννη Μεταξά, 25/4/1939 (@ αρχείο ΓΑΚ Μεσσηνίας/ΕΛΙΑ).

A TYPE OF “ENVIRONMENTAL” WAR IN BYZANTIUM:
AGRICULTURAL SABOTAGES AND FARM IMPLEMENTS AS LETHAL WEAPONS

The deliberate and systematic destruction of cultivated fields, the land clearance and the pollution of water became a common and frequent reality in Byzantine wars. In the present essay we attempt to present the historical background of this battle or siege method, making use of selected evidence from written sources, mainly treatises on war, and iconography.

Such anti-ecological practices are early attested such as in Old Testament passages. They are depicted in Byzantine illustrations of Octateuchs as odd and tricky offensive tactics. Among them, the setting on fire the crops of Philistines by Samson, who applied torches in the tails of hundred foxes, stands out. Romans made extreme use of these strategies, appointing Vegetius (and his axiomatic quotations) as the theoretical representative of the military institutions that alluded to the starvation as more important than battle in defeating the enemies.

Byzantine writers (Maurikios, Leo VI the Wise, Kekaumenos, Theophylactos Simocattes, Ioannis Zonaras etc.) provide abundant references and accounts of events that confirm the application of violence towards the natural environment, affecting, irreversibly or at least in large scale, the landscape and the regional eco-system. We only cite the most resourceful of these strategies: the cutting of hundred of tree trunks and the placing them as shields of potential warriors or the use of bushes as “cover-ups” of marching soldiers.

A particular variation emerges when it comes to the application of agricultural implements as lethal weapons. The axe and the mattock belong traditionally to the military equipment but scythes, sickles, even millstones do surprise as enlisted weaponry. Additionally, they met another yet parallel use, as repulsive instruments of torture. As expected, the documentary and pictorial evidence of such cases is scarce. A special implication of this matter, however, is claimed to be indirectly provided in the description of the sack of Pliska by the Byzantines, under the command of Nikephoros the 1st, in

811. The dreadful massacre of Bulgarian infants, crushed under the wheels of a “threshing machine”, is a detail probably misleading yet motivating the identification of the probable means that was employed (identified with the threshing sledge or the threshing cart).

Concluding this brief account on this type of war, the pivotal question on the ethics, on one hand, and the plausibility of the presented evidence, on the other, is being posed. As a personal evaluation, we consider Byzantine military morality as very “flexible”, adapted to the final purpose of the undisputable domination over foreign lands and the utterly submission of the enemies.

ANTHONY KALDELLIS

THE SOCIAL SCOPE OF ROMAN IDENTITY IN BYZANTIUM:
AN EVIDENCE-BASED APPROACH*

*qui iam cognoscit gentes in imperio Romano quae quid erant,
quando omnes Romani facti sunt, et omnes Romani dicuntur?*¹

*Who now knows which nations in the Roman empire were which,
when all have become Romans and all are called Romans?*

After centuries of denials and evasions, the debate over the nature of Roman identity in Byzantium is finally picking up. I have previously argued that the Byzantines' view of their own Roman identity was a national one, making Byzantium effectively a nation-state. Being a Roman was premised on common cultural traits including language, religion, and social values and customs, on belonging to the *ἔθνος* or *γένος* on that basis, and on being a "shareholder" in the polity of the Romans². This conclusion has been challenged by Ioannis Stouraitis, who offers "a critical approach"

* The author thanks the journal's two anonymous referees for their valuable suggestions for improvement.

1. Augustine, *Expositions on the Psalms* 58.1.21, ed. E. DEKKERS and J. FRAIPONT, *Augustinus: Enarrationes in Psalmos* [CCSL 38-40], Turnhout 1956, here v. 39, 744.

2. A. KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge 2007, ch. 2; From Rome to New Rome, From Empire to Nation State: Reopening the Question of Byzantium's Roman Identity, in: *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity*, ed. L. GRIG – G. KELLY, Oxford 2012, 387-404. Polity of the Romans: *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome*, Cambridge, MA 2015.

to the issue³. He suggests that Roman identity was limited to a tiny elite in Constantinople, and sees the empire as a system of exploitation of the provincials that precluded meaningful identification between the two. The Roman label was part of a misleading homogenizing discourse used by elites and implied no horizontal community. Both positions are revolutionary, albeit in different ways. The nation-state proposal breaks from the tradition of viewing Byzantium as a multi-ethnic empire with a “universalist” theocratic ideology, while the elite reading disrupts the assumption of many historians that all or most Byzantines at least called themselves Romans, that it was part of their identity⁴. Most Byzantines were either far more Roman than anyone had thought, or not Roman at all, with the second option leaving their ethnic identity indeterminate.

Clearly, there is much to debate. This contribution will not tackle all the relevant issues, for example whether Byzantium had the institutions necessary to create or maintain a national identity, or whether it had a notion of a homeland. It concerns a specific point that no one has so far elucidated fully with reference to the evidence found in the sources: What was the *social scope* of attributions of Roman identity in Byzantine sources? In other words, when the sources refer to Romans in Byzantium do they mean a narrow Constantinopolitan elite or do they refer to a much larger population, including that of the provinces, which crossed the divides of social class? This article will scrutinize a broad array of diverse sources and argue that the evidence consistently points toward a broad Roman community defined by ethnic and not class criteria. The analysis begins with elite sources and then steadily moves away from the capital by examining the social valence of Roman identity claimed for and by the Byzantine army; by provincial sub-elite or non-elite sources; and also by foreign sources describing Byzantine society. In all cases, the evidence is consistent and clear: the Romans of Byzantium were a large ethnic group, the largest by far in the empire, making up the vast majority of its population. Elite, non-

3. I. STOURAITIS, Roman Identity in Byzantium: A Critical Approach, *BZ* 107 (2014), 175-220.

4. Countless citations can be provided to this effect, e.g., A. CHRISTOPHIPOULOU, *Tò πολίτευμα καὶ οἱ θεομοὶ τῆς βυζαντινῆς ἀυτοκρατορίας, 324-1204*, Athens 2004, 76: “Everyone, from the emperor down to the last citizen of the most distant frontier had a deeply rooted sense of Roman continuity, as is manifestly shown in Byzantine literature”.

elite, and foreign sources agree on this. By contrast, while Stouraitis finds room to cite T. Eagleton, M. Mann, L. Althusser, and P. Bourdieu, he quotes no Byzantine text that unambiguously (or even ambiguously) states that Roman identity was limited in its social scope to a Constantinopolitan elite.

Ethnic vs. elite identities

Before we turn to the sources, some key terms that frame the debate must be elucidated. Specifically, in sociological research ethnic and elite identities present quite different profiles. To argue that Roman identity in Byzantium was national rather than ethnic, in prior publications I relied on a specific model of ethnicity that is slowly losing ground among scholars. According to this specific model, a group's ethnic identity presupposed a myth or awareness of a common ancestry, whether real or imagined⁵. To be sure, Byzantine sources do not emphasize such a notion in connection with Roman identity. But although many scholars still hold to that definition of ethnicity, most seem to have shifted to a more flexible one according to which an ethnic group can be identified also on a basis of its common name (or ethnonym), shared culture, common language and religion, homeland, an awareness of its difference from neighboring groups (e.g., Romans vs. Bulgarians or barbarians more generally), common political institutions, a sense of having a common history, perceived kinship beyond the immediate family, or any partial but significant combination of those factors. No single rigid definition will cover all ethnic groups in history: some factors will inevitably be more important for one group than for others. The rise of this more expansive definition of ethnicity can be traced, for example, in the programmatic statements made by many of the contributors to the *Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean*⁶. In many historical

5. Emphasized, for example, by J. HALL, *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge, 1997, and many other theorists.

6. J. McINERNEY, ed., *A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean*, Malden, MA 2014, see esp. 2, 35, 67, 104, 112, 115, 122, 143, 158, 178, 216, 217, 221, 298, 341, 350, 371, 517. A large amount of modern theoretical bibliography could be cited here, but it is more convenient to refer readers to the studies cited there by the contributors. The application of the same definitions to late antiquity is surveyed by A. BECKER, *Ethnicité, identité ethnique. Quelques remarques pour l'Antiquité tardive*, *Géron* 32 (2014), 289-305.

contexts, this definition makes ethnicity and national identity almost equivalent, and indeed some theorists do not believe that there is always much difference between the two⁷.

The goal of this paper is not so much to demonstrate that the Romans of Byzantium actually were an ethnicity, which would require extensive evidence as to the historical reality of the components of that definition. Its goal is rather more specific: to show that the Byzantines used the identity label Roman in an ethnic way, as pointing to an ethnic group, a group moreover that included the vast majority of the population of Byzantium. The sources presented below will demonstrate that, for the Byzantines, the term Roman had a valence that covered most of the constituent elements of what modern scholars call an ethnicity. The Byzantines themselves often called it an *ἔθνος*. Though they certainly did not use that word with semantic consistency as a technical term⁸, we will find many cases of significant convergence and overlap between their terminology and the modern definition of ethnicity given above.

Class exclusions are usually not a criterion for an ethnic identity. The latter is assumed to be held by a population or people as a whole, including all its classes, professions, and age-groups, and both genders. Thus, its ethnonym must be seen to be applied consistently across all those divisions⁹. That is why it is important to study carefully whom our sources mean when they refer to the Romans: only the elite, or the majority of the provincial population too? As we will see, they refer collectively to the Greek-speaking and Orthodox population of free citizens (not slaves) of the empire. This paper will argue that elite sources call this entire population Roman and

7. T. SPIRA, Ethnicity and Nationality: The Twin Matrices of Nationalism, in: *Ethnonationalism in the Contemporary World*, ed. D. CONVERSI, London 2002, 248-268; G. DE VOS, Ethnic Pluralism: Conflict and Accommodation, in: *Ethnic Identity: Creation, Conflict and Accommodation*, 3rd. ed., ed. G. DE VOS and L. ROMANUCCI-ROSS, London et al. 1995, 5-41, here 24-25. For the modernist bias of much scholarship on these issues, see below.

8. For a typological study of terms related to ethnicity and identity in Byzantium, see Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Συλλογική ταυτότητα και αὐτογνωσία στὸ Βυζάντιο: Συμβολὴ στὸν προσδιορισμὸ τῆς αὐτοαντίληψης τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τὴν λόγια γραμματεία τους (11ος - ἀρχὲς 13ου αἰ.)*, Athens 2015.

9. For the importance of the ethnonym used in discursive identity-claims, see N. LURAGHI, The Study of Greek Ethnic Identities, in: *Companion to Ethnicity*, 213-227, here 217.

also that it is overwhelmingly likely that the latter too called itself Roman. This is what Byzantinists have meant all along when they say that the Byzantines called themselves Romans. The proof for it has not, however, ever been systematically presented.

Thus Roman was the ethnonym of a large population but one that was defined by specific markers that excluded various “others” who were regarded as belonging to foreign or ethnically different groups. All this makes Roman an ethnic identity in Byzantium. Obviously the concept of ethnicity can always be explored in greater depth and analyzed to pieces, but we do not need to do so here because the rival hypothesis that has been set forth is so antithetical to it that the two need to be seen from a distance in order to be compared properly. To argue that Roman was a label used only by (and possibly only for) the social elite would require an equally rigorous definition of the term “elite” in its Byzantine context and how it relates specifically to Roman identity. As Byzantium had no legally defined or hereditary aristocracy, and as its political, military, economic, ecclesiastical, monastic, and literary elites did not always overlap, scholars have found it difficult to provide a unified definition of its elite¹⁰. It is all the more incumbent upon Stouraitis to do so in a way that grounds his argument in social realities. However, he does not offer a definition, even though he uses the word elite, the foundation of his argument, 104 times. He variously qualifies it as the “literate elite”, “social elite”, or “ruling elite”, and treats it as a homogeneous block of opinion.

But in Byzantium the literary elite did not overlap with the ruling elite, seeing as the former were often the latter’s clients or secretaries. Did illiterate generals have the same view of Roman identity as classicizing historians with much less social power? Where did they get this view? Stouraitis does not say because he does not ask how his elite was constituted, recruited, or reproduced; how it formed its views on identity; or even what those views were. In order to keep the argument’s focus on the elite, he assumes that Roman identity was linked to literacy, but he does not explain why, beyond the fact that it is only in textual sources that we can find Roman-identity claims. But this is to turn the limitations of our sources into a social

10. Various provisional attempts (by social context) are made in the contributions to J. HALDON, *A Social History of Byzantium*, Malden, MA 2009.

ontology. There is, of course, a literacy-threshold beneath which we cannot follow discursive identity-claims, but such claims did not necessarily stop where literacy was absent. This was, after all, a mostly oral society. Roman-identity claims could have flourished in oral contexts and were transmitted in non-literary ways. The present study of the evidence will support such a conclusion.

Stouraitis does not explain whether the Roman identity of Byzantium belonged to a small ethnic group in charge of the empire; was a literary game played by a few writers; or was an affect of certain institutions of the capital. As he tends (without explanation) to link Romanness to literacy, he concludes that there were, at any time during the middle Byzantine period, only about 300 elite types with a vested interest in Roman identity, a number that he multiplies by ten for the sake of argument¹¹. This elite is mostly Constantinopolitan and exists in conceptual and economic opposition to the provinces. But this distinction cannot be maintained in this form, as we will see repeatedly in the analysis below. In reality, many members of the capital elite came from the provinces. Every Byzantine regime drew upon provincial talent, including its authors. The capital also required a steady influx of provincials to maintain its population, given the death-rates of medieval cities. A surviving Byzantine definition of a native Constantinopolitan hints at this background: *indigenous inhabitants are [people who are] not migrants or colonists from another land, or who, if they come from another land, have lived in this land long enough to be old-timers and in this respect resemble the indigenous inhabitants, like those who resemble the indigenous inhabitants of Constantinople*¹². The capital cannot, therefore, be surgically detached from the provinces. Moreover, there is no evidence that provincial society was divided between upper-class Romans and lower-class non-Romans, or at least none has so far been presented.

The review of the evidence below will show that Roman-identity claims also cannot be separated from the provinces. As I said above, ethnic

11. STOURAITIS, *Roman Identity*, 196.

12. Stephanos (Skylitzes?), *Commentary on Aristotle's Rhetoric* 1360b31, ed. G. RABE, *Anonymi et Stephani in artem rhetoricam commentaria* [Commentaria in Aristotelem Graeca 21, pt. 2], Berlin 1896, 263-322, here 270; transl. (modified) from P. MAGDALINO, *Constantinople and the Outside World*, in: *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider*, ed. D. SMYTHE, Aldershot 2000, 149-162, here 156.

identity-claims depend on discursive evidence. We cannot know that a person, group, institution, or aspect of material life were or were seen as Roman unless a text tells us so. A study of identity-claims, therefore, requires clarity about (a) who was making the relevant claims; (b) about whom they were being made; and (c) the nature of the identity in question. But Stouraitis does not pose these questions. Some passages in his article imply that the Roman-identity discourse of the elite “projected an image of the empire’s population as a solid Roman community”¹³, which is mostly correct, but there are many more others that state the opposite: the elite had no interest in “creat[ing] a broadly shared vision of the Eastern Roman community as a political community of common culture”; “up to the twelfth century, Romanness as a politico-cultural discourse of self-identification concerned mainly the members of a social upper stratum”; “the identities of provincial masses [had] no strong sense of belonging to the Roman political order”; and there was no “vision of national community” among the elite and no awareness or acceptance of such a thing among the provincials¹⁴. But what do the sources say?

Elite sources on the scope of Roman identity

Let us start with sources that are undoubtedly elite (I will here draw primarily on evidence of the early period, but also from the sixth century, to establish continuity with the middle period). It turns out that the majority of the provincial population are clearly classified as Romans even in elite sources. This will have important theoretical consequences later on in the argument (see below, p. 201), for it makes a huge difference whether the elites believed Roman was an elite identity, restricted to themselves, or a national one that crossed social class and extended across a large territory. As proponents of the elite reading of Roman identity do not make this crucial distinction, it is important to understand what kind of community elite authors meant when they referred to the Romans.

As many of our sources recount military history, these claims are often associated with barbarian raids in which provincials living by the frontier are enslaved. For example, Prokopios (sixth century) says that *the Gepids*

13. STOURAITIS, *Roman Identity*, 194.

14. Respectively: STOURAITIS, *Roman Identity*, 196, 204, and 202.

held the city of Sirmium and almost all the cities of Dacia... and enslaved the Romans of that region¹⁵. He means the general population and not just elites. Likewise, the Slavs raided Thrace and enslaved many of the Romans there, one of whom, apparently an average person, he calls a Roman man in the singular¹⁶. He gives a number for the Roman victims of barbarian raids in the Balkans under Justinian: more than twenty times ten thousand of the Romans who lived there [in the Balkans] were either killed or enslaved¹⁷. As the issue has been raised of how many Romans there were in the Byzantine empire (with one estimate numbering them between 300 and 3,000), it is important to show that Byzantine sources offer higher estimates, here in the hundreds of thousands for one set of provinces (we will see other estimates below). I set aside for now the question of whether those provincials knew or cared that they were being called Roman in elite sources. It is theoretically possible that Prokopios was attributing to them an identity that they did not share. Still, it is important to note that he was doing so, and doing so casually as if expecting his readers to accept, without objection, most provincials as Romans. This was not only casual usage, it was banal. Theophylaktos Simokattes (seventh century) claims that Slavic raiders carried away a great haul of captive Romans from the provincial towns of the Balkans¹⁸. The historian (and later patriarch) Nikephoros (eighth century) notes that provincial Romans in Asia Minor were captured by invading Persians¹⁹.

Elite authors consistently viewed these provincials as Romans and not as ethnically diverse subjects of the empire. The tenth-century diplomat Theodoros Daphnopates used the Roman identity of common prisoners in his argument against the Bulgarian tsar Simeon's right to bear the title "emperor of the Bulgarians and the Romans". *Of which Romans exactly are*

15. Prokopios, *Wars* 7.33.8, ed. J. HAURY, *Procopii Caesariensis opera omnia* (rev. ed. G. WIRTH), 4 vols., Leipzig 1962-1964; trans. H. B. DEWING and A. KALDELLIS, *Procopios: The Wars*, Indianapolis 2014; A. KALDELLIS, *Procopios: The Secret History with Related Texts*, Indianapolis 2010.

16. Prokopios, *Wars* 7.14.11-16.

17. Prokopios, *Secret History* 18.21.

18. Theophylaktos Simokattes, *History* 7.2.1, ed. C. DE BOOR, *Theophylacti Simocattae historiae* (rev. ed. P. WIRTH), Leipzig 1972.

19. Nikephoros, *Short History* 12, ed. and transl. C. MANGO, *Nikephoros Patriarch of Constantinople: Short History* [CFHB 13], Washington, D.C. 1990.

you the emperor? Daphnopates asked, *of those whom you have captured [in your raids], or those who have been enslaved by faithless nations and sold [to you]? Because you know well what the rest [of the Romans] think and say about you*²⁰. In other words, Daphnopates' notion of the Roman community included provincials downtrodden by foreign raids and even those sold into slavery by infidels, and he viewed them as potentially constitutive of an emperor's right to bear the title "of the Romans." Let us give an example from the later period. The Bulgarian tsar Kaloyan (d. 1207) styled himself the *Roman-Slayer* (*Ρωμαιοκτόνος*) in imitation of the Byzantine emperor Basil II the Bulgar-Slayer. The thirteenth-century historian who tells us this, Georgios Akropolites, says that the tsar took on this moniker specifically after destroying many cities in Thrace and capturing or killing their Roman inhabitants²¹. The provincials are always and casually assumed to be Romans.

These (elite) historians called provincials Romans in other contexts too, not only military. In a geographical digression on Lazike (Kolchis), Prokopios reaches the border between that non-Roman land and the empire and says that *Romans live in the adjacent land, whom people also qualify (ἐπικαλοῦνται) as Pontians*²². In other words, their Roman identity was primary and their provincial one (as inhabitants of the province of Pontos) was a qualification upon it: they were the Romans of Pontos. In the *Secret History*, Prokopios refers often to the Roman victims of Justinian, frequently giving the impression that they were more than just a few elites. *No Roman man* managed to escape from that emperor, whose evil *fell upon the entire race (ὅλω τῷ γένει)*. I note for now –and will discuss below– that Prokopios casually describes the Roman people as a *γένος*, whose primary meaning is family, species, race, or people. Elsewhere in the work, Prokopios refers to Romans *who lived in distant lands, including in the countryside*²³.

20. Theodoros Daphnopates, *Letter 5*; ed. J. DARROUZÈS and L. G. WESTERINK, *Théodore Daphnopatès Correspondance*, Paris 1978.

21. Akropolites, *History 13*, ed. A. HEISENBERG, *Georgii Acropolitae opera*, v. 1, Leipzig 1903.

22. Prokopios, *Wars 2.29.19*. It is sometimes claimed that they were Laz, but Prokopios, who knew all about the Laz, makes no such connection; cf. A. BRYER, *Some Notes on the Laz and Tzan*, *Bedi Karthlisa* 21-22 (1966), 174-195, here 177-178.

23. Prokopios, *Secret History 6.23 and 11.38*.

Prokopios' successor Agathias refers to the (distant) Pelasgian ethnic origin of the people of the city of Tralleis in western Asia Minor, *yet*, he adds, *the townspeople (ἄστοι) should not now be called Pelasgians but rather Romans*. He means their entire population, not only the elite, and he treats Roman as a categorical equivalent to Pelasgian, an ethnic label²⁴.

Numerous (elite) texts from the middle period casually assume that large numbers of imperial subjects, in fact likely the majority of the population, were Romans. Let us look at texts that specifically include those who were not elites and not from Constantinople. In the 830s the emperor Theophilos admitted up to 30,000 Khurramite (Iranian) warriors into the empire who were fleeing from the Abbasid armies. To integrate them into imperial society, the emperor enrolled them in the Roman army and also *arranged for them to marry Roman women* in the provinces where they were settled. The court historians who report this (Genesios and Theophanes Continuatus) must have assumed that there were thousands of Roman women of marriageable age in the provinces²⁵. Regardless of whether this order was carried out, this is indicative of who they thought was a Roman in their world. In fact, we know one of these women: saint Athanasia, from the island of Aigina, by no means a Constantinopolitan lady²⁶. The same sources also explicit label as Romans men from non-elite professions, such as icon-painting monks²⁷.

Consider also a decree of Nikephoros III Botaneiates (1078-1081) reported by the contemporary historian Michael Attaleiates. That emperor released from certain debts to the imperial fisc *all Romans, wherever on earth they lived, thereby making them into free Roman citizens*²⁸. The ideology

24. Agathias, *Histories* 2.17.5; ed. R. KEYDELL, *Agathiae Myrinaei historiarum libri quinque* [CFHB 2], Berlin 1967.

25. Genesios, *On the Reigns of the Emperors* 3.3, ed. A. LESMÜLLER-WERNER and J. THURN, *Iosephi Genesii regum libri quattuor* [CFHB 14], Berlin 1978; Theophanes Continuatus 3.21, 3.29, ed. M. FEATHERSTONE and J. SIGNES CODONER, *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur* [CFHB 53], Berlin 2015.

26. *Life of Athanasia of Aigina* 4 (p. 181), ed. F. HALKIN, *Six inédits d'hagiologie byzantine*, Brussels 1987, 179-195.

27. Theophanes Continuatus 4.15: *μοναχόν τινα τῶν καθ' ἡμᾶς Ῥωμαίων ζωγράφον*.

28. Attaleiates, *History* 284, ed. E. TSOLAKIS, *Michaelis Attalatae Historia* [CFHB 50], Athens 2011: *Ἔστησεν οὖν ἐντεῦθεν πᾶσι τοῖς πολιτευομένοις καὶ πανταχῆ γῆς*

behind the passage is that debt is a form of slavery²⁹, with the further crucial implication that the Roman community was geographically expansive and included people who were insolvent: they were on the verge of slavery, but the emperor made them *free Romans* again. Elsewhere Attaleiates notes that the elephant paraded in the capital by Konstantinos IX Monomachos (1042-1055) delighted *the Byzantioi* [*Constantinopolitans*] and *the other Romans who happened to see it*, the latter obviously being Romans who were not from the capital³⁰. For him, therefore, the Roman community extended outside the capital and included poor people. The historian Ioannes Kinnamos (twelfth century) also recorded how the emperor Manuel I Komnenos (1143-1180) prevented Romans from taking out loans with their freedom as collateral, for Manuel *wanted to rule over free Romans, not slaves* (ἐλευθέρων γὰρ ἄρχειν Ῥωμαίων, οὐμενοῦν ἀνδραπόδων αὐτὸς ἤθελεν)³¹. These were clearly not elite Romans, at least not for the most part. In the course of his narrative, Kinnamos also casually reports on the provincial origin of the theologian Demetrios: *he was Roman by genos, from the town of Lampe [in Asia Minor]*³². We note again the idea that one was a Roman by *genos* (to be discussed below).

A fascinating episode that reveals how broadly the elite imagined the social scope of Roman identity is reported by the historian Niketas Choniates (late twelfth-early thirteenth century). As the emperor Andronikos I Komnenos (1183-1185) was growing unpopular and the republic (πολιτεία) was speaking out against him, he convened a council of state which decreed the execution of his political enemies and their families. His own son Manuel opposed this, arguing that the decree, if literally enforced, would lead to the death of the entire Roman population – τὸ Πανρῳμαϊον – and not merely of *all the Romans* but of some foreigners too. Specifically, he argued

κατοικοῦσι Ῥωμαίοις τὸν φόβον τῶν ἀφλημάτων καὶ τῷ ὄντι ἐλευθέρους τούτου ὀ βασιλεὺς καὶ πολίτας Ῥωμαίους εἰργάσατο.

29. D. ANGELOV, Three Kinds of Liberty as Political Ideals in Byzantium, Twelfth to Fifteenth Centuries, in: *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies*, v. 1: *Plenary Sessions*, Sofia 2011, 311-331.

30. Attaleiates, *History* 48.

31. Kinnamos, *History* 6.8, ed. A. MEINEKE, *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum* [CSHB], Bonn 1836.

32. Kinnamos, *History* 6.2.

that the “family” of one of the accused would extend from one relation to the next in an endless chain of affiliation until all the Romans were killed, and the number of victims would eventually be *infinite* (ἄπειρον)³³. This was hyperbole, but his reasoning reveals that the totality of the Romans (Πανρώμαιοι) was, for him, not an elite but a national or ethnic community defined by *genos* and constituted mostly through kinship. The community that Manuel Komnenos imagined was not literally “infinite” in size, but it was significantly larger than 300 or 3,000 Romans.

According to the elite thesis of Roman identity, the sources should use Roman to signify the Byzantine elite or nobility, as a term to differentiate them from the rest of the population. What we find in the sources is the exact opposite, namely that Roman is used for the majority of provincial population and that it encompasses elites and non-elites alike.

Let us pause and critically reflect on the evidence surveyed above. These (elite) authors, ranging from the sixth to the thirteenth centuries, took it for granted that the Roman community of Byzantium extended across the empire, from the capital to the frontier provinces, and it included people from many or all social classes. Their use of the ethnonym Roman implies that their readers –other members of the elite– naturally assumed that there were, potentially, millions of Romans out there. We must, therefore, conclude that, according to the Byzantine elite, the Roman community of Byzantium was not limited to that elite. Whether rightly or wrongly, they believed that they were talking about a whole people, an ethnic group, or a nation. but *not*, as we will crucially see below, to *all* subjects of the empire: ethnic criteria had to be met. Thus, when we come across generic references in elite texts to the Romans, references which do not specify which Romans are meant (and there are thousands of such references), we must assume that they are pointing to this expansive community. Scholars may wish to argue that this is a fiction, a “projection” of a broad national image upon a

33. Choniates, *History* 337-338, ed. J. L. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae historia* [CFHB 11], Berlin 1975: ... ὑπὸ κρίμα θανάτου τιθεῖσαν σχεδὸν τὸ Πανρώμαιοι καὶ μὴ μόνον ἀφανίζουσαν ὅποσοι Ῥωμαίων προήλθοσαν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐξ ἔθνους οὐχὶ βραχεῖς διαφθείρουσαν ... εἰς γὰρ ἄπειρον ἀποτελεντήσειν τὴν τελευτήν, τοῦ μὲν διὰ τόνδε συλλαμβανομένου τε καὶ ἀναιρουμένου, κάκείνου μὴ ἀπόλιδος εὗρισκομένου μηδὲ φυνέτος ἀπὸ δρυός, ἀλλ’ ἐκ πατρὸς καὶ μητρὸς, ἢ καὶ ἐξ ἀγχιστείας τὸ συναπτόμενον εἰς γένος καὶ τὸ φίλιον ἀναφαίνοντος ...

population that was, in fact, not really constituted in this way³⁴. They may or may not be right, but an argument would have to be made for that, and so far it has not been. What we have done so far is partially clarify who is meant when Byzantine texts refer to Romans (I say partially because crucial distinctions remain to be made). The evidence surveyed so far shows that Roman identity was emphatically not limited in scope to an elite, at least not in the eyes of the elite itself.

Furthermore, we touched above on how problematic the notion of an elite is in a Byzantine context and that it probably cannot be defined in a way that would distinguish it, in terms of identity, from the general population. Let us consider the authors we have cited so far: most were historians, some held offices in the Roman state, and all were active in Constantinople at some point, but interestingly not all of them were from Constantinople. They came from provincial cities, including Caesarea, Alexandria, Attaleia, and Chonai. This was typical of the Byzantine elite throughout the centuries: from the imperial position on down, the ranks of the army, Church, court, and bureaucracy were staffed by men who were recruited on an ongoing basis from the provinces. This elite of provincial origin evinces no awareness, in its surviving texts, that they were less Roman than their counterparts in the capital. Consider the eleventh-century general Eustathios Daphnomeles, who denied that he blinded a Bulgarian noble out of a hatred which stems from the fact that *he is Bulgarian and I Roman: for I am not a Roman from among those who inhabit Thrace and Macedonia, but one from Asia Minor*³⁵. Daphnomeles, in other words, imagined the Romans as distributed throughout, or even filling up, the core territories of the empire. They were, moreover, to be distinguished from Bulgarians, who were foreigners. The only distinction that he makes among Romans is that those of Thrace-Macedonia would be more likely to hate Bulgarians than those of Asia Minor.

Many in the Byzantine elite were local notables before they moved to the capital. We therefore have to explain where they acquired the view expressed casually and consistently in their texts that the provincial population

34. STOURAITES, *Roman Identity*, 194.

35. Skylitzes, *Synopsis*, ed. I. THURN, *Ioannis Scylitzae synopsis historiarum* [CFHB 5], Berlin 1973, 362.

consisted mostly of Romans. The simplest (and correct) explanation is that they grew up exposed to this notion in their towns because the provincial population self-identified as Roman. Elites-in-the-making did not have to “learn” this identity in Constantinople. We would otherwise have to postulate Roman identity as an affectation that they picked up during the course of their education, though we never hear anything about the textual or other instruments of this process of Romanization. Also, not all members of the elite were classically educated (e.g., likely, Daphnomeles), so we require an extra-textual process of Romanization. A different explanation is that local elites in the provinces self-identified from birth as Romans but that their surrounding social context (local non-elites) did not. But where are we to draw the line, and what social mechanisms sustained this local distinction in the long run? The elite reading of Roman identity cannot answer these questions.

The difficulty in defining the Byzantine elite is exacerbated when we bring more sources into the discussion. Prokopios, an allegedly “classicizing” author, is one thing, but we find the same expressions in his contemporary Cyril (Kyrillos) of Skythopolis, a monk at St. Saba near Jerusalem and the author of saints’ lives. In his *Life of Ioannes the Hesychast* he says that a Saracen raid against the provinces of Arabia and Palestine seized *as captives many tens of thousands of Romans*³⁶, meaning average provincials. A fascinating story about precisely such captives is told in the second collection of *The Miracles of St Demetrios* of Thessalonike, written by an anonymous priest in the seventh century. The Avar khan took a multitude of captives off to his own realm, where they had children with barbarian women and taught those children *the impulses of the genos according to the customs of the Romans*, so that when the children grew up they wanted to return to their homeland. This ecclesiastical writer calls them *a Roman people* in exile, ready to return like the Jews whom Moses led to the promised land³⁷.

36. E. SCHWARTZ, *Kyrillos von Skythopolis*, Leipzig 1939, 201-222, here 211.

37. *Miracles of St. Demetrios* II, 284-287, ed. P. LEMERLE, *Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, v. 1, Paris 1979: τὸν ἅπαντα λαὸν τῆς αἰχμαλωσίας κατέστησεν ὁ λεχθεὶς χαγάνος ... ἐπιμιγέντες μετὰ Βουλγάρων καὶ Ἀβάρων καὶ τῶν λοιπῶν ἐθνικῶν, καὶ παιδοποιησάντων ἀπ’ ἀλλήλων ... παῖς δὲ παρὰ πατρὸς ἕκαστος τὰς ἐνεγκαμμένας παρειληφῶτων καὶ τὴν ὁρμὴν τοῦ γένους κατὰ τῶν ἡθῶν τῶν Ῥωμαίων... μαθὼν τὴν τοῦ τοιοῦτου λαοῦ τῶν πατρῶων πόλειον

This story makes sense only if we treat Roman as an ethnic identity, not a class identity.

It was not only a Constantinopolitan elite (of provincial extraction) who were “projecting” a Roman identity onto the population of the empire. This was also being done by monks in Palestine and priests in Thessalonike who were not engaged in “homogenizing discourse” about Roman identity but just writing edifying stories about saints. One might argue that they too were educated (by definition, for they were authors) and so complicit in the same elite game, but the plot has become incredibly complex by this point. What could they possibly hope to accomplish by artificially pretending that the Romans of their world were a *γένος* spread across the provinces, if that was not the case? And the authors who were complicit in this game have expanded in scope and diversity well beyond a narrow Constantinopolitan elite: we must now include provincial ecclesiastical and monastic leaders as well, in addition to icon-painters, soldiers, and captives. And the group is only going to expand more when we turn to texts that seem to reflect additional provincial perspectives.

The Roman army

A major blind spot in the elite reading of Roman identity is the army. It sees the Byzantine empire as radically bifurcated between an exploitative elite residing in Constantinople (that produced discourses of Roman identity) and an indifferent provincial population that seemed to have no identity beyond being generically Christian³⁸. The Byzantine army, however, formed a strong link, even a bridge, between these two (alleged) sides, and it consisted of tens of thousands of men who were socially prominent bearers of Roman identity. It is the army that is most frequently associated with the common name of the *γένος* (“the Romans”) in our sources, which is due to the focus of most historical texts on war.

In elite narratives, the army is consistently called *the army of the Romans*, and its soldiers are individually called Romans when necessary³⁹.

ἐπιθυμίαν, ἐν σκέψει γίνεται καὶ ἀνάστατον λαμβάνει τὸν πάντα Ῥωμαίων λαὸν μετὰ καὶ ἑτέρων ἔθνικῶν, καθὰ ἐν τῇ μωσαϊκῇ τῆς ἐξόδου τῶν Ἰουδαίων ἐμφέρεται βίβλω.

38. STOURAITIS, *Roman Identity*, 203, 205.

39. E.g., Theophylaktos Simokattes, *History* 2.6.1, 7.2.8.

More strikingly, the soldiers are addressed collectively as *Romans!* by their officers in battle-speeches, and some of those speeches invoke the glory of the old Roman empire, the early wars of expansion, and even the heroes of the Republic. This happens in speeches reported from all periods, and the Roman references in them are thick⁴⁰. There can be no doubt that Byzantine soldiers responded to the Roman name and to patriotic appeals to defend the Roman land and the Roman people, pointing to a community broader than just themselves. Proponents of an elite reading of Roman identity could argue that this was merely a literary game, a convention of historiography that persisted without relation to the identities of the men being addressed. After all, the speeches are, in fact, mostly invented by the historians who report them.

It is, however, possible to penetrate the distorting veil that elite sources have (allegedly) pulled over reality. First, we have a number of addresses to the soldiers that were not invented by historians but were meant to be delivered to the army as written, two by Konstantinos VII Porphyrogenetos (945-959) and one by the patriarch-in-exile at Nikaia, Michael IV Autoreianos (1206-1212). Konstantinos VII's speech of 958 calls the soldiers *champions of the Roman genos* and *advance-fighters of the Romans*⁴¹. Autoreianos also addresses all the soldiers and subjects of the emperor as Roman men with his first words⁴². Moreover, the practice of addressing soldiers as Romans is attested in the Syriac *Chronicle* of pseudo-Joshua the Stylite (ca. 506), an Edessan text that is less beholden to the conventions of Greek

40. E.g., Agathias, *Histories* 2.12.2-4, 5.17.1; Euagrios, *Ecclesiastical History* 6.12, ed. J. BIDEZ and L. PARMENTIER, *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*, London 1898; Theophylaktos Simokattes, *History* 1.1, 2.14, 2.16, 3.13; Herakleios in Theophanes the Confessor, *Chronographia* p. 307, ed. C. DE BOOR, *Theophanis chronographia*, v. 1, Leipzig 1883; *On Skirmishing* 23, ed. G. T. DENNIS, *Three Byzantine Military Treatises* [CFHB 25], Washington, D.C. 1985; Theodosios the Deacon, *Capture of Crete* 73-74, 412, and passim, ed. H. CRISCUOLO, *Theodosii diaconi de Creta capta*, Leipzig 1979; Leon the Deacon, *History* 1.6, 2.3, 8.3, 8.10, ed. K. B. HASE, *Leonis diaconi Caloënsis historiae libri decem* [CSHB], Bonn 1828; Kinnamos, *History* 1.10, 2.6, 2.8, 5.14, 5.15; Niketas Choniates, *History* 42, 154, 166, 386.

41. R. VÁRI, Zum historischen Exzerptenwerke des Konstantinos Porphyrogenetos, *BZ* 17 (1908), 78-84, in sections 1 and 8 of the speech.

42. N. OIKONOMIDES, Cinq actes inédites du patriarche Michel Autôreianos, *REB* 25 (1967), 113-145, here Act II, p. 117.

historiography⁴³. More interesting is the text of a religious service honoring fallen soldiers as saints that is preserved in a tenth-century manuscript. It stresses their Christian qualities, but also calls them *the offspring of Rome* and the foundation of the *fatherland* and the entire *γένος*⁴⁴. We note again the language of *γένος* to refer to the larger community that these soldiers died to protect. This text is important because it does not reflect a Constantinopolitan standpoint. The imperial Church most emphatically did not recognize fallen soldiers as saints⁴⁵. This service was probably the product of a local context, likely the camps of Cappadocia, and so it is important that it too reflects a Roman identity and ideology.

Therefore, the evidence indicates not only that Byzantine soldiers had a Roman identity, but that they *were* Romans in direct succession to the armies of the Roman *respublica* since antiquity. This adds tens of thousands of Romans, which the elite reading cannot accommodate. Moreover, they do not come alone. In many publications, John Haldon has argued that the armies of the middle Byzantine empire were recruited locally, culturally homogeneous, closely tied to their home communities, and continued to reflect those communities' concerns and outlook after they had been recruited⁴⁶. If they were Romans and understood their occupation as the protection of the *γένος*, the *πατρίς*, and *Romanía*, as all the texts tell us that they did, then it is likely that these concerns were shared by their families and communities. Given the number of soldiers that the empire had, this would not exclude many people. Besides, the alternative argument – that the army, recruited and stationed in the provinces, had a Roman identity but that the communities from which it was drawn and which it was pledged to defend did not – would be bizarre, in need or impressive conceptual

43. Pseudo-Joshua the Stylite, *Chronicle* 293, transl. F. TROMBLEY and J. WATT, Liverpool 2000, 85.

44. TH. DÉTORAKIS and J. MOSSAY, Un office inédit pour ceux qui sont morts à la guerre, dans le Cod. Sin. Gr. 734-735, *Le Muséon: Revue des études orientales* 101 (1988), 183-211, esp. vv. 43-44, 101.

45. M. RIEDEL, Nikephoros II Phokas and Orthodox Military Martyrs, *Journal of Medieval Religious Cultures* 41 (2015), 121-147.

46. J. HALDON, Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations, *DOP* 47 (1993) 1-67, e.g., 53, and in the papers in *State, Army and Society in Byzantium*, London 1995.

acrobatics to maintain. It would also fly in the face of all the sources at our disposal. The elite reading of Roman identity must, therefore, not only somehow extract local elites from their surrounding provincial context, but also separate soldiers from their families and local communities. It is unclear what methodology could accomplish this, or why we would want to do it in the first place.

Provincial, subelite, and foreign sources

As mentioned, the extent of illiteracy makes it difficult to find self-ascriptions of Roman identity further down the social scale and into the provinces. This does not mean that the identity itself was absent there, which would be a reductive conclusion resting on a circular premise. Still, there are texts coming from across the empire's territory, across genres, and across centuries that, whether taken in isolation or together, create a difficult burden for the elite reading of Roman identity to overcome. They strongly suggest that the majority of Byzantines self-identified as Romans and Christians, two labels that pointed to different aspects of their life and were not conceptually homologous, but could easily overlap.

Let us start with hagiography. In the fantastical fifth- or sixth-century *vita* of Epiphanius of Salamis, the saint is described as coming from a poor family of peasants in the province of Phoenicia who did not have enough to eat. Yet when the saint comes to the court of the Persian king – a long story there – he warns the king not to fight against the Romans, *for if you move against the Romans you will be moving against the Crucified one*. When he leaves, the king tells him to *go in health, Epiphanius, Glory of the Romans!* (ἡ δόξα τῶν Ῥωμαίων)⁴⁷. This provincial production is not written in a high style, but clearly made the point – to us as well as to later generations of Byzantines – that a poor provincial from Phoenicia was naturally a Roman. In the ninth-century *vita* of Nikolaos the Younger, a provincial work, the first-person plural pronoun (“we”) is used in apposition to the Romans in reference to a barbarian invasion; the same also happens in the ninth-century *vita* of Petros of Atroa⁴⁸.

47. In *PG* 41: 41, 45; see C. RAPP, Epiphanius of Salamis: The Church Father as Saint, in: *The Sweet Land of Cyprus*, ed. A. BRYER and G. GEORGALLIDES, Nicosia 1993, 169-187, here 178-184.

48. Nikolaos in I. POLEMIS and E. MINEVA, eds., *Βυζαντινά υμνογραφικά και*

Epigraphy provides an interesting specimen from Sirmium, from the later sixth or seventh century. We saw above how Prokopios assumed that much of the population of the town and its surrounding territory was Roman. A local inscription preserves a prayer written in horrible Greek, certainly not written by anyone in the “literary elite”. It says: *Christ, Lord, help the city and stop the Avars, and protect Romanía along with the one writing these words, Amen*⁴⁹. This is merely a provincial expression of the same sentiment that the emperor Herakleios put on his coins: *Deus adiuta Romanis*, God help the Romans⁵⁰. The Romans in question included both the emperor and his provincial subjects.

Vernacular poetry confirms the provincial extension of Roman identity. The epic *Digenis Akritis* originated in the frontier regions of eastern Asia Minor. Versions of the tale were being performed to military and lay audiences. As do all texts, it constructs its own version of social reality and Romanía in general, which is different in many ways from those of the Constantinopolitan elite, but it reflects an unselfconscious Roman identity nonetheless. When a Saracen emir asks some Byzantine prisoners, *What is your γένος? What theme do you live in?*, they answer, *We are from the Anatolikon [theme], from noble Roman stock*⁵¹. They do not mean that all Romans are noble, but that they specifically come from noble families among the Romans, families which they then name. The emir, after all, already knows that his captives are Roman; they are giving him more specific information about themselves.

A preface to a monastic typikon from ca. 1100 also proves that Roman identity was understood in ethnic terms, linked to specific cultural indicia, and designated a broad territorial population, not a limited social

αγιολογικά κείμενα, Athens 2016, 446 *τὴν Ῥωμαίων ἐκάλυπτε γῆν καὶ βαρβαρικὸν ἔθνος... καθ' ἡμῶν ἐπιστρατεύσαντες*. Petros in Sabas, *Life of Petros of Atroa* 48, ed. V. LAURENT, *La vie merveilleuse de saint Pierre d'Atroa* [SubsHag 29], Bruxelles 1956, 65-225: *πλήθος Ἰσμηλιτῶν κατὰ τῆς ῥωμαϊκῆς βεβούλευται ἐξελθεῖν χώρας ... εἰ τοῦτο γένηται καὶ εἰσέλθουν πρὸς ἡμᾶς οἱ Ἰσμηλιταὶ ...*

49. *Eranos Vindobonensis*, Vienna 1893, 331-333: *Χρ(ιστέ) Κ(ύριε) βοήθι της πόλεως κ' ἔρυσον τὸν Ἄβαριν καὶ πύλαξον τὴν Ῥωμανίαν καὶ τὸν γράψαντα ἀμήν*.

50. P. GRIERSON, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collections*, v. 2.1, Washington, D.C. 1968, 270 (no. 61.2).

51. *Digenis G* 1.263-267, ed. E. JEFFREYS, *Digenis Akritis: The Grottaferrata and Escorial Versions* [Cambridge Medieval Classics 7], Cambridge 1998.

class. The aspiring monastic founder, Nikon of the Black Mountain (active near Antioch), sought to establish his Orthodox credentials in a territory (northern Syria) that had become religiously diverse, including branches of the Syrian and Armenian churches. He states that he himself was never curious about the fine points of doctrine but had received the faith *entire from the start and from his ancestors: these were not people who had been raised and lived in any of the places and lands where the heresies are all mixed up together, but were a Roman root* (ῥίζα Ῥωμαίων), *via the grace of Christ*⁵². Nikon configures his Romanness as a function of ancestry, i.e., ethnically, and uses this to establish his Orthodoxy. This does not mean that Roman and Orthodox were semantically interchangeable, but Orthodoxy was one of the essential cultural indicia of the Roman γένος, and therefore the latter could be cited as proof of the former. Nikon himself may have come from a noble Constantinopolitan background⁵³, which makes it all the more significant that he does not configure his Roman identity in terms of class or Constantinople at all. Instead, he assumes that Romans were a people spread over a *territory*, not just the capital. This too is the conclusion that his non-elite, non-Constantinopolitan monastic audience would have drawn: any place in the heartland of Asia Minor would suffice for his argument to work. Nikon came from a “land” where the Romans were not mixed up (territorially) with the heresies that one could find in northern Syria (Armenians, Syrians). This is consistent with an ethnic reading in which the ἔθνος is spread out over a particular territory.

In the cases presented above (Epiphanius, Sirmium, *Digenis*, Nikon, the *vitae*), we see that provincial Roman identity emerges with greater focus when it is juxtaposed to the presence of a foreigner (Persians, Avars, Arabs, etc.). The interface between Romans and non-Romans appears as that between Byzantines and foreigners at the border of the empire, and not between elite and non-elite Byzantines *within the empire*. This supports the national or ethnic interpretation, because within Romanía, in what was a largely homogeneous Roman context, there would have been little purpose to insist on that distinction.

52. V. BENESHEVICH, *Taktikon Nikona Chernogortsa*, St. Petersburg 1917, 15.

53. I. DOENS, *Nicon de la Montagne Noire*, *Byz* 24 (1954), 131-140.

The “home” territory was not, however, entirely homogeneous in terms of its Roman identity. I will present one category of exception here and the second in the next section. One *internal* interface between Romans and non-Romans is illustrated strikingly by wills in which slaves are manumitted. Two of these documents from the eleventh century and one from the twelfth categorically state that when slaves are freed they become *free Roman citizens*⁵⁴. These new Romans would occupy the bottom of the social scale, thus the salient distinction between Roman and non-Roman was between free and slave, not elite and non-elite. The wording of these documents reinforces the language and ideology of “Roman freedom” that we observed above in connection with Nikephoros III Botaneiates (via Attaleiates) and Manuel I (via Kinnamos). This language was not a meaningless formula but deeply consequential in terms of social and legal history (though its implications cannot be worked out here). A typical reaction by Byzantinists to this kind of language is to dismiss it as a fossil devoid of any actual social value, but this is special pleading that is used to dismiss anything that sounds “too classical to be true”. At least we can say that the language of citizenship and freedom was not limited to Constantinopolitan elites because one of the manumission cases is from southern Italy and the other from the eastern reaches of Asia Minor; the third, from the twelfth century, is from Thessalonike or Constantinople. Thus, we see again that Roman identity is not exclusively elite or Constantinopolitan but extends to the farthest provinces and the lowest social classes, and is used to constitute the political status of all free Byzantines (a point discussed below). Those former slaves surely knew that they were now Romans, and if they knew so did other provincials.

By this point, the category Roman has expanded beyond the elite to include provincial monks and clerics, the bards of quasi-vernacular epics on the eastern frontier, and newly freed slaves in the distant provinces. In sum, it is much safer to conclude that the vast majority of the population self-identified as Romans than to maintain the conspiracy-theory of a

54. S. VRYONIS, The Will of a Provincial Magnate, Eustathius Boilas (1059), *DOP* 11 (1956), 263-277, here 270; A. DAIN, Une formule d'affranchissement d'esclave, *REB* 22 (1964), 238-240; Eustathios of Thessalonike, *Letter 27* (p. 80); ed. F. KOLOVOU, *Die Briefe des Eustathios von Thessalonike* [Beiträge zur Altertumskunde 239], Munich-Leipzig 2006.

“homogenizing discourse”. There might not have been anything particularly interesting, assertive, active, or patriotic about the Roman identity of this majority – that is a separate topic – but it was there.

Furthermore, we can use indirect evidence to confirm that provincial and non-elite Byzantines answered to the Roman name (in the relevant contexts). I am referring to the testimony of foreigners or outsiders. Consider the *Typikon* of the Georgian monastery founded in Bulgaria in 1083 by the Caucasian aristocrat Gregorios Pakourianos. He specifically decreed that no Roman priest or monk should ever be appointed in it, because the Romans are violent and greedy and will seek to take it over. Clearly, he was not referring here only to the imperial elite (of which he was a member); moreover, his stipulations reveal not only that one could easily tell who was a Roman and who not, but that Romans were associated with specific ethnic stereotypes⁵⁵. In a *vita* composed in early ninth-century Palestine, Stephanos of St. Saba (near Jerusalem), who died in 794, tells the story of a Byzantine woman who had come there to practice asceticism with her two daughters: he labels them simply as *Romans by genos* (τῶ γένει μὲν εἰσι Ῥωμαῖται), though conceivably they were from the city of Rome in Italy rather than Byzantium⁵⁶.

The best foreign evidence comes from the Arabs, who consistently called the Byzantines Romans (*Rum*), except for the specific ethnic minorities living among them such as Slavs, Armenians, or Bulgarians (depending on the period). The Arabs were excellent ethnographers and named the various ethnic groups that were subordinate to neighboring states. Yet in their detailed testimony about Byzantium, they treat its inhabitants, whether high or low, Constantinopolitan or provincial, as *al-Rum*. To give only a few among countless examples, the ninth-century Arab essayist al-Jahiz argued that the *Rum* of his time were good not at science but at the humble *handicrafts of turnery, carpentry, painting, and silk-weaving*⁵⁷. He was not writing about an elite here –of generals, statesmen, and orators–

55. Gregorios Pakourianos, *Typikon* 24, ed. P. GAUTIER, *Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos*, *REB* 42 (1984), 5-145, here 105.

56. *AASS: Julius III*, 1723, 531-613, here 570-571.

57. Al-Jahiz, transl. C. CONNELLY, *Contesting the Greek Past in Ninth-Century Baghdad*, Ph.D. dissertation, Harvard University 2016, 116.

but the general Rum population. Likewise, Byzantine slave women in the Arab world were called *Roman women* and juxtaposed to other ethnicities, such as Slavs and Franks⁵⁸. Examples can be cited of slaves of *Rum* ethnic origin who were not nobles but had practiced lowly professions, such as blacksmiths⁵⁹. A fascinating case is provided by the poet Abu Firas, a cousin of the Hamdanid prince of Aleppo Sayf al-Dawla. In 960s, Abu Firas spent time as a captive in Constantinople. As it happens, his mother was Roman, a slave-woman of his father's, though Abu Firas defensively claimed she was a free woman. At any rate, he refers to her as *Rum*, which again proves that this was, in Arab eyes, an ethnic category, not an class one⁶⁰. In this, the Arab and the Byzantine sources agree.

Arab ethnographers relied on the testimony of visitors to the empire, none of whom formed the impression that the Roman ethnonym was limited in scope to a small elite in the capital. They also traded with, captured, and interrogated Byzantines often, but if they uncovered non-Roman identities among them that fell beneath the horizon of notice in our allegedly elite Byzantine sources, this still failed to shake their view that *Rum* lands were populated overwhelmingly by self-identifying Romans.

Confirmation of this conclusion comes unexpectedly from a Frankish source. Western European sources generally call the Byzantines "Greeks", which was a distortion driven by the need of western institutions (such as the papacy and the German empire) to assert exclusive ownership of the Roman tradition. Nevertheless, in the Greek version of the *Chronicle of the Morea* (early fourteenth century, but reflecting the thirteenth century), the Byzantines are called Romans throughout, including both the subjects of the Byzantine emperor and his former subjects now ruled by the French in the principality of Achaea. These Romans are called a *γένος* throughout the poem and are defined by traits that were shared by a large population in the Aegean region, for example religion (e.g., 470: *to make all Romans*

58. N. EL CHEIKH, *Byzantium Viewed by the Arabs*, Cambridge MA 2004, 115-137.

59. Al-Baladhuri, *The Origins of the Islamic State*, transl. P. K. HITT, New York, 1961, v. 1, pp. 86, 248 (mistranslated as "Greeks").

60. E.g., Abū Firās al-Hamdānī, *Les Byzantines: La voix d'un prisonnier*, transl. A. MIQUEL, Paris 2010: poem 19 (p. 48): *I sometimes fear the Roman relatives of my mother*; poem 18 (p. 46): *my low blood* (stressing her low social class); see A. EL TAYIB, Abū Firās al-Hamdānī, in: *Abbasid Belles-Lettres*, ed. J. ASHTIANY et al., Cambridge 1990, 315-327, here 315.

obey the pope, for they were Orthodox); ethnic stereotypes (e.g., 593-594: the γένος of the Romans is crafty and faithless); and speech (*the language of the Romans* – what we call Greek – is called ρωμαίικα: 4130; cf. 5207)⁶¹. Romans and Franks are often juxtaposed as different but comparable types, and references are made to the *local Romans* of the Morea (e.g., 1424). Why does this poem deviate from the standard western practice of calling the Byzantines Greeks? This question has not been fully investigated, but the most recent study supports the priority of the Greek version of the poem over the French (the latter would then be a translation and adaptation of the Greek)⁶². This was, then, a Frankish text, reflecting the typical prejudice against the Romans / Byzantines, but it was composed in vernacular Greek by a Moreot Frank, who was likely bilingual. In his poem he reflected local usage, including the fact that the Greek-speaking Orthodox population of the empire and its former provinces (such as the Peloponnese) called themselves Romans and spoke ρωμαίικα.

In other words, even their language, which was known to the Byzantines as being Greek, was also called, via their national name, as *the language of the Romans* or ρωμαίικα⁶³. The national name took priority over the original names of the nation's cultural indicia. Therefore, Byzantines were not Greeks because they spoke Greek (that is a modern nationalist interpretation); rather, their language (Greek) was renamed Roman because they were Romans: current ethnicity here trumped ancient linguistic taxonomies. It is important that we find this label in vernacular contexts, such as the *Chronicle of the Morea*. The late Byzantine translation of the romance of *Apollonius, King of Tyre*, is called in the manuscript a Μεταγλώττισμα ἀπὸ λατινικὸν εἰς Ρωμαϊκόν, i.e., Greek⁶⁴. This usage is confirmed in non-Byzantine texts, whose authors clearly learned the language-name ρωμαίικα from Greek-speaking provincials and not the elite in the capital. Sultan Veled (Walad) was the son of the great Persian poet Jalal al-Din Rumi and lived in Asia Minor in the later thirteenth century. In one poem, he addresses a beautiful

61. Ed. J. SCHMITT, *The Chronicle of Morea*, London 1904.

62. T. SHAWCROSS, *The Chronicle of Morea: Historiography in Crusader Greece*, Oxford 2009.

63. C. CUPANE, Ἡ τῶν Ῥωμαίων γλῶσσα, in: *Byzantina Mediterranea: Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, eds. K. BELKE et al., Vienna 2007, 137-156.

64. R. BEATON, *The Medieval Greek Romance*, London 1996, 140, 253 n. 35.

woman in Greek, which he calls *ῥωμαϊκά*, so that she can understand him⁶⁵. Thus, independent Frankish and Persian witnesses, active at opposite ends of the former Byzantine world (in the Morea and central Asia Minor respectively), attest that the language of the Byzantines was popularly called *ῥωμαϊκά*. The implication here is momentous: elite sources prefer saying *the language of the Romans* instead of *ῥωμαϊκά* because the latter word was *too vernacular and demotic* for their high-register tastes. But it appears as soon as we get sources that report what people were saying in the provinces. This supports the conclusion that Roman identity was popularly held at the provincial level in Byzantium, and was not a literary game by the elite. Quite the contrary, it was “Hellenism” that was an elite pursuit.

Striking additional proof is provided by the poem *Dittamondo* written by the fourteenth-century Florentine poet Fazio degli Uberti. This didactic poem takes the form of an exploration of the known world. When the narrator reaches Macedonia he meets a local with whom he speaks in a demotic form of Greek, which is transcribed directly into the poem. *Do you speak Frangika?*, he asks the local. The latter answers *Ime roméos [εἶμαι Ῥωμαῖος, i.e., I am a Roman]*⁶⁶. What he says immediately after that is harder to make out, but this outside testimony should lay to rest any doubt that the Byzantines called themselves Romans and meant by that their demotic, everyday forms of speech, not anything elite.

Ethnic distinctions inside Byzantium

There was another category of people living in the Roman territory (Romanía) who were not considered Romans. The Byzantine sources do not attribute a Roman identity to the *entire* population of the empire or to all who served the emperor. It was not only slaves but other groups, larger or smaller depending on the circumstances, who are pointedly excluded through their ethnic ascriptions. In the early period, these groups included (among others) Isaurians (at times), Jews (partially), Goths; in the middle period Slavs in

65. D. KOROBENIKOV, How ‘Byzantine’ Were the Early Ottomans? Bithynia in ca. 1290-1450, in: *Osmanskii mir Osmanistika*, ed. I. V. ZAITSEV and S. F. ORESHKOVA, Moscow 2010, 215-238, here 222.

66. Uberti, *Dittamondo* 3.23 (v. 36), ed. G. CORSI, Bari 1952, v. 1, 249; see the commentary in v. 2, 298-301. I owe this reference, with gratitude, to Andreas Kyropoulos.

Greece, Bulgarians, Jews (partially), and Armenians. Though they were subject to the emperor, or serving in his armies, these groups are named in ways that make them non-Roman (e.g., through the opposition *Armenians and Romans*)⁶⁷. If Roman identity was a truly imperial identity applied to whoever served the emperor or was subject to him⁶⁸, this should not have happened. But it did, because Roman was an ethnic identity exclusive to other ethnic identities. It is thus misleading or false to say that “any people or group could potentially be included as Roman subjects”⁶⁹. This fails to distinguish between Roman and non-Roman subjects of the Roman empire, and is a mistake made commonly by historians who refuse to accept the reality of Roman identity in Byzantium⁷⁰.

Our sources regularly distinguish between Romans and ethnic foreigners serving in the Byzantine armies, either by naming the foreigners (e.g., Bulgarians, Slavs, Armenians, Arvanites) or simply calling them *ἀλλόφυλοι* (people of another race), *ἐθνικοὶ* (foreigners), or “barbarians”⁷¹. These distinctions go back to the early Byzantine period. We find them

67. See, e.g., G. THEOTOKIS, *Rus, Varangian and Frankish Mercenaries in the Service of Byzantine Emperors (9th-11th c.)*, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 22 (2012), 125-156. The evidence for such distinctions is pervasive in the later period also: G. PAGE, *Being Byzantine: Greek Identity before the Ottomans*, Cambridge 2008.

68. As advocated by, e.g., G. GREATREX, *Roman Identity in the Sixth Century*, in: *Ethnicity and Culture in Late Antiquity*, ed. G. GREATREX and S. MITCHELL, London 2000, 267-292.

69. STOURAITIS, *Roman Identity*, 189. He postulates the twelfth century as “a period of gradual transition from imperial to ethnic notions of Romanness” (202). But he neither defines nor documents this transition.

70. STOURAITIS, *Roman Identity*, 199-200, repeats the error in the case of the Bulgarians: as “Roman subjects, they were Romans and not barbarians, in the sense of foreigners.” There is, however, abundant evidence that *Roman Byzantines* did not view all or most Bulgarians as Romans even after they had become imperial *subjects*; instead, they continued to view them, along with other “ethnic” subjects, as barbarians: A. KALDELLIS, *Ethnography after Antiquity: Foreign Lands and People in Byzantine Literature*, Philadelphia 2014, ch. 4, among many treatments of the theme.

71. E.g., Theophanes, *Chronographia*, pp. 366, 393 (for the eighth century); Leon VI, *Taktika* 20.89, ed. G. T. DENNIS, *The Tactica of Leo VI* [CFHB 49], Washington, D.C. 2010; Leon the Deacon, *History* 2.8; Kekaumenos, *Strategikon* 80, 88, ed. D. TSOUNGARAKIS, *Κεκαυμένος: Στρατηγικόν*, Athens 1993; Attaleiates, *History* 116, 297.

frequently, for example, in Prokopios⁷². In his speech addressed to the army in 958, Konstantinos VII reminds the men that there are units of barbarians (*ἔθνικοί, ἔθνη*) fighting alongside them, so the rest should fight bravely to impress the courage of “the Roman *γένος*” upon both them and the *ὁμόφυλοι* (men of the same race)⁷³. The distinction also had legal implications, reinforcing the point made above about the robustness of Roman citizenship as a legal attribute in Byzantium. In a compilation of decisions made by the early eleventh-century judge Eustathios Romaios, we find cases of men in imperial service, holding high court titles, who are designated as *barbarians by race* (*τό γένος*), *from the foreign nations* (*ἔθνος*), or *ἔθνικοὶ who had come to the Roman empire*. One of them was a Georgian, so the distinction between him and the Romans could only be ethnic and not religious. The men in these cases had not followed *the laws of the Romans* when drawing up their wills but rather their own customs, and the judge emended the wills in accordance with Roman law⁷⁴. It would seem that foreigners in imperial service, and likely many non-Romans living in the empire, followed partially different legal regimes than the majority Roman population, and in this case the judge imposed uniformity. This opens up a fascinating but neglected area of ethno-legal research, namely a Byzantine law of persons that differentiated legal regimes based on ethnicity, e.g., for Jews, Varangians, Muslims, and others⁷⁵. But on what grounds were ethnic distinctions made?

In the case cited in the *Πεῖρα*, the distinction is firmly made on the basis of *γένος*, i.e., barbarian ethnicity, and not religion (which was either

72. A. KALDELLIS, Classicism, Barbarism, and Warfare: Prokopios and the Conservative Reaction to Later Roman Military Policy, *American Journal of Ancient History* n.s. 3-4 (2004-2005 [2007]), 189-218. For barbarians in the service of Belisarios, see, e.g., Prokopios, *Wars* 6.1.27, 7.35.23-25.

73. See esp. sections 6-8 of the speech.

74. Eustathios Romaios, *Peira* 14.16, 54.6, ed. I. and P. ZEPOS, *Ius Graecoromanum*, v. 4, Athens 1931.

75. S. BLÖNDAL, *The Varangians of Byzantium*, trans. B. S. BENEDIKZ, Cambridge 1978, 24, 95, 182 (cf. Skylitzes, *Synopsis*, 394); A. LINDER, The Legal Status of Jews in the Byzantine Empire, in: *Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*, ed. R. BONFIL et al., Leiden 2012, 149-217; W. REINERT, The Muslim Presence in Constantinople, 9th-15th Centuries: Some Preliminary Observations, in: *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, ed. H. AHRWEILER and A. E. LAIOU, Washington, D.C. 1998, 125-150.

not mentioned or irrelevant, for the case concerned a Georgian). What made Romans different from barbarians, *ἔθνικοί*, and generally “others” who lived or served within the empire? Here is where the notion of a Roman *γένος* becomes urgently relevant and in need of explication rather than dismissal. A number of primary sources do suggest that the Romans of Byzantium viewed themselves as an ethnic or national community defined on the one hand by cultural traits such as language, religion, customs, food, and dress, and on the other by belonging to a specific named polity (the *πολιτεία* of the Romans) in which they were shareholders. The idea of the *γένος* or *ἔθνος* of the Roman people has been occluded in scholarship but is quite prominent in the sources. One of the most famous is the declaration by Konstantinos VII that other nations do not mix well with Romans because of the specific traits entailed by what he called *the Roman order of things*, which include race, religion, language, and other customs⁷⁶. Many examples can also be given from less tendentious sources. I will give one here. A note appended to the history of Ioannes Skylitzes in the early twelfth century says that the emperor refounded a city in Italy with settlers from the Pontos, *which explains why that city uses Roman customs and dress and a Roman social order down to this day*⁷⁷. The author of this note understood it as self-explanatory. But modern scholars who deny the existence of premodern nations fail to grasp or must deny its obvious implications for the nature of the Roman community of Byzantium and the ways in which it distinguished between insiders and outsiders. One could apparently tell who was a Roman based on *customs, dress, and social order*.

Many Byzantinists, like many premodern historians, axiomatically deny the existence of premodern nations and are committed to what is sometimes called the modernist school of nation-formation, which was pioneered in the 1960s, 70s, and 80s by modern historians and anthropologists such as Ernerst Gellner, Eric Hobsbawm, Benedict Anderson, and others, who viewed nation-states exclusively against the background of their modern emergence. Stouraitis, for example, refers to this as “the still valid and

76. Konstantinos VII, *De administrando imperio* 13.114-115, 175-185, ed. G. MORAVCSIK and R. JENKINS, *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio* [CFHB 1], Washington, D.C. 1967.

77. Skylitzes, *Synopsis* 151.

preponderant sociological axiom about the modernity of nations and national identities”⁷⁸. In reality, however, this model is embarrassingly outdated and under fire from many directions, both empirical (scholars are adducing a growing number of premodern people who match period-neutral definitions of the nation) as well as theoretical (modernists mistake the specific processes by which *some* –not all– modern nations emerged as transhistoric definitions of nationhood)⁷⁹. The modernist doctrine has even been dethroned in Oxford’s Very Short Introduction to Nationalism⁸⁰. This is a large debate that is tangential to our focus, the social scope of Roman identity in Byzantium, but one part of it bears directly on our problem.

According to the modernist view, in the days before national identities (so roughly before the mid-eighteenth century) elites developed specifically elite identities which allowed them to distinguish themselves from their subject populations. If anything, they developed cross-cultural aristocratic identities that drew them closer to the elites in neighboring states, forging tighter connections between them than either had to their “native” subject populations. This, in a nutshell, is the modernists’ view of prenatal elite identities⁸¹. In this light, however, the Byzantine version of Roman identity appears odd, for no texts have been brought forward in which Roman identity is the preserve of the Byzantine elite, and there are many, as we have seen, which imply the opposite. Nor, on the other hand, did Byzantine elites use their Roman identity in order to establish links to foreign elites – far from it, in fact: they consistently used it to distinguish between Romans and foreigners. Roman identity consistently encompasses a large

78. STOURAITIS, *Roman Identity*, 178.

79. I cite a sampling from an enormous bibliography: C. HIRSCHI, *The Origins of Nationalism: An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*, Cambridge 2012; A. GAT, *Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*, Cambridge 2013; D. GOODBLATT, *Elements of Ancient Jewish Nationalism*, Cambridge 2006; E. COHEN, *The Athenian Nation*, Princeton 2000; J. CAMPBELL, *The Anglo-Saxon State*, London and New York 2000; S. GROSBY, *Biblical Ideas of Nationality: Ancient and Modern*, Winona Lake, IN 2002; T. M. VAN LINT, The Formation of Armenian Identity in the First Millenium, *Church History and Religious Culture* 89 (2009), 251-278; S. REYNOLDS, Nations, Tribes, Peoples, and States, *Medieval Worlds* 2 (2015), 79-88.

80. S. GROSBY, *Nationalism: A Very Short Introduction*, Oxford 2005.

81. This orthodoxy can be found in many books. For a concise formulation, see E. GELLNER, *Nations and Nationalism*, Ithaca, NY 1983.

community defined by ethnic criteria that reaches from the emperor down to humble provincials. If this matches anything in the modernists' theoretical playbook, it is the proto-national identities that early modern intellectuals began to formulate within their countries before the latter had been taught to recognize themselves as nations. These intellectuals "imagined" the nation as a horizontal community before it was actually created.

Unfortunately, Stouraitis does not engage with his theoretical models deeply enough to make this connection. He assumes that Byzantine elites "projected an image of the empire's population as a solid Roman community"⁸², but does not explain why they would do so if it were not the case; how they came to imagine such a thing; and why we should call this an elite identity to begin with when it is emphatically presented as an ethnic or national one in the sources. Were Byzantine elites engaged in a preliminary act of conceptual nation-building, or were they referring to a Roman nation which already existed? Either there were millions of Romans in Byzantium or some revolution in thought was taking place that no modernist theorist has yet explained.

Was "exploitation" a relevant factor?

Proponents of the elite reading of Roman identity advance an argument from exploitation that must also be addressed. The general idea is that the Byzantine elite so exploited the mass of the population economically that there could not possibly be any community of ethnic or national identity between them. But this position faces steep evidentiary and methodological hurdles. For one thing, no text says or implies anything of the sort. Moreover, it has yet to be demonstrated why popular national sentiments can exist in early modern and modern states marked by extraordinary degrees of exploitation, racism, and inequality, but not in Byzantium. Be that as it may, in support of the exploitation thesis Stouraitis offers a reading of a single episode from the *vita* of Antonios the Younger (ninth century). Yet this quasi-fictional episode, taken out of the context of the *vita*, does not bear the weight that he has imposed on it. It is worth looking more closely at it because it exposes the problematic methodologies required by the elite thesis.

82. STOURAITIS, *Roman Identity*, 194.

The *vita* claims that in the 820s a Saracen fleet attacked the city of Attaleia on the southern coast of Asia Minor in retaliation for an action by the Byzantine emperor against the Arabs elsewhere. The saint, who in that phase of his career was the governor of the city, pleads with the Arab commander not to attack his unfortunate town as *the emperor of the Romans orders his officers to do what he wants and it happens ... whether we want it or not*, basically “do not blame us for what he emperor did elsewhere”. After a threat of divine retribution by the saint, the Saracens take hostages and leave⁸³. In that one claim about the emperor, and the alleged absence of a defensive force to guard the city, Stouraitis sees “a remote, absolute power which managed its power-political affairs according to its own interests that did not identify with the interests of the common people... [who were] engaged in a war that was not really theirs”⁸⁴. The episode allegedly exemplifies the exploitation of the provinces by a distant and uncaring capital .

But we have to be cautious, if not skeptical, for it is not at all clear that the text supports such robust readings. First, it is not clear that the emperor left this city to face the Arabs unprotected. The governor’s stratagem of dressing some women up as soldiers to make his force seem bigger does not prove “the absence of a strong garrison”⁸⁵. We do not know whether his original defense force was adequate or not as the stand-off was resolved diplomatically⁸⁶. Neither the *vita* nor the saint blame the emperor for any (alleged) lack of protection. The point of the stratagem is to make the saint seem clever, not the emperor bad. Second, the saint’s comments hardly imply that the citizens of Attaleia did not fully identify with the imperial order. We can imagine a patriotic citizen of a modern western nation, threatened by terrorists over the actions of his own government in their lands, responding in exactly the same way in order to appease his captors – and he would not necessarily have to be insincere. The saint is merely giving the emir a plausible pretext on which to negotiate a settlement, which is in fact how the story ended.

83. *Life of Antonios the Younger* 18 (p. 199), ed. A. PAPADOPOULOS-KERAMEUS, *Συλλογή Παλαιστινῆς καὶ Συριακῆς ἀγιολογίας*, v. 1, St. Petersburg 1907, 186-216.

84. STOURAITIS, *Roman Identity*, 195.

85. STOURAITIS, *Roman Identity*, 195.

86. *Life of Antonios the Younger* 17 (p. 199).

Saying that *we follow the emperor's orders, whether we like them or not*, does not, moreover, express alienation. Consider, for example, the case of Eustathios Daphnomeles, the general whom we mentioned above. In 1018, at the end of the Bulgarian war, he and two attendants infiltrated the base of the last enemy general, Ibatzes. Surrounded by hostile Bulgarians, he blinded Ibatzes and told the crowd that he did not do this from personal motives but rather from *an imperial command, which I carried out as an obedient instrument*⁸⁷. This, among other arguments for peace, persuaded the Bulgarians to capitulate. Daphnomeles was not an alienated provincial, but one of the emperor's closest associates. The saint in the *vita* was expressing the same notion: we are all but instruments of the emperor. Instead of pointing to a great ideological "distance" between the capital and the provinces, these two episodes reveal the opposite, namely that "following imperial orders" is what Byzantines did. The imperial order was efficacious, morally imperative, and had penetrated not only society (from the Balkans to southern Asia Minor) but had become a personal morality code. This points to solid integration and identification, not alienation.

Third, it is certainly not evident in the *vita* that the citizens of Attaleia saw this as "a war that was not really theirs". By the 820s the imperial government had been defending Asia Minor from Arabs for nearly two centuries, attacking one place, defending another, allocating resources here, and withdrawing them there. Provincials throughout Asia Minor knew perfectly well what was going on and abundant evidence outside the *vita* text suggests that they identified with this war effort⁸⁸. Provincial alienation cannot just be postulated without at least mentioning all this other evidence. But Stouraitis' reading disregards crucially relevant information about Byzantine provincial administration too. Specifically, Attaleia was the second largest naval base in the empire after Constantinople and the capital of a theme (Kibyrraiotai). Thousands of sailors and marines were based there and the local economy was therefore based to a considerable degree on imperial expenses and policies. In addition, Attaleia was one of the duty-ports designated by the imperial government, which meant

87. Skylitzes, *Synopsis*, p. 362.

88. F. TROMBLEY, War, Society and Popular Religion in Byzantine Anatolia (6th-13th Centuries), in: *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, ed. S. LAMPAKIS, Athens 1998, 97-139.

that trade coming into the empire from the east was required to stop there and pay tariffs⁸⁹. More than most provincial cities, Attaleia was a “company town,” where the company was the Roman state. It was a virtual extension or forward base of Constantinople. With these facts in mind, we can understand exactly why the Arabs chose to attack it in the 820s and how lame the saint’s response was. This is why it is important to know and carefully consider the relevant historical context before making grand statements about provincial alienation.

A dubious interpretation of a single, mostly fictional story has here been turned into a full sociology of provincial alienation. But one could just as easily produce the opposite conclusion by selecting a different episode from another text. Consider the famous seventh-century *vita* of Maria the Egyptian. When she is about to die (in the desert, far from Constantinople), the monk Zosimas (not affiliated with the government in any way) asks her to pray for the Church and the empire (*βασιλεία*)⁹⁰. Or else we could merely cite any number of instances when an emperor was informed about an Arab attack and either sent an army out to protect the provincials or went to do so in person. Precisely such an episode occurs elsewhere in the *vita* of Antonios himself, who blesses an army which the emperor sent against the Arabs to prevent them from harming the provincials⁹¹. Attaleia itself was saved in this way on a number of occasions⁹². How many such instances are necessary to refute the (alleged) impression created by one episode?

Moreover, the *vita* of Antonios reveals how important it is to read these texts in their entirety to make sure that the surrounding context does not vitiate the interpretation. Stouraitis extracts a sociology of empire from the words of a saint addressed to an Arab commander, but what he fails to tell us is that the saint in question was not a native of the empire to begin with: his *γένος* was, as the *vita* reveals, “Palestinian”: he was a Christian from a town near Jerusalem where he grew up. Only later in life did he cross *from Syria*

89. H. ANTONIADIS-BIBICOU, *Recherches sur les douanes à Byzance: L'«octava», le «kommerkion» et les commerciaires*, Paris 1963; D. KRALLIS, *Michael Attaleiates and the Politics of Imperial Decline in Eleventh-Century Byzantium*, *Tempe AZ* 2012, 4-6.

90. In *PG* 87: 3697-3726, here 3724, section 36.

91. F. HALKIN, *Saint Antoine le Jeune et Petronas le vainqueur des Arabes en 863*, *AnBoll* 62 (1944), 210-223, here 219.

92. E.g., Skylitzes, *Synopsis*, pp. 398-399; H. AHRWEILER, *Byzance et la mer*, Paris 1966, 134.

[i.e., the Muslim world] into Romania, where he entered imperial service and was eventually promoted to governor of Attaleia⁹³. From the rest of the *vita* it becomes clear that the saint's entire career is structured around imperial interests and interventions. He is hardly an exponent of a remote provincial outlook disconnected from the capital. In fact, he spent quite a bit of time in Constantinople, and chose to fight against the rebel Thomas the Slav simply out of loyalty to the emperor⁹⁴. But even he was not quite a native Byzantine. When he is first appointed, he has to remind himself of the Proverb that *it is righteousness that exalts an ethnos and sins that condemn a tribe* [Prov. 14.34], implying that his exercise of authority will be premised on his morality rather than ethnic affinity with his subjects. When his spiritual father in Palestine writes to him, he reminds him that his πατρίς was back there⁹⁵.

Let us now look again at the episode of the Arab attack. When the saint meets the commander and delivers the words that are allegedly so damning to Roman identity, the *vita* says that he spoke them *in Arabic* (which is what Σύρα φωνή likely means here)⁹⁶, and he begins the exchange by revealing his insider's knowledge of affairs in "Syria" (the Muslim world). In other words, the saint is not necessarily reflecting the views of the Attaliots about the emperor, but is adopting the persona of one "Syrian" speaking to another. That is perhaps why he makes the emperor appear so distant, though, in truth, he was anything but irrelevant to the saint's own life and to Attalioi society. And why should we base our interpretation on the saint's words? Consider what the Saracen says to justify the attack: *You yourselves (αὐτοὶ) have forced us to do this, by sending raiders to plunder Syria*⁹⁷. In other words, he intuitively identified the people of Attaleia with Romans elsewhere, assuming that they were the same people. In this he was entirely correct, especially about the people of Attaleia.

In short, this quasi-fictional episode does not support the notion that the provincials were alienated from a distant and oppressive capital. What it does show is how crucial imperial affairs were for shaping the life of

93. *Life of Antonios the Younger* 2 (p. 187) and 9 (p. 192) respectively.

94. *ibid.* 12 (pp. 194-195).

95. *ibid.* 20 (p. 201).

96. *ibid.* 18 (p. 199).

97. *ibid.* 18 (p. 200).

the saint from the moment of his entry to Romanía to the very end of his life; how aware Byzantine Romans were of ethnic differences; and how important imperial governance was for the lives of provincials (e.g., in resolving property disputes)⁹⁸. Exploitation there may certainly have been in Byzantium, as there is in modern nations too, but that is not the question under discussion. That question is whether (alleged) exploitation disrupted the community of Roman interest that bound center and periphery together in what the Byzantines consistently called Romanía. This *vita* fails to demonstrate alienation, and it is significant that a historian looking for proof of non-identification between the capital and the provinces could turn up no stronger evidence.

Conclusion

In conclusion, the Byzantine sources decisively and consistently refute the idea that Roman identity was held exclusively by the elite in Constantinople, as well as the idea that it was used only by them, even if they projected it onto the rest of the population. Roman identity in Byzantium was neither limited to the capital nor to the social elite. The evidence points to a self-aware national community that extended beneath the threshold of visibility that our texts afford. Socially, all were Romans who were above the level of slaves; ethnically, all were Romans who conformed to the relevant ethnic indicia and who did not belong to another ethnic group; and geographically, Romans could be found from one end of the empire to the other. The elite in Constantinople identified as Roman because it was drawn from this extended horizontal community. That is what the sources say, consistently and coherently. These sources come from all periods and almost all regions of the empire; from all the social classes that left any written record in Byzantium; and from all genres. Their full testimony on this matter is, moreover, corroborated by that of foreigners, especially the Arabs but also Caucasians and even Franks. It is impossible that this testimony was produced by a single over-arching conspiracy to project a “homogenizing discourse” on the identity of the empire’s population who neither knew nor cared that they were Romans.

98. *ibid.* 31-32 (pp. 209-210).

In the absence of evidence, by contrast, “critical” theory points wherever we want it to point. The elite theory, moreover, creates problems that we did not have before⁹⁹. For example, if the majority of the empire’s population did not think that they were Romans, then who did they think they were and why are their ethnonyms not mentioned in any text that has survived, whether Byzantine or Arab? Stouraitis offers no clear answer to this, and refers to the majority of the empire’s population merely as generic Christians who were (vaguely) “ethno-culturally diverse”¹⁰⁰. Whereas Byzantine sources divide the world into Romans and barbarians (or *ἔθνηκοί*, foreigners), treating these two categories as exclusive and complementary, the elite reading requires some untheorized and unnamed *tertium quid* for the population of the empire itself. And it is not only provincials whom it strips of Roman identity, but the populace of Constantinople as well. They were endowed with venerable political rights¹⁰¹, but Stouraitis refers to them only as “the mob”¹⁰², a contemptuous term that reflects the same elite language that he otherwise wants to read critically from an ostensibly Althusserian standpoint, no less. Yet this people, in 491, demanded that the empress appoint a true Roman to govern them and *not to allow any foreign element to be added to the race of the Romans*¹⁰³. The empress appointed Anastasios, a provincial from the city of Dyrrachion, who promptly claimed descent from Pompey the Great. The people played this role for centuries. In 1203-1204, they begged the emperor Alexios IV Angelos to fight the Crusaders because *they were true patriots – unless he [the emperor] was only pretending to side with the Romans against the Latins*. That last quotation

99. It fails to provide a model for the de-Romanization of the ancient empire (for which see the epigraph by Augustine) and the ethnic re-Romanization of the later Byzantine empire (as the Greek-speaking Orthodox continued to be called Romans, or *Rum-Romioi*, under the Ottomans). But these points sidetrack us into other periods.

100. STOURAITIS postulates a “Greek” ethnic group at Roman Identity, 210-211, by misreading a passage of Psellos. Had he read KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium*, to the end, he would have found it explained at 223-224.

101. A. KALDELLIS, *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome*, Cambridge, MA 2015.

102. STOURAITIS, Roman Identity, 192, 210.

103. *Book of Ceremonies* 1.91 (v. 1, 411), ed. and transl. A. MOFFATT and M. TALL, *Constantine Porphyrogenetos: The Book of Ceremonies*, Canberra 2012.

was a grudging admission by an elite author who also liked to see the populace as a “mob”¹⁰⁴.

Stouraitis believes that a national interpretation of Byzantium – whether advanced by a modern scholar or, for that matter, by the Byzantines themselves – “reifies” a fictional discourse generated by elites¹⁰⁵. Well, one buzz-word deserves another: what the elite reading does, by contrast, is to “rarify” Roman identity to the point where it can be blown away by a slight theoretical breeze. This stands in a long tradition of denialism, by marrying Franz Dölger’s view that Roman identity in Byzantium was a function of court propaganda to Cyril Mango’s view of Byzantine literature as a distorting mirror of classicizing fantasy¹⁰⁶.

Reification means to treat something as a thing –Latin *res*– that is not really an integral entity. This is ironic because one of the most common words associated with the Roman name in Byzantine texts is precisely the word “thing,” *pragma* – τὰ πράγματα τῶν Ῥωμαίων, *the public affairs of the Roman people*, the *respublica* of Byzantium.

104. Choniates, *History* 560-561; cf. 233-234.

105. STOURAITIS, *Roman Identity*, 174, 184, 207.

106. F. DÖLGER, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal 1953, 70-115; C. MANGO, *Byzantine Literature as a Distorting Mirror*, Oxford 1975.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΜΒΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ:
ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΒΑΣΕΙ ΤΩΝ ΓΡΑΠΤΩΝ ΠΗΓΩΝ

Έχουν προταθεί προσφάτως αντίθετες ερμηνείες αναφορικά με την κοινή διαπίστωση ότι οι Βυζαντινοί «αυτοαποκαλούνται Ρωμαίοι». Σύμφωνα με μία άποψη, το Βυζάντιο ήταν ρωμαϊκό έθνος-κράτος, ενώ αντιθέτως έχει υποστηριχθεί επίσης ότι η ρωμαϊκή ταυτότητα ήταν αποκλειστικότητα μιας αριθμητικά περιορισμένης «ελίτ». Το παρόν άρθρο χαρτογραφεί για πρώτη φορά την κοινωνική εμβέλεια της ρωμαϊκής ταυτότητας, όπως προκύπτει από τις γραπτές πηγές: ποιούς εννοούσαν οι Βυζαντινοί και οι Άραβες συγγραφείς, όταν χρησιμοποιούσαν τον όρο «Ρωμαίοι»; Οι Ρωμαίοι ήταν ένα στενό κοινωνικό-οικονομικό στρώμα ή είχαν συνείδηση ότι αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της αυτοκρατορίας; Από την ανάλυση των κειμένων προκύπτει ότι η ρωμαϊκή ταυτότητα δεν περιοριζόταν στην πολιτικοκοινωνική ελίτ της αυτοκρατορίας, αλλά αφορούσε σε όλα σχεδόν τα κοινωνικά στρώματα, τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στην επαρχία. Η αντίθετη ερμηνεία περί ελίτ βασίζεται σε παραπλανητικές σύγχρονες θεωρίες και όχι στις πρωτογενείς πηγές.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΠΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΙΣ ΣΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
(ΜΕΣΑ 13ΟΥ - ΤΕΛΗ 14ΟΥ ΑΙ.)*

Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου αποτελούν μια περίοδο κατά την οποία το κράτος είναι κατακερματισμένο εδαφικά, εξασθενημένο πολιτικά και οικονομικά, αλλά και ευάλωτο στις ξένες επιδρομές. Οι Τούρκοι πιέζουν ολοένα και περισσότερο τις ανατολικές περιοχές της αυτοκρατορίας και από τον 14ο αιώνα αποκτούν σταθερές βάσεις στα ευρωπαϊκά εδάφη του κράτους¹. Οι Σέρβοι για μεγάλο χρονικό διάστημα κυριαρχούν στα εδάφη της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Ηπείρου², ενώ λατινικά κρατίδια έχουν ήδη μετά το 1204 σχηματιστεί σε πρώην βυζαντινές κτήσεις. Επιπλέον, ο πληθυσμός του Βυζαντίου είναι εξοθνημένος από τις συνεχείς πολεμικές διαμάχες, όπως και από τις σιτοδείες και τις επιδημίες της πανώλους που ενέσκηψαν τον 14ο αιώνα³.

Στη διάρκεια της ταραγμένης αυτής περιόδου συντελούνταν πληθυσμιακές μετακινήσεις στο εσωτερικό του Βυζαντίου, οι οποίες αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα δημογραφικά φαινόμενα μιας κοινωνίας. Οι μετακινήσεις, άλλοτε ατομικές και άλλοτε ομαδικές,

* Μια πρώτη μορφή αυτής της μελέτης παρουσιάστηκε στο 23ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών, που πραγματοποιήθηκε στο Βελιγράδι (22-27 Αυγούστου 2016).

1. N. NECIPOĞLU, *Byzantium Between the Ottomans and the Latins. Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge 2009 (στο εξής NECIPOĞLU, *Byzantium*), 18 κε.

2. G.-Ch. SOULIS, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors*, Washington 1984 [και 2η έκδ. Αθήνα 1995] (στο εξής SOULIS, *Serbs*), 19 κε..

3. D. NICOL, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, London 1972 και 2η έκδ. Cambridge 2002 [=Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453, μεταφρ. Σ. ΚΟΜΝΗΝΟΣ, Αθήνα 1996] (στο εξής NICOL, *Last Centuries / Τελευταίοι αιώνες*).

διακρίνονται ως προς τον χαρακτήρα τους σε αναγκαστικές ή εθελούσιες και ως προς τη χρονική τους διάρκεια σε προσωρινές ή μόνιμες. Το ζήτημα των μετακινήσεων πληθυσμών στο βυζαντινό κράτος από το 1071 έως το 1261 υπήρξε μια από τις θεματικές του 15ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1976⁴. Εκτός από τις μετακινήσεις Βυζαντινών (Ελλήνων) συζητήθηκαν τότε οι μετακινήσεις Αρμενίων, Κουμάνων, Αλβανών, Βλάχων, Πετσενέγων, Βουλγάρων και Σέρβων στο βυζαντινό κράτος, οι οποίες έδωσαν ένα νέο δημογραφικό χαρακτήρα στις περιοχές, όπου οι πληθυσμοί αυτοί εγκαταστάθηκαν⁵. Στην παρούσα μελέτη το ενδιαφέρον θα εστιαστεί στην περίοδο από την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς το 1261 ως τα τέλη περίπου του 14ου αιώνα, όταν το μεγαλύτερο μέρος της βυζαντινής περιφέρειας είχε πέσει στα χέρια των Τούρκων⁶, περίοδο κατά την οποία το φαινόμενο των πληθυσμιακών μετακινήσεων στο εσωτερικό του κράτους πήρε μεγαλύτερες διαστάσεις σε σχέση με την προηγούμενη εποχή και δεν έχει μελετηθεί επαρκώς⁷. Σκοπός της μελέτης είναι να εντοπιστεί η ορολογία με την οποία αποδίδονται οι ομαδικές ως επί το πλείστον μετακινήσεις Βυζαντινών και οι μετακινούμενοι πληθυσμοί, να αναδειχθούν οι παράγοντες

4. Στα Πρακτικά του *XVe Congrès International d'Études Byzantines*, Athènes 1976, I. Histoire, βλ. τις μελέτες των: D. ANGELOV, *Zusammensetzung und Bewegung der Bevölkerung in der byzantinischen Welt*. H. BARTIKIAN, *Ἡ μετανάστευσις τῶν Ἀρμενίων τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα: αἰτίαι καὶ συνέπειαι*. P. CHARANIS, *Composition and Movement of the Population in the Byzantine World, 1071-1261. A Supplementary Report* (στο ἐξῆς CHARANIS, *Composition and Movement*). D. NICOL, *Refugees, Mixed Population and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade*. E. STĂNESCU, *La population vlaque de l'empire byzantin aux XI-XIII siècles. Structure et movement*. S. VRYONIS, *Patterns of Population Movement in Byzantine Asia Minor 1071-1261*.

5. CHARANIS, *Composition and Movement*, 11.

6. Για τις εξελίξεις βλ. κυρίως NICOL, *Last Centuries*, 265 κε.=*Τελευταῖοι αἰῶνες*, 397 κε..

7. Κάποιες όψεις του φαινομένου πραγματεύεται ο Κ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ στις μελέτες του «Η δημογραφική κρίση του ύστερου Μεσαίωνα στον ελληνικό χώρο. Η περίπτωση της Νοτιο-ανατολικής Μακεδονίας (14ος-15ος αι.)», *Μνήμων* 25 (2003), 9-33 (στο ἐξῆς ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, *Η δημογραφική κρίση και «Μεθοδολογικά ζητήματα στην προσέγγιση των πληθυσμιακών μεγεθών της υστεροβυζαντινής πόλης», Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, επιμ. Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ρέθυμνο 2012, 225-251 (στο ἐξῆς ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, *Μεθοδολογικά ζητήματα*).

που υπαγόρευσαν τις εσωτερικές αυτές μεταναστεύσεις, όπως και τα αποτελέσματά τους. Επίσης θα διερευνηθεί η θέση των μεταναστών στις πόλεις υποδοχής, καθώς και ο πολιτικός τους ρόλος.

Η προσέγγιση του θέματος των πληθυσμιακών μετακινήσεων βασίζεται ως επί το πλείστον στις πληροφορίες των αφηγηματικών πηγών και στα σωζόμενα δημόσια, εκκλησιαστικά και ιδιωτικά έγγραφα. Οι αναφορές των ιστοριογράφων και των χρονογράφων, πολλές φορές υπερβολικές ως προς τον αριθμό των μετακινούμενων πληθυσμών, δεν είναι δυνατό να αξιοποιηθούν ως ασφαλή τεκμήρια της τάξεως μεγέθους μιας μετακίνησης. Από την άλλη μεριά τα έγγραφα αποτελούν πηγές έμμεσης πληροφόρησης σχετικά με την πληθυσμιακή σύνθεση μιας πόλης ή ενός οικισμού. Δεδομένου ότι οι αριθμητικές προσεγγίσεις των μετακινούμενων πληθυσμών θεωρούνται εξ αρχής απαγορευτικές και κατά συνέπεια το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης δεν μπορεί να εκτιμηθεί στη δημογραφική του διάσταση, εκείνο το οποίο μπορεί με σχετική ασφάλεια να αποδοθεί είναι οι τάσεις και η δυναμική των μετακινήσεων μέσα στην ιστορική πραγματικότητα της εποχής.

Οι όροι που χρησιμοποιούνται συνήθως στις πηγές για να δηλώσουν τους ανθρώπους που μετανάστευσαν και τη διαδικασία της μετακίνησης είναι «πρόσφυγες», «φυγάδες», «αίχμάλωτος λαός» και τα ρήματα «ἐξοικίζω», «ἀποικίζω» συνήθως όταν πρόκειται για μετανάστευση που οφειλόταν σε εχθρικές επιθέσεις⁸, «ἔποικοι», «μέτοικοι», «ἄποικοι»,

8. Georges Pachymérés, *Relations historiques*, τ. 1-4, εκδ. A. FAILLER - V. LAURENT (CFHB 24/1-2), Paris 1984, A. FAILLER (CFHB 24/3-4), Paris 1999 (στο εξής Γεώργιος Παχυμέρης), I, 293. 22-23: εἶτα τῶν μὲν ὑποκλινομένων, τῶν δὲ καὶ ἀποικιζομένων δέει τῷ περὶ τοῦ ζῆν, ἐσχωρεῖν ἐκ τοῦ ῥᾶστα τοῖς ἐναντίοις ἦν. *Actes d'Iviron IV. De 1328 au début du XVIe siècle*, εκδ. J. LEFORT et al., Paris 1995, αρ. 87 (1341), στ. 262-263: πάροικοι τῆς τοιαύτης μονῆς ἐξωκίσθησαν ἀπὸ τῆς τῶν ἐχθρῶν ἐπιθέσεως καὶ ἀπῆλθον καὶ προσκᾶθηται ἐν διαφόροις ἀρχοντικοῖς καὶ στρατιωτικοῖς κτήμασιν. A.-M. MAFFRY TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, Washington 1975 (στο εξής Αθανάσιος Επιστολές), αρ. 22, 25.7 - J. VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos. Traité des Offices*, Paris 1976 (στο εξής Ψευδο-Κωδινός), 178.20-21, 186.27 - Δ. ΤΣΑΜΗΣ, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικὰ ἔργα*, τ. Α΄ *Θεσσαλονικεῖς ἄγιοι*, Θεσσαλονίκη 1985 (στο εξής ΤΣΑΜΗΣ, *Φιλόθεος Κόκκινος*), 164: τοῦ πολλοῦ καὶ συρφετώδους ἀνθρώπου, καὶ τούτων οὐχ ἡμεδαπῶν, ἀλλ' ἐπηλύδων τινῶν βαρβάρων ἔκ τε τῶν ἡμετέρων ἐσχατιῶν καὶ τῶν κύκλωθεν νήσων ὑπ' ἀνάγκης φυγάδων αὐτόθι συνελαθέντων.

«ἀπόδημοι», «μετανάσται» και το ρήμα «μετοικίζω», όταν πρόκειται για μετακίνηση και εγκατάσταση Βυζαντινών ή αλλοεθνών σε βυζαντινές πόλεις ή την περιφέρειά τους⁹.

Το ερμηνευτικό πλαίσιο των μετακινήσεων καθορίζεται από πολλούς παράγοντες, όπως οι πολιτικές, εκκλησιαστικές και οικονομικές εξελίξεις, οι αυτοκρατορικές πρωτοβουλίες, φυσικά φαινόμενα, οι ασθένειες ή από συνδυασμό αυτών των παραγόντων. Ο βασικότερος λόγος για τον οποίο μετακινούνταν οι κάτοικοι των πόλεων ή της υπαίθρου ήταν οι συχνές πολεμικές επιχειρήσεις. Η επέκταση του φραγκικού κρατιδίου στην Πελοπόννησο στο α΄ μισό του 13ου αιώνα υπήρξε ο κύριος λόγος μετακίνησης πληθυσμιακών ομάδων από τις βυζαντινές πόλεις της χερσονήσου προς ελεύθερες περιοχές του Βυζαντίου. Γνωρίζουμε ότι στα

9. Γεώργιος Παχυμέρης I, 221.14, II, 459.32-461.2 (ο επίσκοπος Δυρραχίου Νικήτας) *ἀφεις ἔρημον οὐχ ἑαυτοῦ μόνου, ἀλλὰ καὶ τῶν ταύτης ἐποίκων καὶ ἀλλοῦς κτισμάτων καὶ πραγμάτων αὐτῶν τὴν μητρόπολιν*, 595.10: *ὡς ὑπὲρ τριάκοντα μὲν καὶ ἑξ χιλιάδας τὸν τῶν ἐποίκων ἀριθμῆσθαι λαόν*. IV, 569.10: *εἶχε μετὰ πολλῶν ἄλλων ἢ πόλις καὶ Ἀρμενίους ἐποίκους*. Βλ. και Γεώργιος Παχυμέρης II, 401.27-403.1: *ἐκ τῶν Λακώνων, οὓς καὶ Τζάκωνας παραφθείροντες ἔλεγον, οὓς ἔκ τε Μορέου καὶ τῶν δυτικῶν μερῶν, ἅμα μὲν πολλοὺς, ἅμα δὲ καὶ μαχίμους, ἅμα γυναιξὶ καὶ τέκνοις εἰς Κωνσταντινούπολιν μετόκιζεν ὁ κρατῶν*, III, 121.22: (Τὸ Βλαχικόν) *μετοικίζεν ἐπ' ἀνατολῆς*, 291 (μετακίνηση Τατάρων της Χρυσῆς Ορδῆς στο Βυζάντιο). IV, 649.5-6: *μετωκίζοντο δὲ καὶ οἱ πλείους τῶν πολιτῶν (της Εφέσου) ἐπὶ τὸ τῶν Θυραίων φρούριον*. *Nicéphori Gregorae Byzantina Historia*, τ. 1-2, εκδ. L. SCHOPEN, Bonn 1829 και τ. 3, εκδ. I. BEKKER, Βόννη 1834 (στο εἰς Νικηφόρος Γρηγοράς), III, 118: *ἄποικοι γὰρ κάκεινοι Ῥωμαίων ὑπῆρχον, διὰ πενίαν πρὸ ἐτῶν οὐ μάλα μακρῶν ἐκεῖ μετοικήσαντες*. *Démétrius Cydonès Correspondance*, εκδ. R.-J. LOENERTZ, v. II, Città del Vaticano 1960 (στο εἰς Δημήτριος Κυδωνῆς), αρ. 324: *καὶ νῦν ἐκεῖνοι πάντων ἐφ' οἷς πόλλ' ἐμόγησαν τοῖς Τούρκοις ἐκστάντες, καὶ μετανάσται γενόμενοι, τὴν Χώραν οἰκίζουσιν, Νεωτέραν ταύτην καλοῦντες Μονήν*. Δ. ΤΣΑΜΗΣ, Φιλόθεος Κόκκινος, 333, κεφ. 3.1-2: *Οὔτοι τοῖνυν μέτοικοι γεγονότες εἰς Θεσσαλονίκην ἐκ τῆς πάλαι γειναμένης Χίου τῆς νήσου και 365, κεφ. 31.5-6: οἱ μὲν καὶ μέτοικοι καθάπαξ γεγονότες ἐκεῖθεν καὶ τῆς πατρίδος ἀλλαξάμενοι ταύτην*. *Correspondance de Manuel Calecas*, εκδ. R.-J. LOENERTZ, Città del Vaticano 1950 (στο εἰς Μανουήλ Καλέκας), αρ. 48 (1398), στ. 29-30: *νῦν δὲ καὶ αὐτὸς ἀπόδημος εἶ, ἡμεῖς δὲ οὐδὲ περὶ τῶν σῶν ἴσμεν*. Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, *Πρόχειρον νόμων ἢ Εξάβιβλος*, επιμ. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Αθήνα 1971 (στο εἰς Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος), βιβλ. 1, τιτλ. 3.5: *ἀποδημοῦντας δὲ τοὺς ὄντας μακρὰν ἀπὸ τοῦ τόπου, ἐν ᾧ τὸ πρᾶγμα ἐστὶ, καὶ τούτοις πάλιν διὰ τὴν ἀποδημίαν περισσότερον διδόντες καιρὸν καὶ εἴκοσι τάττοντες χρόνους, ἐπὶ τῷ ἐντὸς αὐτῶν δύνασθαι τούτους ἀνακαλεῖσθαι ὅπερ κέκτηνται δίκαιον*.

μέσα του 13ου αιώνα κάτοικοι της Μονεμβασιάς μετανάστευσαν στην πόλη Πηγές της Μ. Ασίας¹⁰. Εκτός από τις Πηγές, Μονεμβασιώτες απαντούν στο β' μισό του 13ου και στις αρχές του 14ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη, την Ηράκλεια της Θράκης και σε άλλες πόλεις¹¹. Κάποιες από τις εστίες αυτές των Μονεμβασιωτών πρέπει να διατηρήθηκαν ως τα τέλη του 14ου αιώνα, όταν ο δεσπότης της Πελοποννήσου Θεόδωρος Α΄ (1382-1407), επικύρωσε τα προνόμια όλων των Μονεμβασιωτών, και αυτών που κατοικούσαν στην πόλη και εκείνων που κατοικούσαν αλλού, και επιθυμούσαν να επανέλθουν σε αυτή¹².

Ένα μεγάλο κύμα μετακίνησης βυζαντινών πληθυσμών στα χρόνια αυτά προέκυψε από την επέκταση των τουρκομανικών φυλών στα εδάφη της δυτικής Μ. Ασίας και τη μόνιμη εγκατάστασή τους στις περιοχές που κατακτούσαν. Μέχρι τις αρχές του 14ου αιώνα οι περιοχές του Μαιάνδρου και του Καΐστρου είχαν πέσει σε τουρκικά χέρια. Πολλοί Βυζαντινοί εγκατέλειψαν τότε τις εστίες τους και αναζήτησαν καταφύγιο σε ασφαλέστερες περιοχές είτε στις ελεύθερες ακόμη πόλεις των δυτικών ακτών της Μ. Ασίας είτε στα νησιά του Αιγαίου, τη Μακεδονία, τη Θράκη και την Κωνσταντινούπολη¹³. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη μετακίνηση βυζαντινών πληθυσμών από την περιοχή της Μαγνησίας του Έρμου στην Πέοργαμο, στα κοντινά νησιά και στις ευρωπαϊκές περιοχές του κράτους κατά τις τουρκικές επιδρομές το 1302¹⁴. Ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρει

10. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Δύο άναφοραί μητροπολίτου Μονεμβασιάς πρὸς τὸν Πατριάρχη, *NE* 12 (1915), 257-318: 287-290. Πρβλ. Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Byzantine Monemvasia. The Sources*, Monemvasia 1990, 117-133 [=Η βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της, μτφρ. Μάριος ΜΠΑΕΤΑΣ, Αθήνα 2003, 124-129 (στο εξής *Byzantine Monemvasia / Βυζαντινή Μονεμβασία*).

11. MM, V, 165. V. LAURENT, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, v. I, *Les actes des patriarches*, f. IV, *Les registes de 1208 à 1309*, Paris 1971 (στο εξής LAURENT *Regestes*), αρ. 1493 (περ. 1285-1286).

12. MM V, 171: πάντας τοὺς Μονεμβασιώτας, ὅσοι ἐθελήσουσιν ἐπανελθεῖν καὶ εὐρίσκεισθαι καὶ κατοικεῖν ἐν τῇ Μονεμβασίᾳ.

13. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 425.15-17, 441.15-20. Νικηφόρος Γρηγοράς I, 214: ὅσοι δ' ἔλαθον διαδράντες, οἱ μὲν ἐς τὰς ἔγγιστα πόλεις κατέφυγον, οἱ δὲ καὶ ἐς Θράκην ἄσκειοι καὶ γυμνοὶ τῶν προσόντων διέβησαν.

14. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 345.10-12: Καὶ ὁ λαὸς ὁ μὲν κατεσφάττετο, ὁ δ' ἀπανίστατο φθάνων, καὶ οἱ μὲν πρὸς νήσους τὰς ἐγγιζούσας, οἱ δὲ πρὸς τὴν δύσιν διαπεραιούμενοι, διεσώζοντο», και 347.27-349.10. Πρβλ. Σ. ΒΡΥΩΝΗΣ, *The Decline of*

ότι λόγω της μετακίνησης των κατοίκων της Μαγνησίας οι Τούρκοι κυκλοφορούσαν ελεύθεροι στην περιοχή και δεν τους έλειψαν τα αναγκαία, καθώς καρπώθηκαν τις περιουσίες των προσφύγων¹⁵. Εκτός από την Πέργαμο, το Ατραμμίτιο, η Λάμψακος, η Κύζικος, οι Πηγές, η Άσσος και οι Κεγχρεές υπήρξαν πόλεις υποδοχής των προσφύγων από τις περιοχές που κατακτούσαν οι Τούρκοι, αν και οι περισσότεροι περνούσαν από τον Ελλήσποντο στις ευρωπαϊκές ακτές του Βυζαντίου¹⁶. Ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρει ότι πρόσφυγες από τα Πυλοπούθια είχαν εγκατασταθεί στην Πρίγκιπο το 1302¹⁷, ενώ σύμφωνα με τον ίδιο ιστορικό, κάθε μέρα πλήθος ανθρώπων περνούσε τα στενά και κατέληγε στην Κωνσταντινούπολη. Μεταξύ τους υπήρχαν ξένοι στρατιώτες που επέστρεφαν άδοξα και ντόπιοι, οι οποίοι αφού εγκατέλειψαν τα σπίτια τους στα χέρια των εχθρών, αναζητούσαν τη σωτηρία¹⁸.

Εκτός από τις πόλεις της δυτικής Μ. Ασίας και την Κωνσταντινούπολη πρόσφυγες, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, κινήθηκαν στα χρόνια της τουρκικής επέκτασης στις ανατολικές περιοχές του Βυζαντίου στις αρχές του 14ου αιώνα προς τη Θράκη¹⁹ και τη Μακεδονία. Σε

Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century (Berkeley-Los Angeles-London 1971, 253) [= *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας)*, Αθήνα 1996, 221].

15. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 345.12-14.

16. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 349.12-18, 427.5-6, 457.16-17, 481.7-10, 487.12-14. Σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά (I, 220-221), οι Καταλανοί, όταν πέρασαν στην Ασία για να πολεμήσουν τους Τούρκους, προκάλεσαν πολλά δεινά στους Βυζαντινούς που είχαν καταφύγει στις πόλεις της Μ. Ασίας. Τους άνδρες και τις γυναίκες τους μεταχειρίστηκαν χειρότερα κι από δούλους και άρπαξαν όλα τα υπάρχοντά τους.

17. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 355.32.

18. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 369.2-14: *Εἶδες δὲ τότε καὶ τοὺς ἐνδοτέρω σκευαγωγούντας καὶ οἰκτρὰν θεὰν, περαιομένους εἰς πόλιν, ἀπογόνοντας ἤδη τὴν τῶν ἰδίων σωτηρίαν. Καὶ ὁ πορθμὸς οὗτος ἐκάστης μυρμηκίαν ἀνθρώπων καὶ ζῶων ἐδέχετο, οὐκ ἄνευ συμφορῶν τῶν μεγίστων ἀπαλλαγέντων ... Πλὴν ἐντεῦθεν στρατὸς μὲν τὸ μὲν ξενικὸν περαιοῦμενον ἀκλεῶς ὑπέστρεφε, τὸ δ' ἰθαγενὲς καὶ αὐτόχθον, καὶ αὐτῶν οἰκιῶν ἐκκεχωρηκὸς τοῖς ἐχθροῖς, ἐξ ἀναγκάσιον ἐξίτηι ὅπη γε καὶ ἀποφυγὸν σωθήσεται.* Βλ. και Γεώργιος Παχυμέρης IV, 447.22-24, και μεταγενέστερα *Actes de Kuitlumus*, εκδ. P. LEMERLE, Paris 1988, αρ. 20 (1342) *οἱ ἐν τῇ θεοσώστῳ πόλει Σερρῶν εὐρισκόμενοι καὶ κατοικοῦντες Κλαζομενίται στρατιῶται.*

19. Νικηφόρος Γρηγοράς I, 214.

συνοδική απόφαση του 1316 γίνεται λόγος για τον παπά Γαριανό²⁰, ο οποίος καταγόταν από τις ανατολικές επαρχίες και λόγω των εχθρικών επιδρομών μετανάστευσε προς τα δυτικά με την οικογένειά του. Ο Γαριανός πληροφορήθηκε ότι θα μπορούσε να εξασφαλίσει τα προς το ζην στην περιοχή της Θράκης και εγκαταστάθηκε στη Χαριούπολη. Σύμφωνα με τη συνοδική απόφαση, το 1316 κατοικούσε ήδη στη Χαριούπολη για εννιά χρόνια, δηλαδή μετακινήθηκε από την Ανατολή προς την περιοχή της Θράκης γύρω στο 1307, κατά το κύμα των τουρκικών επιθέσεων που αναφέρθηκε παραπάνω²¹. Σε συνοδική απόφαση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ησαΐα το 1330 αναφέρεται ότι ο μοναχός Θεοδόσιος έφυγε από την περιοχή του Σκαμάνδρου της Μ. Ασίας λόγω των εχθρικών επιθέσεων και μετανάστευσε στην Ηράκλεια της Θράκης. Εκεί ο Θεοδόσιος ανήγειρε μονύδριο, στο οποίο φιλοξένησε την αδελφή του και την κόρη της. Η μετακίνηση πρέπει να πραγματοποιήθηκε στην πρώτη δεκαετία του 14ου αιώνα κατά τις επιθέσεις των Τούρκων στην περιοχή του Σκαμάνδρου²².

Για τη μετακίνηση προσφύγων προς την περιοχή της Μακεδονίας μάς πληροφορεί ο Φιλόθεος Κόκκινος, σύμφωνα με τον οποίο, μετανάστες από την Μ. Ασία και τα νησιά του Αιγαίου κατέφυγαν στη Θεσσαλονίκη στο α΄ μισό του 14ου αιώνα²³. Στα έγγραφα των μονών του Αγίου Όρους απαντούν στο α΄ μισό του 14ου αιώνα ονόματα προσώπων με καταγωγή από τις ανατολικές περιοχές του Βυζαντίου που εγκαταστάθηκαν άλλοι σε πόλεις της Μακεδονίας και άλλοι ως πάροικοι σε χωριά, αν και οι πληροφορίες είναι λιγοστές. Αναφέρουμε για παράδειγμα, τον σεβαστό Κωνσταντίνο Περγαμινό, απογραφέα του θέματος Θεσσαλονίκης μεταξύ 1319 - 1321, κάτοικο Θεσσαλονίκης²⁴, την Ευδοκία Ατραμιτινή, η οποία κατοικούσε

20. *PLP*, αφ. 3563.

21. *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, τ. 1, εκδ. H. HUNGER - O. KRESTEN (CFHB 19/1), Wien 1981, αφ. 42 (1316).15-23.

22. *MM I*, 156-157. Πρβλ. J. DARROUZÈS, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, τ. 1, Paris 1977, αφ. 2157.

23. ΤΣΑΜΗΣ, Φιλόθεος Κόκκινος, 164. Πρβλ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, Μεθοδολογικά ζητήματα, 232.

24. *Actes de Chilandar*, εκδ. L. PETIT - B. KORABLEV, VV 17 (1910), Παράρτημα [ανατ. Amsterdam 1975] (στο εξής PETIT, *Chilandar*), αφ. 55 (1320). *PLP*, αφ. 22420.

στη Ζίχνα²⁵, τον Λέοντα Αμασειανό, κάτοικο Σερρών²⁶. Αναφέρουμε επίσης τον Βασίλειο Σκαμανδρηνό²⁷, τον κληρικό Νικόλαο Αμοριάτη²⁸, τον μυλωνά Μιχαήλ Σκαμανδρηνό²⁹ και τους κατόχους του επιθέτου Ανατολικός, *παροίκους* σε διάφορα χωριά της Χαλκιδικής³⁰. Ο Δημήτριος και ο Λιβέρης Προυσηνός το 1318 εμφανίζονται μεταξύ των *παροίκων* του χωριού Ευνούχου στην περιοχή του Στρυμόνα, το οποίο ανήκε στη μονή Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους. Ο Δημήτριος και ο Λιβέρης είχαν στην κατοχή τους ζώα και αμπέλια και φαίνονται καλά εγκαταστημένοι στην περιοχή³¹. Ο κϋρ Θεόδωρος Αμαστρειανός αναφέρεται το 1323 ως μάρτυρας σε πωλητήριο στην περιοχή Καμενικείας στη Χαλκιδική³². Εκτός από τα λίγα ονόματα που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι μετανάστες από τη Μικρά Ασία εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Μακεδονίας, σχετική μαρτυρία υπάρχει σε χρυσόβουλο του Στεφάνου Δουσάν (1331-1355), με το οποίο το 1352/3 ο σέρβος ηγεμόνας παραχώρησε στον μητροπολίτη Σερρών την εκκλησία του Αγίου Νικολάου κοντά στο κάστρο Κοželj στην περιοχή όπου ο ποταμός Ρέιinja συμβάλλει στον Αξιό, στον σημερινό δήμο Petrovets. Στο έγγραφο αναφέρεται ότι, όταν οι Τούρκοι λειλάτησαν την Ανατολή, ελεύθεροι άνθρωποι από τις ελληνικές περιοχές προσέφυγαν σε σερβικά εδάφη και εγκαταστάθηκαν στη γη της εκκλησίας του Αγ. Νικολάου. Η μαρτυρία πρέπει να σχετίζεται με τις τουρκικές κατακτήσεις των αρχών του 14ου αιώνα³³.

25. L. BÉNOU, *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome Serrès XIIIe-XVe siècles*, τ. 1, Paris 1998 (στο εξής BÉNOU, *Le codex B*), αρ. 159 (1353).

26. *Actes de Lavra II. De 1204 à 1328*, εκδ. P. LEMERLE – A. GUILLOU – N. SVORONOS – D. PAPACHRYSSANTHOU, Paris 1977 (στο εξής *Actes de Lavra II*), αρ. 102 (1308-1309).

27. *Actes de Lavra II*, αρ. 91 (1300) στ. 155.

28. *Actes de Lavra II*, αρ. 98 (1304) στ. 63.

29. *Actes de Lavra II*, αρ. 109 (1321) στ. 449.

30. *Actes de Lavra II*, αρ. 90 (1300) στ. 17, αρ. 104 (1317) στ. 42, αρ. 109 (1321) στ. 147, 228, 493, 839, 894.

31. *Actes de Chilandar I. Des origines à 1319*, εκδ. M. ŽIVOJINOVIĆ – V. KRAVARI – Ch. GIROS, Paris 1998 (στο εξής *Actes de Chilandar I*), αρ. 40 (1318), στ. 70-72.

32. ΡΕΠΠ, *Chilandar*, αρ. 89 (1323). Για την εγκατάσταση προσφύγων από τις ανατολικές περιοχές του κράτους σε χωριά της Μακεδονίας βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, Η δημογραφική κρίση, 21-22. Πρβλ. Α. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton / New Jersey 1977, 267 [=Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή, μτφρ. Α. ΚΑΣΣΑΓΓΗ, Αθήνα 1987, 309].

33. *Actes de Saint-Pantéléèmon*, εκδ. P. LEMERLE – G. DAGRON – S. ĆIRKOVIĆ, Paris 1982,

Ονόματα ανατολικής προέλευσης απαντούν και σε νησιά του ΒΑ Αιγαίου Πελάγους. Το 1284 ο Λέων Μαιανδρηνός, ο Λέων Κλαζομενίτης και ο Ιωάννης Νεοκαστροίτης απαντούν μεταξύ των «πτωχών» *παροίκων* της μονής Θεομήτορος της Λήμνου³⁴. Το 1319 αναφέρεται κάποια Ατραμυτινή ως *πάροικος* στη Λήμνο³⁵. Το 1354 κάποιος Περγαμηνός απαντά στην Τένεδο³⁶. Το γεγονός ότι σώζονται ορισμένα ονόματα που αναφέρονται σε πόλεις της Μ. Ασίας δεν σημαίνει βέβαια ότι μόνο αυτά τα πρόσωπα μετακινήθηκαν από τις ανατολικές επαρχίες προς τα ελεύθερα ακόμη εδάφη του Βυζαντίου. Ο αριθμός των μετακινούμενων θα πρέπει να ήταν αρκετά μεγάλος.

Εκτός από τις τουρκικές κατακτήσεις, μετακινήσεις βυζαντινών πληθυσμών προκάλεσαν οι επιθέσεις των Καταλανών και των Σέρβων στα εδάφη του Βυζαντίου. Παράλληλα με τις επιθέσεις των Οθωμανών Τούρκων στη Μ. Ασία οι Καταλανοί, με αφορμή τη δολοφονία του αρχηγού τους Ρογήρου de Flor από τους Βυζαντινούς το 1305, προέβησαν σε λεηλασίες και ερήμωση της Θράκης, οι κάτοικοι της οποίας μετανάστευσαν για να σωθούν³⁷. Ένα μέρος των προσφύγων κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη³⁸.

Επωφελούμενοι από την εμφύλια διαμάχη των Βυζαντινών στα μέσα του 14ου αιώνα οι Σέρβοι διενεργούσαν επιδρομές στα βυζαντινά εδάφη, οι οποίες οδήγησαν στην εγκατάλειψη των πόλεων της Μακεδονίας και Θράκης και διασάλευσαν την οικονομική κίνηση ανοίγοντας το δρόμο για την επέκταση του σερβικού κράτους στην περιοχή³⁹.

αρ. 4 (σερβικά έγγραφα) (1352/3), στ. 65-68. Πρόσφυγες από το Βυζάντιο είχαν γίνει δεκτοί και παλαιότερα στη σερβική αυλή, όπως ο Κοτανίτζης, ο οποίος εντάχθηκε στις σερβικές στρατιωτικές δυνάμεις και πολέμησε στο πλευρό τους ενάντια στην πατρίδα του (γύρω στο 1280 και γύρω στο 1296). Βλ. Γεώργιος Παχυμέρης III, 79. Α. ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282- 1328*, Cambridge, Massachusetts 1972, 93-94.

34. *Actes de Lavra II*, αρ. 73 (1284).

35. *PLP*, αρ. 1652.

36. *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, τ. 1-3, εκδ. L. SCHOPEN, Bonn 1828-1832 (στο εξής Ιωάννης Καντακουζηνός), III, 276.

37. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 615.13-17.

38. Βλ. και ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, *Μεθοδολογικά ζητήματα*, 238.

39. Νικηφόρος Γρηγοράς II, 752.5-6. ΒΕΝΟΥ, *Le codex B*, αρ. 11 (1345) *ἐπελθόντα δὲ εἰς τὸν ἡμέτερον τόπον ὁ εἰς ἄκρον στενοχωρημένος καιρὸς ἀπὸ τῆς μεγίστης ἐπιθέσεως τοῦ κράλη*. Πρβλ. SOULIS, *Serbs*, 15-39.

Οι μετακινήσεις βυζαντινών πληθυσμών που πραγματοποιήθηκαν εξαιτίας των εχθρικών κατακτήσεων μέχρι τα μέσα περίπου του 14ου αιώνα είχαν ως προορισμό τις ελεύθερες πόλεις και περιφέρειες του Βυζαντίου. Αργότερα, όταν οι αντίπαλοι του κράτους διείσδυσαν στα ευρωπαϊκά εδάφη του και ο εχθρικός κλοιός άρχισε σταδιακά να σφίγγει γύρω από τις μεγάλες πόλεις, όπως με τις στενές πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους στο β' μισό του 14ου και στις αρχές του 15ου αιώνα, σημειώθηκε ένα αντίθετο ρεύμα φυγής από τα αστικά κέντρα προς πιο ασφαλείς τόπους, συνήθως βενετικές και γενουατικές κτήσεις του ελλαδικού χώρου, καθώς οι συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων είχαν επιδεινωθεί κυρίως λόγω της οικονομικής δυσπραγίας και των προβλημάτων επισιτισμού⁴⁰. Ο Ιωάννης Αναγνώστης μάς πληροφορεί ότι πολλοί Θεσσαλονικείς είχαν εγκαταλείψει την πόλη πολύ πριν από την πολιορκία της από τους Τούρκους και την κατάκτησή της το 1430⁴¹. Αναφορικά με την Κωνσταντινούπολη, ο Μανουήλ Καλέκας αναφέρει ότι κατά την πολυετή πολιορκία της πόλης από τον Βαγιαζήτ (1394-1402) αναγκάστηκε να μετακινηθεί στη γενουατική αποικία στο Πέραν, ακολουθώντας το παράδειγμα πολλών συμπολιτών του που εγκατέλειψαν τότε την πόλη⁴².

40. Βλ. S. VRYONIS Jr, *The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430*, στο: A. BRYER - H. LOWRY, *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Washington 1986, 285-6, 306-8. A. HARVEY, *Economic Conditions in Thessaloniki between the two Ottoman Occupations*, στο: *Mediterranean Urban Culture 1400-1700*, εκδ. A. COWAN, Exeter 2000, 124. Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή Οικονόμος; Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση*, Αθήνα 2007, 25-26. NECİPOĞLU, *Byzantium*, 72-73, 105-110, 150-152. Πρβλ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, *Μεθοδολογικά ζητήματα*, 232.

41. Γ. ΤΣΑΡΑΣ, *Ιωάννου Αναγνώστου Διήγησις περί τῆς τελευταίας άλωσης τῆς Θεσσαλονίκης. Μονωδία ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1958 (στο εξής Ιωάννης Αναγνώστης), 54. 7-9, 56. 26-28. Βλ. και S. KUGÉAS, *Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts*, *BZ* 23 (1914-19), 143-163: 148, από όπου πληροφορούμαστε ότι η ζωή στη Θεσσαλονίκη είχε γίνει πολύ δύσκολη για έναν υπάλληλο της μητρόπολης, ο οποίος το 1422 την εγκατέλειψε και εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη.

42. Μανουήλ Καλέκας, αρ. 17, σ. 190, αρ. 23, 42, 48, 69.6-8: *οἱ τε τὴν πατρίδα φυγόντες ὡς πολεμίαν τὰ ἐπὶ ξένῃς αὐτοῖς ἐπιπίπτοντα πάσης τραγωδίας εὐρίσκουσι χεῖρω*. Πρβλ. NECİPOĞLU, *Byzantium*, 150.

Άλλες πηγές αναφέρουν ότι ορισμένοι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης αυτομόλησαν στους Οθωμανούς για να σωθούν⁴³.

Εκτός από την αυθόρμητη φυγή βυζαντινών πληθυσμών ενόψει εχθρικών επιθέσεων, μετακινήσεις πραγματοποιήθηκαν με πολιτική βούληση για λόγους ασφαλείας. Ο *πιγκέρνης* Αλέξιος Δούκας Φιλανθρωπηνός, ο οποίος το 1293 στάλθηκε ως διοικητής στη Μ. Ασία⁴⁴, φαίνεται ότι προχώρησε σε μετακινήσεις βυζαντινών πληθυσμών σε ασφαλέστερες περιοχές. Από επιστολή του Μάξιμου Πλανούδη προς τον Φιλανθρωπινό πληροφορούμαστε ότι κάτοικοι της περιοχής της Τέμπης είχαν μετακινηθεί στην περιοχή του Μαιάνδρου. Ο Πλανούδης ζήτησε από τον Φιλανθρωπινό να επιτραπεί η επιστροφή στην πατρίδα των συγγενών ενός μοναχού ζωγράφου, που είχαν μετακινηθεί⁴⁵. Παρομοίως, ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος μετέφερε τους κατοίκους της γύρω υπαίθρου μέσα στην Κωνσταντινούπολη κατά τη διάρκεια τουρκικών πολεμικών επιχειρήσεων στην περιοχή γύρω στο 1411 και για τον λόγο αυτό ο Οθωμανός σουλτάνος βρήκε όλα τα χωριά άδεια κατά την πορεία του προς την πόλη⁴⁶.

Συνηθισμένη πρακτική των κατακτητών των βυζαντινών πόλεων δεν ήταν μόνο η λεηλασία και η σύλληψη αιχμαλώτων, αλλά και ο αναγκαστικός εκτοπισμός των ντόπιων κατοίκων. Για παράδειγμα, όταν οι Καταλανοί το 1305 κατέλαβαν το φρούριο της Μαδύτου, το οποίο βρισκόταν στην ευρωπαϊκή πλευρά των στενών απέναντι από την Άβυδο, εκτόπισαν τους κατοίκους του κάστρου και τους διασκόρπισαν εδώ κι εκεί⁴⁷. Επίσης όταν το ίδιο έτος ο *εμίρης* Σασάν υπέταξε την Έφεσο,

43. P. GAUTIER, Un récit inédit du siège de Constantinople par les Turcs, *REB* 23 (1965), 100-117 ιδίως: 106: *έντεϋθεν οί μὲν πλείστοι τῶν οἰκητόρων ἔφευγον εἰς τοὺς πολεμίους φανερώς τε καὶ ἀφανῶς, τὸ δὲ περιλειπόμενον ἦν ἐν ἀθυμίᾳ πολλῇ*. E. DARKÓ, *Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes*, 2 τόμοι, Budapest 1922-1927, τ. 1, 77. Πρβλ. NECİPOĞLU, *Byzantium*, 150-151.

44. Γεώργιος Παχυμέρης III, 237. Πρβλ. *PLP*, αρ. 29752.

45. P. L. M. LEONE, *Maximi Monachi Planudis Epistulae*, Amsterdam 1991, αρ. 101.

46. V. GRECU (εκδ.), *Ducas. Istoria Turco-Bizantina (1341-1462)*, Bukarest 1958 (στο εξής Δούκας), κεφ. 19.9. Το ίδιο έκαναν και οι Ούγγροι ενόψει της επέλασης του Μουράτ Α΄ στη χώρα τους (1362-1389), βλ. Δούκας, κεφ. 30.2.

47. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 713.15-16.

πολλοί κάτοικοι της πόλης σφαγιάστηκαν, ενώ άλλοι μεταφέρθηκαν στα γειτονικά Θύραια προκειμένου να μην επιτεθούν δολίως στους Τούρκους επικεφαλής της Εφέσου⁴⁸. Την ίδια πρακτική ακολούθησε πολλά χρόνια αργότερα ο Βαγιαζήτ, όταν το 1391 κατά την εκστρατεία του στα εδάφη της Θράκης, κατέστρεψε όλες τις πόλεις γύρω από την Κωνσταντινούπολη και μετοίκισε τους κατοίκους τους⁴⁹.

Εκτός από τις εχθρικές επιθέσεις, ένας άλλος λόγος μετακίνησης του πληθυσμού ήταν η αυτοκρατορική πρωτοβουλία. Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 πολλοί Λατίνοι έφυγαν από την πόλη, την οποία ο Μιχαήλ Η΄ (1259-1282) θέλησε να επανοικίσει και να αναζωογονήσει οικονομικά⁵⁰. Καταρχάς μοίρασε στους Βυζαντινούς άρχοντες κατοικίες⁵¹. Επίσης βασικό του μέλημα ήταν να μεταφέρει στην πόλη τους *εποίκους* που πριν κατοικούσαν κοντά στη θάλασσα⁵². Σκοπός των κινήσεων αυτών ήταν να επιστρέψουν στην πόλη οι παλαιοί κάτοικοι που είχαν φύγει κατά την περίοδο της λατινικής κυριαρχίας ή οι απόγονοί τους. Για λόγους ασφάλειας της πόλης και θεωρώντας ότι η κοινότητα των Γενοατών που κατοικούσαν σε αυτή ήταν πολυπληθής, ο Μιχαήλ αποφάσισε να τους μεταφέρει αρχικά στην Ηράκλεια της Θράκης και τελικά στο Πέραν. Οι Βενετοί και οι Πισάτες, που ήταν λιγότεροι αριθμητικά, διατήρησαν τις εγκαταστάσεις τους στην πόλη⁵³. Ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρει τη μετακίνηση ομάδας Λακώνων στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι υπηρέτησαν ως ελαφρά οπλισμένοι στρατιώτες και ναύτες. Οι Λάκωνες εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη μετά την υπογραφή συνθήκης μεταξύ του Μιχαήλ Η΄ και του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου (1246-1278) το 1261, με την οποία

48. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 647.27-649.9. Πρβλ. A. FAILLER, *Éphèse fut-elle prise en 1304 par les Turcs de Sasan?*, *REB* 54 (1996), 245-248.

49. Δούκας, κεφ. 13.6.

50. Γεώργιος Παχυμέρης I, 201.10-23. Για την ανοικοδόμηση της πόλης από τον Μιχαήλ Η΄ βλ. κυρίως A.-M. TALBOT, *The Restoration of Constantinople under Michael VIII*, *DOP* 47 (1993), 243-261. V. KIDONOPOULOS, *Bauten in Konstantinopel, 1204-1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten*, Wiesbaden 1994.

51. Γεώργιος Παχυμέρης I, 213.24 κε.

52. Γεώργιος Παχυμέρης I, 221.18-19.

53. Γεώργιος Παχυμέρης I, 225.27-227.10.

η Μονεμβασία, η Μάνη, ο Μυστράς και άλλα κάστρα της Πελοποννήσου πέρασαν στα χέρια των Βυζαντινών⁵⁴. Κάποιοι από τους Λάκωνες πρέπει να αντιμετώπισαν δυσκολίες και μετακινήθηκαν στην Ηράκλεια της Θράκης, όπου εμφανίζονται εγκατεστημένοι γύρω στο 1285-6⁵⁵.

Με την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 η άμυνα της Μ. Ασίας σταδιακά παραμελήθηκε με αποτέλεσμα οι Τουρκομάνοι να καταλάβουν τις περιοχές αυτές, οι οποίες είχαν ακμάσει στα χρόνια των Λασκάρων⁵⁶. Κάποιες προσπάθειες υπεράσπισης των κτήσεων της Μ. Ασίας είχαν εφήμερα αποτελέσματα⁵⁷. Ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328) το 1280, όταν ήταν ακόμη *συμβασιλέας*, στάλθηκε να εκκαθαρίσει τους Τούρκους από την περιοχή του Μαιάνδρου⁵⁸. Σύμφωνα με την περιγραφή του Γεωργίου Παχυμέρη, καθώς ο Ανδρόνικος διέσχιζε την περιοχή εντυπωσιάστηκε από την εξαιρετική θέση της αρχαίας πόλης των Τράλλων, η οποία ήταν τότε εγκαταλελειμμένη λόγω των τουρκικών επιθέσεων. Αποφάσισε τότε να ανοικοδομήσει και να εποίκισει την πόλη, μεταφέροντας εκεί και τους κατοίκους της που την είχαν εγκαταλείψει⁵⁹. Ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρει ότι μετά το πέρας των εργασιών, η πόλη εποίκιστηκε από περίπου 36.000 κατοίκους⁶⁰, αριθμός ο οποίος θεωρείται από σύγχρονους μελετητές πολύ υψηλός σε σχέση με τα μεγέθη των υστεροβυζαντινών πόλεων⁶¹. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, άλλοι ήλθαν στην πόλη εκουσίως πιστεύοντας ότι εκεί θα ζούσαν καλά και άλλοι παρά τη θέλησή τους⁶². Δεν υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με την

54. Γεώργιος Παχυμέρης I, 123.22-125.15, 253.5-10, 277.20-21, 401.26-403.1. Πρβλ. CHARANIS, *Composition and Movement*, 9.

55. LAURENT, *Regestes*, αρ. 1493 (περ. 1285-1286).

56. Σ. ΒΡΥΩΝΗΣ, *Decline* 244, 249 [= *Παρακμή*, 213, 218].

57. Σ. ΒΡΥΩΝΗΣ, *Decline* 249 [= *Παρακμή*, 218].

58. Σ. ΒΡΥΩΝΗΣ, *Decline* 249 [= *Παρακμή*, 218].

59. Γεώργιος Παχυμέρης II, 593.11-16. Πρβλ. A. FAILLER, *La restauration et le chute définitive de Tralles au 13^e siècle*, *REB* 42 (1984), 249-263: 250. A. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση-Οικονομία*, (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 36), Θεσσαλονίκη 2004 (στο εξής ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*), 50.

60. Γεώργιος Παχυμέρης II, 593.16-595.11. Νικηφόρος Γρηγοράς I, 142. Πρβλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, 50.

61. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, *Μεθοδολογικά ζητήματα*, 234-236.

62. Γεώργιος Παχυμέρης II, 595.8-11.

προέλευση των *εποίκων*, μεταξύ των οποίων ήταν και παλιοί κάτοικοι της πόλης. Οι Τράλλεις έπεσαν στα χέρια των Τούρκων του *εμιράτου* του Μεντεσέ λίγα χρόνια αργότερα και άλλοι από τους κατοίκους της πόλης σφαγιαστήκαν, ενώ άλλοι εξανδραποδίστηκαν⁶³.

Άλλος απρόβλεπτος παράγοντας μετακίνησης ήταν οι φυσικές καταστροφές και οι επιδημίες. Ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρει ότι ο σεισμός που συνέβη στο Δυρράχιο το 1270 κατέστρεψε εκ βάθρων τα περισσότερα σπίτια και προκάλεσε ζημιές στις οχυρώσεις της πόλης. Τότε πολλοί από τους κατοίκους, μαζί τους και ο μητροπολίτης Νικήτας, εγκατέλειψαν την πόλη αναζητώντας ασφαλέστερο τόπο εγκατάστασης⁶⁴. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Παχυμέρη, όταν λίγο αργότερα οι Αλβανοί επαναστάτησαν εναντίον του αυτοκράτορα, κατέλαβαν το Δυρράχιο, το οποίο βρήκαν τότε έρημο εξαιτίας του σεισμού, το ξανάχτισαν και εγκατέστησαν εκεί κάποιους συντρόφους τους⁶⁵. Στη συνέχεια κύριος της πόλης έγινε ο Κάρολος Ανδεγαυός (1266-1283), ο οποίος φρόντισε για την ανοικοδόμηση του Δυρραχίου και για την επανεγκατάσταση στην πόλη ορισμένων οικογενειών που την είχαν εγκαταλείψει μετά τον σεισμό⁶⁶.

Το 1347 έπληξε το Βυζάντιο επιδημία πανώλους, η οποία ενέσκηψε στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλες πόλεις του κράτους, ενώ οι διαδοχικές επανεμφανίσεις της είχαν σημαντικές δημογραφικές, κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις. Ο συνηθέστερος τρόπος αντίδρασης του πληθυσμού κατά τις εξάρσεις της επιδημίας ήταν η φυγή από το μολυσμένο αστικό κέντρο τουλάχιστον μέχρι να εξασθενήσει το φαινόμενο. Στην αλληλογραφία του Δημητρίου Κυδώνη και του Γεωργίου

63. Γεώργιος Παχυμέρης II, 597.5-599.15. Νικηφόρος Γρηγοράς I, 142.

64. Γεώργιος Παχυμέρης II, 457.18 κε. Πρβλ. P. XHUFY, Venezia in Albania, στο *L'Albania Veneta. La Serenissima e le sue popolazioni nel cuore dei Balcani*, εκδ. B. CREVATO-SELVAGGI - J. MARTINOVIC - D. SFERRA - C. SCHIAVO - P. XHUFY, Milano 2012, 43-65, κυρίως 51-52.

65. Γεώργιος Παχυμέρης II, 641.3-6.

66. Την πρωτοβουλία να επιστρέψουν στο Δυρράχιο πήραν οι ίδιοι οι κάτοικοι, εφόσον έπαιρναν πίσω τις περιουσίες τους και εξασφαλιζόταν η ανοικοδόμηση των σπιτιών τους. Βλ. *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, εκδ. L. de THALLÓCZY - C. JIREČEK, τ. 1, Wien 1913, αρ. 278, 316, 380, 398, 410, 420, 492. Πρβλ. Μ. ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ανδεγαυική κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α΄ (1266-1285)*, Αθήνα 1987, 70-71. Φ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Σεισμοί στο Βυζάντιο από τον 13ο μέχρι τον 15ο αιώνα. Ιστορική εξέταση*, Αθήνα 1993, 27-33.

Σχολαρίου υπάρχουν αναφορές σε πρόσωπα που απομακρύνθηκαν από την Κωνσταντινούπολη με την εμφάνιση της πανώλους το 1386 και το 1436 προκειμένου να επιστρέψουν, όταν θα υποχωρούσε η επιδημία⁶⁷. Οι πληροφορίες που έχουμε σχετικά με τις μετακινήσεις αυτές είναι σποραδικές και οπωσδήποτε δεν πρέπει να αφορούσαν μεγάλο ποσοστό των κατοίκων.

Μεταναστεύσεις πραγματοποιήθηκαν και λόγω της αυτοκρατορικής εκκλησιαστικής πολιτικής. Μετά την ένωση της ανατολικής με τη δυτική Εκκλησία στη Λυών το 1274 μεγάλος αριθμός αντιφρονούντων, ως επί το πλείστον μοναχοί, διώχθηκε από τον Μιχαήλ Η΄ και ζήτησε καταφύγιο στο κράτος της Ηπείρου⁶⁸.

Μετοικεσίες πραγματοποιήθηκαν στα χρόνια των εμφύλιων διαμαχών, όταν υποστηρικτές της μιας ή της άλλης παράταξης αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πόλη τους για να σωθούν. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναφέρει ότι, όταν το 1342 ξέσπασε στο Διδυμότειχο η διαμάχη του «δήμου» με τους «δυνατούς», πολλοί από τον «δήμο» έφυγαν χωρίς τα υπάρχοντά τους, όπως ήταν, παίρνοντας μόνο τις γυναίκες και τα παιδιά τους και διασκορπίστηκαν σε άλλες πόλεις⁶⁹. Σύμφωνα με τον ίδιο ιστοριογράφο, ο διοικητής της Θεσσαλονίκης, πρωτοστράτωρ Θεόδωρος Συναδηνός και γύρω στους χίλιους υποστηρικτές του Καντακουζηνού εγκατέλειψαν τότε τη Θεσσαλονίκη και κατέφυγαν στο Γυναικόκαστρο⁷⁰.

67. Δημήτριος Κυδώνης, αρ.33: τὸ μὲν γὰρ διὰ χρόνου δέξασθαι ταῦτα καὶ παρ' αὐτῶν μαθεῖν ὅτι τε διέφυγες τὸν λοιμὸν καὶ ὡς μετὰ μικρὸν ἐπανήξεις. M. JUGIE - L. PETIT - X.A. SIDERIDÈS, *Oeuvres complètes de Georges (Gennadius) Scholarios*, v. 4, Paris 1935, αρ. 4, 412-413: Καὶ τ' ἄλλα ἡδικηκῶς ἡμᾶς ὁ τὰ τῆδε φθείρας λοιμὸς ὥσπερ τινὰ κολοφῶνα τῶν συμφορῶν τὴν σὴν ἀποδημίαν ἐπέθηκεν ... καὶ τὸ λοιμοῦ δεινὸν ὡς ἐλώφησεν, ὡς ἂν παύσαιτο καὶ περὶ ἡμῖν δεδιῶς καὶ τρέμων τὸν ἐνταῦθα ἀνάπλου.

68. R.-J. LOENERTZ, Mémoire d'Ogier, protonotaire, pour Marcho et Marchetto nonces de Michel VIII Paléologue auprès du pape Nicolas III, 1278 printemps-été, *OCP* 31 (1965), 374-408: 385-387, 392-393: *confugientes plurimi tales ad terram ipsius bastardi* (ανατύπ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Byzantina et Franco-Graeca*, Roma 1970, 537-572). D. NICOL, *Refuges, Mixed Population and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade*, *XVe Congrès International d'Études Byzantines*, Athenes 1976, I. Histoire, 31. A. ΚΟΝΤΟΠΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310). Συμβολή στη μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος, *Βυζαντικά* 18 (1998), 177-235: 201.

69. Ιωάννης Καντακουζηνός II, 288.11-14.

70. Ιωάννης Καντακουζηνός II, 233.22-235.15.

Σημαντικός λόγος μετακίνησης ήταν και η αναζήτηση καλύτερων οικονομικών συνθηκών, όπως στην περίπτωση φτωχών αγροτικών πληθυσμών της ΝΑ Μακεδονίας που μετακινήθηκαν μέσα στα όρια της ευρύτερης περιοχής προκειμένου να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση⁷¹. Με πρωτοβουλία μεγάλων γαιοκτημόνων και μοναστηριών δημιουργήθηκαν νέοι οικισμοί, όπως το Αειδαρόκαστρο, το Μονόσπιτο και άλλοι, με σκοπό τη συστηματική εκμετάλλευση των κτημάτων τους, προσελκύοντας συχνά *παροίκους* άλλων γαιοκτημόνων, οι οποίοι προφανώς αναζητούσαν στη νέα τους εγκατάσταση καλύτερες οικονομικές προοπτικές⁷². Η ασφυκτική οικονομική κατάσταση, στην οποία περιήλθαν λόγω των εχθρικών επιδρομών και της εμφύλιας διαμάχης οι κάτοικοι της Θράκης, οδήγησε ορισμένους από αυτούς στην μετανάστευση σε εδάφη του βουλγαρικού κράτους, με αποτέλεσμα, όταν οι Τούρκοι επέδραμαν στα εδάφη της Βουλγαρίας το 1346 να λεηλατήσουν ως επί το πλείστον τις περιουσίες των Βυζαντινών *αποίκων* στην περιοχή⁷³.

Προσωπικοί και οικογενειακοί λόγοι αναφέρονται επίσης ως παράγοντες εσωτερικής μετανάστευσης. Ο Φιλόθεος Κόκκινος στον Βίο του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ισιδώρου Α΄ (1347-1349) αναφέρει ότι, όταν το 1342 ο υποψήφιος τότε για τη μητρόπολη Μονεμβασίας Ισιδωρος βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, τον επισκέπτονταν Μονεμβασιώτες που είχαν μεταναστεύσει εκεί για λόγους οικογενειακούς, αλλά και άλλοι που βρίσκονταν εκεί για λόγους επαγγελματικούς, καθώς ήταν ναυτικοί και έμποροι⁷⁴.

71. Κ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, Όψεις της μετάβασης στο οικονομικό και δημογραφικό πεδίο, στο: 1453. *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, επιστ. επιμέλεια Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ηράκλειο 2005 (στο εξής ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, Όψεις της μετάβασης), 87-105: 100.

72. *Actes de Lavra II*, αρ. 79 (1287), αρ. 105 (1317). ΒΕΝΟΥ, *Le codex B*, αρ. 179 (14ος αι.). Πρβλ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, Όψεις της μετάβασης, 100-101.

73. Νικηφόρος Γρηγοράς III, 118.

74. ΤΣΑΜΗΣ, Φιλόθεος Κόκκινος, 365, κεφ. 31.1-10: *Ἐν τῇ Κωνσταντίνου, καθάπερ ἔφημεν, διατρίβοντι τῷ μεγάλῳ καὶ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν ἐκείνης ἐπειλημμένων φροντίδων, ἐπεὶ Δωριεῖς οἱ μὲν καθ' ἑταιρίας λόγον καὶ συγγενείας, οἱ δὲ καὶ κατ' ἐμπορίαν ἢ στρατείαν ἄλλως τὴν κατὰ θάλατταν διὰ παντὸς συμμίσγουσι τοῖς ἐνταῦθα, οἱ μὲν καὶ μέτοικοι καθάπαξ γεγονότες ἐκείθεν καὶ τῆς πατρίδος ἀλλαξάμενοι ταύτην ...*

Στις πηγές καταγράφονται ορισμένες φορές οι μετακινήσεις πληθυσμιακών ομάδων χωρίς να δηλώνονται οι λόγοι για τους οποίους πραγματοποιήθηκαν. Για παράδειγμα, ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναφέρει ότι Κρήτες στρατιώτες μετακινήθηκαν για άγνωστο λόγο στη Μακεδονία, στην περιοχή μεταξύ Θεσσαλονίκης και Ρεντίνας, εγκαταστάθηκαν εκεί και ίδρυσαν ένα χωριό που ονομαζόταν «τῶν Κρητῶν»⁷⁵. Κρήτες στρατιώτες είχαν επίσης μετακινηθεί από τη βενετοκρατούμενη Κρήτη στη Μικρά Ασία στα τέλη του 13ου αιώνα, είχαν τεθεί στην υπηρεσία του Ανδρονίκου Β΄ και είχαν υποκινήσει, σύμφωνα με τους ιστορικούς Γεώργιο Παχυμέρη και Νικηφόρο Γρηγορά, το κίνημα αποστασίας του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού το 1295⁷⁶.

Από την εξέταση των παραγόντων μετακίνησης πληθυσμιακών ομάδων συνάγεται ότι οι κάτοικοι μιας πόλης ή μιας περιοχής μετακινούνταν μόνο όταν συνέτρεχαν έκτακτοι και σοβαροί λόγοι που σχετίζονταν με την προσωπική και οικογενειακή ασφάλεια και ευημερία, οι μετακινήσεις ήταν δηλαδή στην πλειονότητά τους αναγκαστικές. Στις περιπτώσεις εποικισμού ορισμένων πόλεων και παρά τα κίνητρα που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έδινε το κράτος για να προσελκύσει νέους ή και παλαιούς κατοίκους παρατηρούμε ότι πολλοί ήταν εκείνοι που μεταφέρθηκαν παρά τη θέλησή τους. Σε γενικές γραμμές φαίνεται ότι οι άνθρωποι απέφευγαν τις μετακινήσεις και την αβεβαιότητα που αυτές συνεπάγονταν.

Δεν είναι δυνατό να αποδοθεί με ακρίβεια το μέγεθος των πληθυσμιακών ομάδων που μετακινήθηκαν σε κάθε περίπτωση. Κατά τις τουρκικές επιθέσεις στα τέλη του 13ου και τις αρχές του 14ου αιώνα στη Μ. Ασία πρέπει να μετακινήθηκε μεγάλος αριθμός προσφύγων, χωρίς αυτό όμως να σημαίνει ότι ερημώθηκαν οι πόλεις. Ο πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ (1289-1293 / 1303-1309) σε επιστολή του προς τον Ανδρόνικο Β΄

75. Ιωάννης Καντακουζηνός Ι, 455.8-10: *ἔστρατοπέδευσεν ἐν χωρίῳ τινὶ τῶν Κρητῶν προσαγορευομένῳ, ὅτι στρατιὰ ἐκ Κρήτης αὐτὸ κατόκουν δι' αἰτίαν τινὰ ἐκ τῆς νήσου ἀναστάντες.*

76. Γεώργιος Παχυμέρης ΙΙΙ, 239-253. Νικηφόρος Γρηγοράς Ι, 196. Πρβλ. Β. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Η παρουσία και το κίνημα του πιγκέρνη Αλεξίου Φιλανθρωπηνού στη Μικρά Ασία (1293-1295). Ένα παράδειγμα αποκλίσεων στις ιστορικές εκτιμήσεις του Παχυμέρη και του Γρηγορά, *Σύμμεικτα* 10 (1996), 143-162: 148-149. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, 194.

μεταξύ 1303 και 1305 καλούσε τον αυτοκράτορα να υποχρεώσει τους επισκόπους των πόλεων της Μ. Ασίας να γυρίσουν κοντά στο ποίμνιό τους που δοκιμαζόταν⁷⁷. Συνεπώς στις αρχές του 14ου αιώνα ένα μέρος των Βυζαντινών κατοίκων των πόλεων της Μ. Ασίας παρέμενε ακόμη στις εστίες του. Η αποχώρηση των Βυζαντινών από τη Μ. Ασία πρέπει να συντελέστηκε σταδιακά μέχρι τα τέλη του 14ου αιώνα. Όταν το 1391 ο μετέπειτα αυτοκράτορας Μανουήλ Παλαιολόγος συνόδευσε τον Βαγιαζήτ στην εκστρατεία του εναντίον των ηγεμόνων της Σινώπης και της Κασταμονής στη Βόρεια Μ. Ασία επεσήμανε την εγκατάλειψη των πόλεων της περιοχής που παλιά ανήκαν στο Βυζάντιο. Σε επιστολή του προς τον Δημήτριο Κυδώνη ο Μανουήλ με πικρία αναφέρει ότι οι πόλεις όχι μόνο ερημώθηκαν από τους κατοίκους τους, αλλά ξεχάστηκε ακόμη και το όνομά τους⁷⁸. Απροσδιόριστος είναι και ο αριθμός των προσώπων που μετακινήθηκαν στις άλλες περιπτώσεις.

Αναφορικά με τη διάρκεια των μετακινήσεων το υλικό το πηγών είναι αποσπασματικό. Προκύπτουν ωστόσο κάποιες γενικές παρατηρήσεις. Οι μετακινήσεις που πραγματοποιούνταν ενόψει εχθρικών επιδρομών ήταν κατά βάση προσωρινές. Κατά τη διάρκεια των επιθέσεων ο πληθυσμός της υπαίθρου μετακινούνταν προς τα πλησιέστερα αστικά κέντρα και μετά το πέρας αυτών επέστρεφε στον τόπο κατοικίας του, χωρίς να αλλάξει η δημογραφική σύνθεση του αστικού πληθυσμού. Ο Δημήτριος Κυδώνης σε επιστολή προς τον Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνό (1347-1354) το 1345 επαινεί τον αυτοκράτορα που απελευθέρωσε τις πόλεις της Θράκης και έτσι μπόρεσαν οι άνθρωποι που είχαν κλειστεί μέσα στις πόλεις να βγουν στην ύπαιθρο και να ανακτήσουν τις ιδιοκτησίες τους χωρίς φόβο⁷⁹. Παροδικό χαρακτήρα είχαν και οι μετακινήσεις που πραγματοποιούνταν κατά την εμφάνιση επιδημιών στα αστικά κέντρα, όπως ήταν οι επιδημίες της πανώλους που εμφανίστηκαν στην Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη και άλλες πόλεις τον 14ο και 15ο αιώνα⁸⁰. Πιο μόνιμο χαρακτήρα

77. LAURENT *Regestes*, αρ. 1598. Αθανάσιος, Ἐπιστολές, αρ. 30.

78. G. DENNIS, *The Letters of Manuel II Palaeologus* [CFHB 8], Washington 1977, αρ. 16.22-36. Πρβλ. J. W. BARKER, *Manuel II Palaeologus (1391-1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, New York 1969, 90-93.

79. Δημήτριος Κυδώνης, αρ. 8 (1345), σ. 34.9-11: *οἱ δ' ἀδεῶς ἀπολαύειν ἄρχονται τῶν ἰδίων, καὶ κοιμηθῆναι δεῖσαν ἐν ἀγροῖς καὶ τοῦτο ποιοῦσι, δεδοίκασι δὲ οὐδένα.*

80. Βλ. παραπάνω σημείωση 67.

φαίνεται ότι είχαν οι μετακινήσεις που ακολουθούσαν την κατάκτηση μιας πόλης και οι αναγκαστικές μετακινήσεις που ήταν αποτέλεσμα πολιτικής βούλησης⁸¹.

Βασική συνέπεια των μόνιμων μετακινήσεων ήταν η μείωση του πληθυσμού των περιοχών εκκίνησης και η ταυτόχρονη πληθυσμιακή ανανέωση των περιοχών υποδοχής. Η μείωση του πληθυσμού είχε μακροπρόθεσμα αρνητικές οικονομικές επιπτώσεις στις πόλεις ή τις περιοχές από τις οποίες έφευγαν οι μετανάστες, όπως για παράδειγμα στη Μονεμβασία, απ' όπου μετακινήθηκαν κατά τον 13ο αι. κάτοικοι προς την Κωνσταντινούπολη και άλλες πόλεις, γεγονός που ως ένα βαθμό συντέλεσε στην αποδυνάμωσή της στα τέλη του 14ου αιώνα⁸².

Οι πληροφορίες σχετικά με τις συνθήκες υποδοχής και την ενσωμάτωση μεταναστών στις βυζαντινές πόλεις είναι αποσπασματικές. Οι περισσότερες αφορούν τους πρόσφυγες από τη Μ. Ασία που συνέρρευσαν στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 14ου αιώνα. Μετανάστες έφτασαν τότε στην πόλη και από τη Θράκη μετά τις επιθέσεις των Καταλανών⁸³. Ο κρατικός και εκκλησιαστικός μηχανισμός κινητοποιήθηκε για την υποδοχή και τη φροντίδα των προσφύγων. Οι *εταιρειάρχες* και ο *μέγας εταιρειάρχης* ήταν, σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό, οι αρμόδιοι αξιωματούχοι για τη ρύθμιση ζητημάτων που αφορούσαν τους μετανάστες⁸⁴, ενώ με πρωτοβουλία του πατριάρχη Αθανασίου Α' ένα μέρος της ευθύνης για την περίθαλψη των προσφύγων ανέλαβε η Εκκλησία⁸⁵. Οι πληροφορίες σχετικά με τους χώρους στους οποίους εγκαταστάθηκαν μετανάστες είναι λιγοστές. Σε επιστολή του

81. Βλ. ενδεικτικά παραπάνω την περίπτωση εγκατάστασης Μονεμβασιωτών στις Πηγές της Μ. Ασίας μετά τις κατακτήσεις των Φράγκων στη χερσόνησο της Πελοποννήσου και τον επανοικισμό των Τράλλων.

82. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Byzantine Monemvasia*, 135 [= *Βυζαντινή Μονεμβασία*, 207].

83. Α. ΛΑΙΟΥ, *The provisioning of Constantinople during the winter of 1306-1307, Byz.* 37 (1967), 91-113 (στο εξής ΛΑΙΟΥ, *Provisioning*), 100.

84. Ψευδο-Κωδινός, 178: τὸ τοῦ μεγάλου εταιρειάρχου ὑπρέτημα ἐλέχθη μὲν πρότερον, ὅτε περὶ τῆς παραστάσεως ἐλέγομεν. Δέχεται δὲ οὗτος καὶ τοὺς προσερχομένους πανταχόθεν φυγάδας· διὸ καὶ εταιρειάρχης καλεῖται, ὡς τοὺς ἐταίρους ἦτοι τοὺς φίλους δεχόμενος, 186. Αθανάσιος, *Επιστολές*, αρ. 60. Πρβλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β'*, 113, 116.

85. Αθανάσιος, *Επιστολές*, αρ. 78. Πρβλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β'*, 132.

πατριάρχη αναφέρεται ότι ορισμένοι πρόσφυγες είχαν εγκατασταθεί στον ναό του Αγίου Μωκίου⁸⁶. Είναι επίσης πιθανόν να φιλοξενήθηκαν μετανάστες στα κρατικά και εκκλησιαστικά φιλανθρωπικά ιδρύματα της πόλης⁸⁷, ενώ ένα μέρος της ευθύνης για τη στέγαση και τη σίτιση των προσφύγων πρέπει να ανέλαβαν ιδιώτες⁸⁸. Η μέριμνα ωστόσο για τους μετανάστες δεν ήταν επαρκής. Επιπλέον προέκυψε πρόβλημα στον ανεφοδιασμό της πρωτεύουσας, ξέσπασε πείνα και επιδημία και παρά τις προσπάθειες του πατριάρχη να ελέγξει το σύστημα ανεφοδιασμού η θλιβερή εικόνα της πόλης δεν πρέπει να άλλαξε πολύ⁸⁹.

Σύμφωνα με το αποσπασματικό τεκμηριωτικό υλικό, η συμπεριφορά των εγχωρίων απέναντι στους πρόσφυγες μπορεί να χαρακτηριστεί από απαθής ως αρνητική. Από την αλληλογραφία του πατριάρχη Αθανασίου προκύπτει ότι οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης καταρχήν αδιαφόρησαν για τις συμφορές των Μικρασιατών, γεγονός που ανάγκασε την εκκλησιαστική ηγεσία να κάνει έκκληση σε όλο τον πληθυσμό της πόλης αδιακρίτως κοινωνικής προέλευσης (συγκλητικούς, άρχοντες, στρατιώτες και τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης) να δείξει ελεημοσύνη προσφέροντας στους πρόσφυγες ρούχα, υποδήματα, τροφή και στέγη⁹⁰. Απροκάλυπτα αρνητική, σύμφωνα με τον Αθανάσιο, ήταν η στάση ορισμένων επισκόπων απέναντι στις πρωτοβουλίες του πατριάρχη για κινητοποίηση του εκκλησιαστικού οργανισμού προς

86. LAURENT *Regestes*, αρ. 1753.

87. Για τα φιλανθρωπικά ιδρύματα που λειτουργούσαν τότε στην Κωνσταντινούπολη βλ. D. CONSTANTELOS, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Brunswick / New Jersey 1968, 193, 198-199, 204-206. Ο ΙΔΙΟΣ, *Poverty, Society and Philanthropy in the Late Mediaeval Greek World*, New Rochelle / New York 1992, 117-121.

88. Ο Αθανάσιος Α΄ έκανε έκκληση στους άρχοντες και τον λαό της πόλης να δείξουν πνεύμα φιλανθρωπίας προς τους φτωχούς και άστεγους, ο αριθμός των οποίων είχε αυξηθεί με τον ερχομό των προσφύγων. Βλ. Αθανάσιος, *Επιστολές*, αρ. 22.11-13: *δύο γὰρ ζητῶ, ἢ ἵνα προσλάβηται ἕκαστος κατὰ δύναμιν ὅσους προαιρεῖται μέχρι θέρους, ἢ δόση ὅσον προαιρεῖται.*

89. Αθανάσιος, *Επιστολές*, αρ. 73, 74, 93, 100, 106. Πρβλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, 132.

90. Αθανάσιος, *Επιστολές*, αρ. 22, 78. Ο πατριάρχης έκανε έκκληση στους κατοίκους της πόλης να προσφέρουν στους πρόσφυγες βασικά είδη πρώτης ανάγκης, όπως λάδι, σιτάρι, κρασί, ψάρι, τυρί, ρούχα και παπούτσια (LAURENT, *Regestes*, αρ. 1632). Βλ. και LAURENT, *Regestes*, αρ. 1757 και 1759.

ανακούφιση των προσφύγων, στάση που προφανώς απέβλεπε στο να μη θιγούν τα οικονομικά του κλήρου. Συγκεκριμένα, σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα ο πατριάρχης καταφέρεται εναντίον των επισκόπων που διαφωνούσαν με την εκποίηση εκκλησιαστικής περιουσίας για την ανακούφιση των προσφύγων που κατέφθαναν καθημερινά στην πρωτεύουσα⁹¹. Παρά τις διαμαρτυρίες των επισκόπων, ο πατριάρχης αφαίρεσε τις «οικονομίες» του ανώτερου κλήρου προκειμένου να χρηματοδοτήσει το φιλανθρωπικό του έργο⁹².

Από την ίδια πηγή πληροφορούμαστε ότι οι πρόσφυγες έπεσαν θύματα εκμετάλλευσης από τους υπεύθυνους της προμήθειας σιτηρών της Κωνσταντινούπολης και από ορισμένους φορολογικούς υπαλλήλους. Οι συνεχείς εκκλήσεις του πατριάρχη προς τον αυτοκράτορα για περιστολή των αυθαιρεσιών υποδηλώνουν ότι το φαινόμενο είχε λάβει ευρείες διαστάσεις⁹³.

Αναφορικά με τη Θεσσαλονίκη, ο Νικηφόρος Χούμνος μάς πληροφορεί ότι η «σεμνή γερουσία» της πόλης ήταν υπεύθυνη για την υποδοχή των μεταναστών και τη φροντίδα των φτωχών μέσω του φιλανθρωπικού της έργου⁹⁴. Ο Φιλόθεος Κόκκινος εκφράζει τη δυσαρέσκεια και τη δυσφορία του για τους πρόσφυγες από τις ανατολικές επαρχίες που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη στο α΄ μισό του 14ου αιώνα, τους οποίους θεωρεί υπεύθυνους για την «κοσμική αταξία» και τη «σύγχυση» που έπληξε τότε την πόλη. Οι «φυγάδες», τους οποίους ο πατριάρχης χαρακτηρίζει ως «συρφετό», υποκινούμενοι από τους αρχηγούς της

91. Αθανάσιος, Επιστολές, αρ. 25.6-10: *νῦν δὲ ὡς ἐγνώρισαν ὅτι τὰ ἱερὰ βουλόμεθα ἐξωνήσασθαι, καὶ ταῦτα βλεπόντων καὶ αἰχμαλώτους τὸ καθ' ἡμέραν συρομένους, εἰς τὸ πωλεῖσθαι ἀντέστησαν, διὰ τι μὴ ἡμῖν, λέγοντες, διδῶνται τοὺς κακοπαθοῦντας; ἀλλ' οὐδὲ ψήφους ποιῆσαι ἠθέλησαν σήμερον.*

92. Γεώργιος Παχυμέρης IV, 611, 707. Πρβλ. ΛΑΙΟΥ, Provisioning, 106.

93. Αθανάσιος, Επιστολές, αρ. 60, 73, 74, 78, 93, 106.

94. Νικηφόρος Χούμνος, *Θεσσαλονικεῦσι συμβουλευτικὸς περὶ δικαιοσύνης*, εκδ. J. F. BOISSONADE, *Anecdota graeca*, τ. Β', Paris 1830 (στο εξής Νικηφόρος Χούμνος), 146-147: *καὶ τοίνυν ὅσοις ἐπὶ τῶν οἰκείων πράττειν κακῶς ἐγένετο, καὶ, τῶν προσόντων πάντων περιαιρεθεῖσιν, ἐκεῖθεν ἐκπεσεῖν κατὰ συμφορὰς συνέβη, πάντες οὗτοι πρὸς ὑμᾶς, ὡς εἰς πατέρα κοινὸν, καταφεύγουσι· καὶ πάνθ' ὑμεῖς αὐτοῖς γίνεσθε, πάντων ὧν χρῆξουσι μεταδιδόντες.* Για τη «γερουσία» της Θεσσαλονίκης βλ. Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τοπικά συμβούλια στις βυζαντινές πόλεις. Παράδοση και εξέλιξη (13ος-15ος αι.)*, Αθήνα 2015 (στο εξής ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ *Τοπικά συμβούλια*), 65-69.

στάσης των Ζηλωτών μετείχαν στο κίνημα που εκδηλώθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1342⁹⁵. Το ελλειπτικό υλικό των πηγών δεν επιτρέπει να αποσαφηνιστεί για ποιο λόγο τουλάχιστον σε μια μερίδα του εγχώριου πληθυσμού των πόλεων οι πρόσφυγες ήταν ανεπιθύμητοι. Εκτός από το χωροταξικό πρόβλημα και τις ασθένειες που είχαν εμφανιστεί, προφανώς οι μετανάστες θεωρήθηκαν ταραχοποιό στοιχείο και οικονομικό βάρος, καθώς οι πόλεις ήταν ήδη εξαντλημένες από τις πολεμικές δαπάνες, ενώ επιπλέον κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων η οικονομία δεν λειτουργούσε ομαλά⁹⁶.

Το ίδιο το κράτος ωστόσο φαίνεται ότι έδινε κίνητρα για την εγκατάσταση νέων κατοίκων στις πόλεις και την περιφέρειά τους, προκειμένου αυτές να τονωθούν δημογραφικά και μακροπρόθεσμα οικονομικά μετά την ταραγμένη περίοδο των πολέμων και των εμφύλιων διαμαχών. Τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στους κατοίκους της Θεσσαλονίκης, της Βέροιας, των Ιωαννίνων μετά την ενσωμάτωσή τους στο βυζαντινό κράτος⁹⁷ αφορούσαν όχι μόνο τους ντόπιους, αλλά και νέους κατοίκους⁹⁸ προφανώς σε μια προσπάθεια να ανανεωθεί και να ενισχυθεί

95. ΤΣΑΜΗΣ, *Φιλόθεος Κόκκινος* [βλ. σημ. 8], 164. Πρβλ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, *Μεθοδολογικά ζητήματα*, 232.

96. Βλ. ενδεικτικά επιστολή του πατριάρχη Αθανασίου, με την οποία ζητά από τον αυτοκράτορα να επιτρέψει στους γεωργούς της Θράκης να καλλιεργήσουν τα χωράφια τους. Ο αυτοκράτορας το 1306 είχε απαγορεύσει την καλλιέργεια των χωραφιών για να αναγκάσει τους Καταλανούς να κινηθούν προς τη Μακεδονία, πράγμα το οποίο και έγινε (Αθανάσιος, *Επιστολές*, αρ. 67). Βλ. επίσης επιστολή του Δημητρίου Κυδώνη, όπου αναφέρεται ότι μετά τις εμφύλιες διενέξεις το 1381 μπόρεσαν οι γεωργοί να καλλιεργήσουν τα χωράφια τους και οι έμποροι να διακινήσουν τα εμπορεύματά τους, Δημήτριος Κυδώνης, αρ. 219.27-29: *ὥστε καὶ τοῖς γεωργοῖς ἄδεια ἄρουν τε τὴν αὐτῶν καὶ σπείρουν καὶ τὰ ἐκ τῶν ὥρων εἰσκομίζεσθαι, τοῖς τε κατ' ἐμπορίαν στελλομένοις οὐδεὶς ἐνοχλεῖ, δέος τε οὐδὲν ἀναγομένοις τε καὶ καταίρουσιν*.

97. Η Θεσσαλονίκη και η Βέροια ενσωματώθηκαν στο βυζαντινό κράτος το 1246 και τα Ιωάννινα το 1318. Βλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανδρόνικος Β΄*, 159, 166, 182.

98. Οι νέοι κάτοικοι αποδίδονται σε ορισμένες περιπτώσεις με τον όρο «έποικοι» [βλ. κυρίως Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Οι «αόρατες» βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο (13ος-15ος αιώνας)*, Αθήνα 2013 (στο εξής ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ *Βυζαντινές πόλεις*), 95, όπου θεωρούνται ως νέοι κάτοικοι οι έποικοι της Βέροιας και της Ρεντίνας), όπως στα Ιωάννινα, όπου διακρίνονται από τους ντόπιους κατοίκους, τους «καστροηγούς»: Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Κοινωνική διαστρωμάτωση στις βυζαντινές πόλεις. Η περίπτωση των καστροηγών, Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 11 (2014), 19-20] αν και στις περισσότερες περιπτώσεις οι

ο πληθυσμός των πόλεων. Τα προνόμια αυτά, τα οποία ίσχυαν τον 14ο αι., σχετίζονταν κατά βάση με το καθεστώς της ακίνητης ιδιοκτησίας των κατοίκων, τις οικονομικές τους δραστηριότητες και καθόριζαν το βαθμό συμμετοχής τους στα κοινά. Σύμφωνα με τις διατάξεις των σχετικών χρυσοβούλλων η ακίνητη περιουσία των *εποίκων* της Θεσσαλονίκης, της Βέροιας, των Ιωαννίνων δεν βαρυνόταν με καμία υποχρέωση προς το κράτος⁹⁹. Σχετικά με τις οικονομικές δραστηριότητες των *εποίκων* από το χρυσόβουλλο για τα Ιωάννινα προκύπτει ότι ορισμένοι εξ αυτών ασχολούνταν με το εμπόριο, καθώς απαλλάσσονται από το *κοιμέριον*, ενώ άλλοι ήταν τεχνίτες και γαιοκτήμονες. Σύμφωνα με τις διατάξεις του ίδιου χρυσοβούλλου οι Ιωαννίτες *έποικοι* μετείχαν στην τοπική διοίκηση, καθώς εξέλεγαν δικαστές, οι οποίοι μαζί με τον διοικητή της πόλης αναλάμβαναν την επίλυση δικαστικών υποθέσεων με μόνη εξαίρεση εκείνων που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία της εκκλησίας¹⁰⁰. Αναφορικά με τη Θεσσαλονίκη ο Νικηφόρος Χούμνος επισημαίνει την παρουσία νέων κατοίκων στην πόλη και τονίζει ότι το θεσμικό πλαίσιο επέτρεπε την ενσωμάτωσή τους στην τοπική κοινωνία και τη συμμετοχή τους με ίσους όρους στις πολιτικές και οικονομικές δραστηριότητες¹⁰¹.

«έποικοι» αποδίδουν όλους γενικά τους κατοίκους, και τους ντόπιους και τους νέους (Βλ. ενδεικτικά Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Στ' Βενετία 1877, 642: *ή βασιλεία μου ἀνατίθησι διὰ τῆς παρούσης προστάξεως τῷ κῆρ δεῖνι τὸ κεφαλατίκιον τοῦ κάστρου... ὀφείλοντι διάγειν ἐπὶ συστάσει καὶ οἰκισμῷ τῶν ἐποίκων αὐτοῦ*. J. DARROUZÈS, *Ekthesis Néa. Manuel des pittakia du XIVe siècle*, REB 27 (1969), 5-127, § 54: *έποικοι ἄρχοντες τῆς θεοσώστου πόλεως*.

99. *Actes de Chilandar I*, αρ. 33 (1316).31-33 *ἄτινα δὴ πάντα εἰσὶν ἐλεύθερα διὰ τῶν προσόντων κοινῶς τοῖς ἐποίκοις τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης*. PETIT, *Chilandar*, αρ. 63 (1321).28-29: *ἀπὸ τῶν κοινῶς προσόντων τοῖς ἐποίκοις τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης χρυσοβούλλων ἐλεύθερον εὐρισκόμενον*. *Actes de Xénophon*, εκδ. D. PACHRYSSANTHOU, Paris 1986, αρ. 17 (1322).56: *ἐλεύθερον ὄν καὶ αὐτὸ διὰ τοῦ κοινῆ προσόντος χρυσοβούλλου πᾶσι τοῖς Θεσσαλονικεῦσι*, αρ. 25 (1338).41: *γονικὴν οὖσαν αὐτῶν διὰ τοῦ κοινῆ προσόντος θείου καὶ σεπτοῦ χρυσοβούλλου πᾶσι τοῖς ἐποίκοις τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης*. *Actes de Vatorédi I. Des origines à 1329*, εκδ. J. BOMPAIRE - J. LEFORT - V. KRAVARI - Ch. GIROS, Paris 2001, αρ. 62 (1324) στ. 70-72 (Βέροια). MM V, 77-84 (Ιωάννινα). Πρβλ. D. KYRITSES, *The "Common Chrysobulls" of Cities and the Notion of Property in Late Byzantium*, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 229-245: 229-231, 235-236.

100. MM V, 77-84. Πρβλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινές πόλεις*, 94. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τοπικά συμβούλια*, 79.

101. Νικηφόρος Χούμνος, 147-148: *Ἄμελει τοι καὶ νόμος αὐτοῦς ὑποδέχεται τῶν*

Χαρακτηριστικό είναι το αργυρόβουλλο του δεσπότη της Πελοποννήσου Θεοδώρου Α΄ Παλαιολόγου (περίπου 1394), το οποίο παραχωρούσε προνόμια και φορολογικές απαλλαγές στους κατοίκους της Μονεμβασίας και σε όσους επιθυμούσαν να εγκατασταθούν σε αυτή. Κάποιες από τις απαλλαγές αφορούσαν τα ζώα, τα καράβια, την κινητή και ακίνητη περιουσία και τους ίδιους τους κατοίκους. Στις ίδιες διατάξεις εντάσσονταν και όσοι επιθυμούσαν να φύγουν από άλλη περιοχή της Πελοποννήσου και να εγκατασταθούν στη Μονεμβασία, εκτός από τους κατοίκους ορισμένων περιοχών, οι οποίοι, αν επιθυμούσαν να κατοικήσουν στην πόλη, θα έπρεπε πρώτα να πάρουν την έγκριση του δεσπότη¹⁰². Ο δεσπότης ήθελε με τον τρόπο αυτό να δώσει κίνητρα σε όσους επιθυμούσαν να κατοικήσουν στην πόλη της Μονεμβασίας, για να τονώσει τον πληθυσμό της, ο οποίος είχε προφανώς μειωθεί λόγω της μετανάστευσης και της γενικότερης σύγχυσης που είχε επικρατήσει κατά τη διάρκεια των εμφύλιων διαμαχών¹⁰³.

Ευνοϊκές διατάξεις υπήρχαν και για τους κατοίκους μιας πόλης που είχαν φύγει για ένα χρονικό διάστημα και επέστρεφαν σε αυτή.

*καθ' ἡμᾶς ἄριστος, ἀνείς αὐτοῖς ὡς πατρίδα τὴν πόλιν μετὰ γὰρ βραχὺν τὸν νενομισμένον χρόνον, καὶ τοῦτο δὲ πάντως δι' εὐταξίαν, ξενίαν αὐτῶν οὐδεὶς καταψηφίζεται, τῶν δ' ἐκ τῆς πόλεως ἀγαθῶν κατ' ἴσον συμμετέχειν καὶ σφίσι αὐτοῖς ἔξεστι, καὶ συμμετέχουσι, μηδὲν ἀποφερόμενοι τῶν αὐτοχθόνων ἔλαττον... Οὐ γὰρ ὡσπερ ἐν τοῖς ἄλλοις ἢ διαφορὰ, οὕτω δὴ καὶ ἐν ἡμῖν αὐτοῖς, ὁ μὲν πολίτης, ὁ δὲ ξένος..., 152. Πρβλ. Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη. Χώρος καὶ Ἰδεολογία*, (Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Δωδώνη παρ. αρ. 62), Γιάννενα 1996, 174-175. Για την παρουσία ξένων εμπόρων στη Θεσσαλονίκη βλ. D. JACOBY, *Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike ca. 1150-ca. 1450*, *DOP* 57 (2004) [= *Symposium on Late Byzantine Thessalonike*], εκδ. Α.- Μ. TALBOT, Washington 2004, 85-132.*

102. MM V, 171-174, σ. 172.15-21: *ἔχειν τε ἐπ' ἀδείας ὡσαύτως καὶ πάντας τοὺς βουλομένους ἐξελθεῖν ἐκ τοῦ ἄλλου τόπου τῆς βασιλείας μου καὶ ἀπελθεῖν καὶ εὐρίσκεισθαι ἐν τῇ Μονεμβασίᾳ καὶ κατοικεῖν, εἴτε πάροικοί εἰσιν, εἴτε ἐλεύθεροι, εἴτε ἄλλοι ὅποιοι εἰσιν, ποιῆσαι εἰς πᾶν ὅπερ ἔχουσι κινητὸν καὶ ἀκίνητον, ὡς βούλονται ἐπ' αὐτοῖς, οἷον πωλεῖν, χαρίζειν, ἀνταλλάττειν καὶ ἀπλῶς, ὅπερ ἂν βούλωνται, ἢ καὶ κατέχειν ταῦτα, ὅποιά εἰσι καὶ ἔνθα εὐρίσκονται, ἐκτὸς βάρους καὶ τέλους τινός.* Πρβλ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Byzantine Monemvasia*, 149-150 [= *Βυζαντινὴ Μονεμβασία*, 204-206].

103. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Byzantine Monemvasia*, 152-153 [= *Βυζαντινὴ Μονεμβασία*, 207-209]. Ο ίδιος ενίσχυσε πληθυσμιακά την επικράτεια του και με μαζικούς εποικισμούς Αλβανών που κινούνταν νότια, βλ. σχετικά D. ZAKYTHINOS, *Le despotat grec de Morée. Vie et institutions*, εκδ. Ch. MALTÉZOU Variorum, London 1975, 31 κε.

Τα παραπάνω προνόμια και οι απαλλαγές προς τους κατοίκους της Μονεμβασίας αφορούσαν όχι μόνο τους νεοεισερχόμενους, αλλά και τους παλαιούς κατοίκους της πόλης που επιθυμούσαν να επιστρέψουν σε αυτή¹⁰⁴. Επίσης ο Δημήτριος Κυδώνης σε επιστολή προς τον *μεγάλο προμικήριο* Φακρσά από τη Θεσσαλονίκη, ο οποίος όμως το 1371 δεν έμενε στην πόλη, για να τον ενθαρρύνει να επιστρέψει στη Θεσσαλονίκη, κάνει λόγο για κάποιον παλιό νόμο που βρισκόταν τότε σε ισχύ, σύμφωνα με τον οποίο προσφερόταν κάθε συνδρομή σε εκείνους που επέστρεφαν στην πατρίδα τους, κάτι που ήταν πολύ συνηθισμένο με τις συνεχείς αναστατώσεις του 14ου αιώνα¹⁰⁵. Μολονότι δεν γνωρίζουμε σε ποιο νόμο αναφέρεται ο Κυδώνης, στην *Εξάβιβλο* του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου υπάρχουν διατάξεις, σύμφωνα με τις οποίες εκείνοι που έλειπαν από την πόλη τους για είκοσι χρόνια και όταν επέστρεφαν έβρισκαν να κατέχει κάποιος άλλος την περιουσία τους είχαν το δικαίωμα να τη διεκδικήσουν¹⁰⁶. Παρόμοιες ευνοϊκές διατάξεις κατά πάσα πιθανότητα εφαρμόστηκαν κατά τον εποικισμό της Κωνσταντινούπολης το 1261 και των Τράλλων το 1280 προκειμένου να επανέλθουν και να εγκατασταθούν εκ νέου σε αυτές παλαιοί τους κάτοικοι¹⁰⁷.

Οι νέοι κάτοικοι, κατά τη διαδικασία ένταξης στις κοινωνίες υποδοχής συμμετείχαν όλο και πιο δυναμικά στις τοπικές οικονομικές δραστηριότητες αξιοποιώντας τις ευκαιρίες που τους προσφέρονταν.

104. MM V, 171-174.

105. Δημήτριος Κυδώνης, αρ. 29 (1371), σ. 58.8-11: *ἄλλως τε καὶ νόμου παλαιοῦ παρὰ πᾶσι κρατοῦντος τοὺς οἴκοι τοῖς ἐπανιοῦσι πᾶσαν λειτουργίαν εἰσφέρειν, καὶ δι' ὧν ἐκείνοι πονοῦσιν ἄνεσιν πορίζειν τοῖς κεκμηκόσιν.*

106. Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος [όπως στην σημ. 9], βιβλ. 1, titl. 3.1-11. Βλ. και P. ZEPOS, *Prochiron auctum, Jus Graecoromanum*, v. 7, Αθήνα 1931, 38.115.8. *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, τ. 2, εκδ. H. HUNGER – O. KRESTEN – E. KISLINGER – C. CUPANE (CFHB 19/2), Wien 1995, αρ. 217.49.

107. Κίνητρα για την επιστροφή παλαιών κατοίκων στο Δυρράχιο μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1270 έδωσε το 1272 ο νέος ηγεμόνας της περιοχής Κάρολος Ανδεγαυός, ο οποίος ανανέωσε τα προνόμια που οι βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν παραχωρήσει στους κατοίκους της πόλης. Βλ. R. FILANGIERI, *I registri della Cancelleria Angioina*, τ. 1-31, Napoli 1950-1980, XXVII, 175 (324), 506 (99), 507 (102). Πρβλ. M. DOUROU-ELIOPOULOU, *Les 'Albanais' dans la second moitié du XIIIe siècle d'après les documents angevins*, στο: *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα* (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 5), Αθήνα 1998, 235-240: 236.

Κάποιοι ασχολήθηκαν με το εμπόριο¹⁰⁸, άλλοι εμφανίζονται να εργάζονται ως μισθωτές γης¹⁰⁹ ή να είναι *πάροικοι* μεγαλογαιοκτημόνων¹¹⁰, άλλοι να κατέχουν ακίνητη περιουσία σε πόλεις και τη γύρω περιοχή, που είτε τους δόθηκε από το κράτος είτε την αγόρασαν¹¹¹. Δείγματα ενσωμάτωσής τους στις τοπικές κοινωνίες προσφέρουν στοιχεία που τους εμφανίζουν να μετέχουν ως μάρτυρες σε δικαιοπραξίες, να αγοράζουν και να πωλούν ακίνητα¹¹². Τέλος σε αρκετές περιπτώσεις οι νέοι κάτοικοι μετείχαν στα τοπικά συμβούλια και την πολιτική ζωή των πόλεων¹¹³.

Συνοψίζοντας, από το αποσπασματικό και διάσπαρτο υλικό των πηγών μπορούμε να διαπιστώσουμε μια μεγάλη πυκνότητα μετακινήσεων βυζαντινών πληθυσμών κατά την υπό μελέτη περίοδο

108. Αναφέρονται ενδεικτικά οι *έποικοι* των Ιωαννίνων, MM V, 81.12-13: *καὶ οἱ ἔποικοι αὐτῆς πάντες διάγωσιν ἀκοιμέρευτοι τελείως τὰς δοκούσας αὐτοῖς πάσας ποιούμενοι πραγματείας*. Για το εμπόριο στα Ιωάννινα βλ. κυρίως Μ. ΚΟΡΩΣΗΣ, Το εμπόριο στα βυζαντινά Γιάννενα, *Κλητόριον εἰς μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, επ. Φ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ - Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, Αθήνα/Θεσσαλονίκη 2005, 253-260. Πρβλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινές πόλεις*, 95. Βλ. επίσης τον αργυρόβουλλο ορισμό για τη Μονεμβασία, MM V, 171.7-11, σύμφωνα με τον οποίο οι κάτοικοι της πόλης απαλλάσσονται από το *κοιμέρευκιον* και άλλους εμπορικούς δασμούς.

109. ΒΕΝΟΥ, *Le codex B*, αρ. 180 (14ος αι.), στ. 35-36: *ὑπὲρ ἀμπελοπάκτου τῶν ἀμπελίων τῶν καταφυτευθέντων εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ τοιούτου... παρὰ διαφορῶν ἐποίκων τοῦ κάστρου Σερωῶν καὶ ἐτέρων ἐξωχωριτῶν*.

110. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον Δημήτριο και τον Λιβέρι Προουσηνό, *παροίκους* της μονής Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους, *Actes de Chilandar I*, αρ. 40 (1318), στ. 70-72. Βλ. επίσης, *Actes de Lavra II*, αρ. 90 (1300), στ. 17, αρ. 91 (1300), στ. 155, αρ. 109 (1321), στ. 449.

111. Ως γαιοκτήμονες εμφανίζονται ορισμένοι *έποικοι* των Ιωαννίνων, βλ. MM V, 82. 11-13. Αναφέρουμε επίσης τα κτήματα που ανήκαν στον *έποικο* της Βέροιας Σουλτάνο, πεθερό του Θεοδώρου Σαραντηνού (βλ. *Actes de Vatopédi I*, αρ. 62 (1324), στ. 69-74), την Ευδοκία Ατραμιτινή, η οποία είχε *οικοτόπιο* στη Ζίχνα, το οποίο πούλησε στον μοναχό Ιάκωβο Μπαλαή, βλ. ΒΕΝΟΥ, *Le codex B*, αρ. 159 (1353), στ. 10-11. Ο μοναχός Θεοδόσιος, πρόσφυγας από την περιοχή του Σκαμάνδρου, εγκαταστάθηκε στην Ηράκλεια της Θράκης, όπου με δικά του έξοδα ανήγειρε μονύδριο, βλ. MM I, 157.9-15. Ως ιδιοκτήτες ακινήτων αναφέρονται και ορισμένοι νέοι κάτοικοι της Μονεμβασίας, βλ. MM V, 171.6: *ἐλευθέρους παντελῶς καὶ ἀκαταδουλώτους, αὐτούς τε καὶ τὰ προσόντα τούτοις κτήματά τε καὶ πράγματα*.

112. Βλ. ενδεικτικά, ΒΕΝΟΥ, *Le codex B*, αρ. 159 (1353). *Actes de Lavra II*, αρ. 98 (1304) στ. 63, αρ. 102 (1308-1309) στ. 2.

113. Βλ. ενδεικτικά MM V, 81.6-8. Πρβλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τοπικά συμβούλια*, 73.

κυρίως από απειλούμενες ή κατακτημένες σε ελεύθερες περιοχές του Βυζαντίου. Εκτός από τις μετακινήσεις λόγω πολεμικών επιχειρήσεων, μετοικεσίες πραγματοποιούνταν λόγω πολιτικών και εκκλησιαστικών αντιπαλοτήτων, φυσικών καταστροφών, επιδημιών, οικονομικής ένδειας, λόγω αυτοκρατορικής πρωτοβουλίας ή μπορούσαν να είναι αποτέλεσμα συνδυασμού των παραπάνω παραγόντων. Οι μετακινήσεις που οφείλονταν σε εχθρικές επιθέσεις ήταν προσωρινές, όταν οι επιδρομές δεν οδηγούσαν σε μόνιμη κατάκτηση μιας πόλης ή μιας περιοχής γενικότερα. Όταν όμως οι κατακτήσεις ήταν μόνιμες τότε και οι μετακινήσεις προσλάμβαναν μόνιμο χαρακτήρα. Αναφορικά με τους πληθυσμούς που κινήθηκαν προς τα αστικά κέντρα της εποχής φαίνεται ότι σε πολλές περιπτώσεις ενσωματώθηκαν σταδιακά στον οικονομικό και κοινωνικό βίο των περιοχών υποδοχής, ανανεώνοντας πληθυσμιακά τις πόλεις που είχαν δεχθεί πλήγματα κατά τις ταραγμένες συνθήκες της υστεροβυζαντινής εποχής.

INTERNAL MIGRATIONS IN LATE BYZANTIUM
(MIDDLE 13TH - LATE 14TH CENTURIES)

This paper intends to investigate the terminology used in Byzantine sources for the description of large scale population movements (migrations) during the late Byzantine period. It also examines the factors causing migrations, their effects, as well as the social and political role of the migrants in their host regions. The often fragmented and scattered evidence in the available primary sources of the period under examination indicates frequent, as well as large movements of population. These movements involve primarily people who flee war zones or conquered areas in search of a safer region within the borders of the Byzantine State. Apart from population movements triggered by military operations, migrations were also caused by political and religious conflicts, natural disasters, epidemics, economic needs and the imperial initiative. Movements of population caused by enemy attacks were provisional, if these attacks did not result to the permanent conquest of a city or region. If, however, certain regions were irrevocably lost to the enemy, then the migration of the former inhabitants of these regions was permanent. The people who moved to the urban centers of this period were gradually incorporated in the economic and social life of the host areas, contributing thus significantly to a much needed regeneration, especially under the turbulent conditions of the late byzantine period.

GEORGIOS KARDARAS

A RE-APPROACH OF PROCOPIUS' ETHNOGRAPHIC ACCOUNT
ON THE EARLY SLAVS*

The ethnographic account (*excursus*) of Procopius in his *Wars* on the early Slavs (the Sclaveni and the Antes), dated to c. 551/52, is the first “structured” information about the morals and customs of those peoples. A second account, even more detailed, comes about half a century later, in the emperor Maurice’s *Στρατηγικόν*. Although the credibility of Procopius as a historical source is generally not disputed, R. Benedicty attempted some decades earlier an approach to the testimonies provided on the early Slavs. Benedicty put under scrutiny the relationship between the ancient forms and the historical reality as the Greek and Roman authors, describing the “barbarian” peoples, used common places in historiography, poetry etc. According to his view, Procopius –as well as other Byzantine authors– uses in his account models of the ancient Ethnography, where real and mythical elements are intermingled in order to present the image of a certain people to the public¹. However, Benedicty, along with other scholars, believes

* It has to be noted that the research for the present paper has been implemented at the Institute for Advanced Study at Moscow State Pedagogical University, 1/1, M. Pirogovskaya St. Moscow 11991, Russian Federation.

1. R. BENEDICTY, Prokopios' Berichte über die slavische Vorzeit. Beiträge zur historiographischen Methode des Prokopios von Kaisareia, *JÖBG* 14 (1965), 51-53, who assumes that Procopius followed the model of Thucydides to his description. On the influences of ancient literature to Procopius see also A. CAMERON, *Procopius and the Sixth Century*, Berkeley – Los Angeles 1985, 218-219. S. A. IVANOV – L. A. GINDIN – V. L. TSYMBURSKII, *Prokopii Kesariiskii*, in: *Svod drevneishikh pis'mennykh izvestii o slavianakh*, ed. L. A. GINDIN et al., v. 1, Moscow 1991, 171, 226 n. 87. F. CURTA, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge 2001, 36. On the Early Byzantine Ethnography and

Procopius' account to be credible as the latter was either an eye-witness, e.g. with the Slavic mercenaries in Italy, or he had access to written sources and oral information from people of his era².

Procopius' information results from the appearance of the Slavs north of the Lower Danube at the beginning of the sixth century and their raids into the Balkan provinces of Byzantium. Starting from the first attack by the Antes in 518³ the Slavic attacks became more intense after 530, when they coincided with those of other peoples living north of the Lower Danube. During the first two decades of the reign of Justinian (527-565), a great number of invasions were carried out by the Slavs (Sclaveni and Antes) as well as the nomadic peoples. The sources mention inroads by the Sclaveni in 529/30 and 545⁴ and by the Antes probably in 545/46 (Thrace)⁵. On the other hand, the nomadic tribes launched attacks in 530 and 535 (Lower Moesia and Thrace)⁶, in 538 (Scythia Minor, Lower

its emphasis on the difference between Romans and barbarians see A. KALDELLIS, *Ethnography after Antiquity. Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature*, Philadelphia 2013, 1-25.

2. See BENEDICTY, Prokopios' Berichte, 59-60, 68-69, 71-78. CAMERON, *Procopius*, 188-189, 261-266. IVANOV – GINDIN – TSYMBURSKII, *Prokopii Kesariiskii*, 171-172. CURTA, *Slavs*, 37-38, 71, 332.

3. Procopius, *Wars*, ed. J. HAURY – G. WIRTH, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, v. 1-2 (*De Bellis*), Leipzig 1962-1963, VII, 40. 5, 476 (Engl. transl. by H. B. DEWING, *Procopius of Caesarea*, v. 1-5, *History of the Wars*, LCL, London 1961-1962. See also *The wars of Justinian. Prokopios, Translated by H.B. DEWING, Revised and Modernized, with an Introduction and Notes, by A. KALDELLIS*, Indianapolis 2014). J. IRMSCHER, Die Slawen und das Justinianische Reich, in: *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave, Bratislava 7-14 Septembre 1975*, ed. B. CHROPOVSKÝ, v. 1-2 (Bratislava 1979-1980), v. 2, 158 (in 525); V. VELKOV, Der Donaulimes in Bulgarien und das Vordringen der Slawen, in: *Die Völker Südosteuropas im. 6. bis 8. Jahrhundert, Symposion Tutzing 1985*, ed. B. HÄNSEL, *Südosteuropa Jahrbuch* 17 (1987), 157. CURTA, *Slavs*, 75. G. TH. KARDARAS, *Oi Άντες. Ιστορία και πολιτισμός (4ος-8ος αι.)* [EIE/ΠΕ, Μονογραφίες 16], Athens 2016, 83.

4. Marcellinus Comes, *Chronicon*, ed. TH. MOMMSEN [MGH AA 11, *Chronica minora* 2], Berlin 1894, a. 530, 103. *Procopius, Wars*, VII. 13, 24-25, 353. IRMSCHER, Justinianische Reich, 161-162. VELKOV, Donaulimes, 160. CURTA, *Slavs*, 82-83. KARDARAS, Άντες, 86.

5. Procopius, *Wars*, VII, 14. 11, 357. CS. BONEV, Les Antes et Byzance, *EtBalk* 19/3 (1983), 113. CURTA, *Slavs*, 79. KARDARAS, Άντες, 87.

6. Marcellinus Comes, *Chronicon*, a. 530, 103. Ibidem, a. 535, 104. BONEV, Les Antes, 112. VELKOV, Donaulimes, 159. O. MAZAL, *Justinian I. und seine Zeit. Geschichte und Kultur des Byzantinischen Reiches im 6. Jahrhundert*, Köln – Weimar – Wien 2001, 186. D. ZIEMANN,

Moesia and Thrace)⁷ and twice in Illyricum (539 and 545)⁸. According to Procopius, almost every year after Justinian's ascent to the throne, the Balkan provinces suffered the invasions of the Sclaveni, the Antes and the nomads and the areas invaded were a *Scythian wilderness*⁹. Raids of the Bulgars, the Antes and Sclaveni are mentioned also by Jordanes¹⁰.

Up until recent years, the oldest testimony on the early Slavs was often considered to be a passage by Pseudo-Caesarius, a Monophysite monk in the monastery of *Ἀκοιμήτων*, which some scholars dated to c. 540¹¹. However,

Vom Wandervolk zur Grossmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.-9. Jh.), Köln – Weimar – Wien 2007, 91. KARDARAS, *Ἄντες*, 86.

7. Ioannis Malalae, *Chronographia*, ed. I. THURN [CFHB 35], Berlin 2000, 18, 21, 366. BONEV, Les Antes, 112. VELKOV, Donaulimes, 159. MAZAL, *Justinian I.*, 183. ZIEMANN, *Entstehung*, 89-90. KARDARAS, *Ἄντες*, 86.

8. Procopius, *Wars*, II, 4, 4-6, 163 and VII, 11, 13-15, 342. VELKOV, Donaulimes, 159 (in 540). CURTA, *Slavs*, 78-79. Mazal, *Justinian I.*, 187-188. ZIEMANN, *Entstehung*, 92. KARDARAS, *Ἄντες*, 86-87.

9. Procopius, *Historia Arcana*, ed. J. HAURY – G. WIRTH, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, v. 3, Leipzig 1963, 18, 20-21, 114-115 (Engl. transl. by H. B. DEWING, *Procopius of Caesarea*, v. 6, *Anecdota*, LCL, London 1960): Ἰλλυριοὺς δὲ καὶ Θράκην ὅλην, εἴη δ' ἂν ἐκ κόλπου τοῦ Ἰονίου μέχρι ἐς τὰ Βυζαντίων προάστεια, ἐν τοῖς Ἑλλάς τε καὶ Χερρονησιωτῶν ἡ χώρα ἐστίν, Οὐννοὶ τε καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται σχεδόν τι ἀνὰ πᾶν καταθέοντες ἔτος, ἐξ οὗ Ἰουστινιανὸς παρέλαβε τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν, ἀνήκεστα ἔργα εἰργάσαντο τοὺς ταύτη ἀνθρώπους. Πλέον γὰρ ἐν ἐκάστη ἐσβολῇ οἶμαι ἢ κατὰ μυριάδας εἴκοσιν εἶναι τῶν τε ἀνηρημένων καὶ ἠνδραποδιομένων ἐνταῦθα Ῥωμαίων, <ὥστε> τὴν Σκυθῶν ἐρημίαν ἀμέλει ταύτης πανταχόσε τῆς γῆς ξυμβαίνειν <εἶναι> See also, Procopius, *Wars*, VII, 14, 2, 353-354. IRMSCHER, Justinianische Reich, 158. VELKOV, Donaulimes, 158. CURTA, *Slavs*, 78-79. P. M. BARFORD, *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*, New York 2001, 50. KARDARAS, *Ἄντες*, 85.

10. Iordanes, *Romana*, ed. TH. MOMMSEN [MGH AA V/1], Berlin 1882, 388, 52: *Hi sunt casus Romanae rei publicae preter instantia cottidiana Bulgarum, Antium et Scлавινorum...* CURTA, *Slavs*, 79. KARDARAS, *Ἄντες*, 85-86.

11. See I. DUJČEV, Le témoignage du Pseudo-Césaire sur les Slaves, in: I. DUJČEV, *Medioevo Bizantino-slavo 1* (Saggi di Storia Politica e Culturale), Rome 1965, 35-38, 42 (530-558). L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom 6. bis 8. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland*, Amsterdam 1976, 13-14. PH. MALINGOUDIS, *Ελληνισμός και σλαβικός κόσμος*, Thessaloniki 2006, 221-235. Idem, *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, Thessaloniki 2013, 47-48. See also R. RIEDINGER, *Pseudo-Kaisarios. Überlieferungsgeschichte und Verfasserfrage*, München 1969, 250-251, 254-255, 259-261, 305 (c. 550).

newer approaches discern traces of Procopius' testimonies in the account of Pseudo-Caesarius and date it a few years after the *Wars*, in c. 560¹². The fragment under consideration makes reference to extreme barbarian customs (infanticide, devouring of women's breasts, eating of wild animals, imitation of the wolves' howl etc.) which the author attributes to the *Sclaveni*¹³.

In our view, the excerpt from Pseudo-Caesarius' account has no value in the study of the early Slavs and any correlation of his testimony with their cultural features should be rejected. Regarding the *Sclaveni*, Pseudo-Caesarius uses *common places* related mainly to Herodotus' account on the Scythians. Considering the wolves' howl, namely lycanthropy, a *common place* can be seen occurring in many sources (Herodotus, Pomponius Mela, Pseudo-Caesarius etc.)¹⁴. Disputing the reliability of Pseudo-Caesarius, I. Dujčev noted that his testimonies are a variant of Bardesanes' account (154-222 AD) of the Indians and the Persians, which records the cannibalism of the former, and that Pseudo-Caesarius adapted the testimonies of Bardesanes to the Slavs. As I. Dujčev points out, the testimonies of Pseudo-Caesarius on the Slavs "are nothing more than a variant of the ancient myths about the Getae, the Thracians and the Dacians"¹⁵.

The account of Procopius concerns the Slavs approximately from 530 until 550, when the *Sclaveni* and the *Antes* invaded the Balkan provinces and, simultaneously, they served as mercenaries or federates in the Byzantine army (a possible source for the account). Procopius describes both peoples as having, among others, the same language and customs, common way of life and art of war as well as cults related to the nature:

12. CURTA, *Slavs*, 43-44. On Pseudo-Caesarius' work see also, S. A. IVANOV, Pseudo-Kesarii, in: *Svod drevneishikh pis'mennykh izvestii o slavianakh*, [as in n. 1], 251-259. *Fuentes griegas sobre los eslavos, Part I: Expansión y establecimiento de los eslavos en la Península Balcánica*, ed. M. MORFAKIDIS FILACTÓS – M. CASA OLEA, Granada 2009, 47. KARDARAS, Άντες, 64.

13. Caesarius, *Dialogue Four*, ed. J. P. MIGNÉ [PG 38], Paris 1895, II, 110, 985. DUJČEV, *Témoignage*, 29-30. MALINGOUDIS, *Ελληνισμός*, 223-225. CURTA, *Slavs*, 325-326. MORFAKIDIS – OLEA, *Fuentes griegas*, 48. KARDARAS, Άντες, 63-65.

14. On the consideration of the testimony as *commonplace* to ancient sources see B. PANZER, *Quellen zur slavischen Ethnogenese: Fakten, Mythen und Legenden (Originaltexte mit Übersetzungen, Erläuterungen und Kommentaren)* [Heidelberger Publikationen zur Slavistik / Linguistische Reihe 14], Frankfurt 2002, 13. KARDARAS, Άντες, 65-67.

15. DUJČEV, *Témoignage*, 31-33, 40. IVANOV, Pseudo-Kesarii, 252. KARDARAS, Άντες, 67.

τὰ γὰρ ἔθνη ταῦτα, Σκλαβηνοὶ τε καὶ Ἄνται, οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἑνός, ἀλλ' ἐν δημοκρατία ἐκ παλαιοῦ βιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων ἀεὶ τά τε ξύμφορα καὶ τὰ δύσκολα ἐς κοινὸν ἄγεται. ὁμοίως δὲ καὶ τὰ ἄλλα ὡς εἰπεῖν ἅπαντα ἐκατέροις ἐστὶ τε καὶ νενομίσται τούτοις ἄνωθεν τοῖς βαρβάροις. θεὸν μὲν γὰρ ἓνα τὸν τῆς ἀστραπῆς δημιουργὸν ἀπάντων κύριον μόνον αὐτὸν νομίζουσιν εἶναι, καὶ θύουσιν αὐτῷ βόας τε καὶ ἱερεῖα πάντα εἰμαρμένην δὲ οὔτε ἴσασι οὔτε ἄλλως ὁμολογοῦσιν ἐν γε ἀνθρώποις ῥοπήν τινα ἔχειν, ἀλλ' ἐπειδὴν αὐτοῖς ἐν ποσὶν ἤδη ὁ θάνατος εἴη, ἢ νόσῳ ἀλοῦσιν ἢ ἐς πόλεμον καθισταμένοις, ἐπαγγέλλονται μὲν, ἢν διαφύγωσι, θυσίαν τῷ θεῷ ἀντὶ τῆς ψυχῆς αὐτίκα ποιήσιν, διαφυγόντες δὲ θύουσιν ὅπερ ὑπέσχοντο, καὶ οἴονται τὴν σωτηρίαν ταύτης δὴ τῆς θυσίας αὐτοῖς ἐωνῆσθαι. σέβουσι μέντοι καὶ ποταμούς τε καὶ νύμφας καὶ ἄλλα ἄττα δαιμόνια, καὶ θύουσι καὶ αὐτοῖς ἅπασι, τὰς τε μαντείας ἐν ταύταις δὴ ταῖς θυσίαις ποιοῦνται. οἰκοῦσι δὲ ἐν καλύβαις οἰκτραῖς διεσκηνημένοι πολλῶ μὲν ἀπ' ἀλλήλων, ἀμείβοντες δὲ ὡς τὰ πολλὰ τὸν τῆς ἐνοικήσεως ἕκαστοι χῶρον. ἐς μάχην δὲ καθιστάμενοι περὶ μὲν ἐπὶ τοὺς πολεμίους οἱ πολλοὶ ἴασιν ἀσπίδια καὶ ἀκόντια ἐν χερσὶν ἔχοντες, θώρακα δὲ οὐδαμῆ ἐνδιδύσκονται. τινὲς δὲ οὐδὲ χιτῶνα οὐδὲ τριβώνιον ἔχουσιν, ἀλλὰ μόνας τὰς ἀναξυρίδας ἐναρμοσάμενοι μέχρι ἐς τὰ αἰδοῖα, οὕτω δὴ ἐς ξυμβολὴν τοῖς ἐναντίοις καθίστανται. ἔστι δὲ καὶ μία ἐκατέροις φωνὴ ἀτεχνῶς βάρβαρος. οὐ μὴν οὐδὲ τὸ εἶδος ἐς ἀλλήλους τι διαλλάσσουσιν. εὐμήκεις τε γὰρ καὶ ἄλκιμοι διαφερόντως εἰσὶν ἅπαντες, τὰ δὲ σώματα καὶ τὰς κόμας οὔτε λευκοὶ ἐσάγαν ἢ ξανθοὶ εἰσιν οὔτε πη ἐς τὸ μέλαν αὐτοῖς παντελῶς τέτραπται, ἀλλ' ὑπέρυθροὶ εἰσιν ἅπαντες. δίαιταν δὲ σκληρὰν τε καὶ ἀπημελημένην, ὥσπερ οἱ Μασσαγέται, καὶ αὐτοὶ ἔχουσι, καὶ ῥύπου ἥπερ ἐκεῖνοι ἐνδεδεχέστατα γέμουσι, πονηροὶ μέντοι ἢ κακοῦργοι ὡς ἠκιστα τυγχάνουσιν ὄντες, ἀλλὰ κὰν τῷ ἀφελεί διασώζουσι τὸ Οὐννικὸν ἦθος. καὶ μὴν καὶ ὄνομα Σκλαβηνοῖς τε καὶ Ἄνταις ἐν τὸ ἀνέκαθεν ἦν. Σπόρους γὰρ τὸ παλαιὸν ἀμφοτέρους ἐκάλουν, ὅτι δὴ σποράδην, οἴμαι, διεσκηνημένοι τὴν χώραν οἰκοῦσι. διὸ δὴ καὶ γῆν τινα πολλὴν ἔχουσι τὸ γὰρ πλείστον τῆς ἐτέρας τοῦ Ἰστρου ὄχθης αὐτοὶ νέμονται. τὰ μὲν οὖν ἀμφὶ τὸν λεῶν τοῦτον ταύτη πη ἔχει¹⁶.

16. Procopius, *Wars*, VII, 14. 22-30, 357-358. BENEDICTY, Prokopios' Berichte, 53-54. WALDMÜLLER, *Begegnungen*, 22-23. PANZER, *Quellen*, 25-26. G. SCHRAMM, Venedi, Antes,

Comparing the testimonies of Procopius and Jordanes on the early Slavs we notice a wide range of discrepancies between the two sources. Procopius does not relate the origin of the Slavs to Venethi, but quotes that the Sclaveni and the Antes were previously called *Sporoi*¹⁷. Other differences can be seen in the way of life or the settlement space (nomadic, according to Procopius, living in forests and swamps in the words of Jordanes), but also in their political system (*democracy*, contrary to Jordanes' reference to a king and higher officials among the Antes in the fourth century)¹⁸. Regarding the latter, some scholars reject the testimony of Procopius as they do not accept the Slavic origin (or the Slavisation) of the Antes. But even if the ethnic relationship between the Antes and Sclaveni is accepted, their cultural identification has been disputed, as the Antes are considered "culturally superior" and incompatible with the image of the "wild and unruly", a description most likely fitting the Sclaveni. Therefore Procopius' description is considered inadequate since it does not record the specific characteristics of the Antes¹⁹.

Sclaveni, Sclavi: Frühe Sammelbezeichnungen für slawische Stämme und ihr geschichtlicher Hintergrund, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 43 (1995), 170, 172. BARFORD, *Early Slavs*, 59, 141, 193. E. M. REVANOGLU, *Γεωγραφικά και εθνογραφικά στοιχεία στο έργο του Προκοπίου Καισαρείας* [Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών. Βυζαντινά κείμενα και μελέται 39], Thessaloniki 2005, 240-241, 244. T. ŽIVKOVIĆ, *Forging Unity. The South Slavs between East and West: 550-1150*, Belgrade 2007, 51. KARDARAS, *Άντες*, 53-54, 58-59, 62.

17. REVANOGLU, *Γεωγραφικά*, 242. KARDARAS, *Άντες*, 59. MALINGOUDIS, *Σλάβοι*, 45. The etymology of the name *Sporoi* is debated; probably it comes from a Proto-Slavic word for "multitude" and it was known to Procopius by oral tradition. See BENEDICTY, Prokopios' Berichte, 77. BARFORD, *Early Slavs*, 36. Other views correlate the name with meanings such as "descendants" or "numerous". See IVANOV – GINDIN – TSYMBURSKII, *Prokopii Kesariiskii*, 227-228, n. 94.

18. R. WERNER, Zur Herkunft der Anten. Ein ethnisches und soziales Problem der Spätantike, in: *Studien zur Antiken Sozialgeschichte. Festschrift F. Vittinghoff*, ed. W. ECK – H. GALSTERER – H. WOLFF, Köln – Wien 1980, 578-579; C. GOEHRKE, *Frühzeit des Ostslaventums* [Erträge der Forschung 277], Darmstadt 1992, 8. F. CURTA, Hiding Behind a Piece of Tapestry: Jordanes and the Slavic Venethi, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 47 (1999), 326-327; BARFORD, *Early Slavs*, 36. F. E. SHLOSSER, The Slavs in Sixth-Century Byzantine Sources, *BSI* 61 (2003), 77. M. V. GRATSIANSKII, O proiskhozhdenii etnonima «Anty», *Vizantiiskii Vremennik* 71/96 (2012), 34.

19. N. ŽUPANIĆ, Boz, rex Antorum. Historično-etnološki donesek k prvemu zgodovinskemu dejanju Slovanov, *Situla* 4 (1961), 117. SCHRAMM, Venedi, 172. KARDARAS, *Άντες*, 59-60.

According to R. Werner, the information given by Procopius on the physical characteristics of the Slavs is a common place related to the testimony of Ammianus Marcellinus on the Alans²⁰. The same scholar focuses on the references associated with nomadic peoples (the *Huns* or the *Massagetae*), and characterizes the way of life of the Sclaveni and the Antes as semi-nomadic and they themselves as hunters and shepherds. In R. Werner's view, the two Slavic peoples formed for the Byzantines part of the nomadic migrations from east to west²¹. On the other hand, R. Benedicty claims that Procopius uses ancient tropes about the northern barbarians, namely the light colour of their skin and hairs and the fact that they are tall. The testimony about the light ginger hair of the northern barbarians occurs first in a poem of Xenophanes in the sixth c. B.C., while Herodotus' description of Budinoi is similar to that of Procopius on the Goths and the Slavs. The light ginger colour or the blond is also used to describe the Germans by other authors. Such characteristics concern the northern barbarians and they are in accordance with the climate theory that held by Procopius²². R. Benedicty also notes elements of the ancient literature in the description of the dress, e.g. the *ἀναξυρίδες* (trews) a kind of felt trousers, probably of Persian origin and known from depictions of Antiquity, a typical dress of the northern barbarians. The wool *τιβώνιον* (cloak) was a dress of the lower social class and its mention by Procopius, along with the trews, aims at underlining the wild character of the Slavs. The *χιτῶν* (shirt) was a linen dress worn under

20. Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, ed. W. SEYFARTH, *Ammianus Marcellinus Römische Geschichte*, v. 1-4, Berlin 1970-1975, XXXI, 2.21, 248: *Proceri autem Halani paene sunt omnes et pulchri, crinibus mediocriter flavis, oculorum temperata torvitate terribiles et armorum levitate veloces, Hunisque per omnia suppare verum victu mitiores et cultu, latrocinando et venando ad usque Maeotica stagna et Cimmerium Bosphorum, itidemque Armenios discurrentes et Mediam*. WERNER, *Herkunft*, 587. See also WALDMÜLLER, *Begegnungen*, 30. SHLOSSER, *Sources*, 76. ŽIVKOVIĆ, *Forging Unity*, 33. KARDARAS, *Άνρες*, 60.

21. Procopius, *Wars*, VII, 14. 24, 358. WERNER, *Herkunft*, 575, 580. IVANOV – GINDIN – TSYMBURSKII, *Prokopii Kesariiskii*, 227, n. 91-93. CURTA, *Slavs*, 332. SHLOSSER, *Sources*, 76-77.

22. BENEDICTY, *Prokopios' Berichte*, 57-59, 75 who quotes two similar testimonies from later Arabic sources. IVANOV – GINDIN – TSYMBURSKII, *Prokopii Kesariiskii*, 226, n. 87-89, who assume that Procopius can not clearly classify the Slavs in the "northern" or "eastern" type of the barbarians. REVANOGLU, *Γεωγραφικά*, 205-207.

the *τριβώνιον*, typical to the Greeks²³. For the Slavs too, Procopius uses characterizations that apply overall to the peoples of the north: brutality, military capacity, barbaric simplicity, bellicose and unreliable, yet he does not consider the Slavs cunning and evildoers. Correspondingly harsh is their way of life²⁴.

The common places concern too the information on the weaponry and the military organization of the early Slavs, as Procopius seems to follow the “military stereotype” of the Antiquity: the western barbarians are fighting on foot and the eastern on horseback. The testimony that the Slavs are fighting on foot and carry shields is related to a common place for the Germans, as well as the Venethi, known from Tacitus. Similar information was provided earlier by Julius Caesar concerning the Nervii. Tacitus mentions also that the Peucini, Venethi, and Fenni “are all dirty” and the Venethi “have contracted many Sarmatian habits”²⁵. In another point of the *Wars*, in his description of the capture of the Thracian city *Topeiros* by the Slavs in 550, Procopius provides additional information on the Slavic weaponry, mentioning the use of bows by them as well as clubs for the murder of the captives inhabitants of the city²⁶.

23. BENEDICTY, Prokopios' Berichte, 56, 74. IVANOV – GINDIN – TSYMBURSKII, *Prokopii Kesariiskii*, 225-226, n. 85-86. BARFORD, *Early Slavs*, 116, 141. REVANOGLU, *Γεωγραφικά*, 222-223.

24. See REVANOGLU, *Γεωγραφικά*, 208-210, 218, 223.

25. Tacitus, *Germania*, ed. M. HUTTON, Cornelii Taciti, *De Origine et situ Germanorum* [LCL, Tacitus 1], London 1970, XLVI, 1-2, 210-212: *Hic Suebiae finis. Peucinorum Venethorumque et Fennorum nationes Germanis an Sarmatis adscribam dubito, quamquam Peucini, quos quidam Bastarnas vocant, sermone cultu, sede ac domiciliis ut Germani agunt. sordes omnium ac torpor procerum; conubiis mixtis nonnihil in Sarmatarum habitum foedantur. Venethi multum ex moribus traxerunt; nam quidquid inter Peucinos Fennosque silvarum ac montium erigitur latrocinii pererrant. hi tamen inter Germanos potius referuntur, quia et domos figunt et scuta gestant et pedum usu et pernecitate gaudent: quae omnia diversa Sarmatis sunt in plaustro equoque viventibus*. BENEDICTY, Prokopios' Berichte, 55-56. IVANOV – GINDIN – TSYMBURSKII, *Prokopii Kesariiskii*, 224, n. 83. SHLOSSER, *Sources*, 76. G. TH. KARDARAS, Η πολεμική τέχνη των πρώιμων Σλάβων (Στ' - Ζ' αι.), *Βυξ Σύμμ* 18 (2008), 186, n. 2. IDEM, *Άντες*, 60-61. REVANOGLU, *Γεωγραφικά*, 217-218.

26. Procopius, *Wars*, VII, 38. 17, 469: ἔπειτα δὲ αὐτοὺς πλήθει βελῶν οἱ βάρβαροι βιασάμενοι ἐκλιπεῖν τε τὰς ἐπάλξεις ἠνάγκασαν καὶ κλίμακας τῷ περιβόλῳ ἐρείσαντες κατὰ κράτος τὴν πόλιν εἶλον. Ibidem, VII, 38. 21, 470 ... εἶτα ῥοπάλοις αὐτοὺς κατὰ κόρησ

According to T. Živković, the simplistic image of the Slavs soldiers with poor weaponry and limited military capacity seems contradictory to another testimony by Procopius himself in the *Wars*, where victories of Slavs over the Byzantines in open battle or the conquest of fortified cities, like Topeiros, are mentioned²⁷. A plausible explanation of these contradictions is that the Byzantine authors, having a negative attitude towards the barbarians, either did not sufficiently understand or did not want to convey the reality, namely the good standard of the art of war and the military organization of the early Slavs²⁸. Furthermore, a widely accepted view is that the early Slavs followed only the methods of guerilla warfare by attacking and retreating from the Byzantine provinces in order to gather booty²⁹. In military conflicts, where the Byzantines declared the main features as being the bravery of the Antes and the great number of Sclaveni, is assumed that the Antes were leading the great mass of Sclaveni to war³⁰.

Regarding the weaponry of the early Slavs, the archaeological finds of the cultures Prague, Penkovka and Kolochin in Eastern Europe show a variety of weapons either for wider or more limited use, attributed to professional soldiers or members of a higher class. The first category includes spearheads (20-25 cm.), javelins (at least 15 cm.), arrows (10-13 cm.) and harnesses. The second category includes swords, ring armour, spurs and decorated belts³¹. In Romania “nomadic type” arrowheads and small iron knives came to light

ἐνδεδεχέστατα παίοντες, ὡς δὴ κύννας ἢ ὄφεις ἢ ἄλλο τι θηρίον διέφθειρον. IVANOV – GINDIN – TSYMBURSKII, *Prokopii Kesariiskii*, 225, n. 84. SHLOSSER, *Sources*, 78. KARDARAS, Πολεμική τέχνη, 187. IDEM, *Άντες*, 61. A light spear of Slavic origin (*λαγκίδιον Σκλαβινίσκιον*) is referred in *Strategikon* of Maurice (ed. G. T. DENNIS – E. GAMILLSCHEG, *Das Strategikon des Maurikios* [CFHB, Series Vindobonensis 17], Wien 1981), XII B5, 422. See T. G. KOLIAS, *Byzantinische Waffen: ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, Wien 1988, 188. Ibidem, 214, 223 for the Slavic bows and arrows.

27. Procopius, *Wars*, VII, 14. 5, 354. Ibidem, VII, 38. 6, 468.

28. ŽIVKOVIĆ, *Forging Unity*, 51, 55-56.

29. BARFORD, *Early Slavs*, 139-140. KARDARAS, Πολεμική τέχνη, 194.

30. WERNER, *Herkunft*, 574, 580. KARDARAS, *Άντες*, 61.

31. O. M. PRIKHODNIUK, *Pen'kovskaia kul'tura. Pen'kovskaia kul'turno-khronologicheskii aspect issledovaniia*, Voronezh 1998, 37-38. M. KAZANSKI, L'armement Slave du Haut Moyen-Age (Ve-VIIe siècles). Á propos des chefs militaires et des guerriers professionnels chez les anciens Slaves, *Přehled Výzkumů* 39 (1995-1996), 199-204. CURTA, *Slavs*, 333-334. KARDARAS, *Άντες*, 72-73.

in the Slavic cemetery of Sărata Monteoru. Similar finds were found in early Slavic sites in northwestern Bulgaria³².

Taking into account the archaeological material, as well as the written testimonies of the sixth century, it is assumed that the Sclaveni and the Antes mercenaries of Byzantium in the 530's were professional soldiers, while the references to cavalry show the formation of a military aristocracy. Some scholars believe that such an evolution dates back to the mid-seventh century while earlier semi-professional soldiers existed who formed permanent military units. M. Kazanski assumes that the finds of weapons, harnesses and decorations, although limited, testify to the existence of a military aristocracy from the sixth century onwards. In addition, the decoration of the belt, as to other peoples (e.g. the Avars or the Longobards) was indication of a social hierarchy³³. Also, based on the ethnological point of view concerning the social and political organisation of the ancient (pre-state) societies, M. Kazanski assumes that the appearance of the soldiers as a social class means for the Slavs the end of the primitive society and the beginning of the so-called chiefdom (chefferie)³⁴.

Regarding their tricks in war, Procopius describes a method the Slavs used to avoid the attention of the enemies and to approach them taking advantage of the soil conditions³⁵. Probably under the influence of the nomads, the feigned retreat with inversion passed into the Slavic art of war and is mentioned at the siege of Topeiros³⁶. The use of siege engines by the

32. Ž. VĀZĀROVA, Slawen und Protobulgaren (nach archäologischen Angaben), in: *Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie, Berlin 24-28. August 1970*, ed. J. HERRMANN – K. H. OTTO, Berlin 1970, 39-41. U. FIEDLER, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, v. 1, Bonn 1992, 75-76, 85-86. See also BARFORD, *Early Slavs*, 140. KARDARAS, Πολεμική τέχνη, 193.

33. KAZANSKI, L'armement Slave, 197-198, 207.

34. KAZANSKI, L'armement Slave, 212. See also CURTA, *Slavs*, 326: "According to current anthropological views, chiefdoms are regionally organized societies with a centralized decision-making hierarchy coordinating activities among several village communities". BARFORD, *Early Slavs*, 126-127.

35. Procopius, *Wars*, VI, 26. 18. 268.

36. Ibidem, VII, 38. 12-14, 469. KARDARAS, Πολεμική τέχνη, 195. On the nomadic art of war, see G. TH. KARDARAS, *Το Βυζάντιο και οι Άβαροι, ΣΤ'-Θ' αι. Πολιτικές, διπλωματικές και πολιτισμικές σχέσεις* [EIE/IBE, Μονογραφίες 15], Athens 2010, 199-207, 212-229.

early Slavs is known from subsequent sources, but in Procopius' testimonies we can only distinguish what are probably indirect references to such a case. During the great invasions around 550/51, the invaders occupied many fortresses, without any mention of siege engines³⁷ while at the siege of Topeiros they used ladders to scale on the walls³⁸.

One issue into the early Slavic art of war not systematically approached, and of greater importance than is usually believed, is the use of horses and the formation of cavalry units. In the account under discussion there is no mention of horses. The lack of cavalry among the Varnoi and the Franks is mentioned by Procopius and Agathias respectively³⁹. According to P. Barford, during the invasions in the era of Justinian, the speed of the movements of the Slavs was due to their horsemen, for whom Procopius employs also the term *στράτευμα*⁴⁰. From Procopius we know that during the Ostrogothic war cavalry from the Sclaveni, Antes and Huns took part in the conflicts in the year 536/37⁴¹. The first account of an attack by Slavic cavalry dates back to 517 and is likely related to mercenary troops of the usurper Vitalian, who revolted in Thrace against the emperor Anastasius⁴². On the other hand, independent Slavic tribes participated in raids along with nomadic peoples

37. Procopius, *Wars*, VII, 38. 7, 468.

38. See above, n. 26. KARDARAS, *Πολεμική τέχνη*, 199.

39. Procopius, *Wars*, VIII, 20. 29-30, 594. Agathias, *Histories*, ed. R. KEYDELL, *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque* [CFHB, Series Berolinensis 2], Berlin 1967, II, 5. 4, 46. BENEDICTY, *Prokopios' Berichte*, 56. KARDARAS, *Πολεμική τέχνη*, 198-199.

40. BARFORD, *Early Slavs*, 143.

41. Procopius, *Wars*, V, 27. 1-2, 130: ... *Μαρτίνός τε καὶ Βαλεριανὸς ἦγον, ἔξακοσίους τε καὶ χιλίους στρατιώτας ἰππεῖς ἐπαγομένω. καὶ αὐτῶν οἱ πλεῖστοι Οὐννοὶ τε ἦσαν καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται, οἳ ὑπὲρ ποταμὸν Ἰστρον οὐ μακρὰν τῆς ἐκεῖνῃ ὄχθης ἴδρυνται.* BENEDICTY, *Prokopios' Berichte*, 73. IVANOV – GINDIN – TSYMBURSKII, *Prokopii Kesariiskii*, 224, n. 83. CURTA, *Slavs*, 78. BARFORD, *Early Slavs*, 143.

42. Marcellinus Comes, *Chronicon*, a. 517, 100: *duae tunc Macedoniae Thessaliaque vastatae et usque Thermopylas veteremque Epirum Getae equites depraedati sunt.* VELKOV, *Donaulimes*, 157. CURTA, *Slavs*, 75. KARDARAS, *Πολεμική τέχνη*, 202-203. IDEM, *Ἄντες*, 84. Procopius, *Wars*, For the revolt of Vitalian, see S. PATOURA-SPANOU, *Η επανάσταση του Βιταλιανού της Θράκης και οι πολιτικοί ελιγμοί του Αναστασίου*, στο: PATOURA-SPANOU, *Η μεθόριος του Δούναβη και ο κόσμος της στην εποχή της μετανάστευσης των λαών (4ος-7ος αι.)* [IBE/EIE, Ερευνητική Βιβλιοθήκη 6], ed. G. TH. KARDARAS, Αθήνα 2008, 181-193. G. GEORGAKAKIS, *Το κίνημα του Βιταλιανού (513-515). Μια πρόταση ερμηνείας των στόχων του επαναστάτη*, *Βυζαντικά* 31 (2014) (Αφιέρωμα στη μνήμη της καθηγήτριας Βασιλικής Δ. Παπούλια), 87-105.

between 518 and 558/59, and we could assume that from those common operations they became more familiar with the formation of cavalry units⁴³.

Considering the early Slavic society, the Marxist historiography promoted the model of the *military democracy*, where the tribes were organized into military units of tens and hundreds⁴⁴. According to T. Živković, the Sclaveni and the Antes were living in a *primitive democracy*, a tribal system without developed structures of property, as free farmers-soldiers, under the rule of chieftains⁴⁵. Furthermore, from Procopius' description on the Slavs mercenaries and Agathias' of certain Antes officers, it emerges that the Slavs formed special units for the cavalry or naval operations in the Byzantine army and they were professional soldiers⁴⁶. As an indication of the formation of tribal aristocracy among the Slavs before (or about) 560, R. Benedicty, M. Kazanski and F. Curta consider the testimony of Pseudo-Caesarius about the murder of the leaders by their escort⁴⁷. Taking into account the testimony of Jordanes on the king Boz and his seventy *primates* in c. 375, as well as certain finds from the Kiev culture, M. Kazanski shares the opinion that the influences of the Goths during the fourth century transformed the small *chefferies* into great tribal unions, a proceeding interrupted by the Hunnic invasion of Europe⁴⁸.

According to Ph. Malingoudis, the Slavic society of the sixth century was *acephalus*, namely no central power (monarchy) or social hierarchy existed, but it was divided into many tribes, politically autonomous under the leadership of chieftains (*ἡγεμόνες, ἄρχοντες, οἱ ἐν τέλει, ῥήγες* etc.),

43. KARDARAS, Πολεμική τέχνη, 203.

44. See F. CURTA, Feasting with 'Kings' in an Ancient Democracy: On the Slavic Society of the Early Middle Ages (Sixth to Seventh Century A.D.), *Essays in Medieval Studies* 15 (1999) 19-20. IDEM, *Slavs*, 311-319. SHLOSSER, *Sources*, 77, 79-80. KARDARAS, *Άντες*, 74.

45. ŽIVKOVIĆ, Forging Unity, 46-47. SHLOSSER, *Sources*, 77. KARDARAS, *Άντες*, 74. On the tribal organisation to the early Slavs see also GOEHRKE, *Frühzeit*, 152-153.

46. ŽIVKOVIĆ, Forging Unity, 52-53, 57-59. SHLOSSER, *Sources*, 79-80, who notes that the mention on the Sclaveni and Antes horsemen in Italy in 536 arises questions as the formation of a higher social class and selected military units. KARDARAS, *Άντες*, 74-75.

47. BENEDICTY, Prokopios' *Berichte*, 65-66, 68, who assumes that this escort was a military *druzina*. KAZANSKI, L'armement Slave, 211. CURTA, *Slavs*, 326, 332-333. KARDARAS, *Άντες*, 76.

48. M. KAZANSKI, Les relations entre les Slaves et les Goths du IIIe au Ve siècle: l'apport de l'archéologie, *Revue des Etudes Slaves* 65/1 (1993), 7-20, 13-15. KARDARAS, *Άντες*, 77.

and with the institution of *věče* for common affairs. In addition, the early Slavic language does not contain terms such as *state* or *territory* or *monarch/king*, terms that appear after the ninth century and as language loans⁴⁹. The main social unit was the so-called *zadruga* (gens or clan), “in which several generations lived together under the same roof in a patriarchal social order”⁵⁰. Another view supports the model of the *segmentary society* for the early Slavs, taking into account the testimonies of Maurice Στρατηγικὸν on the lack of union and the conflicts between the tribes⁵¹. In any case, as M. Nystazopoulou-Pelekidou points out, “the Slavs were mainly occupied with agriculture and stock-raising and they had not developed trade, an activity which requires economic organization, nor did they have urban life, which is a social development stage”⁵².

A long discussed topic concerns the word *democracy* that Procopius uses for the political organization of the Slavs. Probably its meaning was linked to the Slavs' way of living, the *sporadic fashion* in small tribes without central power, or, in a broader sense, the *un-ruled* way of life in *barbaricum*, contrary to the institutions of *civitas Romanorum* and the monarchy⁵³. In R. Benedicty's point of view Procopius uses the word taking into account testimonies of ancient authors (such as Hippocrates and Aristoteles) about the lack of monarchy and political institutions of “barbarians”, and, on the other hand, the reality of his era, linking the *democracy* with the Byzantine δῆμοι and their riots. In other words, the term *democracy* describes the Byzantines' impression about the “freedom” (or even the “chaos”) of the early Slavic society, fragmented into tribes and local leaders and without central authority, the rules and the discipline of

49. MALINGOUDIS, *Σλάβοι*, 42, 49-57. KARDARAS, *Άντες*, 77-78.

50. SHLOSSER, *Sources*, 77.

51. See CURTA, *Ancient Democracy*, 21-22. IDEM, *Slavs*, 319-325. KARDARAS, *Άντες*, 78-79.

52. M. NYSTAZOPOULOU-PELEKIDOU, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μεσαιωνική Ελλάδα. Γενική επισκόπηση* [Όψεις της βυζαντινής κοινωνίας 8 - Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν], Αθήνα 1993, 23.

53. WALDMÜLLER, *Begegnungen*, 26-27. WERNER, *Herkunft*, 579. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι*, 46-47. NYSTAZOPOULOU-PELEKIDOU, *Σλαβικές εγκαταστάσεις*, 24. BARFORD, *Early Slavs*, 49-50, 59. CURTA, *Ancient Democracy*, 19. IDEM, *Slavs*, 311. REVANOGLIOU, *Γεωγραφικά*, 220, 243. ŽIVKOVIĆ, *Forging Unity*, 32, 46. MALINGOUDIS, *Σλάβοι*, 48. KARDARAS, *Άντες*, 79.

a “normal” state⁵⁴. The main feature of that *democracy* was an assembly, known as *věče*, equivalent to the Greek *ἀγορά* or the Latin *conventus* or in modern terms, a “parliament”. At this institution, part of the common law of the Slavs that prevented the concentration of power in one person, the important decisions were made. The institution of *věče* survived up to the establishment of the medieval kingdoms in the Slavic world⁵⁵. A similar negative meaning of *democracy* has the word *anarchy* that Maurice uses for the early Slavs⁵⁶.

Regarding the terminology of the Byzantine sources referring to the political and social organisation of the Slavs, Menander Protector mentions leaders (*ἄρχοντες* or *ἐν τέλει*) in the Antes and rulers/chiefs (*ἡγεμόνες*) in the *nation of the Sclaveni*, e.g. Daurentius/Dauretas, testimonies interpreted as formation of a chiefdom or a tribal union in the Sclaveni and the Antes⁵⁷. Particularly the testimony on Daurentius is considered as indication for a *primus inter pares* among the Sclaveni who co-decided with the rest of the chieftains on peace or war within the context of the so-called *military democracy*⁵⁸. Maurice uses in his *Στρατηγικὸν* the word *ὀῆγες* for the Slav leaders while Theophylactus Simokatta does not clarify the political or social organization of the Antes, whom he characterizes as *ἔθνος* (nation). However, making reference to the *nation of the Sclaveni*, Simokatta gives the names of certain chieftains (Ardagastus, Musocius

54. BENEDICTY, Prokopios' Berichte, 54-55, 68-71. IVANOV – GINDIN – TSYMBURSKII, *Prokopii Kesariiskii*, 220, n. 65. REVANOGLOU, *Γεωγραφικά*, 219.

55. BENEDICTY, Prokopios' Berichte, 61, 63-64, 68. WALDMÜLLER, *Begegnungen*, 27. IVANOV – GINDIN – TSYMBURSKII, *Prokopii Kesariiskii*, 220, n. 66. NYSTAZOPOULOU-PELEKIDOU, *Σλαβικές εγκαταστάσεις*, 24. MALINGOUDIS, *Ελληνισμός*, 174-175. IDEM, *Σλάβοι*, 48-49, 51, 56-57. KARDARAS, *Άντες*, 79-80.

56. T. LOUNGHIS, *Ιουστινιανός Πέτρος Σαββάτιος. Κοινωνία, πολιτική και ιδεολογία τον 6ο μ.Χ. αιώνα*, Thessaloniki 2005, 294. KARDARAS, *Άντες*, 81.

57. Menander, *History*, ed. R. C. BLOCKLEY, *The History of Menander the Guardsman* [ARCA: Classical and Medieval Texts 17], Liverpool 1985, fr. 5.3, 50: Ὅτι ἐπεὶ οἱ ἄρχοντες Ἀντῶν ἀθλίως διετέθησαν καὶ παρὰ τὴν σφῶν αὐτῶν ἐλπίδα ἐπεπτώκεσαν ... ibidem fr. 21, 194: ἔστειλε γὰρ ὡς αὐτὸν Δαυρέντιον καὶ τοὺς ὅσοι ἐν τέλει τοῦ ἔθνους ... Δαυρήτας δὲ καὶ οἱ γε ξὺν αὐτῷ ἡγεμόνες ... WALDMÜLLER, *Begegnungen*, 27-28. KAZANSKI, *L'armement Slave*, 211. CURTA, *Ancient Democracy*, 23. IDEM, *Slavs*, 47. ŽIVKOVIĆ, *Forging Unity*, 48-49. MALINGOUDIS, *Σλάβοι*, 49.

58. ŽIVKOVIĆ, *Forging Unity*, 47.

and Peiragastus), using titles such as ῥῆξ/*rex*, φύλαρχος/*chieftain* and ταξίαρχος/*brigadier*⁵⁹. The references of the Byzantine authors to chieftains' names and their "titles" are likely a good indication of the social transformations among the Slavs during the second half of the sixth and, mostly, the seventh century⁶⁰.

Procopius provides the first information on the religious beliefs of the Slavs. Probably under the influence of Antiquity, he presents the God of the sky/lightning as well as various demons. Certain scholars believe that Procopius had good information on the religion of the Slavs while others assume that the Byzantine author created a model according to the Greek pantheon and Zeus, namely another *Interpretatio Graeca* of his narrative model on the early Slavs. The God of lightning in Procopius' account is Perun, "the mythological personification of natural phenomenon that strikes the earth from heaven". A cult object was also the oak, symbol of Perun on earth. However, Perun seems not to have held the position of the highest God in a Slavic pantheon, similar to the Greek one⁶¹.

The early Slavs had a polytheistic religious system and their religion is considered as *animistic* (worship of natural forces, nymphai, demons etc.). On the other hand, they practiced sacrifices and divination. The Slavs personified their Gods and gave them forms related to nature and fertility. Mostly, they worshiped the sun which they considered the creator of life. Some wooden or stone figurines of deities known from the Middle Ages are associated with the cults of the Slavic deities, which met in sacred groves. The name of the most known deity (Perun), was not identical among all

59. Maurice, *Strategikon*, XI, 4, 380. Theophylactus Simokattes, *History*, ed. C. DE BOOR, *Theophylacti Simocatae Historiae*, Leipzig 1887, I, 7, 52-53; VI, 7.1-5, 232-233; VI, 9.5-6, 237 (Ardagastus); ibidem VI, 9.1-6, 236-237 (Musocius); ibidem VII, 4.13, 252 and VII, 5.4, 253 (Peiragastus); CURTA, *Ancient Democracy*, 24-25. IDEM *Slavs*, 326-333. ŽIVKOVIĆ, *Forging Unity*, 47-50. On the use of the title ῥῆξ/*rex* for the barbarian leaders see L. M. WHITBY, Theophylact's knowledge of languages, *Byz* 52 (1982), 425-428. BARFORD, *Early Slavs*, 128.

60. BENEDICTY, Prokopios' Berichte, 66-68. KAZANSKI, L'armement Slave, 211. CURTA, *Slavs*, 333. See also MALINGOUDIS, Σλάβοι, 49-51. KARDARAS, Άντες, 81-82.

61. BENEDICTY, Prokopios' Berichte, 55, 71-72. IVANOV - GINDIN - TSYMBURSKII, *Prokopii Kesariiskii*, 221-222, n. 70-72, 75. BARFORD, *Early Slavs*, 193-194. MALINGOUDIS, *Ελληνισμός*, 89-93. E. R. LUJÁN, Procopius, De bello Gothico III 38. 17-23: a description of ritual pagan Slavic slayings?, *Studia Mythologica Slavica* 11 (2008), 105-106. KARDARAS, Άντες, 62.

Slavs, but differed from region to region (e.g. Svedovid in the Baltic and Dabog for Southern Slavs). Many other deities were identified with the sky (Svarog), war (Jarovit and Rigevit), Spring (Vesna), health (Ziva) etc. The early Slavs also believed in fortune-telling and performed sacrifices⁶².

In some Slavic settlements north of the Lower Danube (e.g. in Moldova) decorated iron knives came to light, dating back to the eighth century, that were probably used for magic-religious purposes. In the same area (Hanska, Trebujeni, Dănceni) many clay anthropomorphic or zoomorphic figurines for cultic use were found, dating from the seventh to the tenth century, that have similarities with finds in Central and Eastern Europe⁶³. Procopius' detailed account of the murder of the inhabitants of Topeiros, initially by impaling them on stakes, then with blows to the head with clubs and finally burning them along with their animals is seen as a reflection of the pagan rituals of the Slavs⁶⁴.

The approach we attempted to Procopius' account provides an opportunity for some remarks on its credibility. As mentioned at the beginning, scholars dealing with Procopius, despite the notes on the *τόποι* of the ancient historiography or the *interpretationes Graecae*, accept as credible and authentic the *excursus* for the early Slavs. According to R. Benedicty, "the *τόποι* and the theories of ancient origin influenced the form and the style but not the context of the testimonies"⁶⁵. In E. Revanoglou's view, "Digressions which contain all or at least the key elements of a classic description of nations are rare. The prime example of integrated ethnographic description by Procopius is that concerning the Sclaveni and

62. See WALDMÜLLER, *Begegnungen*, 29. WERNER, *Herkunft*, 580. IVANOV – GINDIN – TSYMBURSKII, *Prokopii Kesariiskii*, 223, n. 76-80. T. CAPELLE, Zur Bedeutung slawischer Menschenförmiger Holzfiguren, *Folia Praehistorica Poznaniensia* 9 (1999), 219-229. BARFORD, *Early Slavs*, 193-199. REVANOGLU, *Γεωγραφικά*, 200-201, 243. KARDARAS, *Άντες*, 62.

63. D. GH. TEODOR, Éléments slaves des VIe-VIIIe siècles ap. J.C. au nord du Bas Danube, in: *Trudy VI Mezhdunarodnogo Kongressa Slavianskoj Arkheologii, Novgorod. 26-31 Avgysta 1996/Works of the VIth International Congress of Slavic Archaeology, Novgorod. 26-31 August 1996*, ed. V. V. SEDOV (Moscow, 1997-1999), v. 3, 304-305. KARDARAS, *Άντες*, 62-63.

64. LUJÁN, *Ritual*, 107-110. KARDARAS, *Άντες*, 63.

65. BENEDICTY, *Prokopios' Berichte*, 77. See also above, n. 2.

the Antes, which includes almost all the ethnographic features constituting the criteria for their difference from other peoples ... This digression is particularly significant as it contains the key elements of a classic description of a nation ... A study however of the digression concerning the Sclaveni and the Antes shows that apart from his personal experience, the historian was also able to use ethnographic commonplaces from ancient literature. Procopius' use though of these *τόποι* does not detract from the reliability of his information, which was probably gained primarily from his personal inspection and contact with these peoples"⁶⁶.

From the approach of the *excursus*, we could raise some questions on the credibility of Procopius' testimonies and the purpose of his account. Noting first that details are missing from the account about the daily life or burial rites, or even if with the word *καλύβαι* (hovels) Procopius means the typical sunken huts of the early Slavs or other constructions, the main problems are the fragmentary information on some topics and, on the other hand, the presentation of the Slavs as almost similar to the steppe nomads. In the first category we could note the Slavic dwellings but mostly the art of war, as Procopius did not include in his *excursus* all the information he provides in the *Wars* on that issue. Furthermore, and it also applies to *Στρατηγικόν*, although the *excursus* of Maurice is more detailed and credible, there are certain differences between the Sclaveni and the Antes despite their common Slavic identity. The second problem seems even greater, as some phrases the author uses show a nomadic way of life not equivalent to the Slavic one. Such cases concern the rapid change of their settlement (*every man is constantly changing his place of abode*) and the examples of nomadic peoples (the *Huns* or the *Massagetae*), regarding the way of life and the morals of the Slavs. In addition, elements on the physical characteristics and the art of the war also apply to the Germanic peoples.

The impression given from the *excursus* is that it seems "isolated" from the rest of the *Wars*, it is more a kind of "general guide for the northern barbarians" than a pure *excursus* for the Slavs, with information often contradicting other fragments of the *Wars*. In Procopius' description we can also distinguish elements of oral tradition, such as the fact that the Sclaveni and the Antes were previously called *Sporoi*. Furthermore, the overall reliability of the excerpt

66. REVANOGLOU, *Γεωγραφικά*, 224-225, 241, 244.

under discussion can be assessed through the accounts provided by Procopius' contemporary, Jordanes, in his work *Getica*, relating both to the origin of the early Slavs and to their way of life and political organization. Although we could not attribute to Procopius a deliberate misrepresentation of the reality, we draw the conclusion that, despite having direct contact with the early Slavs, he followed the literary tradition with many *τόποι* in order to present another barbarian people from the north, mixing information about the nomads or the Germanic peoples. In our opinion, Procopius' account affects the context of the testimonies and should be used with reservations, taking into consideration the aforementioned.

Acknowledgements

The work was supported by 2016 Grant of the Institute for Advanced Study at Moscow State Pedagogical University.

Η ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΡΩΙΜΟΥΣ ΣΛΑΒΟΥΣ.
ΜΙΑ ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Στο έργο του *Ἐπὲρ τῶν πολέμων*, ο βυζαντινός ιστοριογράφος Προκόπιος παραθέτει μία σύντομη εθνογραφική διήγηση για τους πρώιμους Σλάβους (Σκλαβηνούς και Άντες), η οποία είναι η πρώτη χρονικά ως προς αυτό το θέμα. Μισό αιώνα αργότερα, εμφανίζεται η δεύτερη, και διεξοδικότερη, στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου. Αν και η γενικότερη αξιοπιστία του Προκόπιου ως ιστοριογράφου δεν αμφισβητείται, το συγκεκριμένο απόσπασμα εμφανίζει πλήθος κοινών τόπων και πληροφοριών οι οποίες σχετίζονται με την ευρύτερη φιλολογική-εθνογραφική παράδοση για τους βόρειους βαρβάρους. Ορισμένα από τα αναφερόμενα στοιχεία αφορούν στην πραγματικότητα νομαδικούς ή γερμανικούς λαούς, ενώ ο ίδιος ο Προκόπιος σε άλλα σημεία του έργου του παραθέτει συμπληρωματικές πληροφορίες, π.χ. για την πολεμική τέχνη των Σλάβων, οι οποίες απουσιάζουν από την εθνογραφική του διήγηση. Αν και ο Προκόπιος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της παρουσίας των Σλάβων στον βυζαντινό στρατό, η εθνογραφική του διήγηση μάλλον δεν προσφέρει μία αυθεντική εικόνα γύρω από τους Σλάβους στα μέσα του βου αιώνα, καθώς προσάρμοσε τη σχετική με αυτούς περιγραφή στα παραδοσιακά εθνογραφικά πρότυπα για τους βόρειους βαρβάρους.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΓΕΡΟΥΜΟΥ

ΠΑΙΝΘΕΥΤΕΣ, ΚΕΡΑΜΟΠΟΙΟΙ ΚΑΙ ΚΑΜΙΝΙΑ
ΣΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ:

Ανιχνεύοντας τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών και της εικονογραφίας

Κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους η κατασκευή κεραμικών δομικών προϊόντων ακολούθησε εφαρμοσμένες μεθόδους παραγωγής, καθώς υπήρξε γενικά μια διαδικασία χωρίς ιδιαίτερος εξειδικευμένη τεχνογνωσία που μεταφερόταν από τη μια γενιά στην άλλη. Όπως αποδεικνύεται μέσα από τα υλικά κατάλοιπα της περιόδου, δηλαδή τα εργαστήρια και τα προϊόντα παραγωγής τους, παρόλο που η μορφή και η σύσταση κεράμων και πλίνθων ενδέχεται να διαφοροποιείται περισσότερο ή λιγότερο ανά περιόδους και περιοχές, ο τρόπος κατασκευής αυτών παρέμεινε αμετάλλακτος μέχρι και την εποχή της βιομηχανοποιημένης παραγωγής των προϊόντων¹.

Η εικόνα, η οποία διαμορφώνεται μέσα από τα ανασκαφικά δεδομένα για τα εργαστήρια παραγωγής, τη μορφή των κλιβάνων και τη διαδικασία κατασκευής κεραμικών δομικών προϊόντων την περίοδο αυτή², συμπληρώνεται σε σημαντικό βαθμό από τη μαρτυρία των

1. Στην Ευρώπη αρχίζει κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αι., στον ελληνικό χώρο περί τα τέλη αυτού, βλ. Γ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Η πλινθοκεραμοποιία Ν. και Σ. Τσαλαπάτα (1917-1978)*, Αθήνα 2009, 156.

2. Για το θέμα έχει προηγηθεί η βασική δημοσίευση της Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Συμβολή στη μελέτη της παραγωγής οικοδομικών κεραμικών προϊόντων στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 13 (1985-1986), 70-111 (εξετάζονται ζητήματα χωροθέτησης, τεχνολογίας, παραγωγής και οργάνωσης των εργαστηρίων με τη βοήθεια και εθνολογικών παραλλήλων). Βλ. επίσης: G. ΚΙΟΥΡΤΖΙΑΝ, *Enepigraφος plinthos*, στο: F. BARATTE - V. DÉROCHE - C. JOLIVET-LÉVY - B. ΠΙΤΑΡΑΚΙΣ (επιμ.), *TM* 15 (2005)

γραφτών πηγών. Ειδικότερα, όσον αφορά σε ζητήματα που σχετίζονται με τους τεχνίτες-κατασκευαστές, οι πηγές αποτελούν το μοναδικό μέσο να προσεγγίσουμε εν μέρει τη ζωή των ανθρώπων αυτών αποκτώντας μια, έστω και αδρή, εικόνα για τις συνθήκες εργασίας τους, την αμοιβή, την κοινωνική τους θέση.

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται να παρουσιαστούν συγκεντρωτικά οι πληροφορίες των πηγών που σχετίζονται με την ορολογία, το θεματικό πλαίσιο εντός του οποίου οι σχετικοί όροι εμφανίζονται στα κείμενα, και βεβαίως με τους εργαστηριακούς χώρους, τη διαδικασία κατασκευής και τους κατασκευαστές. Παράλληλα αποτυπώνεται η μαρτυρία της εικονογραφίας, η οποία αποτελεί μια δευτερεύουσα, αγνοημένη πηγή πληροφοριών που οπτικοποιεί γνωστά εν πολλοίς δεδομένα, προσφέροντας ένα ενδιαφέρον πεδίο παρατηρήσεων.

ΟΙ ΓΡΑΠΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

Στις βασικότερες γραπτές πηγές για το θέμα συγκαταλέγονται οι αιγυπτιακοί πάπυροι, ενώ πληροφορίες αντλούμε από τη νομοθεσία και δευτερευόντως από τους βυζαντινούς συγγραφείς και την αγιολογία. Ειδικότερα όσον αφορά στην προσωπογραφία των τεχνιτών, πρόσθετη πηγή αποτελούν οι σφραγίδες και οι ποικίλες χαράξεις σε πλίνθους και κεράμους. Η πλειονότητα των πηγών προέρχεται από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, ενώ μετά τον 8ο αι. οι διαθέσιμες πηγές κάθε είδους μειώνονται αισθητά, καθώς περιορίζονται σε σποραδικές αναφορές ιστοριογράφων ή λεξικογράφων, οι οποίοι συχνά αναπαράγουν

[*Mélanges Jean-Pierre Sodini*], 383-385 (δίδονται στοιχεία κατασκευής και ορολογίας με αφορμή ενεπίγραφα παραδείγματα πλίνθων και κεράμων). J. BARDILL, *Brickstamps of Constantinople*, τ. I-II, Oxford 2004 (περιλαμβάνεται ανάλυση όλων των πτυχών της παραγωγής οικοδομικών προϊόντων, κυρίως στις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας: Ρώμη και Κωνσταντινούπολη). Κ. Θ. ΡΑΠΤΗΣ, Αρχαιολογικά τεκμήρια κεραμικών εργαστηρίων στον ελλαδικό χώρο (4ος-15ος αι.), *ΔΧΑΕ* 32 (2011), 173-196 και Ε. HASAKI - Κ. Τ. ΡΑΠΤΗΣ, Roman and Byzantine Ceramic Kilns in Greece (1st-15th c. C.E.): Continuities and Changes in Kiln Typology and Spatial Organization of Production, στο: Ν. CUCUZZA - Β. Μ. GIANNATTASIO - Σ. PALLECCHI (επιμ.), *Archeologia delle produzioni ceramiche nel mondo antico. Spazi, prodotti, strumenti e tecniche*. Atti del convegno (Genova, 1-2 dicembre 2014) [Quaderni di Archeologia - Genova 1], Genova 2016, 209-230 (εξετάζονται ζητήματα τυπολογίας, τεχνολογίας κλιβάνων και οργάνωσης του χώρου των εργαστηρίων).

παλαιότερα έργα, καθώς και σε ορισμένα μοναστηριακά έγγραφα. Περιορισμένα στοιχεία απαντούν εκ νέου κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους.

α. Ορολογία

Η οπτή πλίνθος, η οποία εμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο από την ελληνιστική εποχή, αντικαθιστώντας σταδιακά τις ωμές και λιγότερο ανθεκτικές πλίνθους, διαδίδεται ιδιαίτερα κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους και εξακολουθεί σε όλη τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο να αποτελεί βασικό δομικό υλικό³. Στα παπυρικά κείμενα από τον 4ο έως τον 8ο αι., εμφανίζεται ως οπτό(ω)πλινθος⁴, πλίνθος⁵ ή πλινθάριο(ν)⁶, ονομασίες που διατηρεί στις περισσότερες σύγχρονες και μεταγενέστερες πηγές. Ο Ιωάννης Λυδός αναφέρει χαρακτηριστικά: Ἡ παρ' Ἑλλήσιν ὀπτή πλίνθος λατέρκουλον παρὰ Ῥωμαίοις λέγεται⁷. Ωστόσο, το επίθετο

3. Βιτρούβιος, *De Architectura* 2, III (Loeb Class. Library, London 1962). N. DAVEY, *A History of Building Materials*, London 1961, 69. J. P. ADAM, *Roman Building: Materials and techniques*, London 2001³, 59. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν*, Αθήνα 1955-1956, 84-85.

4. P. Oxy. 18 2197 (6ος αι.): γίνονται ὀπτόπλινθοι μυριάδες δ'. P. Cair. Masp. 1 67021 (6ος αι.): καὶ ὀπτοπλίνθων μεγάλην κάμεινον. Stud. Pal. 10 259 (6ος αι.): ὑπὲρ τιμῆς ὀπτοπλίνθων. CPR. 9 69 (6ος/7ος αι.): τοῦ ἄλυκοῦ ὀπτοπλίνθων στοιλλάρια δ'. CPR. 30 5 (7ος αι.): καὶ μὴ πέμψης ὀπτόπλινθα. Σημειώνεται ὅτι στο παρόν ἀρθρο, ὅλα τα αποσπάσματα των παπύρων παρατίθενται με βάση το συμπληρωμένο, προτεινόμενο από τον εκδότη του κείμενο, χωρίς τα εκδοτικά σύμβολα. Οι συντομογραφίες των παπυρικών συλλογών παρατίθενται στο τέλος του άρθρου.

5. P. Vindob. G 22710 (6ος αι.): πλίνθων τοῦ ξενίου. Stud. Pal. 8 1032 (6ος αι.): λόγῳ μετακομιδῆς πλίνθου. Στην πλειονότητα των παπύρων ως πλίνθος εννοείται η ωμή, καθώς αυτή αποτελούσε για αιώνες το βασικό δομικό υλικό της περιοχής. Ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις, κυρίως όταν οι πλίνθοι προορίζονταν για πιο απαιτητικές κατασκευές (δεξαμενές, κρήνες, τείχη) είναι βέβαιο ὅτι γίνεται αναφορά σε οπτές πλίνθους, βλ. H. J. DREXHAGE, *Einige Bemerkungen zur Ziegelproduktion und den Ziegelproduzenten im römischen Ägypten* (1.-3. Jh. n. Ch.), στο: R. GÜNTHER – S. REBENICH (επιμ.), *E fontibus haurire, Festschrift H. Chantraine*, Paderborn 1994, 264.

6. CPR. 5 Vindob G 39847 (5ος αι.): τιμὴ πλινθάρων δηνάρια ?. P. Gron. 13 (5ος / 6ος αι.): πλινθάρια εἰς οἰγωδομήν. CPR. 30 3 (7ος αι.): διὰ τὰ πλινθάρια τοῦ κυροῦ. CPR. 30 1 (7ος αι.): πλινθάρια.

7. Ιωάννης Λυδός, *Περὶ Μηνῶν*, 1, 28.1-2, ἐκδ. R. WÜNSCH, *Ioannis Laurentii Lydi liber de mensibus*, Leipzig 1898 (ανατ. Stuttgart 1967), 13. Η φράση επαναλαμβάνεται

οπτή άλλοτε παραλείπεται⁸ και άλλοτε δηλώνεται⁹, καθιστώντας σαφή τη διάκριση από τις ωμές πλίνθους (*ωμοπλίνθων, ωμόπλινθα*¹⁰), οι οποίες κατασκευάζονταν διαχρονικά. Ενίοτε μάλιστα αντιπαραβάλλονται οι ιδιότητες οπτών και ωμών πλίνθων και εκθειάζονται εκείνες των πρώτων: *πλίνθος ὠμή, βαλλομένη εἰς θεμέλιον ἐγγυὸς ποταμοῦ, οὐχ ὑπομένει μίαν ἡμέραν. Ὅπτῃ δέ, ὡς λίθος διαμένει*¹¹.

Στον Γρηγόριο Νύσσης εμφανίζεται και ο όρος *όστρακίνη πλίνθος*¹², ενώ από τον 6ο αι. απαντά παράλληλα η ονομασία *βίσαλον* ή *βή(σ)αλον*¹³, καθώς, όπως αναφέρει ο Ιωάννης Τζέτζης: *Ὅπτῃν δε*

αυτούσια στον Κεδρηνό, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, έκδ. I. BEKKER, Bonn 1838-1839, τ. 1, 298. 9, ο οποίος αναφέρει σε άλλο σημείο: *και πόλιν μεγίστην εἰς Βαβυλῶνα ἔκτισεν, ἐξ ὀπτῆς πλίνθου καὶ λίθων λελαξευμένων* (τ. 1, 203.6).

8. Ενδεικτικά: Νικηφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, XIV.2, έκδ. I. BEKKER – L. SCHOPEN [CSHB], Bonn 1830, τ. 2, 696: *καὶ πολλὰς ἐκεῖθεν ψηφίδων καὶ πλίνθων κατέθροπιτε*.

9. Ευστάθιος, *Παρεκβολαί, Ἐπιστολὴ ἐπὶ ταῖς Διονυσίου τοῦ περιηγητοῦ παρεκβολαῖς*, έκδ. K. MÜLLER, *Geographi Graeci Minores*, τ. 2, Paris 1882, στ. 1005, σ. 390: *ἐν τῷ πεδίῳ κτίζει ἐξ ὀπτῆς πλίνθου*.

10. Stud. Pal. 8 1092 (6ος αι.): *ἐφ' ᾧ καῦσαι ὠμόπλινθα*. SB 20 14218 (6ος αι.): *ἐνεγκεῖν τὰ ὠμόπλινθα ἀνεμποδίστως*. Stud. Pal. 20 209 (6ος αι.): *τιμῆς ὠμοπλίνθων μυριάδων τριῶν*.

11. *Aporhthegmata Patrum*, PG 65, 316.11 και έκδ. J.-C. GUY, *Les Apophtegmes des Pères: collection systématique 2* [SC 474], Paris 2003, 15, 69.1, σ. 330. Το ίδιο απόσπασμα στον Βίο Παχωμίου (BHG 1440), 380.2 (έκδ. F. HALKIN, *Sancti Pachomii Vitae Graecae* [SubsHag 19], Bruxelles 1932, 166-271).

12. Γρηγόριος Νύσσης, *Ἐπιστολή 25*, PG 46, 1097.

13. Λατ. *bessalis*. Αλέξανδρος ο Τραλλιανός, έκδ. T. PUSCHMANN, *Alexander von Tralles, Zur Geschichte der Medicin*, Berlin 1879 [ανατύπ. Amsterdam 1963], τ. 2, 407.28. Συνεχισταί Θεοφάνους, έκδ. I. BEKKER, Bonn 1838, 123. 11 και *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur libri I-IV*, έκδ. J. M. FEATHERSTONE – J. SIGNES CODOÑER [CFHB 53], Berlin 2015, 176. Για την εμφάνιση του όρου σε μεταγενέστερες πηγές, βλ. ενδεικτικά: Μιχαήλ Γλυκάς, *Βίβλος Χρονική*, έκδ. I. BEKKER, *Michaelis Glycae Annales*, Bonn 1836, 498.1-2. *Διήγησις περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῆς Ἁγίας Σοφίας*, 14.9.8, έκδ. T. PREGER, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, τ. 1, Leipzig 1906-1907, 92, πβλ. J. M. EGEEA, *Relato de cómo se construyó Santa Sofía*, Granada 2003, 98. Κων. Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, 53.329, έκδ. G. MORAVCSIK – R. JENKINS, *De administrando imperio* [CFHB 1], Washington 1967, 276 και *Περὶ Βασιλείου Τάξεως*, 466.6, 542.16 (έκδ. J. REISKE, *De cerimoniis*, Bonn 1829). *Actes d'Iviron*, έκδ. J. LEFORT – N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ – D. ΡΑΡΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, Paris 1985, 244 (552). *Βασιλικά: LVIII*, 2, 19.4, έκδ. H. J. SCHELTEMA – N. VAN DER WAL, Groningen 1956, 2630. *Διαθήκη Οσίου Νίκωνος*, 59 (έκδ. ΟΔ. ΛΑΜΨΙΑΔΗΣ, *Ὁ ἐκ Πόντου Ὅσιος Νίκων ὁ μετανοεῖτε*, Αθήνα 1982, 253).

πλίνθον γίνωσκε, τὴν βήσαλον καλοῦμεν¹⁴. Ἡ κοινή στις μέρες μας ονομασία τούβλον ἢ τούβουλον εμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τον Φιλόστρατο (3ος αι.)¹⁵, ωστόσο δεν χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τους μεταγενέστερους συγγραφείς και επανεμφανίζεται πολὺ αργότερα σε ιστορικούς των ὑστερων και μεταβυζαντινῶν χρόνων, ὅπως στη δημώδη μετάφραση της *Ἱστορίας* του Νικήτα Χωνιάτη¹⁶, τον Μανουήλ Μαλαξὸ (κεραμίδες καὶ τούβουλα)¹⁷, τον Δαμασκηνὸ Στουδίτη (ἔκτισε ἀπὸ μπροστὰ τὸν τόπον μὲ τούβλα καὶ ἀσβέστην)¹⁸, και αργότερα στον κρητικό μοναχὸ Αγάπιο Λάνδο (ἔπαρε κομμάτι σφογγάρι, κάμε το ὡσὰν τούβλο)¹⁹. Ὡς παράγωγα της λέξης, πλίνθος, εμφανίζονται στις πηγές οἱ ὀροι πλινθεύω, πλινθουργῶ, πλινθεία²⁰ ἀλλὰ και πλινθουργεῖον²¹ ἢ πλινθειῖον (πλινθειῖον, πλινθηῖον), ως ὁ τόπος ἐν ᾧ πλίνθος πλάττεται²².

14. Ἰωάννης Τζέτζης, *Χιλιάδες* IX. 275, στ. 557, ἐκδ. P. L. M. LEONE, *Ioannis Tzetzae Historiae*, Napoli 1968, και Galatina ²2007.

15. CH. DU CANGE, *Glossarium ad Scriptores mediae et infimae graecitatis*, Lyon 1688 [ανατύπ. Graz 1958], II, 1589 (λ. τούβουλον): ἡ αναφορὰ στον Φιλόστρατο προέρχεται ἀπὸ το αποδιδόμενο στον Μανουήλ Μοσχόπουλο Λεξικό.

16. Βλ. J. DAVIES, *Ἡ μετάφραση της Χρονικῆς Διηγῆσεως του Νικήτα Χωνιάτη*, Διδ. Διατριβή, Ἰωάννινα 2004, τ. 2, 64 [https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/20148]. Με τον ὄρο αποδίδεται το πλίνθος ὀπτῆ του αντιστοίχου σημείου του Χωνιάτη, ἐκδ. J. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11], Berlin 1975, 106.90. Και στο γλωσσάριο που συμπεριλαμβάνεται στην ἐκδοση Βόννης του Χωνιάτη αναγράφεται: τούβλα πλίνθοι ὀπταί, lateres cocti.

17. Μαν. Μαλαξὸς, *Ἱστορία Πολιτικῆ Κωνσταντινουπόλεως*, 180 (ἐκδ. BEKKER, Bonn 1849).

18. Δαμ. Στουδίτης, *Θεολογικός Θησαυρός*, 25.245 (ἐκδ. E. ΔΕΛΗΔΗΜΟΥ, New York 1943).

19. Αγάπιος Λάνδος, *Γεωπονικόν*, κεφ. ΣΗ', σειρά 2-3 (Βενετία 1796, 197) και Αγάπιος Λάνδος, *Γεωπονικόν*, Επιμέλεια κειμένου - Εισαγωγή - Σχόλια - Γλωσσάριο Δ. ΚΩΣΤΟΥΛΑ, Βόλος 1991, 265.

20. Γεννάδιος Σχολάριος, *Λεξικὸν στοιχειῶδες κανονικόν*, ἐκδ. L. PETIT - M. JUGIE - X. A. SIDERIDES, *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, t. VIII, Paris 1936, 478.12.

21. P. Prag 3 228 (6ος αι.): εἰς τὸ πλινθουργεῖον.

22. Φώτιος, *Λεξικόν*, λ. πλινθειῖον (ἐκδ. C. THEODORIDIS, *Photii Patriarchae Lexicon*, v. 3. N-Φ, Berlin - New York 2013, 239), ο οποίος αναπαράγει τους: Ἀρποκρατίωνα, *Λεξικὸν τῶν δέκα ρητόρων*, 71, 1 (ἐκδ. G. DINDORF, Oxford 1853 [ανατύπ. Groningen 1969]), Λυσία, *Orationes*, 97.214(1) (ἐκδ. C. CAREY, Oxford 2007). Πολυδεύκη, *Ονομαστικόν*, 10, 185 (6) (ἐκδ. E. BETHE, *Pollucis Onomasticon*, Leipzig 1931): οὔ μὲντοι οἱ κεραμῆες τὰς πλίνθους

Τα κείμενα των βυζαντινών χρόνων αναφέρονται επίσης σε *κεραμίδες*²³, *κεραμίδες οστρακίνες*²⁴, *κεραμίδια*²⁵ ή *κεράμους*²⁶, ενώ σε καμία περίπτωση δεν διακρίνονται τα επιμέρους είδη στρωτήρων, καλυπτήρων ή ηγεμόνων κεράμων, εκτός από την καταγραφή της *Όπαίας κεραμίδος* ως *ή την κάπνην έχουσα*, στο Λεξικό του Φωτίου²⁷.

Ο κατασκευαστής των κεράμων χαρακτηρίζεται ως *κεραμοποιός*²⁸ ή *κεραμιδάς*²⁹ και εκείνος των πλίνθων ως *πλι(ει)νθευτής*³⁰, *πλινθοβόλος*

ἔπλαττον, πλινθεῖον καλεῖ τὸν τόπον. Βλ. επίσης: *Μέγα Ἑτυμολογικὸν Λεξικόν*, ἐκδ. ΤΗ. GAISFORD, *Etymologicicon Magnum Lexicon*, Oxford 1848 [ανατύπ. Amsterdam 1967] 677.27: *πλινθεῖον, τὸ πλινθουργεῖον, ὅπου πλίνθοι γίνονται.*

23. P. Iand. 2 12 (3ος /6ος αι.): *περὶ τῶν κεραμίδων ὧν ἔγραψές μοι.* Ιω. Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 8, 26.6, ἐκδ. I. THURN, *Ioannis Malalae Chronographia* [CFHB 25], Berlin – New York 2000, 157: *καὶ ὄψασα γυνὴ κεραμιῖδα ...*

24. P. Oxy. 64.4441 (4ος αι.).

25. LBG, λ. κεραμίδιον. ΕΜΜ. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας*, τ. Η', Θεσσαλονίκη 1982, 139.

26. Νικ. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 526: *κεράμους κατέφερον καὶ λίθους.* Ιω. Στοβαίος, *Ἀνθολόγιο*, τ. 4, 13.27(21) (ἐκδ. Ο. HENSE –C. WACHSMUTH, Berlin 1909): *λίθοι τε καὶ πλίνθοι καὶ ξύλα καὶ κέραμος ἀτάκτως μὲν ἐρριμμένα οὐδὲν χρήσιμά ἐστιν.* Ιω. Φιλόπονος, *Κατὰ τῶν Πρόκλου περὶ αἰδιότητος κόσμου*, ἐκδ. Η. RABE, *Ioannes Philoronus, De Aeternitate Mundi contra Proclum*, Leipzig 1899, 365, 23: *πρὶν ἂν ὁ τελευταῖος φέρε τῇ ὀροφῇ ἐπιτεθῆ κέραμος.*

27. Φώτιος, *Λεξικόν*, λ. ὀπαία κεραμῖς, ἐκδ. THEODORIDIS, τ. 3, 96. Παλαιότερη αναφορά σε καλυπτήρα κέραμο απαντά στον ΠΟΛΥΔΕΥΚΗ, *Όνομαστικόν*, 10.182.4: *κέραμον δ' ἂν εἴποις, καὶ κέραμον στεγαστήρα.*

28. Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, 440, 22 (ἐκδ. C. DE BOOR, *Theophanis Chronographia*, Leipzig 1883). ODB I, 1991, 322.

29. S. CUSA, *I diplomî Greci ed Arabi di Sicilia*, Palermo 1869, 353.6. Η λέξη *κεραμιδοπλάστης (tegularius)* μαρτυρείται μόνον στον Πολυδεύκη, *Ερμηνεύματα*, 112 (ἐκδ. Α. BOUCHERIE, *Hermeneumata (kai) Kathemerine homilia de J. Pollux. Publié fois d'après les manuscrits de Montpellier et de Paris*, Paris 1872).

30. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ, *Όνομαστικόν*, 7, 163.2. Ο όρος απαντά συχνά στα παπυρικά κείμενα βλ. DREXHAGE, *Bemerkungen zur Ziegelproduktion*, 265-266, σημ. 13· στον κατάλογο παπύρων 4ου – 7ου αι. προσθέτουμε τον P. Vat. Aphrod. 2. Για τον αντίστοιχο λατινικό όρο (*laterarius*), βλ. Η. v. PETRIKOVITS, *Die Spezialisierung des römischen Handwerks II (Spätantike)*, ZPE 43 (1981), 296. Η. GERDING, *Later, laterculus and testa. New perspectives on Latin brick terminology*, *Opuscula. Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome* 9 (2016), 7, 27 (αφ. 96).

κεραμεύς³¹, πλινθοποιός³² ή πλινθουργός, ονομασία η οποία παραδίδεται από παλαιότερους συγγραφείς (Γαληνό, Πολυδεύκη) και δεν αναπαράγεται αργότερα συχνά, με εξαίρεση την εμφάνισή του στα κείμενα ορισμένων παπύρων³³.

Τα εργαστήρια κατασκευής κεράμων, όταν διαφοροποιούνται από εκείνα των αγγείων, αναφέρονται ως *κεραμαρ(ε)ία*³⁴, ενώ ο κλίβανος όπτησης απαντά με την ονομασία *κρίβανον*³⁵, *κάμεινος πλινθευτική*³⁶, *καμίνιον* ή *κάμινος*³⁷, όρος ο οποίος δηλώνει όμως κατά περίπτωση και τη μεγάλη, υπαίθρια πυρά³⁸ ή τον φούρνο (*ἴπνο*) των οικιών³⁹. Αργότερα εμφανίζεται σπανίως και ως *κεραμεικός φούρνος*⁴⁰.

31. ΕΔΙΚΤΟΝ (έκδ. S. LAUFFER, *Diokletians Preisedik* [Texte und Kommentare 5], Berlin 1971 [2013], 7.15, σ. 119: (πλινθοβόλω κεραμεί).

32. P. Ant 1 46 (4ος αι.).

33. Γαληνός, *Galenus De semine*, edidit, in linguam Anglicam vertit, commentatus est Ph. DE LACY, CMG V 3,1, Berlin 1992, 170. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ, *Ονομαστικόν* 7, 163.2. Εκτός από τους συγγραφείς του 2ου αι., η εμφάνιση του όρου στον Νικήτα Χωνιάτη (βλ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών Βίος καὶ πολιτισμός*, τ. Β/1, Αθήνα 1948, 196, σημ. 4. ΡΑΪΤΗΣ, *Αρχαιολογικά τεκμήρια*, 174, σημ. 10), δεν μαρτυρείται. Βλ. επίσης DREXHAGE, *Bemerkungen zur Ziegelproduktion*, 266, σημ. 14 με κατάλογο παπύρων της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, στον οποίο προσθέτουμε τους ακόλουθους: P. Col. 8.238 (4ος αι.), VBP 4 95, P. Dub. 3, P. Eirene 2 15 (6ος αι.) και Stud. Pal. 10 244 (7ος αι.).

34. *Actes de Xéropotamou* (έκδ. BOMPAIRE, Paris 1964): *Διαθήκη Θεοδούλου, κατά κόσμον Θεόδωρου Σκαράνου*, έτους 1270-1274, 80, A. 27, 84, B. 40. *Actes d'Iviron I*, 128 (32). Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Άποδείξεις Ιστοριών*, 8.10 [βλ. και σημ. 68]. Η ίδια ονομασία εμφανίζεται σε κείμενο του 1247, διαθήκη Ηγουμένου Μαξίμου μονής Σκοτεινής, Λυδίας, βλ. *Actes de Vatopedi I* (έκδ. BOMPAIRE - LEFORT - KRAVARI - GIROS, Paris 2001-2006) 15, 277.

35. Φώτιος, *Λεξικόν*, λ. κρίβανον, έκδ. THEODORIDIS, τ. 2, Berlin-New York 1998, 446.

36. O. Petrie Mus. 430 (1ος- 4ος αι.).

37. Κων. Πορφυρογέννητος, *De cerimoniis*, σ. 466, στίχ. 7: *βίσαλα εις τὸ καμίνιον*. Θεοφάνους *Συνεχισταί*, 123.11 [βλ. και σημ. 13]: *πηλὸν ἐγκαύσας διὰ καμίνων*. Ζωναράς, *Λεξικόν*, έκδ. I. A. H. TITTMANN, *Iohannis Zonarae Lexicon*, Leipzig 1808 [ανατύπ. Amsterdam 1967] σ 1217(9): λ. κλίβανος: *Κλίβανος. φούρνος ἢ κάμινος*. Και στον παλαιότερο πάπυρο, Bgu. 3 699, του 2ου αι: *πλινθοφόρους ἀπὸ καμείνο ἰς οἰκοδομήν*.

38. Ιω. Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 11,10.65, έκδ. THURN, 209. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 15. 9, 4 (3), έκδ. D. R. REINSCH - A. KAMBYLIS, *Annae Comnenae Alexias*, Berlin - New York 2001, 490.

39. Φώτιος, *Λεξικόν*, τ. 2, 330: *Ἴπνος: ὁ φούρνος ἢ κάμινος ἢ ὁ φανός*.

40. Αρμενόπουλος, *Εξάβιβλος* 2.4.15, έκδ. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*, Αθήνα 1971, 116.

β. Πλαίσιο αναφοράς

Οι προαναφερόμενοι όροι εμφανίζονται στις πηγές με δύο τρόπους, είτε με την κυριολεκτική τους σημασία είτε, πολύ συχνά, μεταφορικά. Αφορμή αποτελεί συνήθως η περιγραφή της δημιουργίας του ανθρώπου ή η σύνθεση του φυσικού κόσμου και των στοιχείων αυτού⁴¹, ενώ η λέξη *κάμινος* χρησιμοποιείται τις περισσότερες φορές για να αποδώσει αρνητικά φορτισμένες έννοιες, όπως ο πόλεμος⁴², ο θυμός, ο φθόνος ή ο φόβος⁴³, και σπανιότερα θετικές, όπως ο ερωτικός πόθος⁴⁴. Η ανθεκτικότητα της οπτής πλίνθου προβάλλεται αρκετά συχνά σε αποφθέγματα και παραβολές των Πατέρων⁴⁵, καθώς και σε παραινήσεις προς τους πιστούς για την απόκτηση του απαραίτητου σθένους απέναντι στις δυσκολίες και τους πειρασμούς της ζωής⁴⁶.

Αντιθέτως, κυριολεκτική χρήση των όρων απαντά στην πλειονότητα των παπύρων, καθώς πρόκειται κυρίως για δικαιοπρακτικά έγγραφα, αλλά και σε όσα από τα κείμενα, είτε περιγράφεται γενικά μια οικοδομική

41. Ζωναράς, *Λεξικόν*, 1687, λ. *σύνθεσις*. Μανασσής, *Σύνοψις Χρονική*, στ. 2332, έκδ. Ο. LAMPSIDES, *Constantini Manassis Breviarium Chronicum* [CFHB 36/1], Αθήνα 1996, 127. Νικήφ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, XIV. 6, τ. 2.713.

42. Ψευδο-Φραντζής, *Χρονικό* IX, 3, 422 (έκδ. V. GRECU, Bucharest 1966). Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλής, *Ὁ Κρητικός Πόλεμος* (έκδ. Σ. ΑΛΕΞΙΟΥ – Μ. ΑΠΟΣΚΙΤΗ, *Ὁ Κρητικός Πόλεμος*, Αθήνα 1995) 149, 278.

43. Μανασσής, *Σύνοψις Χρονική*, στ. 4033, 358 και 6209 αντιστοίχως (έκδ. LAMPSIDES, 219, 23, 335 αντιστοίχως).

44. Μανασσής, *Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν*, 11. 9, έκδ. Ο. MAZAL, *Der Roman des Konstantinos Manasses* [WBS 4], Wien 1967.

45. Βίος Παχωμίου [BHG 1396a], έκδ. F. HALKIN, *Le corpus athenien de Saint Pachôme* [Cahiers d'Orientalisme II], Genève 1982, 126 (95): *Ὁὐ πάντων δέ ἐστι τὸ κυβερνήσαι ψυχάς, εἰ μὴ τελείου ἀνθρώπου. Ἔστι γὰρ περὶ τούτου παραβολὴ τοιαύτη Πλίνθος ὠμὴ βαλλομένη εἰς θεμέλιον ἐγγὺς ποταμοῦ οὐχ ὑπομένει μίαν ἡμέραν· ὅπτη δὲ ὥσπερ λίθος διαμένει. Ἡ ἴδια ἐκφραση στα *Aporhthegmata patrum* 15,69.1 [βλ. σημ. 11].*

46. Εφραΐμ Σύρος, 55.2 (έκδ. Κ. Γ. ΦΡΑΝΤΖΟΛΑΣ, *Ὅσιον Ἐφραΐμ τοῦ Σύρου ἔργα*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1990), 11-35: *Ὡσπερ ἡ πλίνθος ὠμὴ οὐσα ἀσθενὴς ὑπάρχει καὶ ἐπίσαθρος, ἡνίκα δὲ προσομιλήσῃ τὸ πῦρ, καὶ τὴν ὀπτησιν δέξεται, τέλος γίνεται πυρὶ καὶ φραγμὸς τοῦ ὕδατος ... Γενοῦ καὶ αὐτὸς στιβαρὸς ἐν πειρασμοῖς καὶ θλίψεσι, καὶ ἀντίστα ταῖς ἐμπυρακτούσαις ἡδοναῖς, ἵνα μὴ ὥσπερ ἡ ὠμὴ πλίνθος ὑπὸ σταγόνων ὑετοῦ διαλυθῆς, καὶ ἦν δοκεῖς πῆξιν οὐκ ἔχει.*

δραστηριότητα⁴⁷, είτε γίνεται συγκεκριμένη αναφορά σε επιμέρους κατηγορίες κτισμάτων, όπως οικίες και δωμάτια αυτών⁴⁸, τείχη, πύργους⁴⁹, πρόχειρες αμυντικές κατασκευές⁵⁰, τάφους και κτίσματα λατρείας⁵¹ ή ακόμη και σε κατάρρευση οικημάτων λόγω σεισμού⁵².

Με αφορμή τις αναφορές των γραπτών πηγών στους κεράμους επισημαίνονται δύο ενδιαφέροντα στοιχεία. Το πρώτο αφορά σε μια διαφορετική χρήση τους, γνωστή ήδη από την αρχαιότητα, ως αυτοσχέδιων αμυντικών όπλων⁵³. Οι κέραμοι ρίπτονταν από τις στέγες, όχι όμως μόνον για λόγους άμυνας, αλλά και κατά τη διάρκεια λεηλασίας και καταστροφής μιας πόλης από τους επιτιθέμενους⁵⁴.

47. Σωκρ. Σχολαστικός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 3, 20.18 (ἐκδ. MARAVAL – PÉRICHON, Paris 2004-2007). Λέων ο Σοφός, *Τακτικά*, 15, 58.1 (ἐκδ. DENNIS, Washington 2010, 376).

48. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, II, 27: 146, 9, ἐκδ. A. FAILLER, *Georges Pachymères, Relations Historiques*, Paris 1984, 201. Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 3, 4.24 (1-2) (ἐκδ. J. BIDEZ – C. HANSEN, *Sozomenus Kirchengeschichte*, Berlin 1960).

49. Αννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, 9.1.1, σ. 258. Λέων ο Σοφός, *Τακτικά*, 15, 42.3, σ. 370. Θεμιστίος, *Ἐπὶ τῆς εἰρήνης Οὐάλεντι*, 137.4 (ἐκδ. DOWNEY – SCHENKL, Leipzig 1965).

50. Θεοδώρητος Κύρρου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, *Vita* 1, 11.33-34 (ἐκδ. P. CANIVET – A. LEROY-MOLINGHEN, Paris 1977).

51. Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 9,2.3(4) και 9,2.13 (13).

52. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, βλ. σημ. 8.

53. W. D. BARRY, Roof Tiles and Urban Violence in the Ancient World, *GRBS* 37 (1996), 55-74. Νικ. Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις* 526.8: ἦσαν δ' οἱ καὶ τῶν τεγῶν ὑπερφαινόμενοι κεράμους κατέφερον καὶ λίθους ἔνιοι χειροπληθεῖς ἐπιπέμποντες. Πρβλ. επίσης το περιστατικό θανάτωσης με ρίψη κεραμίδας του αγίου Ευσεβίου από τα Σαμόσατα, το 378 [Θεοδώρητος, *Ἐκκλ. Ἱστορ.* 5.4.5-9 (ἐκδ. P. CANIVET – A. LEROY-MOLINGHEN, Paris 1977/9) και Θεοφάνης, *Χρονογραφία* 1,67: εἰσερχόμενος ἐν τῇ πόλει φονεύεται, γυναικὸς Ἀρειανῆς ἐξ ὕψους ριψάσης κεραμίδα κατὰ τῆς ἱερᾶς τοῦ ἁγίου κεφαλῆς], καθώς και την περιγραφή του Διόδωρου Σικελιώτη, η οποία επαναλαμβάνεται από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, για τον τραυματισμό Ρωμαίου πρεσβευτή: ὃς κατατετριμμένος ἦν τὴν κεφαλὴν κεραμίδος ἐπιπεσοῦσης καὶ τὸ πλεῖον μέρος τῶν ὀστέων ἐξηρημένος [Διόδωρος, *Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη*, 32,20.1.6 (ἐκδ. BEKKER, Leipzig 1903-1906). Κων. Πορφυρογέννητος, *De sententiis*, 379, 4 (ἐκδ. BOISSEVAIN, Berlin 1906)].

54. Δούκας, *Ἱστορία Τουρκοβυζαντινῆ*, 43,10.4, ἐκδ. GRECU, Bucharest 1958, 409: Εἷς δὲ Τοῦρκος ἐν ναφ̄ τινι προσεγγίσας ἤρξατο ῥίπτειν ἐκ τοῦ στέγους τὰς κεραμίδας κάτω καὶ συντρίβειν αὐτάς.

Το δεύτερο στοιχείο σχετίζεται με νομοθετικές διατάξεις των βυζαντινών χρόνων, από τις οποίες προκύπτει πως η κλοπή των κεράμων ήταν πολύ συνηθισμένο φαινόμενο, και για τον λόγο αυτόν υπήρχε σχετική μέριμνα από την πλευρά του κράτους. Αν κάποιος αφαιρούσε τα κεραμίδια από τη στέγη μιας οικίας διωκόταν αναλόγως, όχι όμως και εάν τα εύρισκε στο έδαφος (*Εἰ δὲ καὶ μὴ ἀπὸ στέγης, ἀλλὰ κειμένας ἐπάρῳ κεραμίδας, οὐ χώρα τῷ νομίμῳ παραγγέλματι*)⁵⁵. Στα Σχόλια των Βασιλικῶν αναφέρεται επίσης ότι ο ιδιοκτήτης μιας οικίας είχε τις ανάλογες συνέπειες, εάν τα κεραμίδια αυτής έπεφταν, όντας κακῶς τοποθετημένα από δική του αμέλεια (*Ἐπὶ τῆς κεραμίδος δίδοται ἕμφακτος κατὰ τοῦ δεσπότου τοῦ οἴκου, ἐὰν ἐξ ἀμελείας αὐτοῦ ἔπεσεν, ὡς κακῶς τυχὸν κειμένη*)⁵⁶.

γ. Τα εργαστήρια

Όπως προκύπτει από τις πηγές των πρώιμων βυζαντινών χρόνων, πλινθοποιοί και κεραμοποιοί αγόραζαν ή ενοικίαζαν τη γη εξόρυξης αργίλου, αλλά και εγκατάστασης των εργαστηρίων τους⁵⁷. Σε συμβόλαιο του τέλους του 6ου αι. από την Οξύρυγχο πληροφορούμαστε ότι ένας πλινθοποιός με το όνομα Αυρίλιος Οννώφρις προέβη στην εκμίσθωση ενός αδόμητου οικοπέδου ιδιοκτησίας της Φλαβίας Αναστασίας, έναντι τριών χρυσών νομισμάτων ετησίως, πολύ πιθανόν για να το χρησιμοποιήσει ως χώρο άσκησης της επαγγελματικής του δραστηριότητας⁵⁸. Δεν αποκλείεται

55. Βασιλικά, Β LVIII 23, 9 [D XLIII, 24, 9] [βλ. σημ. 13], 2706.

56. Βασιλικά, *Scholia*, Β LX 3,5. 21 (έκδ. D. HOLWERDA – H. J. SCHELTEMA, Groningen 1983).

57. DREXHAGE, *Bemerkungen zur Ziegelproduktion*, 270 (για μίσθωση ή αγορά γης κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους έως τον 7ο αι.). Για τη μεταγενέστερη περίοδο δεν υπάρχουν ανάλογα στοιχεία.

58. SB 6 9561: *Αυρήλιος Όννώφρις πλινθεντής υἱὸς Μακαρίου μητρὸς Ταβῆς ἀπὸ τῆς αὐτῆς πόλεως χαίρειν. ἔκουσίως ἐπιδεχομαι μισθώσασθαι ἀπὸ τῆς σήμερον καὶ προγεγραμμένης ἡμέρας ἥτις ἐστὶν Τῦβι ζ' τῆς παρούσης ὀγδόης ἰνδικτίωνος... καὶ τελέσω ὑπὲρ φόρου τούτου ἐνιαυσίως χρυσοῦ νομισματίου τρίτον ἰδιωτικῶ ζυγῶ γίνεται χρυσοῦ νομισματίου γ' ἰδιωτικῶ ζυγῶ, ὅπερ ἐνοίκιον ἀποδώσω. Για μισθώσεις πλινθοποιῶν βλ. επίσης P. Oxy. 18 2206 και P. Strass. 5 486 (6ου αι.).*

όμως οι τεχνίτες να εργάζονταν και σε κοινούς κάμινους όπτησης⁵⁹, τους οποίους ενοικίαζαν⁶⁰.

Με βάση τη νομοθεσία, η παραγωγή κεράμων και πλίνθων οργανώνεται επί τη βάσει ιδιωτικών συμβολαίων μίσθωσης (*locatio, conductio*) ή πώλησης (*emptio, venditio*), όταν ο τεχνίτης προμηθευόταν μόνος του την πρώτη ύλη⁶¹. Σε σχετική διάταξη των Βασιλικών για τη διάκριση μεταξύ των όρων *πρᾶσις και μίσθωσις*, γνωρίζουμε ότι στην πρώτη περίπτωση η διάθεση του πηλού γινόταν από τον κατασκευαστή, που σημαίνει ότι ο ίδιος είχε άμεσο έλεγχο της αργιλοληψίας, επομένως κατείχε ή μίσθωνε ο ίδιος την έκταση εξόρυξης της αργίλου, ενώ στη δεύτερη περίπτωση η πρώτη ύλη παρεχόταν από τον εκάστοτε παραγγελιοδότη, στην ιδιοκτησία του οποίου ενδεχομένως και να ανήκε η περιοχή αργιλοληψίας (*Συνεφώνησα μετὰ σοῦ τόσους κεράμους ποιῆσαι ἐπὶ τοῦ νομίματος· εἰ μὲν σὴ ἔστιν ἢ ὕλη ἐξ ἧς γίνονται, πρᾶσις ἔστιν, εἰ δὲ ἐγὼ δέδωκα αὐτήν, μίσθωσις ἔστιν*)⁶².

Αναφορικά με τη χωροθέτηση των εργαστηρίων είναι γενικά γνωστό πως όλα τα εργαστήρια, των οποίων η λειτουργία υπήρξε

59. Για αντίστοιχη πρακτική κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους βλ. M. STEINBY, *L'organizzazione produttiva dei laterizi: un modelo interpretativo per l'instrumentum in genere?*, στο: W. V. HARRIS (επιμ.), *The Inscribed Economy, production and distribution in the Roman empire in the light of instrumentum domesticum, The proceedings of a Conference held at The American Academy in Rome on 10-11 January, 1992*, (JRA, Supplementary series n. 6), Ann Arbor 1993, 140-141: οι κατασκευαστές (*officinatores*) της Ρώμης σε ορισμένες περιπτώσεις εργάζονταν στον ίδιο χώρο και μοιράζονταν το ίδιο καμίνι. Ομοίως και οι λυχνοποιοί της Αθήνας κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, βλ. A. KARIVIERI, *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity* (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens, vol. V), Helsinki 1996, 273. Για ανάλογη περίπτωση των νεότερων χρόνων βλ. K. GEROLYMOU, *Working in a Church Property: A 19th Century Roof Tile Workshop from Poliani, Messenia (Greece)*, στο: M. FERRI – C. MOINE – L. SABBIONESI, *In and Around. Ceramiche e comunità, Secondo Convegno tematico dell' AIECM3* [=Association pour l'étude des céramiques Médiévales et Modernes en Mediterranée], Faenza, Museo Internazionale delle Ceramiche, 17-19 Aprile 2015, Firenze 2016, 122.

60. Σε κατάστιχο καταγραφής εξόδων του 4ου/5ου αι. γίνεται ειδική αναφορά στην όπτηση πλίνθων (P. Haun 3 63: *καὶ ὀπτήσεως πλίνθου*), γεγονός που ενδεχομένως υποδηλώνει ότι αποτελούσε μια διαδικασία, η οποία κάποιες φορές γινόταν είτε από άλλους τεχνίτες, είτε σε χώρο ο οποίος μισθωνόταν για τον σκοπό αυτό (:).

61. CIC, *Πανδέκται*, 18/1,65.

62. Βασιλικά, Β XIX, 1, 65.

επικίνδυνη για την πρόκληση πυρκαγιάς ή επιβλαβής για τη δημόσια υγεία, χωροθετούνταν εκτός οικισμών⁶³. Παρόλο που στην πράξη η ισχύς των σχετικών διατάξεων εξασθενίζει σημαντικά μετά τον 7ο αι.⁶⁴, τα εργαστήρια κατασκευής οικοδομικών προϊόντων φαίνεται ότι εξακολούθησαν να βρίσκονται σε εκτός του άστεως περιοχές, όπως προκύπτει και από τις έμμεσες μαρτυρίες των πηγών⁶⁵.

Σε κείμενο του 6ου αι. από την Οξύρυγχο αναφέρεται ένας πλινθοποιός με το όνομα Ιωάννης, ο οποίος ασκεί το επάγγελμά του έξω από τα τείχη (Ιωάννη πλινθευτή πλινθεύοντι ἔξω τῆς πύλης)⁶⁶. Η εκτός πόλεων ύπαρξη κεραμικών εργαστηρίων συνάγεται και από την αναφορά του Ψευδο-Κωδινού για την ονομασία αντίστοιχης περιοχής της Κωνσταντινούπολης (ἔξωθεν δὲ τῆς πόλεως τὰ νῦν καλούμενα

63. Αρτεμίδωρος, *Ὀνειροκριτικόν*, ἐκδ. R. PACK, *Artemidori Daldiani Onirocriticon*, Leipzig 1963, 2,20,113.7. Αρμενόπουλος, *Ἐξάβιβλος*, II 15. ΚΟΥΚΟΥΛΑΣ, *Βίος καὶ Πολιτισμὸς*, B/1, 189, 190, 239. Για τη χωροθέτηση των εργαστηρίων του ελλαδικού χώρου βλ. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Αρχιμάστορες, τεχνίτες και οικοδομικές δραστηριότητες*, στο: Α. ΛΑΪΟΥ (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου, από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τ. Β', Αθήνα 2006, 217. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Απόψεις των βυζαντινών πόλεων από τον 8ο έως τον 15ο αι.*, στον ίδιο τόμο, 220, σημ. 266. Στην πράξη, οι περιορισμοί που υπήρχαν για τη χωροθέτηση των εργαστηρίων, δεν τηρούνταν πάντοτε στο σύνολό τους. Ορισμένοι ωστόσο διατηρήθηκαν σε ανάλογες διατάξεις νεότερων χρόνων, βλ. *Νομικὸν ... Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων* (1788), ἐκδ. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗ, Θεσσαλονίκη 1960, ΔΗ' 44, σ. 271: *εἶναι καὶ ἄλλοι φοῦρνοι, τῶν κεραμιδιῶν καὶ τοῦ γύψου, ὅμως κατὰ τοὺς παρόντες καιροὺς, αὐτοὶ δὲν εὐρίσκονται μέσα εἰς τὰς πολιτείας, ἀλλ' ἔξω γίνονται*.

64. I. BALDINI LIPPOLIS, *Private Space in Late Antique Cities: Laws and Building Procedures*, στο: L. LAVAN - L. ÖZGENEL - A. SARANTIS (επιμ.), *Housing in Late Antiquity*, Leiden-Boston 2007, 197-202. E. ZANINI, *Artisans and Traders in Early Byzantine City: Exploring the Limits of Archaeological Evidence*, στο: W. BOWDEN - A. CUTTERIDGE - C. MACHADO (επιμ.), *Social and Political Life in Late Antiquity*, Leiden-Boston 2006, 396, 398-399.

65. Για τα πλινθοκεραμεία βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων βλ. Κ. ΡΑΠΤΙΣ, *Early Christian and Byzantine Ceramic Production Workshops in Greece: Typology and Distribution*, στο: S. GELICHI (επιμ.), *Atti del IX Congresso Internazionale sulla ceramica medievale nel mediterraneo (AIECM2)*, Venezia 23-27 Novembre 2009, Firenze 2012, 41-42. Κ. ΓΕΡΟΥΛΜΟΥ, *Σφραγίσματα σε κεράμους και πλίνθους από τη Νικόπολη. Συμβολή στη μελέτη των ενσφράγιστων οικοδομικών προϊόντων των πρωτοβυζαντινών χρόνων* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 2014, 335-338 (<https://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/34705>).

66. P. Oxy. 16 1913.

Καμίνια)⁶⁷, ενώ υποδηλώνεται επίσης από την περιγραφή που παραδίδει ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης για την κατασκευή ξύλινης γέφυρας στην απέναντι ακτή του Βοσπόρου, κατά την πολιορκία της πόλης από τον Μωάμεθ Β': *Καὶ ἐνταῦθα αὐτίκα βασιλεὺς γέφυραν ἐποιεῖτο ἀπὸ τῆς καταντικρὸν ἡλείρου τῶν Κεραμαρείων καλουμένης χώρας*⁶⁸. Ανάλογη ονομασία, *Κεραμήσιος Κάμπος*, παραδίδεται στο βιβλίο των θαυμάτων του Αγ. Δημητρίου⁶⁹ για την ευρύτερη περιοχή έξω από τα δυτικά τείχη της Θεσσαλονίκης, στην οποία η ύπαρξη των σχετικών εργαστηρίων έχει επιβεβαιωθεί και ανασκαφικά⁷⁰.

Όπως προκύπτει από τις διαθέσιμες πηγές, σε συνδυασμό με τα σφραγίσματα των κεραμικών δομικών προϊόντων, τα εργαστήρια συνδέονταν ενίοτε με την εκκλησία, είτε βρισκόμενα σε ιδιόκτητες αυτής εκτάσεις (*εὐαγεῖς οἴκοι*), είτε λειτουργώντας για λογαριασμό της⁷¹. Σε υπόμνημα του έτους 567 που υποβλήθηκε σε άγνωστο αξιωματούχο από μοναχούς της μονής Ψινέπολις στην Αίγυπτο, οι οποίοι είχαν αδικηθεί από τον πάγαρχο⁷² του Ανταίου Μηνά, μεταξύ των γαιών που ανήκαν στην

67. Ψευδο-Κωδινός, *Patria Constantinopoleos*, 1, 39.5 (έκδ. PRAGER [βλ. σημ. 13], 135).

68. Χαλκοκονδύλης, *Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν*, 8.10 (*Laonikos Chalkokondyles*, vol. I-II, μετάφρ. Α. KALDELLIS, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass. 2014, 180-182). Για τη χωροθέτηση των εργαστηρίων της Κωνσταντινούπολης βλ. BARDILL, *Brickstamps*, 5 εικ. 1.

69. Βλ. *Ἁγίου Δημητρίου Θαύματα*. Εισαγωγή, σχόλια, επιμέλεια, Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Αθήνα 1997, 310 και σχόλιο, 427.

70. ΘΕΟΧΑΡΙΑΟΥ, Συμβολή, 99. CH. BAKIRTZIS, Imports, exports and autarky in Byzantine Thessalonike from the seventh to the tenth century, στο: J. HENNING (επιμ.), *Post Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, τ. V, Βερολίνο 2007, 101. Εργαστήρια κατασκευής οικοδομικών προϊόντων εγκαταστάθηκαν αργότερα και έξω από τα ανατολικά τείχη, βλ. BAKIRTZIS, Imports, exports and autarky, 108, εικ. 4: η περιοχή ήταν ήδη από τον 10ο αι. γνωστή με την ονομασία «Καμίνια». Ε. ΜΑΡΚΗ, *Οι σωστικές ανασκαφές*, 217. ΡΑΠΤΗΣ, Αρχαιολογικά τεκμήρια, 194-195. Κ. Τ. ΡΑΠΤΗΣ, Brick and tile producting workshops in the outskirts of Thessaloniki from 5th to 15th c. A Study of the firing technology that has been diachronically applied in the ceramic workshops of a large byzantine urban center, στο: *Atas do X Congreso Internacional a Ceramica Medieval no Mediterraneo* (Silves 22-27.10.2012), Silves 2015, 493-508. Α. CH. ANTONARAS, *Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki*, Mainz 2016, 70, σημ. 428.

71. BARDILL, *Brickstamps*, 17-18, σημ. 131,134. Ανάλογα για τη Δύση: S. FIORILLA, Bolli e iscrizioni su laterizi altomedievali del territorio longobardo, *Archivio Storico Lombardo* 102 (1986), 395-396.

72. Για το αξίωμα του παγάρχου (διοικητή Παγαρχίας) σύμφωνα με τη διοικητική

ιδιοκτησία της μονής καταγράφεται και η ύπαρξη καμίνου κατασκευής πλίνθων (και όπτοπλίνθων μεγάλην κάμεινον... εἰς οἰκοδόμησιν τῆς ἁγίας ἐκκλησίας)⁷³.

Στις σφραγίδες των πλίνθων της Κωνσταντινούπολης διασώζονται τα ονόματα κληρικών διαφόρων βαθμίδων, οι οποίοι από τον 4ο έως τον 7ο αι. εμπλέκονται, με κάποιον τρόπο, στην παραγωγή των κεραμικών δομικών υλικών της Πρωτεύουσας (ως κατασκευαστές, ιδιοκτήτες ή παραγγελιοδότες-χορηγοί)⁷⁴. Ομοίως, σφραγίσματα πλίνθων και κεράμων από διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας μαρτυρούν σε αρκετές περιπτώσεις την ανάμιξη της εκκλησίας στην παραγωγή και διακίνηση ανάλογων προϊόντων⁷⁵.

Οι πηγές των μεσοβυζαντινών χρόνων επιβεβαιώνουν την εκμετάλλευση πλινθοκεραμείων από την εκκλησία. Σε έγγραφο του έτους 952 από τη Μεγίστη Λαύρα αναφέρεται, ότι ο κριτής της Θεσσαλονίκης Σαμωνάς, βεβαιώνει την εγκυρότητα της μερικής δωρεάς και πώλησης

διάτρεση της Αιγύπτου από τα τέλη του 5ου αι. έως και μετά την αραβική κατάκτηση, βλ. Χ. ΜΠΑΝΤΑΟΥΙ, *Διοικητική οργάνωση της Αιγύπτου μετά την αραβική κατάκτηση. Ομοιότητες και διαφορές από το Βυζαντινό πρότυπο* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1989, 35-37 [https://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/1149].

73. P. Cair. Masp. 1 6702.

74. BARDILL, *Brickstamps*, 16, σημ 117: αναφέρονται 4 διάκονοι, 2 ηγούμενοι, 1 μοναχός, 6 πρεσβύτεροι.

75. Για παράδειγμα οι ενσφράγιστες πλίνθοι με το ανάγλυφο μονόγραμμα του επισκόπου Ιωάννη από το εκκλησιαστικό συγκρότημα του San Giusto στη Lucera Απουλίας (β' μισό 5ου - αρχές 6ου), το οποίο περιελάμβανε και κεραμικούς κλιβάνους (G. VOLPE, *Vescovi rurali e chiese nelle campagne dell'Apulia e dell'Italia meridionale fra Tardoantico e Altomedioevo*, *Hortus Artium Medievalium* 14 (2008), 42-44, εικ. 25-28. G. VOLPE, *L'iniziativa vescovile nella trasformazione dei paesaggi urbani e rurali in Apulia: i casi di Canusium e di San Giusto*, στο: R. FARIOLI CAMPANATI - C. RIZZARDI - P. PORTA - A. AUGENTI - I. BALDINI LIPPOLIS (επιμ.), *Ideologia e cultura artistica tra Adriatico e Mediterraneo orientale (IV-X secolo). Il ruolo dell'autorità ecclesiastica alla luce di nuovi scavi e ricerche, Atti del Convegno Internazionale (Bologna-Ravenna, 26-29 Nov. 2007)*, Bologna 2009, 413-419, εικ. 15). Πρβλ. επίσης τις πλίνθους με το μονόγραμμα του επισκόπου Σαβίνου (514-566), οι οποίες κατασκευάζονταν σε κλίβανο που εντοπίστηκε κοντά στο επισκοπικό συγκρότημα του San Pietro στην Canosa (G. VOLPE - P. FAVIA - R. GIULIANI, *Edifici di culto dell'Apulia fra Tardoantico e Altomedioevo: recenti acquisizioni*, *Hortus Artium Medievalium* 9 (2003), 55-94.65-66, εικ. 15, 68 και 64, σημ. 106). Για τον ελληνικό χώρο βλ. ΓΕΡΟΥΛΜΟΥ, *Σφραγίσματα*, 345.

που έγινε από τον κληρικό Δαβίδ προς όφελος του ναού του Αγ. Ανδρέα Περιστεράς, ενός κεραμοποιείου μαζί με καλλιεργήσιμη γη και ένα κτίσμα (Ὁ γὰρ καταγόμενος κληρικὸς Δαβίδ, παρὰ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Θεοδώρας ἐργαστήριον πρὸς κεράμων κατασκευὴν ἐπιτήδειον μετὰ καὶ χωραφιαίων τόπων καὶ τῆς καθέδρας αὐτῶν τῇ θαλάσῃ γειτονούσης εἰς κληρονομίαν ἀναδεξάμενος, ... πρὸς τὸν μοναχὸν Στέφανον καὶ ἡγούμενον δι' ἐγγράφου πράσεως ἐν ταυτῶ καὶ χαριστικῆς δύνάμιν ἐχούσης ἀπέδοτο, τὸ μὲν ἐργαστήριον ἐπὶ καταβολῇ χρυσίνων τριῶν πεπρακώς, τὴν δὲ καθέδραν καὶ τοὺς πρὸς γεωργίαν ἐπικαίρους τόπους προῖκα παρασχόμενος, ἐπ' αὐτὴν αὐτῶν δεσποτείαν ἀναφαιρέτως κεκληρωμένος)⁷⁶.

Σε έγγραφο του έτους 982 αναφέρεται ότι η μονή Ιβήρων είχε ιδρύσει εργαστήριο κατασκευής κεράμων, τον πηλό του οποίου εφοδιαζόταν από την ίδια, ιδιόκτητη περιοχή [πρὸς τὸν αἰγιαλὸν κεραμαρίον τὸ ἀρτίως παρὰ τῆς ὑμετέρας μο(νῆς) ἀνεοχθὲν καὶ τῆς χρησιμενούσης γῆς τοῦ χόματος τοῦ αὐτοῦ κεραμαρίου]⁷⁷. Αργότερα, το έτος 1001, κάποιος κουβικουλάριος ονόματι Στέφανος φέρεται να πούλησε στη μονή ένα ακόμη κεραμοποιείο (καὶ τῆς Μηκρῖς Ἀρσινικείας σὺν τῶ κεραμαρίον καὶ τῶ ἀμπέλῃν καὶ τῶ μοιλάρῃν καὶ τὰ λειπὰ πάντα)⁷⁸.

Είναι βέβαιο ότι η εκκλησία δεν έπαψε ποτέ να κατέχει ανάλογα εργαστήρια, μέχρι τους νεότερους χρόνους⁷⁹. Σε αρκετές περιπτώσεις

76. *Actes de Lavra I* (P. LEMERLE – A. GUILLOU – N. SVORONOS – D. PAPACHRYSSANTHOU, Paris 1970), 101, αρ. 4 (4-5). Μ. ΚΑΡΛΑΝ, *Les hommes et la terre a Byzance du VIe au XIe siècle: propriété et exploitation du sol*, Paris 1992, 115, 228, 431. Φ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «Σημειώματα» ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204, Αθήνα 1982, 18, σημ.104, 105: ἐπισημαίνεται ἡ μεγάλη διαφορὰ τιμῆς μεταξὺ ἐργαστηρίου πρωτεύουσας καὶ ἐπαρχιακοῦ καὶ ἀναφέρεται ὅτι πιθανῶς τὸ ἐργαστήριον βρίσκεται ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Θεσσαλονίκης, ἐφόσον ἀγοράστηκε ἀπὸ τὸν ἡγούμενον τῆς μονῆς Περιστερῶν Θεσσαλονίκης καὶ ἡ πράξις πώλησης υπογράφεται ἀπὸ τὸν Σαμωνά, κριτὴ τῆς Θεσσαλονίκης. ΓΙΑ ΤΟ ΙΔΙΟ ΒΛ. ΒΑΚΙΡΤΖΙΣ, Imports, exports and autarky, 108, σημ. 108.

77. *Actes d'Iviron I*, 128, αρ. 4 (68).

78. *Actes d'Iviron I*, 178, αρ. 12, 14. ΚΑΡΛΑΝ, *Les hommes*, 277-278.

79. Σε υπόμνημα θρησκευτικοῦ χάρτη τοῦ Αγ. Ὁρους τοῦ έτους 1800 ἀναγράφονται μεταξὺ τῶν διαφόρων οἰκοδομημάτων καὶ «Καμίνια», δὲν ἀποκλείεται γιὰ τὴν παραγωγὴ κεράμων, βλ. Ν. ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΥ, *Χάρτινες εἰκόνες: ορθόδοξα θρησκευτικὰ χαρακτηριστικά 1665-1899*, Αθήνα 1986, αρ. 424.

εξάλλου η ύπαρξή τους ήταν αναγκαία, προκειμένου να καλύπτονται οι κατασκευαστικές και επισκευαστικές ανάγκες των εκτεταμένων μοναστηριακών καθιδρυμάτων, όπως συνάγεται και από το Τακτικό του 12^{ου} αι. της μονής Κοσμοσώτειρας, στο οποίο αναφέρεται η υποχρέωση της απαραίτητης, συχνής ανακεράμωσης των στεγών της μονής⁸⁰. Παράλληλα λειτουργούσαν και ως πηγή πρόσθετων εσόδων για την εκάστοτε μονή, μέσω της ενοικιάσής τους και της πώλησης των παραγόμενων προϊόντων⁸¹. Αδιάψευστο τεκμήριο της λειτουργίας τους εντός μεγάλων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων αποτελούν τα υλικά κατάλοιπα ανάλογων εργαστηρίων, τα οποία έχουν εντοπιστεί σε διάφορες περιοχές τόσο της βαλκανικής⁸² και ιταλικής χερσονήσου⁸³, όσο και της κεντρικής Ευρώπης⁸⁴.

80. Τυπικό Ισαάκ Κομνηνού (1152), *Izvestiia Russkago Archeologicheskago Instituta v Konstantinople* 13 (1908), 17-15, έκδ. L. PETIT, 55-56: *ὄθεν καὶ κεραμώματος συχνωτέρου δεῖται*. Πβλ. J. THOMAS – A. CONSTANTINIDES-HERO (επιμ.), *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, τ. 2, Washington 2000, 832, αρ. 29.

81. FIORILLA, *Bolli e iscrizioni*, 397, σημ. 120 (ύπαρξη μοναχού που επέβλεπε την παραγωγή, όπως προκύπτει από σχετικό Χρονικό για το μοναστήρι του Bobbio) και 402, σημ. 146 (κείμενο 9ου αι. από τη Λούκα αναφέρεται σε ετήσια ποσόστωση 500 κεράμων που έπρεπε να δοθούν στον επίσκοπο, ως αποζημίωση για την παραχώρηση εργαστηρίου). Για ανάλογη περίπτωση νεότερων χρόνων από τον ελλαδικό χώρο, όπου η εκκλησία ως ιδιοκτήτης του εργαστηρίου ελάμβανε μέρος από την παραγωγή, βλ. GEROLYMOU, *Working in a Church Property*, 122.

82. Για εργαστήριο κεραμικής, πιθανώς και κατασκευής πλίνθων (9ου-10ου) σε μοναστήρι κοντά στη βασιλική της Πλίσκα βλ. P. A. RAPPOPORT, *Building the Churches of Kievan Russia*, Brookfield 1995, 27, σημ. 35. Για πλινθοκεραμεία που ανήκαν στη δικαιοδοσία μοναστηριών της ίδιας εποχής από τη Σερβία βλ. S. POPONIC, *Krst u krugu. Arhitektura manastira u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1994, 325-337 και 287-288. Γενικά για την παραγωγή κεραμικής σε σερβικά μοναστήρια βλ. M. RISTIC – S. ĆIRCOVIC – V. KOVAČ, *Opeke srpskich srednjovekovnich manastira*, Beograd 1989.

83. Βλ. σημ. 75 για τα εκκλησιαστικά συγκροτήματα του San Giusto (Lucera) και του San Pietro (Canosa) 5ου / 6ου αι. που περιελάμβαναν και εργαστήρια πλίνθων.

84. Ενδεικτικά, τα εργαστήρια μονών 12ου αι.: St. Urbe, Ελβετία (C. MAURER, *Die Backsteinerwerkstätte des Zisterzienserklosters St. Urban. Kunstgeschichtliche Untersuchung zu Produktion und Formgebung einer mittelalterlichen Ziegelei*, Diss. Univ. Stuttgart 1998) και Altzella, Γερμανία (H. MAGIRIUS, *Die Baugeschichte des Klosters Altzella, Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig*, 53/1, 1962, 172: το πλινθοποιείο που αντικατέστησε παλαιότερο στην ίδια θέση, ανάγεται στους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους).

Αναφορικά με την ύπαρξη κρατικού ελέγχου στην παραγωγή οικοδομικών προϊόντων, αυτός φαίνεται ότι συνδεόταν, αρχικώς τουλάχιστον, με την εξυπηρέτηση του φοροεισπρακτικού συστήματος.

Όπως αναφέρεται για την Αίγυπτο του 2ου αι. μ.Χ., υπήρχε ειδικός φόρος πλίνθων, ο οποίος διευκόλυνε το κράτος στην προμήθεια οικοδομικού υλικού για τις δικές του ανάγκες⁸⁵. Κάτι ανάλογο μαρτυρείται και μέσω των επιστολών του Κασσιόδωρου που αφορούν στην περίοδο της βασιλείας του Θεοδώριχου (471-526), υπεύθυνου για την παραγγελία 25.000 κεράμων, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στην επισκευή οικοδομημάτων της Ρώμης, η οποία απαιτήθηκε ως μέρος παλαιότερης, μη αποδοθείσας, ετήσιας εισφοράς⁸⁶. Η απουσία άλλων γραπτών πηγών, δεν μας επιτρέπει να γνωρίζουμε με ββαιότητα εάν και σε ποια έκταση συνεχίστηκε το ίδιο σύστημα στο σύνολο της αυτοκρατορίας⁸⁷.

δ. Καμίνια και διαδικασία κατασκευής

Στα Γεωπονικά περιγράφεται με ακρίβεια η μορφή των καμινιών, τα οποία *ὀφείλουσιν ἐπίπεδα εἶναι, καὶ ἔνδον βλέποντα, κεκλιμένα,*

85. MEES, *Organisationsformen Töpfer-Manufakturen I*, 235 (P. Oxy 3 502). Πιθανώς εξακολούθησε να υφίσταται και στους επόμενους αιώνες, σημειώνεται ωστόσο ότι Αίγυπτος και Αφρική είχαν δικούς τους φόρους κατά τη βυζαντινή περίοδο βλ. *ODB*, II, 2015-2016, λήμμα «*Taxation*» (Α. ΚΑΖΗΔΑΝ).

86. Πρόκειται για δυο επιστολές του Θεοδώριχου, τις οποίες παραδίδει ο Κασσιόδωρος (*Variae* 1.25 & 2.23). Μέσω της πρώτης επιστολής προς κάποιον Σαβινιανό πληροφορούμαστε ότι οικοδομικά προϊόντα βρισκόνταν σε αποθήκες στις όχθες του Τίβερη, όπου και στοιβάζονταν πριν μεταφορτωθούν στα πλοία με προορισμό τη Ρώμη. Τον 6ο αι. οι αποθήκες έχριζαν επισκευής, ενώ τη διαχείρισή τους είχαν αναλάβει μη εξουσιοδοτημένα πρόσωπα. Ο Θεοδώριχος αναθέτει στον Σαβινιανό την επισκευή τους, την απομάκρυνση των ξένων διαχειριστών και την αποκατάσταση της απόδοσης της ετήσιας εισφοράς από τους νόμιμους ιδιοκτήτες (*XXV milia tegularum annua illatione*). Σε δεύτερη επιστολή προς τρεις συγγλητικούς, στους οποίους είχε παραχωρηθεί η εκμετάλλευση βασιλικών γαιών πηλοληψίας, διαφαίνεται ότι η προμήθεια μέρους της παραγωγής πλίνθων και κεράμων ως ετήσια εισφορά, θεωρούνταν δημόσιο καθήκον. Βλ. επίσης V. RIGHINI, *Felix Roma – Felix Ravenna, I bolli laterizi di Teoderico e l'attività edilizia teodericiana in Ravenna, XXXIII Corso di Cultura sull'arte Ravennate e Bizantina* (1986), 372-375.

87. Με βάση συγκεκριμένα σφραγίσματα πλίνθων που έφεραν συμπλήμμα της λέξης *ἰνδικτιῶνος* χωρίς αντίστοιχο έτος, εικάζεται ότι κάτι ανάλογο ίσχυε ενδεχομένως και στην Κωνσταντινούπολη του 6ου αι., βλ. BARDILL, *Brickstamps*, 19.

κατωφερῆ, ἵνα τὰ βαλλόμενα ἐν αὐτοῖς ξύλα ἔνδον χωροῦντα, μὴ ἔχη ἔξοδον, ἀλλ' ἢ φλόξ ἐνδομυχοῦσα, πολλὴν τὴν θερμασίαν ἐν τῷ σκεύει ποιῆται⁸⁸. Παρόλο που το σχετικό απόσπασμα δεν αφορά αποκλειστικά καμίνια δομικῶν υλικῶν, γνωρίζουμε ὅτι ἡ βασικὴ μορφολογικὴ διαφορὰ τους ἐγκειτο κατὰ κύριο λόγο στο μέγεθος⁸⁹, ἐνῶ δεν εἶναι ἀγνωστες οἱ περιπτώσεις που στο ἴδιο καμίνι κατασκευάζονταν ἐξίσου κέραμοι καὶ ἀγγεῖα χονδροειδοῦς κεραμικῆς⁹⁰.

Σε περιγραφή του μαρτυρίου των Τριῶν Παίδων ἀπὸ τον Θεοδώρητο Κύρου, γίνεται ἀναφορὰ στο ἀνοίγμα τροφοδοσίας τῆς ἐστίας που υπήρχε πάντοτε στη μια πλευρὰ τῆς καμίνου (*Τότε προσῆλθεν Ναβουχοδονόσορ πρὸς τὴν θύραν τῆς καμίνου τοῦ πυρὸς τῆς καιομένης*)⁹¹ καθὼς καὶ στην καύσιμη ὕλη που χρησιμοποιοῦνταν, ὄχι χωρὶς κάποια υπερβολή, προκειμένου να τονιστεῖ ἡ σφροδρότητα τῆς καύσης στο συγκεκριμένο μαρτύριο (*καίοντες τὴν κάμινον νάφθαν καὶ πίσσαν καὶ στυπεῖον καὶ κληματίδα*)⁹².

88. *Geoponica* (ἐκδ. Η. ΒΟΕΚΗ, Leipzig 1895).

89. Ἦταν συνήθως μεγαλύτεροι, ἐνῶ παρόλο που δεν λείπουν οἱ περιπτώσεις κυκλικῆς μορφῆς, προτιμοῦνταν οἱ ὀρθογώνιοι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Συμβολή, 103. Κ. Θ. ΡΑΠΤΗΣ, Κλίβανοι-κάμινοι βιοτεχνικῶν ἐργαστηρίων (4ος-14ος αι.): Θέματα παραγωγικῆς τεχνολογίας, *Πρακτικά του Β' Συνεδρίου Αρχαίας Ἑλληνικῆς Τεχνολογίας*, Αθήνα 2006, 228-236. ΡΑΠΤΗΣ, *Αρχαιολογικά τεκμήρια*, 182, 184, 189.

90. Διαχρονικὴ πρᾶκτικὴ που ἐπιβεβαιώνεται καὶ μέσω τῆς ὑπαρξῆς κοινῶν σφραγίδων στα διαφορετικὰ προϊόντα, βλ. R. J. A. WILSON, Bricks and Tiles in Roman Sicily, στο: A. MC WHIRR (ἐπιμ.), *Roman Brick and Tile. Studies in Manufacture, Distribution and Use in the Western Empire* (BAR International Series 68), London 1979, 18 (Σικελία). A. ANDERSON, *Interpreting Pottery*, Batsford 1984, 162 (Βρετανία). STEINBY, *L'organizzazione produttiva dei laterizi*, 142 (Ρώμη). Για κοινὴ παραγωγή βλ. ἐπίσης J. Y. EMPEREUR - A. MARANGOU - CH. KRITZAS, Recherches sur les amphores III, *BCH* 116 (1992), 634 (ρωμαϊκῶν χρόνων). A. VOKAER, Pottery Production and Exchange in late antique Syria (Fourth-Eighth Century A.D.). A Study of Some Imported Local Wares, στο: L. LAVAN (ἐπιμ.), *Local Economies? Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity*, Leiden - Boston 2013, 571 (2ου αι.). Για τὴ συνέχιση τῆς ἰδίας συνήθειας μέχρι τα νεότερα χρόνια βλ. HAMPE - WINTER, *Bei Töpfern und Ziegeln*, 38, 51-52, 115 (Ν. Ἰταλία).

91. Πασχάλιο Χρονικό, ἐκδ. L. DINDORF, Bonn 1832, 251.3.

92. Πασχάλιο Χρονικό, 249.18. Για τὸ εἶδος τῆς καύσιμης ὕλης με βάση ἀνασκαφικά δεδομένα, βλ. ΡΑΠΤΗΣ, *Αρχαιολογικά τεκμήρια*, 179, σημ. 62. Τους νεότερους χρόνους ὡς καύσιμη ὕλη ἀναφέρονται: HAMPE - WINTER, *Bei Töpfern und Ziegeln*, 30, 35, 105 (λιόκλαδα, πριονίδια). ΠΑΣΑΓΙΩΤΗΣ, *Κεραμίδια καὶ πιθάρια στη Μεσσηνία*, Αθήνα 1994, 18 (κλαδιά, φρύγανα).

Ωστόσο, όπως συνέβαινε μέχρι τα νεότερα χρόνια, η όπτηση κυρίως πλίνθων και σπανιότερα κεράμων, γινόταν πολύ συχνά στην ύπαιθρο, όταν οι συνθήκες το απαιτούσαν, δηλαδή η απουσία κλιβάνων και η ανάγκη άμεσης κατασκευής μεγάλων ποσοτήτων, με προϋπόθεση τη δυνατότητα εύκολης πρόσβασης σε κατάλληλο αργιλόχωμα, νερό και καύσιμη ύλη⁹³. Σημαντική μαρτυρία για την πρακτική αυτή αποτελεί ένα χωρίο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου⁹⁴. Ο συγγραφέας, περιγράφοντας την κατασκευή του κάστρου των Χαζάρων (833) στο Σάρκελ, νοτίως του Δούναβη, από τον αυτοκράτορα Θεόφιλο και τον υπεύθυνο του έργου, σπαθαροκανδιδάτο Πετρωνά, αναφέρεται στην κατασκευή καμίνων για την παραγωγή των απαραίτητων πλίνθων: *Καὶ ἐπειδὴ ὁ τόπος λίθους οὐκ εἶχεν πρὸς κτίσιν τοῦ κάστρου ἐπιτηδείους, καμίνιά τινα ποιησάμενος καὶ βήσσαλον ἐν αὐτοῖς ἐγκαύσας, μετ' αὐτῶν τὴν τοῦ κάστρου κτίσιν ἐποιήσατο ...* Η ανάγκη ταχύτατης εκτέλεσης του έργου καθιστά βέβαιη την αναφορά σε υπαίθρια καμίνια.

Η κατασκευή κεραμικών δομικών προϊόντων υπήρξε ανέκαθεν μια δύσκολη υπόθεση. Στην Παλαιά Διαθήκη η κατασκευή των πλίνθων περιγράφεται ως μια σκληρή, καταναγκαστική εργασία για τους Ιουδαίους της Αιγύπτου (*Αἰγύπτιοι τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ βία καὶ κατωδύνων αὐτῶν τὴν ζωὴν ἐν τοῖς ἔργοις τοῖς σκληροῖς, τῷ πηλῷ καὶ τῇ πλινθείᾳ καὶ πᾶσι τοῖς ἔργοις τοῖς ἐν τοῖς πεδίοις, κατὰ πάντα τὰ ἔργα*)⁹⁵. Με ανάλογους χαρακτηρισμούς αναφέρεται τόσο ο Ιωάννης Μαλάλας (*ἠνάγκαζε ποιεῖν ἐργατεῖαν καὶ πλίνθους, καὶ ἐστέναζον κοπιῶντες οἱ Ἰουδαῖοι πάντες*)⁹⁶, όσο και ο Κωνσταντίνος Μανασσής (*ἐμόχθουν, ἐτληπάθουν / ἐπλίνθουν, εἰργάζοντο, τὰς πόλεις ὠκοδόμουν*)⁹⁷. Η ίδια περιγραφή επαναλαμβάνεται με μικρές παραλλαγές και σε άλλες πηγές⁹⁸, όπου η

93. ADAM, *Roman Building*, 63, εικ.143. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Συμβολή, 100-102. Για υπαίθρια καμίνια στο Αμόριο βλ. J. WITTE, *Roman and byzantine Bricks and Tiles: 1988-2004*, στο: C. S. LIGHTFOOT – E. A. IVISON, *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure - Finds Reports and Technical Studies*, Istanbul 2012, 301 και σημ. 25 με σχετική βιβλιογραφία.

94. *De Administrando Imperio* I, 42, 35.3 (έκδ. MORAVCSIK -JENKINS, Washington 1967).

95. Έξοδος 1, 14.2. Η εν πολλοίς εσκεμμένη έμφαση στην σκληρότητα της εργασίας δεν πρέπει να απείχε πολύ από τις πραγματικές συνθήκες της εποχής.

96. Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, εκδ. THURN, 45.

97. Κωνσταντίνος Μανασσής, *Σύνοψις Χρονική* (έκδ. LAMPSIDES), 58, στ. 1009-1010.

98. Μακάριος Μακρής, *Πρὸς τοὺς σκανδαλιζομένους*, Λόγος 1, 30.3 (έκδ. A. ARGYRIOU,

πλινθεία συνοδεύεται κατά περίπτωση με τις εκφράσεις/λέξεις: *τοῖς εἰς τοῦτο καμιάτοις καταικιζόμενοι διετέλουν, τάλαιπωρεῖσθαι, μοχθεῖν καὶ τάλαιπωρεῖν, καταπονουμένοις, δαπανωμένοις, πιεζομένους, κακοπαθοῦντας*, ενδεικτικές της δύσκολης φύσης της εργασίας.

Η διαδοχή των επιμέρους κατασκευαστικών φάσεων ανιχνεύεται αδρά μέσα από τις πενιχρές αναφορές των κειμένων. Πρώτη, βασική προϋπόθεση για τη λειτουργία ενός εργαστηρίου ήταν η επιλογή του τόπου αργιοληψίας. Σε ιδιωτική επιστολή του βουαι. από την Οξύρυγχο δίδονται οδηγίες για το πού θα εξασφαλίσει κάποιος την απαραίτητη γη, καθώς η έκταση, η οποία είχε αρχικώς προταθεί στον πλινθοποιό ήταν πετρώδης και ως εκ τούτου ακατάλληλη (*ἐπειδὴ ὁ πλινθευτὴς λέγει τὸν τόπον τοῦ υἱοῦ Νιννοῦδος ὄστρακώδης καὶ μὴ πεποιημένον εἰς πλινθεῦσαι*)⁹⁹.

Ύστερα από την επιλογή της πρώτης ύλης, ακολουθεί η διαδικασία της επεξεργασίας (*Ὁ πηλὸς ἦν μὴ δαρῆ κέραμος οὐ γίνεται*¹⁰⁰). Αυτή περιλαμβάνει κατά περίπτωση και ανάλογα με το είδος του προϊόντος (κέραμος, πλίνθος), ανάμιξη της αργίλου με πρόσθετα ανόργανα ή οργανικά υλικά προκειμένου να ενισχυθεί η συνοχή και η ανθεκτικότητά της. Η χρήση του αχύρου, απαραίτητου συστατικού των, ωμών κυρίως, πλίνθων αναφέρεται με σαφήνεια σε ορισμένα πρώιμα κείμενα (5ος - 8ος), όπως στον Κύριλλο Αλεξανδρείας (*ἔμβηθι εἰς πηλὸν καὶ συμπίπτει ἐν ἀχύροις, κατακράτησον ὑπὲρ πλίνθον*)¹⁰¹, στα Σχόλια του Σιμπλίκιου στα Φυσικά του Αριστοτέλη (*ἐκ τῶν ἀνομοίων καὶ ἀπλουστέρων τῇ φύσει γίνεται καὶ εἰς ταῦτα διαιρεῖται, ὡς ὁ πλίνθος ἐκ γῆς καὶ ὕδατος καὶ ἀχύρου, εἰς ἃ διαιρεῖται*)¹⁰² ή στον Ιωάννη Δαμασκηνό (*ὡς ἐκ χοδὸς τυχὸν ἢ πλίνθος καὶ ἀχύρου καὶ ὕδατος, ὧν ἕκαστον καθ' αὐτὸ*

Macaire Makrès et la polémique contre l'Islam [Studi e Testi 314], Città del Vaticano 1986), 245: *ἀσεβέστατοι Αἰγύπτιοι ἐτυράννουν καὶ κατεδυνάστευον καὶ κατοδύνων αὐτῶν τὴν ζωὴν, ἧ φησι τὰ λόγια, «τῷ πηλῷ καὶ τῇ πλινθίᾳ καὶ πᾶσι κακοῖς».*

99. P. Oxy. 6 941.

100. Μιχαήλ Αποστόλης, *Παροιμίες*, 12, 97. 1 (E. VON LEUTSCH - F. SCHNEIDWIN, *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, Göttingen 1851 [ανατύπ. Hildesheim 1958]).

101. Κύριλλος Αλεξανδρείας, *Σχόλια* [στους 12 Προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης], τ. 2, 62.1.12 (έκδ. P. E. PUSEY, Oxford 1868).

102. *Simplicii in Aristoteles Physicorum ...*, V. 9, σ. 177.30 (έκδ. H. DIELS, Berlin 1882).

μὲν τέλειον, μέρος δὲ πρὸς τὴν πλίνθον λελόγισται)¹⁰³. Ἡ ἀνάγκη δε τῆς προμήθειας ἀχύρου στον χώρο του εργαστηρίου καταγράφεται σε ιδιωτικό συμβόλαιο του βου αι. ἀπὸ τὴν Αφροδισιάδα (καὶ τὴν χρεῖαν ἀχύρου εἰς τὸν πλινθευτικὸν τόπον)¹⁰⁴.

Το ἐπόμενο στάδιο τῆς κατασκευῆς ἦταν ἡ μορφοποίηση τῶν πλίνθων σε καλούπια, ὅπου ὁ τεχνίτης «ἐρίχνε» τὸν πηλό, ἐργασία ἡ ὁποία ἀποδίδεται στα βυζαντινά κείμενα με τὸ ρῆμα *βάλλω* καὶ τὰ παράγωγά του. Στὸ Ἐδικτο τοῦ Διοκλητιανοῦ γίνεται ἀναφορὰ σε *πλινθοβόλον κεραμέα*¹⁰⁵, σε πάπυρο τοῦ βου αι. ἀπὸ τὴν Οἰξύρυγχο ἀναφέρεται: *εἰς χρεῖαν τῆς πλίνθου βληθείσης εἰς τὸ αὐτὸ χῶμα*¹⁰⁶, ἐνῶ στον ἴδιο τρόπο κατασκευῆς παραπέμπουν καὶ οἱ φράσεις *βάλλειν πλίνθους* καὶ *βάλλοντα πλίνθους* τοῦ Ἰωάννη Μαλάλα¹⁰⁷ καὶ τοῦ βιογράφου τοῦ Νέου Συμεῶν τοῦ Στυλίτη¹⁰⁸ ἀντιστοίχως.

Τὰ καλούπια ἦταν συνήθως ξύλινα, ἀπλὰ ἢ με πάτο πλαίσια¹⁰⁹, ἐνῶ ὅπως παραδίδεται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς¹¹⁰ καὶ ἀναπαράγεται ἀργότερα ἀπὸ βυζαντινοὺς λεξικογράφους, ἡ συγκεκριμένη χρῆση τῶν καλουπιῶν εἶχε ὀδηγήσει στὴν ταύτιση τοῦ ὀνόματός τους με τὸ ἴδιο τὸ παραγόμενο προϊόν: *πλαίσιον καὶ τὸ ἐκ ξύλων τετράγωνον πῆγμα, ὃ τινες πλινθίον καλοῦσιν*¹¹¹ καὶ *πλαίσια σύμπτυκτα: τὰ τῶν ξύλων τετράγωνα, ὥσπερ πλινθία, ἐν οἷς πλινθεύουσι σύμμικτα πρὸς οὐδέν, ἀλλ' οἶον περιτὰ καὶ σοφά*¹¹². Ἐνίοτε ἦταν πολλαπλά, γιὰ ταυτόχρονη

103. Ἰω. Δαμασκηνός, *Contra Jacobitas*, 71 (L3) (ἐκδ. Β. KOTTER, τ. 4, Berlin 1981).

104. P. Vatic. Aphrod. 2. Κείμενα ρωμαϊκῶν χρόνων ἀναφέρονται ἐπίσης σε *αχυρικά τέλη*, βλ. DREXHAGE, *Bemerkungen zur Ziegelproduktion*, 271.

105. Βλ. σμμ. 31

106. P. Oxy. 18 2206 (6ος αι.).

107. Ἰω. Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 57 Λόγος Γ', 63.

108. Βίος Συμεῶν Νέου Στυλίτη, 234.4, ἐκδ. P. VAN DEN VEN, *La vie ancienne de S. Symeon Stylite le jeune (521-592)*, τ. 1, Brussels 1962, 211.

109. Γιὰ τὴν πιθανὴ χρῆση καὶ μεταλλικῶν καλουπιῶν βλ. ΘΕΟΧΑΡΙΑΟΥ, *Συμβολή*, 100, 109, σμμ. 66. R. OUSTERHOUT, *Master Builders of Byzantium*, Princeton 1999, 130.

110. *Scholia in Thucydidem*, 6, 88.6 l. 1 (ἐκδ. C. HUDE, Leipzig 1927): *πλινθεῖα, τὰ ἐν τύποις ξύλα, οἷς τὰς πλίνθους κατεσκευάζον.*

111. Φώτιος, *Λεξικόν*, λ. *πλαίσιον*, τ. 3, 234, καὶ Ζωναράς, *Λεξικόν*, 1556: *Πλινθίον. Τὸ τετράγωνον σχῆμα.*

112. Σοῦδα, 1716.1 ἀναπαράγεται παλαιότερο ἔργο, βλ. Σχόλια στους Βατράχους Ἀριστοφάνη, F. DÜBNER (ἐκδ.), *Scholia Graeca in Aristophanem*, Paris 1877 [ἀνατύπ.

μορφοποίηση περισσότερων πλίνθων¹¹³. Η ίδια διαδικασία μαρτυρείται και στο Έδικτο, μέσω της καταγραφής της αμοιβής του τεχνίτη, ο οποίος γειμίζει ένα καλούπι χωρισμένο στα τέσσερα (πλινθοβόλω κεραιμει βάλλοντι πλίνθους δ' ἐκ ποδῶν β')¹¹⁴.

Οι πηγές δεν παρέχουν ειδικότερες αναφορές στις εκάστοτε διαστάσεις των παραγόμενων προϊόντων, οι οποίες εποίκιλαν ανάλογα με το κτίσμα προορισμού¹¹⁵. Σε κείμενο των μέσων του 7ου αι. από την Ερμούπολη αναφέρεται κάποιος διοικητής της περιοχής με το όνομα Ιωάννης Σενούθιος να δίνει οδηγίες για την κατασκευή πλίνθων, οι οποίες έπρεπε να έχουν τις ίδιες απαρεγκλίτως διαστάσεις (ἰδοὺ ἐν πλινθάριν ἐπέψαμεν τῇ ὑμετέρα περιβλέπτω φιλία ἵνα ἐπιτρέψη καὶ πρὸς αὐτὸ ποιήσουσιν ἕξ ὅμοια καὶ πρὸς τὸ μήκος καὶ πρὸς τὸ πάχος καὶ τὸ πλάτος

Hildesheim 1969], 800 (1-2) & 1778.1: Πλινθωτὸν δὲ ἢ πλινθία λέγεται, ὅταν ἐν τετραγώνῳ σχήματι ταυτὸ τοῦτο πράξη.

113. ADAM, *Roman Building*, 61, εικ. 139. Τη μορφή αυτή διατήρησαν μέχρι τους νεότερους χρόνους: HAMPE-WINTER, *Bei Töpfern und Ziegeln*, πίν. 14, 43 (διπλό πλαίσιο από την Ιταλία), πίν. 58 (τετραπλό από την Κύπρο). Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Παραδοσιακά αγγειοπλαστεία της Θάσου*, Αθήνα 1999, 73 (τριπλό). Ι. ΙΟΝΑΣ, *Traditional Pottery and Potters in Cyprus. The Disappearance of an Ancient Craft Industry in the 19th and 20th centuries* (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 6), Aldershot - Burlington 2000, 90, εικ. 2.94 (τριπλό).

114. ΕΔΙΚΤΟΝ 7.15-16, σ. 119. Πρβλ. V. VELKOV, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials)*, Amsterdam 1977, 160 όπου ερμηνεύει το «ἐκ ποδῶν β'» ως βάρους δυο ποδῶν. Ωστόσο το πόδι ήταν γνωστή μονάδα μήκους. Εάν δεχθούμε ότι 1 βυζαντινό πόδι ήταν ίσο με 31,23 εκ. (E. SCHILBACH, *Byzantinische Metrologie*, München 1970, 13, 31) φαίνεται ότι σε κάθε καλούπι κατασκευάζονταν 4 ορθογώνιες πλίνθοι, ἑκαστη πλάτους 0,156μ. Βλ. και GERDING, *Later, laterculus*, 15.

115. Για τους ρωμαϊκούς χρόνους βλ. DREXHAGE, *Bemerkungen zur Ziegelproduktion*, 267. Γενικά για τις διαστάσεις των βυζαντινών πλίνθων βλ. OUSTERHOUT, *Master Builders*, 131-132. Για το θέμα της κατασκευής πλίνθων με βάση το εκάστοτε κτίσμα πρβλ. την επισήμανση πως για την ανέγερση του βυζαντινού λουτρού στην άνω πόλη Θεσσαλονίκης έγινε ειδική παραγγελία πλίνθων σε τρία διαφορετικά μεγέθη βλ. Σ. Ρ. ΤΡΥΦΙΑΝΗ-ΟΜΗΡΟΥ, *Το βυζαντινό λουτρό της οδού Θεοτοκοπούλου στην άνω πόλη της Θεσσαλονίκης, Αρχαιολογικό Έργο Μακεδονίας και Θράκης* [στο εξής: AEMΘ], 10B, 1996, 591. Για την εξέλιξη της μορφής/διαστάσεων πλίνθων στην Σερβία βλ. την ειδική μελέτη του M. JEREMIC, *L'évolution du format des briques sur le territoire de la Serbie, de l'Antiquité au Moyen Âge*, *MEFR* 109, 1997, 7-20. Απουσιάζουν αντίστοιχες μελέτες για άλλες περιοχές.

ἀπαρράλλακτως)¹¹⁶, ενώ σε κάπως παλαιότερο συμβόλαιο από την ίδια πόλη για την παραγωγή οπτών πλίνθων, αναφέρεται απλώς ότι πρέπει να γίνουν τετράγωνες (ἐν κεφαλαίῳ λόγον τῶν πλίνθων... τετραγώνων)¹¹⁷.

Ύστερα από τη μορφοποίησή τους, πλίνθοι και κέραμοι αφήνονταν να στεγνώσουν στο ύπαιθρο για αρκετό χρόνο, πριν από την όπτηση στο καμίνι (ἐνδεῖσθαι εἰπούσης, τοῦτο δὲ μόνον εὔχεσθαι, ὅπως αἰθρία τε ἐπιμείνη καὶ λαμπρὸς ὁ ἥλιος, ἵνα ξηρανθῇ ὁ κέραμος)¹¹⁸. Στη συνέχεια τοποθετούνταν στον κλίβανο ἢ στοιβάζονταν σε μεγάλους σωρούς για να ψηθούν στο ύπαιθρο (στοιβάσαι καὶ ὑποκαύσαι τὴν ὀπτόπλινθον¹¹⁹, πλινθεύσωμεν πλίνθους καὶ ὀπτήσωμεν αὐτὰς πυρὶ¹²⁰). Η γνώση των δυσκολιών της όπτησης και η επιθυμία επιτυχούς περαίωσής της αντικατοπτρίζεται στην ύπαρξη σχετικής ευχής (ἀκολουθίαι εἰς τὴν κάμινον)¹²¹.

Την πιο άμεση αναφορά στην κατασκευή πλίνθων παρέχει το κείμενο της Διήγησης περί της οικοδόμησης του ναού της Αγ. Σοφίας (8ος-/9ος αι.), όπου περιγράφεται πως για την ανέγερση του ναού έγινε ειδική παραγγελία από τη Ρόδο, εξαιτίας του ιδιαίτερου πηλού της περιοχής που τις καθιστούσε ιδανικές για τη θολοδομία¹²² (ἀπέστειλε δὲ ὁ βασιλεὺς Τρώϊλον κουβικουλάριον καὶ Θεόδωρον ἔπαρχον καὶ Βασιλίδην κυναίστορα ἐν τῇ Ρόδῳ νήσῳ καὶ ἔκαμνον ἐκεῖ μετὰ τῆς πηλοῦ βήσαλα

116. CPR. 30 2.

117. P. Strasb. Gr. 7 677 (6ος).

118. Αἰσωπος, *Μύθοι*, αρ. 96 (παραλλαγή Ι), σειρά 10 και αρ. 96 (παραλλαγή ΙΙΙ): εὔχου δ' αἰθρίαν ἡμῖν ἢ ἡλίους γίνεσθαι θερμότερους, ὡς ἂν θάττον αἱ κέραμοι ψύχοντο (ἐκδ. Α. HAUSRATH – H. HUNGER, *Corpus Fabularum Aesopiarum*, Leipzig 1970). Στη διαδικασία της πρώτης ξήρανσης κεραμικών προϊόντων στον ἥλιο παραπέμπει και το παρακάτω απόσπασμα του Αγαθαρχίδου που μνημονεύει ο Φώτιος: πλινθίδας παραμήκεις διαπλάσαντες πάλιν εἰς τὸν ἥλιον τιθέασιν ὧν ξηρασίαν λαβουσῶν ... (ΦΩΤΙΟΣ, *Βιβλιοθήκη*, κῶδ. 250, ἔκδ. R. HENRY, *Photius Bibliothèque*, τ. VII, Paris 1974, 158).

119. P. Oxy. 55 3811 (3ος). Ἴσως και ο Stud. Pal. 8 1023 (4ος/5ος): ὑπὲρ στοιβάσεως πλίνθου μυριάδων τριῶν.

120. *Γένεσις*, 11:3.3

121. I. GOAR, *Εὐχολόγιον, sive Rituale Graecorum complectens Ritus et Ordines juxta usum Orientalis Ecclesiae*, Paris 1647 [Venetiae 1730²], 570: *Officium ad fornacem benedicendam*.

122. ΟΡΑΝΑΝΟΣ, *Τὰ ὑλικά δομῆς*, 73. BARDILL, *Brickstamps*, 4: δεν έχει αποδειχθεί μέσω αναλύσεων ότι οι πλίνθοι του θόλου είναι ελαφρύτερες.

ισόσταθμα καὶ ἰσόμηκα παμμεγέθη σφραγίζοντα οὕτως «ὁ θεὸς ἐν μέσῳ αὐτῆς καὶ οὐ σαλευθήσεται¹²³ βοηθήσει αὐτὴ ὁ θεὸς τὸ πρὸς πρῶτῳ πρῶτῳ. Καὶ διαμετροῦντες αὐτῶν τὴν ποσότητα ἀπέστελλον τῷ βασιλεῖ. Ὁ δὲ σταθμὸς τῶν δώδεκα βησάλων ἐκείνων ἡμετέρων βησάλων ἐστὶ σταθμὸς ἐνὸς διὰ τὸ εἶναι τὴν πηλὸν ἐκείνην ἑλαφρὰν πάνυ καὶ σπογγοειδῆ καὶ κοῦφον καὶ λευκόχροιον. Διὸ ὁ λόγος ἰδιωτικὸς ἐμφέρεται ὅτι κισσηρίου ἐστὶν ὁ τροῦλος ἀλλ' οὐκ ἐστὶν μὲν, ἑλαφρὸν δὲ ὑπάρχει¹²⁴.

Στο σχετικό απόσπασμα γίνεται επίσης μνεία στην πρακτική του σφραγίσματος των οικοδομικών προϊόντων¹²⁵, για την οποία τα κείμενα δεν δίδουν καμία άλλη πληροφορία, παρόλο που αυτή συνεχίστηκε αδιαλείπτως ἕως τον 7ο αἰώνα. Αργότερα και μέχρι τον 11ο-12ο αι., εφαρμόστηκε λιγότερο συστηματικά, κυρίως στις περιοχές της Βόρειας Βαλκανικής, του Κιέβου και της Κριμαίας¹²⁶. Απλή μόνον νύξη απαντά στον Ιωάννη Λυδό, στον οποίο φαίνεται πως ήταν γνωστή η ύπαρξη των παλαιότερων, ρωμαϊκών πλίνθων που ἔφεραν σφραγίδες με ονόματα ἰδιωτῶν ἢ λεγεῶνων (Ἡ παρ' Ἑλλησιν ὅπτη πλίνθος λατέρκουλον παρὰ

123. Η φράση «+ ὁ Θεός ἐν μέσῳ αὐτῆς καί) οὐ σαλευθήσεται» απαντά χαραγμένη σε πλίνθο που βρίσκεται στο αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης, βλ. G. DAGRON, *Constantinople imaginaire: Études sur le recueil des Patria* [Bibliothèque Byzantine 8], Paris 1984, 203, 237, σημ. 114, πίν. IV. Πρβλ. BARDILL, *Brickstamps*, 4, σημ. 13.

124. *Διήγησις*, 14. 1-11.28. Η ίδια μαρτυρία εμφανίζεται στην περιγραφή του Κωδινού, (Κωδινός, 140 κ.εξ. [BEKKER, Bonn 1839]), καθώς και στον υπ' αρ. 76 χειρόγραφο κώδικα της μονής Καρακάλου (*Ιστορία Ἀρχαιοτάτη περὶ οἰκοδομῆς τῆς Ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης Ἐκκλησίας, Γρηγόριος Παλαμάς*, ἔτος ΙΣΤ', τεύχ. 192, Ιανουάριος, Θεσσαλονίκη 1932).

125. Α. ΜΑΛΕΤΣΚΟΣ, Ἡ ἔννοια τῶν ἐνεπιγράφων βυζαντινῶν πλίνθων, *Πεπραγμένα Ἐθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης*, τ. Α', Αθήνα 1955, 264 και 265-268 όπου και περιγράφεται η σχέση των ὀρων βήσαλα και βάρα (ενσφράγιστα βήσαλα με εξαγιαστικά σημεία), ὅπως εμφανίζονται σε διάφορες εκκλησιαστικές κυρίως πηγές.

126. BARDILL, *Brickstamps*, 39-42, 102, 121. ΓΕΡΟΥΛΜΟΥ, *Σφραγίσματα*, 125-152, 217-285. Διαφορετικά διαμορφώνεται η κατάσταση στη μεσαιωνική Ιταλία, όπου η πρακτική δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ πλήρως, βλ. D. MANACORDA, I diversi significati dei bolli laterizi. Appunti e riflessioni, στο: P. BOUCHERON - H. BROISE - Y. THÉBERT (επιμ.), *La brique antique et médiévale: production et commercialisation d'un matériau*, Actes du colloque international organisé par le Centre d'Histoire Urbaine de l'École Normale de Fontenay, Saint Claude et l'École Française de Rome, 1995 (École Française de Rome 2000), 149-150. FIORILLA, *Bolli e iscrizioni*, 321-415 (παραδείγματα από 7ο ἕως 11ο αι. και παρατηρήσεις αναφορικά με την οργάνωση των εργαστηρίων της εποχής).

Ῥωμαίοις λέγεται. ἦν δὲ πλίνθος δημοσία, ἐφ' οὗ τὰ τε τῶν βουλευτῶν καὶ τὰ τῶν στρατευμάτων ὀνόματα ἀπεγράφετο)¹²⁷.

Αρκετές πληροφορίες για το κόστος κατασκευής πλίνθων στην Αίγυπτο των πρώτων βυζαντινών χρόνων, αλλά και για εκείνο της μεταφοράς τους στον χώρο του εργοταξίου, αλιεύονται μέσα από τους καταλόγους υλικών και τις αποδείξεις επί οικοδομικών εργασιών που διασώθηκαν. Παρόλο που δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τις αντίστοιχες τιμές σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, οι πληροφορίες των παπύρων, συγκρινόμενες με εκείνες άλλων προϊόντων, είναι ενδεικτικές για μια γενική εικόνα της εκτιμώμενης αξίας τους, την εποχή κατασκευής τους. Για παράδειγμα, στην Αντινόη του 4ου αι. οι εκατόν εξήντα πλίνθοι στοίχιζαν δεκαπέντε τάλαντα, δηλαδή περίπου ένα δέκατο η πλίνθος, η οποία ωστόσο δεν διευκρινίζεται αν είναι οπτή ή όχι (τω Κοῦρι πλίνθους ρξ' (τάλαντα) ιε')¹²⁸. Δυο αιώνες αργότερα στην ίδια περιοχή, η κατασκευή δυο χιλιάδων οπτοπλίνθων αντιστοιχούσε σε τρία νομίσματα (ὕπερ τιμῆς ὀπτοπλίνθων μυριάδων β' νομισμάτια γ')¹²⁹, την εποχή που για 400 αμφορείς καταβαλόταν ένα νόμισμα, αμοιβή που θεωρούνταν ήδη πολύ χαμηλή¹³⁰.

Το κείμενο της Διήγησης που προαναφέρθηκε¹³¹, καθώς και εκείνα ορισμένων παπύρων¹³², παρέχουν επίσης σημαντικές μαρτυρίες για τον τρόπο μεταφοράς των οικοδομικών προϊόντων από τον τόπο παραγωγής τους στο εργοτάξιο, είτε μέσω υδάτινων οδών (ποταμών¹³³, θαλασσών),

127. Βλ. σημ. 7.

128. P. Ant. 1 46.

129. Stud. Pal. 10 259. Ως νόμισμα νοείται το χρυσό νόμισμα (λατ. *solidus*), που αποτέλεσε τη βάση του ύστερου ρωμαϊκού και βυζαντινού νομισματικού συστήματος, βλ. ODB III, 1490 (Ph. GRIERSON).

130. Ph. MAYERSON, The Economic Status of Potters in P. Oxy. L 3595-3597 και XVI 1911, 1913, *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 37 (2000), 100: οι αγγειοπλάστες κατατάσσονται στο χαμηλότερο κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο.

131. Βλ. σημ. 124.

132. CPR 8 22 (4ος αι.). P. Iand. 2 12 (4ος αι.). Stud. Pal. 20 211 (5ος/6ος αι.): SB 20 14218 (6ος αι.). P. Cair. Masp. 2 67138 (6ος αι.). Stud. Pal. 8 1032 (7ος αι.). PSI 7 809 (8ος αι.).

133. Π.χ. ο CPR 30 5. Το γεγονός επιβεβαιώνεται από την πληθώρα των ναυαγίων, το φορτίο των οποίων αποτελούνταν αποκλειστικά ή μη από οικοδομικά προϊόντα βλ. P. MILLS, *The Ancient Mediterranean Trade in Ceramic Building Materials: A Case Study in Carthage and Beirut*, Oxford 2013, 7-8, πίν. 1.1. M. BONIFAY, *Africa: patterns of*

είτε με τη βοήθεια ζώων, το κόστος των οποίων υπολογιζόταν αναλυτικά κατά περίπτωση¹³⁴.

ε. Οι τεχνίτες

Οι άμεσες αναφορές των ιστορικών και αγιολογικών κειμένων σε κεραμοποιούς είναι ελάχιστες. Στον Θεοφάνη παραδίδεται ότι μεταξύ των τεχνιτών που μεταφέρθηκαν από τον Κωνσταντίνο Ε΄ στην πρωτεύουσα, υπήρξαν διακόσιοι κεραμοποιοί από τη Θράκη (ἐξ αὐτῆς δὲ τῆς Θράκης ὀπέρας ε΄ καὶ κεραμοποιούς σ΄)¹³⁵, ενώ η μοναδική μαρτυρία που έχουμε μέσα από τους Βίους των Αγίων για το συγκεκριμένο επάγγελμα, προέρχεται από τον Βίο του Νέου Συμεών του Στυλῆτη, όπου αναφέρεται κάτοικος της Κιλικίας να εργάζεται ως πλινθοποιός κοντά στο μοναστήρι του αγίου, στα περὶ χώρα της Αντιόχειας (κατὰ τὴν ὁδὸν εὗρεθῆναι ἄνθρωπον ἀπὸ Κιλικίας βάλλοντα πλίνθους)¹³⁶.

Από την άλλη μεριά ωστόσο, οι ιδιωτικές επιστολές και οι συμβολαιογραφικές πράξεις των παπύρων, αλλά και οι σφραγίδες και τα χαράγματα που έχουν βρεθεί σε κεράμους και πλίνθους, μας επιτρέπουν να γνωρίσουμε καλύτερα τους κατασκευαστές των πλίνθων, μαθαίνοντας τα μικρά τους ονόματα, εκείνα των γονέων τους ή τον τόπο καταγωγής τους.

Consumption in Coastal regions versus inland regions. The ceramic evidence (300-700), στο: L. LAVAN (επιμ.), *Local Economies*, 551.

134. SB 20 14218 (5ος/6ος αι.): παρασκευάσω τοὺς καμηλίτας ἐνεγκεῖν τὰ ὀμόπλινθα ἀνεμποδίστως. Stud. Pal. 20 211 (5ος/6ος αι.): ὑπὲρ καμηλίων πλινθοφόρων π' νομισμάτια ε΄ καὶ ὑπὲρ ναύλου καμηλίων ξα' νομισμάτια β' κεράτια ιγ'.

135. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 440, 17-22. Το κείμενο αναφέρει και οστρακάρους. Κατά τον OUSTERHOUT, *Master Builders*, 129 ταυτίζονται με πλινθοποιούς, πιθανότερο όμως είναι ότι πρόκειται για πιο εξειδικευμένους τεχνίτες που κατασκεύαζαν τις υδατοστεγείς επιφάνειες δεξαμενών υδραγωγείων με οστρακα και υδραυλικό κονίαμα, βλ. K. MENTZOU, *Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς πρωίμου βυζαντινῆς περιόδου*, Αθήνα 1975, 93. Για το ίδιο D. PAPANICOLA-BAKIRTZI, *Ceramics in Late Antique Thessaloniki*, στο: L. NASRALLAH – CH. BAKIRTZIS – S. J. FRIESEN, (επιμ.), *From Roman to Early Christian Thessalonike* (Harvard Theological Studies 64), Cambridge Mass. 2010, 269, σημ. 17.

136. Βίος Συμεών Στυλῆτη του Νέου, 234.4 (βλ. σημ. 107). H. J. MAGOULIAS, *Trades and Crafts in the sixth and seventh centuries as viewed in the Lives of the Saints*, *Bsl* 37 (1976), 16.

Εκτός από τη σπάνια συγκυρία να παραδίδονται όλες αυτές οι πληροφορίες μαζί (*Αὐρήλιος Ὀννώφρις πλινθευτῆς υἱὸς Μακαρίου μητρὸς Ταβῆς ἀπὸ τῆς αὐτῆς πόλεως*¹³⁷), στις περισσότερες περιπτώσεις γνωρίζουμε μόνον το όνομα και σπανιότερα το πατρώνυμο¹³⁸ και τον τόπο καταγωγῆς του εκάστοτε τεχνίτη¹³⁹. Στους αιγυπτιακούς παπύρους από τον 5ο έως τον 8ο αι. οι πλινθοποιοί έχουν ονόματα αρχαιοελληνικά (*Ἄρης, Πτολεμαῖος*), χριστιανικά (*Ἰωάννης, Πέτρος*)¹⁴⁰, Αιγυπτιακά (*Πατέριμουθις ἢ Παθέριμουθις, Βούσιρης και Θύνης, Οὐναφλις & Αδραάς*)¹⁴¹ ἢ μεικτά με ρωμαϊκό *gentilicium* (*Αυρήλιος Μηνάς, Αυρήλιος Ὀννώφρις*)¹⁴², ενδεικτικά του εθνοτικού και θρησκευτικού πλουραλισμού της Αιγύπτου των πρωτοβυζαντινών χρόνων¹⁴³. Κατά τον ίδιο τρόπο ένα πλήθος ονομάτων αποκαλύπτεται μέσα από τα σφραγίσματα πλίνθων της Κωνσταντινούπολης και άλλων περιοχών, όπου ανάλογο υλικό έχει βρεθεί σε σημαντικά μικρότερη έκταση¹⁴⁴.

Παράλληλα, προσωπογραφικά στοιχεία αλλά και πληροφορίες για τη θρησκευτική πίστη, τις πεποιθήσεις και τις συνήθειες των τεχνιτών προκύπτουν μέσα από ποικίλα, προ της όπτησης, χαράγματα επί πλίνθων ἢ κεράμων που διασώζουν αντιστοιχῶς: ονόματα¹⁴⁵, παρακλήσεις¹⁴⁶,

137. SB 6 956, Οξύρυγχος.

138. P. Cair. Masp. 2 67178 (6ος αι.): *Ἰωάννης Βίκτορος... πλινθευτῆς*.

139. Stud. Pal. 20 209: *Αὐρήλιος Μηνάς υἱὸς Ἄλλι πλινθουργὸς ἀπὸ τῆς αὐτῆς πόλεως* (Αρσινόης).

140. Stud. Pal. 10 244, SB 16 12849, P. Oxy. 16 1913, P. Hamb. 3 216, P. Eirene 215.

141. P. Oxy. 20 2285, P. Oxy. 18 2206, Stud. Pal. 10 244, Stud. Pal. 10 153.

142. Stud. Pal. 20 209. Ειδικότερα για την εμφάνιση του ονόματος Aurelius ως ρωμαϊκό *gentilicium* που παρέμεινε στη Αίγυπτο μετά τον 4ο αι. και χαρακτηρίζει άτομα χαμηλότερης κοινωνικής τάξης (γεωργούς, τεχνίτες) βλ. τις δημοσιεύσεις του J. G. KEENAN, *The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt*, ZPE 11 (1973), 33-63 και ZPE 13 (1974), 283-304. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *An Afterthought on the Names Flavius and Aurelius*, ZPE 53 (1983), 245-250.

143. Για το θέμα βλ. Α. ΠΑΡΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (επιμ.), *The Multilingual Experience in Egypt, from the Ptolemies to the Abbasids*, Farnham-Burlington 2010, 13.

144. BARDIL, *Brickstamps*. ΓΕΡΟΛΥΜΟΥ, *Σφραγίσματα*, 100-114, 117-122.

145. Δ. ΤΑΒΛΑΚΗΣ-Δ. ΜΠΙΤΖΙΚΟΠΟΥΛΟΣ-Β. ΜΑΛΛΑΛΑΚΗΣ, *Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών στην Αγ. Βαρβάρα Χαλκιδικής*, AEMΘ 17, 2003, 398, εικ. 11 (*Ζωτικός Κηλήτης*).

146. Ε. ΜΑΡΚΗ, *Ανασκαφές Βυζαντινής Πύδνας*, AEMΘ 2, 1988, 197, εικ. 8β (επισκοπή

εκφράσεις υπέρ πολιτικών παρατάξεων¹⁴⁷, αλλά και παιχνίδια για τις ώρες ανάπαυλας¹⁴⁸. Ενδεικτική είναι η αγωνία του τεχνίτη για τη σωστή όπτηση και κατά συνέπεια την αποφυγή ύπαρξης κακοψημένων προϊόντων που ίσως παρέμεναν αδιάθετα, όπως διαφαίνεται σε παρακλητική επιγραφή εγγάρακτης πλίνθου από τη Βάρνα (*Κύριε βοήθη τῇ καμίνῳ ΕΦ*)¹⁴⁹.

Προκειμένου να εξασφαλίξεται καλύτερος έλεγχος της παραγωγής, οι τεχνίτες σημείωναν ενίοτε τα ονόματα των παραγγελιοδοτών και τις αντίστοιχες ποσότητες¹⁵⁰. Για τη διασφάλιση της εκάστοτε συμφωνίας συνάπτονταν ανάλογα συμβόλαια, όπως εκείνο δυο πλινθοποιών, πατέρα

Κίτρος: *Κύριε βοήθει Γεώργιον αμαρτωλόν*). ΤΑΒΑΑΚΗΣ – ΜΠΙΤΖΙΚΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΑΛΛΑΔΑΚΗΣ, *Ανασκαφή*, 395 (βασιλική I: *Κ(ύριε) Βοήθη*). ΓΕΡΟΥΛΜΟΥ, *Σφραγίσματα*, 302-303, πίν. 13 (Νικόπολη: *Κ(ύρι)ε [βοή]/θη/ τ[ῷ] δο[ύ]/λω σ[ου] Ἄθ[η]/ανα[σίω]*). Για παραδείγματα εκτός ελλαδικού χώρου βλ. ενδεικτικά: D. FEISSEL *Recueil des Inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, BCH Suppl. VIII (École Française d' Athènes), Paris 1983, 233, αρ. 278 (Στόβοι: *Θεέ, ἐλέησον/ Χριστέ, [ἐλέησον]*), 235, αρ. 284 (Βάργαλα: *Χριστέ βοήθησον Μουσωνίου*). I. V. BESEVLIEV, *Spätgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin 1964, 27, αρ. 38 (*Vivat qui te fecit, in Deo*), αρ. 43. A. G. POULTER, *Nicopolis ad Istrum: A Roman, Late Roman and Early Byzantine City. Excavations 1985-1992* (Journal of Roman Studies Monograph 8), London 1995, 317-318, αρ. 5 (*Domin[...]/ Adiuua[...]/Fecit nob[is]/senper [...]/ pen[...]*). ΚΙΟΥΡΤΖΙΑΝ, *Enepigrafos plinthos*, 392-393, αρ.1 (Κων/πολη: *Κ(ύ)ρ(ι)ε φωήθη των δοῦλων σου Ἡοάνη τό(ν) ἀργών τῷ στόμ<α>, πά(ν)τα το(ῦ) Δορκαρήο(ν) ὡ ἀδελφῶς*).

147. Πλίνθος Νέας Αγχιάλου με την επιγραφή «*Νηκᾶ ἡ τύχη Πρασίνων τῶν ὀρθοδόξων*», η οποία αποδίδεται είτε σε τεχνίτη που προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη (Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, *Ανασκαφαί Νέας Αγχιάλου*, ΠΑΕ 1969, 21, πίν.23^α), είτε είναι ντόπιος, υποστηρικτής της συγκεκριμένης παρατάξης (Α. CAMERON, *Porphyrius the Charioteer*, Oxford 1973, 276. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Circus Factions*, Oxford 1976, 149). Για το ίδιο ΚΙΟΥΡΤΖΙΑΝ, *Enepigrafos plinthos*, 398.

148. J. WITTE, *Toys, Game pieces, and Boards: 1988-2005* στο: C. S. LIGHTFOOT – E. A. IVISON, *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure - Finds Reports and Technical Studies*, Istanbul 2012, 281-288, πίν. 9/11-9/25.

149. BESEVLIEV, *Inschriften aus Bulgarien*, 98, αρ. 146, πίν. 52. SEG 55 (2002), 816. ΚΙΟΥΡΤΖΙΑΝ, *Enepigrafos plinthos*, 393-394, αρ. 2: τα γράμματα ΕΦ έχουν ερμηνευτεί ως αρχικά ονόματος ιδιοκτήτη καμινιού (π.χ. Εφροσύνου) ή ως αναγραφή ποσότητας προϊόντων (ήτοι 5.500).

150. FIORILLA, *Bolli e iscrizioni*, 357-360, 2.2, πίν. IX, εικ.18: πλήληνη πλάκα του 8ου/9ου αι. από το Bergamo, όπου οι παραγγελίες σημειώνονταν δίπλα στα ονόματα ως γραμμές που αντιστοιχούσαν σε δεκάδες ή εκατοντάδες προϊόντων.

και υιού, για την κατασκευή δεκαέξι χιλιάδων πλίνθων, εργασία για την οποία έλαβαν ως προκαταβολή ένα νόμισμα¹⁵¹.

Σύμφωνα με το Έδικτο του Διοκλητιανού, η ημερήσια αμοιβή των πλινθοκεραμοποιών ήταν πολύ χαμηλή και ισοδυναμούσε με δυο δηνάρια¹⁵². Θεωρούνταν μη εξειδικευμένη εργασία που αμοιβόταν με το κατώτατο ημερομίσθιο, όπως πιθανότατα παρέμεινε και αργότερα¹⁵³. Αμοιβές τεχνιτών καταγράφονται σε αρκετούς αιγυπτιακούς παπύρους και σχετίζονται συχνότερα με την κατασκευή πλίνθων¹⁵⁴ και πολύ σπάνια με εκείνη των κεράμων¹⁵⁵, αφού οι τελευταίοι δεν αποτελούσαν βασικό υλικό της τοπικής αρχιτεκτονικής.

Σε κατάστοιχο εργασιών του 7ου αι. η αμοιβή των πλινθουργών για κάποιο συγκεκριμένο έργο ήταν τρία νομίσματα και των κουφοκεραμοουργών, δηλαδή των αγγειοπλαστών, έξι, χωρίς ωστόσο να αναφέρεται το μέγεθος της εργασίας εκάστου, (ποσότητα αντικειμένων, ημέρες εργασίας): *λόγος τοῦ ὀπτίωνος καὶ Καλικίου νομίσματα ἰ ὑπὲρ δοθέντος τῶν πλινθουργῶν νομίσματα γ' καὶ δοθέντος τῶν*

151. P. Heid. Gr. 5 346 (6ος): *Ἰωσήφης καὶ ὁ τούτου υἱὸς εἰς [---] μυριάδων δεκαεξὶ ἀπὸ συμφώνων οὕτως [---] δεξασθαι παρὰ τῆς ὑμετέρας ἐνδοξότητος [---] πλινθεῖν τῶν αὐτῶν μυριάδων δεκαεξὶ ὑπὲρ [---] ἐγγυᾶσθαι δὲ καὶ ἀναδεδέχθαι τοὺς προειρημένους... ἐργασομένους καὶ ἀποπληροῦντας τὴν [---] πλίνθου, ἰδίῳ μου κινδύνῳ καὶ τῆς ἐμῆς [---] τῆς ὑμετέρας μεγαλοπρεπείας κατὰ τρεῖς[---] ἐπαγομένων τῆς παρούσης ὀγδόης ἰνδικτίονος [---] παρὰ τοῦ ὑμετέρου μεγέθους λόγω προχρείας τῆς αὐτῆς ἐργασίας [---] ἐν νόμισμα εἰς τὸν ἐμὸν λόγον, καὶ τὸ ἄλλο ἔν.*

152. ΕΔΙΚΤΟΝ, 119. 7. 15-16: *πλινθοβόλῳ κεραιεὶ βάλλοντι πλίνθους δ' ἐκ ποδῶν β' ἕκαστον ἑαυτῷ παρέχοντι τὸν πηλόν, τρεφομένῳ ἡμερήσια κ. β' & πλινθοβόλῳ εἰς πλίνθους ἢ παρέχοντος ἑαυτῷ τὸν πηλόν, τρεφομένῳ ἡμερήσια κ. β'.* Σε αντίθεση με την αμοιβή ενός λιθουργού ή ενός μαρμαράριου που ελάμβανε αντιστοίχως 50 ή 60 δηνάρια ημερησίως (ΕΔΙΚΤΟΝ, 119. 7. 2,5).

153. S. COSTA, *The Late Antique Economy: ceramics and trade*, στο: L. LAVAN (επιμ.), *Local Economies?*, 116 (στο ίδιο δίδεται συγκεντρωμένη και βασική βιβλιογραφία για το θέμα των δομικών προϊόντων ανά περιοχή). Για τους κατασκευαστές των κεράμων δεν υπάρχει αναφορά στο Έδικτον, αλλά η αμοιβή τους δεν θα διέφερε κατά πολύ.

154. P. Ant. 146 & Stud.Pal. 20 230 (4ος αι.). P. Merton 1 44 (5ος αι.). P. Wash. Univ. 1 28 (5ος αι./6ος αι.). P. Oxy. 19 2243a, P. Oxy. 55 3804 & 3805, P. Oxy. 16 1912, 1913, PSI 7 809, BP 495, VBP 4 95, Stud.Pal. 10 259 (6ος αι.). P. Oxy. 16 1910 (6ος /7ος αι.). Stud. Pal. 20 209 (7ος αι.). SB 20 14246 (7ος αι./8ος αι.).

155. P. Vat. Aphrod. 2 (6ος αι.).

κουφοκεραμουργών νομίσματα ς¹⁵⁶. Δεν έλειπαν οι περιπτώσεις που η αμοιβή των εκάστοτε συνεργείων καθυστερούσε σημαντικά, όπως φαίνεται σε απόδειξη πληρωμής εργασιών πλινθοποιών και κτιστών από τον προνοητή του χωριού Αμμώνιο για εκτελεσθείσες εργασίες τεσσάρων ετών¹⁵⁷.

Ενδεικτική είναι η συχνή αμοιβή των τεχνιτών σε είδος¹⁵⁸, η οποία σε κάποιες περιπτώσεις περιελάμβανε την ημερήσια κάλυψη της διατροφής των βοηθών του πλινθοποιού, όπως παραδίδεται σε πάπυρο του 586 από την Οξύρυγχο, όπου για εργασία δυο ημερών δόθηκαν 48 λίτρα άρτου¹⁵⁹.

156. P. Lond. 1 113 8 b (S. 220). Για την οριζόντια εξειδίκευση των κεραμίων όπως διακρίνεται μέσα από τα κείμενα των παπύρων βλ. A. W. MEES, *Organisationsformen römischer Töpfer-Manufakturen am Beispiel von Arezzo und Rheinzabern. Unter Berücksichtigung von Papyri, Inschriften und Rechtsquellen* [Monographien des RGZM, Band 52], Mainz 2002, I, 234: *κουφοκεραμείς, λεπτοκεραμείς, πλινθουργός, κατασκευαστής αμφορέων και λεπτής κεραμικής* (P.Apoll. 75, β'μισό 7ου αι.). Για εντολή πληρωμής βλ. P. Dub. 19 (8ου αι.): *Ἡρακλᾶ τραπεζίτει δὸς Ἡρακλήω ἀπὸ Σενοκώμεως ἀντεστα() διὰ Παήσιος εἰς λόγον πλάσεως πλίνθου πρὸς κτηματι Ἀγαθείνου δραχμῆς διακοσίας. Γίνονται δραχμαὶ σ'...ἔτους ἰ' Ἐπεὶ φιβ'.*

157. P. Oxy. 16 2007 (6ου αι.): *ἐγὼ Ἀπολλῶ Παθῶνι καὶ Ἀβραμίου Φοιβαμίων καὶ Ἀνουπ ἔσχον παρὰ Ἀμμωνίου προνοητοῦ Θαήσιος ὑπὲρ πλειθεντου καὶ οἰκοδομου ὑπὲρ πέμπτης ἰνδικτίονος ἕως ἐγδόςης ἰνδικτίονος, τουτέστιν καθ' ἕκαστον ἐνεαιυτὸν σίτου ἀρτάβας τρια καὶ χρυσοῦ νομισματια ἐν παρὰ κερᾶτια τεσσαρες ἡμισυ εἰδειωτικῶ ζυγῶ νομιτογωμενον, γίνονται σίτου ἀρτάβαι γ' νομισμάτιον ἀ' παρὰ δ' ἰδιωτικῶ. ἐγράφι μὴν Ἐπειφ ἰνδικτίονος ἠ' ὑπὲρ ε' καὶ ς' καὶ ζ' καὶ ἠ' ἰνδικτιόνων πλήρες. δι' ἐμοῦ Ἀπολλῶ, ἔγραψα ὑπὲρ αὐτοῦ ἀγραμάτου ὄντος. Για ἀπό κοινού ἀνάληψη παραγγελιών πλινθοποιών στους ρωμαϊκούς χρόνους βλ. MEES, *Organisationsformen Töpfer-Manufakturen*, I, 230 & II, 382; P. Cair. Zen 1 59133 (3ος αι.).*

158. Βλ. ενδεικτικά τον P. Lond. Copt. 1130 (7ος-8ος αι.): επιστολή στα κοπτικά, όπου δίδονται παραγγέλεις για ποσότητες κρασιού που πρέπει να παραδοθούν σε διάφορους παραλήπτες ως αμοιβή για τις αντίστοιχες εργασίες τους. Στο τέλος του κειμένου παρατίθεται περίληψη και κατάλογος των ονομάτων στα ελληνικά: *αναλώματα τεκτόνων μισθός χαλκῶν μισθός γεραμε() Ανουφίου ναυλακ() Κυριακός πρεσβύτερος τόπου φακίου τόπου καμίνου. Για αμοιβή πλινθοποιών σε είδος: P. Merton 1 44 Dublin (5ος): τῶ θανασιωτάτῶ ἄπα Ἀμμωνίῳ πρεσβυτέρῳ. τὸν μισθὸν τῆς πλίνθου τῶν δύο βανκαλίῶν καταξίωσον λογίσασθαι τῶ πλινθευτῆ καὶ παρασκευάξω τὸ πιττάκιον γενέσθαι. ἔρωσο.*

159. P. Hamb. 3 216: *ἐδόθησαν διὰ Βίκτορος ἀρτοκόπου τοῖς ιβ' ἀγαρευταῖς ἐργαζομένοις ὑπὸ Ἰωάννην πλινθευτὴν λόγω τροφῆς ἡμερῶν β', Μεχέιρ κβ' καὶ κγ', ἰνδικτίονος δ', ἄρτου λίτραι τεσσαράκοντα ὀκτώ. Βλ. και MEES, *Organisationsformen Töpfer-Manufakturen*, II, 383.*

Από την άλλη μεριά, οι τεχνίτες φαίνεται πως δεν ήταν πάντοτε συνεπείς στις υποχρεώσεις τους, καθώς ενίοτε αφήναν ημιτελείς τις παραγγελίες που είχαν αναλάβει, γεγονός που αποκαλύπτει επιστολή του 6ου/7ου αι. την οποία έστειλε κάποιος Βίκτωρας προς τον φίλο του και κόμη Κοσμά, παρακαλώντας τον να μεσολαβήσει ώστε οι πλινθοποιοί που είχαν δεσμευτεί για ένα συγκεκριμένο έργο να μην αναχωρήσουν πριν την περαίωσή του (*δύο πλινθευταὶ ἀπὸ Τάμπετι ἠνέχθησαν ἐν τῇ Ἰβίῳνος, καὶ παρακαλῶ τὴν ὑμετέραν λαμπρὰν γνησίαν ἀδελφότητα κελεῦσαι τῷ μεῖζονι τῆς αὐτῆς Τάμπετι λαβεῖν τὸ ἀσφαλὲς αὐτῶν ἵνα μὴ πάλιν φύγῳσιν καὶ ἐάσωσιν τὸ ἔργον ἡμίσειον*)¹⁶⁰.

Σε μια διαφορετική περίπτωση υπηρεσιακής επιστολής του 7ου αι. καταγράφονται τα προβλήματα και οι κατηγορίες του κρατικού υπαλλήλου Θεοφύλακτου προς τον κόμη και χαρτουλάριο Σενούθιο που αφορούν στην παραγωγή μιας ποσότητας πλίνθων, που προοριζόταν πιθανότατα για την κατασκευή κάποιου δημόσιου έργου¹⁶¹. Ο Σενούθιος, υπήρξε ο παραλήπτης μιας ακόμη επιστολής της ίδιας εποχής (643-644), στην οποία κάποιος ονόματι Ταυρίνος τον παρακαλεί να φροντίσει προκειμένου τα πλοία που θα αποσταλλοῦν να ἔχουν σιτάρι και όχι οπτόπλινθους (*ἀλλὰ παρασκευάσον φορτωθῆναι τὰ πεμφθέντα σοι πλοῖα ἐκ τοῦ ἰλλουστρίου σίτου καὶ μὴ πέμψης οπτόπλινθα ἕως ὅτε λαλήσω σοι*)¹⁶². Ενδεχομένως και τα δυο προϊόντα αποτελούσαν μέρος εισφοράς που αποδίδονταν στο κράτος και χρησιμοποιούνταν ανάλογα με τις ανάγκες του.

Για την ιεραρχική δομή στο εσωτερικό των πλινθοκεραμείων, οι πηγές δεν μας παρέχουν ιδιαίτερες πληροφορίες, όμως είναι βέβαιο πως σε όλα τα εργαστήρια υπήρχε διαβάθμιση ως προς την εργασία (κόπτες, βοηθοί) και τη θέση κάθε τεχνίτη (μάστορες – εκπαιδευόμενοι), όπως

160. P. Oxy. 1 158.

161. CPR. 30 3: *ὄντως κατὰ νοῦν εἶχον παρακαλέσαι ὑμᾶς διὰ τὰ πλινθάρια τοῦ κυροῦ Ἐπιφανίου καὶ ἔκλυσαν καὶ παρακαλῶ οὖν ὑμᾶς διὰ τὸν κύριον τὸ ὄνομα ὑμῶν δυσφημ[] διὰ οὐδὲν ὡς δὲ λέγει καὶ πλινθάρια ἔδωκαν καὶ οὔτε ἐτάγησαν παρ' ὑμῶν οὔτε ἔλαβαν τί ποτε ὑπὲρ αὐτῶν. λοιπὸν βλέπετε τὸ πρᾶγμα ὑμῶν καὶ μὴ ἐάσθηται πολίτην λογιζόμενον καθ' ὑμῶν ἀλλὰ πάντας ὡς πρέπει φιλοῦντας καὶ προσκυνοῦντας ὑμᾶς. ὡς παρῶν γνησίως ἀσπάξομαι ὑμᾶς † τῷ θεοφυλάκτῳ μου δεσπότη καὶ ἀδελφῷ Σενούθιῳ κόμητι καὶ χαρτουλαρίῳ Θεοφύλακτος.*

162. CPR. 30 5.

προκύπτει κυρίως μέσα από εθνογραφικά παράλληλα¹⁶³. Οι πάπυροι ωστόσο επιβεβαιώνουν την υπαρξη προσωπικού υπεύθυνου για τις πιο βαριές εργασίες, όπως η μεταφορά του πηλού (πηλοφόροι) ή των έτοιμων προς διάθεση πλίνθων (πλινθοφοροῦντες)¹⁶⁴ και ενδεχομένως όλοι αυτοί να εντάσσονται στην ομάδα όσων αναφέρεται ότι αναλάμβαναν τις βοηθητικές εργασίες για λογαριασμό του πλινθευτή (τοῖς ἀγγαρευταῖς ἐργαζομένοις ὑπὸ Ἰωάννην πλινθευτὴν)¹⁶⁵. Σπάνια μαρτυρία για την υπαρξη ιεραρχίας στα εργαστήρια του ιταλικού χώρου, αποτελεί κέραμος του 9ου αι. από τη Ραβέννα με την εγχάρακτη επιγραφή *Iuvenus magister teulario*¹⁶⁶.

Όπως μαρτυρεί η παραγγελία κατασκευής πλίνθων από πατέρα και υιό στον πάπυρο P. Heid. Gr. 5 346 που προαναφέρθηκε¹⁶⁷, ορισμένα εργαστήρια φαίνεται ότι υπήρξαν οικογενειακές επιχειρήσεις, όπως άλλωστε συνέβαινε συχνά μέχρι τα νεότερα χρόνια¹⁶⁸. Παρόλο που οι πηγές των μετέπειτα βυζαντινών χρόνων σιωπούν ως προς το θέμα, ωστόσο δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο στα εργαστήρια να απασχολούνταν όλα τα μέλη μιας οικογένειας, συμπεριλαμβανομένων των γυναικών¹⁶⁹. Εξάλλου η από κοινού εργασία ενός ανδρός και της συζύγου

163. ΠΑΣΑΠΩΤΗΣ, *Κεραμίδα*, 25-27. Βλ. επίσης J. WITTE-ORR, Bricks and Tiles from the Triangular Tower at Amorium, στο: B. BÖHLENDORF-ARSLAN – O. A. UYSAL – J. WITTE-ORR (επιμ.), Çanak, *Byzas* 7 (2007), 296 για πιθανή εξειδίκευση τεχνιτών και ανά είδος προϊόντος (κέραμοι ή πλίνθοι).

164. Bgu. 3 699 (2ος αι.). PSI. 8 899 (3ος αι.). Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα παραδίδονται και τα μικρά ονόματα προσώπων που ανήκαν σε αυτήν την κατηγορία εργαζομένων (PSI. 7 809, 6ος αι.: Στέφανος).

165. P. Hamb. 3 216.

166. FIORILLA, *Bolli e iscrizioni*, 356, σημ. 15.

167. Βλ. σημ. 151.

168. HAMPE-WINTER 1965, *Bei Töpfern und Ziegeln*, 200-201.

169. Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα*, Αθήνα 2005, 298: «μπορούμε να υποθέσουμε ότι κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο όλα τα μέλη μιας αγροτικής οικογένειας, αρσενικά και θηλυκά συμμετείχαν στο πλήθος των εργασιών των αυτόνομων παραγωγικών μονάδων που συνιστούσαν οι οικογένειες». Εξάλλου η γυναικεία χειρωνακτική εργασία, η οποία τεκμηριώνεται και από ορισμένα αγιολογικά κείμενα (ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Η γυναίκα*, 296-297), στην πράξη συμβάδιζε με την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση κάθε γυναίκας, που σημαίνει ότι δεν αποκλειόταν για τις γυναίκες των φτωχών στρωμάτων, στην κατηγορία

του για την κατασκευή πλίνθων όπως καταγράφεται σε παλαιότερο πάπυρο, δεν αποκλείεται να αποτελούσε μια κοινή πρακτική, η οποία συνεχίστηκε αιώνες αργότερα¹⁷⁰.

Έχει ήδη ειπωθεί πως οι πλινθοκεραμοποιοί των βυζαντινών χρόνων ενδέχεται, όπως πολλοί άλλοι, να ασκούσαν κάποια παράλληλη επαγγελματική δραστηριότητα¹⁷¹. Η αναφορά σε πάπυρο των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων δύο γεωργών, οι οποίοι αμείφθηκαν για την κατασκευή 40.000 πλίνθων, αποτελεί μια σημαντική, αν και προγενέστερη, μαρτυρία¹⁷².

Είναι επίσης γνωστό ότι συχνά ταξίδευαν από τόπο σε τόπο, όπου και εργάζονταν ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες, μεταφέροντας τα ελάχιστα σύνεργα της δουλειάς τους (σφραγίδες¹⁷³, καλούπια, πλαίσια, εγχειρίδια για το κόψιμο του πηλού). Πάπυρος του 6ου/7ου αι. καταγράφει την εργασία μετακινούμενου συνεργείου πλινθοποιών σε διαφορετικές

των οποίων ανήκαν και οι πλινθοκεραμοποιοί. Για την συμμετοχή γυναικών (και παιδιών) στην παραγωγή κεράμων/πλίνθων κατά τους νεότερους χρόνους βλ. HAMPE - WINTER, *Bei Töpfern und Ziegeln*, 27, 108, 133.

170. DREXHAGE, *Bemerkungen zur Ziegelproduktion*, 269 (P. Dem. Zenon 4) και K. A. WOPF, *Female professionals in the Hellenistic World*, στο: S. TORALLAS TOVAS (επιμ.), *Palabras Bien Dichas: Estudios Filológicos dedicados al Padre Pius Ramon*, Βαρκελώνη 2011, 86, ο οποίος υποστηρίζει ότι δεν είναι βέβαιο σε ποιο στάδιο της διαδικασίας απασχολούνταν και γυναίκες (ίσως στην καταμέτρηση προϊόντων;).

171. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Συμβολή, 110. ΜΕΝΤΖΟΥ, *Συμβολαί*, 92, αρ. 277, 195, 261-262, αρ. 261, 270, 271. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Οι δωρητές στις ελληνικές αφιερωματικές επιγραφές του ανατολικού κράτους στην όψιμη αρχαιότητα, *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1990, 231 (αναφορά σε κληρικούς - τεχνίτες). Την παράλληλη ενασχόληση κληρικών γενικά με τεχνικές εργασίες μαρτυρεί και πάπυρος του 591 από την Αρσινόη (P. Vindob. G. 25648) με αναφορά σε διάκονο - βαφέα, βλ. M. BORNETT, *Corpus Papyrorum Raineri XIX, Griechische Texte XVIII*, Wien 2004, 62-66, αρ.33.

172. PSI 6 712 (3ος). Το ίδιο συνάγεται ενδεχομένως και από κατάλογο πληρωμής φόρων του 7ου/8ου αι. στον οποίο αναφέρεται: *διὰ Βίτωρος γεωργού Έλλαδίου υπέρ τιμῆς ὀπτοπλίνθων* (SB 20 14246). Για την παράλληλη ενασχόληση, κυρίως γεωργών, με την κατασκευή κεράμων / πλίνθων στα νεότερα χρόνια, βλ. HAMPE - WINTER, *Bei Töpfern und Ziegeln*, 199.

173. Ως πιθανό τεκμήριο για την ύπαρξη μετακινούμενων συνεργείων βλ. ενδεικτικά τις πανομοιότυπες σφραγίδες του βυζαντινού μουσείου BXM 257 & 259 που βρέθηκαν σε δυο διαφορετικές περιοχές: Αίγιο και Εύβοια (ΓΕΡΟΛΥΜΟΥ, *Σφραγίσματα*, 327-328).

εκτάσεις, όπου υπήρχε προφανώς το κατάλληλο αργιλόχωμα¹⁷⁴. Η επιστολή του Βίκτωρα προς τον κόμη Κοσμά που προαναφέρθηκε (P.Oxy. 1 158), για το ενδεχόμενο πρόωρης αποχώρησης των πλινθοποιών από συγκεκριμένο έργο, αλλά και η αναφορά του Θεοφάνη για την αποστολή τεχνιτών στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να καλυφθούν οι επισκευαστικές ανάγκες του υδρευτικού και αποχετευτικού δικτύου της πόλης, αποτελούν πρόσθετες μαρτυρίες για την ύπαρξη μετακινούμενων συνεργείων.

Είναι σχεδόν βέβαιο ότι κεραμοποιοί και πλινθοποιοί συνιστούσαν κάποιου είδους ενώσεις ανάλογες με αυτές που φαίνεται ότι υπήρχαν ήδη από τους ρωμαϊκούς χρόνους¹⁷⁵. Παρόλο που δεν περιλαμβάνονται στο *Επαρχικό Βιβλίο*, εντάσσονται, κατά μια άποψη, στην ευρύτερη ομάδα των ασχολούμενων με οικοδομικές εργασίες¹⁷⁶. Το γεγονός ότι συνιστούσαν ομάδες που μάλιστα είχαν κοινά περιουσιακά στοιχεία, τα οποία εκμεταλλεύονταν αναλόγως, συνάγεται και από κατάστιχο ενοικίων του 4ου αι. από την Οξύρυγχο, όπου αναφέρεται η πληρωμή ενός γεωργού για την καλλιέργεια έκτασης πέντε αρουρών¹⁷⁷, η οποία ανήκε στην ιδιοκτησία πλινθοποιών¹⁷⁸.

174. P. Oxy. 16 1910: *τοῖς πλινθευταῖς πλινθεύουσιν ἐν τοῖς ἐξῆς κτήμασιν ὑπὲρ μισθοῦ πλινθευτῶν ιβ΄*. Για διορθώσεις του κειμένου βλ. T. M. HICKEY, Notes on some papyri from the Byzantine Oxyrhynchite, *Tyche* 14 (1999), 325 (*ὑπὲρ μισθοῦ ὀπτῆς πλίνθου μυριάδων ιβ΄*).

175. CIG 3485: αναθηματική επιγραφή κεραμίων 3ου αι. από τη Λυδία. MEES, *Organisationsformen Töpfer-Manufakturen*, I, 222, 230, πίν. 62. Για τις επαγγελματικές ενώσεις άλλων τεχνιτών (λεπτοκεραμοουργών, αγγειοπλαστών, αρτοποιών, χαλκουργών, σιδηρουργών, ζυθοπολών, ελαιοπολών, μελισσοουργών) στην πρωτοβυζαντινή Αίγυπτο βλ. P. Apoll. 75, P. Oxy. 1 85, SB XX 14508-11, P. Oxy. LIV 3767.

176. ΠΑΡΑΝΙΚΟΛΑ-ΒΑΚΙΡΤΖΙ, *Ceramics in Late Antique Thessaloniki*, 269. Πιθανότατα ήταν οργανωμένοι σε εθελοντικής μορφής σωματεία/ενώσεις που υπήρχαν σε όλες τις επαρχίες και όχι σε συντεχνίες με την έννοια που εμφανίζονται στο *Επαρχικό Βιβλίο* για την Κωνσταντινούπολη, βλ. G. C. MANIATIS, The Domain of Private Guilds in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth centuries, *DOP* 55 (2001), 342, 345-345, σμμ.25.

177. Για την αρούρα ως μονάδα μέτρησης επιφανείας βλ. I. E. ΚΑΡΑΠΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί όροι*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 2000, 165. E. SCHILBACH, *Byzantinische Metrologische Quellen*, Θεσσαλονίκη 1982, 48-49.

178. P. Col. 8 238: *Ἀπολλῶς Γερμανοῦ ἐπίκλην Πταξουαρ ἀπὸ κόμης Νεομίνεως τελεῖ ὑπὲρ ὧν ἐγεώργει ἐδάφους Πλινθουρ(γ) ἄρουρῶν ε΄*.

Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, οι πληροφορίες των πηγών που αφορούν στον τρόπο οργάνωσης της συγκεκριμένης κατηγορίας επαγγελματιών απουσιάζουν για τη βυζαντινή περίοδο και οι μόνες, έστω και πενιχρές, αλλά σαφείς αναφορές που διαθέτουμε προέρχονται από τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Για παράδειγμα γνωρίζουμε, ότι στη Ζάκυνθο του 1573 υπήρχε οργανωμένη συντεχνία κεραμέων, η οποία υπαγόταν σε εκείνη των κτιστών του νησιού¹⁷⁹. Δύο αιώνες αργότερα, οθωμανικό έγγραφο του 1750 αναφέρεται στον διορισμό ενός επικεφαλής (*kethüda*) για τους κατασκευαστές κεράμων, ο οποίος εκτός των άλλων ήταν επιφορτισμένος και με την επιτήρηση των μελών της αντίστοιχης επαγγελματικής ομάδας, προκειμένου να εφαρμόζονται οι κανονισμοί που αφορούσαν στις διαστάσεις των παραγόμενων προϊόντων¹⁸⁰. Αντιστοιχώς, ο έλεγχος των διαστάσεων και της ποιότητας κεράμων ή πλίνθων, αλλά και η θέσπιση κανονισμών για τη διακίνηση και την τιμή αυτών, εφαρμοζόταν ήδη ευρέως στη μεσαιωνική Δύση¹⁸¹.

Η ύπαρξη ανάλογων συντεχνιών είναι γνωστή στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, και μάλιστα σε αρκετές περιοχές αναφέρεται ως προστάτης αυτών ο Άγιος Σπυρίδωνας¹⁸². Η σύνδεση

179. Λ. ΖΩΗΣ, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήνα 1955, 368, αρ. 16. Οι συντεχνίες, με την έννοια της ενότητας ατόμων που απασχολούνται στον ίδιο τομέα οικονομικής δραστηριότητας και εκπληρώνουν ταυτόχρονα διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες πρωτοεμφανίστηκαν στην Τουρκία τον 16ο αι. βλ. ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ (επιμ.), *Η Οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (1Ε'- 1Θ' αιώνας)*, Αθήνα 1979, 577.

180. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Η Οικονομική δομή* 582, σημ. 52. Την ίδια εποχή, με βάση ένα φιρμάνι που εκδίδει το 1771 ο σουλτάνος Μουσταφά Γ' σχετικά με την οργάνωση των διαφόρων συντεχνιών, αναφέρεται ότι το σύστημα διοίκησης αυτών δεν αλλάζει κατά πολύ, ενώ οι κανόνες και οι άγραφοι νόμοι που καθόριζαν τη λειτουργία τους παραμένουν περίπου ίδιοι με εκείνους που ίσχυαν την προγενέστερη περίοδο, βλ. Κ. ΣΤΑΛΙΔΗΣ - Γ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ, *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Έδεσσα 1974, 23-24, σημ.41.

181. D. BALESTRACCI, Produzione ed uso del mattone a Siena nel Medioevo, στο: *La brique antique* [βλ. σημ. 126], 422-427. P. BOUCHERON, Un mode de construction princier: production, reglementation et utilisation de la brique sur les chantiers publics milanais de la fin du Moyen Age, *La brique antique*, 454-461. F. REDÌ, I laterizi nell'edilizia medievale a Pisa e a Lucca. Produzione, impiego e cronologia, *La brique antique*, 214-217. MANACORDA, *I diversi significati*, 151-152.

182. Γνωστές υπήρξαν οι συντεχνίες της Θράκης, στις περιοχές Σαράντα Εκκλησιές

του συγκεκριμένου αγίου με τους κεραμοποιούς οφείλεται στο γεγονός που μαρτυρείται ότι έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της συμμετοχής του, ως επισκόπου Τριμυθούντος, στην Οικουμενική Σύνοδο της Νικαίας¹⁸³. Με βάση σχετική διήγηση, ο άγιος αποστόμωσε τους υπερασπιστές του Αρείου αντιπαράβαλλοντας την τρισυπόστατη φύση του Θεού με τη σύνθεση ενός κεραμιδιού από γη, ύδωρ και πυρ¹⁸⁴. Το συγκεκριμένο περιστατικό πέρασε αργότερα στον εικονογραφικό κύκλο του αγίου¹⁸⁵, όπως καταγράφεται σε φορητές εικόνες αλλά και τοιχογραφίες της μεταβυζαντινής περιόδου, στις οποίες ο άγιος απεικονίζεται κρατώντας στο χέρι του ένα φλεγόμενο κεραμίδι¹⁸⁶.

Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

Σε μια τέχνη με περιορισμένο εικονογραφικό θεματολόγιο, είναι γνωστό ότι οι απεικονίσεις τεχνιτών συνιστούν σπάνιες, παραπληρωματικές ενός θέματος σκηνές. Η εμφάνισή τους εντάσσεται κυρίως στο πλαίσιο της απεικόνισης σκηνών της Βίβλου ή παραστάσεων υποδοχής

και Περίσταση (Ε. ΒΟΥΡΑΖΕΛΗ-ΜΑΡΙΝΑΚΟΥ, *Αί έν Θράκη συντεχνίαι τών Έλλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν*, [Έταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Έπιστημονικά Πραγματεία, Σειρά Φιλολογική καί Θεολογική αρ. 7], Θεσσαλονίκη 1950, 71, 75) και της Κοζάνης (Μ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, *Αί συντεχνίαι τής Κοζάνης επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958, 77- 81).

183. *ODB* III, 1940: η συμμετοχή του στη συγκεκριμένη Σύνοδο αμφισβητείται.

184. P. VAN DEN VEN, *La légende de S. Spyridon, évêque de Trimithonte*, Louvain 1953, κεφ. 6, 27-34 και Αγαπίου Λάνδου, *Βιβλίον καλούμενον Παράδεισος*, Βενετία 1797, 289 όπου αναφέρεται το συγκεκριμένο περιστατικό.

185. J. G. HERZOG ZU SACHSEN, *Der heilige Spyridon, seine Verehrung und Ikonographie*, Leipzig 1913. C. WEIGERT, *LCI* 8: 387-389. ΙΩ. ΜΠΙΘΑ, Παρατηρήσεις στον εικονογραφικό κύκλο του Αγίου Σπυρίδωνα, *ΔΧΑΕ*, Πεφ. Δ', τ. 19/3 (1996-1997), 251-284.

186. Α. ΠΑΠΑΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Διονυσίου έν Φουρνά, Έρμηνεία τής Ζωγραφικής Τέχνης*, Πετρούπολη 1909, 171. Σύμφωνα με τον κατάλογο της Μπίθα το θαύμα της κεραμίδος απαντά σε δέκα εικόνες του αγίου με σκηνές του βίου του, από τα μέσα του 17ου και του 18ου αι. Για ανάλογη απεικόνιση στη μνημειακή τέχνη βλ. ενδεικτικά Α. STYLIANOU - J. A. STYLIANOU, *The Painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art*, Nicosia 1997², 147, εικ. 76 (ναός Κοίμησης Θεοτόκου στο Κουρδάλι, πρώιμος 16ος αι.). Στη δυτική εικονογραφία ο Ευσέβιος από τα Σαμόσατα απεικονίζεται επίσης κρατώντας κεραμίδι, ως το αντικείμενο του θανάτου του (βλ. και σημ. 53). *LCI* 6, 1974, 191 (ξυλογραφία 1488).

(*adventus*)¹⁸⁷. Παριστάνονται συχνότερα σε μικρογραφίες χειρογράφων¹⁸⁸ και σπανιότερα σε έργα γλυπτικής, αντικείμενα μικροτεχνίας ή στη μνημειακή τέχνη των πρώιμων χρόνων, και είναι κατά κύριο λόγο οικοδόμοι, λιθοξόοι, μεταλλοτεχνίτες ή ξυλουργοί¹⁸⁹. Ως εκ τούτου, οι εικονογραφικές μαρτυρίες που διαθέτουμε για τους κατασκευαστές κεραμικών δομικών προϊόντων και τα καμίνια είναι ελάχιστες και συνδέονται με παλαιοδιαθηκικές σκηνές, όπως τον εξαναγκασμό των Εβραίων στην πλινθεία πριν τη φυγή τους από την Αίγυπτο (*Εξοδος* 5:9-19) ή την κατασκευή του πύργου της Βαβέλ (*Γένεσις* 2:3).

Αναφορικά με την πρώτη περίπτωση, ο παλαιότερος κώδικας στον οποίο παριστάνεται η διαδικασία κατασκευής πλινθών είναι η Πεντάτευχος του Ashburnham (Paris, Bibl. nat. lat. poun.acq. 2334), γραμμένος στα λατινικά περί τα τέλη του 6ου αι.¹⁹⁰. Στο κάτω ήμισυ

187. D. W. VOLLBACH, *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters*, Mainz ³1976, αρ. 143, πίν. 76.

188. Στις εικονογραφημένες Πεντατεύχους, Οκτατεύχους και Ψαλτήρια απαντούν οι περισσότερες παραστάσεις τεχνιτών-οικοδόμων που σχετίζονται συνήθως με την κατασκευή του πύργου της Βαβέλ, βλ. Ψαλτήριο Χλουντώφ 9ου αι. (V. M. SCEPTINA, *Miniatury hludovskoi Psaltyri: Greceskii illjustrirrovannyi Kodeks IX Veka*, Moskva 1977, 96 MS gr. D129) ή με τους ψαλμούς XCV: "Ότε ὁ οἶκος ὠκοδομεῖτο μετὰ τὴν αἰχμαλωσίαν ὁδὴ τῷ Δαυΐδ και CXXVI, 1: Ἐάν μὴ Κύριος οἰκοδομήσῃ οἶκον, εἰς μάτην ἐκοπίασαν οἱ οἰκοδομοῦντες αὐτόν. Βλ. ενδεικτικά τα ψαλτήρια του 11ου αι.: London Add. 19.352, φ. 170r (S. DER NERSESSIAN, *L'illustration des Psautiers Grecs du Moyen Age, II*, Paris 1960, 55, πίν. 96, εικ. 271) και Par. Gr.20, φ. 4r (S. DUFRENNE, *L'illustration des Psautiers grecs du Moyen Age. Pantocrator 61, Paris Grec 20, British Museum 40731*, Paris 1966, 41, πίν. 34). Εργατάξιο για την ανέγερση παλατιού του Ρωμανού Α' απεικονίζεται στον κώδικα της Μαδρίτης Vitr. 26-2, φ. 141v (12ου/13ου αι.), βλ. V. TSAMAKDA, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes*, Leiden 2002, 353, εικ. 343.

189. Γενικά για το θέμα της απεικόνισης τεχνιτών στη βυζαντινή τέχνη βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Παραστάσεις έργαλειών τινων ξυλουργού, μαρμαρογλύπτου και κτίστου ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων, στο *Πεπραγμένα Ἐ' Διεθνούς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου*, Αθήνα 1954, τ. Α', 333-334, 338, πίν. 57, 62, 63^{a-b}. Μ. PARANI, *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography 11th-15th Centuries*, Leiden 2003, 202-204. Σπάνια η απεικόνιση τεχνιτών αποτελεί αυτόνομη παράσταση στην τέχνη της εποχής, όπως στην τοιχογραφία συγκροτήματος λουτροῦ Ομιευαδῶν ἀπὸ τὴν Qusaur Amra, Ιορδανίας βλ. Μ. PICCIRILLO, *Mosaics of Jordan* [American Center of Oriental Research Publications 1], Amman 1993, 353, εικ. 784.

190. Για την προωμότερη χρονολόγηση και πιθανή προέλευσή του ἀπὸ τὴ νότια

ολοσέλιδης μικρογραφίας (φ. 58r) απεικονίζονται αναλυτικά όλα τα στάδια κατασκευής πλίνθων (εικ. 1): η περισυλλογή και μεταφορά του αχύρου σε σωρούς ή καλάθια¹⁹¹, το θρυμμάτισμα αυτού προκειμένου να ενσωματωθεί στον πηλό, το ζύμωμα του πηλού σε λάκκους, η μεταφορά και μορφοποίησή του σε ξύλινα καλούπια, οι τακτοποιημένες σε σειρές στο έδαφος, έτοιμες προς διάθεση πλίνθοι.

Σε άλλη μικρογραφία του ίδιου κώδικα (φ. 56r) δίδεται μια παραπληρωματική σκηνή κατασκευής πλίνθων (εικ. 2). Απεικονίζεται και στην περίπτωση αυτή το ζύμωμα του πηλού σε λάκκο εντός του εδάφους, δίπλα από τον οποίο διακρίνεται μεγάλο αγγείο για την απαραίτητη προσθήκη του νερού, η μεταφορά του έτοιμου πηλού και η μορφοποίηση των πλίνθων σε διπλό καλούπι.

Οι σχετικές μικρογραφίες επιτρέπουν τη δυνατότητα ορισμένων παρατηρήσεων αναφορικά με τον στοιχειώδη εξοπλισμό των εργαστηρίων. Η μεταφορά του πηλού γινόταν σε μεγάλους ξύλινους δίσκους (που θυμίζουν κόσκινα με τέσσερεις λαβές), τους οποίους μετέφεραν δυο εργάτες¹⁹², ενώ τα ορθογώνια καλούπια μορφοποίησης διέθεταν οριζόντιες λαβές στις μακρές πλευρές για την εύκολη αφαίρεσή τους, ομοίως με εκείνα νεότερων χρόνων¹⁹³.

Οι πλινθοποιοί, όρθιοι ή σκυμμένοι στο έδαφος (οἱ δὲ πλινθάρια ἐργαζόμενοι πάντοτε κάτω εἰς κεκαμμένοι, εἰς τὴν γῆν προσέχοντες¹⁹⁴),

Ιταλία βλ. D. VERKERK, *Early Medieval Bible Illuminations and the Ashburnham Pentateuch*, Cambridge 2004, 11-14, πίν. 2-3. Παλαιότερα θεωρούνταν έργο του 7ου αι. και ως τόπος παραγωγής του είχε προταθεί η Ισπανία ή η Καρχηδόνα, βλ. K. WEIZMANN, *Late Antique and Early Christian Book Illumination*, London 1977, 22-23.

191. τῆ δὲ πλινθεία καὶ τῷ ἀχύρῳ ὑπὸ τοῦ Φαραὼ πιεζομένους καὶ φορολογουμένους (Ψευδο-Καϊσάριος, *Ερωταποκρίσεις*, 218 (800) (έκδ. R. RIEDINGER, *Pseudo-Kaisarios. Die Erotapokriseis*, Berlin 1989). ὁ δὲ ἄχυρον ἀντοῖς παρέχων εἰς τὴν πλινθείαν πρότερον οὐκέτι παρεῖχεν, ἀλλ' ἡμέρας μὲν ἐπὶ τοῖς ἔργοις ταλαιπωρεῖν ἐποίει, νυκτὸς δὲ συνάγειν τὸ ἄχυρον (Φλάβιος Ἰώσηπος, *Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία*, 2,289.2 (288), 290: *Josephus with an English Translation* by H. St. J. THACKERAY, v. 4. *Antiquities of the Jews*, Cambridge, Mass. 1961.

192. Οἱ γὰρ τοῖς τῆς πλινθείας ταλαιπωρίας πόνοις, κοφίνῳ τὸν πηλὸν ἐκβάλλοντες, φέρουσι κατὰ νῶτον (ΩΡΙΠΕΝΗΣ, *In Psal.*: 80, 7. 7, έκδ. PITRA, *Analecta sacra*, τ. 3, Venezia 1883,150).

193. HAMPE - WINTER, *Bei Töpfern und Ziegeln*, πίν. 4 (2-5): Siccacca Σικελίας.

194. Δωρόθεος, *Διδασκαλία διάφοροι, διδασκαλία* 13, 145(13-14), έκδ. L. REGNAULT - J. DE PRÉVILLE, *Dorothee de Gaza, Œuvres spirituelles* [SC 92], Paris 1963, 414.

απεικονίζονται ανυπόδητοι με κοντά παντελόνια και χιτώνες. Αντιθέτως, οι επιστάτες των εργασιών (οἱ χαλεποὶ τῶν τοιούτων ἔργων ἐπιστάται¹⁹⁵) διαφοροποιούνται και μέσω της ενδυμασίας, καθώς φέρουν καπέλο για προστασία από τον ήλιο, μακρύ παντελόνι, χιτώνα ζωσμένο στη μέση και υποδήματα. Η σκηνή της πλινθείας των Εβραίων, αποδίδεται πολύ συνοπτικά και με αρκετές εικονογραφικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με την Πεντάτευχο του Ashburnham και σε άλλους λατινικούς κώδικες του 9ου και του 14ου αι.¹⁹⁶

Τα δυο μεταγενέστερα χειρόγραφα που μας ενδιαφέρουν είναι ελληνικά και βρίσκονται στη βιβλιοθήκη του Βατικανού. Η μικρογραφία της Οκτατεύχου Vat. gr. 747, φ. 78ν (11ου αι.) ερμηνεύεται συνήθως ως απεικόνιση της επεξεργασίας του πηλού σε λάκκους εντός του εδάφους και της μεταφοράς του με καλάθια¹⁹⁷ (εικ. 3). Ωστόσο, είναι σαφές ότι παριστάνεται η περισυλλογή του αχύρου, ως αναγκαίου συστατικού των πλίνθων, όπως προκύπτει εξάλλου από το σχετικό χωρίο του κεμμένου, αλλά και τα σχόλια στο περιθώριο του κώδικα¹⁹⁸. Οι εργάτες που κουβαλούν τα καλάθια είναι ανυπόδητοι και φορούν κοντούς, ζωσμένους στη μέση χιτώνες, ενώ οι δυο επιστάτες φορούν ποδήρη χιτώνα και μιάτιο.

Στην Οκτάτευχο Vat. gr. 746, φ. 61r (12ου αι.), με αφορμή την κατασκευή του πύργου της Βαβέλ, απεικονίζεται σκηνή όπτησης πλίνθων, με τους τεχνίτες μπροστά από ένα αναμμένο καμίνι (εικ. 4)¹⁹⁹. Στο δεξιό άκρο της παράστασης η κλιμακωτή απόδοση των στοιβαγμένων πλίνθων, αποτελεί ενδεχομένως έναν ζωγραφικό τρόπο για τη δήλωση ύπαρξης προϊόντων διαφόρων μεγεθών (;). Ο υπεύθυνος για την τροφοδοσία της φωτιάς (οι καμινευταί: Νικ. Χωνιάτη, Χρον. Διήγησις 1.311), φοράει κοντό χιτώνα, υποδήματα και κάλυμμα κεφαλής, πιθανώς για προστασία από τη θερμότητα, ενώ κρατάει μακριά σιδερένια ράβδο για την αναμόχλευση και τον έλεγχο της πυράς.

195. Γρηγ. Νύσσης, *In Canticum canticorum*, έκδ. H. LANGERBECK, Brill 1986, 75. 17.

196. VERKERK, *The Ashburnham Pentateuch*, 9, πίν. 4-5.

197. OUSTERHOUT, *Masterbuilders*, 129. ΡΑΙΠΗΣ, Αρχαιολογικά τεκμήρια, 176.

198. Εξοδος 5, 7: οὐκ ἐτί προστεθήσεται διδόναι ἄχυρον τῷ λαῷ εἰς τὴν πλινθοουργίαν ... (11) αὐτοὶ ἡμεῖς πορευόμενοι συλλέγετε ἑαυτοῖς ἄχυρα, ὅθεν ἐὰν εὔρητε.

199. Πανομοιότυπη σκηνή και στην Οκτάτευχο Σύμρνης: D. C. HESSELING, *Miniature de l'Octateuch grec de Smyrne*, Leiden 1909, φ. 24r.

Δίπλα του παριστάνεται, ανυπόδητος εργάτης με κοντό χιτώνα που τοποθετεί τα προϊόντα στο καμίνι, ενώ σε πρώτο πλάνο ένας ακόμη μεταφέρει πλίνθους. Ο τελευταίος είναι ντυμένος με ρούχα που ξεχωρίζουν: δίχρωμο ένδυμα με μακριά στενά μανίκια, παντελόνι και ψηλά υποδήματα. Θα μπορούσε ίσως να υποθέσει κανείς, ότι η διαφοροποίηση των ενδυμάτων αποτελεί έναν τρόπο να σημειωθεί η ιεραρχική διαβάθμιση των τεχνιτών και ενδεχομένως πρόκειται για τον υπεύθυνο του καμινιού, ο οποίος ήταν πάντοτε ο πιο έμπειρος τεχνίτης ή ο ιδιοκτήτης του εργαστηρίου (;)²⁰⁰.

Το καμίνι παριστάνεται κυκλικό με θολωτή κάλυψη και δυο τοξωτά ανοίγματα στην όψη του. Οι κλίβανοι είχαν συνήθως ένα άνοιγμα τροφοδοσίας, ωστόσο υπήρχαν και περιπτώσεις με δυο²⁰¹. Με το ίδιο παλαιοδιαθηκικό θέμα σχετίζεται και η απεικόνιση του καμινιού στην *Capella Palatina* (12ος αι.)²⁰², όπου παριστάνεται επίσης κυκλικό, αλλά ανοικτό στην κορυφή και με μικρές οπές εξαερισμού περιμετρικά, θυμίζοντας έντονα ανάλογα καμίνια νεότερων χρόνων²⁰³ (εικ. 5, 6).

200. MEES, *Organisationsformen Töpfer-Manufakturen*, I, 238: η όπτηση ήταν σημαντική εργασία που γινόταν από εξειδικευμένους τεχνίτες και όχι από το βοηθητικό προσωπικό. Μέσω των παύρων διαφαίνεται ότι εκείνος που υπέγραφε το συμβόλαιο κατασκευής αναλάμβανε συνήθως και την όπτηση. Μόνον σε μια περίπτωση του 7ου/8ου αι. μαρτυρείται ξεχωριστή αμοιβή όπτησης προϊόντων (SPP 8 927: *υπέρ αναλώματα(ος) εγκαύσεως*), ενώ σύναψη συμβολαίου όπτησης πλίνθων παραδίδεται στον P. Haun 3 632 (4ου/5ου αι.).

201. Βλ. υστεροβυζαντινό καμίνι από την Καλαμπάκα: K. MANTZANA, 19η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στο: Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ (επιμ.), *ΥΠΠΟ, 2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα 2012, 176, εικ. 13-14. E. GEROUSI, *Rural Greece in the Byzantine period in light of new archaeological evidence*, στο: J. ALBANI - E. CHALKIA (επιμ.), *Heaven & Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, Αθήνα 2013, 41, εικ. 18, 28-29. Για περιπτώσεις κλιβάνων με παράλληλα ανοίγματα τροφοδοσίας: ΡΑΠΤΗΣ, *Αρχαιολογικά τεκμήρια*, 184-185, 188 και HASAKI - RAPTIS, *Roman and Byzantine Ceramic Kilns*, 209-230 (περιλαμβάνεται κατάλογος κλιβάνων του ελληνικού χώρου από τον 1ο έως τον 15ο αι., στον οποίο σημειώνονται όλοι οι γνωστοί κλίβανοι με δύο στόμια τροφοδοσίας).

202. O. DEMUS, *Mosaics of Norman Sicily*, London 1950, εικ. 32b.

203. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Συμβολή, 104, σημ. 39. HAMPE - WINTER, *Bei Töpfern und Ziegeln*, 163, πίν. 64 (5-6): καμίνια Αμμοχώστου.

Ο τρόπος που αποδίδεται το καμίνι στις παραστάσεις αυτές διαφοροποιείται σημαντικά από τη συνήθη απεικόνιση σε σκηνές που, είτε συνδέονται με μαρτύρια αγίων, είτε έχουν συμβολικό περιεχόμενο, όπως η κάμινος του πυρός στη Μέλλουσα Κρίση.

Η παλαιότερη και ευρέως διαδεδομένη απεικόνιση σχετίζεται με την παράσταση των Τριών Παίδων, οι οποίοι ρίχτηκαν σε καμίνι που είχε θερμανθεί επτά φορές περισσότερο (*Ἐκκαύσατε τὴν κάμινον ἑπταπλασίως*)²⁰⁴. Στη ζωγραφική των πρώιμων χρόνων το καμίνι συχνά απλώς υποδηλώνεται μέσα από τις φλόγες που παριστάνονται στο έδαφος, μπροστά από τα πόδια των νέων²⁰⁵. Ωστόσο, η κτιστή κάμινος εμφανίζεται ήδη από τα τέλη του 2ου αι. σε παράσταση κατακόμβης από τη Ρώμη, όπου αποδίδεται ως μια ορθογώνια, κατασκευή με χαμηλό τοξωτό άνοιγμα στη μια όψη, μορφή η οποία δεν απέχει πολύ από εκείνη των κλιβάνων της εποχής²⁰⁶ (εικ. 7).

Σταδιακά παριστάνεται με τρία τοξωτά ανοίγματα που αντιστοιχούν στις ισάριθμες μορφές των Παίδων²⁰⁷ (εικ. 8). Είναι σαφές ότι δεν πρόκειται για προσπάθεια πιστής αναπαράστασης κλιβάνου²⁰⁸ αλλά για καθαρά εικαστική απεικόνιση, η οποία αναπαράγεται αργότερα ευρέως²⁰⁹. Ο

204. *Γένεσις* I:18. *Δανιήλ*, κεφ.1.3:1.

205. Για τον πρώιμότερο αυτόν τρόπο απεικόνισης βλ. την πιο πρόσφατη δημοσίευση της K. CORRIGAN, *The Three Hebrews in the Fiery Furnace. An Early Byzantine Icon at Mt. Sina*, στο: J. D. ALCHERMES – H. C. EVANS – T. K. THOMAS (επιμ.), *Αναθήματα Εορτικά. Studies in Honor of Thomas F. Mathews*, Mainz am Rhein 2009, 93-103 (με την προγενέστερη βιβλιογραφία).

206. G. WILPERT, *Roma Sotterranea. Le Pitture delle Catacombe Romane*, Roma 1903, πίν. 13.

207. WILPERT, *Le Pitture delle Catacombe*, πίν. 78 (Κατακόμβη Πρισίλλας, β' μισό 3ου αι.. Μόλις διακρίνονται οι άνω απολήξεις των ανοιγμάτων), πίν. 137 (κατακόμβη St. Callisto, α' μισό 4ου αι.). Βλ. επίσης ποικίλες παλαιοχριστιανικές σαρκοφάγους: J. WILPERT, *I Sarcofagi Cristiani Antichi*, τ. I (Roma 1929), πίν. CCCC, CLI, τ. II (Roma 1932), 260-263 (με τους σχετικούς πίνακες). J. DRESKEN-WEILAND, *Repertorium der christlich-antiken Sarkophagen*, Mainz 1998, 20-21, αρ.63, πίν. 21.

208. Ενίοτε και ο βωμός αποδίδεται παρομοίως βλ. S. PAPADAKI-OEKLAND, *Byzantine Illuminated Manuscripts of the Book of Job. A preliminary Study of the Miniature Illustrations. Its Origin and Development*, Athens 2009, 71 εικ. 38 (Vat. gr. 749, φ. 8, β' μισό 9ου αι.).

209. Για την εικονογραφία του θέματος βλ. γενικά: LCI 1, 1968, 469-473 και

θολωτός θάλαμος όπτησης συνήθως δεν αποδίδεται και η κάμιμος είναι ανοιχτή επάνω από την εσχάρα, όπου στέκονται οι μάρτυρες. Ως γνωστό, τα καμίνια παρέμεναν ανοιχτά επάνω από το επίπεδο αυτό, καθώς έκλειναν πρόχειρα μετά την τοποθέτηση των προϊόντων²¹⁰. Κάμιμος ίδιας μορφής επαναλαμβάνεται στην πλειονότητα των απεικονίσεων του συγκεκριμένου μαρτυρίου κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους, με ορισμένες εξαιρέσεις²¹¹. Στο Ψαλτήριο της Μ. Παντοκράτορος 61, φ. 222r (11ος αι.) για παράδειγμα, το καμίνι παριστάνεται ολόκληρο με τέσσερις οπές εξαερισμού στη θολωτή οροφή²¹² (εικ. 9). Με ιδιαίτερο τρόπο απεικονίζεται και σε μεταβυζαντινή εικόνα του Μουσείου Μπενάκη, ως μεγάλη θολωτή κατασκευή με κεντρικό άνοιγμα στην οροφή²¹³ (εικ. 10). Σε εικόνα της ίδιας εποχής από το Πρωτάτο, είναι ασυνήθιστα ψηλή, πλινθόκτιστη, με ένα μικρό τοξωτό άνοιγμα χαμηλά στη βάση²¹⁴, απεικόνιση που μοιάζει υπερβολική, ωστόσο δεν απέχει πολύ από τη μορφή καμινιών νεότερων χρόνων από την Σικελία²¹⁵ (εικ. 12, 13).

Αρκετά συχνά παριστάνονται και οι καμινευτές, που τροφοδοτούν με ξύλα την πυρά ή κρατούν μακριές ράβδους για τον έλεγχο αυτής²¹⁶ (εικ.

CORRIGAN, *The Three Hebrews*. Σπανιότερα τα ανοίγματα του κλιβάνου διαφοροποιούνται [π.χ. δύο σε τοιχογραφία κατακόμβης Vigna Massimo, τέσσερα σε κατακόμβη Δομιτίας, βλ. WILPERT, *Le Pitture delle Catacombe*, πίν. 62.1 & 196 αντίστοιχα. Πέντε σε σαρκοφάγο του Μουσείου Λεττανού, βλ. WILPERT, *Sarcofagi*, II, πίν. CLXXXX(2)]. Ωστόσο αυτό συμβαίνει συχνότερα από τους μεσοβυζαντινούς χρόνους (πρβλ. το Ψαλτήριο Εθν. Βιβλιοθήκης Αθηνών 15, φ. 124r, στο A. CUTLER, *The Aristocratic Psalters in Byzantium*, Paris 1984, 18 σελ. 132, εικ. 18 (ένα άνοιγμα σε κάθε πλευρά του καμινιού)).

210. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Συμβολή, 103. Ράπτης, Αρχαιολογικά τεκμήρια, 179.

211. Τα παραδείγματα που παραθέτουμε δεν εξαντλούν το θέμα, αλλά είναι ενδεικτικά της ύπαρξης εικονογραφικών παραλλαγών, οι οποίες ενίοτε ενδέχεται να προσεγγίζουν περισσότερο τη μορφή των πραγματικών κλιβάνων.

212. DUFRENNE, *L'illustration des Psautiers Grecs*, 37, πίν. 33. Το ίδιο και στο Ψαλτήριο Χλουντώφ (SCEPTINA, *Miniature*, 160).

213. Α. ΞΥΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Μουσείον Μπενάκη, Κατάλογος τῶν Εικόνων*, Αθήνα 1936, 87-88, αρ. 63, πίν. 44B (Ιστορία των Τριών Παίδων και του Δανιήλ, α' μισό 18ου αι.). Για την ομοιότητα που παρουσιάζει με καμίνι νεότερων χρόνων από τη Μεσσηνία βλ. HAMPE - WINTER, *Bei Töpfern und Ziegeln*, πίν. 20 (1) (εικ. 11).

214. *Θησαυροί του Αγ. Όρους*, Κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 1997, 161, αρ. 2.98.

215. HAMPE - WINTER, *Bei Töpfern und Ziegeln*, εικ. 94, 117, πίν. 38, I.

216. Σαρκοφάγοι: Βατικανού (Vat. 31471), Ρώμης (*Repertorium der christlich-antiken*

4, 5, 8, 12, 14). Πρόκειται για επιμήκη μεταλλικά στελέχη με καμπυλόσχημη ή διχαλωτή απόληξη, που συνδέονται και με άλλες μορφές, οι οποίες στη βυζαντινή εικονογραφία σχετίζονται με την πυρά, όπως ο Διάβολος²¹⁷.

Εκτός από τη σκηνή του μαρτυρίου των Τριών Παίδων, άλλοτε υπαινικτική και άλλοτε πιο «ρεαλιστική» απεικόνιση καμίνου εμφανίζεται επίσης στην παράσταση της Μέλλουσας Κρίσης. Αναφέρουμε ενδεικτικά την πλέον φανταστική απεικόνισή της στην εικόνα «*Επί σοι χείρει*», του Θεόδωρου Πουλάκη (17ου αι.), όπου παριστάνεται σαν μεγάλο τριμερές οίκημα, με θόλους που θυμίζουν τρούλους, φέρουν κεντρικές εξόδους καπνού και μικρότερες οπές. Στο εσωτερικό του, πίσω από τις ιστάμενες μορφές των τεθνεώτων, διακρίνονται τμήματα κτιστών τόξων, τα οποία όμως στους πραγματικούς κλιβάνους στήριζαν την εσχάρα του θαλάμου όπτησης²¹⁸.

Τέλος, πέρα από τα εικονογραφικά στοιχεία που αναφέρθηκαν, σημειώνεται ότι στη Δύση, απεικονίσεις τεχνιτών και εργαστηρίων εμφανίζονται αρκετά συχνά, κυρίως σε εικονογραφημένες Βίβλους

sarcophagi (T. ULBERT, εκδ.) DAI, Mainz am Rhein, 1998-2003, II, αρ. 228, πίν. 77.7), Αζάν και Τουλούζης (ΣΤΟ ΙΔΙΟ, III, αρ. 9, πίν. 3.9 & αρ. 516, πίν. 125.6). Τοιχογραφία 4ου αι. κατακόμβης Villa Latina (A. FERRUA, *The Unknown Catacomb. A Unique Discovery of early Christian Art*, New Lanark 1991, 71, πίν. 41). Οπτάτευχος Βατικανού, Vat. gr.746, ψαλτήρια: Μ. Μπενάκη 66, φ. 1β, 11ου αι. (Ε. ΛΑΠΠΑ-ΖΙΖΗΚΑ – Μ. ΡΙΖΟΥ-ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ, *Κατάλογος Ελληνικών χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη (10ος-14ος αι.)*, Αθήνα 1991, εικ. 39), Μπενάκη 34.1 φ. 78ν, 11ου αι. και Βατοπέδι 760, φ. 285ν, 12ου αι. (CUTLER, *Aristocratic Psalters*, αρ. 51, εικ. 332, αρ. 54, εικ. 391), Κιέβου 1397, φ. 134r, 14ος αι. (O. ΡΟΡΟΒΑ, *Russian Illuminated Manuscripts*, London 1984, 28-29). Τοιχογραφία νάρθηκα μονής Αγ. Ιωάννη Λαμπαδιστή Καλοπαναγιώτη, 15ου αι. (STYLIANOU –STYLIANOU, *The painted Churches of Cyprus*, 310).

217. Ενδεικτικά: ΡΑΡΑΚΑΚΙ-ΟΕΚΛΑΝΔ, *The Book of Job*, 87, εικ. 62, 123, εικ. 1154. Η χρήση και η μορφή του συγκεκριμένου εργαλείου παραδίδεται έως τα νεότερα χρόνια, βλ. ΗΑΜΠΕ -WINTER, *Bei Töpfern und Ziegeln*, 100, 120 (σε κάποιες περιοχές της Σικελίας ονομάζεται *tiraturi* ή *tradenta*). ΠΑΣΑΓΙΩΤΗΣ, *Κεραμείδια*, 18: «τα κλαριά τα έσπρωχνε ο ψήστης με ένα σιδερένιο διχούλι, το συντράβιστο. Και για ν' ανασαίνει, δηλαδή να ξεμπουκώνει η φωτιά, ανακάτωνε τη θράκα με μια μακριά σιδερένια βέργα που στο άκρο της είχε ένα Τ (ταυ) σαν περούγιο, που την ονόμαζαν 'γκέλμπερι' και την προσπάθεια αυτή ξεγκελμπέρισμα».

218. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ (επιμ.), *Εικόνες της Κρητικής Τέχνης. Από τον Χάνδακα ως την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη*, Ηράκλειο 1993, 550-552, αρ. 201, εικ. 202. Για τον τρόπο στήριξης της εσχάρας επιμέρους τύπων κλιβάνων: ΡΑΠΤΗΣ, *Αρχαιολογικά τεκμήρια*, 183-187.

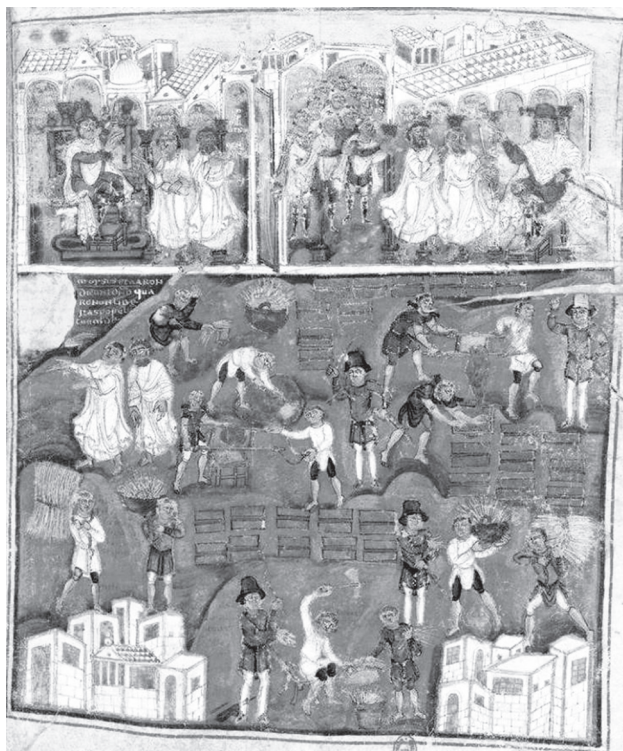
από τον 13ο έως τον 16ο αι.²¹⁹. Με δεδομένη την ομοιογένεια και τη διαχρονικότητα του τρόπου κατασκευής των κεραμικών δομικών προϊόντων, οι παραστάσεις αυτές συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας των εργαστηρίων της εποχής.

219. G. BINDING, *Der Mittelalterliche Baubetrieb Westeuropas. Katalog der Zeitgenössischen Darstellungen*, Köln 1987, 7, αρ. 9 (περ. 1400, κατασκευή κεράμων), 92, αρ. 72 (1368, μορφοποίηση πλίνθων), 129, αρ. 113 (1468, στοίβαγμα πλίνθων), 244, αρ. 255 (1450, παραγωγή πλίνθων), 337, αρ. 376 (περ. 1425, κεραμοποιός), 464, αρ. 558 (περ. 1230, κατασκευή πλίνθων). ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Der Mittelalterliche Baubetrieb Westeuropas. Katalog der Zeitgenössischen Darstellungen: Nachträge*, Köln 1992, 126, αρ. 634c (περ. 1460, κατασκευή πλίνθων). Βλ. επίσης τα χαρακτηριστικά 16ου και 18ου αι. που παραθέτει ο ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Πλινθοκεραμοποιία Τσαλαπάτα*, 94, 111 (εικ. 15, 16).

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΠΑΠΥΡΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

- CPR: *Corpus Papyrorum Raineri Archiducis Austriae*, Wien.
- BGU: *Aegyptische Urkunden aus den königlichen Museen zu Berlin. Griechische Urkunden*, Berlin.
- SB: *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten*.
- PSI: *Papiri greci e latini* (Publicazioni della società italiana per la ricerca dei papiri greci e latini in Egitto). Firenze.
- P. Ant.: *The Antinoopolis Papyri*. London.
- P. Apoll.: *Papyrus grecs d'Apollônos Anô*, ed. R. RÉMONDON, Cairo 1953.
- P. Cair.: *Service des Antiquites de l'Égypte, Catalogue général des antiquites égyptiennes du Musée du Caire. Die demotischen Denkmäler*.
- P. Cair. Masp.: *Papyrus grecs d'époque byzantine, Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire*, ed. J. MASPERO. Cairo.
- P. Cair. Zen.: *Zenon Papyri*, Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, ed. C. C. EDGAR, Cairo.
- P. Col.: *Columbia Papyri. Greek Series*, New York.
- P. Dubl.: *Greek Papyri from Dublin*, ed. B. C. MCGING, Bonn 1995.
- P. Eirene: *Studia Graeca et Latina (Papyrologica)*, Prague.
- P. Gron.: *Papyri Groninganae; griechische Papyri der Universitätsbibliothek zu Groningen nebst zwei papyri der Universitätsbibliothek zu Amsterdam*, ed. A.G. ROSS, Amsterdam 1933.
- P. Hamb.: *Griechische Papyrusurkunden der Hamburger Staats- und Universitätsbibliothek*, έκδ. P. M. MEYER, Leipzig-Berlin 1911-1924.
- P. Heid.: *Veröffentlichungen aus der Heidelberger Papyrussammlung*.
- P. Haun.: *Papyri Graecae Haunienses*.
- P. Iand.: *Papyri Iandanae*, ed. C. KALBFLEISCH et al. Leipzig.
- P. Lond.: *Greek Papyri in the British Museum*. London.
- P. Lond.Copt.: *Catalogue of the Coptic Manuscripts in the British Museum* (ed. W. K. GRUM, London 1905).
- P. Merton: *A Descriptive Catalogue of the Greek Papyri in the Collection of Wilfred Merton*, London 1948-1967.

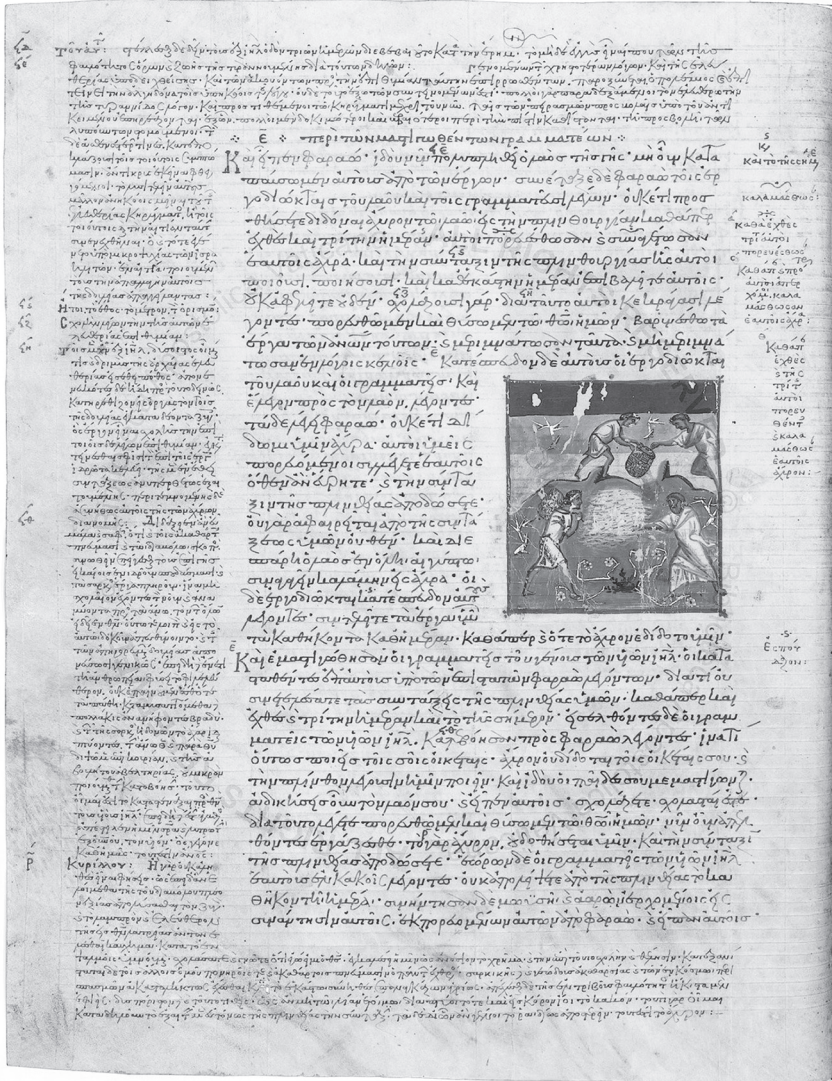
- P. Oxy.: *The Oxyrhynchus Papyri*, London
- P. Prag: *Papyri Graecae Wessely Pragenses*, ed. R. PINTAUDI – R. DOSTÁLOVA – L. VIDMAN. Firenze.
- P. Stras.: *Griechische Papyrus der Kaiserlichen Universitäts- und Landesbibliothek zu Strassburg*, ed. F. PREISIGKE. Leipzig 1912.
- P. Vat.Aphrod.: *I Papiri Vaticani di Aphrodito*, ed. R. PINTAUDI, Rome 1980.
- P. Vindob.: *Papyrus Graeca Vindobonensis* (Vienna Nationalbibliothek).
- P. Wash.Univ.: *Washington University Papyri*. V. B. SCHUMAN, Missurla 1978.
- O. Petrie.Mus.: *Ostraca greci e bilingui del Petrie Museum*, ed. M. S. FUNGHI- G. MESSERI – C. E. RÖMER, Firenze 2012.
- Stud. Pal. (ή SPP): *Studien zur Palaeographie und Papyruskunde*, ed. C. WESSELY. Leipzig 1901-1924.
- VBP (ή P. Bad.): *Veröffentlichungen aus den badischen Papyrus-Sammlungen*. Heidelberg 1924.



Εικ. 1. Η «πλινθεία» των Εβραίων στην Αίγυπτο, κώδικας Ashburnham, φ. 58r, 6ος αι. (Ιστότοπος Εθνικής Βιβλιοθήκης Γαλλίας).



Εικ. 2. Κατασκευή πλίνθων, λεπτομέρεια μικρογραφίας κώδικα Ashburnham, φ. 56r, 6ος αι. (Ιστότοπος Εθνικής Βιβλιοθήκης Γαλλίας).



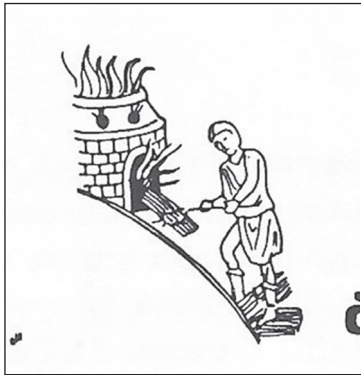
Copyright © Biblioteca Apostolica Vaticana
http://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.747/0145
 powered by DWork - Heidelberg University Library



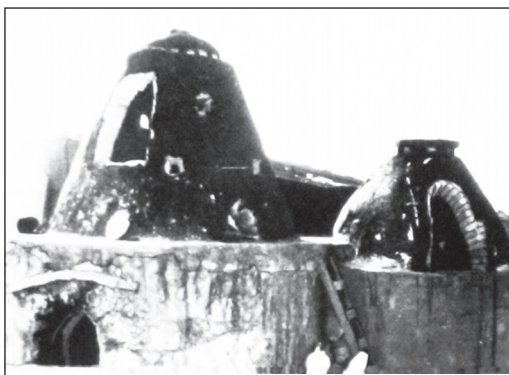
Εικ. 3. Η περισυλλογή του αχύρου, Οκτάτευχος Vat. gr. 747, φ. 78v, 11ος αι. (Ισότοπος Αποστολικής Βιβλιοθήκης Βατικανού).



Εικ. 4. «Η τῶν πλίνθων ἔκκαυσις», Οκτάτευχος Vat. gr. 746, φ. 61r, 12ος αι. (Ιστοτόπος Αποστολικῆς Βιβλιοθήκης Βατικανού).



Εικ. 5. Καμίνι, λεπτομέρειες παράστασης κατασκευῆς Πύργου της Βαβέλ, Capella Palatina, 12ος αι. (ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, Συμβολή, εικ. 14δ).



Εικ. 6. Καμίνια Αμμοχώστου, νεότερων χρόνων (HAMPE-WINTER, *Bei Töpfern und Zieglern*, πίν. 64/ 5-6).



Ειγ. 7. Τρεις Παιδες εν καμίνω. Ρώμη, Κατακόμβη
Πρισίλλας, 2ος αι. (WILPERT, *Roma Sotterranea*, πίν. 13).



Ειγ. 8. Τρεις Παιδες εν καμίνω. Σαρκοφάγος Βατικανού αρ. 31471 (πρώην 134), 3ος αι.
(WILPERT, *Sarcofagi Cristiani*, II, πίν. CLXXV, 7).



Εικ. 9. Τρεις Παίδες εν καμίνω. Κώδικας Μονής Παντοκράτορος 61, φ. 222r, 11ος αι. (DUFRENNE, *L'illustration des Psautiers Grecs*, πίν. 33).

Εικ. 10. Τρεις Παίδες εν καμίνω. Λεπτομέρεια της εικόνας: Ιστορία των Τριών Παίδων και του Δανιήλ, Μουσείο Μπενάκη, α' μισό 18ου αι. (ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ-ΔΕΛΛΗΒΟΡΙΑΣ, *Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα 1997, αρ. 484).

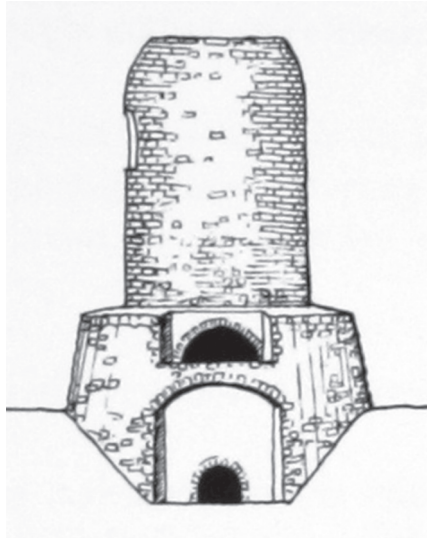




Εικ. 11. Καμίνι νεότερων χρόνων από τη Μεσσηνία (HAMPE – WINTER, *Bei Töpfern und Ziegeln*, πίν.20/1).



Εικ. 12. Τρεις Παιδες εν καμίνω. Άθως, Πρωτάτο, 18ος αι. (Θησαυροί Αγ. Όρους, 161, αρ. 2.98).



Εικ. 13. Καμίνι νεότερων χρόνων από τη Σικελία (HAMPE - WINTER, *Bei Töpfern und Zieglern*, εικ. 94, 117).



Εικ. 14. Τρεις Παιδες εν καμίνω. Μονή Αγ. Ιωάννη Λαμπαδιστή, Καλοπαναγιώτης (Κύπρος), 15ος αι. (ιστότοπος: archive.churchofcyprus.org.cy).



Εικ. 15. Μορφοποίηση πλίνθων. Μικρογραφία εικονογραφημένης Βίβλου, Ms. Phill. 1906, φ. 45ν, Βερολίνο, Κρατική Βιβλιοθήκη (1368) (BINDING, *Der Mittelalterliche Baubetrieb*, σφ. 74).



Εικ. 16. Πλινθοκεραμείο. Μικρογραφία εικονογραφημένης Βίβλου, Add. Ms. 38122, φ. 8ν, Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο (περ. 1450) (BINDING, *Der Mittelalterliche Baubetrieb*, σφ. 255).

BRICKMAKERS, TILEMAKERS AND KILNS IN THE BYZANTINE AND POST-BYZANTINE PERIODS. DETECTING TEXTUAL AND ICONOGRAPHIC EVIDENCE

Textual sources can add further information to the archaeological evidence concerning the manufacture and production of bricks and tiles in the Byzantine and post-Byzantine times. Through a variety of texts one can get a better idea about the brick and tile workshops and the production process. As far as the life of craftsmen is concerned, one may partially approach issues, such as their working conditions, payment and social status.

In this paper we also attempt to gather and present all terms concerning the brick and tile production, as well as the terms employed for the craftsmen involved in the production. The terms in question appear in hagiographical texts and other written sources. The information revealed in textual sources is further enriched by iconographic evidence, that has not been adequately studied previously.

ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΘΕΟΤΟΚΑΡΙΟ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ
(ΚΟΜΟΤΗΝΗ) ΚΑΙ Ο ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΟΣ ΙΕΡΕΜΙΑΣ ΜΑΙΓΤΑΦΟΥΡΗΣ Ο ΣΙΝΑΪΤΗΣ*

Τὸ Χειρόγραφο

Ἡ Κομοτηνὴ ὡς σήμερα δὲν ἐμφανιζόταν σὲ κάποιον κατάλογο χειρογράφων καὶ δὲν μνημονευόταν ὡς τόπος ὑπαρξῆς ἐλληνικῶν χειρογράφων οὔτε ἀπὸ τὸν M. Richard¹ οὔτε ἀπὸ τὸν J.-M. Olivier². Μετὰ ἀπὸ πρόσφατη ἐπίσκεψη μελῶν τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης στὸ Ἴδρυμα Παπανικολάου, ὅπου διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ 18 χειρογράφων³, ἡ ἄποψη αὐτὴ πρέπει νὰ ἀναθεωρηθεῖ.

Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, ὑπάρχει τὸ Θεοτοκάριο ποὺ μοῦ κέντρισε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ θέλησα νὰ τὸ μελετήσω καὶ ἀπὸ παλαιογραφικῆς ἀπόψεως καὶ ἀπὸ πλευρᾶς περιεχομένου. Κατὰ τὴ μελέτη τοῦ χειρογράφου διαπίστωσα ὅτι ἔφερε βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα καὶ ὁ γραφέας του ὀνομαζόταν Ἱερεμίας ἱερομόναχος ὁ Σιναΐτης. Ἐρευνώντας

* Ἐυχαριστῶ τοὺς κριτὲς τοῦ περιοδικοῦ γιὰ τὶς καίριες παρατηρήσεις καὶ χρήσιμες ὑποδείξεις τους.

1. M. RICHARD, *Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues de manuscrits grecs* [Publications de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes I], Paris ²1958.

2. J.-M. OLIVIER, *Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues de manuscrits grecs de Marcel Richard*, Turnhout 1995.

3. Κατόπιν αἰτήσεως στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ Ἰδρυματος μοῦ δόθηκε ἄδεια νὰ μελετήσω καὶ νὰ δημοσιεύσω τὸν κατάλογο τῶν ἀνωτέρω χειρογράφων. Αἰσθάνομαι τὴν ὑποχρέωση νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Μαρωनीας καὶ Κομοτηνῆς κ. Παντελεήμονα, Πρόεδρο τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἰδρυματος Παπανικολάου, γιὰ τὴ θετικὴ του εἰσήγηση, καθὼς καὶ τὰ Μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ ἀνωτέρω Ἰδρυματος γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς εἰσήγησης τοῦ Σεβασμιωτάτου.

στον κατάλογο τῶν βιβλιογράφων τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰ. τῶν Λίνου καὶ Μαρίας Πολίτη ἃν ὁ γραφέας εἶναι γνωστὸς καὶ ἔχει ἀντιγράψει καὶ ἄλλα χειρόγραφα, διαπίστωσα τὴν ὑπαρξὴ δύο βιβλιογράφων μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα ποὺ ἔδρασαν τὴν ἴδια ἐποχὴ. Ὁ πρῶτος, ποὺ φέρεται νὰ ἔχει ἀντιγράψει τὰ χειρόγραφα Sinaiticus gr. 74, 78 καὶ 1803, ὀνομαζόταν Ἱερεμίας ἱερομόναχος Μαγγαφούρης⁴ Σιναΐτης⁵ καὶ ὁ δεῦτερος, γραφέας τῶν κωδίκων Ἱεροσολύμων Πατρ. Βιβλ. Νέας Συλλογῆς 97.3, ΕΒΕ 853 καὶ Ζακύνθου 12, ποὺ ὀνομαζόταν ἀπλῶς Ἱερεμίας ἱερομόναχος Σιναΐτης⁶. Ἡ ἀρχικὴ μου σκέψη, ὅτι δηλαδὴ πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο γραφέα, ἐπιβεβαιώθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἔρευνας. Ἐπειδὴ ὁμως τὸ χειρόγραφο τῆς Ζακύνθου στὴν ἀνωτέρω καταγραφὴ ἐθεωρεῖτο Θεοτοκάριο, ὅπως καὶ τὸ χειρόγραφο τῆς συλλογῆς Παπανικολάου, ἀναζήτησα τὴν περιγραφὴ του στὸν παλαιὸν κατάλογο τοῦ Ν. Κατραμῆ⁷. Μὲ ἔκπληξη ἐκεῖ διαπίστωσα ὅτι ἔφερε ἀκριβῶς τὸ ἴδιο βιβλιογραφικὸ καὶ κτητορικὸ σημεῖωμα μὲ τὸν κώδικα τῆς Κομοτηνῆς. Μετὰ ἀπὸ αὐτὸ ὀδηγήθηκα στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ χειρόγραφο Θεοτοκάριο τοῦ Ἰδρυματος Παπανικολάου, ποὺ σήμερα βρῖσκεται στὴν Κομοτηνὴ, τὸ 1880 βρισκόταν στὴ Ζάκυνθο, ὅπου τὸ περιέγραψε ὁ Ν. Κατραμῆς, καὶ μάλιστα περιεῖχε ὀλόκληρο καὶ τὸ βιβλιογραφικὸ καὶ τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα. Σήμερα αὐτὰ παρουσιάζουν μικρὰ κενά, καθὼς τὸ τελευταῖο φύλλο τοῦ χειρογράφου ἔχει σχιστεῖ.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει καὶ ἡ ἱστορικὴ διαδρομὴ τοῦ χειρογράφου· προφανῶς τὸ χειρόγραφο γράφτηκε στὸ Σιναϊτικὸ μετόχι τοῦ Χάνδακα τῆς Κρήτης, στὴ συνέχεια μεταφέρθηκε στὴ Ζάκυνθο, ὅπου βρισκόταν τὸ 1880, καὶ ἀργότερα ἀγοράστηκε ἀπὸ τὸν συλλέκτη Ν. Παπανικολάου καὶ σήμερα βρῖσκεται στὴν Κομοτηνὴ.

Περιεχόμενον τοῦ χειρογράφου

Τὸ χειρόγραφο εἶναι Θεοτοκάριο καὶ περιέχει κανόνες στὴ Θεοτόκο γιὰ τὸν ἑσπερινὸν κάθε ἡμέρας τῆς ἐβδομάδας, ἀπὸ τὸ Σάββατο μέχρι

4. Προτιμήθηκε ὁ τύπος τοῦ ἐπωνύμου μὲ γγ χάριν ὁμοιομορφίας, ἐνῶ ὁ γραφέας χρησιμοποιεῖ ἀδιακρίτως καὶ τὸν τύπο μὲ γγ καὶ μὲ γκ.

5. Λ. ΠΟΛΙΤΗΣ – Μ. ΠΟΛΙΤΗ, Βιβλιογράφοι 17ου – 18ου αἰῶνος. Συνοπτικὴ καταγραφὴ, *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* ζ' (1988-1992) [1994], 460.

6. ΠΟΛΙΤΗΣ – ΠΟΛΙΤΗ, Βιβλιογράφοι 17ου – 18ου αἰῶνος, 461.

7. Ν. ΚΑΤΡΑΜΗΣ, *Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1880 (ἀνατύπ. Ζάκυνθος 1997), 160.

τὴν Παρασκευή, καὶ τῶν ὀκτὼ ἡχῶν. Μετὰ τὴν ζ΄ ὠδὴ κάθε κανόνα ὑπάρχει κάθισμα, καὶ μετὰ τὴν θ΄ ὠδὴ τρία στιχηρὰ προσόμοια. Ἐπιπλέον περιέχει τοὺς δύο γνωστούς παρακλητικούς κανόνες στὴ Θεοτόκο καὶ τὴν ἀκολουθία τοῦ Ἀκαθίστου (κανόνας τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου καὶ Ἀκάθιστος Ὑμνος). Ἄρα, τὸ χειρόγραφο ἀρχικὰ περιείχε 56 κανόνες στὴν Θεοτόκο σὺν δύο ἐπιπλέον, δηλαδὴ συνολικὰ 58 κανόνες.

Πρόκειται γιὰ ἓνα τυπικὸ Θεοτοκάριο τὸ ὁποῖο περιέχει κανόνες ποὺ οἱ περισσότεροι σχηματίζουν ἀκροστιχίδα στὴν η΄ καὶ θ΄ ὠδὴ *Ἰωάννης Θ*, μὲ κάποιες διαφοροποιήσεις ἀπὸ ἄλλα ἀντίστοιχα. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὄνομα δημιουργήθηκε ἡ παρανόηση, καὶ τὸ ἔργο σὲ πολλὰ χειρόγραφα, ἀλλὰ καὶ στὴν ἔκδοση τῆς Κρυπτοφέρρης ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό⁸. Αὐτό, βέβαια, δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα καὶ φαίνεται ὅτι ἀπὸ νωρὶς εἶχε ὑπάρξει διαφωνία σχετικὰ μὲ τὸν ὑμνογράφο ποὺ κρύβεται πίσω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὄνομα. Ὁ Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης στὴν ἔκδοση τοῦ Θεοτοκαρίου του τὸ 1796 ἀσχολεῖται μὲ τὸ θέμα καὶ λέει ὅτι στὶς μέρες του κάποιοι ὑποστηρίζουν τὴν ἀπόδοση τοῦ ἔργου στὸν Δαμασκηνὸ (Θ = θύτης) καὶ κάποιοι στὸν Ἰωάννη Θηκαρᾶ (Θ = Θηκαρᾶς), ἐνῶ ὁ ἴδιος συντάσσεται μὲ τοὺς δευτέρους⁹. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀκολουθεῖ καὶ πολὺ ἀργότερα ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, ὅταν προσπαθεῖ νὰ κάνει τὴν πρώτη κριτικὴ ἔκδοση τοῦ λειτουργικοῦ βιβλίου

8. Βλ. γιὰ παράδειγμα τοὺς κώδικες τῆς Μονῆς Λειμῶνος 95, φ. 3r: «ποίημα ἰω(άννου) τοῦ δαμασκηνοῦ», καὶ Sinait. gr. 845, φ. 1r: «ἀρχὴ σὺν θ(ε)ῶ ἀγίω τοῦ θεοτοκαρίου· ποίημα τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν ἰωάννου τοῦ δαμασκηνοῦ», καὶ τὴν ἔκδοση τῆς Κρυπτοφέρρης ποὺ φέρει τὸν τίτλο: *Παρακλητικὸν σὺν Θεῶ ἀγίω τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου. Ποίημα τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ*, τὰ πρῶτα νῦν τυπωθὲν κατὰ τὸν (sic) παλαιὸν Βιβλίον τῆς παλαιᾶς ἡμῶν Μονῆς τῆς Κρυπτοφέρρης. Ἐν ἔτει τῆς ἀπὸ τοῦ Κόσμου κτίσεως ᾠσμς', καὶ ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οικονομίας ᾠσπλη', κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον (=1738) [Romae, curante PH. VITALI].

9. *Στέφανος τῆς Ἀειπαρθένου ἤτοι Θεοτοκάριον νέον, ποικίλον καὶ ὠραιότατον ὀκτώηχον περιέχον ἐξήκοντα δύο κανόνας πρὸς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον, μελουρηγθέντας ὑπὸ εἰκοσιδύω Ἱερῶν καὶ θεοπεσίων Μελωδῶν*. Ἐκ τῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους χειρογράφων βιβλίων μετὰ σπουδῆς καὶ πόνων πολλῶν συναχθέν, καὶ μετ' ἐπιμελείας διορθωθὲν παρὰ Νικοδήμου μοναχοῦ τοῦ Ναξίου... Ἐνετίησι. 1796. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τοῦ ποτὲ Δημητρίου Θεοδοσίου, νῦν δὲ Πάνου Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Con licenza de' Superiori, e privilegio, 79 σμμ. (1). Γιὰ τὸ θέμα βλ. Δ. ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Λόγιοι Ἁγιορεῖτες συντάκτες Θεοτοκαρίων, στό: *Πρακτικὰ Ἡ Διεθνoῦς Συνεδρίου «Ἁγιον Ὁρος καὶ Λογισύνη»*, ἐκδ. Δ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΟΣ, Θεσσαλονίκη 2014, 348-349.

τοῦ Θεοτοκαρίου καὶ ὑποστηρίζει μάλιστα ὅτι ὁ Ἰωάννης Θηκαράς ἦταν Κωνσταντινουπολίτης ὑμνογράφος¹⁰.

Στὸ χειρόγραφο ποὺ μελετᾶμε παραδίδεται μιὰ τρίτη ἄποψη γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ γρίφου τῆς ἀκροστιχίδας. Στὸ φ. 27r ὑπάρχει ἡ σημείωση ἀπὸ τὸν γραφέα τοῦ κώδικα *Ἀπὸ τούτου τοῦ κανόνος ἕως τῆς συμπληρώσεως τοῦ πλ. δ', πάντων τῶν κανόνων ἢ ἀκροστιχίς, τῆς ὀγδόης (καὶ) τῆς ἐνάτης· Ἰωάννης ἐπιγράφεται· τὸ δὲ τελευταῖον τροπάρ(ιον) ἐστὶ θ' ὡς εἶναι τὴν ἔννοιαν τοιαύτην· ἄδει ὕμνοις Ἰωάννης τῆ Θεοτόκῳ*. Ὁ Ἱερεμίας ὑποστηρίζει δηλαδὴ τὴν ἄποψη ὅτι τὸ Θ τῆς ἀκροστιχίδας δὲν σημαίνει οὔτε θύτης οὔτε Θηκαράς, ἀλλὰ Θεοτόκῳ. Ἡ ἄποψη δὲν εἶναι ἄγνωστη καὶ κυκλοφορεῖ σὲ μιὰ ομάδα χειρογράφων Θεοτοκαρίων, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Εὐστρατιάδης¹¹. Βέβαια, δὲν μπορούμε νὰ εἰμαστε σίγουροι γιὰ τὸν ποιητὴ τῶν κανόνων καί, ἐπομένως γιὰ τὸν συντάκτη τοῦ Θεοτοκαρίου αὐτοῦ τοῦ τύπου. Σίγουρα πάντως δὲν εἶναι ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, καθὼς εἶναι ἔργα μεταγενέστερα καὶ τὸ ὕφος δὲν ταιριάζει μὲ τὰ δικὰ του ποιητικὰ ἔργα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ καὶ ὁ Ἰωάννης Θηκαράς εἶναι πρόσωπο μέχρι στιγμῆς ἀνύπαρκτο στὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία¹².

Τὸ Θεοτοκάριο αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι ἴσως τὸ δεύτερο «ἐπώνυμο Θεοτοκάριο»¹³ στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, ἂν τὸ πρῶτο εἶναι τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος (11ος αἰ.)¹⁴, καὶ τὰ δύο ὅμως δὲν εἶναι πλήρη. Φαίνεται πὼς ἡ ἐμφάνισή του τοποθετεῖται περίπου στὸν 14ο αἰ., καθὼς ἕνα ἀπὸ τὰ παλαιότερα χρονολογημένα χειρόγραφα ποὺ τὸ παραδίδουν εἶναι ὁ κώδικας τῆς Μονῆς Λειμῶνος 95, ποὺ γράφτηκε

10. Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Θεοτοκάριον*, Α' [Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη 7-8], Chennevières-sur-Marne 1931, ζ'- θ'.

11. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Θεοτοκάριον*, ζ'.

12. Γνωστὸς εἶναι μόνο ὁ Θηκαράς μοναχός, συντάκτης τοῦ λειτουργικοῦ ἐγχειριδίου τοῦ 14ου αἰ. μὲ τὸν ὀμώνυμο τίτλο, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ δὲ θέλησε νὰ διασωθεῖ τὸ πραγματικὸ του ὄνομα, βλ. Π. ΣΚΑΛΤΣΗΣ, Ὁ κανὼν τῆς νυχθημέρου ἀκολουθίας εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Θηκαρά, *Θηκαράς*, Ἅγιον Ὅρος 2008, ιγ'- ιζ'.

13. Μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὅλοι σχεδὸν οἱ κανόνες ποὺ περιέχει εἶναι ἔργα τοῦ ἴδιου ὑμνογράφου.

14. Τὸ χειρόγραφο τῆς Μ. Μεγίστης Λαύρας I 77 περιέχει 68 θεομητορικοὺς κανόνες τοῦ Μαυρόποδος, τῆς Μ. Βλατάδων 52 περιέχει 63 κανόνες καὶ ὁ Vindob. Theol. gr. 78 περιέχει 67 κανόνες, βλ. E. FOLLIERI, *Otto canoni paraclitici a N. S. Gesu Cristo* [Altri Testi della Pieta Bizantina II], Roma 1967, 24.

τὸ 1368/9¹⁵. Μεγάλη διάδοση φαίνεται ὅτι εἶχε ἡ ἀνωτέρω συλλογὴ θεομητορικῶν κανόνων κατὰ τὸν 15ο αἰ. κ.έ.¹⁶

Περιγραφή τοῦ χειρογράφου Κομοτηνῆς, Ἰδρυμα Παπανικολάου IZ/29=35

ἔτ. 1631, χαρτί, 212x151χλστ. [140x85] χλστ., φφ. 215, στήλη 1, στίχοι 22, ἀκέφαλο Θεοτοκάριο.

(φφ. 1r-21v) Ἦχος α΄.

(φφ. 1r-v) Κανόνας (<Τῆ Κυριακῆ ἐσπέρας>). ἀρχ. (ἀκέφ.): ... γάζοντα, εὐλογεῖτε πάντα (ETh¹⁷ 67.205-238). Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδῆ, στιχηρά· Τῶν οὐρανίων ταγμάτων· ἀρχ.: 1. Χαῖρε, φωτὸς ἡ νεφέλη, 2. Χαῖρε, λαβὶς ἡ τὸν θεῖον ἄνθρακα, 3. Σὺ εἶ τὸ φῶς, Θεοτόκε, τῆς σωτηρίας μου.

(φφ. 1v-5v) Κανόνας (Τῆ Δευτέρᾳ ἐσπέρας)· ᾠδὴ α΄. Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος δεξιὰ· ἀρχ.: Χαίροις, ὁ πανάγιος ναὸς τοῦ βασιλέως (ETh 68-71). Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδῆ, κάθισμα, πρὸς, Τὸν τάφον σου· ἀρχ.: Δακρῦν μοι πηγὰς, Θεοτόκε, παράσχου (ETh 83). Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδῆ, στιχηρά, πρὸς, Τῶν οὐρανίων ταγμάτων· ἀρχ.: 1. Χαῖρε, Θεοῦ παναγίου ναὲ πανάγιε (NTh¹⁸ 7), 2. Χαῖρε, πατρὸς προανάρχου νύμφη (NTh 7), 3. Πάθη ποικίλα χειμάζει τὴν ταπεινὴν μου (NTh 7).

15. Βλ. http://84.205.233.134/library/view_more.php?id=104&status=1&type=manuscript (τελευταία ἐπίσκεψη 17.06.2015)

16. Καὶ τὰ πέντε σχετικὰ χειρόγραφα (Sinait. gr. 839, 840, 843, 845, 2014) ποὺ ἐπισημαίνει ὁ D. ΓΕΤΟΝ, The unedited byzantine liturgical canons in the Library of Congress microfilms of the Greek manuscripts in St. Catherine's monastery on Mount Sinai, *BollGrott* III s., 6 (2009), 67-118, χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. καὶ ἀργότερα.

17. ETh = Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Θεοτοκάριον*, Α΄ [Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη 7-8], Chennevières-sur-Marne 1931.

18. NTh = *Θεοτοκάριον νέον ποικίλον καὶ ὠραιότατον ὀκτώηχον περιέχον ἐξήκοντα δύο κανόνας πρὸς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον μελουρηθέντας ὑπὸ εἰκοσιδύω ἱερῶν καὶ θεσπεσίων μελωδῶν ἐκδοθὲν τὸ πρῶτον ὑπὸ Νικοδήμου μοναχοῦ τοῦ Ναξίου καὶ ἐπικριθὲν ὑπὸ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς, ἥδη δὲ μεθ' ὅσης οἶόν τε ἐπιμελείας ἐπιδιορθωθὲν, ἔκδοσις τρίτη, Βενετία ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Τυπογραφείου ὁ Φοῖνιξ, 1898.*

(φφ. 6r-10v) Κανόνας (Τῆ Τρίτῃ ἑσπέρας)· ὠδή α', Πικρᾶς δουλείας· ἀρχ.: *Χαρᾶς αἰτία, χαρίτωσον τὸν νοῦν μου* (ETh 71-74, κάποια τροπάρια διαφέρουν). Μετὰ τὴν ζ' ὠδή, κάθισμα, πρὸς, Τὸν τάφον σου, σωτήρ· ἀρχ.: *Κυβέρνησον, ἀγνή, τὴν ἀθλίαν ψυχὴν μου* (MR¹⁹ Π 188, 290). Μετὰ τὴν θ' ὠδή, στιχηρά, πρὸς, Πανεύφημοι μάρτυρες· ἀρχ.: 1. *Χαίροις, πόλις ἔμψυχε Θεοῦ* (NTh 9), 2. *Χαῖρε, τὸ κατάσκιον Θεοῦ ὄρος* (NTh 9), 3. *Συνέχομαι πάντοθεν δεινοῖς* (MR VI 78).

(φφ. 10v-14v) Κανόνας (Τῆ Τετάρτῃ ἑσπέρας)· ὠδή α', Ὁδὴν ἐπινίκιον· ἀρχ.: *Νεφέλην ὀλόφωτον πᾶς ὁ λαός σου* (ETh 74-77, κάποια τροπάρια διαφέρουν). Μετὰ τὴν ζ' ὠδή, κάθισμα, πρὸς, Τὸν τάφον σου, σωτήρ· ἀρχ.: *Φωτί σου, ἀγαθή, τὴν ἐν σκότει ψυχὴν μου* (ETh 69). Μετὰ τὴν θ' ὠδή, στιχηρά, πρὸς, Πανεύφημοι μάρτυρες· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, καθαρώτατον Θεοῦ ἔμψυχον παλάτιον* (NTh 5), 2. *Χαῖρε, θρόνε πύρινε Θεοῦ* (NTh 5), 3. *Πολλῶν με χειμάζουσι δεινῶν προσβολαί* (NTh 9).

(φφ. 14v-18r) Κανόνας (Τῆ Πέμπτῃ ἑσπέρας)· ὠδή α', Ὁδὴν ἐπινίκιον· ἀρχ.: *Ἰσχύς καὶ ὀχύρωμα ἀνθρώπων, χαῖρε* (ETh 78-81, κάποια τροπάρια διαφέρουν). Μετὰ τὴν ζ' ὠδή, κάθισμα, πρὸς, Τὸν τάφον σου, σωτήρ· ἀρχ.: *Ἀπόθου, ὦ ψυχῆ, ῥαθυμίας τὸν ὕπνον* (ETh 80). Μετὰ τὴν θ' ὠδή, στιχηρά, πρὸς, Τῶν οὐρανίων ταγματῶν· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, ἀστὴρ ἐν τῷ κόσμῳ τὸν μέγαν*, 2. *Χαῖρε, πηγὴ ἀειζώου ῥείθρου, πανάμωμε*, 3. *Ὑπὸ τὴν σκέπην σου, μόνῃ θεοχαρῖτωτε*.

(φφ. 18r-21v) Κανόνας (Τῆ Παρασκευῇ ἑσπέρας)· ὠδή α', Τῷ βοηθήσαντι Θεῷ· ἀρχ.: *Χαίροις, ἀκήρατε πηγῆ, ἡ τὸ ὕδωρ* (ETh 81-84, κάποια τροπάρια διαφέρουν). Μετὰ τὴν ζ' ὠδή, κάθισμα, πρὸς, Τὸν τάφον σου, σωτήρ· ἀρχ.: *Δακρῶν μοι πηγάς, Θεοτόκε, παράσχου* (ETh 83). Μετὰ τὴν θ' ὠδή, στιχηρά, πρὸς, Πανεύφημοι μάρτυρες· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, θεῖον ὄχημα Θεοῦ* (NTh 13), 2. *Χαῖρε, θεῖον σκῆνωμα Θεοῦ, πανάμωμε*, 3. *Χαρᾶς τὴν καρδίαν μου, ἀγνή, πλήρωσον* (NTh 5).

Τὰ φφ. 22r-v ἄγροφα.

(φφ. 23r-51v) Ἦχος β'.

(φφ. 23r-27r) Κανόνας (Τῷ Σαββάτῳ ἑσπέρας)· ὠδή α', Ἐν βυθῷ κατέστρωσε ποτέ· ἀρχ.: *Ἡ τὸ φῶς τοῖς πέρασιν, ἀγνή, πᾶσιν* (ETh 203-206). Μετὰ τὴν ζ' ὠδή,

19. MR = *Μηναῖα τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ*, τ. I-VI, ἐν Ῥώμῃ 1888-1901.

κάθισμα, πρὸς, Τὰ ἄνω ζητῶν· ἄρχ.: Ἐκ πόθου ψυχῆς προσφεύγω νῦν (ETh 204). Μετὰ τὴν θ' ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου σε· ἄρχ.: 1. Χαίροις, ὑψιμέδοντος Θεοῦ μήτηρ (NTh 17), 2. Χαῖρε, μυστηρίου τοῦ φρικτοῦ καὶ ἀκαταγνώστου (NTh 17), 3. Πλήθη πειρασμῶν παντοδαπῶν, νέφη.

(φ. 27r) Ἀπὸ τούτου τοῦ κανόνος ἕως τῆς συμπληρώσεως τοῦ πλ. δ', πάντων τῶν κανόνων ἢ ἀκροστιχίς, τῆς ὀγδόης καὶ τῆς ἐνάτης· Ἰωάννης ἐπιγράφεται· τὸ δὲ τελευταῖον τροπάριον ἐστὶ θ' ὡς εἶναι τὴν ἔννοιαν τοιαύτην ἄδει ὕμνοις Ἰωάννης τῇ θεοτόκῳ.

(φφ. 27r-31v) Κανόνας (Τῇ Κυριακῇ ἑσπέρας)· ᾠδὴ α'. Ἐν βυθῷ κατέστρωσε ποτέ· ἄρχ.: Χαῖρε, κόσμου σκέπη κραταία· χαῖρε, καταφύγιον (ETh 206-209 Χαῖρε σκέπη κόσμου καὶ χαρά). Μετὰ τὴν ζ' ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Τὰ ἄνω ζητῶν· ἄρχ.: Δακρῶν πηγὴν παράσχου μοι, πανάμωμε (ETh 129, 207). Μετὰ τὴν θ' ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου σε· ἄρχ.: 1. Χαίροις, ὁ πανάγιος ναός· χαῖρε, βασιλέως καθέδρα (NTh 19), 2. Χαίροις, ἢ λαβὶς ἢ νοητόν, ἦνπερ Ἡσαΐας (NTh 19 Χαῖρε, ἢ λαβὶς ἢ μυστική...), 3. Δεῦρο, ᾧ ταλαίπωρε ψυχῇ, πρόσπεσον (NTh 17).

(φφ. 31v-35v) Κανόνας (Τῇ Δευτέρῃ ἑσπέρας)· ᾠδὴ α'. Ἐν βυθῷ κατέστρωσε ποτέ· ἄρχ.: Χαῖρε, θρόνε πύρινε Θεοῦ· χαῖρε, πανακήρατε (ETh 209-212). Μετὰ τὴν ζ' ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Τὰ ἄνω ζητῶν· ἄρχ.: Ρανίσιν, ἀγνή, ἐλέους σου, πανάμωμε (ETh 133, 213-214). Μετὰ τὴν θ' ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου σε· ἄρχ.: 1. Χαίροις, πλατυτέρα οὐρανῶν· χαίροις, ὑπερτέρα τῶν ἄνω (NTh 21 Χαῖρε... χαῖρε...), 2. Χαίροις, ἢ παγκόσμιος χαρά· χαῖρε, χελιδῶν (NTh 21 Χαῖρε...), 3. Κλαίω καὶ στενάζω γοερῶς, φρίττω.

(φφ. 35v-39v) Κανόνας (Τῇ Τρίτῃ ἑσπέρας)· ᾠδὴ α'. Βυθοῦ ἀνεκάλυψε· ἄρχ.: Χαράς φωτεινότατον δοχεῖον, πλήρωσον (ETh 212-215). Μετὰ τὴν ζ' ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Εὐσπλαγχνίας ὑπάρχουσα· ἄρχ.: Τῆς ψυχῆς μου ῥαθυμίαν δεινὴν ἀπέλασον (ETh 141, 216, 222 ... ῥαθυμίαν τὴν χαλεπὴν). Μετὰ τὴν θ' ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου σε· ἄρχ.: 1. Χαῖρε, βασιλέων εὐσεβῶν ἔνδοξον διάδημα, 2. Χαῖρε, ἱερέων εὐλαβῶν καύχημα σεβάσιμον, 3. Σπεῦσον ἐξελεῖσθαι πειρασμῶν νῦν.

(φφ. 39v-43v) Κανόνας (Τῇ Τετάρτῃ ἑσπέρας)· ᾠδὴ α'. Δεῦτε, λαοί· ἄρχ.: Χαῖρε, χαρὰν τοῖς ἐν πελάγει τῶν θλίψεων (ETh 215-217). Μετὰ τὴν ζ' ᾠδὴ, κάθισμα,

πρός, Εὐσπλαγγνίας ὑπάρχουσα· ἄρχ.: *Τῶν ἀνομιῶν ἡμῶν, Χριστὲ ὁ Θεός, ὄρων.* Μετὰ τὴν θ' ᾠδή, στιχηρά, πρὸς, Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου σε· ἄρχ.: 1. *Χαῖρε, Σολομῶντος ἡ χρυσοῦ κλίνη,* 2. *Χαίροις, εὐφροσύνη τῶν πιστῶν χαίροις, ἢ τὸ φῶς,* 3. *Στήσον πεπτωκότα με δεινῶς καὶ κατερραγμένον* (NTh 25).

φ. 40 (σχισμένο τὸ κάτω μισό)

(φφ. 43v-47v) Κανόνας (Τῆ Πέμπτη ἑσπέρας)· ᾠδή α', Δεῦτε, λαοί· ἄρχ.: *Χαῖρε, αὐγὴ, τὴν φωτοφόρον αὐγάσασα ἡμέραν* (ETh 218-220 *Χαῖρε, ἀγνή...*). Μετὰ τὴν ζ' ᾠδή, κάθισμα, πρὸς, Θείας γεγόναμεν κοινωνοί· ἄρχ.: *Θείας εἰσόδου με, ἀγνή, καταξίωσον* (ETh 219 ...σεμνή...). Μετὰ τὴν θ' ᾠδή, στιχηρά, πρὸς, Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου σε· ἄρχ.: 1. *Χαίροις, ἦν ἑώρακε ποτὲ πύλην κεκλεισμένην* (NTh 27), 2. *Χαίροις, ἢ ἀένναος πηγὴ τοῦ χρυσαυγοῦς* (NTh 27), 3. *Δέξαι τὴν ἰκέσιον ᾠδὴν δέξαι μου* (NTh 21).

(φφ. 47v-51v) Κανόνας (Τῆ Παρασκευῆ ἑσπέρας)· ᾠδή α', Δεῦτε, λαοί· ἄρχ.: *Χαρὰν τὴν σὴν καὶ φωτισμὸν καὶ τὸ ἔλεος* (ETh 221-223). Μετὰ τὴν ζ' ᾠδή, κάθισμα, πρὸς, Οἱ τὴν χάριν λαβόντες· ἄρχ.: *Ἡ ἐν ἀνάγκαις σωσίψυχος κυβερνήτης.* Μετὰ τὴν θ' ᾠδή, στιχηρά, πρὸς, Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου σε· ἄρχ.: 1. *Χαῖρε, πενομένων θησαυρῆ χαῖρε, πτωχευόντων,* 2. *Χαῖρε, θλιβομένων ἢ χαρὰ χαῖρε, γηραιῶν.* 3. *Πλήσον εὐφροσύνης τὴν ἐμὴν νῦν, θεοκυήτορ* (NTh 29).

(φφ. 52r-74v) Ἦχος γ'.

(φφ. 52r-55r) Κανόνας (<Τῷ Σαββάτῳ ἑσπέρας>) (ἀκέφ.). ᾠδή δ', Ἔθου πρὸς ἡμᾶς· ἄρχ.: *Χαῖρε, μυστικῆ (sic?) ζωοτρόφε τράπεζα* (ETh 287-289 ...μυστικὴ ζωηφόρε...). Μετὰ τὴν ζ' ᾠδή, κάθισμα, πρὸς, Τὴν ὠραιότητα· ἄρχ.: *Τῆς συμπαθείας σου πλοῦτον τὸν ἄμετρον* (ETh 287-288). Μετὰ τὴν θ' ᾠδή, στιχηρά, πρὸς, Μεγάλῃ τοῦ σταυροῦ σου· ἄρχ.: 1. *Τῶν θείων προφητῶν, ἀγνή, χαῖρε, τὸ καύχημα,* 2. *Τῶν θείων ἀποστόλων, χαῖρε, τὸ κραταίωμα,* 3. *Παθῶν με τρικυμῖαι, δέσποινα, χειμάζουσι.*

(φφ. 55r-58v) Κανόνας (Τῆ Κυριακῆ ἑσπέρας)· ᾠδή α'. Ὅ τὰ ὕδατα πάλαι· ἄρχ.: *Χαῖρε, θρόνε κυρίου· χαῖρε, παρθένε, ἢ λύσσα* (ETh 289-292). Μετὰ τὴν ζ' ᾠδή, κάθισμα, πρὸς, Τὴν ὠραιότητα· ἄρχ.: *Αἱ ἀνομίαι μου ψάμμον θαλάσσιον ὑπερνικήσασαι* (ETh 291). Μετὰ τὴν θ' ᾠδή, στιχηρά, πρὸς, Μεγάλῃ τοῦ σταυροῦ σου· ἄρχ.: 1. *Τοῦ θεοῦ Γαβριὴλ ᾠδὴν σοι χαριστήριον,* 2. *Τῶν θείων ἀθλητῶν, χαῖρε, λαμπρὸν στεφάνωμα,* 3. *Κινδύνων τῷ πελάγει νῦν κλυδωνιζόμενον* (NTh 31).

(φφ. 58v-62v) Κανόνας (Τῆ Δευτέρα ἑσπέρας)· ᾠδὴ α΄. Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι· ἀρχ.: Χαῖρε, στάμινε τὸ μάννα φέρουσα ἔνδον (ETh 292-295). Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Τὴν ὠραιότητα· ἀρχ.: Τὴν ὑπερβάλλουσαν σοῦ ἀγαθότητα (ETh 294). Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Μεγάλη τοῦ σταυροῦ σου· ἀρχ.: 1. Φωστῆρα ἐν τῷ κόσμῳ, χαῖρε, ἄστρον ἄδυτον, 2. Φωστῆρα τὸν τοῦ κόσμου, χαῖρε, ἡ κνήσασα, 3. Σὺ μόνῃ προστασία πέλεις ἀκαταίσχυντος (NTh 37).

(φφ. 62v-66v) Κανόνας (Τῆ Τρίτη ἑσπέρας)· ᾠδὴ α΄. Χέρσον ἀβυσσοτόκον· ἀρχ.: Χαίροις, ὑπεραγία λόγον ἅγιον τοῦ ὑψίστου (ETh 295-298). Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Τὴν ὠραιότητα· ἀρχ.: Μὴ ἀπορρίψης με ἀπὸ τοῦ προσώπου σου, τὸν παροξύνοντα (ETh 297). Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὁ τῷ πάθει σου· ἀρχ.: 1. Χαῖρε, ἡ λύσις τῆς ἀρᾶς καὶ χαρᾶς ἡ ἀνάβλυσις (NTh 35), 2. Χαῖρε, καύχημα λαμπρὸν καὶ τῆς πίστεως ἔγερσις (NTh 35), 3. Ὅτι πλήθει συμφορῶν καὶ πταισμάτων συνέχομαι (NTh 35).

(φφ. 66v-70r) Κανόνας (Τῆ Τετάρτη ἑσπέρας)· ᾠδὴ α΄. Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι· ἀρχ.: Θεοδόχε παρθένε, χαῖρε, ἡ πᾶσαν τὴν πλάνην (ETh 299-301). Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Τὴν ὠραιότητα· ἀρχ.: Ἄπας ὁ βίος μου ἐν ῥαθυμία πολλῇ (NTh 300). Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὁ τῷ πάθει σου· ἀρχ.: 1. Χαῖρε, ἡ μήτηρ τῆς ζωῆς χαῖρε, ὄρος κατάσκιον, 2. Χαῖρε, πύλη νοητή, ἣν διήλθεν ὁ ὑψιστος, 3. Ἀπὸ πάσης προσβολῆς ἐναντίας καὶ θλίψεως καὶ ἐξ ἐχθρῶν (NTh 39).

(φφ. 70v-71v) Κανόνας (Τῆ Πέμπτη ἑσπέρας)· ᾠδὴ α΄. Ἄσμα καινόν· ἀρχ.: Χαῖρε, σεμνὴ μήτηρ τοῦ Θεοῦ· χαῖρε, κυρία τοῦ κόσμου (ETh 302-304) (χάσμα μετὰ το α΄ τροπάριο τῆς γ΄ ᾠδῆς καὶ μέχρι το γ΄ τροπάριο τῆς ἡ΄ ᾠδῆς). Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὁ τῷ πάθει σου· ἀρχ.: 1. Χαῖρε, ὄχημα λαμπρὸν τοῦ δεσπότη τῆς κτίσεως (NTh 43), 2. Χαῖρε, ξένον καὶ φρικτοῦ μυστηρίου ἢ φανερωσις (NTh 43), 3. Τῶν πολλῶν ἀνομιῶν ἐννοῶν μου τὸ πέλαγος (NTh 43 ...ἀμαρτιῶν...).

(φφ. 71v-74v) Κανόνας (Τῆ Παρασκευῆ ἑσπέρας)· ᾠδὴ α΄. Φαραὼ τὰ ἄρματα· ἀρχ.: Χαῖρε, ὄρος ἅγιον χαῖρε, παστὰς ὀλόφωτε (ETh 305-307). Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Θείας πίστεως· ἀρχ.: Θείας φύσεως οὐκ ἐχωρίσθη σὰρξ γενόμενος (ETh 306). Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Μεγάλη τοῦ σταυροῦ σου· ἀρχ.: 1. Ἡ πάντων προστασία, χαῖρε, μητροπάρθενε (δὲν παραδίδονται τὰ ἄλλα δύο στιχηρά).

(φφ. 75r-101v) Ἦχος δ΄.

(φφ. 75r-78v) Κανόνας (Τῷ Σαββάτῳ ἑσπέρας)· ᾠδὴ α΄. Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον· ἄρχ.: Φωτὶ σου καθαρωτάτῳ λάμπρυνον, θεογεννήτρια (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II²⁰ 108). Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Ἐπεφάνης σήμερον· ἄρχ.: Προστασία ἄμαχε τῶν θλιβομένων (MR III 430). Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὡς γενναῖον ἐν μάρτυσιν· ἄρχ.: 1. Φωτοφόρον παλάτιον τοῦ Θεοῦ, χαῖρε, δέσποινα (MR VI 257), 2. Τερέων ἀγλάισμα εὐλαβῶν, χαῖρε, ἄμωμε, 3. Καὶ φρουραῖς κατεχόμενος καὶ εἰρκταῖς.

(φφ. 78v-82r) Κανόνας (Τῇ Κυριακῇ ἑσπέρας)· ᾠδὴ α΄. Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον· ἄρχ.: Ἡ πάντα τῇ ὑπὲρ νοῦν κινήσει σου καταφωτίσασα (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 84). Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Ἐπεφάνης σήμερον· ἄρχ.: Ἐν τῇ σκέπῃ ἅπαντες τῇ σῇ, παρθένε (PID²¹ οθ΄). Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὡς γενναῖον ἐν μάρτυσιν· ἄρχ.: 1. Χαῖρε, θρόνε πυρίμορφε τοῦ Θεοῦ παντοκράτορος (NTh 55), 2. Χαῖρε, γῆς τὸν θεμέλιον ἐν κοιλίᾳ σου (NTh 55), 3. Θεοτόκε παντάνασσα, ἄλαστόρων κατάπτωσις.

(φφ. 82v-86r) Κανόνας (Τῇ Δευτέρᾳ ἑσπέρας)· ᾠδὴ α΄. Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον· ἄρχ.: Σκιρτῶντες μετ' εὐφροσύνης ἅπαντες, χαῖρε σοι κράζομεν. Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Ταχὺ προκατάλαβε· ἄρχ.: Ἐπάκουσον, δέσποινα, κατωδύνου ψυχῆς, βοῶντος (MR IV 264). Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὡς γενναῖον ἐν μάρτυσιν· ἄρχ.: 1. Χαῖρε, θείων δυνάμεων ἀγαλλίαμα, δέσποινα (NTh 51), 2. Χαῖρε, σκῆνωμα ἅγιον τοῦ δεσπότης τῆς κτίσεως (NTh 51), 3. Ὑπὸ πλήθους πταισμάτων μου, πειρασμῶν τε καὶ θλίψεων.

(φφ. 86r-90v) Κανόνας (Τῇ Τρίτῃ ἑσπέρας)· ᾠδὴ α΄. Ἀνοίξω τὸ στόμα μου· ἄρχ.: Τὸν νοῦν μου χαρίτωσον ἐσκοτισμένον τοῖς πάθεσι (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 102). Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Ταχὺ προκατάλαβε· ἄρχ.: Πολλοῖς πλημμελήμασιν ἐγὼ ὁ ἄσωτος (MR IV 241). Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὁ ἐξ ὑψίστου κληθεῖς·

20. ΓΕΤΟΝ II = D. ΓΕΤΟΝ, The unedited byzantine liturgical canons in the Library of Congress microfilms of the Greek manuscripts in St. Catherine's monastery on Mount Sinai, *BollGrott* III s., 6 (2009), 67-118.

21. PID = Παρακλητικὸν σὺν Θεῷ ἀγίῳ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου. Ποίημα τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ... Ἐν ἔτει τῆς ἀπὸ τοῦ Κόσμου κτίσεως ἥμισυ, καὶ ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας ἀψλή, κατὰ μῆνα Ἀπριλίλιον (=1738) [Romae, curante Ph. VITALI].

ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, φωτὸς καθαρῶτατον δοχεῖον χαῖρε, στυλε πύρινε* (NTh 47), 2. *Χαῖρε, φαιδρὸν ἐνδιαίτημα κυρίου χαῖρε, θρόνε πύρινε* (NTh 47), 3. *Οἱ διὰ σοῦ λυτρωθέντες τῆς ἀπάτης, πανύμνητε.*

(φφ. 90ν-95r) Κανόνας (Τῆ Τετάρτη ἑσπέρας)· ὠδὴ α΄. Ἀνοίξω τὸ στόμα μου· ἀρχ.: *Φωτί σου καταύγασον ἐσκοτισμένον, πανάσπιλε.* Μετὰ τὴν ζ΄ ὠδὴ, κάθισμα, πρὸς, *Ταχὺ προκατάλαβε.* ἀρχ.: *Δακρύων μοι δώρησαι πηγὰς, θεόνυμφε* (PID πθ΄). Μετὰ τὴν θ΄ ὠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ἔδωκας σημειώσιν· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, καθαρῶτατον τοῦ βασιλέως παλάτιον* (NTh 49), 2. *Χαῖρε, τιμιώτατον καὶ χρυσαυγὲς ἐνδιαίτημα τοῦ ὑψίστου* (NTh 49), 3. *Σβέσον μου τὴν κάμινον τῶν πειρασμῶν ἀγριαίνουσαν.*

(φφ. 95r-98ν) Κανόνας (Τῆ Πέμπτη ἑσπέρας)· ὠδὴ α΄. Ἀνοίξω τὸ στόμα μου· ἀρχ.: *Χαρᾶς τὴν καρδίαν μου ὡς χαροπάροχος* (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 110). Μετὰ τὴν ζ΄ ὠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Ἐπεφάνης σήμερον· ἀρχ.: *Ῥυθωθεῖσαν πάθει τῆς ἁμαρτίας τὴν ψυχὴν μου* (MR IV 308). Μετὰ τὴν θ΄ ὠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ἔδωκας σημειώσιν· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, τὸ ἠδύπνοον ῥόδον ἢ μόνη βλαστήσασα* (NTh 53), 2. *Χαῖρε, τὸ ἀκένωτον ῥεῖθρον ζωῆς ἢ πηγάσασα* (NTh 53), 3. *Πᾶσαν τὴν ἐλπίδα μου ὁ δυστυχῆς καὶ πανάθλιος* (NTh 49).

(φφ. 99r-101ν) Κανόνας (Τῆ Παρασκευῆ ἑσπέρας)· ὠδὴ α΄. Τριστάτας κραταιοῦς· ἀρχ.: *Φωτί σου νοητῶ, θεοτόκε παρθένε, σκοτισθέντα μου* (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 109)· τέλ. (κολοβ., παραδίδεται μόνο το α΄ τροπάριο τῆς θ΄ ὠδῆς): *περιβόητον καύχημα.* Μετὰ τὴν ζ΄ ὠδὴ, κάθισμα, πρὸς, *Ταχὺ προκατάλαβε.* ἀρχ.: *Ταχὺ δέξαι, δέσποινα, τὰς ἰκεσίας ἡμῶν καὶ ταύτας* (MR I 9).

(φφ. 102r-126ν) Ἦχος πλ. α΄.

(φφ. 102r-106r) Κανόνας (Τῶ Σαββάτῳ ἑσπέρας)· ὠδὴ α΄. Ἴππον καὶ ἀναβάτην· ἀρχ.: *Χάριτός σου τῆς θείας νῦν πλήρωσον τὴν ἐμὴν ζοφωθεῖσαν* (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 111). Μετὰ τὴν ζ΄ ὠδὴ, κάθισμα, πρὸς, *Τὸν συνάναρχον.* ἀρχ.: *Ἐμαυτὸν πρὸ τῆς δίκης νῦν ἀποκλαίομαι* (PID ρα΄). Μετὰ τὴν θ΄ ὠδὴ, στιχηρά, πρὸς, *Χαίροις, ἀσκητικῶν.* ἀρχ.: 1. *Χαίροις, ἀπελπισμένων ἐλπίς, πολεμουμένων,* 2. *Χαίροις, ὁ λογικὸς οὐρανός, ἐμψυχωμένον,* 3. *Νέφος ἀλλεπαλλήλων δεινῶν με καὶ συμφορῶν.*

(φφ. 106r-110r) Κανόνας (Τῆ Κυριακῆ ἑσπέρας)· ὠδὴ α΄. Ἴππον καὶ ἀναβάτην· ἀρχ.: *Αἴγλης σου τῆς φωσφόρου, θεογεννήτορ* (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 71). Μετὰ τὴν ζ΄

ὠδή, κάθισμα, πρὸς, Τὸν συνάναρχον· ἀρχ.: Ὁ καιρὸς μετανοίας, ψυχὴ, ἀπόστηθι (PID ρε´). Μετὰ τὴν θ´ ὠδή, στιχηρά, πρὸς, Χαίροις, ἀσκητικῶν· ἀρχ.: 1. Χαίροις, περιστερὰ λογικὴ κατακλυσμοῦ (NTh 63), 2. Χαίρε, ἡ φεραυγῆς χελιδῶν, ἡ ἐκ χειμῶνος (NTh 63 Χαίροις), 3. Παῦσον τὴν κατ' ἐμοῦ τῶν δεινῶν κυμαιομένην (NTh 63).

(φφ. 110r-114r) Κανόνας (Τῆ Δευτέρα ἑσπέρας)· ὠδή α´. Ἴππον καὶ ἀναβάτην· ἀρχ.: Χαίρε, τὸ τῶν ἀγγέλων θαῦμα ἐξαίσιον (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 109). Μετὰ τὴν ζ´ ὠδή, κάθισμα, πρὸς, Τὸν συνάναρχον· ἀρχ.: Τῆς ψυχῆς μου τὰ πάθη τὰ πολυώδυνα (MR III 363). Μετὰ τὴν θ´ ὠδή, στιχηρά, πρὸς, Χαίροις, ἀσκητικῶν· ἀρχ.: 1. Χαίροις, ὠραιότητι τρυγῶν κεχρυσωμένη (NTh 61), 2. Χαίροις, ἡ φιλανθῆς ἀνθηδῶν, ἡ τὸν λειμῶνα (NTh 61), 3. Μόνη τῶν θλιβομένων χαρά, πρόφθασον, ῥῦσαι (NTh 61).

(φφ. 114r-117r) Κανόνας (Τῆ Τρίτη ἑσπέρας)· ὠδή α´. Τῷ σωτήρι Θεῷ· ἀρχ.: Φωτοδόχε λαμπάς, τὴν ταπεινὴν μου ψυχὴν (NTh 69-70, ἀρετὰ διαφορετικὰ τροπάρια). Μετὰ τὴν ζ´ ὠδή, κάθισμα, πρὸς, Τὸν συνάναρχον· ἀρχ.: Ἐν πελάγει τοῦ βίου κλυδωνιζόμενος (NTh 66). Μετὰ τὴν θ´ ὠδή, στιχηρά, πρὸς, Χαίροις, ἀσκητικῶν· ἀρχ.: 1. Χαίροις, ἡ νοητὴ κιβωτός, δι' ἧς βροτοί (NTh 65), 2. Χαίροις, ἡ μαργαρίτην Χριστὸν ἐξ ἀστραπῆς (NTh 65), 3. Πόνους τῆς ταπεινῆς μου ψυχῆς καὶ ἀνιάτους (NTh 71).

(φφ. 117r-120v) Κανόνας (Τῆ Τετάρτη ἑσπέρας)· ὠδή α´. Τῷ σωτήρι Θεῷ· ἀρχ.: Χάριτός σου, σεμνὴ, τὴν ταπεινὴν μου ψυχὴν (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 111). Μετὰ τὴν ζ´ ὠδή, κάθισμα, πρὸς, Τὸν συνάναρχον· ἀρχ.: Ἐπὶ κλίνης ὀδύνης με κατακείμενον (PID ρις´..μου κατακείμενος). Μετὰ τὴν θ´ ὠδή, στιχηρά, πρὸς, Χαίροις, ἀσκητικῶν· ἀρχ.: 1. Χαίροις, ἡ κεκλεισμένην ἡμῖν, παρθενομῆτορ, 2. Πᾶσαι τῶν ἐπὶ γῆς αἱ φυλαὶ μακαριοῦμεν σε, 3. Στήσον τὰς προσβολὰς τῶν δεινῶν καὶ τῶν παθῶν.

(φφ. 120v-122v) Κανόνας (Τῆ Πέμπτη ἑσπέρας)· ὠδή α´. Τῷ σωτήρι Θεῷ· ἀρχ.: Χαίρε, θρόνε Θεοῦ, δεδοξασμένη ἀγνή (NTh 69-70 κάποια τροπάρια). (σταματᾷ στη μέση του δ´ τροπαρίου τῆς α´ ὠδῆς καὶ ἀρχίζει ἀπὸ τῆ μέση τοῦ γ´ τροπαρίου τοῦ ζ´ ὠδῆς). Μετὰ τὴν ζ´ ὠδή, κάθισμα, πρὸς, Τὸν συνάναρχον· ἀρχ.: Ἴνα τί ῥαθυμοῦσα, ψυχὴ ταλαίπωρε (PID 4ζ´). Μετὰ τὴν θ´ ὠδή, στιχηρά, πρὸς, Χαίροις, ἀσκητικῶν· ἀρχ.: 1. Χαίροις, ἡ διαυγῆς καὶ λαμπρὰ πηγὴ, ἐξ ἧς

τὸ καθαρὸν (NTh 67), 2. Χαῖρε, τοῦ ἀχωρήτου Θεοῦ χώρα καὶ γῆ (NTh 59), 3. Στρέψον τὸν κοπετὸν εἰς χαρὰν, εἰς εὐθυμίαν (NTh 65).

(φφ. 122v-126v) Κανόνας (Τῆ Παρασκευῆ ἑσπέρας)· ὠδὴ α΄. Ἴππον καὶ ἀναβάτην· ἄρχ.: Χαῖρε, τοῦ ἀπ' αἰῶνος φρικωδεστάτου (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 109). Μετὰ τὴν ζ΄ ὠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Τὸν συνάναρχον· ἄρχ.: Ἀγιωτέρα τῶν χερουβίμ, ὑψηλοτέρα (PaR 382-383). Μετὰ τὴν θ΄ ὠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Χαίροις, ἀσηκητικῶν· ἄρχ.: 1. Χαίροις, ἢ τὸν ἀμὸν τοῦ Θεοῦ ἀπεριγράπτως (NTh 59), 2. Χαίροις, ἢ πανσθενῆς τῶν βροτῶν ἐλπὶς καὶ σκέπη (NTh 59 Χαῖρε...), 3. Πλήρωσον εὐφροσύνης, ἀγνή, τοὺς εὐφημοῦντας σε (NTh 59).

(φφ. 127r-153v) Ἦχος πλ. β΄.

(φφ. 127r-131r) Κανόνας (Τῷ Σαββάτῳ ἑσπέρας)· ὠδὴ α΄. Ὡς ἐν ἠπείρῳ πεξεύσας· ἄρχ.: Τὴν σκοτισθεῖσαν ψυχὴν μου τῷ σῶ φωτί (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 100). Μετὰ τὴν ζ΄ ὠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Πολλὰ τὰ πλήθη· ἄρχ.: Τὴν μολυνθεῖσαν μου ψυχὴν τῶν πταισμάτων (PID ρκδ΄). Μετὰ τὴν θ΄ ὠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὅλην ἀποθέμενοι· ἄρχ.: 1. Χαῖρε, ὄρος ἄγιον χαῖρε, φωτὸς ἢ νεφέλη (NTh 73), 2. Χαῖρε, στάμνε πάγχρυσε ἔνδον τὸ μάννα τὸ θεῖον (NTh 73), 3. Πολλοῖς συνεχόμενος νῦν πειρασμοῖς ὁ παντλήμων (NTh 73).

(φφ. 131r-134v) Κανόνας (Τῆ Κυριακῆ ἑσπέρας)· ὠδὴ α΄. Ὡς ἐν ἠπείρῳ πεξεύσας· ἄρχ.: Φαινοτάταις ἀκτίσι τοῦ σοῦ φωτὸς τὴν ψυχὴν μου (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 108). Μετὰ τὴν ζ΄ ὠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Πολλὰ τὰ πλήθη· ἄρχ.: Τὴν μολυνθεῖσαν μου ψυχὴν τῶν πταισμάτων (PID ρκδ΄). Μετὰ τὴν θ΄ ὠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὅλην ἀποθέμενοι· ἄρχ.: 1. Χαῖρε, πασῶν ἄνασσα τῶν ἀνασσῶν, Θεοτόκε (NTh 77), 2. Χαῖρε, θρόνε πύρινε τοῦ βασιλέως κυρίου (NTh 77), 3. Πολλῶν με χεμιάζουσιν ἀμαρτιῶν τρικυμίαι.

(φφ. 134v-138v) Κανόνας (Τῆ Δευτέρᾳ ἑσπέρας)· ὠδὴ α΄. Ὡς ἐν ἠπείρῳ πεξεύσας· ἄρχ.: Χαράς ἀπέιρου μου πλήρωσον τὴν ψυχὴν (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 110). Μετὰ τὴν ζ΄ ὠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Πολλὰ τὰ πλήθη· ἄρχ.: Τῆς ἀσθενούσης μου ψυχῆς τὰς πολλὰς ἀρρωστίας (NTh 78). Μετὰ τὴν θ΄ ὠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὅλην ἀποθέμενοι· ἄρχ.: 1. Χαῖρε, θεῖον σκῆνωμα Θεοῦ τοῦ πάντων δεσπότου (NTh 81), 2. Φωτὸς οἰκητήριον, χαῖρε, σεμνὴ παναγία, 3. Δέξαι μου τὴν δέησιν, θεοκυῆτορ παρθένε (NTh 81 ... θεοκυῆτορ Μαρία).

(φφ. 138v-143r) Κανόνας (Τῆ Τρίτῃ ἐσπέρας)· ᾠδὴ α΄. Κύματι θαλάσσης· ἀρχ.: *Χάριτί σου θεία χαριῖτων, κόρη, ἐσκοτισμένον μου* (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 110). Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Πολλὰ τὰ πλήθη· ἀρχ.: *Ταῖς τῶν δαυμόνων προσβολαῖς κλονουμένην* (NTh 74). Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὅλην ἀποθέμενοι, ἀρχ.: 1. *Θεοῦ παντοκράτορος, χαῖρε, δοχεῖον κυρίου*, 2. *Χαῖρε, τὸ λαμπρότατον τοῦ βασιλέως κυρίου* (NTh 81), 3. *Σὲ τὴν πανυπέρομαχον ἐκδυσωποῦμεν παρθένον* (NTh 77).

(φφ. 143r-147r) Κανόνας (Τῆ Τετάρτῃ ἐσπέρας)· ᾠδὴ α΄. Κύματι θαλάσσης· ἀρχ.: *Χαίροις, οἰκουμένης κραταίωμα θεῖον* (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 110). Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Ἐλπίς τοῦ κόσμου· ἀρχ.: *Ἐξασθενεῖ μου νῦν ὁ νοῦς ἐμπεσὼν εἰς τὰ βάθη* (NTh 72). Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Τριήμερος ἀνέστης· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, τὸ σεμνολόγημα τῶν ἀποστόλων* (MR VI 84), 2. *Τὸ ὄρος τὸ ἀλάξευτον, παρθένε, χαῖρε*, 3. *Πανύμνητε, κατὰβαλε ἐχθρῶν μαιφονούντων ἰσχύν* (MR VI 84).

(φφ. 147r-150v) Κανόνας (Τῆ Πέμπτῃ ἐσπέρας)· ᾠδὴ α΄. Βοηθὸς καὶ σκεπαστής· ἀρχ.: *Χάριτός σου, ἀγαθή, τὴν ταπεινὴν μου πλησον καρδίαν* (NTh 83-85 πολλά τροπάρια διαφέρουν). Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Πολλὰ τὰ πλήθη· ἀρχ.: *Τῶν ἐναντίων λογισμῶν ἐκταράσσει με* (NTh 80). Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Τριήμερος ἀνέστης· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, βασιλευόντων, ἀγνή, τὸ θράσος* (NTh 79), 2. *Χαῖρε, παστὰς ὀλόφωτε χαῖρε, ἔμψυχε* (NTh 75), 3. *Κινδύνοις συνεχόμενον καὶ θλίψει τὸν δοῦλον σου* (NTh 83).

(φφ. 150v-153v) Κανόνας (Τῆ Παρασκευῇ ἐσπέρας)· ᾠδὴ α΄. Βοηθὸς καὶ σκεπαστής· ἀρχ.: *Αὔγασόν μου τὴν ψυχὴν τῷ θεῷ φέγγει σου* (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 76). Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Ἐλπίς τοῦ κόσμου· ἀρχ.: *Ἄμαρτιῶν μου τὰ πολλὰ ἐξαφάνισον πλήθη*. Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Τριήμερος ἀνέστης· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, ὁ θησαυρὸς τῆς ζωῆς χαῖρε, λυχνία*, 2. *Χαῖρε, τῆς ἐκκλησίας, σεμνή, ὁ πύργος ὁ ἀσάλευτος* (NTh 83), 3. *Πανύμνητε, διάσωσον δεινῶν τῶν συνεχόντων με* (NTh 79).

(φφ. 154r-173r) Ἦχος βαρύς.

(φφ. 154r-156r) Κανόνας (<Τῷ Σαββάτῳ ἐσπέρας>)· (ἀκέφ.) ἀρχ. (β΄ τροπ. δ΄ ᾠδῆς): *Χαῖρε, φωτὸς σκεῦος καθαρὸν*. Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Ὁ δι' ἐμὲ ἀνασχόμενος· ἀρχ.: *Ἐπὸ τὴν σκέπην σου ἅπαντες οἱ γηγενεῖς*. Μετὰ τὴν

θ' ὦδή, στιχηρά, πρὸς, Οὐκ ἔτι κωλυόμεθα· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, χαρὰ τοῦ κόσμου, θεογεννήτορ*, 2. *Χαῖρε, δοχεῖον φύσεως ἀχωρήτου*, 3. *Ἵπὸ τὴν θείαν σου σκέπην νῦν προσφεύγω*.

(φφ. 156r-159v) Κανόνας (Τῆ Κυριακῆ ἑσπέρας)· ὦδή α'. Νεύσει σου πρὸς γεώδη· ἀρχ.: *Χαῖρε, τῆς εὐσεβείας τὸ ἀκατάσειστον τεῖχος* (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 109). Μετὰ τὴν ζ' ὦδή, κάθισμα, πρὸς, Ὁ δι' ἐμὲ ἀνασχόμενος· ἀρχ.: *Ῥῦσαι πυρὸς αἰωνίζοντος τοὺς προσκυνοῦντας* (PID ρμγ'). Μετὰ τὴν θ' ὦδή, στιχηρά, πρὸς, Οὐκ ἔτι κωλυόμεθα· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, τὸν μέγαν ἥλιον ἐν τῷ κόσμῳ* (NTh 91), 2. *Χαῖρε, τὸν μόσχον δάμαλις ἢ τεκοῦσα* (NTh 91), 3. *Πταισμάτων βυθιζόμενον τρικυμῖαις δίδου*.

(φφ. 159v-162v) Κανόνας (Τῆ Δευτέρᾳ ἑσπέρας)· ὦδή α'. Νεύσει σου πρὸς γεώδη· ἀρχ.: *Αὔγασον τῷ φωτί σου, θεοκυῆτορ, τὸν νοῦν μου* (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 76). Μετὰ τὴν ζ' ὦδή, κάθισμα, πρὸς, δι' ἐμὲ ἀνασχόμενος· ἀρχ.: *Ἐν ῥαθυμίᾳ τὸν βίον μου διατελέσας* (PID ρνγ'). Μετὰ τὴν θ' ὦδή, στιχηρά, πρὸς, Οὐκ ἔτι κωλυόμεθα· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, τὸ φῶς τοῦ κόσμου, δεδοξασμένη* (NTh 92 ...κόσμου, παρθενομήτορ) 2. *Χαῖρε, πατρὸς ἀνάρχου νύμφη, παρθένε*, 3. *Ὅτι βοήθειαν ἄλλην πλὴν σου οὐκ ἔχω* (NTh 92).

(φφ. 162v-165r) Κανόνας (Τῆ Τρίτῃ ἑσπέρας)· ὦδή α'. Τῷ συνεργήσαντι Θεῷ· ἀρχ.: *Θεῖω φωτί σου, ἀγαθῆ, αὔγασόν μου τὰς φρένας* (NTh 97 ἀρκετὰ τροπάρια διαφέρουν). Μετὰ τὴν ζ' ὦδή, κάθισμα, πρὸς, Ὁ δι' ἐμὲ ἀνασχόμενος· ἀρχ.: *Τίς διηγῆσεται, ἄχραντε, τὴν τῶν πταισμάτων μου* (PID ρνζ'). Μετὰ τὴν θ' ὦδή, στιχηρά, πρὸς, Οὐκ ἔτι κωλυόμεθα· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, Θεὸν ἀφράστως ἀποτεκοῦσα* (NTh 92), 2. *Χαῖρε, παντὸς τοῦ κόσμου δεδοξασμένη* (NTh 92), 3. *Ῥῦσαι κινδύνων, ἄχραντε, τὸν σὸν δοῦλον*.

(φφ. 165v-168r) Κανόνας (Τῆ Τετάρτῃ ἑσπέρας)· ὦδή α'. Τῷ συνεργήσαντι Θεῷ· ἀρχ.: *Χαῖρε, ἡ πύλη τοῦ Θεοῦ χαῖρε, ἄχραντε μήτηρ* (NTh 97 ἀρκετὰ τροπάρια διαφέρουν). Μετὰ τὴν ζ' ὦδή, κάθισμα, πρὸς, Ὁ δι' ἐμὲ ἀνασχόμενος· ἀρχ.: *Τὸν πανοικτίρομονα κύριον ὑπὲρ ἡμῶν* (NTh 88). Μετὰ τὴν θ' ὦδή, στιχηρά, πρὸς, Οὐκ ἔτι κωλυόμεθα· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, ἡ θεία κλιμαξ, δι' ἧς κατέβη* (NTh 87), 2. *Χαῖρε, τρυφῆς παράδεισε, ἢ τὸ ξύλον* (NTh 87), 3. *Πλήθη πολλῶν χειμάζουσι τὴν ψυχὴν μου* (NTh 91).

(φφ. 168r-170v) Κανόνας (Τῆ Πέμπτη ἑσπέρας)· ὠδή α'. Τῷ συντρύφαντι πολέμους· ἄρχ.: Φώτισόν μου, Θεοτόκε, τὰς αἰσθήσεις τοῦ νοός (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 108). Μετὰ τὴν ζ' ὠδή, κάθισμα, πρὸς, Ὅ δι' ἐμὲ ἀνασχόμενος· ἄρχ.: Ὑπὲρ τοῦ κόσμου ἰκέτευε τὸν σὸν υἱόν. Μετὰ τὴν θ' ὠδή, στιχηρά, πρὸς, Οὐκ ἔτι κωλυόμεθα· ἄρχ.: 1. Χαῖρε, ἡ θεία σκέπη καὶ προστασία τῶν τιμώντων σε (NTh 96), 2. Χαῖρε, δι' ἧς ὁ Ἄδης ἀπενεκρώθη (NTh 96), 3. Στενάζοντά με δέξαι ὡς ἐλεήμων (NTh 96).

(φφ. 170v-173r) Κανόνας (Τῆ Παρασκευῆ ἑσπέρας)· ὠδή α'. Τῷ συντρύφαντι πολέμους· ἄρχ.: Χαῖρε, πάντων προστασία τῶν ὑμνούντων σε (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 109). Μετὰ τὴν ζ' ὠδή, κάθισμα, πρὸς, Ὅ δι' ἐμὲ ἀνασχόμενος· ἄρχ.: Εἰ καὶ μητέρα σε ὁ κτίστης ἐγνώρισεν. Μετὰ τὴν θ' ὠδή, στιχηρά, πρὸς, Οὐκ ἔτι κωλυόμεθα· ἄρχ.: 1. Χαῖρε, πιστῶν τὸ καύχημα, παναγία (NTh 96), 2. Χαῖρε, τὸ κῦδος πάντων τῶν ὀρθοδόξων, 3. Ὑπὸ πολλῶν ὁ δοῦλος σου, θεομήτορ, ὀλεθρίων (NTh 87 ...σου ὀλεθρίων).

Τὸ φ. 173v ἄγγραφο.

(φφ. 174r-196v) ᾠχος πλ.δ'.

(φφ. 174r-177v) Κανόνας (Τῷ Σαββάτῳ ἑσπέρας)· ὠδή α'. Ἀρματηλάτην Φαράω· ἄρχ.: Θεὶν φωτὶ σου, φωτοτόκε δέσποινα. Μετὰ τὴν ζ' ὠδή, κάθισμα, πρὸς, Τὴν σοφίαν καὶ λόγον· ἄρχ.: Ὅ τῶν ὄλων δεσπότης καὶ ποιητὴς ἐξ ἀχράντου (MR III 11). Μετὰ τὴν θ' ὠδή, στιχηρά, πρὸς, Ὡ τοῦ παραδόξου θαύματος· ἄρχ.: 1. Χαῖρε, θανάτου καθαιρέσεις, παρθενομήτορ (NTh 113)· τελ. (κολοβ.) χαῖρε, ὀσίων στολὴ θεότευκτος.

(φφ. 178r-181v) Κανόνας (<Τῆ Κυριακῆ ἑσπέρας>)· ἄρχ. (ἀκέφ.): (γ' τροπάριο γ' ὠδῆς): Θεοχαρίτωτε ἀγνή, τῶν γηγενῶν ἢ προστάτις. Μετὰ τὴν ζ' ὠδή, κάθισμα, πρὸς, Τὴν σοφίαν καὶ λόγον· ἄρχ.: Εἰς ἰλὸν ἐνεπάγην ἀμαρτιῶν (MR IV 228). Μετὰ τὴν θ' ὠδή, στιχηρά, πρὸς, Ὡ τοῦ παραδόξου θαύματος· ἄρχ.: 1. Χαῖρε, πηγὴ τῆς ζωῆς ἡμῶν χαῖρε, λαβίς, 2. Χαῖρε, φωτὸς οἰκητήριον χαῖρε, λυχνία χρυσοῦ, 3. Ἀπαγωγῆς καὶ δουλείας με καὶ προνομῆς.

(φφ. 181v-184r) Κανόνας (Τῆ Δευτέρα ἑσπέρας)· ὠδή α'. Ὑγρὰν διοδεύσας· ἄρχ.: Τὸν ἐσκοτισμένον μου λογισμὸν φωτὶ σου (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 102) (ἀπὸ τὸ γ' τροπάριο τῆς ε' ὠδῆς μέχρι τοὺς τελευταίους στίχους τοῦ δ' τροπαρίου τῆς ζ' ὠδῆς χάσμα κεμμένου). Μετὰ τὴν θ' ὠδή, στιχηρά, πρὸς, Ὡ τοῦ παραδόξου

θαύματος· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, μαρτύρων ἀγλάισμα· χαῖρε, ἀγγέλων*, 2. *Χαῖρε, πιστῶν ἢ βοήθεια· χαῖρε, ἡ μόνη ἐλπίς*, 3. *Πάθη ποικίλα χειμάζουσι τὴν ταπεινὴν μου*.

(φφ. 184r-187v) Κανόνας (Τῆ Τρίτη ἑσπέρας)· ᾠδὴ α΄. Ὑγρὰν διοδεύσας· ἀρχ.: *Φωτὸς σου ταῖς θεαῖς μαρμαρυγαῖς φώτισον*. Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Τὴν σοφίαν καὶ λόγον· ἀρχ.: *Λογισμοῖς ὀλισθαίνων τοῖς πονηροῖς εἰς βυθόν* (MR I 283). Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὡ τοῦ παραδόξου θαύματος· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, πανάγιον τέμενος τοῦ βασιλέως Χριστοῦ· χαῖρε, βάθος* (NTh 100), 2. *Χαῖρε, πολύενκτον ὄνομα· χαῖρε, χρυσὴ κιβωτὴ* (NTh 100), 3. *Κατακαμπτόμενον, δέσποινα, ἐν τῷ πελάγει*.

(φφ. 187v-190r) Κανόνας (Τῆ Τετάρτη ἑσπέρας)· ᾠδ(η) α΄. Ἄσωμεν τῷ κυρίῳ· ἀρχ.: *Χαῖροις, ὑπεραγία, ἡ τὸν εὐεργέτην καὶ Θεόν* (πρβλ. ΓΕΤΟΝ I²² 110, ΓΕΤΟΝ II 110). Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Τὴν σοφίαν καὶ λόγον· ἀρχ.: *Ἐλεήμονα Λόγον καὶ συμπαθῆ ὡς κινήσασα* (MR I 266). Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὡ τοῦ παραδόξου θαύματος· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, παγκόσμιον καύχημα· χαῖρε, λυχνία* (NTh 100), 2. *Χαῖρε, μυστικὴ παράδεισε, ξύλον ζωῆς* (NTh 106), 3. *Κλαίων ἐννοῶν ὁ ἄθλιος τῶν ἀμετρήτων κακῶν*.

(φφ. 190v-193r) Κανόνας (Τῆ Πέμπτη ἑσπέρας)· ᾠδὴ α΄. Ἄσωμεν τῷ κυρίῳ· ἀρχ.: *Χαῖρε, τῆς βασιλείας τὸ ἀκαταμάχητον* (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 109). Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Τὴν σοφίαν καὶ λόγον· ἀρχ.: *Ὁ σωτὴρ καὶ δεσπότης τῶν γηγενῶν*. Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὡ τοῦ παραδόξου θαύματος· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, πυρῖμορφον ὄχημα· χαῖρε, ἀγγή* (MR VI 64), 2. *Χαῖρε, πεσόντων ἀνόρθωσις· χαῖρε, πενομένων* (NTh 106), 3. *Βάρει πολλῶν παραπτώσεων κατακαμπτόμενον*.

(φφ. 193r-196v) Κανόνας (Τῆ Παρασκευῆ ἑσπέρας)· ᾠδὴ α΄. Ἄσμα ἀναπέμψωμεν· ἀρχ.: *Θεῖα ἐπιλάμψει σου, Χριστέ, τὸν νοῦν μου* (πρβλ. ΓΕΤΟΝ II 85). Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, πρὸς, Τὴν σοφίαν καὶ λόγον· ἀρχ.: *Χαριστήριον αἴνον χρεωστικῶς* (MR II 29). Μετὰ τὴν θ΄ ᾠδὴ, στιχηρά, πρὸς, Ὡ τοῦ παραδόξου θαύματος· ἀρχ.: 1. *Χαῖρε, παρθένε πανάμωμε· χαῖρε, ζωῆς* (NTh 103), 2. *Χαῖρε, ἀγγείας θησαύρισμα· χαῖρε, φωτὸς* (NTh 103), 3. *Δέξαι μου, δέξαι τὴν δέησιν καὶ μὴ παρίδης* (NTh 109 ...μου ταύτην τήν...).

22. ΓΕΤΟΝ I = D. ΓΕΤΟΝ, Incipitarius for the apparently unedited liturgical canons contained in the greek manuscripts kept in Bulgarian Libraries, *BollGrott* III s., 1 (2004), 93-114.

(φφ. 197r-199v) *Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ᾠδὴ α΄, ἦχος πλ. δ΄. Ὑγρὰν διοδεύσας ἀρχ.: Πολλοῖς συνεχόμενος πειρασμοῖς* (HR²³ 292-298). Μετὰ τὴν ζ΄ ᾠδὴ, κάθισμα, ἦχος β΄, ἀρχ.: *Προσβεία θεομὴ καὶ τείχος ἀπροομάχητον* (HR 293).

(φφ. 200r-202v) *Ἔτερος κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ᾠδὴ α΄, ἦχος πλ. δ΄. Ἀρματηλάτην Φαραῶ ἀρχ.: Τῶν λυπηρῶν ἐπαγωγὰι χειμάζουσι* (HR 301-306).

(φφ. 203r-206v) *Κανὼν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, εἰς τὸν ἀκάθιστον ὕμνον οὗ ἡ ἀκροστιχίς· χαρᾶς δοχεῖον σοὶ πρέπει χαίρειν μόνῃ· Ἰωσήφ. ᾠδὴ α΄, ἦχος δ΄. Ἀνοίξω τὸ στόμα μου ἀρχ.: Χριστοῦ βίβλον ἔμψυχον ἐσφραγισμένην* (HR 282-290).

(φ. 206v) *καὶ αὐθις τὸ κοντάκιον. Ἦχος πλ. δ΄. ἀρχ.: Τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῶ* (HR 279).

(φφ. 206v-211v) *εἴτ' αὐθις οἱ οἴκοι μετ' εὐλαβείας. ἀρχ.: Ἄγγελος πρωτοστάτης οὐρανόθεν* (ἀπουσιάζει τὸ κείμενο μετὰ ἀπὸ τὸ θερίζει σωτηρίαν τοῦ δ' οἴκου καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ αὐτῶ ὀρῶντες ἀλληλούια τοῦ ι' οἴκου) (HR 279-288).

(φφ. 212r-215r) *Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ᾠδὴ α΄, ἦχος β΄. Κύματι θαλάσσης ἀρχ.: Χαῖρε, τῶν πατέρων τὸ εὐφημον κράτος* (LTh²⁴ 172-175).

Τὸ φ. 215v ἄγραφο.

ΓΡΑΦΗ: Ἐνας γραφέας (Ἱερεμίας ἱερομόναχος Σιναΐτης, ἔτος 1631). Μελάνι μαῦρο. Καστανὸ μελάνι στὸ βιβλιογραφικὸ καὶ τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα.

23. HR = Ὡρολόγιον τὸ Μέγα περιέχον τὴν πρόπουσαν αὐτῶ ἀκολουθίαν, ἐν Ῥώμῃ 1876.

24. LTh = Θεοτοκάριον ὠραιότατον καὶ χαρμόσυνον. Τὸ πρὶν ἐπιμελῶς συγγραφέν ἐκ τῶν τοῦ Ἁγίου Ὅρους βιβλίων παρ' Ἀγαπίου μοναχοῦ τοῦ Κρητός. Καὶ τανῦν μετατυπωθέν τε, καὶ διορθωθέν εἰς δόξαν αὐτῆς τῆς ἀειπαρθένου κόρης καὶ θεομήτορος παρὰ ἱεροδιακόνου Ἀνθίμου τοῦ Βέρρα. ἀσπ'. Ἐνετίησιν. 1780. Παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ τῶ ἐξ Ἰωαννίνων. Con licenza de' superiori, privilegio. Ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῶν περιεχομένων τῆς ἔκδοσης, βλ. Δ. ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐντυπες Ἀκολουθίες Ἁγίων. Συλλογὴ Ντόρης Παλαστράτου, Ἀθήνα 2007, 116-119.

Γραφή ἐπιμελημένη λειτουργική, ἐλαφρὰ δεξιοκλινής, μὲ ἀρχαῖστικά στοιχεῖα ποὺ ἀνάγονται στὴ γραφή τύπου «μονῆς Ὁδηγῶν» καὶ μπαρόκ στοιχεῖα μὲ εὐφάνταστα κοσμήματα στὶς μορφὲς τῶν γραμμῶν ποὺ τὰ συναντᾶμε στὴ γραφή τοῦ ἐπισκόπου Μποζέου Λουκᾶ καὶ τῶν μαθητῶν του. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ γραφή τοῦ ω μὲγωνιώδεις ἀγκύλες²⁵. Μὲ τὴ μεγαλογράμματη μορφὴ τους γράφονται ἀρκετὲς φορὲς τὰ Γ, Τ, Ν, Η, Β καὶ Δ.

Ἄγραφα τὰ φφ. 22r-v, 173v, 215v.

ΥΛΗ: Ὑδατόσημο στὸ κέντρο τοῦ δίφυλλου:

α) Χαρτὶ λευκὸ, στιλπνὸ, μεσαίου πάχους. Ἄγκυρα σὲ κύκλο μὲ τριφύλλι στὴν κορυφὴ (βλ. φφ. 11, 14)· contremarque R, A (βλ. φ. 1, ἴδιο μὲ Mošin 2232/1620-40²⁶). Β, V καὶ τριφύλλι (βλ. φ. 44, ἴδιο μὲ Mošin 2111/1630-40²⁷). πυκνότητα ὑδάτινων γραμμῶν 20/25 χλστ.

β) Χαρτὶ λευκὸ, στιλπνὸ, χοντρό. Τρεῖς ἡμισέληνοι (περίπου ἴδιο μὲ τὸ Velkov – Andreev 22/1634 χωρὶς contremarque²⁸) (μόνο στὸ τελευταῖο τεῦχος, βλ. φφ. 208, 215)· contremarque A, Λ (βλ. φ. 209)· πυκνότητα ὑδάτινων γραμμῶν 20/30 χλστ.

ΤΕΥΧΗ: 6x8 (48), 8-2 (54, χάσμα κειμένου μετὰ τὸ φ. 51), 6+1 (61), 10 (71), 2 (73), 2-1 (74), 3x8 (98), 8-2 (104, χάσμα κειμένου μετὰ τὸ φ. 101), 2x8 (120), 8-2 (126, χάσμα κειμένου μετὰ τὸ φ. 120), 3x8 (150), 8-2 (156, χάσμα κειμένου μετὰ τὸ φ. 153), 2x8 (172), 8-2 (178, λείπει ἓνα φύλλο μετὰ τὸ φ. 173 καὶ ἓνα μετὰ τὸ φ. 177), 8-1(185, λείπει ἓνα φύλλο μετὰ τὸ φ. 182), 2x8 (201), 8-2 (207, χάσμα κειμένου μετὰ τὸ φ. 201), 8 (215). Τὸ φ. 40 σχισμένο ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω, τὸ φ. 215 σχισμένο στὸ κάτω δεξιὸ μέρος μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχει ἀποκοπεῖ τμήμα τοῦ βιβλιογραφικοῦ καὶ τοῦ κτητορικοῦ σημειώματος.

25. Πρὸβλ. τὸ ω τοῦ Γρηγορίου Σιναΐτη (1681) στὸν κώδικα Σίμωνος Πέτρας 90, βλ. Π. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ, *Ἱερὰ Μονὴ Σίμωνος Πέτρας. Κατάλογος Ἑλληνικῶν χειρογράφων*, Ἅγιον Ὅρος 2012, 128 καὶ πίν. 45· ἀνάλογη γραφή τοῦ ω ἀπὸ τοὺς γραφεῖς τῆς Μολδοβλαχίας, βλ. M.-D. ZOUMBOULI, *Luc de Buzau et les centres de copie des manuscrits grecs en Moldovalachie (XVIe - XVIIe siècle)* [Comité National Grec des Études du Sud-Est Européen. Centre d'Études du Sud-Est Européen 34], Athènes 1995, 20, 23, 24.

26. V. MOŠIN, *Anchor Watermarks* [Monumenta Chartae Papyraceae Historiam Illustrantia XIII], Amsterdam 1973, pl. 262.

27. V. MOŠIN, *Anchor Watermarks*, pl. 245.

28. A. VELKOV – ST. ANDREEV, *Filigranes dans les documents ottomans, I. Trois croissants*, sous la redaction de B. RAJKOV, Sofia 1983.

ΧΑΡΑΚΩΣΗ: Leroy-Sautel 20D 1²⁹, Irigoïn system 2^{*30}.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ: Ἐρυθρογραφίες σὲ τίτλους καὶ ἀρχικὰ γράμματα. Μεγαλύτερα καὶ πιὸ καλλιτεχνικὰ τὰ ἀρχικὰ γράμματα στὸ προοίμιο καὶ τοὺς οἴκους τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, φφ. 206ν-211ν. Ταινιοειδῆ ἐπίτιπλα κόκκινου χρώματος μὲ φυτικὸ διάκοσμο στὰ φφ. 23r, 75r, 102r, 127r, 174r, 203r. Τὸ τέλος κάθε τροπαρίου ἐπισημαίνεται μὲ κόκκινη κουκίδα.

ΣΤΑΧΩΣΗ: Σώζεται μόνο ἡ πινακίδα τέλους τῆς στάχωσης, ἐνῶ ἡ πινακίδα ἀρχῆς καὶ ἡ ράχη ἀποτελοῦν σύγχρονη προσπάθεια ἀποκατάστασης τῆς παλιότερης μορφῆς. Ἡ πινακίδα τέλους ἀποτελεῖται ἀπὸ ξύλο μὲ ἐπένδυση μαύρου δέσματος. Φέρει διακόσμηση τύπου I₂, σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη τοῦ Λ. Πολίτη³¹, μὲ ἐπάλληλα ὀρθογώνια πλαίσια ἀπὸ πρόστυπες γραμμές. Τὰ δύο βασικὰ πλαίσια καὶ ἡ διακόσμηση χρυσοῦ χρώματος. Ρομβοειδῆς ἄνθος στὸ κέντρο καὶ διακοσμητικὰ φυτικὰ μοτίβα στὶς γωνίες. Τέσσερις κυκλικὸι μεταλλικοὶ γόφοι στὶς γωνίες τοῦ ἐσωτερικοῦ παραλληλόγραμμου. Κόκκινο χρῶμα μὲ χρυσὴ διακόσμηση στὶς τρεῖς πλευρὲς τῆς τομῆς τῶν φύλλων. Ἰχνη ἀπὸ τοὺς δερμάτινους ἱμάντες τῶν κλείστρον στὴ μεγάλη πλευρὰ τῆς πινακίδας τέλους.

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ: φ. 215r: <τέλος ἔλαβ(εν) ἡ παροῦσα βίβλος ἐν ἔτει α^ο<χλά> / κ(α)τ(ὰ) μῆνα σεπτέβριον· ἐγράφη (δὲ) διαχει<ρὸς εὐτελοῦς> / ἱερεμίου ἱερο(μον)άρχου τοῦ σιναΐτου δι' ἐξόδο<υ δὲ νικηφόρου> / ἱερο(μον)άρχου τοῦ χρῆστοφόρου (καὶ) εἰκονογράφου ἐν τῇ μονῇ τῆς> / ἀγί(ας) αἰκατερίνης τῶν σιναΐτων (πίν. 3).

29. *Répertoire de réglures dans les manuscrits grecs sur parchemin*. Base de données établie par J.-H. SAUTEL à l'aide du fichier Leroy et des catalogues récents à l'Institut de recherché et d'histoire des textes (CNRS) [Bibliologia 13], Turnhout 1995, 46.

30. J. IRIGOÏN, *Typologie et description codicologique des manuscrits de papier*, στό: *Scrittura, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio, Atti del seminario di Erice (18-25 settembre 1988)*, ἐκδ. G. PRATO [Biblioteca di Scrittura e Civiltà 3], Spoleto 1991, 293.

31. Λ. ΠΟΛΙΤΗΣ μὲ τὴ συνεργασία Μ. ΠΟΛΙΤΗ, *Κατάλογος Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ἀρ. 1857-2500* [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 54], Ἀθῆναι 1991, ιθ'.

ΚΤΗΤΟΡΙΚΑ:

1. φ. 215r: τὸ παρ(ὸν) ὑπάρχει ἐμοῦ ἀντωνίου <ιερῶς τοῦ κουρτεζᾶ>³².
2. φ. 1r (μὲ μολύβι στὸ ἐπάνω περιθώριο): ΚΩΔΙΞ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ / ΑΓΙΑΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ / ΤΟΥ ΟΡΟΥΣ ΣΙΝΑ / ΙΖ' / 29=35.
3. Στὴν πινακίδα ἀρχῆς (μὲ στυλὸ σὲ χάρτινη ἐτικέτα ποὺ ἔχει ἐπικολληθεῖ): ΚΩΔΙΞ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ / ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΤΟΥ ΟΡΟΥΣ ΣΙΝΑ. / ΜΟΝΑΧΟΣ ΙΕΡΕΜΙΑΣ Ο ΓΡΑΨΑΣ τὸ ἔτος 1610. / ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΙΣ ΜΟΝΑΧΩΝ ΣΙΝΑΪΤΩΝ. / Σημαντικώτατον ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΝ δίχρωμον μὲ | καλλιτεχνήματα καὶ στολισμένα τὰ ἀρχικὰ Γράμματα. Ἡ πρώτη Βυζαντινὴ Γραφή - Κανόνες -/Κανόνες ἡμερινῶν καὶ νυκτερινῶν ψαλμῶν -/ περιέχει πολλοὺς Ἑσπερινοὺς ψαλμοὺς. Κανόνας, Πίστewς / καὶ λατρείας. Ὁλόκληρος ὁ ΑΚΑΘΙΣΤΟΣ ΥΜΝΟΣ. Βυζ. Γραφ<ή> / Βυζ. ΙΖ' / 29=35 ΑΠΟ ΠΕΡΓΑΜΙΝΕΣ 23.

Ὁ βιβλιογράφος Ἱερεμίας Σιναΐτης ὁ Μαγγαφούρης

Μετὰ ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς γραφῆς τῶν χειρογράφων ποὺ ἀποδίδονται τόσο στὸν Ἱερεμία ἱερομόναχο τὸν Σιναΐτη ὅσο καὶ στὸν Ἱερεμία ἱερομόναχο Μαγγαφούρη τὸν Σιναΐτη καταλήξαμε στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο, ἕναν ἔμπειρο βιβλιογράφο ποὺ δραστηριοποιεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 17ου αἰ. καὶ ἀντιγράφει χειρόγραφα λειτουργικοῦ περιεχομένου. Εἰδικότερα τὰ χειρόγραφα ποὺ ἔχει ἀντιγράψει εἶναι τὰ παρακάτω:

1. (ἔτ. 1616) Sinaiticus gr. 843, Θεοτοκάριο³³. Φέρει βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα στὸ φ. 174v τέλος (καὶ) τῷ θ(ε)ῷ δόξα· ἐπὶ ἔτους ζρκε´ / ὀκτωβρίῳ μηνὶ ἐν αἰγύπτῳ /

32. Τὰ τμήματα τῶν σημειωμάτων ποὺ ἔχουν ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὸ χειρόγραφο συμπληρώνονται ἀπὸ τὴν ἀναγραφή τους τὸ 1880 ἀπὸ τὸν ΚΑΤΡΑΜΗ, *Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου*, 160.

33. Σύντομη περιγραφή τοῦ χειρογράφου, ὅπου ἀναγράφεται λανθασμένα ἡ χρονολογία 1617, βλ. V. GARDTHAUSEN, *Catalogus Codicum Graecorum Sinaiticorum*, Oxonii 1886, 182· K. CLARK, *Checklist of Manuscripts in St. Catherine's Monastery, Mount Sinai* (microfilmed for the Library of Congress, 1950), Washington 1952, 10· M. CAMIL, *Catalogue of all manuscripts in the Monastery of St. Catharine on Mount Sinai*, Wiesbaden 1970, 105. Τὸ χειρόγραφο μελέτησα ἀπὸ μικροταινία τοῦ Τμήματος Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἀπόδοσή του στὴ γραφίδα τοῦ Ἱερεμία ὀφείλεται στὴν παροῦσα μελέτη.

πρόσδεξαι παντάνασσα μ(ήτ)ηρ κ(υρίο)υ· /
 πόνον χειρῶν τε ἱερεμίου τλήμων· /
 σιναΐτου θύτου τε τοῦ μαग्γαφούρη· /
 ἔξευμενίζων ὑπὲρ ἐμοῦ τὸν κτίστην· /
 ὅπως ῥυσθείην τῆς εὐωνύμων μοίρ(ας)· /
 (καὶ) ἀξιωθῆναι με τῆς οὐ(ρα)νῶν βασιλεί(ας)· /

Ἀκολουθεῖ τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα +τὸ παρὸν ἀφιερῶθι ἐν τῷ χορῶ
 τῆς σεβασμῖ(ας) μονῆς τοῦ σῖναιίου ὄρ(ους) κ(αὶ) ὁ τολ-/μήσας ἐξῶσαι αὐτὸ
 τοῦ τοιούτου χοροῦ χωρὶς σφαλισμὸν τοῦ μονα|στηρίου ἢ ἀλλοτριῶσαι
 ἐκ τῆς τοιαύτης μονῆς ἔστω ἀσυγχώρητος / κ(αὶ) ἀφωρῖσ(έν)ος παρὰ
 θ(εο)ῦ παντοκράτορος κ(αὶ) ἐν τῷ νῦν κ(αὶ) ἐν τῷ μέλλοντι κ(αὶ) μετὰ /
 θάνατον ἄλλυτος κ(αὶ) παρὰ τῶν τί κ(αὶ) ἢ θεοφόρ(ων) π(ατέ)ρων τῶν
 ἐνικαία» (πίν. 4). Στὸ φ. 175r φέρει μεταγενέστερο σημεῖωμα σχετικὸ μὲ
 τὴ δεύτερη στάχωση τοῦ κώδικα «ἐδευτερόδέσταχῶθη ἐκ χειρὸς ἀ/νανίου
 θύτου κυπρέου = 1728· / ἰουλίω = 20=».

2. (ἔτ. 1617) Ἱεροσόλυμα Πατρ. Βιβλ., Νέας Συλλογῆς 97, φφ.
 263r-335r, Βίος τοῦ ὁσίου Ἀντωνίου³⁴. Φέρει βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα στὸ
 φ. 335r (πίν. 5) ἐν αἰγύπτω, ζρκε'. φευρουαρίῳ κα'./ διὰ χειρὸς ἱερεμίου
 ἱερο(μον)άχου τοῦ σιναιΐτου» καὶ κτητορικὸ σημεῖωμα στὸ φ. 263r + καὶ
 τόδε τοῦ δαμασκηνοῦ σὺν κ(αὶ) τοῖς ἄλοις³⁵.

3. (ἔτ. 1618) Sinaiticus gr. 1803, Κλίμακα Ἰωάννου τοῦ Σιναιΐτου³⁶.
 Φέρει δύο βιβλιογραφικὰ σημειώματα, ἓνα ἐκτενὲς στὸ φ. 201r (πίν. 6).
 Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον, πόνος δὲ / ἱερεμίου ἀμαρτωλοῦ / ἱερομονάχου [τοῦ
 μαग्γαφούρη] ³⁷ / ἐτελειῶθι ἐπὶ ἔτους, ζρκς'. ἰαννουαρίῳ λα". ἐν τῇ νήσῳ

34. ΠΟΛΙΤΗΣ - ΠΟΛΙΤΗ, Βιβλιογράφοι 17ου - 18ου αἰῶνος, 461.

35. Ἡ περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου, ὅπου καὶ τὰ σημειώματα, ἀπὸ τὸν Αθ.
 ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ - ΚΕΡΑΜΕΑ, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη ἤτοι Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς
 Βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ
 θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων,
 τ. 5, S. Peterburg 1915 (Bruxelles 1963), 385-386. Φωτογραφίες τοῦ χειρογράφου μοῦ
 παραχώρησε ὁ κ. Ἀγαμέμνονας Τσελίκας, Διευθυντῆς τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ
 Ἀρχείου τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρυάτος τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας, τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ
 θερμά.

36. ΠΟΛΙΤΗΣ - ΠΟΛΙΤΗ, Βιβλιογράφοι 17ου - 18ου αἰῶνος, 460.

37. Τὰ ἐντὸς γωνιωδῶν ἀγκυλῶν ἔχουν γραφεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων μὲ διαφορετικὸ
 μελάνι, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι.

κρήτης· ὁ τε κλίμακας κ(αὶ) / τὸ ἕτερον (δὲ) αἱ διδασκαλῖαι τῶν ἁγίων π(ατέ)ρων, [προ]ἔγράφη / [ἐν τῇ μονῇ τ(ῆς) ὑπ(ερα)γ(ίας) / θ(εοτό)κου τοῦ πόρτζιου] ἐν αἰγύπτῳ» καὶ ἓνα σύντομο στὸ φ. 229r (πίν. 7) ἱερεμίου κόπος, / κ(αὶ) πόνος σιναΐτου τε τοῦ μαγαφούρι³⁸.

4. (ἔτ. 1620) Sinaiticus gr. 74, Ψαλτήριον³⁹. Στὸ φ. 197r φέρει τὸ παρακάτω βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα (πίν. 8): ἐτελειώθ(ι) τὸ παρὸν εἰς ἔτος ζ^ορ^οκη^ο / φευρουαρίῳ μηνὶ ἐν νήσ(ω) κρήτ(ης) / διὰ χειρὸς ἱερεμίου (μον)αχου / τοῦ σῖναΐτου· (καὶ) οἱ ἀναγινώσκοντες αὐτὸ εὐχέσθαι μ(οι) / διὰ τον κ(ύριον) καὶ στὸ φ. 246r μὲ διαφορετικὴ γραφὴ τὸ ἐξῆς κτητορικὸ σημεῖωμα. Ἡ παροῦσα βίβλος τῇ ἱερᾷ μονῇ τοῦ σιναίου ὄρους κεκλήρωται· συνοχῇ ἀρᾶς (καὶ) δεσμοῦ, τὸν σφετερησόμενον ἀπείργουσα. Διὰ τοῦ παρόντος τῆς ἑμῆς / ταπεινότητος, διωρισθικοῦ γράμματος. + Ὁ σινᾶ ὄρ(ους) Ἰωάσαφ⁴⁰ (μονοκονδυλιά).

5. (ἔτ. 1626) Ἀθήνα, EBE 853, Εὐχολόγιο⁴¹. Ἀπὸ τὸ χεῖρ τοῦ Ἱερεμῖα προέρχονται οἱ σελίδες 1-333. Στῆ σ. 333 ὑπάρχει τὸ ἐξῆς βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα (πίν. 9): ἐγράφη τὸ παρὸν ἐντὸς τοῦ σιναίου ὄρ(ους) κ(α)τ(ὰ) τὸ / ζ^(ὀν)ρ^(ὀν)λ^(ὀν)δ^(ὀν) ἔτος ἐν μηνὶ ἀπριλλίῳ / καὶ οἱ ἐντυγχάνον(τες) αὐτὸ, μέμνησθε τοῦ γράψαντος ἱερεμίου τοῦ τάλανος⁴² καὶ στῆ σ. 337 στὸ κάτω περιθώριο τὸ ἐξῆς κτητορικὸ ἴωνα του γαληνὰ του κρητὸς.

38. Ἡ περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου, ὅπου καὶ τὰ σημεῖωματα, ἀπὸ τὸν V. BENEŠEVIĆ, *Catalogus Codicum Manuscriptorum Graecorum qui in Monasterio Sanctae Catharinae in monte Sina asservantur*, v. III.1, S. Peterburg 1917 (Reinheim 1965), 210-211. Σύντομη περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου, βλ. KAMIL, *Catalogue*, 83. Τὸ χειρόγραφο μελέτησα ἀπὸ μικροταινία τοῦ Τμήματος Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῆς τῆς Ἑλλάδος.

39. ΠΟΛΙΤΗΣ – ΠΟΛΙΤΗ, Βιβλιογράφοι 17ου – 18ου αἰῶνος, 460· σύντομη περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου μὲ ἀναγραφὴ μόνου τῆς χρονολογίας καὶ τοῦ βιβλιογράφου καὶ ὄχι τῶν σημειωμάτων, βλ. GARDTHAUSEN, *Catalogus*, 17. Σύντομη περιγραφὴ ἐπίσης, βλ. KAMIL, *Catalogue*, 65. Τὸ χειρόγραφο μελέτησα ἀπὸ μικροταινία τοῦ Τμήματος Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῆς τῆς Ἑλλάδος.

40. Ὁ Σινᾶ ὄρους Ἰωάσαφ ἀναφέρεται μεταξὺ 1617-1667, βλ. G. FEDALTO, *Hierarchia ecclesiastica Orientalis. Series episcoporum ecclesiarum Christianarum Orientalium*, v. II. Patriarchatus Alexandrinus, Antiochenus, Hierosolymitanus, Padova 1988, 1045.

41. ΠΟΛΙΤΗΣ – ΠΟΛΙΤΗ, Βιβλιογράφοι 17ου – 18ου αἰῶνος, 461.

42. Σύντομη περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου, ὅπου καὶ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα ἀπὸ τοὺς I. καὶ A. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΑ, *Κατάλογος τῶν Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῆς τῆς Ἑλλάδος*, ἐν Ἀθήναις 1892, 154. Τὸ χειρόγραφο μελέτησα μὲ αὐτοψία στὸ Τμήμα Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῆς τῆς Ἑλλάδος.

Όπως φαίνεται σὲ χάρτινη ἐτικέτα ἐπικολλημένη στὸ ἐσωτερικὸ μέρος τῆς πινακίδας ἀρχῆς, τὸ χειρόγραφο ἀνήκε στὸ συλλογὴ τοῦ Π. Λάμπρου καὶ τὸ προσέφερε στὶς 18 Ὀκτωβρίου 1856 στὴν τότε Δημόσια Βιβλιοθήκη Ἀθηνῶν καὶ μετέπειτα Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος.

6. (ἔτ. 1631) Κομοτηνὴ, Ἰδρυμα Παπανικολάου IZ'/29=35 (πρῶην Ζακύνθου 12), Θεοτοκάριο. Τὸ χειρόγραφο μελέτησα μὲ αὐτοψία. Όπως προανέφερα, τὸ χειρόγραφο ταυτίζεται μὲ τὸ Ζακύνθου 12 ποὺ περιέγραψε συνοπτικὰ ὁ Ν. Κατραμῆς⁴³. Δυστυχῶς ἔχει ἀποκοπῆ τμῆμα τοῦ τελευταίου του φύλλου καὶ μάλιστα στὸ σημεῖο ποὺ παραδίδεται τὸ βιβλιογραφικὸ καὶ τὸ κτητορικὸ σημείωμα. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἀπωλέσθηκαν ὁλόκληρα, ἀλλὰ σώθηκαν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους. Στὴ σημερινή τους ἔκταση, καθὼς καὶ ἐκείνη τῆς ἐποχῆς τοῦ Ν. Κατραμῆ, παραδίδονται στὴν περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου καὶ στὴν ἐνότητα Σημειώματα. Ὑπάρχει ὁμως μιὰ διαφωνία σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησι τοῦ χειρογράφου. Στὴν περιγραφὴ τοῦ 1880 ἀναφέρεται χρονολογία 1631 (αγλα'), ἐνῶ σήμερα δὲν σώζεται ὁλόκληρη στὸ σημεῖωμα τοῦ χειρογράφου τῆς Κομοτηνῆς. Σὲ διάφορα σημεία τοῦ χειρογράφου ἀναγράφεται, ὁμως, ἀπὸ χέρι τοῦ 20ου αἰ. ἡ χρονολογία 1610. Θεωροῦμε πιὸ πιθανὴ τὴ χρονολογία τοῦ Ν. Κατραμῆ, καθὼς κατὰ τὴν ἐποχὴ του τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα ἦταν πλῆρες καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ἢ χρονολογία ποὺ σήμερα ἀναγράφεται στὸ χειρόγραφο νὰ εἶναι εἰκασία τοῦ ιδιοκτήτη τῆς Συλλογῆς, Ν. Παπανικολάου. Ἄρα, κρατώντας μιὰ μικρὴ ἐπιφύλαξι γιὰ τὸ ἂν ὁ Κατραμῆς διάβασε σωστὰ τὴ χρονολογία, δεχόμεστε ὡς ἔτος ἀντιγραφῆς τοῦ χειρογράφου τὸ 1631.

Ἀπὸ τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα τοῦ χειρογράφου πληροφοροῦμαστε ὄχι μόνο ὅτι ὁ ἀντιγραφέας του εἶναι ὁ Ἱερεμίας ο Σιναΐτης, ἀλλὰ καὶ ὅτι τὰ ἔξοδα τῆς ἀντιγραφῆς ἀνέλαβε ὁ Χριστοφόρος, ἱερομόναχος καὶ εἰκονογράφος τῆς ἀγίας Αἰκατερίνης τῶν Σιναΐτων. Ἐπομένως, εἶναι μᾶλλον σίγουρο ὅτι τὸ χειρόγραφο ἀντεγράφη στὸ Σιναΐτικὸ μετόχι τοῦ Χάνδακα, στὴν Κρήτη.

Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ἐρευνήσουμε εἶναι πῶς βρέθηκε τὸ χειρόγραφο ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴ Ζάκυνθο. Τὴ λύσι στὸ ἐρώτημα αὐτὸ τὴ δίνει τὸ κτητορικὸ σημείωμα τοῦ κώδικα. Στὸ χειρόγραφο τῆς Κομοτηνῆς, ἀμέσως μετὰ τὸ βιβλιογραφικὸ, παραδίδεται κτητορικὸ σημείωμα ἀπὸ

43. ΚΑΤΡΑΜΗΣ, *Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου*, 160.

ἄλλο χέρι, πού, ἐπειδὴ εἶναι σχισμένο, ὅπως προείπαμε, καθὼς σήμερα διαβάζουμε μόνο (φ. 215r): τὸ παρ(ὸν) ὑπάρχει ἐμοῦ ἀντωνίου δὲν εἶναι ιδιαίτερα διαφωτιστικό. Ἄν ἀνατρέξουμε, ὅμως, στὴν περιγραφή τοῦ Κατραμῆ, τὸ σημεῖωμα παραδίδεται ὀλόκληρο καὶ συμπληρώνει <ιερῶς τοῦ κουρτεζᾶ>⁴⁴. Στὴ βιβλιογραφία μαρτυρεῖται ἡ ὑπαρξὴ ἱερέα μὲ τὸ ὄνομα Ἀντώνιος Κουρτεζᾶς, ὁ ὁποῖος καταλέγεται ἀνάμεσα στοὺς Κρήτες πρόσφυγες πρὸς μετὰ τὴν κατάληψη τοῦ Χάνδακα ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1669, βρῆκε καταφύγιο στὴ Ζάκυνθο⁴⁵, καὶ προφανῶς ἔφερε μαζί του καὶ τὸ ἀνωτέρω χειρόγραφο.

7. (ἔτ. 1634) Sinaiticus gr. 78, Ψαλτήριον⁴⁶. Στὸ φ. 153r φέρεται τὸ παρακάτω βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα (πίν. 10) ἐτελειώθη τὸ παρὸν, διὰ τινος ἀχρείου κ(αὶ) εὐτελ(οῦς) ἱερεμίου ἱερο(μον)άχου / σῖναΐτου τε, τοῦ μαγκαφούρη, ἐν ἔτει ἀχλδ' ἔτος μηνὶ / ἀυγούστῳ ἐν τῇ ἐν κρήτῃ σεβασμίᾳ μονῇ τ(ῆς) ἀγί(ας) αἰκατερίνης / τῶν σιναΐτων' καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ ἄλλο χέρι μεταγενέστερο ὅποιος τὸ ξενώσει νὰ εἶναι ἀσυγχώρητος κ(αὶ) μετὰ θάνατον ἄλυτος / σινᾶ ὄρ(ους) κοσμᾶς⁴⁷ (μονοκονδυλιά).

Καθὼς τὸ ἐπώνυμο Μαγκαφούρης ἦταν συχνὸ στὴν Κρήτη καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν 17^ο αἰ.⁴⁸, εἶναι προφανὲς ὅτι πρόκειται γιὰ ἕναν κωδικογράφο

44. ΚΑΤΡΑΜΗΣ, *Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου*, 160.

45. Ἔτσι, ὁ ἱερέας Ἀντώνιος Κουρτεζᾶς ὑπογράφει ἔγγραφα στὴ Ζάκυνθο τὸ 1675, βλ. Κ. ΤΣΟΚΚΟΥ, *Πρόσφυγες τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου (1645-1669)* [Ἀνεκδοτὴ Πρωτεύουσα Μεταπτυχιακὴ ἔργασια], Θεσσαλονίκη 2008, 59.

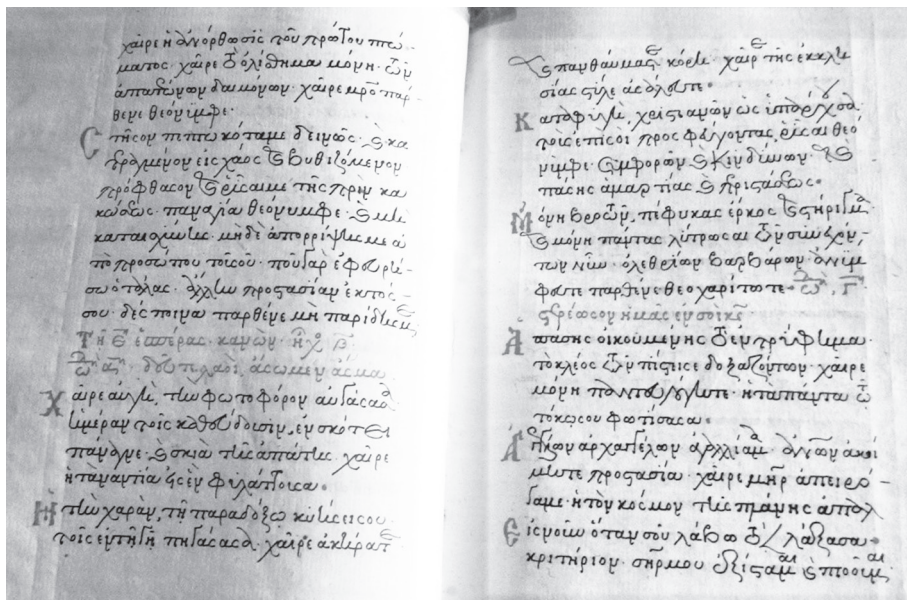
46. ΠΟΛΙΤΗΣ - ΠΟΛΙΤΗ, Βιβλιογράφοι 17ου - 18ου αἰῶνος, 460· σύντομη περιγραφή τοῦ χειρογράφου μὲ ἀναγραφή μόνο τῆς χρονολογίας καὶ τοῦ βιβλιογράφου καὶ ὄχι τῶν σημειωμάτων, βλ. GARDTHAUSEN, *Catalogus*, 18. Σύντομη περιγραφή ἐπίσης, βλ. KAMIL, *Catalogue*, 65. Τὸ χειρόγραφο μελέτησα ἀπὸ μικροταινία τοῦ Τμήματος Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος.

47. Ὁ Σινᾶ ὄρους Κοσμᾶς ἀναφέρεται τὸ 1705, βλ. FEDALTO, *Hierarchia ecclesiastica Orientalis*, 1045.

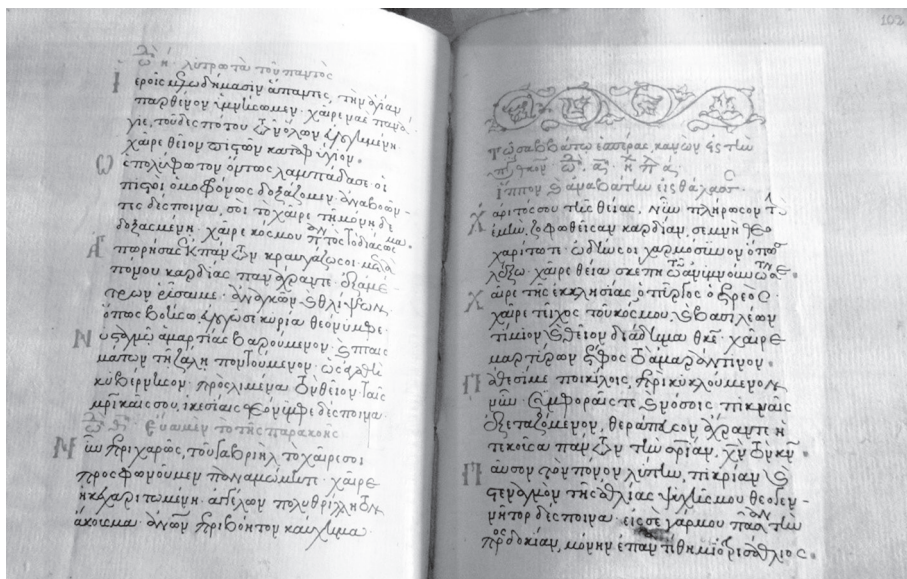
48. Βλ. ἐνδεικτικὰ, ΣΤ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ - ΣΤ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος νοτάριος Χάνδακα 1506-1532. Διαθήκες, ἀπογραφές, ἐκτιμήσεις* [Βενετικὲς Πηγὲς τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας 1], Ἡράκλειο 2003, 230, 234 (Πέτρος ὁ Μαγκαφούρης, ἱερεύς, 1528)· Μ. ΔΡΑΚΑΚΗΣ, *Μιχαὴλ Μαράς νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149 (τόμος Α')* (16 Ἰανουαρίου -30 Μαρτίου 1549) [Βενετικὲς Πηγὲς τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας 2], Ἡράκλειο 2004, 181 (Νικολὸς Μαγκαφούρης, ἱερεύς, 1549), 217 (Ἀλέξιος Μαγκαφούρης, 1549)· Τ. ΜΑΡΜΑΡΕΛΗ - Μ. ΔΡΑΚΑΚΗΣ, *Μιχαὴλ Μαράς νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149 (τόμος Γ')* (1 Ἰουλίου -28 Σεπτεμβρίου 1549), [Βενετικὲς Πηγὲς τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας 5], Ἡράκλειο 2006, 160 (Διονύσιος Μαγκαφούρης, μοναχός, 1549).

πού είχε κρητική καταγωγή και δραστηριοποιήθηκε αντιγραφικά στο Μετόχι του Σινᾶ στην Κρήτη, στην Αίγυπτο και στην ἴδια τὴ Μονὴ Σινᾶ. Ἀπὸ τὰ χειρόγραφα πού ἀντέγραψε σώζονται σήμερα τέσσερα στὴ Μονὴ Σινᾶ, ἓνα στὸ Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων, ἓνα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος στὴν Ἀθήνα καὶ ἓνα στὸ Ἴδρυμα Παπανικολάου στὴν Κομοτηνὴ.

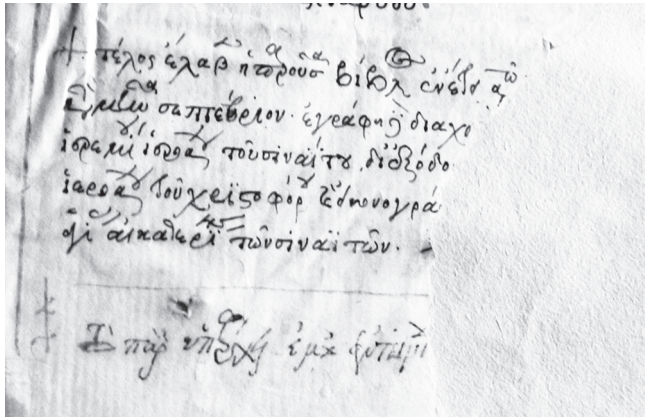
Ἀπὸ ὅσα προαναφέρθηκαν μποροῦμε νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ χειρόγραφο IZ'/29=35, Θεοτοκᾶριο τοῦ Ἰδρύματος Παπανικολάου τῆς Κομοτηνῆς, ταυτίζεται μὲ τὸ Ζακύνθου 12 τοῦ Καταλόγου τοῦ Ν. Κατραμῆ. Ἐπιπλέον, γραφέας τοῦ χειρογράφου εἶναι ὁ ἱερομόναχος Ἱερεμίας ὁ Σιναΐτης, ὁ ὁποῖος ταυτίζεται μὲ τὸν γραφέα Ἱερεμία τὸν Μαγαφούρη. Καταρτίζεται ὁ κατάλογος τῶν χειρογράφων πού ἀποδίδονται στὴ γραφίδα του εἴτε ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία εἴτε ἀπὸ τὴν ἔρευνά μου καὶ αὐτὰ ἀνέρχονται σὲ ἑπτὰ. Τὸ χειρόγραφο τῆς Κομοτηνῆς πρέπει νὰ γράφτηκε τὸ 1631 στὸ Σιναΐτικὸ Μετόχι τοῦ Χάνδακα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μᾶλλον μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Κουρτεζᾶ στὴ Ζάκυνθο μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Στὴ Ζάκυνθο τὸ βρῆκε καὶ τὸ περιέγραψε συνοπτικά ὁ Νικόλαος Κατραμῆς καὶ στὴ συνέχεια τὸν 20ὸ αἰῶνα ἀγοράστηκε ἀπὸ τὸν Παπανικολάου καὶ ἐνσωματώθηκε στὴ συλλογή του. Μετὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω ἡ Κομοτηνὴ πρέπει νὰ συμπεριληφθεῖ στὸν κατάλογο τῶν πόλεων πού διαθέτουν ἑλληνικὰ χειρόγραφα.



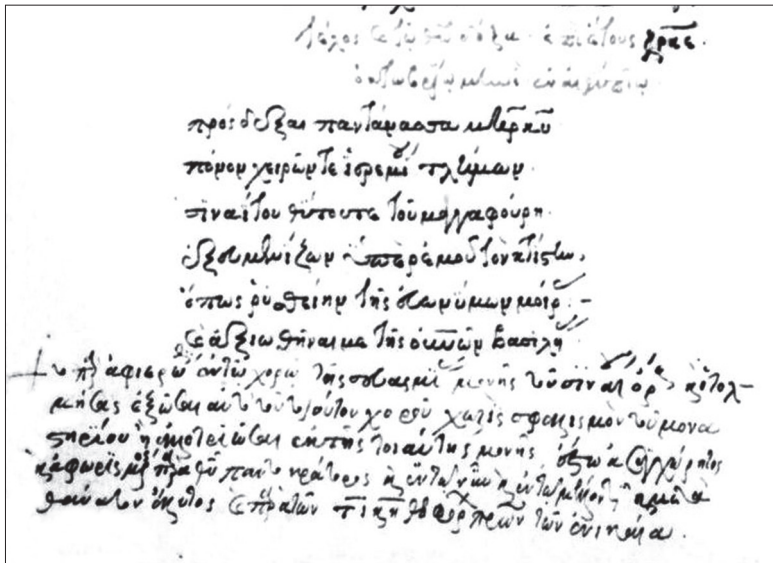
Πίν. 1. Κώδικας Παπανικολάου IZ' 29=35, φφ. 43v-44r.



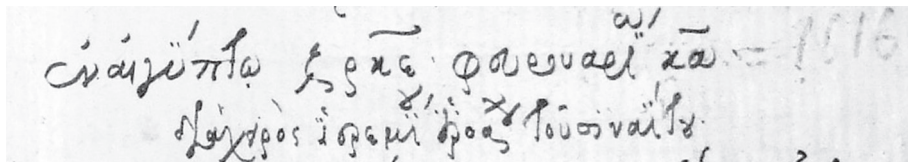
Πίν. 2. Κώδικας Παπανικολάου IZ' 29=35, φφ. 101v-102r.



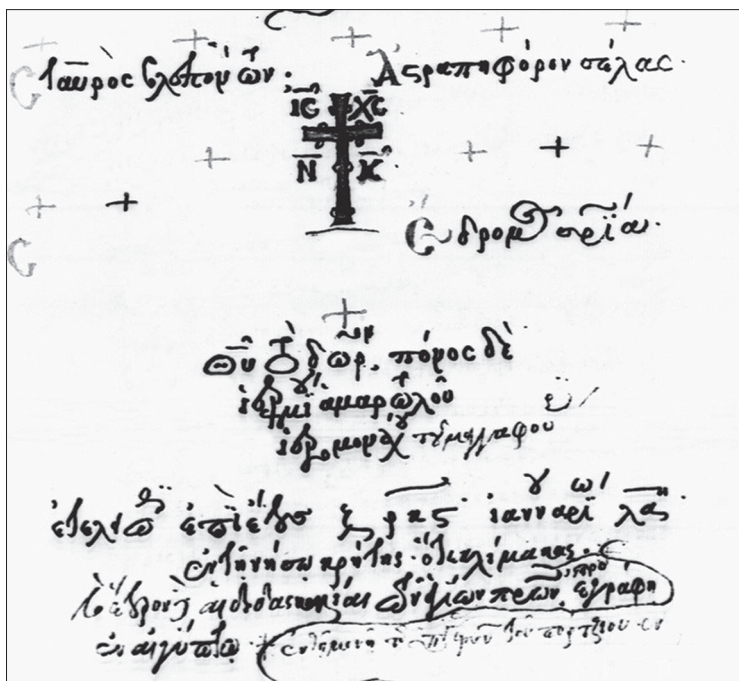
Πίν. 3. Τὸ βιβλιογραφικὸ καὶ τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα στὸν κώδικα Παπανικολάου IZ/29=35, φ. 215r.



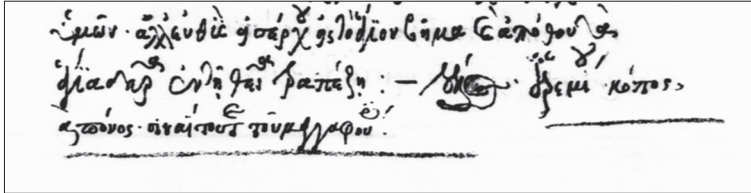
Πίν. 4. Τὸ βιβλιογραφικὸ καὶ τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα στὸν κώδικα Sinait. gr. 843, φ. 174v.



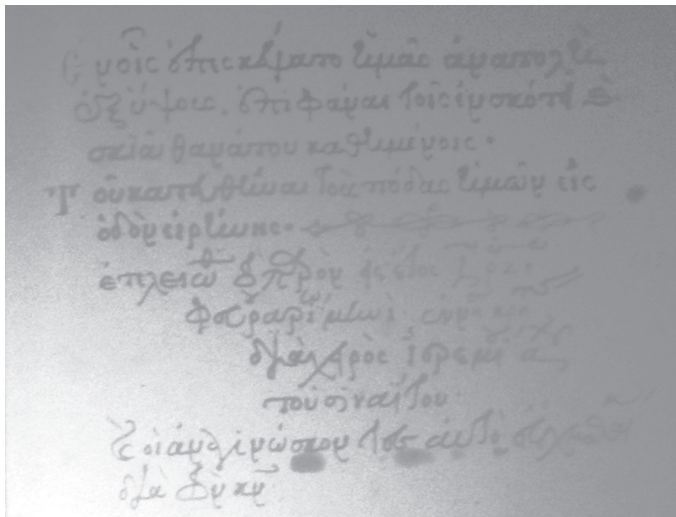
Πίν. 5. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα στὸν κώδικα Τεροσολύμων Πατρ. Βιβλ., Νέας Συλλογῆς 97, φ. 335r.



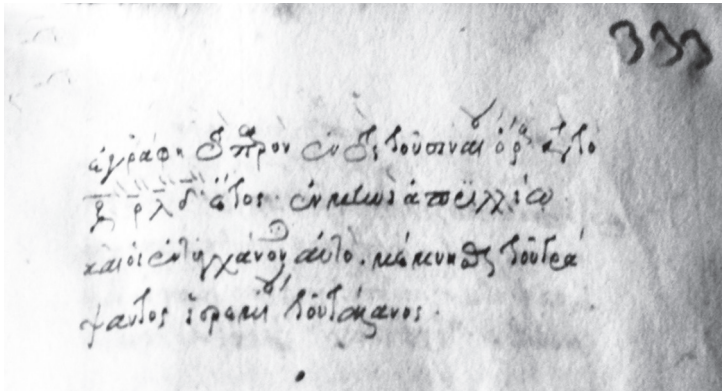
Πίν. 6. Τὸ α' βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα στὸν κώδικα Sinait. gr. 1803, φ. 201r.



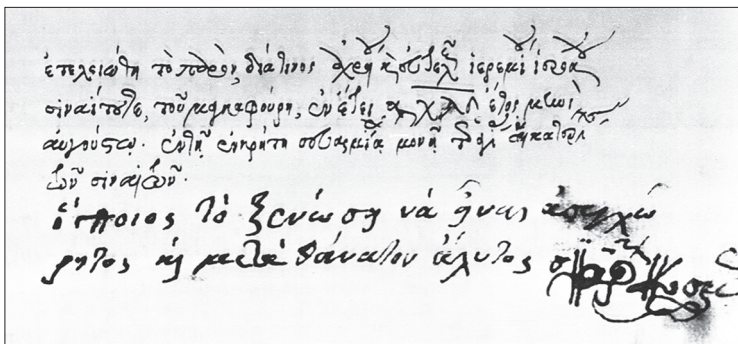
Πίν. 7. Τὸ β' βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα στὸν κώδικα Sinait. gr. 1803, φ. 229r.



Πίν. 8. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα στὸν κώδικα Sinait. gr. 74, φ. 197r.



Πίν. 9. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα στὸν κώδικα EBE 853, σ. 333.



Πίν. 10. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα στὸν κώδικα Sinait. gr. 78, φ. 153r.

THE THEOTOKARION MANUSCRIPT OF PAPANIKOLAOU FOUNDATION (ΚΟΜΟΤΙΝΙ)
AND THE SCRIBE IEREMIAS MAGGAFOURIS THE SINAITE

The Papanikolaou Foundation codex IZ'/29=35 in Komotini is described for the first time in this article, in which it is proved that the codex is the former manuscript of Zakynthos, no. 12 on the N. Katramis list. The Cretan monk Ieremias the Sinaite is the scribe of the manuscript and he is proved to be the same person as Ieremias Maggafouris. The manuscripts copied by him are seven according to the bibliography and my research. The Komotini manuscript was written on the Sinaitic Metochion of Chandax and it was probably transferred to Zakynthos by Antonios Kourtezas after the conquest of Crete by the Turks (1669). Nikolaos Katramis found the manuscript and described it thoroughly in 1880. Papanikolaou purchased the manuscript later and added it to his collection.

GRIGORIOS PAPAGIANNIS

QUISQUILIA AND METHODOLOGICAL SUGGESTIONS ON THE OCCASION
OF THE EUSTATHIUS' LETTERS

In 2006 a new edition of the *Letters* of Eustathius, Archbishop of Thessaloniki, was published¹, which replaced the previously available edition by Tafel². New editorial practices were applied to this edition and, generally speaking, it was compiled according to modern requirements of the Byzantine Philology. It received some reviews, among which one by Polemis³ with numerous suggestions for improvements regarding the text as well as other issues. I also published an extensive article regarding the *Letters*⁴, in which, apart from several conjectures, which I believe further improve the text, I stand critically towards views that have been put forward by other byzantinologists, and also point out citations that were either ignored or falsely identified. A large part of that article deals with “secondary” issues such as accentuation, punctuation, *indices*.

In this paper I intend to deal with some of these issues, the “quisquilia”, as they are called by my beloved teacher A. Kambylis, and, prompted by these, I shall formulate some general methodological suggestions. Thus I

1. F. KOLOVOU, *Die Briefe des Eustathios von Thessalonike: Einleitung, Regesten, Text, Indizes* [Beiträge zur Altertumskunde 239], München – Leipzig 2006.

2. G. L. FR. TAFEL, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula*, Frankfurt a. M. 1832 (repr. Cambridge 2013).

3. I. A. LIVERANI, book review of KOLOVOU, *Briefe des Eustathios*, *BZ* 101 (2008), 256-259; Em. C. BOURBOUHAKIS, book review of KOLOVOU, *Briefe des Eustathios*, *Bryn Mawr Classical Review* 2008.01.34: <http://bmcr.brynmaur.edu/2008/2008-01-34.html>; I. POLEMIS, book review of KOLOVOU, *Briefe des Eustathios*, *Βυζαντιακά* 27 (2008), 317-320.

4. G. PAPAGIANNIS, Παρατηρήσεις στην έκδοση των επιστολών του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, *Ροδόπη* 2 (2013), 131-159. But see also at the end of this paper.

will first refer to editorial practices regarding the issues of accentuation, word-joining, orthographical variations and punctuation, and then I will offer some thoughts about two *indices* which, as we all know, accompany modern editions of byzantine texts: the *index verborum memorabilium* and the *index graecitatis*. These *indices* form the basis for the compilation of dictionaries of byzantine Greek, and are also used for several studies on the evolution of the Greek language.

A. The issues of the first group (accentuation, word-joining, punctuation, etc.) have been recently discussed by the academic society in special articles and scientific announcements⁵. They are too varied and complicated for detailed reference here. Therefore, the following remarks are only selected and fragmentary.

A.1. Accentuation

The accentuation rules or habits of the antiquity change in the byzantine era. However, we do not know when exactly each change takes place and what is valid for each author. We, as editors, do not obviously have the right to ‘normalize’ everything according to our concept, that is on the basis of the ancient rules of accentuation, since, by doing so, we run the risk to ‘correct’ the author themselves, which is not legitimate. A very distinctive example is the accentuation of the doubtful vowels in the penultimate syllable: *δράμα*, *θλίψις*, *ἀκτίνες*, *πράξις*, *βρίθος*, etc. In the manuscripts the accentuation of these vowels often varies from the standard. But is this accentuation wrong? Does it represent the copyists’ habits of a post-author era? How did the authors themselves accentuate the words? The answer is difficult for the editor, who is frequently forced to make a more or less arbitrary decision. Over the last few decades the prevailing tendency is to preserve such peculiarities of manuscripts in the edition⁶. I would argue that, while

5. Such subjects are dealt with in most of the papers in the volume *From Manuscripts to Books. Proceedings of the International Workshop on Textual Criticism and Editorial Practice for Byzantine Texts* (Vienna, 10 - 11 December 2009). - *Vom Codex zur Edition. Akten des internationalen Arbeitstreffens zu Fragen der Textkritik und Editionspraxis byzantinischer Texte* (Wien, 10. - 11. Dezember 2009) [Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 29], ed. A. GIANNOULI - E. SCHIFFER, Wien 2011. See also n. 15-18 below.

6. Cf. LIVERANI review, 258: “l’editrice giustamente tende a conservare alcune peculiarità”.

in the past we used to correct everything, we now run the risk of going to the other extreme, that is, to easily accept every orthographical deviation. However, as far as Eustathius is concerned, we have a safe guide for several instances: his autograph of his *Commentaries on the Iliad*⁷. Referring to this and presuming that van der Valk, the editor of the text, has loyally followed it, we can determine Eustathius' viewpoint on matters of accentuation, provided of course, that the word in question does occur in the mentioned text of the *Commentaries*. It goes without saying that the particular forms can be easily located with the use of the *TLG*.

In my article mentioned above I often made comparisons between the practices of the editor of the *Letters* and those of the editors of other works of Eustathius. I noticed that she often diverges from the habits encountered in the autograph, a fact that gives us the right to doubt her claim that „(es) wird bei der Erstellung des Textes den Handschriften in den Punkten gefolgt, in welchen sie den uns aus anderen Quellen bekannten Schreibgewohnheiten des Eustathios entsprechen“⁸.

So, several cases can be observed in the *Letters*, in which the wrong accentuation has been adopted (though it is not always made clear whether these are typographical errors or the exact 'reading' of the manuscript has been maintained), without support by any evidence of such an accentuation by Eustathius, or –even worse– against such a preference of his:

3, 70 (τὸν) δοτήρα⁹

45, 122 λύσον

19, 185 (= 3, 61) φᾶναι¹⁰ (It is noteworthy here, that the *TLG* does not trace any other instances of φᾶναι in Eustathius texts, while φάναι occurs 93 times).

7. It is generally accepted that the codices Marc. gr. 460 and Par. gr. 2702, which contain the *Commentaries on the Odyssey*, are also autographs (in total or in part) (see D. R. REINSCH, *Bemerkungen zu byzantinischen Autorenhandschriften* [1975], in: *Griechische Kodikologie und Textüberlieferung*, ed. D. HARLFINGER, Darmstadt 1980, 629-644, 636 and, especially, E. CULLHED, *The Autograph Manuscripts Containing Eustathius' Commentary on the Odyssey*, *Mnemosyne* 65 (2012), 445-461. However, there is no reliable philological edition of this text as yet, Cullhed's dissertation (which includes a *Proekdosis*) remaining unpublished. This is why I limit the comparison here to the *Comm. on the Iliad*.

8. KOLOVOU, *Briefe des Eustathios*, 80*.

9. KOLOVOU, *Briefe des Eustathios*, 84*.

10. KOLOVOU, *Briefe des Eustathios*, 84*.

On the other hand, on at least two occasions the editor ‘corrects’ the received accentuation, against the classical rule (without being clear why she does so), and indeed despite the fact that similar passages from other works of Eustathius advocate the use of the classical accentuation (also preserved in the manuscripts):

6 *passim* *μῦας*¹¹ (while in the *app. crit.* is noted that Tafel had put *μύας* in all cases): The *TLG* search reveals a total of 24 occasions of use of the paroxytonic forms *μύες/μύας* in other works of Eustathius, while no case of *μῦες/μῦας* occurs. Furthermore, we possess the author’s opinion *expressis verbis*, that the nouns *σῦς*, *δρῦς* and *μῦς*, do have a long *υ* in the nominative singular, but they shorten it in all the other cases¹².

A similar remark can be made about *πίλον* (43, 55). In the edition it is written with a circumflex¹³, while in the other works of Eustathius it occurs four times (two of them in the autograph!) with an acute, i.e., according to the ancient habit.

Of course, there are also some ambivalent cases:

βρίθος occurs twice in the *Letters* (7, 127 και 43, 190): We find *βρίθος* four times in other works of Eustathius, but it does not occur in the autograph at all. Generally speaking, according to *TLG*, *βρίθος* is much more common (40 times, and always in the antiquity) than *βρίθος*, which occurs only eight times, all of them only since the 12th century.

Regarding the word *ὄργυιά*, we are not certain on which syllable did Eustathius accentuate it. In his works there are examples of both *ὄργυια* and *ὄργυιά*, while he expressly states that the word is usually accentuated on the penult!¹⁴ (Note that the word is already ambivalent in the antiquity).

11. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Briefe des Eustathios*, 84*.

12. Eust. in *Iliad*. 1148, 49-50 (= IV 197, 8-10 v. DER VALK) ὅτι δὲ οὐδέποτε μονοσύλλαβον ὄνομα βραχυνκαταληγτεῖ, δηλοῖ και ἡ Τλώς πόλις, και ἡ Κρώς, και τὸ πᾶς, και μῦς, και δρῦς, και σῦς, και λίς, και θῶς, και Τρώς and *ibid.* 1286, 10-11 (= IV 676, 24 - 677, 1 v. DER VALK) τὰ εἰς υς τοιαῦτα συστέλλει τὸ ν ἐν ταῖς πλαγίαις, μῦς μυσός, δρῦς δρυσός.

13. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Briefe des Eustathios*, 84*.

14. Eust. in *Iliad*. 1304, 9-10 (= IV 741, 5-6 v. DER VALK) Τὸ δὲ ὄργυια κἀνταῦθα προπαροξύνεται, εἰ και ἡ κοινὴ χρῆσις παροξύνει αὐτό (the editor notes in the *app. font.*: “Eust. err. calami παροξύνει”).

A.2. Punctuation

I cannot refer here to specific instances, as I do not know the exact punctuation of Eustathius' *Letters* in each manuscript¹⁵. Rather I aim to comment on the opinion increasingly prevailing over the last years among byzantinologists, that in editing we should adopt at least some of the punctuation marks found in the manuscripts¹⁶. Firstly, I do not believe that we can draw definite conclusions about the habits of the author on the basis of copies of their works produced at a later stage. However, my objection stands even in the case of the existing autograph: even then, it would not be wise, in my opinion, to adopt the medieval punctuation unchanged (e.g., middle dot, triple dot, disjunction of terms that, according to our sense, belong together, etc.), because of the simple fact that those marks do not mean anything to modern reader, or at least they do not always convey exactly the same notion that the byzantine author intended; on the contrary, nowadays a different punctuation system is established, and I strongly propose that we use the modern practice for the sake of clarity. Of course, one should always seriously consider the punctuation of the manuscripts, especially when a change in punctuation leads to different interpretation. However, it is one thing to consider the manuscript punctuation¹⁷ and quite another to adopt it as it stands. In the latter case, i.e., if we adopt the medieval punctuation, we demand from modern readers on the one hand that they ignore some very common and established conventions of modern typography, and on the other hand that they get acquainted with very special rules which, moreover, do not apply in the same way to every author (even the results of philological research on this issue are not absolutely persuasive or conclusive). As a compromise between the adoption of the medieval punctuation and its replacement by the modern one, Tocci has recently proposed that the editor should offer a 'double' punctuation (the

15. About the punctuation system of Eustathius in general see I. A. LIVERANI, Sul sistema di interpunzione in Eustazio di Tessalonica, *Medioevo greco* 1 (2001), 187-197.

16. See D. R. REINSCH, Stixis und Hören, in: *Actes du VIe Colloque International de Paleographie grecque, Drama, 21-27 Septembre 2003*, ed. B. ATSALOS – N. TSIRONI, Athen, 2009, 259-269, 267 (includes additional relevant references). It is fair, however, to mention that this opinion is not unjustified: its purpose is to satisfy the need of viewing byzantine texts as rhetorical pieces, aimed to be read aloud and perceived by listeners.

17. See KOLOVOU, *Briefe des Eustathios*, 81* (and author's n. 2-5).

medieval one in brackets)¹⁸. Even though such a practice appears to satisfy both sides, I suspect it will soon be abandoned, since it will become obvious that its application would offer very minimal benefit, whereas it would grossly distort the text appearance.

Moreover, the exclusive adoption of the medieval punctuation practice in critical editions would mean that one would not be allowed to use the modern marks at all: inverted commas, brackets, dashes, etc. Already we do not use the exclamation mark (!) in our editions. But is its use really illegitimate simply because the medieval copyists (and authors) did not use it? In such a case, the use of the other marks mentioned above would be equally wrong. Likewise, it would analogically be erroneous to posit an acute (instead of a gravis) on the ultimate, when a punctuation mark follows, since we do not find this kind of practice in the manuscripts. But let us be more realistic: Punctuation should be an absolute editorial privilege, and the editor's choices should be expressed with the established punctuation marks and according to the modern rules or conventions. For example, there is no point in maintaining the "colon plus dash" (:-) because it means nothing to today's reader. Preservation of the middle dot in every case that it occurs in the manuscripts will only cause confusion, because it may represent either the full stop or the comma of today. The extensive use of the comma, in cases where this is not necessary, will be useless: thus, we will avoid τó, γνώθι σαῦτόν and prefer τὸ «γνώθι σαῦτόν».

A.3. Word-joining

This is another common phenomenon in the manuscripts. Writing habits do change in this issue also, but what matters is to find out the habits of the author, whose text we are about to critically edit:

11, 33 ἐξ τομετέπειτα *ed.*: TLG records μετέπειτα many times in Eustathius (also in the *Comm. on the Iliad*), often preceded by the article in various grammatical cases (τὸ μ., τὰ μ., τῶν μ., τοῖς μ.), always written separately as two words, while the joining occurs only at this very passage of the *Letters*. The same applies to several word-joinings adopted by the

18. R. TOCCI, *Kopist vs. Verfasser: Zur Interpunktion im Codex Vatic. gr. 1889 (13. Jh.), Parekbolai 1*: <http://ejournals.lib.auth.gr/parekbolai/issue/view/47> (2011), 61-86: 85-86. He has implemented this suggestion in his edition of the *Chronica* of Theodoros Skutariotes (R. TOCCI, *Theodori Scutariotae Chronica* [CFHB 46], Berlin – Boston 2015).

editor, e.g., *διατοῦτο, διαταῦτα, καθεκάστην, μετατοῦτο, μεταταῦτα, τοεντεῦθεν, ἐσύστερον, κατίχνος*, etc. (even though some of them are already attested in the antiquity).

The manuscript texts abound with such phenomena. It is not possible to prove that they originate from the author, unless we have an autograph manuscript. Indeed, we do know Eustathius' *usus scribendi* in regard to all the joinings mentioned above: he always wrote two separate words! Thus, by adopting such joinings as conveyed in the (later) manuscripts the editor once again contradicts her promise that she will follow Eustathius' *usus*, when this is known¹⁹. A characteristic example:

30, 24 ὁ *καθένα*: A search in Eustathius' texts (using the *TLG*) reveals 20 passages (13 in the *Comm. on the Iliad*²⁰, six in the *Comm. on the Odyssey*²¹, one in the *De Thess. capta*), where the word is edited as *καθ' ἕνα*, while, conversely, only eight passages are found (four of them in this very *Letter* [!], one in the *De emend. vita mon.* and one in a homily of Eustathius²²) where the editors (Kolovou, Metzler and Schönauer, respectively) prefer *καθένα*. Conversely, van der Valk, Stallbaum, and Kyriakidis edited *καθ' ἕνα*. I consider for sure that van der Valk, who has studied Eustathius' autograph very carefully, would have maintained the joining *καθένα*, had he found it in the autograph. Thus, *καθένα* must be considered as a preference of some copyists, but not of Eustathius himself.

B.1. On the *index verborum*

Now I would like to offer some thoughts about the *indices*, and first of all to the *index verborum memorabilium*, which is especially interesting, because it has become customary to mark in it with a special symbol words that may be *hapax legomena*, as well as rare or later (not classical) words, and sometimes terms attested only or for the first time in the works of the author-in-edition. In the case of Eustathius the contents of this *index* become even more interesting.

19. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Briefe des Eustathios*, 80*. (See also n. 8 above).

20. Among them there are two passages where *καθ' ἕνα* is accompanied by the article (*τοὐνς/τὸ καθ' ἕνα*), similarly to the passage discussed here.

21. *καθένα* is also found twice. But in this edition not much consequence is expected.

22. For the other two instances see n. 21 above.

When the edition of the *Letters* was published, the first volume (letters A-K) of the *Lexikon zur Byzantinischen Gräzität (LBG)* by E. Trapp and his collaborators had already been issued²³. Consequently, in this volume (almost half of the lexicon) only Tafel's edition of the *Letters* was taken into account. In the subsequent volumes, of course, it was the new edition (by Kolovou) that was used. Neither the data of the first volume of the lexicon can be updated on the basis of the new edition (as far as the *LBG* is only published in traditional print book form), nor the *index verborum* of the new edition, which has several serious deficiencies and errors, can be supplemented in a way that would be handy to its reader.

Here are some categories of words that have not been registered in the *index*:

Rare words:

αὐτοπραότης (9, 74), δισκελής (23, 21), δουλόσυνος (8, 43), ἐπαναδιπλάζω (7, 159), ἐπικαταρορήγνυμαι (6, 95), εὐδιάρθρωτος (30, 248), εὐανακόμιστος (47, 5), ζευκτήριον (6, 86), ἡμίβιος (46, 30), ἡμίνεκρος (4, 12), καλλιβόας (19, 218), κατατοξάζομαι (18, 27), μεγαλοδοξότης (9, 3. 49. 55), σκονθύλλω (48, 31 ἐσκονθυλκῶς!)

“*Harax legomena*”:

ἐπεγκάθημαι (7, 210), εὐθύρρους (7, 37), κατάσιτος (6, 25), καχύποπτος (48, 15)²⁴, προσαναδιπλάζω (7, 161)

Words found for the first time in Eustathius:

γωνιάτευμα (8, 106), ταμιουχία (46, 38)

Words used in Eustathius' work with a special meaning:

λεκτική (6, 63): dialect, personal diction of an author

στρουφνότης (19, 70) (in a positive sense): rhetorical acuteness

συνοχέω (45, 123): participate, sympathize

Verba ad res byzantinas spectantia:

σχεδικὸν νόημα (7, 190), σχεδικὸς ἐλιγμός (7, 197)

Rare expressions:

23. *Lexikon zur Byzantinischen Gräzität*, 1. Bd. A-K, erstellt von E. TRAPP *et al.*, Wien 2001.

24. The degrees of the adjectives and the adverbial derivatives from adjectives should, in my opinion, be considered as separate lemmas: *καχύποπτος* is common, but *καχύπόπτως* is a *harax legomenon*! Usual is *εὐροϊζος*, but not also *εὐροϊζότατος*.

πρὸ τρίτης (6, 46), δουλόσυνα φρονῶ εἰς τινά (8, 43), ἐπὶ λαιᾶ (8, 123) (= *offhanded*, opp. to ἐπιδέξιος. [I have restored ἐπὶ λαιᾶ, Tafel had changed it into παλαιᾶ²⁵]).

Also there are several words which, after the corrections proposed in the reviews, either no longer appear in the text, and therefore must be removed from the *index* as well, or have emerged only after the corrections and are possibly worthy of inclusion in the *index*:

to be removed: ἀφερεπόνως²⁶, ἐπίκλαυστος²⁷

to be added: ἀπεκμυζῶν (6, 69: hapax!)²⁸, ἐπίκλαυτος (7, 10), νυκτηγρεσία (νυκτηγρετῶ) (6, 89), περιηχέομαι (30, 248)²⁹, ὑποτραυλίζω (10, 5), φερεπόνως (27, 8)

Words/Data that must be supplemented in *LBG*:

ἀναπόπλυτος (19, 158)³⁰

the *Letters* passage for the very rare words ἀποκνυλίζω (30, 55)³¹, ξευκτήριον (6, 86)³², καλλιβόας (19, 218)³³, νυκτηγρεσία (with reservation) (6, 89)³⁴.

Since there is the slightest possibility for a reading to be genuine, it should appear in the *index* (with a “?”), especially when the word is so rarely attested. The problem is a more general one: In the *apparatus criticus* of every edition one may find peculiar forms/words/spellings, bound to be forgotten, without certainty that they are erroneous. Besides, even if it was certain that they are not genuine readings of the particular text, this would not mean that these words had not existed at all. Yet, they are ignored and left out of the lexicons by their compilers, who commonly index the text and the *indices*, but not the *apparatus criticus*. Thus, it would be appropriate to include such words too, perhaps with a special symbol, first in the *index verborum* and then in the lexicons.

25. PAPAGIANNIS, *Επιστολές Ευσταθίου*, 141.

26. PAPAGIANNIS, *Επιστολές Ευσταθίου*, 150.

27. PAPAGIANNIS, *Επιστολές Ευσταθίου*, 138.

28. PAPAGIANNIS, *Επιστολές Ευσταθίου*, 137.

29. PAPAGIANNIS, *Επιστολές Ευσταθίου*, 152.

30. PAPAGIANNIS, *Επιστολές Ευσταθίου*, 148.

31. PAPAGIANNIS, *Επιστολές Ευσταθίου*, 151-152.

32. PAPAGIANNIS, *Επιστολές Ευσταθίου*, 137.

33. PAPAGIANNIS, *Επιστολές Ευσταθίου*, 148.

34. PAPAGIANNIS, *Επιστολές Ευσταθίου*, 137.

Finally, there are some words that might seem interesting to scholars, which, however, should not really appear in the text of the *Letters* as they have been edited out by the reviewers, e.g., ἀναλαγχάνω³⁵, παρατραυλίξω³⁶, περιηγέομαι³⁷. Thus, these should be ignored in a future revised edition of *LBG*.

B. 2. On the *index graecitatis*

The comments stated in the previous part of this paper are also valid here: there are grammatical phenomena which do not appear in the present *index*, whereas others should be removed, because of the changes in the text that have been meanwhile proposed:

Verb forms:

ἀνεσταλοῦντο (8, 140-141): It has already been corrected into ἀνεστηλοῦντο³⁸.

ἐμπλατυνόμενος (8, 88): The verb ἐμπλατύνομαι is, generally, common, but similar forms (of the middle Aorist: ἐμπλατυνόμενος, ἐμπλατύνασθαι) occur (according to the TLG) only in Eustathius (12 times in total). ἐμπλατυνόμενος is therefore worthy of inclusion in the *index graecitatis*.

παρεσπονδήθη (7, 190): This is unique instance of the Indicative of the passive Aorist (and indeed, in impersonal syntax) of this particular verb. Even though it is normally formed, it is worthy registering in the *index graecitatis*.

Adjective/noun forms:

The feminine forms πανσεβάστη and παγκάλη are attested (though not always unanimously) in several Eustathius passages (but also in M. Choniates). No matter how improbable it appears that Eustathius used them, we cannot consider them all as copyist's errors. About παγκάλη, furthermore, we possess the testimony of Eustathius himself: in *Iliad*. 992, 55 (= III 664, 4-5 v. DER VALK) ὡς γὰρ καλὸς πάγκαλος, κακὸς πάγκακος, οὕτως αἰθὸς πάναιθος, οὗ ἠηλυκὸν ἢ παναίθη, ὡς ἢ παγκάλη. Should these forms not be included in the *index graecitatis*?

πατέρος (19, 272-273 τοῦ μεγάλου τῶν φῶτων πατέρος): Eustathius uses the form πατέρος, but only when he quotes the Homeric text (e.g., λ

35. PAPAGIANNIS, Επιστολές Ευσταθίου, 140.

36. PAPAGIANNIS, Επιστολές Ευσταθίου, 142.

37. PAPAGIANNIS, Επιστολές Ευσταθίου, 152.

38. The correction was suggested by POLEMIS, review [as in n. 3], 318.

501) or in order to explain the form *πατρός*. However, it does not appear likely that he used it in his personal speech; actually, it becomes even more unlikely, because the phrase under discussion is a biblical quotation: Iac. 1, 17 *πάν δώρημα τέλειον ἄνωθεν ἐστίν, καταβαῖνον ἀπὸ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων*) which has been integrated in St John Chrysostom's Liturgy (in the final prayer: 'ὀπισθάμβωνος εὐχή'): ... *ἐκ σοῦ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων*, and therefore must have been very familiar to the Bishop. Thus, *πατέρος* has no place either in the text or in the *indices*.

ὠκυπέται (45, 17-18 *ἀετοὶ ὠκ.*): The manuscript reading is *ὠκυπέτεις*, while *ὠκυπέται* is a correction proposed by Reinsch. A search (in the *TLG*) for words ending in *-πέτεις* or *-πετεῖς* traces, among others, the following: *ταχυπετεῖς, ὑπερπετεῖς, ὑψιπετεῖς, ὑπιπέτεις, χαμαιπετεῖς*, etc. Indeed, the term *ὑπιπέτεις* defines (in the unique passage where it occurs) the noun *ἀετούς* (as here): Theodoret. Cyr. *De provid.* or. V, PG 83, 629, 8-9 *ἀετούς ... τοὺς ὑπιπέτεις*. Thus, I suggest that we should either accept the form *ὠκυπέτεις* (as we do for so many other unique forms) or, at most, to correct it into *ὠκυπετεῖς* (note that the form *ὠκυπετές* is also once attested in an anonymous epic fragment). In either case, the form *ὠκυπέτεις/ὠκυπετεῖς* should be shown up in the *index graecitatis*.

Grammatical gender:

ὁ ἐπωδός (4, 124): If we were to accept the masculine gender as genuine, it would be a unique instance, and thus it should be included in the *index graecitatis*. However, in the article mentioned above I have proposed that the article *ὁ* should be corrected to the pronoun *ὃ*³⁹.

The use of the Subjunctive followed by the particle *ἄν* is attested at least three times, without being commented in the *index graecitatis*:

8, 52-53 *καθὰ καὶ βροντῆς βόμβος ὑπερφωνήση ἄν πάντα κτύπους τοὺς ἀπὸ γῆς*

19, 22 *εἶπη ἄν Ὀμηρος*. instead of the Subjunctive with *ἄν*, one would expect, especially in a main clause, the Optative *εἶποι*, which sounds the same (according to the *TLG*, in Eustathius *εἶπη ἄν* occurs only ten times, while *εἶποι ἄν* occurs about 180 times). An instance like this should be included in the *index graecitatis*.

39. PAPAĞIANNIS, *Επιστολές Ευσταθίου*, 134.

25, 8-9 οὐ γὰρ ἂν ἄλλο τι αἰτιάσωμαι (cf. Theod. Stud. *Epist.* 82, 3-4 οὐ γὰρ ἂν ἄλλο τι αἰτιάσωμαι). I cannot decide whether the Subjunctive (preserved in P) or the Indicative (preserved in S) is better. In any case, this point would be worth commenting upon in the *index graecitatis*.

nominativus pro vocativo (p. 152):

Almost all the instances in this paragraph should be deleted, because they require the exclamatory ὦ and not the vocative ὦ̃, and therefore the Nominative is normal.

Use of prepositions (p. 153):

ἀνά (43, 147-151): καὶ μήποτε ... οὐδὲ εἰς τροφήν ἀποχρήσεσθαι χρὴ τῆμονάδι ταύτῃ ἀνὰ τὸ φύσει τίμιον αὐτῇ περιποιήσεσθαι: This instance should be removed from the *index graecitatis*, since the meaningless ἀνὰ τὸ φύσει τίμιον has been corrected into ἀλλὰ τὸ φύσει τίμιον⁴⁰.

Syntax of verbs:

45, 17 χειρίσασθαι ἐπιστολῶν. The syntax of χειρίζομαι with the Genitive would be worth mentioning, but it is not actually attested: in the sole existing manuscript only ἐπιστο is preserved, and Tafel has completed the ending. Obviously, the original reading was ἐπιστολὴν⁴¹ (cf. *ibid.* 27 χειρίσεσθαι γράμμα)⁴².

Orthographical ‘variations’:

The word ῥωμαλαιότης (8, 63) is included in the *index verborum* as a rare one, which is not true, because, according to the *TLG*, there exist at least four other instances of this peculiar spelling (a hymnographical text, Theod. Raulena, an anonymous rhetorical text and Genn. Scholarios). However, it is not very wise to accept such an erroneous spelling as genuine, especially for Eustathius, since he uses the word in the standard spelling in his *Commentaries* about 18 times. Furthermore, in another *Letter* (13, 18) the standard form ῥωμαλεότητα is used. Thus, we should not be very hasty to consider every peculiarity of the manuscripts as authentic.

αὐτόροφον (18, 4): cf. Greg. Naz. *Carm.* II, 1, 88, 101-102 (PG 37, 1439, 9-10) Οἶκός σε πέτρινός τις / αὐτόροφος καλύπτῃ. Eustathius uses αὐτόροφος in two passages (one in the autograph!): *in Iliad.* 1332, 14-15

40. PAPAGIANNIS, *Επιστολές Ευσταθίου*, 155.

41. POLEMIS (review, 319) has suggested ἐπιστολάς.

42. Also this syntax is to be referred in in the *index graecitatis*.

(= IV 845, 2-4 v. DER VALK) ἡ δέ γε αὐτόχθων ἐστία ἡ τοῦ Χείρωνος ἀλλοίαν ἔχει τὴν σύνθεσιν. δηλοῖ γὰρ τὴν αὐτοφυῆ καὶ σπηλαιώδη, ἣν ἕτερος τις λέγει αὐτόροφον and in *Od.* 1743, 53-54 (= II 52, 17-18 STALLBAUM) Ἐπηρεφεὺς δὲ, κοινότερον μὲν, τὸ αὐτόροφον. οἱ δὲ παλαιοὶ γράφουσι καὶ τὸ χθαμαλόν. There are only two cases in total where αὐτόροφος occurs, but other words compound with ὄροφος are not rarely spelt with an *ω*: διώροφος, τριώροφος, τετραώροφος, πεντώροφος, ἀνώροφος, ὑπώροφος, etc. And in Eustathius' works (and, indeed, in his autograph!) we often find: πολυώροφος, ὑπωρόφιος, ὁμωρόφιος. A 'comment' on this issue should have been made in the *index graecitatis*.

ἀκαρῆ (26, 24): I believe that the correction into ἀκαρεῖ, which is only reluctantly suggested by the editor in the *app. crit.*, is required. However, we should note that in all the other works of Eustathius (according to the *TLG*) the expression appears in the form ἐν ἀκαρεῖ (χρόνω).

μαυροκαλόγηρον (36, 46): The ending has been changed by the editor, whereas *μαυροκαλόγηρων* is preserved in P. The medieval Grammarians, but also Eustathius himself, prefer *expressis verbis* the spelling of the ending with *ω*, e.g., Ael. Herod. *Epimer.* 205, 13-16 Τὰ παρὰ τὸ γήρας συγκείμενα, καὶ ἐπὶ τέλους ἔχοντα τὸ *ω* μέγα, διὰ τοῦ *ω* μεγάλου γράφονται οἷον ὑπέργηρος εὔγηρος κακόγηρος καλόγηρος καὶ τὰ ὅμοια. Similar passages are found in Theodosius the Grammarian and Thomas Magister. Eustathius writes ἐσχατόγηρος, ὑπέργηρος/-ων, ἀγήρος. Of course, I do recognize the possibility that the correction is right, because here it is about a folk word (although the third part of the word has the literary form γηρ- and not γερ-). However, the ending -ων (which is also preserved) is the *lectio difficilior*.

Suggestions

After the above sporadic remarks which, I believe, have highlighted the overall problem, I would like to conclude with two general methodological suggestions.

The first regards the critical editions: In several cases in the *Letters* we have observed that Tafel's text had been better, that is, more accurate, than the text of the recent edition (due either to inappropriate choices/'corrections'/changes or to errors/oversights of the editor). However, it would not be fair to completely reject the new edition and restore the old one in use; neither can

one demand from the reader to use both editions. In addition, the reviewers of the edition have contributed more or less to a better constitution not only of the text (after the publication of the edition), but also of other parts of the book (e.g., of the *indices*). Consequently, the user of the new printed edition will read a text, which, in several points, will be inaccurate/invalid or in a form that has never existed; they thus might reach false conclusions based on such a text, e.g., regarding the language of the author. How should we tackle this problem?

My suggestion is that if our critical editions are electronic (rather than printed) and tentative rather than definitive, they will be open to continuous improvement. Not only the text, but the whole edition (prolegomena, commentary, *indices*) should be uploaded on the “net” (perhaps with each part as a separate web page in the same ‘core site’), where any philologist (after the edition proper) could publish comments, remarks, criticism, or corrections. At certain intervals, if deemed necessary, the text of the edition could be updated, integrating corrections, readings and conjectures, that in the meantime would have been recognized to be correct (after public discussion). A similar updating process would be possible for all parts of the edition: *indices*, *apparatus*, commentary. Even the theoretical chapters of the prolegomena could be enriched with new bibliographical citations even from later publications. New bibliography could be added either in bulk (in the general bibliographical list of the edition) or as necessary in the footnotes. Such a website would be the most natural place for the collection of the bibliography relevant to the text. Related articles could continue to appear in the traditional (i.e., printed) form in journals –in this case only references can be given in the site–, but they could also be published directly in the site, so that they would be more easily accessible to the reader. Finally, the whole site could also be linked with *TLG*-online, so that the latter would always include the updated form of the text and not an outdated one which would not meet the latest demands of philological research.

Thus, on the web it would be possible for every interested reader to view either the original edition or the text as revised by a given reviewer or as it stood at some defined period of editing, or the final version. Nobody’s contribution would be in vain or misappropriated. The editor themselves would have the chance to modify their edition, without being compelled to

make a thoroughly new one. The user would be in a position to see either the processing or the final result.

We should note here that even Eustathius must have followed a similar practice. His autograph of the *Commentaries* carries numerous improvements or *addenda*, either written in the text margins or on fragments of parchment added on the original codex.

However, there is also much about our lexicons that can and should be changed. As we mentioned above, even the most recent lexicons are not totally up-to-date and in full synchronism with the latest data of philological research. They actually *cannot* be updated, but are already out-of-date at the time of print. What would be the solution to this problem?

In the Democritus University of Thrace we have produced a web application, in which the user can find, in a fully digitized form (and not simply scanned), an ever increasing number of scientific dictionaries of the Greek language: *LSJ* and its *Revised Supplement*, *LS intermediate*, *Sophocles*, the Greek version of the *LS* along with its *Supplement*, Lampe's *Patristic Lexicon*, Koumanoudes' *Συναγωγή λέξεων ἁθησαυρίστων*, Autenrieth's *Homeric Dictionary*, Demetrakos' *Μέγα Λεξικόν*, Stamatakos' *Λεξικὸν Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης* (some of them are already available and accessible to every user, while others are either about to get "uploaded" or their digitization is ongoing). We even plan to digitize the great *Thesaurus Graecae Linguae*, and also other dictionaries from any era of the Greek language. In fact we can upload any existing lexicon as long as the necessary permission is obtained.

The user of our application (called "dialG": diachronic inter-active lexicon of Greek) types the Greek word in the "search" field and can immediately see in which (printed) lexicons the word is included/interpreted. One can then choose one or more lexicons to look up the word in, always through the same application.

But the major advantage of the dialG –apart from the availability of several dictionaries– is that there is a pool of data, in which anyone can add, either systematically or occasionally, lexicographical observations for any lemma. Such comments may have already been published, or they may be presented here for the first time. Thus, the user need not wait either for the completion of *LBG* or Kriaras' lexicon in order to see the latest data about a word which belongs to a volume not yet published, or for an improved

edition of the printed lexicon. Furthermore, the user will be able to read there any existing contributions about words which emerge from the newly edited byzantine texts, whose editions were not available when the usual lexicons were compiled. Also, one can find there words/meanings/forms, about which data has changed through academic discussion in the recent bibliography. In general, it is meant to be a 'living' lexicon, for as long as the web exists and there are people willingly to manage the site.

One can see our lexicographical attempt at the following website *diag.helit.duth.gr* and verify its usefulness.

As an example of implementation of my suggestions, my critical observations on the new edition of Eustathius' *Letters*, not in the redaction as published (s. above n. 4), but in an updated web redaction, are available via Dropbox at the following link:

<https://www.dropbox.com/s/q04hsqramcdosjw/Eustathios.pdf?dl=0>

Index of names

Autenrieth, G.	361	Metzler, K.	353
Bourbouhakis E.	347 n. 3	Michael Choniates	356
Cullhed, E.	349 n. 7	Polemis, I.	347 and n. 3, 356 n. 38, 358 n. 41
Demetrakos, D.	361	Reinsch, D. R.	351, 353, 356, 358, 359
Democritus University of Thrace	361	Schiffer, E.	348 n. 5
Ioannes Chrysostomus	357	Schönauer, S.	353
Gennadios Scholarios	358	Stallbaum, G.	353, 359
Harlfinger, D.	349 n. 7	Stamatakos, I.	361
Giannouli, A.	348 n. 5	Tafel, G. L. Fr.	347 and n. 2, 350, 354, 355, 358-359
Kambylis, A.	347	Theodora Raulena	358
Kolovou, F.	347 n. 1, 3, 349 n. 8-10, 350 n. 11, 13, 351 n. 17, 353 n. 19, 354.	Theodosius Grammaticus	359
Koumanoudes, St.	361	Thomas Magister	359
Kriaras, E.	361	Tocci, R.	351, 352 n. 18
Kyriakidis, St.	353	Trapp, E.	354 and n. 23
Lampe, G. W. H.	361	van der Valk, M.	349, 350 n. 14, 353
Liverani, I. A.	347 n. 3, 348 n. 6, 351 n. 15		

Index of passages

Ael. Herod. <i>Epimer.</i> 205,		18, 4	358
13-16	359	19, 185 (= 3,61)	349
Eust. <i>Epist.</i> 3, 70	349	19, 272-273	356
4, 124	357	25, 8-9	358
6 <i>passim</i>	350	26, 24	359
6, 89	355	30, 24	353
6, 99		36, 46	359
7, 127	350	43, 55	350
7, 190	356	43, 147-151	358
8, 52-53	357	43, 190	350
8, 63	358	45, 17-18	357
8, 123	355	45, 17	358
8, 140-141	356	45, 27	358
8, 88	356	45, 122	349
11, 33	352	<i>Comm. in Iliad.</i> 992, 55	356
13, 18	358	1148, 49-50	350 n. 12

1286, 10-11	350 n. 12	Hom. λ 501	356-357
1304, 9-10	350 n. 14	Iac. 1, 17	357
1332, 14-15	358-359	Theodoret. Cyr. <i>De provid.</i>	
<i>Comm. in Od.</i> 1743, 53-54	359	or. V, <i>PG</i> 83, 629, 8-9	357
Greg. Naz. <i>carm.</i> II, 1, 88, 101-102		Theod. Stud. <i>Epist.</i> 82, 3-4:	358
(<i>PG</i> 37, 1439, 9-10)	358		

Greek words commended

ἀκαρῆ /-εἶ	359	ἡμίβιος	354
ἀναλαγχάνω	356	ἡμίνεκρος	354
ἀναπόπλυτος	355	καλλιβόας	354, 355
ἀνεσταλοῦντο / ἀνεστηλοῦντο	356	καλόγηρος	359
ἀνώροφος	359	κακόγηρος	359
ἀπεκμυζῶν	355	κατάσιτος	354
ἀποκνκλίζω	355	κατατοξάζομαι	354
ἀπομυζῶν	355	καχυπόπτως	354
αὐτοπραότης	354	λεκτική	354
αὐτόροφος/αὐτώροφος	358-359	λύσον/λύσον	349
ἀφερεπόνως	355	μαυροκαλόγηρος/-ως	359
βρίθος / βριθός	350	μεγαλοδοξότης	354
γνωμάτευμα	354	μύες / μύας - μῦες / μῦας	350
δισκελής	354	νυκτηγρεσία (νυκτηγρετώ)	355
διώροφος	359	ὄμωρόφιος	359
δοτήρα / δοτήρα	349	ὄργυια / ὄργυιά	350
δουλόσυνος	354	παγκάλη	356
δρῦς	350	παναίθη	356
ἐμπλατυνόμενος, ἐμπλατύνασθαι	356	πανσεβάστη	356
ἐπαναδιπλάζω	354	παρατραυλίζω	356
ἐπεγκάθημαι	354	παρεσπονδήθη	356
ἐπικαταροήγνυμαι	354	πατέρος	356
ἐπίκλανστος/ἐπίκλαντος	355	πεντώροφος	359
ἐσχατόγηρος	359	περιηγέομαι	356
εὐανακόμιστος	354	περιηχέομαι	355
εὐγηρος	359	πολυώροφος	359
εὐδιάρθρωτος	354	προσαναδιπλάζω	354
εὐθύροους	354	πτίλον/πτίλον	350
ζευκτήριον	354, 355	ῥωμαλιότης/ῥωμαλεότης	358

<i>σκονθύλλω</i>	354	<i>ὑποτραυλίζω</i>	355
<i>στρυφνότης</i>	354	<i>ὑπωρόφιος</i>	359
<i>συνοχέω</i>	354	<i>ὑπόροφος</i>	359
<i>σῦς</i>	350	<i>ὑψιπετεῖς / ὑψιπέτεις</i>	357
<i>σχεδικός</i>	354	<i>φᾶναι / φάναι</i>	349
<i>ταμιουχία</i>	354	<i>φερεπόνως</i>	355
<i>ταχυπετεῖς</i>	357	<i>χαμαιπετεῖς</i>	357
<i>τετραώροφος</i>	359	<i>χειρίζομαι</i>	358
<i>τριώροφος</i>	359	<i>ὠκυπέται / ὠκυπέτεις /</i>	
<i>ὑπέργηρος/-ων</i>	359	<i>ὠκυπετεῖς</i>	357
<i>ὑπερπετεῖς</i>	357		

Rare greek expressions

<i>δουλόσυνα φρονῶ</i>		<i>ἐπὶ λαιᾶ</i>	355
<i>εἰς τινά</i>	355	<i>πρὸ τρίτης</i>	355
<i>ἐν ἀκαρεῖ (χρόνῳ)</i>	359		

Word-joinings commended

<i>διαταῦτα</i>	353	<i>κατίχνος</i>	353
<i>διατοῦτο</i>	353	<i>μεταταῦτα</i>	353
<i>ἐσῦστερον</i>	353	<i>μετατοῦτο</i>	353
<i>καθεκάστην</i>	353	<i>τοεντεῦθεν</i>	353
<i>καθένα</i>	353	<i>τομετέπειτα</i>	353

ΛΕΙΠΤΟΜΕΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ
ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Μεαφορμή την έκδοση των Επιστολών του Ευσταθίου, αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, στο πρώτο μέρος (Α) του άρθρου διατυπώνονται σκέψεις για τον τρόπο χειρισμού των «δευτερευόντων» ζητημάτων κατά την κριτική έκδοση ενός βυζαντινού κειμένου: του τονισμού, της στίξης, της συνένωσης των λέξεων. Σχετικά με τον τονισμό και την συνένωση των λέξεων τονίζεται ότι θα ήταν ασφαλές να λαμβάνονται υπόψη οι προτιμήσεις του συγγραφέα, όπως αυτές φαίνονται στα αυτόγραφα του. Αντίθετα, στο ζήτημα της στίξης προτείνεται να ακολουθούνται οι σύγχρονες πρακτικές και συμβάσεις, καθώς αν υιοθετηθεί η στίξη των μεσαιωνικών χειρογράφων (ακόμη και των αυτογράφων), θα προκληθεί σύγχυση στον σύγχρονο αναγνώστη, χωρίς ιδιαίτερο όφελος. Στο δεύτερο μέρος (Β) επισημαίνονται «αλλαγές» που θα έπρεπε να γίνουν στα ευρετήρια της έκδοσης των Επιστολών (αλλά και στο λεξικό *LBG*) με βάση την έρευνα που έχει μεσολαβήσει από την έκδοση μέχρι σήμερα. Τέλος, ύστερα από τη διαπίστωση ότι και οι εκδόσεις και τα επιστημονικά λεξικά πρέπει να μπορούν να αναθεωρούνται συνεχώς, προτείνεται η δημιουργία ηλεκτρονικών εκδόσεων στο διαδίκτυο, που θα παρέχουν ακριβώς αυτή τη δυνατότητα, ενώ για τα λεξικά δίνεται το παράδειγμα μιας διαδικτυακής «εφαρμογής» του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, στην οποία ψηφιοποιούνται και αναρτώνται σταδιακά όλα τα επιστημονικά λεξικά της Ελληνικής, αλλά και όπου μπορούν να δημοσιεύονται και σποραδικές λεξικολογικές παρατηρήσεις, με απώτερο στόχο την δημιουργία ενός «ζωντανού» διαχρονικού λεξικού της Ελληνικής.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Α. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΟ ΠΡΩΤΕΙΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ: ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ
ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΩΝ ΠΑΠΙΚΩΝ ΑΞΙΩΣΕΩΝ

Ο 11ος αιώνας αποτελεί σαφώς έναν από τους πιο πολυσήμαντους της βυζαντινής ιστορίας. Πολλά ζητήματα της περιόδου αυτής, όπως η διαμάχη μεταξύ στρατιωτικής και γραφειοκρατικής αριστοκρατίας, η οικονομική και κοινωνική κρίση και οι συνέπειές τους, η ρήξη στις διεκκλησιαστικές σχέσεις κ.ά., εξακολουθούν να εγείρουν επιστημονικές συζητήσεις¹. Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η εξέταση, στο πλαίσιο του τελευταίου ζητήματος, του κατά πόσον οι Βυζαντινοί του 11ου αιώνα συνειδητοποίησαν τις παπικές αξιώσεις για πρωτοκαθεδρία και οικουμενική δικαιοδοσία, όπως αυτό προβάλλει μέσα από την «σιωπή» των πηγών.

Οι περί πρωτείου παπικές αντιλήψεις και η σχετική αντιπαράθεση ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες ανάγονται ήδη στον 4ο αιώνα², εποχή κατά την οποία ούτως ή άλλως προκύπτουν ανταγωνιστικές ιδεολογικές τάσεις μεταξύ Πρεσβυτέρας και Νέας Ρώμης³. Παράλληλα προς την πορεία

1. Βλ. ενδεικτικά τις διάφορες μελέτες στον τόμο *Η αυτοκρατορία σε κρίση (:) Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081)* [ΕΙΕ-ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 11], επιμ. Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, Αθήνα 2003.

2. Βλ. Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, *Εικονογραφικά θέματα στη βυζαντινή τέχνη εμπνευσμένα από την αντιπαράθεση και τα σχίσματα των δύο Εκκλησιών*, στο: *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 263-281, εδώ 263-267.

3. Βλ. L. GRIG, *Competing capitals, competing representations: Late antique cityscapes in words and pictures*, και B. WARD-PERKINS, *Old and New Rome compared: The rise of Constantinople*, στο: *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity*, εκδ. L. GRIG - G. KELLY, New York 2012, 31-52 και 53-78, αντίστοιχα.

διαμόρφωσης του θεσμού της Πενταρχίας (ολοκληρώνεται με την Σύνοδο της Χαλκηδόνας [451], η οποία με τον κη' κανόνα της⁴ απετέλεσε θρίαμβο για την Κωνσταντινούπολη⁵), ο παπισμός εμφανίζεται πλέον να διεκδικεί ηγετικό ρόλο στην ενιαία Εκκλησία, αντιδρώντας στην προσπάθεια του κλήρου της νέας πρωτεύουσας να εξισώσει το status του με εκείνο της παλαιάς⁶, ώστε η πρώτη να καταστεί το «alter ego» της Αγίας Έδρας στην Ανατολή: ο γ' κανόνας της Β' Οικουμενικής Συνόδου (381) απένευσε αντίστοιχα πρεσβεία τιμής με εκείνα του ποντίφηγα στον επίσκοπο της Κωνσταντινούπολης, *διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν Νέαν Ρώμην*⁷.

Πέραν όλων των άλλων, όμως, η παλαιοχριστιανική τέχνη μαρτυρεί την νέα παπική ιδεολογία. Από τα τέλη του 4ου αιώνα απαντά στην τέχνη της Ρώμης το εικονογραφικό θέμα της *Traditio legis*, της παράδοσης του Νόμου από τον Χριστό στον «ιδρυτή» της Εκκλησίας της Ρώμης, Πέτρο, το οποίο συνδέεται με την καινοφανή αντίληψη της ταύτισης της παπικής εξουσίας με εκείνη του κορυφαίου των αποστόλων⁸. Μάλιστα,

4. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τ. Β', 280-281.

5. H.-G. BECK, *Ιστορία της ορθόδοξης Εκκλησίας στη βυζαντινή αυτοκρατορία* (μετάφρ. Λ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ), τ. Α', Αθήνα 2004 [= *Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich*, Göttingen 1980], 36 κ.ε. Η Εκκλησία της Ρώμης θα αποδεχθεί τον κη' κανόνα της Χαλκηδόνας στην Δ' Λατερανή Σύνοδο το 1215, όταν στην Κωνσταντινούπολη θα έχει πλέον εδραιωθεί Λατίνος πατριάρχης: MANSI, τ. 22, 290 και 291.

6. Κατ' ουσίαν, η διεκκλησιαστική αντιπαράθεση ξεκινά από την στιγμή που η πολιτική ηγεσία του κράτους εγκαταλείπει την Ρώμη και εγκαθίσταται στην νέα πρωτεύουσα (330): G. DAGRON, *Η γέννηση μίας πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της από το 330 ως το 451* (μετάφρ. Μ. ΛΟΥΚΑΚΗ), Αθήνα 2000 [= *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974], 55 κ.ε.

7. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΗΣ, Β', 173. Για τα προβλήματα στην λειτουργία του θεσμού της Πενταρχίας, βλ. Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Ιστορικοκανονικά προβλήματα περί την λειτουργίαν τού θεσμού τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν*, Αθήνα 1970.

8. Βλ. R. COUZIN, *The Traditio legis: Anatomy of an image*, Oxford 2015, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Αντιδρώντας στην παπική αυτή αντίληψη, η Κωνσταντινούπολη θα αντιτάξει ήδη από τα τέλη του 4ου αιώνα το εικονογραφικό θέμα της παράδοσης του Νόμου στον Παύλο: M. SOTOMAYOR, *S. Pedro en la iconografia paleocristiana*, Granada 1962, 140, σημ. 26, και 144-145. Όσον αφορά στο καινοφανές των ίδιων αντιλήψεων, τις οποίες ανέπτυξαν ιδιαιτέρως οι πάπες από τα μέσα του 5ου αιώνα (A. MCGRADE, *Two fifth-century conceptions of Papal primacy*, *Studies in Medieval and Renaissance History* 7 [1970], 1-45), ας σημειωθεί ότι στα τέλη του 2ου αιώνα ο Ειρηναίος, ενώ παραδέχεται ως ιδρυτές της επισκοπής Ρώμης τους Πέτρο και Παύλο, αναφέρει ως πρώτο επίσκοπο Ρώμης

το νέο παπικό πνεύμα θα εκφρασθεί εικαστικά επί πάπα Σίξτου Γ' (432-440): τον ψηφιδωτό διάκοσμο του θριαμβευτικού τόξου πάνω από την αψίδα του Βήματος της S. Maria Maggiore, στην Ρώμη, συνοδεύει η επιγραφή *XYSTUS EPISCOPUS PLEBI DEI*. Το μήνυμα ήταν σαφές: ο επίσκοπος της Ρώμης φιλοδοξούσε να αποβεί επικεφαλής ολόκληρου του χριστιανικού πληρώματος⁹.

Οι σχέσεις των δύο Εκκλησιών μέχρι και τον 11ο αιώνα έφθασαν πολλές φορές σε οριακό σημείο. Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις δεν απεφεύχθη το σχίσμα: 5ος, 9ος, 10ος, πρώτος 11ος αιώνας¹⁰. Ωστόσο, στην ιστορία των διεκκλησιαστικών σχέσεων ως σημείο οριστικής ρήξης θεωρήθηκε το λεγόμενο «σχίσμα του 1054», την σημασία του οποίου η σύγχρονη έρευνα τείνει να υποβαθμίσει, τονίζοντας τόσο ότι οι δύο Εκκλησίες βρισκόνταν σε ακοινωνησία ήδη από το 1009 όσο και ότι από πλευράς κανονικού δικαίου δεν υπήρξε καμία σοβαρή κίνηση¹¹. Και όντως, οι εξελίξεις του 1054 δεν συνηγορούν στον χαρακτηρισμό της ρήξης αυτής ως σχίσματος: το λατινικό ανάθεμα αφορούσε σε μία μικρή ομάδα Βυζαντινών κληρικών με προεξάρχοντα τον πατριάρχη Μιχαήλ

τον Λίνο: Irenaeus Lugdunensis, *Libros quinque adversus hereses*, έκδ. W. HARVEY, τ. I-II, Cambridge 1857, 3, 3, 1-3 (II, 8-12). Άλλωστε, ο Πέτρος απαντά για πρώτη φορά ως μόνος ιδρυτής της Εκκλησίας της Ρώμης, καταλαμβάνοντας την θέση του πρώτου επισκόπου της, το 354: *Chronographus anni CCCLIV*, έκδ. Th. MOMMSEN, *Chronica minora saec. IV-VII*, τ. 1 [MGH AA 9], Berlin 1892 (ανατ. München 1981), 13-148, εδw 73. Για το πώς αντιμετώπιζαν οι Πατέρες των πρώτων αιώνων τόσο στην Ανατολή όσο και στην Δύση τον Πέτρο και το πρωτείο του, βλ. A. SIECIENSKI, *The Papacy and the Orthodox: Sources and history of a debate*, New York 2017, 99 κ.ε. (όπου επισημαίνεται ότι από την εποχή του πάπα Λέοντος Α' στην Δύση αρχίζει ο εγκωμιασμός του Πέτρου να αποκτά ιδεολογικές προεκτάσεις, εντασσόμενος στην παπική ιδεολογία).

9. Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, *Παλαιοχριστιανική τέχνη: Μνημειακή ζωγραφική (π. 300-726)*, Αθήνα 1991, 147.

10. F. DVORNIK, *Byzantium and the Roman primacy*, New York 1966, ο ΙΔΙΟΣ, *Constantinople and Rome*, στο: *The Byzantine empire, I: Byzantium and its neighbours* [Cambridge Medieval History, 4/1], έκδ. J. HUSSEY, Cambridge 1966, 431-472, Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, *Βυζαντινή πολιτική και διπλωματία έναντι του πάπα Ρώμης (800-1054): Εξισοροποιητικές κινήσεις ενδιαφέροντος και αδιαφορίας, έλξης και απώθησης*, στο: *Σεμινάρια περί βυζαντινής διπλωματίας*, Αθήνα 2006, 157-212, και SIECIENSKI, *Papacy*, κεφ. 4-6, 140 κ.ε.

11. Βλ. ενδεικτικά Ε. CHRYSOS, 1054: Schism?, *Christianità d'Occidente e christianità d'Oriente (secoli VI-XI)* [Settimane di Studio della Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 51 (24-30 aprile 2003)], Spoleto 2004, 547-567.

Α΄ Κηρουλάριο (1043-1058), ενώ η βυζαντινή αντίδραση στρεφόταν αποκλειστικά ενάντια στους Λατίνους υπαίτιους¹². Και βέβαια, όπως έχει από παλιά επισημανθεί, η έριδα του 1054 δεν έτυχε της προσοχής των σύγχρονων Βυζαντινών ιστορικών, θεωρούμενη μάλλον ως μία ακόμη κρίση μέσα στην μακρά πορεία των πολυτάραχων διεκκλησιαστικών σχέσεων¹³.

Ωστόσο, η σημασία των συμβάντων του 1054 έγκειται, νομίζω, σε δύο, βασικά, παράγοντες. Πρώτον, στο ότι αυτά διεύρυναν σθεναρά το χάσμα μεταξύ των δύο Εκκλησιών, καθιστώντας το έτσι μη αναστρέψιμο· δεύτερον, στο ότι εδραίωσαν την φωτιανή-κηρουλάρεια αντίληψη για τον κυρίαρχο ρόλο της Κωνσταντινούπολης στον ορθόδοξο κόσμο, στον οποίο δεν ανήκει η «αιρετική» πλέον Ρώμη¹⁴. Είναι χαρακτηριστικά τα όσα σημειώνει ο Μιχαήλ Ψελλός στον λόγο του προς τον Κηρουλάριο: *Στασιάζει πρὸς τὴν νεωτέραν Ῥώμην ἢ πρεσβυτέρα, οὐ περὶ μικρῶν οὐδὲ παρορᾶσθαι ἀξίων, ἀλλὰ περὶ τοῦ πρώτου λόγου τῆς εὐσεβείας, καὶ τῆς περὶ τὴν ἁγίαν τριάδα θεολογίας... τοῖς μὲν οὖν ἄλλοις οὐδὲν ἐδόκει τὸ πρᾶγμα δεινόν, οὐς δὴ καὶ προβαῖνον ἴσως ἐλάνθανε, τῷ δὲ τῆς*

12. M. KAPLAN, Le «schisme» de 1054: Quelques éléments de chronologie, *Bsl* 56 (1995), 147-158.

13. G. OSTROGORSKY, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους* (μετάφρ. Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ), τ. Β΄, Αθήνα 1995 [= *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963], 225. Πρβλ. A. BAYER, *Spaltung der Christenheit: Das sogenannte Morgenländisches Schisma von 1054*, Köln 2002, 210-211, σε σχέση και με τους δύο χριστιανικούς κόσμους.

14. Από την εποχή του Φωτίου Α΄ (858-867, 877-886), του πρώτου Βυζαντινού ιεράρχη που συνέλαβε το πρόβλημα του *Filioque* (T. KOLBABA, *Inventing Latin heretics: Byzantines and the Filioque in the ninth century*, Kalamazoo, MI 2008, και A. SIECIENSKI, *The Filioque: History of a doctrinal controversy*, New York 2010, 100 κ.ε.), ο ανώτερος κλήρος της Κωνσταντινούπολης είναι κοινωνός αυτής της αντίληψης (F. DÖLGER, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, στο: F. DÖLGER, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal 1953, 70-115, εδώ 110 κ.ε., και D. NICOL, Byzantium and the papacy in the eleventh century, *The Journal of Ecclesiastical History* 13 [1962], 1-20, εδώ 4), η οποία φαίνεται να είχε και αμιγώς πολιτικές διαστάσεις: Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, Προσέγγιση ή εχθρότητα με τη Δύση; Βυζάντιο και Ευρώπη τον 9ο και 10ο αιώνα, στο: *Το Βυζάντιο και οι απαρχές της Ευρώπης*, Αθήνα 2004, 99-117, εδώ 103-105, και η ΙΔΙΑ, Βυζαντινή Πολιτική και διπλωματία, 164-166. Μάλιστα, επί Φωτίου αναπτύσσεται ιδιαίτερα η παράδοση της ίδρυσης της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης από τον πρωτόκλητο Ανδρέα, σε αντιδιαστολή προς την αναγωγή της ίδρυσης της Εκκλησίας της Ρώμης στον Πέτρο: DVORNIK, *Roman primacy*, 87 κ.ε. και 105 κ.ε. Βλ., επίσης, παρακάτω, σημ. 113.

εὐσεβείας προμάχῳ καὶ προθύμῳ τοῦ θεοῦ λόγου ἀγωνιστῆ (εννοεῖ τον Κηρουλάριο), οὐκ ἀνεκτὸν ἐλογίζετο¹⁵.

Η επιλογή εδώ του ρήματος *στασιάζω*, που ως προς τα πολιτικά πράγματα δηλώνει την βίαιη αντίδραση κατά της κεντρικής εξουσίας, προδίδει, θεωρώ, την προσχώρηση του Ψελλού (αν και αντιπάλου του πατριάρχη) στις νέες κηρουλάρειες αντιλήψεις: η Ρώμη ως αιρετική και αλαζονική πλέον αντιτίθεται στο κέντρο του χριστιανισμού, την ορθόδοξη Κωνσταντινούπολη. Δεν είναι τυχαίο ότι επί Κηρουλαρίου απαντά για πρώτη φορά στα πατριαρχικά μολυβδόβουλλα ο τίτλος *οἰκουμενικὸς* (χρήση του τίτλου είχε κάνει και ο Φώτιος τον 9ο αιώνα)¹⁶, στον οποίο ο Ψελλός αναφέρεται αλλού ωσάν αυτός να προέρχεται από μία μακρά παράδοση¹⁷. Στην εξεταζόμενη πηγή, επίσης, ενώ η Εκκλησία της Ρώμης αποκαλείται «μητέρα», η Κωνσταντινούπολη, που αναδύθηκε από τα *οἰκεία σπλάγγνα* της πρώτης, θεωρείται υπέρτερή της, δεδομένου ότι η αυτοκρατορική πόλη έχει καταστεί πλέον ο στύλος της Ορθοδοξίας¹⁸.

Όμως, από την στιγμή που η ρήξη του 1054 διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην εδραίωση των κηρουλάρειων αντιλήψεων εντός της βυζαντινής

15. Μιχαήλ Ψελλός, *Ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν μακαριώτατον πατριάρχην κ̅ϋρ Μιχαήλ τὸν Κηρουλάριον*, ἐκδ. I. POLEMIS, *Michael Psellus, Orationes funebres* [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], τ. I, Berlin-Boston 2014, σφ. 1, 1-81, ἐδὼ 44, 39, 8-11 καὶ 23-26.

16. V. LAURENT, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantine*, τ. V/1-2: *L'Église de Constantinople*, Paris 1963-1965, V/1, xvii-xviii καὶ 14, σφ. 16. Για τον ρόλο της χρήσης του τίτλου αυτού από τον Κηρουλάριο στην ρήξη του 1054, βλ. A. TUILIER, *Le titre du patriarche œcuménique à l'époque de Michel Cérulaire et le schisme entre les Églises*, *Studia Patristica* 11 (1972), 247-258.

17. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, ἐκδ. D. REINSCH, *Michaelis Pselli Chronographia* [Millennium-Studien 51], τ. I, Berlin-Boston 2014, VI, 220 (204, 1-3): *τῷ δέ γε πατριάρχει ξυμπάσης τῆς οἰκουμένης (οὕτω γὰρ νόμος τὸν Κωνσταντίνου καλεῖν Μιχαὴλ δὲ οὗτος ἦν ὁ μετὰ τὸν θεῖον Ἀλέξιον τοῦ ἱεροῦ θρόνου προστάς*. Για τον τίτλο *οἰκουμενικὸς* γενικά, βλ. Δ. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Ο αυτοκράτορας, ο λαός και η Ορθοδοξία. Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118): Κατασκευάζοντας την δημόσια αυτοκρατορική εικόνα* (διδασκαρική διατριβή) [<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/35374>], Αθήνα 2014, 460-461, σμμ. 1722.

18. Ψελλός, *Ἐγκωμιαστικὸς*, 45, 39, 32-35: *ἀλλ' ἐγεγονέισαν οἱ παιδαγωγούμενοι [Λατῖνοι] θρασύτεροι καὶ ἀναισχυντότεροι, τηνικαῦτα καὶ αὐτὸς ἀναρορήγνυται, καὶ τῆ ἀναισχυντία τῆς ἀσεβείας τῆς εὐσεβείας ἀντιτίθησι τὴν ἀκριβείαν*.

Εκκλησίας (όπως θα διαφανεί και παρακάτω), πώς εξηγείται η ελλιπής αποτύπωσή της στις πηγές του 11ου αιώνα; Είναι δυνατόν αυτό να οφειλόταν στην «αδιαφορία» της βυζαντινής κοινωνίας για τις σχέσεις των δύο Εκκλησιών, πράγμα που σημαίνει ότι στην περίπτωση αυτή όντως η ρήξη του 1054 δεν έπαιξε κανένα ρόλο στην πορεία αποξένωσης Ανατολής και Δύσης, όπως πιστεύουν πολλοί σύγχρονοι μελετητές;

Οι περισσότεροι ειδικοί συμφωνούν ότι πριν από το 1100 οι Βυζαντινοί δεν είχαν αντιληφθεί πλήρως τις παπικές ηγεμονικές αξιώσεις, έτσι όπως αυτές διαμορφώθηκαν από την μεταρρυθμιστική κίνηση¹⁹ και εκφράστηκαν σθεναρά επί πάπα Πασχάλη Β΄ (1099-1118)²⁰. Και όντως,

19. Από την εποχή του πάπα Λέοντος Θ΄ (1049-1054) ο παπισμός, βασιμιένος στο πλαστό (φραγκικής μάλλον προέλευσης: J. FRIED, *Donation of Constantine and Constitutum Constantini: The misinterpretation of a fiction and its original meaning* [with a contribution by Wolfram BRANDES: «The satraps of Constantine»], Berlin-New York 2007, 53-72) κείμενο της *Κωνσταντινείου δωρεάς* (8ος-9ος αιώνας) (λατινικό κείμενο: FRIED, *Donation*, 129-137), αξίωνε δυναμικά πλέον παγκόσμιο ηγετικό ρόλο σε δύο επίπεδα: τόσο στο εκκλησιαστικό, ανατρέχοντας στις εξουσίες που είχαν δοθεί στον Πέτρο (κατοχή των κλειδιών του Παραδείσου και εξουσία του *λύειν και δεσμεῖν*), όσο και στο κοσμικό, στηριζόμενος στην δήθεν παραχώρηση του Μεγάλου Κωνσταντίνου στον Σίλβεστρο Α΄ και τους διαδόχους του στην Αγία Έδρα, όχι μόνο της αυτοκρατορικής εξουσίας, αλλά ακόμη και των ίδιων των αυτοκρατορικών συμβόλων. Βλ. H.-G. KRAUSE, *Das Constitutum Constantini im schisma von 1054*, στο: *Aus Kirche und Reich: Studien zu Theologie, Politik und Reich im Mittelalter. Festschrift für Friedrich Kempf*, εκδ. H. MORDEK, Sigmaringen 1983, 131-158, εδώ 138, και, επίσης, H. COWDREY, *Eleventh-century reformers' views of Constantine*, στο: *Conformity and non-conformity in Byzantium*, εκδ. L. GARLAND, Amsterdam 1997 [=BF 24], 63-91, εδώ 74 κ.ε.

20. J. MEYENDORFF, *La notion de primauté dans l'ecclésiologie orthodoxe*, στο: *La primauté de Pierre dans l'Église orthodoxe: L'Église qui préside dans l'amour* [Bibliothèque Orthodoxe], Paris 1960, 91-115, εδώ 94-96, J. DARROUZES, *Les documents byzantins du XIIe siècle sur la primauté romaine*, *REB* 23 (1965), 42-88, εδώ 48-49, Α. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ - J. MEYENDORFF, *Η χριστιανική Ανατολή και η άνοδος του παπισμού. Η Εκκλησία από το 1071 ως το 1453* (μετάφρ. Στ. ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ), Αθήνα 2003 [= *The Christian East and the rise of the papacy: The Church 1071-1453 A.D.*, Crestwood, NY 1994], 233-236, και SIECIENSKI, *Papacy*, 9 και κεφ. 6̄ πρόβλ., επίσης, Μ. ANGOLD, *Η βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 ως το 1204. Μια πολιτική ιστορία* (μετάφρ. Ε. ΚΑΡΤΑΝΙΩΤΗ), Αθήνα 1997² [= *Byzantine empire 1025-1204. A political history*, London-New York 1984], 271-272, και Τ. ΚΟΛΒΑΒΑ, *The Byzantine lists: Errors of the Latins*, Urbana-Chicago 2000, 12 κ.ε. Επιπλέον, ο G. DENNIS, *Schism, union and the Crusades*, στο: *The meeting of two worlds. Cultural exchange between East and West during the period of the Crusades* [Studies in Medieval Culture 21], εκδ. V. GOSS, Michigan 1986, 181-

τόσο ο Φώτιος τον 9ο αιώνα όσο και ο Κηρουλάριος το 1054 δεν αναφέρουν το ζήτημα στα σχετικά με τα σφάλματα των Λατίνων έργα τους. Ωστόσο, στα μέσα του 11ου αιώνα ο πατριάρχης Αντιοχείας Πέτρος Γ΄ (1052-1056), ο οποίος δεν συμμεριζόταν απόλυτα τις απόψεις του Κηρουλαρίου κατά των Λατίνων²¹, επιχειρώντας μάλλον να διαδραματίσει διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες²², ανέπτυξε την θεωρία του για την Πενταρχία, απαντώντας στην αξίωση του αρχιεπισκόπου Βενετίας για αναγνώριση του πατριαρχικού του τίτλου²³. Ο J. Darrouzès υποβαθμίζει το γεγονός αυτό, ισχυριζόμενος ότι, αν όντως οι Βυζαντινοί είχαν ήδη συνειδητοποιήσει το πρόβλημα, τότε το 1085 ο μητροπολίτης Ρωσίας Ιωάννης Β΄ (1077-1089) θα το είχε εντάξει στην επιστολή του προς τον αντιπάπα Κλήμεντα Γ΄²⁴. Επίσης, ο ίδιος μελετητής χρονολογεί πειστικά την ανώνυμη επιστολή προς τον πατριάρχη Ιεροσολύμων, η οποία

187, θεωρεί ότι εκείνο που οδήγησε τις δύο Εκκλησίες στην διαπίστωση του μεταξύ τους σχίσματος κατά τον 13ο αιώνα είναι η ανάπτυξη του κανονικού δικαίου τον 12ο αιώνα: η εμφάνιση τόσο των Δυτικών όσο και των Ανατολικών κανονολόγων στις λειτουργικές και δογματικές λεπτομέρειες και η υπογράμμιση εκ μέρους τους των διεκκλησιαστικών διαφορών επηρέασαν σταδιακά τις αντίστοιχες κοινωνίες, που άργησαν κάπως να αντιληφθούν την διεκκλησιαστική ρήξη. Τέλος, είναι τόσο ισχυρή η θεώρηση των ανωτέρω ερευνητών ώστε ο Π. ΓΟΥΝΑΡΙΑΗΣ, Η εικόνα των Λατίνων την εποχή των Κομνηνών, *Σύμμεικτα* 9/1 (1994) [=Μνήμη Δ. Α. Ζακυθινού, Αθήνα], 157-171, εδώ 158-160, επηρεασμένος προφανώς από αυτήν –παρ’ ότι αναφέρεται σε στοιχεία που αποδεικνύουν το αντίθετο–, ισχυρίζεται ότι επί Αλεξίου Α΄ το αντιλατινικό αίσθημα των Βυζαντινών ήταν ασήμαντο.

21. Βλ. σχετικά Πέτρου Θεουπόλεως και πάσης Άνατολής πατριάρχου λόγος, καθ’ ὃν καιρὸν εἰσηλθεν ὁ Ἰταλὸς Ἀργυρὸς ἐλέγξων τὰ ἡμέτερα, *PG*, τ. 120, 796-816, όπου εκτίθενται οι απόψεις του, σε απάντηση σχετικής επιστολής του Κηρουλαρίου. Παραθέτω την κατακλείδα του κειμένου αυτού (816): *παρακαλῶν παρακαλέσαι τὴν σὴν ἡγιασμένην ψυχὴν, καὶ πείσαι μετριώτερόν τε καὶ συγκαταβατικώτερον συνελθεῖν σε τοῖς πράγμασι, καὶ μᾶλλον οὐ μὴ ἔστι Θεός, ὡς ἔφθην εἰπὼν, τὸ περιφρονούμενον.*

22. Βλ. σχετικά Βλ. ПУЗОВИЋ – В. НИКОЛИЋ, Антиохijski патријарх Петар III (1052-1056) и црквена криза 1054. године, *ZRVI* 51 (2014), 71-92.

23. *Τῷ σεβασμίῳ ἰσαγγέλῳ δεσπότη καὶ πνευματικῷ ἡμῶν ἀδελφῷ, τῷ ἀγιωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Γρανδέσης, ἤτοι Ἀκυλίας, Πέτρος ἐλέῳ Θεοῦ πατριάρχης Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας, PG*, τ. 120, 756-781, ἐδῶ δ΄, 760: *καὶ τὸ σῶμα δὲ πάλιν τοῦ Χριστοῦ ἢ τῶν πιστῶν λέγω Ἐκκλησίᾳ ἐν διαφόροις ὡσπερ μέλεσι συναρμολογούμενον ἔθνεσι, καὶ ὑπὸ πέντε αἰσθήσεων οἰκονομούμενον, τῶν εἰρημένων μεγάλων θρόνων, ὑπὸ μιᾶς ἄγεται κεφαλῆς αὐτοῦ φημὶ τοῦ Χριστοῦ.*

24. DARROUZÈS, Documents, 47-48.

αποδιδόταν στον Νικόλαο Γ΄ Γραμματικό (1084-1111), τοποθετούμενη έτσι στα 1089²⁵, στον 13ο αιώνα: η ένταση και το σχετικό με το παπικό πρωτείο περιεχόμενο της επιστολής δεν συνάδουν με την περίοδο 1085-1089²⁶.

Η άποψη, ότι το Βυζάντιο του 11ου αιώνα δεν είχε αντιληφθεί πλήρως το πρόβλημα του παπικού πρωτείου, βασίζεται στις περι των λατινικών σφαλμάτων πηγές, απ' όπου απουσιάζει το φλέγον αυτό ζήτημα. Ωστόσο, υπάρχουν άλλα στοιχεία που αποδεικνύουν ότι οι οικουμενικές αξιώσεις της Ρώμης ήταν εν πολλοίς γνωστές στο Βυζάντιο ήδη από τα μέσα του 11ου αιώνα. Φυσικά, αυτό σημαίνει ότι η συγκεκριμένη γνώση δεν σχετιζόταν αποκλειστικά με την δυναμική ανάκαμψη του παπισμού την περίοδο της μεταρρύθμισης (μέσα 11ου αιώνα και εξής)²⁷ άλλωστε, όπως είδαμε προηγουμένως, οι ρίζες της περί πρωτείου έριδας των δύο Εκκλησιών ανάγονται ήδη στον 4ο αιώνα²⁷.

Αρκεί να ανατρεξεί κανείς στον Λέοντα Αχρίδος (1037-1056) και το εικονογραφικό πρόγραμμα του καθεδρικού της αρχιεπισκοπής του, το οποίο εμπνεύσθηκε ο ίδιος στο πλαίσιο της επί της αρχιερατείας του ανακαίνισης του ναού²⁸. Οι τοιχογραφίες του Βήματος της Αγίας Σοφίας τονίζουν τους δεσμούς της αρχιεπισκοπής με την Κωνσταντινούπολη και την κυρίαρχη θέση της τελευταίας μέσα στον χριστιανικό κόσμο. Ανάμεσα στους απεικονιζόμενους ιεράρχες δεσπόζουν αριθμητικά και ως προς την ένταξή τους στο εικονογραφικό πρόγραμμα οι πατριάρχες της Κωνσταντινούπολης: είναι συνολικά δεκατρείς έναντι μόλις έξι παπών και, επιπλέον, παριστάνονται στο Βήμα, σε αντίθεση με τους πάπες που απεικονίζονται στο διακονικό²⁹. Επίσης, είναι αξιοπρόσεκτο

25. V. GRUMEL, *Jérusalem entre Rome et Byzance: Une lettre inconnue du patriarche de Constantinople à son collègue de Jérusalem*, *EO* 38 (1939), 104-117, και ο ΙΔΙΟΣ, *Les régestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, τ. I: *Les actes des Patriarches*, τεύχ. III: *Les régestes de 1043 à 1206*, Paris 1947, αρ. 956. Βλ., επίσης, DVORNIK, *Roman primacy*, 139-140.

26. Βλ. DARROUZÈS, *Documents*, αρ. 1, 43-51, και ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ - MEYENDORFF, *Χριστιανική Ανατολή*, 234.

27. Βλ. παραπάνω, σημ. 2 και 8.

28. C. DELVOYE, *Βυζαντινή τέχνη* (μετάφρ. Μ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ), (νέα έκδ.) Αθήνα 1994 [= *L'art byzantin*, Paris 1967], 375-377, και A.-W. EPSTEIN, *The political content of the paintings of Saint Sophia at Ochrid*, *JÖB* 29 (1980), 315-329.

29. Κατά τον DELVOYE, *Τέχνη*, 375, ο αριθμός των απεικονιζόμενων στο Βήμα

το ότι οι εκπρόσωποι της Ρώμης είναι ιεράρχες παλαιότερων εποχών, αναγνωρισμένοι ως άγιοι της Εκκλησίας, και φέρουν βυζαντινή αμφίεση, αντί για την συνήθη λατινική³⁰. Αντίθετα, όσον αφορά στους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, η εκπροσώπησή τους φθάνει έως σχεδόν την εποχή του Λέοντος. Το μήνυμα ήταν σαφές: η βυζαντινή Εκκλησία είχε αποβεί τους τελευταίους αιώνες επικεφαλής του ορθόδοξου κόσμου, αντίληψη που απαντά ήδη τον 9ο αιώνα.

Όμως, την ανωτέρω θεώρηση συνοδεύει και η αντίστοιχη νύξη στο ακανθώδες ζήτημα των παπικών ηγεμονικών αξιώσεων. Ο διάκοσμος του διακονικού, με τους έξι πάπες και τον Χριστό-Αρχιερέα στο κέντρο της αφίδας, αντανάκλα σαφώς το πρόβλημα αυτό: ο Λέων, ο οποίος διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στην ρήξη του 1054³¹, αναλαμβάνει να δώσει την δέουσα απάντηση έναντι των αξιώσεων αυτών, τονίζοντας ότι επικεφαλής της Εκκλησίας (στην οποία δεν εντάσσονται οι πάπες από τον πρώιμο 7ο αιώνα, έστω κι αν ορισμένοι μεταγενέστεροι αναγνωρίζονται ως άγιοι και από την ανατολική Εκκλησία) είναι ο ίδιος ο Χριστός³². Δεν είναι τυχαίο ότι το όλο σκεπτικό των εν λόγω τοιχογραφιών απαντά στην προαναφερθείσα επιστολή του Πέτρου Αντιοχείας, όπου ο ίδιος,

πατριαρχών της Κωνσταντινούπολης αποτελεί ένα από τα εντυπωσιακότερα στοιχεία του εικονογραφικού προγράμματος της Αγίας Σοφίας Αχρίδας.

30. Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, *Ελληνική τέχνη: Βυζαντινές τοιχογραφίες*, Αθήνα 1995, 52, εικ. 23 (άγιοι πάπες Λέων, Γρηγόριος, Σύλβεστρος).

31. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, έκδ. I. THURN, *Ioannis Scylitzae, Synopsis historiarum* [CFHB 5], Berlin-New York 1973, 433, 40-434, 43: *Μιχαήλ δὲ ὁ πατριάρχης ἄμια τῷ χειροτονηθῆναι τὸν ἅπαν Ρώμης τῶν διπτύχων ἐξέβαλε, τὸ τῶν ἀζύμων ζήτημα ἐπενεγκὼν αὐτῷ τῆς ἐκβολῆς αἴτιον συνήργει δὲ τούτῳ Πέτρος τε ὁ Ἀντιοχείας πατριάρχης καὶ Λέων ὁ Βουλγαρίας ἀρχιεπίσκοπος καὶ τὸ τῆς ἐκκλησίας ἅπαν ἔλλογιμώτερον.*

32. Κατά τον Α. LIDON, *Byzantine church decoration and the great schism of 1054, Byz 68* (1998) [= *Hommage à la mémoire de Jules Labarde, Bruxelles*], 381-405, εδώ 392 κ.ε., οι θέσεις του Λέοντος αντανάκλωνται στον γραπτό διάκοσμο του Βήματος και των παραβημάτων της Αγίας Σοφίας σε δύο επίπεδα: πρώτον, με την ἔμφαση που δίνεται σε λειτουργικά θέματα, τονίζεται το συμβολικό μήνυμα ότι ο Χριστός επικυρώνει την υπεροχή της βυζαντινής πρακτικής της χρήσης ενζύμου ἄρτου στην Θεία Λειτουργία έναντι της λατινικής (βλ. και ΓΚΙΟΛΕΣ, *Εικονογραφικά θέματα*, 268) και, δεύτερον, με την απεικόνιση των Λατίνων ιεραρχών εκατέρωθεν της κεντρικής σκηνής του Χριστού-Αρχιερέα στο διακονικό, υπογραμμίζεται η βυζαντινή θέση περί της ύπαρξης του Χριστού στην κεφαλή της Εκκλησίας, σε απάντηση των παπικών ηγεμονικών αξιώσεων.

όπως και ο Λέων, υποστηρίζει πως η Εκκλησία, απαρτιζόμενη από πέντε ισότιμα πατριαρχεία που αντιστοιχούν στις πέντε ανθρωπίνες αισθήσεις, φέρει επικεφαλής τον Χριστό³³.

Ωστόσο, κανείς θα πρέπει να σταθεί λίγο περισσότερο στην παραπάνω επιστολή του πατριάρχη Αντιοχείας. Το κείμενο αυτό αποδεικνύει ότι οι Βυζαντινοί του 11ου αιώνα ήταν γνώστες των παπικών πρακτικών και αντιλήψεων. Πριν από το 1100, βέβαια, οι θεολόγοι που αναλαμβάνουν να γράψουν για τους Λατίνους, με εξαίρεση την παράδοση που διαμόρφωσε ο Κηρουλάριος³⁴, είναι προσεκτικοί, διατυπώνοντας τις θέσεις τους με όσο το δυνατόν πιο ήπιο τρόπο³⁵. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Πέτρος δηλώνει εξ αρχής στο ίδιο κείμενο πως θεωρεί τους Λατίνους ορθοδόξους, παρά την σοβαρότητα του ζητήματος των αζύμων και την παρέκκλισή τους από την κοινή εκκλησιαστική παράδοση. Η παραδοχή αυτή, όμως, δεν τον εμποδίζει να επιχειρηματολογήσει με πάθος υπέρ της χρήσης ένζυμου άρτου στην Θεία Ευχαριστία³⁶ (άλλωστε, ήταν από τους πρώτους Βυζαντινούς που ασχολήθηκαν με το θέμα), αλλά και να υπονοήσει ότι η πρακτική των αζύμων είναι καθόλα αιρετική³⁷. Ομοίως, και ο σύγχρονός του Λέων δεν διστάζει σε επιστολή του να συμπεριλάβει στον κατάλογο των ιουδαϊζόντων αιρετικών και τους Λατίνους³⁸. Όμως, μεγαλύτερη

33. Βλ. παραπάνω, σημ. 23.

34. Παρ' ότι ο ρόλος του Μιχαήλ Κηρουλαρίου στην ρήξη του 1054 φαίνεται να έχει υποβαθμισθεί σημαντικά στα σχετικά κείμενα και τα χειρόγραφα του 12ου-13ου αιώνα (T. KOLBABA, *The legacy of Humbert and Cerularius: The tradition of the 'Schism of 1054' in Byzantine texts and manuscripts of the twelfth and thirteenth centuries*, στο: *Porphyrogenita. Essays on the history and literature of Byzantium and the Latin East in honour of Julian Chrysostomides*, εκδ. C. DENDRINOS - J. HARRIS - E. HARVALIA-CROOK - J. HERRIN, Aldershot 2003, 47-61, εδώ 52 κ.ε.), οι αντιλήψεις του έναντι των Λατίνων, αλλά και η αλαζονεία του για το ορθό δόγμα, είχαν κερδίσει έδαφος στην βυζαντινή Εκκλησία από τα μέσα του 11ου αιώνα: βλ. παρακάτω σε σχέση με όσα παραδίδει ο Θεοφύλακτος Αχρίδος γύρω στα 1090.

35. Πρβλ. KOLBABA, *Byzantine lists*, 12.

36. Πέτρος Αντιοχείας (βλ. σημ. 23), η', 764 κ.ε.

37. Πέτρος Αντιοχείας (βλ. σημ. 23), κγ', 777.

38. Μεθόδιος ΦΟΥΓΙΑΣ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀντιπαράθεσις Ἑλλήνων καὶ Λατίνων ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Φωτίου μέχρι τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας (858-1439)*, Αθήνα 1994², Λέοντος Αχρίδος, επ. γ', παρ. 4, 218: ἄθεον φύραμα, καὶ ζῶμεν κατὰ τὸν τῆς

σημασία έχει το γεγονός ότι ο Πέτρος αναφέρεται, κομψά βέβαια, τόσο στην ακοινωνησία μεταξύ των δύο Εκκλησιών³⁹ όσο και στην παπική φιλαυτία, την αντίληψη δηλαδή ότι ο ποντίφηκας μπορεί από μόνος του να αποφαινεται για δογματικά ή λειτουργικά ζητήματα: *ἐν ἐνὶ δὲ τούτῳ πρόσκομια καὶ σκάνδαλον ταῖς τοῦ Θεοῦ ἀγίαις Ἐκκλησίαις γίνεσθε, ἅτε τοῦ προεστῶτος τῆς μιᾶς Ἐκκλησίας, ἤγουν τοῦ μακαριωτάτου πάπα Ῥώμης, οὐ καταδεχομένον τοῖς ἄλλοις πατριάρχεις περὶ τὴν θείαν μυσταγωγίαν ὁμοφρονεῖν καὶ συνέρχεσθαι, καὶ μόνου τῶν ἄλλων ἀπαυθαδιαζομένον, καὶ τὸ ἴδιον σπεύδοντος ἐπικυροῦν βούλημα*⁴⁰.

Εδώ ο Πέτρος, θέλοντας να τονίσει την παρέκκλιση του πάπα από τους άλλους πατριάρχες και την φίλαυτη εμμονή του σ' αυτή, του αναγνωρίζει την τιμητική πρωτοκαθεδρία. Η αναγνώριση αυτή, όμως, εξυπηρετούσε σαφώς τα συμφέροντα της Αντιοχείας έναντι των εις βάρος της βλέψεων της Κωνσταντινούπολης: άλλωστε, η σχέση των δύο θρόνων, από την στιγμή που η Αντιόχεια ανακτήθηκε (969), ήταν σε μεγάλο βαθμό ανταγωνιστική, τόσο σε πολιτικό όσο και σε εκκλησιαστικό επίπεδο⁴¹.

χάριτος τοῦ θείου Εὐαγγελίου νόμον οὕτως οὐδὲ [δεόμεθα] ἀζύμων ὡς οἱ νηπιώδεις καὶ ἔκφρονες Ἰουδαῖοι καὶ οἱ σύμφρονες τούτων Ἰταλοὶ τε καὶ Ἀρμένιοι, καὶ Αἰγύπτιοι, ὅτι πνεύματι φεύγονεν καὶ ἐν τούτοις τὸ δυσῶδες ἅμα καὶ δυσειδές τῆς αἰγυπτιακῆς κακίας.

39. Πέτρος Αντιοχείας (βλ. σημ. 23), ιγ', 768: *καὶ πρόσχες μοι ἐνταῦθα πᾶσαν ἀφείς μετὰ τοῦ φιλονείκου ἔνστασίν τε καὶ ματαίαν πρόληψιν. Οὐ γὰρ νικῆσαι ζητοῦμεν, ἀλλὰ προσλαβεῖν ἀδελφοὺς ὧν τῷ χωρισμῷ σπαρασσόμεθα. Βλ., επίσης, Πέτρος Αντιοχείας (βλ. σημ. 21), κα', 812, όπου η αναφορά στο σχίσμα είναι πολύ πιο σαφής: δέος γὰρ μήποτε ῥάψαι τὸ διεῤῥώγος βουλομένη, χεῖρον τὸ σχίσμα ποιήσῃ καὶ τὸ καταπεπτωκὸς ἀνορθῶσαι σπουδάξουσα, μείζονα τὴν πτώσιν ἐργάσῃται. Σκόπησον δέ, εἰ μὴ φανερῶς ἐντεῦθεν, ἤγουν ἐκ τῆς μακρᾶς ταύτης διαστάσεως καὶ διχονοίας τοῦ τῆς καθ' ἡμᾶς ἀγίας Ἐκκλησίας τὸν μέγαν τοῦτον καὶ ἀποστολικὸν θρόνον ἀποῤῥαγήναι, συνέβη πᾶσαν ἐν τῷ βίῳ κακίαν πληθυνθῆναι, καὶ σύμπαντα κόσμον ἔχειν κακῶς.*

40. Πέτρος Αντιοχείας (βλ. σημ. 23), ιβ', 768. Και συμπληρώνει σε άλλο σημείο (κα', 776): *καὶ παύσασθε διὰ τὸν Θεόν, πρὸς οὕτω φανερὰν ἀλήθειαν ἀντιβαίνοντες· καὶ ὁ ποιεῖν οἱ τῆς Ἐκκλησίας τρόφιμοι παρελάβομεν, τοῦτο καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε, τοῖς τέσσαρσιν ἱεροῖς πατριάρχεις ἐπόμενοι· ὅτι τῶν πλειόνων ἢ ψήφος κρατεῖ, εἷς δέ, οὐδεὶς ... ἐνθα δὲ τέσσαρες ὁμοφρονούντες τῷ αὐτῷ στοιχοῦντι, τίς ἀμφιβάλλει μὴ καὶ Θεὸν αὐτοῖς παρεῖναι;. Τέλος, δεν παραλείπει να χρησιμοποιήσει ακόμη και τον ίδιο τον όρο φίλαντος (κβ', 776): *καὶ διὰ τοῦτο παρακαλῶ συμβῶμεν ἀλλήλοις πνευματικῶς, καὶ γενώμεθα φιλάδελφοι μᾶλλον ἢ φίλαντοι.**

41. Βλ. σχετικά G. DAGRON, *Minorités ethniques et religieuses dans l'orient byzantin à la fin du Xe et au XIe siècle: L'immigration syrienne*, *TM* 6 (1976), 177-216, εδῶ 205-207.

Το όλο πρόβλημα αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε σχέση με την προσπάθεια ένωσης των Εκκλησιών επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118). Το 1089 ο Αλέξιος συγκαλεί την ενδημούσα σύνοδο ως απάντηση στην ανειλημμένη πρωτοβουλία του πάπα Ουρβανού Β΄ (1089-1099) για την συμφιλίωση των δύο Εκκλησιών, με σκοπό την άρση της μεταξύ τους ακοινωνησίας⁴². Μάλιστα, νωρίτερα ο Ουρβανός είχε στείλει στο Βυζάντιο λεγάτους, προκειμένου να αρθεί ο γρηγοριανός παπικός αφορισμός του Αλεξίου⁴³ και να ανοίξουν οι λατινικοί ναοί της πρωτεύουσας⁴⁴, τους οποίους είχαν κλείσει οι Βυζαντινοί σε απάντηση της παπικής πρόκλησης, όπως είχε συμβεί και το 1054⁴⁵. Το πόσο σημαντική υπήρξε η ανωτέρω κίνηση για τις σχέσεις των δύο Εκκλησιών φαίνεται από το ότι πολλοί σύγχρονοι ερευνητές θεωρούν πως τότε γεφυρώθηκε το χάσμα του 1054⁴⁶.

Ασφαλώς, το ζήτημα θα λυνόταν, αν είχαν σωθεί τα πρακτικά της ανωτέρω συνόδου. Δυστυχώς, η μόνη διαθέσιμη πηγή για τις εργασίες της είναι η αυτοκρατορική αναφορά στις αποφάσεις της, η οποία όμως δεν παρέχει καμία είδηση για την ημερήσια διάταξη της διεξαχθείσας συζήτησης⁴⁷. Κατά τον Α. Becker, τα θέματα που απασχόλησαν την

42. W. HOLTZMANN, *Die Unionsverhandlungen zwischen Kaiser Alexios I. und Papst Urban II. im Jahre 1089*, *BZ* 28 (1928), 38-67, αρ. 2, 60-62.

43. Bernold, *Chronicon*, έκδ. G. PERTZ [MGH SS 5], Hannoverae 1844, 385-467, εδώ 450, 12-13.

44. Βλ. HOLTZMANN, *Die Unionsverhandlungen*, αρ. 3, 62-64, όπου η απαντητική επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Γραμματικού στο αίτημα του πάπα.

45. Την «προκλητική» βυζαντινή αντίδραση έναντι των Λατίνων της Κωνσταντινούπολης τόσο κατά το 1054 όσο και κατά την δεκαετία του 1080, την οποία μαρτυρούν οι λατινικές πηγές, αμφισβητεί η T. KOLBABA, *On the closing of the churches and the rebaptism of Latins: Greek perfidy or Latin slander?*, *BMGS* 29/1 (2005), 39-51, ισχυριζόμενη ότι πρόκειται μάλλον για κατασκευασμένα δεδομένα. Την άποψη αυτή, ωστόσο, αντιχρυσεί η J. RYDER, *Changing perspectives on 1054*, *BMGS* 35/1 (2011), 20-37.

46. S. RUNCIMAN, *Δύση και Ανατολή σε σχίσμα* (μετάφρ. Χ. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΣ), Αθήνα 2008 [= *The Eastern schism: A study of the papacy and the Eastern churches during the 11th and 12th centuries*, Oxford 1955], 95, DENNIS, *Schism*, 182, και H. COWDREY, *The Gregorian papacy, Byzantium, and the First Crusade*, στο: *Byzantium and the West, c. 850-c. 1200. Proceedings of the XVIII Spring Symposium of Byzantine Studies* (Oxford 30th March-1st April 1984), έκδ. J. HOWARD-JOHNSTON, Amsterdam 1988 [= *BF* 13], 145-169, εδώ 162' πρβλ. NICOL, *Byzantium*, 16-17.

47. Βλ. παραπάνω, σημ. 42.

σύνοδο αφορούσαν στην έριδα των αζύμων και στα προβλήματα τόσο των Λατίνων στην Κωνσταντινούπολη όσο και των Ορθοδόξων στην Ιταλία⁴⁸. Η απουσία του ακανθώδους ζητήματος του παπικού πρωτείου από μία τέτοια συνεδρία προκαλεί εντύπωση.

Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, που οι παραπάνω διαβουλεύσεις δεν ευοδώθηκαν ποτέ: ήταν ο ίδιος ο πάπας που τελικά απέφυγε να επικυρώσει τις αποφάσεις της συνόδου, όπως του ζητούσε σε επιστολή του ο Νικόλαος Γραμματικός⁴⁹. Και αυτό, επειδή προφανώς ο πατριάρχης αξίωνε από τον πάπα να του στείλει συστατική επιστολή και ομολογία πίστης πριν από την έναρξη του διαλόγου προς επίλυση των διαφορών των δύο Εκκλησιών⁵⁰. Η βυζαντινή αυτή στάση, αν και ακολουθούσε μία παλιά πρακτική, σχετιζόμενη με την ενθρόνιση ενός νέου πατριάρχη⁵¹, ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τις νέες αντιλήψεις των μεταρρυθμιστών παπών, φορέας των οποίων ήταν και ο Ουρβανός⁵². *Salva Romanae auctoritate Ecclesiae, quae instituyente Domino Ecclesiarum omnium princeps est, cuique ut matri summa debet ab universis reverentia exhiberi*, θα διατρανώσει ο ίδιος ήδη από το πρώτο έτος της αρχιερατείας του⁵³. Άρα, το πρόβλημα, κατά τον A. Becker και πάλι, αφορούσε κυρίως στην σύγκρουση μεταξύ της δυτικής αντίληψης περί της παπικής οικουμενικότητας, στο πλαίσιο ενός μοναρχικού καθεστώτος (όπου ο πάπας αναγνωρίζεται ως η κεφαλή του χριστιανικού πληρώματος), και της ανατολικής αντίληψης περί της Πενταρχίας, ενός εκκλησιαστικού καθεστώτος βασισιμένου στο δημοκρατικό συνοδικό σύστημα⁵⁴.

48. A. BECKER, Urbain II et l'Orient, *Il Concilio di Bari del 1098. Atti del Convegno Storico Internazionale e celebrazioni del IX Centenario del Concilio*, επιμ. S. PALESE - G. LOCATELLI, Bari 1999 [=Nicolaus 26], 123-144, εδώ 131.

49. HOLTZMANN, *Die Unionsverhandlungen*, αρ. 3, 63-64.

50. BECKER, Urbain II, 132-133.

51. RUNCIMAN, *Σχίσμα*, 15-16. Αναφορά στην παράδοση αυτή κάνει και ο ίδιος ο πατριάρχης Νικόλαος στην επιστολή του προς τον Ουρβανό: HOLTZMANN, *Die Unionsverhandlungen*, αρ. 3, 63.

52. Βλ. BECKER, Urbain II, 127 κ.ε.

53. *Beati Urbani II, Pontificis Romani, Epistolae et Privilegia*, PL, τ. 151, αρ. 26 (*ad Eliam episcopum Barenssem*, 307-309), 308. Ο όρος *reverentia* (=σεβασμός) ταυτίζεται εδώ απόλυτα με τον όρο *obedientia* (=υπακοή): BECKER, Urbain II, 128 και σημ. 14.

54. BECKER, Urbain II, 133.

Θα ήταν, άραγε, εύλογο να υποθέσουμε ότι η απουσία από την ημερήσια διάταξη της συνόδου του 1089 οιασδήποτε νύξης στο πρωτείο ήταν συμπτωματική; Ο J. Darrouzès πιστεύει ότι στην περίπτωση που οι συνοδικοί είχαν αντιληφθεί πλήρως το συγκεκριμένο πρόβλημα, ακόμη κι αν ο Αλέξιος προσπαθούσε να επιβάλει την απαραίτητη, για πολιτικούς λόγους, αποσιώπησή του, φυσικά θα καταγράφονταν στο αυτοκρατορικό έγγραφο έστω ορισμένες αντιρρήσεις⁵⁵. Άλλωστε, ο ίδιος δεν ήταν πάντοτε σε θέση να επιβάλει την βούλησή του στην Εκκλησία⁵⁵.

Ωστόσο, η ανωτέρω άποψη παραβλέπει το γεγονός ότι το κείμενο του 1089 αποτελεί μία επίσημη καταγραφή των αποφάσεων και όχι των εργασιών της συνόδου, οι οποίες θα είχαν αποτυπωθεί στα πρακτικά της. Και βέβαια, οιαδήποτε αναφορά στις λεπτομέρειες ή ακόμη και στα βασικά σημεία της συζήτησης στο ίδιο έγγραφο θα ήταν εκτός των σκοπών της αυτοκρατορικής γραμματείας. Αλλά ακόμη και αν ενδιέφερε η καταγραφή κάποιων στοιχείων από τα όσα είχαν διατυπωθεί στην σύνοδο, φυσικά ο Αλέξιος θα είχε συμφέρον να αγνοήσει τις θέσεις που δεν ευνοούσαν την δυτική του πολιτική⁵⁶. Αν όμως δεχθούμε ως πιθανή την άποψη των Darrouzès-Becker, τότε πώς μπορεί να ερμηνευθεί το ότι ο πατριάρχης στην επιστολή του προς τον Ουρβανό αποκαλεί τον ίδιο *άδελφον*⁵⁷ και όχι *πατέρα*, όπως ήθελε η παλαιά τάξη προ του 1054⁵⁸; Ασφαλώς, δεν είναι τυχαίο που ο πατριάρχης ακολουθούσε απαρέγκλιτα την κηρουλάρεια παράδοση για απόλυτη εξίσωση των προκαθημένων της Νέας και της Παλαιάς Ρώμης. Προφανώς έτσι ο Νικόλαος θα ήθελε να προιδεάσει τον πάπα για την συζήτηση που θα ακολουθούσε στον Βόσπορο. Ίσως, έχει σημασία η αναφορά του Νικολάου, στην ίδια επιστολή, στο παράδειγμα του Παύλου: αν και προεξέχων απόστολος, ο Παύλος έκανε πάντοτε με σεμνότητα κοινωνούς της διδασκαλίας του τους συναποστόλους, ώστε να

55. DARROUZÈS, Documents, 48.

56. Για την δυτική πολιτική του Αλεξίου Α΄ και τις στοχεύσεις της, βλ. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αυτοκράτορας*, 437 κ.ε.

57. HOLTZMANN, Die Unionsverhandlungen, αρ. 3, 62: *μακαριώτατε και σεβασμιώτατε αδελφέ... Τί γάρ καλόν η τί τερπνόν, άλλ' η τὸ κατοικεῖν ἀδελφούς ἐπὶ τῷ αὐτῷ*.

58. RUNCIMAN, *Σχίσμα*, 69. Ακόμη και η βυζαντινή πολιτική εξουσία αναγνώριζε τον πάπα ως «πνευματικόν» της «πατέρας»: Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, έκδ. I. REISKE, *Constantini Porphyrogeniti, De ceremoniis aulae byzantinae*, τ. I-II, Bonn 1829-1830, II, 48, (688, 22-689, 4).

διασφαλισθεί η ορθότητα του κηρύγματός του⁵⁹. Μήπως ο Νικόλαος, με την σαφή αυτή νύξη στην ταπεινοφροσύνη και το δημοκρατικό πνεύμα του κορυφαίου, για τους Βυζαντινούς, αποστόλου⁶⁰, υπονοούσε την αλαζονική εμμονή του πάπα στην υπεροχή της γνώμης του; Κάτι τέτοιο είναι, νομίζω, πιθανό, εφόσον ήδη από τα μέσα του αιώνα ο Πέτρος Αντιοχείας, όπως έχουμε δει, είναι γνώστης του προβλήματος.

Δεδομένου ότι η σύνοδος του 1089 συνεκλήθη από τον Αλέξιο, είναι προφανές ότι ήταν στο χέρι του ίδιου να αποφασίσει για τον κατάλογο των προς συζήτηση θεμάτων. Φυσικά, οιαδήποτε αναφορά στο πρωτείο μάλλον έθετε σε κίνδυνο την όποια διατήρηση διπλωματικών επαφών με την Ρώμη. Και όντως, οι λεπτοί αυτοί χειρισμοί του Αλεξίου επέτρεψαν, παρά την αποτυχία των ενωτικών σχεδίων, την διατήρηση στρατιωτικής συνεργασίας μεταξύ αυτοκράτορα και πάπα⁶¹. Άλλωστε, από το 1090 και εξής ο Αλέξιος όφειλε να στραφεί προς τον Ουρβανό: η συμμαχία του με τον Ερρίκο Δ΄ είχε αποδειχθεί πια ανεπαρκής, ενώ η παρουσία του αντιπάπα, ο οποίος προσπαθούσε να αναμειχθεί στον διεκκλησιαστικό διάλογο, ήταν έως ένα βαθμό εχθρική προς το Βυζάντιο⁶².

59. HOLTZMANN, *Die Unionsverhandlungen*, αρ. 3, 63: *ἐπεὶ καὶ ὁ μέγας Παῦλος ὁ θεσπέσιος ὁ παραδεισίου θεωρὸς γενόμενος καὶ ῥημάτων ἐτέρους ἀρρήτων ἐπακροασάμενος ἐδεδίει καὶ ἔτρεμε καί, ὡς αὐτὸς ἔφη, ἐπεφοβεῖτο, μήπως ἄλλοις κηρύξας τοῦ Χριστοῦ τὸ σωτήριον κήρυγμα αὐτὸς ἀδόκιμος γένηται, ὅθεν καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις ἀνήρχετο, καίπερ ὢν Χριστοῦ καὶ αὐτὸς μαθητῆς, καὶ τοῖς πρὸ αὐτοῦ θείοις μαθηταῖς ὑπεκλίνετο καὶ τὸ εὐαγγελικὸν ὄπερ ἐκήρυττε δίδαγμα τοῖς τῶν ἄλλων δοκοῦσι προέχειν ἠγνώριζε καὶ κοινωνοὺς ἐποιεῖτο τοῦ δείγματος τὸ ἀσφαλὲς ἑαυτῷ μνηστευόμενος καὶ τοῖς μετ' αὐτῶν δεχομένοις αὐτοῦ τὰ διδάγματα, τύπος ἅπασι σωτηρίας γενόμενος ἄριστος ἀκολουθεῖν αὐτῷ βουλομένοις τοῖς ἴχνεσιν.*

60. Ενδεικτικά, ο Ιωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον Παῦλον ὁμιλία Α΄*, PG, τ. 50, 473-478, ἐδῶ 473, αποδίδει στον Παῦλο, τον οποίο συγκρίνει με τα αγγελικά τάγματα, τις ιδιότητες του προφήτη, του πατριάρχη, του αποστόλου και του μάρτυρα. Για τους Βυζαντινούς, ο Παῦλος κατέχει την αμέσως μετά τον Χριστό και την Θεοτόκο τιμητική θέση μέσα στην *θριαμβεύουσα* Εκκλησία. Βλ. ἐνδεικτικά M. FRAZER, *Church doors and the gates of Paradise: Byzantine bronze doors in Italy*, *DOP* 27 (1973), 145-162, ἐδῶ 156.

61. Η Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, ἐκδ. D. REINSCH – A. KAMBYLIS, *Annae Comnenae Alexias* [CFHB 40/1-2], Berlin-New York 2001, VIII, V, 1, 16-20 (συνεπικουρούμενη από τον Bernold, 450, 42-46), μαρτυρεῖ –με κάποια ασάφεια– την αποστολή στρατιωτικής βοήθειας από την Ρώμη στο Βυζάντιο κατά την ἀνοίξη του 1091: ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αυτοκράτορας*, 439-440.

62. BECKER, *Urbain II*, 134 και σημ. 30.

Στο σημείο αυτό, θα στραφούμε προς τον στενά συνδεδεμένο με την οικογένεια των Κομνηνών Θεοφύλακτο⁶³, αυλικό ρήτορα-παιδαγωγό (δεκαετία 1080) και αρχιεπίσκοπο Αχρίδας (γύρω στο 1090), περιφέρειας πολιτικά ευαίσθητης, ειδικά μετά την πρώτη νορμανδική εισβολή στα Βαλκάνια⁶⁴. Όπως έχω υποστηρίξει αλλού⁶⁵, μέσα από το έργο του ίδιου, ως προς τα σφάλματα των Λατίνων⁶⁶, γραμμένο περί το 1090⁶⁷, αντανακλάται η προσπάθεια του Αλεξίου Α΄ να μετριάσει τις αντιθέσεις ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες. Ή, με άλλα λόγια, το ίδιο κείμενο, με το οποίο ο Θεοφύλακτος προσπάθησε, σε αντίθεση με τις κυρίαρχες τάσεις εντός του πατριαρχείου⁶⁸, να εισηγηθεί μία ηπιότερη στάση έναντι των λατινικών ηθών και αντιστρόφως μία κριτική αντιμετώπιση των βυζαντινών αιτιάσεων κατά των παπικών⁶⁹, αποτελεί μέρος ενός σχεδίου μεθόδευσης της αυτοκρατορικής ενωτικής πολιτικής: εντάσσεται στο πλαίσιο προπαγανδισμού εκ μέρους της αυλής ενός φιλενωτικού

63. Για το δίκτυο των διαπροσωπικών σχέσεων του Θεοφύλακτου Αχρίδος, το οποίο μας αποκαλύπτει το corpus της αλληλογραφίας του, βλ. M. MULLETT, *Theophylact of Ochrid. Reading the letters of a Byzantine archbishop* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 2], Birmingham 1997, 163-222· πρβλ. επίσης η ΙΔΙΑ, *Patronage in action: The problems of an eleventh-century bishop*, στο: *Byzantine Church and People*, εκδ. R. MORRIS, Birmingham 1990, 125-147.

64. M. ANGOLD, *Church and society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1996, 62, 159-160.

65. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αυτοκράτορας*, 457 κ.ε.

66. Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Προσλαλιά τινι τῶν αὐτοῦ ὀμιλητῶν περὶ ὧν ἐγκαλοῦνται Λατῖνοι*, έκδ. P. GAUTIER, *Théophylacte d'Achrida. Discours, traités, poésies* [CFHB 16/1], Thessalonique 1980, 245-285.

67. GAUTIER, *Théophylacte d'Achrida*, 105-114· βλ., επίσης, RUNCIMAN, *Σχίσμα*, 107, και KOLBABA, *Byzantine lists*, 176.

68. Όπως παραδέχεται ο ίδιος, οι θέσεις του βρίσκονταν εκτός του κλίματος της εποχής (Θεοφύλακτος, *Προσλαλιά*, 247, 7-8: ἡμεῖς δὲ οὕτω μὲν φρονεῖν περὶ αὐτῶν καὶ τοῖς ἄλλοις εἰδότες σχεδόν τι σύμπαντας, αὐτοὶ δὲ οὐχ οὕτω φρονούντες).

69. Θεοφύλακτος, *Προσλαλιά*, 247, 8-10, 13-18: οὔτε γὰρ πολλὰ τὰ σφάλματα οἶδαμεν οὔτε σχίζειν ἐκκλησίας δυνάμενα, ὅτι μὴ μόνον ἐν τῷ φέρον πρὸς αὐτὸ τῆς πίστεως ἡμῶν τὸ κεφάλαιον ... οὐ γὰρ ἀδελφικῶς δεχόμεθα τὰ παρὰ τῶν ἀδελφῶν εἰσαγόμενα, ἀλλ' ἀντιθετικῶς αὐτοῖς προσφερόμεθα καὶ σπεύδομεν αὐτὸς ἕκαστος δόξαι τις τὸν φθάσαντα παραγωνισάμενος καὶ κριθῆσεσθαι παρὰ τοῖς πολλοῖς τὰ πρῶτα τῶν τὰ θεῖα σοφῶν οἰόμεθα, εἰ τοῖς πλησίον αἴρεσίν τινα ἐπιτρίψαμεν, καὶ φανήσεσθαι δοκοῦμεν ὄμματα ἔχοντες, εἰ τὸν Ἐωσφόρον μελαναυγῆ παρεισάξομεν.

κλίματος στην Ανατολή⁷⁰. Άλλωστε, ο Θεοφύλακτος τέθηκε επικεφαλής μίας περιφέρειας ιδιαίτερα «στιγματισμένης», όπως είδαμε παραπάνω (σ. 374-376), αναφορικά με την ρήξη του 1054⁷¹.

Ο Θεοφύλακτος ως εκφραστής του φιλενωτικού πνεύματος στηλιτεύει την αδιαλλαξία του βυζαντινού κλήρου έναντι των λατινικών ηθών, τα οποία θεωρεί ήσσανος σημασίας για τις σχέσεις των δύο Εκκλησιών⁷². Επίσης, κατακεραυνώνει τους συναδέλφους του, επειδή τείνουν να θεωρούν τους Λατίνους αιρετικούς⁷³. Παρ' όλα αυτά, ο ίδιος ως προς το *Filioque* εμφανίζεται ανένδοτος, αποκλίνοντας έτσι απροσδόκητα από τις μετριοπαθείς του θέσεις: *καὶ τοῖς δυτικοῖς τοίνυν εἴ τι μὲν περὶ τὸ δόγμα διαμαρτάνεται τὴν πατρικὴν πίστην σαλευόν, οἷον δὴ τὸ ἐν τῷ συμβόλῳ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος προστιθέμενον, ἔνθα καὶ ὁ κίνδυνος μέγιστος, τοῦτο μὴ διορθώσεως ἀξιούμενον ὁ συγχωρῶν ἀσυγχώρητος, κἂν ἀπὸ τοῦ θρόνου τοὺς λόγους ποιῶνται ὄν ὑψηλὸν ὑψηλοὶ προτιθέασι, κἂν τὴν τοῦ Πέτρου ὁμολογίαν προβάλλωνται, κἂν τὸν ἐπ' ἐκείνη μακαρισμὸν περιφέρωσι, κἂν τὰς κλεῖς τῆς βασιλείας ἡμῖν ἐπισεύωσιν, οἷς ὄσω τιμᾶν ἐκείνον δοκοῦσι, τοσοῦτον ἑαυτοῦς ἀτιμάζουσιν, ἃ ἐκείνος ἤδρασεν αὐτοὶ καταλύοντες καὶ τοὺς θεμελίους ὑποσπῶντες τῆς ἐκκλησίας ἦν ἐκεῖνος ἀνέχειν πιστεύεται*⁷⁴.

Εδώ ο Θεοφύλακτος, με αφορμή το «*Filioque*», εμφανίζεται ενήμερος για την παπική προπαγάνδα περί πρωτείου και περί πρωτοκαθεδρίας του Πέτρου. Μπορεί, βέβαια, σε άλλα έργα του να αναγνωρίζει το τιμητικό πρωτείο της Ρώμης⁷⁵ και έτσι να μη διολισθαίνει στην εξτρεμιστική

70. Τα έργα γενικά του Θεοφυλάκτου χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρον από τους μετέπειτα φιλενωτικούς ιεράρχες: GAUPIER, *Théophylacte d'Achrida*, 97.

71. Βλ. την άποψη της I. Καλαβρέζου, για την αντικατάσταση επί Θεοφυλάκτου στην αψίδα του Βήματος της Αγίας Σοφίας της αρχικής παράστασης (της εποχής του Λέοντος) της Παναγίας Νικοποιοῦ με άλλη παράσταση (τέλος 11ου αιώνα), η οποία μπορεί να συνδεθεί με μία προσπάθεια μετριασμού της έντασης του αρχικού μηνύματος του εικονογραφικού προγράμματος του Βήματος: ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αυτοκράτορας*, 462.

72. Θεοφύλακτος, *Προσλαλιά*, 249, 8-251, 9.

73. Θεοφύλακτος, *Προσλαλιά*, 283, 8-27.

74. Θεοφύλακτος, *Προσλαλιά*, 275, 1-10.

75. DARROUZÈS, *Documents*, 49-50' πρβλ., επίσης, MEYENDORFF, *Notion*, 96-100, σχετικά με την οπτική του Θεοφυλάκτου και άλλων Βυζαντινών θεολόγων γύρω από την πρωτοκαθεδρία του Πέτρου. Για την βυζαντινή οπτική έναντι του ρωμαϊκού πρωτείου, βλ. MEYENDORFF, *Notion*, 94-95. Τέλος, βλ. αναλυτικότερα M. JUGIE, *Le schisme byzantin: Aperçu historique et doctrinal*, Paris 1941, 57-100, και DVORNIK, *Roman primacy*, 27-123.

άποψη της Κομνηνής⁷⁶. Ωστόσο, συμφωνεί με αυτή στο ζήτημα της παπικής αλαζονείας: όσο προβεβλημένος και αν είναι ο παπικός θρόνος, λόγω του Πέτρου και των προνομίων του, η παρέκκλιση από το ορθό δόγμα καθιστά τον πάπα υπόλογο απέναντι στον πρώτο και το υπέρ της Εκκλησίας έργο του. Μάλιστα, εντυπωσιάζει η σκληρή διατύπωση του Θεοφυλάκτου: η εμμονή στο *Filioque* απειλεί σοβαρά τα θεμέλια της Εκκλησίας.

Επίσης, η γενική θέση του αρχιεπισκόπου Αχρίδας, όπως αυτή προκύπτει μέσα από το περί Λατίνων έργο του, ότι η διασφάλιση της κοινωνίας ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες αποτελεί προϋπόθεση για την επίλυση των μεταξύ τους διαφορών, ταυτίζεται με την αυτοκρατορική εισήγηση του 1089. Σε αυτή, ο Αλέξιος παραδέχεται ότι οι συνοδικοί ήθελαν να αποκαταστήσουν τον πάπα στα δίπτυχα, αφού πρώτα θα είχαν διευθετηθεί οι εκκρεμότητες μεταξύ των δύο Εκκλησιών. Ωστόσο, επισημαίνει ότι ο ίδιος επέμενε πως το σχίσμα ήταν αντικανονικό και πως, συνεπώς, θα έπρεπε να προηγηθεί του διαλόγου η αποκατάσταση της εκκλησιαστικής ενότητας: *ὡς δὲ τοῖς ἀγνωτάτοις καὶ θείοις πατριάρχαις καὶ τῇ θείᾳ συνόδῳ ἢ τοῦ χρόνου παράτασις ἐδόκει προσίστασθαι καὶ ὄκνον δέξασθαι τὴν ἀναφορὰν τοῦ πάπα πρὸ τοῦ τὰ κανονικὰ λυθῆναι ζητήματα, ἃ κατὰ τῆς τῶν Λατίνων ἐκκλησίας προβάλλονται, ἢ δὲ βασιλεία μου τῆς κανονικῆς ἀκριβείας ἔλεγεν εἶναι τοῦτο ἀλλότριον, χρῆναι γὰρ ἐπὶ τῆς ἰδίας μένειν τὸν πάπαν τιμῆς ὡς καὶ πρότερον καὶ ζητηθῆναι τὸ ἀμφίβολον καὶ κανονικὴν τοῖς ἐπ' αὐτοῖς γενέσθαι διόρθωσιν*⁷⁷.

Πολλοί σύγχρονοι ιστορικοί τόνισαν, στο πλαίσιο της άποψης ότι η ρήξη του 1054 δεν είχε την απήγηση που της απέδωσαν κατόπιν, μία «περίεργη» υπόθεση, την οποία παραδίδει η ανωτέρω πηγή⁷⁸. Πρόκειται για την αυτοκρατορική επιβολή έρευνας, στο πλαίσιο της συνόδου του 1089, για τα αίτια της διεκκλησιαστικής ακοινωνησίας και την διαπίστωση απουσίας σχετικού υλικού⁷⁹. Με βάση όσα έχω αναλύσει στην διατριβή

76. *Άλεξιάς*, I, XIII, 4.

77. HOLTZMANN, *Die Unionsverhandlungen*, αρ. 2, 61.

78. KOLBABA, *Byzantine lists*, 9 κ.ε., KOLBABA, *Legacy*, 50-51, και CHRYSOS, *Schism*, 556-557· πρβλ. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ - MEYENDORFF, *Χριστιανική Ανατολή*, 233-234.

79. HOLTZMANN, *Die Unionsverhandlungen*, αρ. 2, 61: *ἠρώτησε μαθεῖν [η βασιλεία μου], εἰ παρὰ τῇ καθ' ἡμᾶς ἀγνωτάτῃ καὶ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ γραφαὶ τινὲς ἀπόκεινται*

μου για την δυτική πολιτική και γενικά το πολιτικό και διπλωματικό φέρεσθαι του Αλεξίου Α΄, είναι εύλογο να αμφισβητηθεί η είδηση αυτή. Άλλωστε, είναι γεγονός ότι ο Αλέξιος μεθόδευσε με «μιαστροία» διάφορα εκκλησιαστικά ζητήματα: καταδίκη του Ιωάννη Ιταλού ως αιρετικού το 1082, θεαματική τιμωρία του αρχηγού των Βογομίλων περί το 1100⁸⁰. Πώς είναι δυνατόν, λοιπόν, να δεχθούμε το πόρισμα της εν λόγω επιτροπής, την στιγμή που ο σύγχρονος της συνόδου Ιωάννης Σκυλίτζης εντοπίζει την αιτία του «σχίσματος» στην έριδα των αζύμων⁸¹;

Η Τ. Kolbaba αμφισβητεί τον ισχυρισμό ότι στα πατριαρχικά αρχεία δεν βρέθηκαν τα σχετικά με το 1054 κείμενα που έχουν φθάσει μέχρι εμάς σήμερα, θεωρώντας ότι σκόπιμα κάποιος εξαφάνισαν το υλικό αυτό. Και προφανώς, ήταν ο Αλέξιος αυτός που επέβαλε εκ των προτέρων στην επιτροπή το πόρισμα που ευνοούσε τα πολιτικά του σχέδια ως προς την Ρώμη. Αλλά πέρα από αυτό, η όποια αναφορά στον Κηρουλάριο, γνωστό αντίπαλο του αυτοκράτορα και θείου του Αλεξίου, Ισαακίου Α΄ (1057-1059), θα αποτελούσε πρόκληση για την οικογένεια των Κομνηνών. Εν ολίγοις, η Τ. Kolbaba συσχετίζει την «σιωπή» των πηγών του 12ου αιώνα, ως προς τον ρόλο του Κηρουλαρίου στην ρήξη του 1054⁸², με τα ευρύτερα πολιτικά ενδιαφέροντα της δυναστείας των Κομνηνών: διατήρηση στενών επαφών με την Δύση και επιβολή ελέγχου επί της Εκκλησίας (ο Κηρουλάριος ως σύμβολο της ενισχυμένης πατριαρχικής εξουσίας του 11ου αιώνα αποτελούσε αντιπρότυπο αρχιερέα κατά την περίοδο αυτή)⁸³.

διαγνωστικά την έκκλησίαν τῆς Ῥώμης ἡμῶν ἀποσχίζουσαι καὶ διὰ τοῦτο τὸ τοῦ πάπα ὄνομα ἐν τοῖς ἱεροῖς διπτύχεις οὐκ ἀναφέρεται ... ἡ βασιλεία μου μηδὲν εὐροῦσα διαγνωστικὸν ἀναμεταξὺ γενόμενον τῶν ἐκκλησιῶν, δίκαιον εἶναι διέγνω ἐπανασωθῆναι τῷ πάπᾳ τὸ παλαιὸν προνόμιον τῆς ἀναφορᾶς.

80. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αυτοκράτορας*, 139 κ.ε. και 161 κ.ε., αντίστοιχα.

81. Βλ. παραπάνω, σημ. 31. Και οι λατινικές πηγές, αντίστοιχα, αποδίδουν την ρήξη του 1054 στην έριδα των αζύμων: B. WHALEN, *Rethinking the schism of 1054: Authority, heresy, and the Latin rite*, *Traditio* 62 (2007), 1-24, εδῶ 9.

82. Στην πραγματεία του Νικήτα Χαροφύλακος για τα διεκκλησιαστικά σχίσματα (PG, 120, 713-720), πιθανώς των αρχών του 12ου αιώνα (MULLETT, *Theophylact*, 356), η τελευταία παράγραφος (ιστ΄), όπου γίνεται λόγος για τον Κηρουλάριο και το 1054, απουσιάζει από τις πρώιμες παραλλαγές του έργου· η προσθήκη αυτή θα πρέπει να έγινε αργότερα, στον 12ο ή 13ο αιώνα: KOLBABA, *Legacy*, 53 και σημ. 21 και 54.

83. KOLBABA, *Legacy*, 59-61.

Προηγουμένως, μνημονεύθηκαν οι περί πρωτείου θέσεις τόσο του μετριοπαθούς Πέτρου Αντιοχείας όσο και του σκληροπυρηνικού Λέοντος Αχρίδος, δύο θεολόγων του 1050 περίπου. Άρα, πώς μπορεί κανείς να ισχυρισθεί ότι το 1089 ο βυζαντινός κληρός δεν είχε αντιληφθεί πλήρως την σημασία των παπικών ηγεμονικών αξιώσεων⁸⁴, τις οποίες θίγει και ο Θεοφύλακτος στο γνωστό έργο του; Η απάντηση, νομίζω, είναι αυτονόητη. Εξ άλλου, η βυζαντινή διπλωματία ήταν πλήρως ενήμερη για το θέμα ήδη από το 1073: όταν οι βυζαντινο-νορμανδικές επαφές για συμμαχία ήλθαν σε αδιέξοδο, το αυτοκρατορικό επιτελείο στράφηκε με μία δελεαστική, κατά μία άποψη, πρόταση προς τον πάπα Γρηγόριο Ζ΄ (1073-1085) (ο οποίος το 1075 θα διακηρύξει μέσα από το *Dictatus Papae* την οικουμενικότητα της Ρώμης⁸⁵) για την ένωση των Εκκλησιών με την παράλληλη αναγνώριση του παπικού πρωτείου⁸⁶. Και βέβαια, το 1054 ο αυτοκράτορας είχε γίνει παραλήπτης παπικής επιστολής με το αίτημα για επικύρωση των προνομίων που δήθεν είχε παραχωρήσει ο Μέγας Κωνσταντίνος στον πάπα Σίλβεστρο Α΄ (314-335) και τους διαδόχους του⁸⁷. Το αίτημα αυτό θα μπορούσε να προκαλέσει αντίδραση στην βυζαντινή αυλή, αφού ο πάπας ισχυριζόταν ότι ο αυτοκράτορας αντλούσε την εξουσία του από την Αγία Έδρα⁸⁸. Ωστόσο, το ότι αυτό δεν συνέβη θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στο ότι ήταν κολακευτικό για

84. BECKER, Urbain II, 132: «teneur et contenu des documents byzantins de 1089 suggèrent qu'il n'a pas fait prévaloir, de façon choquante, l'idée de la primauté romaine dans toute sa rigueur grégorienne». Βλ., επίσης, DARROUZES, Documents, 47-48.

85. *Gregorii VII Registrum*, έκδ. E. CASPAR, *Das Register Gregors VII* [MGH ES 2], τ. I-II, Berlin-Dublin-Zürich 1967³, I, 202-208 (αφ. II: *quod solus Romanus pontifex iure dicatur universalis*).

86. Βλ. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αυτοκράτορας*, 454, σημ. 1700.

87. *Sancti Leonis IX, Romani Pontificis, Epistolae et decreta pontificia*, PL, τ. 143, αφ. 103 (αν. 1054: *epistola ad Constantinum Monomachum*), 777-781 (ελληνική μετάφραση του μεγαλύτερου μέρους της επιστολής αυτής: ΦΟΥΓΙΑΣ, *Εκκλησιαστική αντιπαράθεσις*, 226-227).

88. ΦΟΥΓΙΑΣ, *Εκκλησιαστική αντιπαράθεσις*, 226: ταύτης δὲ τὴν σεβασμίαν μορφήν καὶ σὺν τιμᾷς, γινώσκων, ὅτι παρὰ ταύτης ἤξιώθης τοῦ διαδήματος καὶ τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας. Διότι τὸν πρῶτον ἐκείνον εὐγενέστατον καὶ εὐσεβέστατον Κωνσταντῖνον ἠγχαῖα ἐξέθροψε καὶ ἐδόξασε Ρώμη καὶ τὴν αἰώνιαν ἐπεδαψίλευσεν αὐτῷ μακαριότητα.

τον τελευταίο ο πάπας να τον θεωρεί καθόλα αρμόδιο να επικυρώσει την αναγνωρισμένη ήδη από τον 10ο αιώνα⁸⁹ ανεξαρτησία του⁹⁰.

Και φυσικά, τόσο η τέχνη της Αχρίδας όσο και η επιστολή του Πέτρου προς τον αρχιεπίσκοπο Βενετίας έρχονται σε αντίθεση με την άποψη του J. Darrouzès, ότι το Βυζάντιο ήλθε για πρώτη φορά αντιμέτωπο με την ουσία του παπικού πρωτείου το 1089, όταν ο πάπας αρνήθηκε να στείλει στην Ανατολή ομολογία πίστης⁹¹. Μάλιστα, η μαρτυρία του Θεοφυλάκτου, για εδραιωμένο αντιλατινικό κλίμα στον βυζαντινό κλήρο την ίδια περίοδο, υπονομεύει περαιτέρω την άποψη αυτή. Επιπλέον, ο ίδιος ο Κηρουλάριος, όπως και ο αυτοκράτορας, είχε λάβει το 1053 (;) παπική επιστολή-λίβελλο⁹², γραμμένη μάλλον από τον πρωτεργάτη του «σχίσματος» και κύριο θεμελιωτή της περί πάπα ιδεολογίας της Ρώμης κατά τον 11ο αιώνα⁹³, καρδινάλιο Ουμβέρτο⁹⁴. Στο υβριστικό αυτό κείμενο (όπου η Κωνσταντινούπολη αποκαλείται *ἀγνώμων θυγάτηρ* και οι Ανατολικοί *ἀποστάται τοῦ φωτός καὶ τῆς ἀληθείας*⁹⁵) εδομείτο για πρώτη φορά μία επιχειρηματολογία σε σχέση με τα παπικά προνόμια, βασισμένη στην πλαστή *Κωνσταντίνειο*

89. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ τῶν θεμάτων τῶν ἀνηκόντων τῇ βασιλείᾳ τῶν Ρωμαίων*, ἐκδ. Α. PERTUSI, *Costantino Porfirogenito, De thematibus* [StT 160], Città del Vaticano 1952, 94, 3-5.

90. G. DAGRON, *Empereur et prêtre. Étude sur le «césaropapisme» byzantin* [Bibliothèque des Histories], Paris 1996, 249.

91. DARROUZÈS, Documents, 48.

92. *Sancti Leonis, Epistolae*, αρ. 100 (*epistola ad Michaellem Constantinopolitanum patriarcham*), 744-769.

93. Οι θέσεις του Ουμβέρτου συνοψίζονται σε τρία κυρίως σημεία: στο λειτουργικό και νομικό πρωτείο της Αγίας Έδρας, στην ανεξαρτησία της από την κοσμική εξουσία και στην υπεροχή της έναντι της τελευταίας. Βλ. J. GILCHRIST, Canon law aspects of the eleventh century Gregorian reform programme, *The Journal of Ecclesiastical History* 13 (1962), 21-38, εδῶ 24, και Ν. ΓΙΑΝΤΣΗ-ΜΕΛΕΤΙΑΔΗ, Η επίδραση της ιδεολογίας του Cluny στο σχίσμα του 1054, *Η αυτοκρατορία σε κρίση*, 291-305, εδῶ 296 για την επίδραση των απόψεων του Ουμβέρτου στην διαμόρφωση της παπικής ιδεολογίας του β' μισού του 11ου αιώνα, βλ. U.-R. BLUMENTHAL, *The investiture controversy: Church and monarchy from the ninth to the twelfth century*, Philadelphia 1992², 70-79, ΓΙΑΝΤΣΗ-ΜΕΛΕΤΙΑΔΗ, Επίδραση, 295 κ.ε., και WHALEN, Rethinking the schism, 6 κ.ε.

94. RUNCIMAN, *Σχίσμα*, 97.

95. Οι φράσεις είναι δανεισμένες από την αποσπασματική ελληνική μετάφραση της παπικής επιστολής που παραθέτει ο ΦΟΥΓΙΑΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ ἀντιπαράθεσις*, 210.

δωρεά (8ος-9ος αιώνας)⁹⁶. Ωστόσο, ακόμη και αν δεχθούμε την άποψη ότι το έγγραφο αυτό δεν έφθασε ποτέ στον προορισμό του⁹⁷, μία τρίτη επιστολή ακυρώνει το συμπέρασμα ότι οι Βυζαντινοί το 1054 δεν ασχολήθηκαν με τις παπικές οικουμενικές αξιώσεις, εφόσον αυτές δεν είχαν υποπέσει στην αντίληψή τους. Πρόκειται για την επιστολή που είχε λάβει ο Πέτρος Αντιοχείας το 1054 από την Ρώμη με σειρά εξτρεμιστικών απόψεων, όπου σημειώνεται χαρακτηριστικά: *siquidem ab apostolica tua sede nostram apostolicam sedem consulendo, perpendimus tuam dilectionem nolle deviare a Dominico et omnium sanctorum Patrum concordi decreto, quo inviolabiliter cunctis in toto orbe terrarum Ecclesiis, sancta Romana et apostolica sedes caput praeponitur, ad quam majores et difficiliores cause omnium Ecclesiarum definiendae referantur. Sic omnia veneranda concilia, sic leges humanae promulgant, sic ipse Sanctus sanctorum, Rex regum et Dominus dominantium [=Χριστός] confirmat*⁹⁸.

Το κείμενο αυτό, το οποίο αποδίδεται στον Ουμβέρτο, σε συνδυασμό και με τις άλλες δύο επιστολές προς τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη, που επίσης φέρουν την «σφραγίδα» του ίδιου⁹⁹, επιβεβαιώνει ότι οι παπικές αξιώσεις ήταν πλήρως γνωστές στο Βυζάντιο ήδη από το 1054.

Ωστόσο, μία ακόμη λατινική πηγή μάς αποκαλύπτει ότι τόσο η Εκκλησία όσο και η κυβέρνηση του Βυζαντίου ήταν απόλυτα ενήμερες για τις αντιλήψεις της Ρώμης ήδη από το 4^ο τέταρτο του 11ου αιώνα. Ο Κλωνίτης μοναχός Rodulfus Glaber († 1047) μάς πληροφορεί για μία

96. Ελληνική μετάφραση της *Κωνσταντινείου δωρεᾶς* παραθέτει ο Θεόδωρος Βαλσαμών (ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, τ. Α', 145-148). Πρόκειται για την πρωμιότερη βυζαντινή μετάφραση της *Donatio* (του δεύτερου τμήματος του κειμένου και μόνο) μέσα από τον παπικό λίβελλο προς τον Κηρουλάριο: D. ANGELOV, *The Donation of Constantine and the church in late Byzantium*, στο: *Church and society in late Byzantium* [Studies in Medieval Culture 49], εκδ. D. ANGELOV, Kalamazoo, MI 2009, 91-157, εδώ 94 κ.ε.

97. KRAUSE, *Das Constitutum Constantini*, 153-156, και COWDREY, *Reformers' views*, 75.

98. *Sancti Leonis, Epistolae*, αρ. 101 (an. 1054: *epistola ad Petrum episcopum Antiochenum*), 769-773, εδώ 770.

99. Για την άποψη, ότι δεν είναι απαραίτητο να αποδίδονται τα λατινικά αντιβυζαντινά κείμενα των μέσων του 11ου αιώνα αποκλειστικά στον Ουμβέρτο, βλ. M. DISCHNER, *Humbert von Silva Candida: Werk und Wirkung des lothringischen Reformmönches*, Neuried 1996, 51-67, και WHALEN, *Rethinking the schism*, 10.

ανειλημμένη κατά το 1024 πρωτοβουλία του πατριάρχη Ευσταθίου (1020-1025), η οποία τελούσε υπό την αυτοκρατορική αιγίδα: ο Ευστάθιος έγραψε στον πάπα Ιωάννη ΙΘ' (1024-1032) με σκοπό την οριστική επίλυση του ζητήματος της πρωτοκαθεδρίας, προτείνοντάς του να εγκρίνει την οικουμενικότητα της Νέας Ρώμης στην σφαίρα επιρροής της, κατ' αντιστοιχία προς την παγκόσμια υπεροχή της Παλαιάς¹⁰⁰. Δυστυχώς, δεν σώζεται το ελληνικό κείμενο της παραπάνω πρότασης, η οποία από εκκλησιολογικής σκοπιάς μοιάζει ακατανόητη: η Κωνσταντινούπολη αναγνώριζε ουσιαστικά την παπική παγκόσμια πρωτοκαθεδρία, σε αντάλλαγμα της αναγνώρισης της δικής της πρωτοκαθεδρίας στην Ανατολή: προτεινόταν, έτσι, ο παράδοξος σχηματισμός εντός της ενιαίας Εκκλησίας δύο πρωτοκαθεδριών, μίας απόλυτης (παπική) και μίας σχετικής (βυζαντινή), ο οποίος οδηγούσε έμμεσα στην υποταγή της Κωνσταντινούπολης στην παπική ηγεμονία. Το γεγονός ότι η ευσταθιανή πρόταση διατυπώθηκε σε μία περίοδο, όπου το Βυζάντιο βρισκόταν στο απόγειο της δύναμής του και η βυζαντινή Εκκλησία αντλούσε κύρος και ισχύ από την δυναμική επέκταση της επιρροής της στον σλαβικό κόσμο (εκχριστιανισμός των Ρως κατά το 988/9)¹⁰¹, πράγμα που γίνεται εμφανές στην έκφραση των οικουμενικών της αξιώσεων¹⁰², θα πρέπει να μας βάλει σε υποψίες για το κατά πόσον αυτή αποδόθηκε πιστά. Και πράγματι, παρ' ότι έχει θεωρηθεί ότι η πατριαρχική πρόταση ήταν γενναιόδωρη¹⁰³, ορισμένοι ερευνητές έχουν αμφισβητήσει ανοικτά τόσο την γενικότερη αξιοπιστία του Glaber¹⁰⁴

100. *Rodulfi Glabri Cluniacensis monachi historiarum sui temporis libri quinque ab electione potissimum Hugonis Capeti in regem ad annum usque 1046*, PL, τ. 142, 611-698 (νέα έκδ.: G. CAVALLO – G. ORLANDI, *Rodolfo il Glabro, Chronache dell'anno mille: Storie* [Scrittori greci e latini], Milan 1989), εδώ 4, 1, 671: *...cum consensu Romani pontificis liceret Ecclesiam Constantinopolitanam in suo orbe, sicuti Romana in universo, universalem dici et haberi.*

101. Βλ. A. POPPE, The political background to the baptism of Rus': Byzantine-Russian relations between 986-989, *DOP* 30 (1976), 197-244.

102. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, Βυζαντινή Πολιτική και διπλωματία, 183 κ.ε.

103. RUNCIMAN, *Σχίσμα*, 60.

104. JUGIE, *Schisme*, 168-169 και σημ. 1 (169), και E. POGNON, *L'an mille: Œuvres de Liutprand, Raoul Glaber, Adémar de Chabannes, Adalbéron, Helgaud*, Paris 1947, 42. Για την γενικότερη αξιοπιστία του Glaber σημειώνει ο R. MOORE, *The formation of a persecuting society: Power and deviance in Western Europe, 950-1250*, Oxford 1987, 14: ο Glaber «ενδιαφερόταν ακόμη λιγότερο απ'ότι οι περισσότεροι άνθρωποι της εποχής του για

όσο και το ίδιο το περιστατικό του 1024¹⁰⁵.

Με δεδομένη την σφοδρή αντίδραση που προκάλεσε η πρόταση του Ευσταθίου στους Κλουνίτες μοναχούς της Δύσης, οι οποίοι είχαν αποβεί οι δυναμικότεροι υποστηρικτές των οικουμενικών αξιώσεων της Ρώμης¹⁰⁶, αντιλαμβανόμαστε ότι η κατά Glaber βυζαντινή λύση μάλλον δεν ανταποκρίνεται πλήρως στην πραγματικότητα. Θα ήταν εύλογο, νομίζω, να υποθέσουμε ότι οι Βυζαντινοί το 1024 προσπάθησαν να αποκαταστήσουν την ενότητά τους με την Ρώμη, εισηγούμενοι την «χρυσή τομή» στο πρόβλημα της πρωτοκαθεδρίας: τον διαχωρισμό της χριστιανικής οικουμένης σε δύο ισότιμα τμήματα, το δυτικό με έδρα την Ρώμη και το ανατολικό με έδρα την Κωνσταντινούπολη, κατ' αντιστοιχία προς την διαίρεση του ρωμαϊκού κράτους στα τέλη του 4ου αιώνα. Άλλωστε, σε μεγάλο βαθμό ο βυζαντινός κλήρος ερμήνευε τον κη' κανόνα της Χαλκηδόνας ως επιταγή εξίσωσης των θρόνων της Παλαιάς και της Νέας Ρώμης. Σημειώνει, χαρακτηριστικά, ο Αλέξιος Αριστηνός, κανονολόγος επί Ιωάννη Β' Κομνηνού (1118-1143), στα σχόλιά του στον ίδιο κανόνα, τα οποία μάλλον προηγούνται εκείνων του Ιωάννη

αυτό που η σύγχρονη σκέψη εκλαμβάνει ως 'γεγονότα', ώστε να είναι ένας μη αξιόπιστος καταγραφέας γεγονότων» (μυθοπλάστης έως ένα βαθμό). Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότεροι ιστορικοί δίνουν βάση στην αφήγηση του Glaber: D. IOGNA-PRAT - E. ORTIGUES, Raoul Glaber et l'historiographie clunisienne, *Studi Medievali* s. III, 26/2 (1985), 537-572, και J. FRANCE, Rodulfus Glaber and the Cluniacs, *Journal of Ecclesiastical History* 39/4 (1988), 497-507. Μάλιστα, ο R. LANDES, Rodolfus Glaber and the dawn of the new millennium: Eschatology, historiography, and the year 1000, *Revue Mabillon* n.s., 7 [=68] (1996), 57-77, εστιάζοντας στα «αποκαλυπτικά» ενδιαφέροντα του Glaber, δεν διστάζει να τον χαρακτηρίσει ως τον «πρώτο κοινωνικό ιστορικό στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία» και ως «τον μεγάλο πρόγονο από κοινού των ιστορικών σχολών του Ρομαντισμού και των Annales» (58-59' πρβλ. 77), όπου τα γεγονότα ενδιαφέρουν κυρίως από την σκοπιά των απλών ανθρώπων. Ασφαλώς, στην περίπτωση που κανείς θέλει να ακολουθήσει τις νέες τάσεις της σύγχρονης έρευνας, η μη πιστή περιγραφή της βυζαντινής πρότασης του 1024 από τον Λατίνο μοναχό μπορεί να αποδοθεί στην κλουνιακή του οπτική γύρω από τα εκκλησιολογικά ζητήματα (άλλωστε, το 4ο βιβλίο της ιστορίας του, στο οποίο αναφέρεται η ευσταθιανή πρόταση, το συνέταξε ύστερα από την παραμονή του στο Cluny για περίπου πέντε χρόνια) και όχι στην πολυσυζητημένη «αδυναμία της ιστορικής του σκέψης».

105. Βλ. ενδεικτικά Α. MICHEL, Die Weltreichs- und Kirchenteilung bei Rudolf Glaber, *Historisches Jahrbuch* 70 (1951), 52-64.

106. ΓΙΑΝΤΣΗ-ΜΕΛΕΤΙΑΔΗ, Επίδραση, 301.

Ζωναρά¹⁰⁷: ὁ τῆς νέας ἐπίσκοπος Ῥώμης τῷ τῆς παλαιᾶς ὁμότιμος, διὰ τὴν τῶν σκήπτρων μετάθεσιν ... ἰσότιμος ὁ Κωνσταντινουπόλεως τῷ τῆς Ῥώμης ἐπισκόπῳ, καὶ τῶν ἴσων ἀπολαύσει πρεσβειῶν, διὰ τὸ βασιλεία τε καὶ συγκλήτῳ ταύτην τιμηθῆναι¹⁰⁸.

Ὅμως, ἡ Κωνσταντινούπολη ἤδη τουλάχιστον ἀπὸ τον 9ο αἰώνα καὶ κυρίως ἀπὸ τα μέσα του 11ου εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐκτρέφει με ρεαλισμὸ τις δικές της οἰκουμενικές ἀξιώσεις βέβαια, ἡ ἴδια εἶχε ἕως ἑνὸς σημεῖο ἀντιδράσει στις ἀξιώσεις της Ῥώμης γιὰ πρωτοκαθεδρία ἤδη ἀπὸ τον 4ο αἰώνα, ὅταν ἀρχισε νὰ καλλιεργεῖται στὴν Ἀνατολή ἡ παράδοση τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τον πρῶτόκλητο (καὶ ἔτσι ἀνώτερο ἱεραρχικά του Πέτρου) Ἀνδρέα¹⁰⁹. Ἡ, μάλλον, ἡ Ἐκκλησία τῆς Νέας Ῥώμης εἶχε ἀρχίσει νὰ διεκδικεῖ γιὰ τον εαυτὸ της ἑνὸς ρόλο στὴν Ἀνατολή ἀντίστοιχο με ἐκεῖνο τῆς Παλαιᾶς στὴν Δύση. Δὲν εἶναι τυχαίον ὅτι ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, στὸ γνωστὸ ἔργο του, στηλιτεύει τὴν ἀλαζονεία τῆς Κωνσταντινούπολης¹¹⁰ γιὰ τὴν ἰδιαίτερή της θέση μέσα στὸν χριστιανικὸ κόσμον: ἀλλὰ μὴ οὔτω, δοῦλοι Χριστοῦ καὶ φίλοι καὶ ἀδελφοί, μὴ οὔτως ἡμᾶς αὐτοὺς ἀλλοτριῶμεν Θεοῦ τοῦ πάντας διὰ τῆς χρηστότητος ἔλκοντος, αὐτοὶ διὰ τὴν ὑπερηφανίαν πάντας σχεδὸν ἀπωθούμενοι, μηδὲ τοὺς θρόνους ποιῶμεν κακίας ἰδρυσιν μηδὲ τὸ τῆς ἀξίας ὕψος πύργον κουφότητος· τοῦτο γὰρ ἔμοι ἢ διὰ φιλοδοξίαν καὶ οἴησιν ἔνστασις¹¹¹.

Τὸ ἀνωτέρω χωρίον ἀποδεικνύει τὴν ἐπικράτηση στὸν ἐκκλησιαστικὸ χώρο, περίπου 40 χρόνια μετὰ τὸ «σχίσμα», τῶν κηρουλάρειων θέσεων (σε σχέση κυρίως με τὸν ἡγετικὸ ρόλο τῆς βυζαντινῆς Ἐκκλησίας), οἱ ὁποῖες παραδόξως προσέγγιζαν, ἀντιστρόφως βέβαια, ἐκεῖνες τοῦ Ουμβέρτου¹¹²: ἡ ἐπαρση καὶ ἡ φιλοδοξία ἀποτελοῦν ἕως ἑνὸς βαθμὸ

107. ODB, II, 169 (λήμμα «Aristenos, Alexios», ὑπὸ Α. ΚΑΖΗΔΑΝ).

108. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, τ. Β', 286.

109. ΓΚΙΟΛΕΣ, Εἰκονογραφικὰ θέματα, 266.

110. Θεοφύλακτος, *Προσλαλιά*, 271, 18-19: ὅσους ζηλοῦσι μὲν, ἀλλ' οὐ κατ' ἐπίγνωσιν, καὶ ὅσους, τὸ δεινότερον, ὑπὸ φιλαντίας τὸ Χριστοῦ σῶμα σπαράττουσι.

111. Θεοφύλακτος, *Προσλαλιά*, 283, 19-24.

112. NICOL, Byzantium, 8' γενικά γιὰ τὴν ἐπίδραση τῶν ἰδεῶν τῆς Ῥώμης στὸν Κηρουλάριον, βλ. DAGRON, *Empereur*, 245-255. Ὁ ἐπηρεασμὸς ἐνὸς πατριάρχου τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τις παπικές ἀντιλήψεις καὶ πρακτικές (ρωμαϊκὸ μοντέλο), ὅσον ἀφορᾷ στὸν παποκαϊσαρισμὸ (τὴν διπλή ἰδιότητα τοῦ ἀρχιερατικοῦ ἀξιώματος, ἡ ὁποία ἀποδίδεται με τὸν λατινικὸ ὄρο *regale sacerdotium*) καὶ τὴν πρωτοκαθεδρία, δὲν

πλέον χαρακτηριστικά στοιχεία του βυζαντινού κλήρου¹¹³. Τα στοιχεία αυτά μπορεί να εξέθρεψε σημαντικά η υπερφίαλη προσωπικότητα του Κηρουλαρίου: είναι γνωστό το χωρίο του Συνεχιστή του Σκυλίτζη σε σχέση με την προσπάθεια του πατριάρχη να σφετερισθεί την αυτοκρατορική ιδιότητα· για τον Κηρουλάριο, η ιεροσύνη υπερείχε της βασιλείας¹¹⁴. Ωστόσο, οι φιλοδοξίες αυτές δεν είχαν αποκλειστικά

αποτελεί σπάνιο φαινόμενο μέσα στην ιστορία της βυζαντινής Εκκλησίας. Ο πρώτος Βυζαντινός πατριάρχης που φαίνεται ότι επιχειρήσει να αναμορφώσει το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, έχοντας ως πρότυπο την Ρώμη (αυτό σήμαινε ευθεία αμφισβήτηση της εκκλησιολογικής αρχής της Πενταρχίας και, παράλληλα, διαμόρφωση ενός είδους ανατολικής οικουμενικότητας, σε αντιδιαστολή προς εκείνη της παπικής Εκκλησίας), ήταν ο Φώτιος, τον 9ο αιώνα: DAGRON, *Empereur*, 236 και 241.

113. Σημειώνει ο Κηρουλάριος το 1054 για τον «νέο» ρόλο της Κωνσταντινούπολης εντός της ενιαίας Εκκλησίας (Σημείωμα περί του ριφέντος πιττακίου εν τη αγία τραπέζη παρὰ ἀπὸ Ῥώμης πρέσβεων κατὰ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Μιχαήλ, μηνὶ Ἰουνίῳ, Ἰνδικτ. ζ', PG, τ. 120, 736-748, ἐδὼ 737): εἰς τὴν εὐσεβῆ ταύτην ἐλθόντες [οἱ παπικοὶ λεγάτοι] πόλιν καὶ θεοφύλακτον, ἀφ' ἧς, ὡσπερ ἀπὸ τινος ὑψηλοῦ καὶ μετεώρου χωρίου αἱ τῆς ὀρθοδοξίας πηγὰὶ ἀναδύνονται, καὶ καθαρὰ τῆς εὐσεβείας τὰ νάματα ἐς τὰ τῆς οἰκουμένης διαρρέουσι πέρατα, καὶ ποταμῶν δίκην τὰς ἐν ἀπάσῃ τῇ ὑφ' ἥλιον ψυχὰς, τοῖς εὐσεβέσι δόγμασι καταρδεύουσιν, εἰς ταύτην, ὡσπερ κεραννός, ἢ σεισμός, ἢ χαλάζης πλῆθος. Μάλιστα, τις ἴδιες αντιλήψεις εἶχε εκφράσει τον 9ο αἰώνα και ο Φώτιος (Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. Β. LAOURDAS – L. WESTERINK, *Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia*, τ. I-III, Leipzig 1983-1985, I, αρ. 2 [Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικοὺς θρόνους], 26-37 [41], και Ρ. MAGDALINO, Ο οφθαλμός της οικουμένης και ο ομφαλός της γης. Η Κωνσταντινούπολη ως οικουμενική πρωτεύουσα, στο: *Το Βυζάντιο ως Οικουμένη* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνὴ Συμπόσια 16], επιμ. Ε. ΧΡΥΣΟΣ, Αθήνα 2005, 107-123, ἐδὼ 115-116), ο οποίος επίσης εἶχε κατηγορηθεῖ για υπέρμετρη φιλοδοξία. Ο βιογράφος του πατριάρχη Ιγνατίου, ο οποίος διάκειται αρνητικά απέναντι στον Φώτιο, παραδίδει ὅτι τον τελευταῖο διακατέχε ὁ τῆς δόξης ἔρωσ και ὅτι του ἔλειπε ἡ απαραίτητη για ἕναν ιεράρχη ταπεινοφροσύνη: *Βίος ἡτοι ἄθλησις τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰγνατίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως*, ἐκδ. Α. SMITHIES – J. DUFFY, *Nicetae Davidis Vita Ignatii Patriarchae* [CFHB 51], Washington, DC 2013, 34, 7 κ.ε. Προφανώς, δεν είναι τυχαῖο που ο Κηρουλάριος υιοθετεῖ την φρασεολογία του Φωτίου, ὁ.π., 27-34: μάλιστα δὲ κατὰ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν, ... ὡσπερ ἀπὸ τινος ὑψηλοῦ καὶ μετεώρου χώρου τὰς τῆς ὀρθοδοξίας πηγὰς τῆς βασιλίδος ἀναδιδούσης καὶ καθαρὰ τῆς εὐσεβείας τὰ νάματα εἰς τὰ τῆς οἰκουμένης διαρρέουσης πέρατα καὶ ποταμῶν δίκην ἀρδευούσης τοῖς δόγμασιν τὰς ἐκεῖσε ψυχὰς. Βλ. και ἐπόμενη σημείωση.

114. Συνεχιστὴς Σκυλίτζη, ἐκδ. Ε. ΤΣΟΛΑΚΗΣ, *Η συνέχεια της χρονογραφίας του Ἰωάννου Σκυλίτση*, Θεσσαλονίκη 1968, 104, 21-105, 5. Για το υπερφίαλο του Κηρουλαρίου,

προσωπικό χαρακτήρα. Αντίθετα, αποτελούσαν μάλλον δυναμική προέκταση των απόψεων που είχε διατυπώσει τον 9ο αιώνα ο πατριάρχης Φώτιος στην *Είσαγωγή* του, ανατρέχοντας σε παλαιοδιαθηκικά και παπικά πρότυπα¹¹⁵. Ο Θεόδωρος Βαλσαμών, πατριάρχης Αντιοχείας και ένας από τους διαπρεπέστερους κανονολόγους του 12ου αιώνα, επιβεβαιώνει το γεγονός ότι οι φιλοδοξίες του Κηρουλαρίου δεν ήταν προσωπικές: ισχυρίζεται ότι τόσο ο τελευταίος όσο και κάποιοι άλλοι πατριάρχες προσπάθησαν να οικειοποιηθούν τα προνόμια της Ρώμης, χωρίς όμως να το επιτύχουν¹¹⁶. Άλλωστε, κατά τον D. Angelon, το τμήμα της *Κωνσταντινείου δωρεάς* που αφορούσε στα προνόμια της Ρώμης (*Donatio*), έτσι όπως αυτό είχε ενταχθεί στον παπικό λιβέλλο του 1053, έγινε γνωστό στον Κηρουλάριο είτε μέσω της προφορικής επαφής (στην περίπτωση που όντως δεν έλαβε ποτέ την συγκεκριμένη επιστολή) είτε μέσω μίας προωμότερης της «εκδοχής Βαλσαμών» μετάφρασής του¹¹⁷.

Ίσως, μάλιστα, να είναι η εδραίωση αυτού του αλαξονικού εκκλησιαστικού πνεύματος η αιτία που οι Βυζαντινοί θεολόγοι προσποιούνται ότι το πρόβλημα του παπικού πρωτείου δεν υπάρχει, γνωρίζοντας ασφαλώς ότι η όποια κανονική συζήτηση επί του θέματος θα έθιγε και τις νέες φιλοδοξίες της Κωνσταντινούπολης¹¹⁸. Όπως

βλ. F. TINNEFELD, Michael I. Kerullarios, Patriarch von Konstantinopel (1043-1058). Kritische Überlegungen zu einer Biographie, *JÖB* 39 (1989), 95-127, και J.-C. CHEYNET, Le patriarche tyranos: Le cas Cérulaire, στο: *Ordnung und Aufruhr im Mittelalter. Historische und juridische Studien zur Rebellion*, εκδ. M. FÖGEN, Frankfurt am Main 1995, 1-16.

115. DAGRON, *Empereur*, 233-242.

116. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΗΣ, τ. Α', 148-149: *ὅτι δὲ ἡ δευτέρα σύνοδος δέδωκε τῷ ἀρχιεπισκόπῳ Κωνσταντινουπόλεως τὰ προνόμια πάντα τοῦ πάπα Ῥώμης, ἐπεχείρησαν τινὲς τῶν πατριαρχῶν ὡς ὁ Κηρουλάριος ἐκεῖνος κὺρ Μιχαήλ, καὶ ἕτεροι τῆς αὐτῆς ἀποσεμνύνεσθαι προνομίοις, οὐ γέγονε δὲ αὐτοῖς εἰς καλὸν ἢ ἐγχείρησις.*

117. ANGELOV, *Donation*, 95. Η επίδραση (ή μάλλον η ιδεολογική εκμετάλλευση προς ίδιον όφελος) του κειμένου της *Donatio* στους εκκλησιαστικούς κύκλους του Βυζαντίου επιβεβαιώνεται από την τέχνη της όψιμης δεκαετίας του 1050: στις ασυνήθιστες μικρογραφίες του ψαλτηρίου *Vat. gr. 752* (1058/9) δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην μορφή του αγίου πάπα Σιλβέστρου, προκειμένου να εξυψωθεί η ιερατική έναντι της κοσμικής εξουσίας: I. KALAVREZOU - N. TRAOULIA - S. SABAR, *Critique of the emperor in the Vatican Psalter gr. 752*, *DOP* 47 (1993), 195-219, εδώ 212-215, και DAGRON, *Empereur*, 249.

118. Φαίνεται ότι κάτι αντίστοιχο συνέβαινε και με τους Δυτικούς θεολόγους, όσον αφορά στο ζήτημα των αζύμων: όπως παρατηρεί ο WHALEN, *Rethinking the schism*, 17-18,

είδαμε προηγουμένως, το 1054 οι Βυζαντινοί είχαν πλήρη γνώση των παπικών αξιώσεων. Ωστόσο, σύμφωνα με τον G. Dagron, ο Κηρουλάριος παρέβλεψε το ζήτημα, φιλοδοξώντας να κερδίσει έστω κάποια από τα προνόμια που είχε παραχωρήσει στην Εκκλησία ο Κωνσταντίνος¹¹⁹. Άλλωστε, ο βυζαντινός κλήρος πριν από το 1100 θεωρούσε ότι ο ίδιος βρισκόταν σε θέση ισχύος έναντι του δυτικού¹²⁰, πράγμα που του επέτρεπε να υποτιμά τις παπικές αξιώσεις, κρίνοντάς τις μάλλον ως αμελητέες. Κατά την T. Kolbaba, το ζήτημα του πρωτείου παρέμενε σε χαμηλούς τόνους καθόλον τον 12ο αιώνα, διότι οι Βυζαντινοί (παρ' ότι ενήμεροι) δεν είχαν διάθεση να ασχοληθούν με τις θέσεις που αναπτύσσονταν στο εσωτερικό της λατινικής Εκκλησίας¹²¹. Εξ άλλου, γύρω στο 1050 η βυζαντινή Εκκλησία στήριζε τις νέες της αντιλήψεις στην ιδεολογία των Στουδιτών περί εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας και στο υψηλό της κύρος κατά το απόγειο της Μακεδονικής δυναστείας¹²². Έτσι, ο Ιωάννης Ρωσίας, αν και αποφεύγει στην γνωστή επιστολή του να θίξει τα περί πρωτείου, δεν διστάζει να προτείνει στον αντιπάπα τον ιδανικό, κατ' αυτόν, τρόπο αποκατάστασης των διεκκλησιαστικών σχέσεων: να στείλει στην Ανατολή ομολογία συμμόρφωσης προς τους κανόνες των οικουμενικών συνόδων¹²³. Και ασφαλώς, δεν πρέπει να απορούμε γιατί ο Κλήμης απέρριψε την ανωτέρω εισήγηση. Παρ' ότι αναζητούσε διακαώς

αμέσως μετά το 1054, οι Λατίνοι κληρικοί είτε διστάζουν να απαντήσουν ευθέως στις ορθόδοξες θέσεις είτε αναπτύσσουν με παρηγορία τις δικές τους στο πλαίσιο ενός εσωτερικού για την λατινική Εκκλησία διαλόγου.

119. DAGRON, *Empereur*, 249.

120. Σημειώνει χαρακτηριστικά ο Θεοφύλακτος, *Προσλαλιά*, 283, 24-26, για την στάση των Βυζαντινών έναντι των Λατίνων: *ἀλλ' ὅσῳ περ ἂν ὤμεν ἢ ἰσχυροί, τοὺς ἄδυνάτους βαστάζομεν, ἢ ἰατροί, τοὺς συντετριμμένους ἰώμεθα*.

121. T. KOLBABA, Byzantine perceptions of Latin religious «errors»: Themes and changes from 850 to 1350, στο: *The Crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim world*, εκδ. Α. LAIOU - R. PARVIZ-MOTTAAHEDEH, Washington, DC 2001, 117-143, εδῶ 127.

122. NICOL, *Byzantium*, 8. Άλλωστε, την περίοδο της Μακεδονικής δυναστείας οι δύο Εκκλησίες βιώνουν αυτό που ο A. MICHEL, *Humbert und Kerularios: Quellen und Studien zum Schisma des XI. Jahrhunderts*, Paderborn 1924, 149, έχει χαρακτηρίσει ως «σιωπηρό σχίσμα», το οποίο, αν και τυπικά δεν είχε επηρεάσει την κοινωνία μεταξύ Παλαιάς και Νέας Ρώμης, εμπόδιζε κάθε μία από τις δύο πλευρές να αντιληφθεί τις εκκλησιολογικές εξελίξεις που επισυνέβαιναν στον άλλο χριστιανικό πόλο.

123. B. LEIB, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle*, Paris 1924, 36-37.

την αναγνώρισή του (αποτάθηκε στον Ιωάννη για να ασκήσει μάλλον την επιρροή του υπέρ του ίδιου στο Βυζάντιο¹²⁴), θα ήταν αδύνατον να απολογηθεί στον πατριάρχη, αναγνωρίζοντας έτσι την ανωτερότητα του τελευταίου και τον ηγετικό του ρόλο μέσα στην ενιαία Εκκλησία.

Υπάρχει, όμως, ένας ακόμη παράγοντας που υποδεικνύει ότι ο βυζαντινός κλήρος δεν αγνοούσε τις λατινικές θέσεις πριν από το 1100. Κατά την T. Kolbaba, και πάλι, η ένταση της βυζαντινής αντίδρασης έναντι των λατινικών ηθών σχετίζεται με στιγμές έξαρσης της αντιπαλότητας ανάμεσα στους δύο χριστιανικούς πόλους (1054, 1204, 1274)¹²⁵. Και το 1089 το Βυζάντιο είχε ήδη βιώσει την συντονισμένη επιθετικότητα της Ρώμης και των Νορμανδών της Ιταλίας εις βάρος της ακεραιότητάς του¹²⁶: ο πάπας Γρηγόριος Ζ΄ δαιμονοποιείται στην βυζαντινή σκέψη¹²⁷, όπως ακριβώς και ο Ροβέρτος Γυϊσκάρδος. Άλλωστε, το ανταγωνιστικό πνεύμα ανάμεσα στους Ορθοδόξους και τους Λατίνους επιβεβαιώνουν τόσο ο Πέτρος Αντιοχείας όσο και ο Συμεών Β΄ Ιεροσολύμων (1084-1106), κατά το β΄ μισό της δεκαετίας του 1080. Και οι δύο επισημαίνουν στα περί αζύμων έργα τους την εμμονή των Λατίνων να αποδεικνύουν την θεολογική τους υπεροχή έναντι των Βυζαντινών. *Καὶ γὰρ προφανῶς πεπλάνησθε, ἢ ἐξ ἀγνοίας ἴσως, ἢ πρὸς τὴν ἀλήθειαν μυωπάζοντες, νικᾶν ἐπιχειροῦντες πάντα κακῶς*, γράφει ο τελευταίος¹²⁸, επαναλαμβάνοντας έτσι την αντίστοιχη ρήση του Πέτρου Αντιοχείας¹²⁹.

124. RUNCIMAN, *Σχίσμα*, 105.

125. KOLBABA, *Byzantine lists*, 15-16.

126. W. McQUEEN, Relations between the Normans and Byzantium, 1071-1112, *Byz* 56 (1986), 427-476.

127. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, *Αυτοκράτορας*, 497 κ.ε.

128. *Τοῦ ἀγνωτάτου ἀρχιεπισκόπου Συμεῶνος Ἱεροσολύμων περὶ τῶν ἀζύμων*, ἐκδ. B. LEIB, Deux inédits Byzantins sur les Azymes, *OC* 9 (1924), 217-239 (το κείμενο), ἐδῶ 223, 130-131.

129. Πέτρος Αντιοχείας (βλ. σημ. 23), 764-765. Βλ., ἀκόμη, Πέτρος Αντιοχείας (βλ. σημ. 21), 809, σε σχέση με την *φιλόνηκον ἔνστασιν* των Λατίνων. Στο ίδιο πλαίσιο, επίσης, ο Ιωάννης Οξείτης χρησιμοποιεί στα τέλη του 11ου αιώνα όρους πολεμικής αντιπαράθεσης για να περιγράψει το ανταγωνιστικό κλίμα ανάμεσα στους θεολόγους των δύο Εκκλησιών, όσον αφορά στο ζήτημα των αζύμων: *Ἰωάννου πατριάρχου Ἀντιοχείας λόγος περὶ τῶν ἀζύμων πρὸς τὸν Ἀνδριανοπολίτην*, ἐκδ. LEIB, Deux inédits Byzantins, 244-263 (το κείμενο), ἐδῶ 250, παρ. 12.

Όμως, το ότι οι Ανατολικοί θεολόγοι επιλέγουν να αγνοήσουν κάποιο λατινικό σφάλμα δεν σημαίνει πως αυτό είναι ασήμαντο. Άλλωστε, η εξέταση των αντιλατινικών αιτιάσεων της περιόδου 1050–1453 δείχνει ότι οι Βυζαντινοί είχαν παραβλέψει σημαντικές δυτικές καινοτομίες, όπως η σταυροφορική άφεση αμαρτιών και η πρακτική της συμπόρευσης ιερωσύνης και πολεμικής δράσης¹³⁰. Να υποθέσουμε ότι κι αυτές δεν είχαν γίνει αντιληπτές στο Βυζάντιο, την στιγμή μάλιστα που η Κομνηνή αναφέρει με αποτροπιασμό την τελευταία¹³¹; Ασφαλώς όχι. Ο Πέτρος Αντιοχείας, χαρακτηριστικά, στην επιστολή του προς τον Βενετία, αγνοεί παντελώς το θέμα του *Filioque*, επιμένοντας ότι τα άζυμα αποτελούν την μόνη λατινική παρέκκλιση. Μάλιστα, το ότι στην επιστολή του προς τον Κηρουλάριο ισχυρίζεται πως η μόνη σοβαρή λατινική εκτροπή είναι αυτή της δογματικής αλλοίωσης, αποδεικνύει την ανωτέρω επισήμανση. Ο Συμεών Ιεροσολύμων, από την άλλη, σε αντίθεση με τον Πέτρο που εμφανίζει μία διγλωσσία, προκρίνει τα άζυμα ως το μόνο διεκκλησιαστικό πρόβλημα¹³². Κι αυτά, την στιγμή που ο Θεοφύλακτος θεωρεί, όπως είδαμε, το *Filioque* ως το κύριο αγκάθι στις σχέσεις των δύο Εκκλησιών.

Η χαρακτηριστικότερη, όμως, περίπτωση είναι εκείνη του Λέοντος Αχρίδος. Ενώ κι αυτός δεν αναφέρει το παπικό πρωτείο στην επιστολή του προς τον Ιωάννη του Τρανί, η τέχνη της Αγίας Σοφίας, όπως είδαμε, έχει ως κεντρική ιδέα την απόκρουση των ρωμαϊκών ηθών και αξιώσεων. Μάλιστα, ο Λέων κλείνει το ίδιο κείμενο υποσχόμενος ότι, αν οι Λατίνοι διορθώσουν τα σημεία που θίγονται σε αυτό, τότε θα στείλει και ένα δεύτερο, όπου θα αναφέρει πιο φλέγοντα ζητήματα¹³³. Παρ' ότι δεν

130. KOLBABA, *Perceptions*, 118.

131. *Ἀλεξιάς*, X, VIII, 8, 9-17.

132. *Συμεώνος Ιεροσολύμων περι τῶν ἀζύμων*, 218, 30-35: ἡμεῖς δὲ πρὸς ταῦτα ἀπολογούμενοι, οὕτω φαιμέν ὡς ἀνεκαθεν τῶν χρόνων, ὁμονοούντων ἡμῶν καὶ τῶν Λατίνων ἐπὶ τε τῇ εἰς Χριστὸν πίστει καὶ πᾶσι τοῖς ὀρθοδόξοις δόγμασι, οὐ δίκαιόν ἐστιν ὑπολαμβάνειν περὶ τὸ καιριώτατον τῆς πίστεως, τὴν ἀναίμακτον θυσίαν λέγω, διαιρεῖν ἡμᾶς τὴν ὁμόνοιαν, καὶ παρ' ὑμῶν μὲν τῶν Λατίνων ἄζυμα θύεσθαι, καὶ παρ' ἡμῶν δὲ τὸν ζυμίτην ἄρτον προσφέρεσθαι.

133. Λέοντος ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας ἐπιστολὴ πεμφθεῖσα πρὸς τινὰ ἐπίσκοπον Ῥώμης περὶ τῶν ἀζύμων καὶ τῶν σαββάτων, *PG*, τ. 120, 836-844, ἐδὼ 844: καὶ εἰ τοῦτο ποιήσης, προσθήσω καὶ διὰ δευτέρας γραφῆς τὰ μείζω καὶ πλατύτερα τούτων εἰς ἔνδειξιν

το έπραξε στις δύο επόμενες σωζόμενες επιστολές του, επιμένοντας αποκλειστικά στο θέμα των αζύμων, είναι σαφές ότι δεν εξάντλησε στην πρώτη του επιστολή την συζήτηση γύρω από τα προβλήματα ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες. Αντίθετα, προτίμησε να ασχοληθεί, σε πρώτη φάση, με αυτά που θεωρούσε ήσσοнос σημασίας, αν και εξίσου ικανά να διαιρέσουν την ενιαία Εκκλησία¹³⁴. Βασικά, ο Λέων εισηγούνταν την ένταξη των Δυτικών σε τροχιά ορθόδοξης προσέγγισης ως προϋπόθεση για την επίλυση των κύριων διεκκλησιαστικών ζητημάτων, ένα εκ των οποίων ήταν ασφαλώς και το παπικό πρωτείο.

Ομοίως, και η αποσιώπηση του Ιωάννη Ρωσίας, στην επιστολή του προς τον αντιπάπα Κλήμεντα, του ρωμαϊκού πρωτείου δεν σημαίνει ότι αυτό δεν είχε επισημανθεί από τους Βυζαντινούς της περιόδου. Άλλωστε, αν ρίξει κανείς μία ματιά στις αιτιάσεις κατά των Λατίνων, θα διαπιστώσει ότι μόνο στο έργο του Κωνσταντίνου Στιλβή (μετά το 1204) συγκαταλέγεται το εν λόγω πρόβλημα με τα υπόλοιπα¹³⁵. Ακόμη και κατά τον 13ο αιώνα, όπου στο πλαίσιο της συνόδου της Λυών (1274) έγινε πολλή συζήτηση για τις παπικές οικουμενικές αξιώσεις, τα βυζαντινά κείμενα σε σχέση με τα λατινικά σφάλματα εξακολουθούν να αγνοούν το πρωταρχικό αυτό εκκλησιολογικό ζήτημα¹³⁶.

Τέλος, εκτός από τα ίδια τα κείμενα, μία άλλη πολύτιμη πηγή πληροφόρησης για την αντιπαράθεση μεταξύ Λατίνων και Ορθοδόξων, όπως έχει ήδη διαφανεί, είναι η τέχνη. Πέρα από την ζωγραφική της Αχρίδας, ενδιαφέρον έχει μία ακόμη εικονογραφική καινοτομία ενός σύγχρονου μνημείου. Πρόκειται για το καθολικό της μονής του Οσίου

πρότερον τής αληθοῦς καὶ θείας πίστεως καὶ δόξαν Θεοῦ καὶ σωτηρίαν τῶν καλῶς καὶ ὀρθοδόξως πιστεύειν αἰρουμένων, ὑπὲρ ὧν Χριστὸς εὐκαίρως τέθεικε τὴν ἑαυτοῦ ψυχήν.

134. Λέοντος ἐπιστολή, 844: *καὶ ὑμεῖς οὖν διορθωσάμενοι εὐσεβῶς φυλάττετε ... ἵνα καλῶς καὶ συνετῶς συμφρονήσαντες γένησθε μεθ' ἡμῶν ἅπαντες διὰ τῆς ὀρθῆς καὶ ἀμωμῆτου πίστεως μία ποίμνη ἐνὸς τοῦ καλοῦ καὶ ἀληθινοῦ ποιμένος Χριστοῦ.*

135. *Τὰ αἰτιάματα τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας ὅσα περὶ δογματῶν καὶ γραφῶν καὶ ἑτέρων πολλῶν συγγραφέντα παρὰ Κυρίλλου τοῦ πρὶν Κυζικίου Κωνσταντίνου Στιλβή,* ἐκδ. J. DARROUZES, *Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins*, REB 21 (1963), 50-100, ἐδώ 72, 182-186 (αφ. μδ') βλ. ἐπίσης 62, 9-13 (αφ. δ'), ὅσον ἀφορᾶ στὴν παπικὴ ἀλαζονεία, τὴν πεποίθηση δηλαδὴ ὅτι ἡ γνώμη τοῦ πάπα ὑπερισχύει τῶν ἱερῶν κανόνων, ἀποτελώντας τὸν ζῶντα νόμο τῆς Εκκλησίας. Τέλος, βλ. καὶ KOLBABA, *Byzantine lists*, 21-22, σμμ. 26.

136. KOLBABA, *Byzantine lists*, 16.

Λουκά Βοιωτίας, το οποίο συνδέεται άμεσα με την Κωνσταντινούπολη, διακοσμημένο μάλλον επί ηγουμενείας Θεοδώρου Λεωβάχου (1035-1055)¹³⁷. Στο φουρνικό, πάνω από την αγία τράπεζα του Βήματος, απεικονίσθηκε για πρώτη φορά η σκηνή της Πεντηκοστής, όπου δόθηκε έμφαση στην παρουσία του Αγίου Πνεύματος ως υπερμεγέθους περιστεράς¹³⁸. Κατά τον Ν. Γκιολέ, η επιλογή της συγκεκριμένης σκηνής στο Βήμα του βοιωτικού καθολικού προδίδει την προσπάθεια να τονισθεί η διαφωνία του *Filioque*, ώστε να γίνει ευκολότερα αντιληπτή η ορθόδοξη θέση από τους πιστούς: η Πεντηκοστή (της οποίας βέβαια η απεικόνιση στο Βήμα συνδέεται κυρίως με την στενή σχέση της καθόδου του Αγίου Πνεύματος με τα τελούμενα στο Θυσιαστήριο¹³⁹) αποτελεί το κατ' εξοχήν γεγονός που πιστοποιεί την εκ του Πατρός εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος¹⁴⁰.

Άρα, γίνεται σαφές ότι η τέχνη μάς παρέχει μία άλλη αφήγηση από εκείνη των γραπτών πηγών ή, αλλιώς, συμπληρώνει τα κενά των κειμένων: ενώ σ' αυτά το παπικό πρωτείο και το «*Filioque*» είναι σχεδόν απόντα, στην μνημειακή ζωγραφική κατέχουν σαφή θέση. Αν, μάλιστα, σκεφθεί κανείς ότι ο γραπτός διάκοσμος ενός ναού απευθύνεται σε όλο το εύρος του χριστιανικού πληρώματος, τότε αντιλαμβάνεται την σπουδαιότητα της συγκεκριμένης μαρτυρίας.

Κλείνοντας, στο ερώτημα, γιατί το φλέγον εκκλησιολογικό ζήτημα του παπικού πρωτείου δεν απαντά με την δέουσα σημασία στις βυζαντινές πηγές του 11ου αιώνα, επιχειρήθηκε να δοθεί μία συνδυαστική απάντηση: οι Βυζαντινοί θεολόγοι, επηρεασμένοι από την φωτειανή-κηρουλάρεια παράδοση, η οποία σε σχέση με τις φιλοδοξίες της Κωνσταντινούπολης είχε οδηγήσει πλέον σε έναν δρόμο χωρίς επιστροφή, απαξιούσαν να ασχοληθούν με τις λατινικές αξιώσεις, αποφεύγοντας να εγείρουν οιαδήποτε συζήτηση γύρω απ' αυτές. Μία τέτοια συζήτηση θα ανάγκαζε

137. Α. ΜΑΝΤΑΣ, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού βήματος των μεσοβυζαντινών ναών της Ελλάδας (843-1204)*, Αθήνα 2001, αρ. 24, 248-249, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

138. Ν. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Όσιος Λουκάς [Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα: Ψηφιδωτά-Τοιχογραφίες]*, Αθήνα 1997, 19 και εικ. 11.

139. ΜΑΝΤΑΣ, *Εικονογραφικό πρόγραμμα*, 202-210.

140. ΓΚΙΟΛΕΣ, *Εικονογραφικά θέματα*, 269-270. Πρβλ., επίσης, ΜΑΝΤΑΣ, *Εικονογραφικό πρόγραμμα*, 205.

τους ίδιους να παραδεχθούν την τιμητική πρωτοκαθεδρία της Πρεσβυτέρας Ρώμης, όπως έκαναν, για παράδειγμα, με σχετική άνεση αρχιερείς που δεν ανήκαν στην δικαιοδοσία της Κωνσταντινούπολης (Πέτρος Αντιοχείας, Θεοφύλακτος Αχρίδος, Θεόδωρος Βαλσαμών). Άλλωστε, η Σύνοδος της Χαλκηδόνας, αν και είχε επιχειρήσει την εξίσωση της Νέας με την Παλαιά Ρώμη, επιφύλαξε, παρά την παπική αντίδραση, την δεύτερη θέση, στην εκκλησιαστική ιεραρχική σειρά, στο πατριαρχείο της αυτοκρατορικής πόλης, όπως αναγνώριζαν για παράδειγμα, οι διαπρεπείς Βυζαντινοί κανονολόγοι του 12ου αιώνα.

Από όλα όσα εκτέθηκαν παραπάνω, έγινε νομίζω σαφές ότι οι Βυζαντινοί πάντοτε είχαν υπόψη τους τις παπικές οικουμενικές αξιώσεις, αλλά και ειδικότερα κατά την περίοδο των μεταρρυθμιστών παπών. Εκείνο, όμως, που φαίνεται ότι δεν υπέπεσε εγκαίρως στην αντίληψή τους ήταν η δυναμική άνοδος του παπισμού από τα μέσα του 11ου αιώνα. Επομένως, θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς ότι ο βυζαντινός κλήρος μέχρι το 1100, οπότε και ήλθε απότομα αντιμέτωπος με την παπική «βαναυσότητα», παραγνώριζε ηθελημένα τις απόψεις ενός περιθωριοποιημένου και αποξενωμένου, κατ' αυτόν, τμήματος του χριστιανισμού.

BYZANTIUM AND THE ROMAN PRIMACY IN 11th CENTURY

Aim of this paper is to question the awareness of the 11th century Byzantine theologians regarding papal claims to universal ecclesiastical leadership, as the latter had been established in the context of the Gregorian Reform. Conventionally, it is considered that the Byzantine Church had not fully perceived these claims until the First Crusade, when it came into close contact with the Western Christianity. However, this view is openly challenged here, on the one hand, on the basis of the respective Greek sources – which certainly remain scarce, as the Byzantine historiography does not show the expected attention to the events of 1054, which irreparably marked the relations between the two Churches – and, on the other hand, owing to the valuable testimony of the 11th century monumental art, which has been ignored by the scholars. Consequently, in this article it is argued that the lack of any clear Byzantine references to the ecclesiastical primacy thorny issue before 1100 does not occur due to ignorance. In effect, any contingent engagement of Constantinople in an ecclesiological discussion with Rome would severely affect the new Byzantine clergy Keroularian perceptions, according to which the New Rome was then the center and the guardian of Orthodoxy, since the Old Rome had taken the road to heresy, due to its doctrinal aberrations.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ/ BOOK REVIEWS

ΕΙΡΗΝΗ-ΣΟΦΙΑ ΚΙΑΠΙΔΟΥ (έκδ.), *Θεοφύλακτος Αχρίδος, Μαρτύριο των δεκαπέντε μαρτύρων της Τιβεριούπολης*, Εκδόσεις Κανάκη, Αθήνα 2015, σελ. 288. ISBN 978-960-6736-19-3

Το παρόν βιβλίο της Ειρήνης-Σοφίας Κιαπίδου, επίκουρης καθηγήτριας στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών, περιλαμβάνει την κριτική έκδοση, συνοδευόμενη από εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια, ενός πολύ ενδιαφέροντος πεζού αγιολογικού κειμένου του γνωστού λογίου Θεοφυλάκτου (τέλη 11ου / αρχές 12ου αι.), που δραστηριοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και αργότερα (1092) κατέλαβε τον αρχιεπισκοπικό θρόνο στη Βουλγαρία, με έδρα την Αχρίδα. Το έργο παραδίδεται από ένα μόνο χειρόγραφο (Baroccianus gr. 197) και φέρει τον τίτλο: *Μαρτύριον τῶν ἁγίων ἐνδόξων ἱερομαρτύρων ἰε΄, τῶν ἐν Τιβεριουπόλει μαρτυρησάντων, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ δυσσεβοῦς Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου* (στο εξής: *Μαρτύριον*). Το θέμα του είναι το μαρτύριο δεκαπέντε ανδρῶν που μαρτύρησαν ἐπὶ αυτοκράτορος Ἰουλιανοῦ τον Νοέμβριο του 362 στην Τιβεριούπολη, ἐπειδὴ ἀρνήθηκαν να ἀποκηρύξουν τὴ χριστιανικὴ τους πίστι.

Ὅστόσο, ὁ Θεοφύλακτος ξετυλίγει τὸ νήμα τῆς ἀφήγησῆς ἀρκετὰ παλαιότερα, ἀπὸ τὴ διάδοσῆς τοῦ λόγου τοῦ ευαγγελίου στη ρωμαϊκὴ αυτοκρατορία, διαγράφοντας τὴ μακρὰ καὶ δύσκολη ὁδὸ που ὠδήγησε στὴν επικράτησῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐπίσης, μετὰ τὴν ἐξιστόρησῆς τῶν σχετικῶν μετὰ τὸ μαρτύριο τῶν ἀνδρῶν, ὁ λόγιος σκιαγραφεῖ τὴν πορεία τῶν Βουλγάρων πρὸς τὸν ἐκχριστιανισμό καὶ κλείνει τὴν ἀφήγησή του μετὰ τὴν ἐξάπλωσῆς τῆς λατρείας τῶν δεκαπέντε μαρτύρων στα Βαλκάνια, μέσω τῶν θαυμάτων που ἐγέναν στο ὄνομά τους. Συνεπῶς, ἡ «σκηνή» τοῦ Μαρτυρίου εἶναι νοητὰ ὅλη ἡ επικράτεια τῆς αυτοκρατορίας, ἐιδικότερα ὅμως ἡ περιοχὴ τῶν Βαλκανίων με ἐπίκεντρο τὴ Βουλγαρία. Ἡ ἀλλιῶς, μετὰ τὰ λόγια τῆς Κιαπίδου: «[H] γραφὴ τοῦ Θεοφυλάκτου ἀποτελεῖ τὸ ἐπιθυμητὸ σημεῖο συνάντησῆς ἀνάμεσα στὴ βυζαντινὴ παιδεία τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τὴ βουλγάρικη παράδοσῆς τῆς Αχρίδος» (σ. 23)¹.

1. Ἡ ἀποψη αὐτὴ θα μποροῦσε να ἀναπτυχθεῖ περαιτέρω, μετὰ τὴ βοήθεια ἐνός

Το πόνημα διαιρείται σε τρεις ενότητες: Εισαγωγή, κείμενο με μετάφραση, και σχόλια. Στην πρώτη, η συγγραφέας παρέχει συνοπτικές πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Θεοφυλάκτου και στη συνέχεια παρουσιάζει τα διάφορα (ιστορικά, ειδολογικά και κριτικά) ζητήματα που σχετίζονται με το *Μαρτύριον*. Από αυτά τα ζητήματα, το περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν η ειδολογική κατάταξη του *Μαρτυρίου*, που σχετίζεται άμεσα με την εποχή που συντέθηκε, η γλώσσα του, καθώς και θέματα που αφορούν στη στίξη του μοναδικού χειρογράφου που παραδίδει το κείμενο. Σε κάθε ένα από αυτά τα ζητήματα θα αναφερθώ εν τάχει.

Όσον αφορά στο χρονικό περίγραμμα και την ειδολογική κατάταξη, η Κιαπίδου σημειώνει ότι αφενός δεν καθίσταται δυνατή η ακριβής χρονολόγηση του *Μαρτυρίου* –άρα και η σχέση του με το έτερο αγιολογικό κείμενο του Θεοφυλάκτου, *Βίος καὶ πολιτεία ... τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος, ἐπισκόπου Βουλγάρων* (= *Βίος Κλήμεντος Αχρίδος*)–, αφετέρου δεν είναι σαφές σε ποιο ακριβώς λογοτεχνικό είδος αυτό ανταποκρίνεται, καθώς εμπεριέχει στοιχεία που παραπέμπουν, εκτός από την αγιολογία, στην ομιλητική και το ρητορικό εγκώμιο (σσ. 24-25). Σε κάθε περίπτωση, η σύνθεση του *Μαρτυρίου* τοποθετείται οπωσδήποτε μετά τη μετάβαση του Θεοφυλάκτου στην Αχρίδα (1092)², η μελέτη του όμως πρέπει να ενταχθεί στην ευρύτερη αγιολογική παραγωγή του 11ου και του 12ου αιώνα, που εμφανίζεται φθίνουσα στην Κωνσταντινούπολη και περισσότερο θαλερή στην περιφέρεια. Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ο Θεοφύλακτος, ως λόγιος της Κωνσταντινούπολης και στη συνέχεια αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας σχετίζεται τόσο με την πρωτεύουσα, όσο και με την επαρχία³.

χρήσιμοι συγγραμμάτων που απουσιάζει από τη βιβλιογραφία της Κιαπίδου. Πρόκειται για το βιβλίο της Α. ΔΕΛΗΚΑΡΗ, *Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα. Ο ρόλος της ως ενωτικού παράγοντα στην πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία των Σλάβων των Βαλκανίων και του Βυζαντίου*, Θεσσαλονίκη 2014. Μια από τις βασικές θέσεις της Δεληκάρη είναι ότι η αρχιεπισκοπή της Αχρίδας λειτουργούσε με τρόπο ενωτικό για τις διάφορες εθνότητες που αγκάλιαζε (βλ. ΔΕΛΗΚΑΡΗ, *Η αρχιεπισκοπή Αχριδών*, 69-73). Θα είχε ενδιαφέρον να εξεταζόταν κατά πόσον το κείμενο του Θεοφυλάκτου εκφράζει παρόμοια αντίληψη.

2. Εκτενείς αναφορές στον Θεοφύλακτο σε σχέση με τη θητεία του ως αρχιεπισκόπου περιέχονται και στη ΔΕΛΗΚΑΡΗ, *Η αρχιεπισκοπή Αχριδών*, 113-120.

3. Βλ. S. A. PASCHALIDES, *The hagiography of the eleventh and twelfth centuries*, στο: S. EFTHYMIADES (επιμ.), *The Ashgate research companion to byzantine hagiography. Volume I: Periods and places*, Farnham - Burlington, 143-171, κυρίως 155 (αναφορά στον πιθανό διάμεσο ρόλο του Θεοφυλάκτου για την παράλληλη ανάπτυξη της αγιολογίας στην επαρχία) και 160.

Η γλώσσα του *Μαρτυρίου* χαρακτηρίζεται από τη συγγραφέα ως «κοιμημένη αττικίζουσα» (σ. 24). Οπωσδήποτε, ο Θεοφύλακτος γράφει σε μια επιμελημένη λογοτεχνική διάλεκτο, δεχόμενος επιρροές από τη ρητορική και ενίοτε παραπέμποντας διακειμενικά στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία, ωστόσο στο *Μαρτύριο* εντοπίζονται χωρία όπου φανερώνεται επιρροή και από την Κοινή, πράγμα εύλογο, τόσο λόγω του ίδιου του θέματος, όσο και από τις άφθονες λεκτικές και φραστικές αναφορές στην Αγία Γραφή. Αναφέρομαι κυρίως σε περιπτώσεις όπου αναβαθμίζεται ο ρόλος της μετοχής μέσα στο κείμενο, ενίοτε τείνοντας να προσλάβει ρόλο ρήματος. Για παράδειγμα: *Παρίτω δὲ καὶ ἑτέρα γυνή. Αὕτη μὲν γε ἀπὸ χώρας εἰς χώραν ἔλαυνομένη ἀκαθάρτῳ πνεύματι, καὶ μάλιστα τὰς ἑρημίας διώκουσα. Αὕτη ποτὲ ... τῷ τῶν ἀγίων προσῆλθεν νεῶ ...* (σ. 202, 1-5). Εδώ, η επανάληψη της επαναληπτικής αντωνυμίας (*αὕτη*) στη δεύτερη και την τρίτη πρόταση προσδίδει σχετική αυτονομία και στις δύο, με αποτέλεσμα να αναδεικνύεται ο ρόλος των μετοχῶν *ἔλαυνομένη* και *διώκουσα* στη μετάδοση του βασικού μηνύματος⁴.

Το τρίτο ζήτημα που αναδεικνύεται μέσα από την εισαγωγή του βιβλίου (σσ. 38-39), δηλαδή η στίξη του χειρογράφου (με τον τονισμό δεν θα ασχοληθώ), είναι και το πιο σημαντικό, καθώς στρέφει την προσοχή μας σε εξαιρετικά σημαντικές πτυχές του βυζαντινού πολιτισμού και ταυτόχρονα στις σύγχρονες εκδοτικές πρακτικές. Πιο συγκεκριμένα, η στίξη των βυζαντινῶν χειρογράφων απασχολεί όλο και περισσότερο τη σύγχρονη έρευνα, η οποία δίνει ιδιαίτερη προσοχή και έμφαση στον ρόλο των σημείων στίξης ως υποδείξεων για την ακουστική εκφορά / απαγγελία των έργων. Με άλλα λόγια, η βυζαντινή στίξη φαίνεται ότι είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον ρυθμό και κατ' επέκταση τη μελωδία της ανάγνωσης, αλλά και τη νοηματική κατανόηση, του εκάστοτε κειμένου⁵. Συνεπώς,

4. Βλ. σχετικά Δ. ΧΕΙΛΑ-ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Προτασιακότητα και μετοχικές δομές στην Αλεξανδρινή και Μεσαιωνική Ελληνική, στο: Δ. ΘΕΟΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΝΤΟΥ - Χ. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΥ - Μ. ΣΗΦΙΑΝΟΥ - Μ. ΓΕΩΡΓΙΑΦΕΝΤΗΣ - Β. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Σύγχρονες τάσεις στην ελληνική Γλωσσολογία. Μελέτες αφιερωμένες στην Ειρήνη Φιλιππάκη-Warburton*, Αθήνα 2003, 128-143.

5. Η συγγραφέας παραπέμπει (σ. 39, σημ. 44) σωστά στο άρθρο του D. R. REINSCH, *Stixis und Hören*, στο: Β. ΑΤΣΑΛΟΣ - Ν. ΤΣΙΡΟΝΙ (επιμ.), *Actes de VIe colloque international de paléographie grecque (Drama, 21-27 Septembre 2003)*, Αθήνα 2008, 259-269, και στον τόμο: Α. ΓΙΑΝΝΟΥΛΙ - Ε. ΣΧΙΦΦΕΡ (επιμ.), *From manuscripts to books / Vom Codex zur Edition. Proceedings of the international workshop on textual criticism and editorial practice for byzantine texts (Vienna, 10-11 December 2009)*, Βιέννη 2011. Ειδικά η συμβολή του

η Κιαπίδου πράττει σωστά που εν πολλοίς σέβεται και διατηρεί στην έκδοση τη στίξη του χειρογράφου, αν και δεν επεκτείνεται στη θεωρητική πραγμάτευση του θέματος στην εισαγωγή.

Η δεύτερη ενότητα του βιβλίου καλύπτεται από την κριτική έκδοση του *Μαρτυρίου*, συνοδεύα μετάρφρασης. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το κείμενο παραδίδεται από ένα μόνο χειρόγραφο. Έχει γνωρίσει τρεις εκδόσεις στο παρελθόν, που σχολιάζονται στις σελίδες 34-38 (Finetti, Gautier, Πιεν, ενώ υπάρχουν και οι κριτικές παρατηρήσεις του Maslev), οι δύο εκ των οποίων (Gautier, Πιεν) είναι σχετικά δυσεύρετες – η έκδοση Finetti κατ’ ουσίαν αναπαράγεται στον τόμο 126 της *Πατρολογίας* του Migne. Από αυτή την άποψη, η παρούσα έκδοση καθιστά το *Μαρτύριον* για πρώτη φορά στη σύγχρονη εποχή προσιτό στο ευρύ κοινό, φιλοδοξώντας παράλληλα να το αποκαταστήσει στην καλύτερη δυνατή μορφή του⁶. Πράγματι, η μελέτη της νέας έκδοσης του *Μαρτυρίου* φανερώνει την προσεγμένη δουλειά που έχει γίνει συνολικά, με την Κιαπίδου αφενός να επιλέγει τις σωστές *emendationes* των προηγούμενων εκδοτών (συνηθέστατα του Gautier), αφετέρου να προτείνει δικές της βελτιώσεις, που συνήθως κρίνονται ως επιτυχημένες.

Δύο παραδείγματα:

– *μελλόντων τῶν ἀγίων καὶ τὰ ἐφεξῆς συνείρειν καὶ πλατύτερον διηγήσασθαι* (σ. 126,42): Καλύτερη η γραφή *συνείρειν* που προτείνει η συγγραφέας («να συνδέσουν τα επόμενα με τα προηγούμενα, να συνεχίσουν») από το *συνέρειν* του Gautier και το *συνερεῖν* του χειρογράφου.

– *ἄθρόως οὕτως* (σ. 176,6): Σωστή η διόρθωση του *οὕτως* από το *οὔτως* του Gautier και του Πιεν (το χειρόγραφο παραδίδει *οὕτως*). Το *ἄθρόως οὕτως* με τη σημασία του «έτσι ξαφνικά» απαντά και σε άλλους βυζαντινούς συγγραφείς⁷.

REINSCH στον δεύτερο τόμο [Palinodien eines Editors (Matthaios von Ephesos, Kritobulos von Imbros, Anna Komnene), 175-184] είναι πολύ χρήσιμη, γιατί πραγματεύεται το θέμα της σχέσης στίξης και προφορικότητας σφαιρικά.

6. Άλλωστε η ανάγκη για μια νέα κριτική έκδοση του *Μαρτυρίου* είναι ένα θέμα που έχει απασχολήσει στο παρελθόν τη συγγραφέα. Βλ. 38, σημ. 43.

7. Ένα παράδειγμα από τον Μιχαήλ Χωνιάτη: *ἄρμα τοῦ νέου Ἰσραὴλ καὶ ἱπεὺς αὐτοῦ, πῶς ἀθρόως οὕτως ἠρπάγη ἐν συσσειμῶ καὶ κλονήσῃ τῶν ἡμετέρων ψυχῶν*; (Σ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σωζόμενα*, τ. Α΄, Ἐν Ἀθήναις 1879, 260,11-13).

Σχετικά με το κάπως προβληματικό χωρίο: *Νίκαια*, τὸ τῆς κατὰ Ἀρείου νίκης χωρίον, ἐν ᾗ τὰς τῆς ὀρθοδόξου κρηπίδας πίστεως προεβάλετο, τριακοσίοις δέκα καὶ ὀκτὼ σοφοῖς ἀρχιτέκτοσι προσχρησάμενος (σ. 92, 21-25), η Κιαπίδου διορθώνει το προσχρησάμενον του χειρογράφου (πρὸσχρησάμενον συγκεκριμένα) και των προηγούμενων εκδοτών, θεωρώντας ότι υποκειμένο της μετοχής είναι ο Χριστός, που αναφέρθηκε στη σειρά 18 σε προθετική διατύπωση (κατὰ Χριστοῦ βλ. το σχόλιο 56 στη σελ. 239). Οι εκδότες μάλλον θεωρούν ως υποκειμένο το χωρίον, αν και η αναφορική αντωνυμία ἡ αναφέρεται στη λέξη *Νίκαια*. Ασχέτως όμως αυτής της διόρθωσης, που θα μπορούσε να συζητηθεί περαιτέρω, νομίζω ότι σωστά διορθώνεται το ρήμα σε προεβάλετο, από το προσελάβετο του χειρογράφου και των Finetti, Iliev, καθώς και από το προσεβάλετο του Gautier. Το νόημα φαίνεται να είναι αυτό που αποδίδεται στη μετάφραση ως (σ. 93): «(ο Χριστός) έθεσε τα θεμέλια της ορθόδοξης πίστης». Ως παράλληλο χωρίο προς στήριξη της διόρθωσης θα μπορούσε να χρησιμεύσει ο στίχος Ψ 255 της *Ίλιάδος*: *θεμειλιά τε προβάλοντο*.

Στην έκδοση της Κιαπίδου υπάρχουν, κατά τη γνώμη μου, και λίγα σημεία που χρήζουν περαιτέρω συζήτησης. Τα αναφέρω ακολούθως:

- και ποῖον κατὰ Χριστοῦ ἀξίωμα (σ. 136,24): Οι λάρνακες των μαρτύρων ανέφεραν τα αξιώματα που έλαβε ο καθένας «σύμφωνα με τον Χριστό» (έτσι η μετάφραση στη σ. 137). Παρότι η γραφή κατὰ Χριστοῦ, κρίνοντας από την απουσία της στο υπόμνημα, φαίνεται ότι παραδίδεται από το χειρόγραφο (υιοθετήθηκε και από τους προηγούμενους εκδότες), πιστεύω ότι δεν ταιριάζει νοηματικά. Η σύνταξη κατὰ + γενική στη χριστιανική γραμματεία δηλώνει συνηθέστατα εχθρική διάθεση (πβ. σ. 92,18: κατὰ Χριστοῦ και σ. 92,22: κατὰ Ἀρείου μέσα στο ίδιο το *Μαρτύριον*). Στο TLG υπάρχουν 388 καταχωρίσεις για τη συνεκφορά κατὰ Χριστοῦ, τις οποίες έκανα τον κόπο και είδα μία προς μία. Όλες ανεξαιρέτως δηλώνουν την εχθρική διάθεση των πολεμίων του Χριστιανισμού (Εβραίων, αιρετικών κ.λπ.) προς το πρόσωπο και τη διδασκαλία του Χριστού, εξαιρουμένης μίας που προέρχεται από ομιλία που αποδίδεται στον Πρόγλο Κωνσταντινουπόλεως (5ος αι.). Εκεί βρίσκουμε το εξής χωρίο: *Νόει τοίνυν τοῦ κατὰ Χριστοῦ μυστηρίου τὴν ἀπόρρητον οἰκονομίαν*. Το κατὰ Χριστοῦ μυστηρίου έχει τη σημασία: «(τὴν οἰκονομίαν) που σχετίζεται με το

μυστήριο του Χριστού»⁸. Αυτή η σημασία δεν ταιριάζει απόλυτα με το χωρίο του *Μαρτυρίου* που εξετάζουμε. Το «σύμφωνα με τον Χριστό» (δηλαδή «κατά μίμηση του παραδείγματος του Χριστού») της μετάφρασης αποδίδει σωστά το νόημα, που θεωρώ ότι προϋποθέτει τη διόρθωση της συνεκφοράς σε *κατὰ Χριστόν*.

- *πείθει αὐτοῖς* (σ. 202, 8, παρ. 50): Η φράση προέρχεται από ακόμα ένα προβληματικό χωρίο που δέχθηκε εκτενείς διορθώσεις από τους εκδότες, όπως προκύπτει από το υπόμνημα. Εστιάζω σε αυτό το σημείο, όπου η Κιαπίδου δέχεται μεν τη διόρθωση του Gautier στο *τῆς* του χειρογράφου σε επαναληπτική αντωνυμία, αλλάζει όμως το *αὐτοῦς* του Gautier σε *αὐτοῖς*, επιδιώκοντας ίσως να μείνει πιο κοντά στη φωνητική γραφή του χειρογράφου (*τῆς - (αὐ)τοῖς*). Ωστόσο, το ρήμα *πείθω* συντάσσεται κανονικά με αιτιατική (η περίπτωση εδώ) ή με απαρέμφατο. Ο μέσος τύπος μπορεί να συνταχθεί με δοτική, αλλά τότε το νόημα θα άλλαζε (*πείθομαι τινί* = υπακούω). Συνεπώς μάλλον θα έπρεπε να παραμείνει το *αὐτοῦς* του Gautier.

- *καταλυτήν* (σ. 82, 5): Με βάση το υπόμνημα, το χειρόγραφο παραδίδει *καταλύτην*. Πρόκειται για έναν απολύτως σωστό τύπο που μάλιστα απαντά πολύ συχνότερα από τον οξύτονο τύπο στη βυζαντινή γραμματεία (πβ. Lampe, *A patristic Greek lexicon*, s. v. *καταλύτης*). Άρα θα μπορούσε να μείνει η γραφή του χειρογράφου.

- *Κώνσταντος* (σ. 68, 3) και *Βλαδιμηρός* (σ. 170, 13): Στην πρώτη περίπτωση το κείμενο εννοεί τον Κωνσταντίο Χλωρό. Η Κιαπίδου εξηγεί στα σχόλια (σχόλιο 5, σ. 222): «Στην παρούσα έκδοση δεν διορθώνεται η γραφή του χειρογράφου *Κώνσταντα* σε *Κωνσάντιον*, διότι η ίδια απαντά σταθερά σε όλο το κείμενο». Νομίζω ότι θα έπρεπε να δηλώνεται στο υπόμνημα η διατήρηση της γραφής του χειρογράφου γιατί δημιουργείται σύγχυση στον αναγνώστη που δεν λύνεται πριν αυτός ανατρέξει στα σχόλια. Η δεύτερη περίπτωση είναι διαφορετική, γιατί το *Βλαδιμηρός* παραδίδεται από το χειρόγραφο. Αυτός ο τύπος είναι όντως

8. M. AUBINEAU, Proclus de Constantinople, in illud: "Et postquam consummati sunt dies octo" (*Lc 2,21*), στο: E. LUCCHESI - H. D. SAFFREY (επιμ.), *Mémorial André-Jean Festugière. Antiquité Païenne et Chrétienne* (Cahiers d'Orientalisme 10), Γενεύη 1984, 199-207, 202,6. Η γαλλική μετάφραση (σ. 207): «Médite donc l'économie ineffable du mystère du Christ».

πιο συχνός στη βυζαντινή γραμματεία, ωστόσο στα σχόλια (σχόλιο 105, σ. 253) απαντά και ο τύπος *Βλαδίμηρος*, σε παράθεση χωρίου από τον *Βίο Κλήμεντος* του Θεοφυλάκτου. Πιστεύω λοιπόν ότι θα μπορούσε να σχολιαστεί η επιλογή της γραφής *Βλαδιμηρός* στα σχόλια.

Η μετάφραση είναι επιτυχής. Μερικές μόνο παρατηρήσεις σε επιλεγμένα σημεία:

– «Εφόσον πρόκειται για δημιουργήματα και έγιναν εξαιτίας μας» (σ. 119): Έτσι μεταφράζεται το: *Κτίσματα γὰρ ὄντα, καὶ δι' ἡμᾶς τὸ εἶναι λαβόντα* (σ. 118,45-46). Το *δι' ἡμᾶς* νομίζω είναι καλύτερο να αποδοθεί: «για χάρη μας» (πβ. στο *Σύμβολον τῆς Πίστεως*: *τὸ δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους*, αλλά και ένα άλλο χωρίο στο *Μαρτύριον* που εκφράζει ακριβώς το ίδιο νόημα (σ. 148,20-21): *ὡς κτίσματα καὶ δοῦλα καὶ ὑποχείρια, οὐ μόνον Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων*).

– «Αυτή η πίστη, εξαιτίας της οποίας εγώ πεθαίνω σήμερα» (σ. 161). Απόδοση του: *ἡ πίστεως αὐτῆ... δι' ἧς ἐγὼ τελειοῦμαι σήμερον* (σ. 160, 36-37). Έχω την αίσθηση ότι εδώ ο ομιλών (Ενραβωτάς) που πρόκειται να εκτελεστεί αναφέρεται συγκεκριμένα στη μετά θάνατον ζωή, που «τελειοποιεί / ολοκληρώνει» τον άνθρωπο. Αν ανατρέξουμε στον Lampe, θα βρούμε χωρία που βρίσκονται πολύ κοντά στο αντίστοιχο του *Μαρτυρίου* και άρα υποστηρίζουν αυτή την ερμηνεία, όπως: *οἱ διὰ πίστεως τελειούμενοι* (πβ. *A patristic Greek lexicon*, s. v. *τελειώω*, 4: «complete, perfect»). Βέβαια υπάρχει και η σημασία του ρήματος *τελειώω* ως «πεθαίνω» (ό.π., 3: «of end of life»: *ἐτελειώθη ὁ δρόμος τῶν ἀγίων ἀποστόλων*), νομίζω όμως ότι η πρώτη ερμηνεία (που θα απέδιδε το χωρίο ως: «μέσω της οποίας (πίστεως) εγώ αγγίζω την τελείωση σήμερα») υποστηρίζεται και από τον διάλογο του Ενραβωτά με τον άνθρωπο που του δίδαξε τον Χριστιανισμό πιο πριν στο κείμενο. Αυτός ο άνθρωπος του εξηγεί ότι οι Χριστιανοί: *καὶ θανόντες, εἰς τὴν αἰώνιον καὶ ἀθάνατον ζωὴν μετετέθησαν* (σ. 154, 40-41). Έτσι, όταν έρχεται η ώρα για τον Ενραβωτά να βρεθεί μπροστά στον θάνατο, τα λόγια του ακούγονται σαν αντήχηση ὁσων διδάχθηκε προηγουμένως.

– «άνδρες που ζούσαν έναν αδιάφορο βίο» (σ. 211): Μεταφράζεται έτσι το: *ἄνδρες ἀδιαφόρως ζῶντες* (σ. 210,22). Πρόκειται για στρατιώτες που εισέβαλαν με θράσος στην εκκλησία των μαρτύρων. Κατ' αρχάς η μετάφραση δίνει την εντύπωση ότι ο Θεοφύλακτος κρίνει τη ζωή των στρατιωτών ως «αδιάφορη»,

δηλαδή δίχως ενδιαφέρον, ενώ εννοείται πως η ζωή τους «διακρίνεται από αδιαφορία», άρα οι ίδιοι την επιδεικνύουν. Εντούτοις, το *ἀδιαφόρως* δεν δηλώνει εδώ απλά έναν τρόπο συμπεριφοράς «αδιάφορο» με τη σημερινή σημασία της λέξης. Πιο συγκεκριμένα, *ἀδιαφόρως* από ηθική σκοπιά συμπεριφέρονται οι άνθρωποι που ζουν χωρίς τον φόβο και την έγνοια του Θεού (βλ. *A patristic Greek lexicon*, s. v. *ἀδιαφόρως*, 2). Μάλιστα, σε μια περίπτωση (στον Αθηναγόρα) το επίρρημα σχετίζεται με την πράξη της συνουσίας (ό.π., 3: «promiscuously» στο λεξικό του Montanari μεταφράζεται κάπως ελεύθερα ως: «ασελγώς»). Συνεπώς, το κείμενο φαίνεται να υπονοεί την ασέβεια, ενδεχομένως και την ακολασία των στρατιωτών. Όπως και να έχει, θα μπορούσε να έχει ενταχθεί στα σχόλια η συζήτηση γύρω από την απόδοση της λέξης.

Η τρίτη ενότητα του βιβλίου αποτελείται από τα σχόλια. Εδώ δίνονται χρήσιμες ιστορικές και πραγματολογικές πληροφορίες. Θα μπορούσαν πάντως να υπήρχαν κάποια που θα αφορούσαν στις διάφορες γραφές του κειμένου, καθώς και άλλα στα οποία η συγγραφέας θα εξηγούσε ή θα συζητούσε τις μεταφραστικές της επιλογές. Να σημειώσω επίσης και ένα παρόραμα στο σχόλιο 92 της σελίδας 249 στο χωρίο: *Μιχαήλ ἄρα τότε τὴν βασιλείαν εἶχεν, ὁ Θεοφίλου υἱός*. Η συγγραφέας γράφει: «Μιχαήλ Γ΄, ο επονομαζόμενος και Τραυλός». Στην πραγματικότητα, το προσωνύμιο «Τραυλός» δόθηκε στον Μιχαήλ Β΄, παππού του Μιχαήλ Γ΄. Ο τελευταίος έμεινε γνωστός ως «Μιχαήλ ο Μέθυσος».

Κλείνοντας, θα ήθελα να επισημάνω κάποια τυπογραφικά παροράματα που προφανώς δεν οφείλονται στη συγγραφέα αλλά στην τυπογραφική επιμέλεια του βιβλίου. Τα σημειώνω παρακάτω:

- *competus* αντί για *completus* (σ. 11).
- *Τουστινιανῆς* αντί για *Τουστινιανῆς* (σ. 16).
- *Aktes des VIe* αντί για *Actes de VIe* (σ. 39, σημ. 44).
- *καθιστᾶ* αντί για *καθιστᾶ* (σ. 70,36 και στα σχόλια, σ. 233).
- *ὄν* αντί για *ὄν* (σ. 80, 26).
- *οἶμαι* αντί για *οἶμαι* (σ. 94, 41).
- *ἠγάπησεν και ἤξει* αντί για *ἠγάπησε και ἤξει* (σ. 122, 68-69 και στο Apparatus fontium).
- *ἦ* αντί για *ἦ* (σ. 146, 22).
- *μή* αντί για *μή* (σ. 148, 30).
- *ἔξομεν* αντί για *ἔξομεν* (σ. 178, 25).

- οὖς αντί για οὖς (σ. 216, 14).
- ἡτοίμασεν αντί για ἡτοίμασεν (σ. 218, 15).
- Κατά αντί για Κατὰ (σ. 239, σχόλιο 57).

Ξεχωριστά πρέπει να δούμε την επιλογή του τύπου ἥλατο αντί ἥλατο (σ. 204,11 και στο Apparatus fontium, καθώς και στα σχόλια, σ. 258, σχόλιο 120). Στο TLG ο τύπος με ψιλὴ δίνει 6 αποτελέσματα, εκ των οποίων 1 προέρχεται από παλαιότερη έκδοση του *Μαρτυρίου*, 1 από το λεξικό του ψευδο-Ζωναρά, όπου όμως απαντά και ο τύπος με δασεία, και ακόμη 1 από σχόλια στον Αριστοφάνη, όπου όμως ο σύγχρονος εκδότης σημειώνει δίπλα «(sic)». Στον αντίποδα, ο τύπος με τη δασεία, τον οποίο και θα επέλεγα, δίνει 172 αποτελέσματα. Εν προκειμένω, εφόσον το ἥλατο υπάρχει στο TLG, δεν είναι ξεκάθαρο αν στο παρόν βιβλίο η εμφάνισή του τρεις φορές αποτελεί επαναλαμβανόμενο τυπογραφικό παρόρραμα ή επιλογή της συγγραφέως.

Συνολικά, η έκδοση του *Μαρτυρίου* από την Κιαπίδου αποτελεί καλοδεχούμενη συμβολή στη μελέτη της αγιολογίας των μέσων βυζαντινών χρόνων, προσφέροντας μια καινούργια έκδοση που πλέον είναι πολύ εύκολα προσβάσιμη στους ειδικούς μελετητές, αλλά και τους φοιτητές. Το γεγονός αυτό αφήνει ελπίδες για περαιτέρω έρευνα που θα εστιάζει σε λογοτεχνικές και ιδεολογικές πτυχές του *Μαρτυρίου*, με σκοπό την καλύτερη κατανόηση της βυζαντινής αγιολογικής παραγωγής συνολικά⁹. Κλείνοντας, πρέπει πάντως να υπογραμμισθεί πως οι εκδοτικοί οίκοι που αναλαμβάνουν την κυκλοφορία στο εμπόριο κριτικών εκδόσεων θα πρέπει να είναι δυο φορές πιο προσεκτικοί στη δουλειά τους, ώστε να αποφεύγονται τυπογραφικές απροσεξίες όπως εκείνες που παρέθεσα ανωτέρω. Ειδικά μέσα στο πρωτότυπο κείμενο καλό είναι να μην υπάρχουν λάθη.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ
Αθήνα

9. Να αναφερθεί εδώ ο τόμος P. ROLOS (επιμ.), *Medieval Greek storytelling. Fictionality and narrative in Byzantium*, Wiesbaden 2014, που περιέχει, μεταξύ άλλων, μελέτες πάνω σε πτυχές της βυζαντινής αγιολογίας με πολύ χρήσιμες παρατηρήσεις, τόσο αφηγηματικής, όσο και ιδεολογικής υφής. Ο συνδυασμός καλών κριτικών εκδόσεων με τέτοιας ποιότητας δευτερογενείς πηγές θα δώσει φυσικά ώθηση στη σχετική έρευνα.

E. A. PASCHOS – CH. SIMELIDIS, *Introduction to Astronomy by Theodore Metochites* (Stoicheiosis Astronomike 1.5-30), Singapore–Hackensack, NJ: World Scientific 2017, 400 pp., with four unpaginated color figures. ISBN 978-981-3207-48-6 (hardcover); ISBN 978-981-3207-50-9 (ebook)

Byzantine astronomy is a special research field in the Byzantine studies. Scholarly interest in Byzantine astronomy was already expressed in the early 20th century with the inclusion of the relevant bibliography within the bibliographic section of the *Fachwissenschaften* (together with mathematics, natural science, medicine etc.) in the *BZ* from volume 9.1/1900 onwards. However, despite this early scholarly interest in Byzantine astronomy, the publication of critical editions of Byzantine astronomical texts was rather limited, at least until the 1980s. As R. Browning admitted in the XVI. International Congress on Byzantine Studies (Vienna, 1981): “though we possess an admirable catalogue of Greek astrological manuscripts, the result of exemplary international cooperation, many Byzantine astronomical texts are unpublished or exist only in unsatisfactory editions”¹. Ever since, the bibliographical gap in the edition of Byzantine astronomical texts has been effectively filled by the edition of selected texts in the eleven so far published volumes of the significant series *Corpus des Astronomes byzantins (CAB)*². Nonetheless, as the Byzantine astronomical literature is mainly addressed to an academic audience rather than to wider readership, the relevant critical editions have no commercial value. Consequently, critical editions of Byzantine astronomical treatises after 2001 have been significantly reduced³.

1. See R. BROWNING, Projects in Byzantine Philology, *JÖB* 31 (1981), 59-74, at p. 63.

2. For a comprehensive presentation of the *CAB* series, cf. A. TIHON, *Corpus des Astronomes byzantins*, in: *Bientôt un siècle de soutien à des réalisations intellectuelles majeures*, eds. J. K. KOZŁOWSKI - F. DE CALLATAÏ, Cracovie - Bruxelles: Union Académique Internationale 2013, 113-116.

3. Ten volumes of the *CAB* series appeared between 1983 and 2001, while *CAB* v. 11

In 2003, the scholarly community of Byzantine studies welcomed the publication of Theodore Metochites' *Stoicheiosis Astronomike* (1.1-5), edited by B. Bydén⁴. This edition offered the Greek text of the very first chapters of a bulky astronomical treatise composed by one of the most important late Byzantine scholars, along with a detailed picture of the historical and philosophical scene of the late 13th and early 14th centuries (the so-called Palaiologan Renaissance), and a profound philological and philosophical analysis of various Byzantine philosophical and scientific texts of the period. After this monograph, the activity concerning the publication of critical editions of unedited Byzantine astronomical texts decreased, as one may conclude from the very few bibliographic entries in the *BZ* (section 11.A). It is not a coincidence that the editorial enterprise of Byzantine astronomical texts continues after 14 years with the publication of the volume under review, which offers a critical edition of a large part from the same text: Theodore Metochites' *Stoicheiosis Astronomike* 1.5-30.

Στοιχείωσις ἐπὶ τῆ ἀστρονομικῆ ἐπιστήμῃ (“Elements of Astronomy in Abridgment”, hereafter *Stoich.*) is a comprehensive and exhaustive introduction to mathematical astronomy written by Theodore Metochites (1270-1332), the outstanding Byzantine court official, philosopher, and scholar of the Palaiologan era. Since Metochites was one of the most important and prolific writers of his time with a voluminous and multifarious body of work that ranged from scientific to theological topics, astronomy was another field of systematic study for him. With *Stoich.*, Metochites verified his scientific identity among the prominent proponents of Ptolemaic astronomy through his endeavor to describe in a detailed, though pedagogical way, elements of Ptolemy's astronomical knowledge, which would help the comprehension of the motion of the celestial spheres, the rotation of the planets, the trajectory of the sun, the implication of sun's rotations to the length of the year, etc. The intellectual character of his work consists of both theoretical – epistemological, and technical – astronomical content. The former is found mainly in the introductory chapters of the first book (1.1-5), which have been edited and analyzed in detail by B.

was published just in 2016: J. LEMPIRE, *Le commentaire astronomique aux “Tables Faciles” de Ptolémée attribué à Stéphanos d’Alexandrie: Tome I. Histoire du texte, édition critique, traduction et commentaire (chapitres 1-16)*, CAB 11, Publications de l’Institut Orientaliste de Louvain 68, Leuven: Peeters 2016.

4. B. BYDÉN, *Theodore Metochites’ Stoicheiosis astronomike and the study of natural philosophy and mathematics in early Palaiologan Byzantium* [Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, 66], Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis 2003.

Bydén⁵. The latter, which occupies numerous chapters in book 1 (1.6-91) and a dozen of chapters in book 2 (2.1-12) of the work, supplemented by analytical numerical data in tabulated form, is the focus of the volume under review.

With this volume, a noteworthy part of ancient astronomical knowledge, as it was drawn from earlier authors and it was elaborated by Metochites in *Stoich.* (1.5-30), is made available for the first time through the critical edition of Metochites' text with a parallel English translation, and an analysis of its astronomical content. Emmanuel Paschos and Chrestos Simelidis (henceforth P. & S.) –a natural scientist and a philologist respectively– successfully joined their expertise and efforts to implement the study of a demanding astronomical text, such as Theodore Metochites' *Stoich.* Though a little ambiguous about its anticipated content, the title of the monograph “Introduction to Astronomy by Theodore Metochites”, printed both in the hard cover, and the half title (p. i) of the volume, becomes clear in the title page (p. iii), where the subtitle “Stoicheiosis Astronomike 1.5-30”, added in parenthesis, clarifies that the volume at hand is an edition of a total of 26 chapters from book 1 of Metochites' astronomical treatise⁶. The monograph is divided into three main parts: (i) an Introductory Part (pp. 1-34), (ii) the main body of the Critical Edition including Sigla and Abbreviations (pp. 35-37), as well as the edited Greek text with two apparatuses and the English Translation of *Stoich.* 1.5-30 (pp. 39-341), and (iii) an Analysis of the astronomical content of the edited chapters (pp. 343-80). Bibliography (pp. 381-86), a General Index (pp. 387-90), and four unpaginated color images (between pp. 342-43) supplement the volume. As stated in the Preface (p. v), P. is responsible for the introduction, the English translation, and the analysis of the text, while S. prepared the textual introduction and the critical edition of the Greek text.

5. Critical edition of Theodore Metochites' *Stoicheiosis astronomike* 1.1-5 in BYDÉN, *Theodore Metochites' Stoicheiosis Astronomike*, 417-74, {TLG 3191.014}.

6. The general title of the volume: “Introduction to Astronomy by Theodore Metochites” is admittedly helpful in conveying the overall content of the edited text, but it is somehow deficient, because, on the one hand, it disconnects the text from the (already published by Bydén) chapters of *Stoich.* book 1, and, on the other hand, necessitates the use of the additional title “Stoicheiosis Astronomike (‘Elements of Astronomy’)” in the back-cover of the volume. Nonetheless, the actual title used by the editors in the introductory part of the book is “Stoicheiosis”, while at the first page of the edited text (pp. 40-41), P. translates the Greek title *Ἀστρονομικῆς κατ' ἐπιτομὴν Στοιχειώσεως βιβλίον πρῶτον* as “Brief Introduction to Astronomy First Book”.

The Introductory Section (pp. 1-34), is clearly structured. It offers concise – though comprehensive– historical-astronomical, philological and prosopographical information related to Theodore Metochites’ scholarly profile, an overview of the entire *Stoich.* content, and a textual introduction that deals with the textual history of the work and the editorial principles followed by the editors for the establishment of the Greek text.

In chapter “1. Introduction” (pp. 1-7), P. offers the reader an overview of all necessary information concerning Theodore Metochites’ scientific background, with special focus on Byzantine astronomy of the Palaiologan period, and the two different “schools” of astronomical tradition that flourished during that period: the group of Byzantine astronomers that followed the ancient astronomical tradition including Ptolemaic astronomy, and the group of astronomers that brought to Byzantium elements from Persian and Arabic astronomy. While Metochites belonged to the proponents of the ancient astronomical tradition, P. briefly presents Metochites’ theoretical views on ancient astronomy as expressed in *Stoich.* 1.1 (edited by B. Bydén), and concludes that no evidence for an influence from Persian astronomy is observable in Metochites’ text, at least for the chapters included in the present edition (p. 2). Furthermore, P. discusses the educational character of the text along with some observations on Metochites’ writing style (p. 3), and supports the need for a translation and analysis of its descriptive and mathematical content, so that the modern reader both benefits from the full meaning of Metochites’ astronomical knowledge, and discovers connections with the past, as well as possible influences it exerted in the future (p. 4). At this point, P. aptly justifies the choice to begin the present edition from *Stoich.* 1.5 (a chapter already edited by B. Bydén) by observing that ch. 1.5 in fact outlines the astronomical character of the entire treatise, while ch. 1.1-4 have a preliminary, philosophical character. Nonetheless, a summary of chapters’ 1.1-4 content would be welcome by the reader who wishes to gain an overall impression of the theoretical – philosophical background that Metochites prefixed to the main astronomical body of his work, without the need of Bydén’s study. In the remaining paragraphs of this chapter, P. explores astronomical topics related to the edited text: 1. Metochites’ proposal for revising the calendar (ch. 25 & 26 of the text) attracted the attention of John Chortasmenos (ca. 1370–ca. 1436/7), who annotated passages of Metochites’ text in several mss., and inspired Nikephoros Gregoras’ (1295–1358) correction of the length of the tropical year, as it was estimated by Ptolemy (pp. 4-5). 2. Changes that Metochites applied through *Stoich.* to the revival of astronomy along the lines of classical Greek tradition through his

proposal for selecting a new date for measuring time, and the catalogues for the position in longitude of the fixed stars of first and second magnitude (pp. 5-6). 3. Instructions that Metochites gave on how to calculate the position of the Sun and the stars without including numerical calculations (p. 6). 4. Further topics covered in Metochites' text (p. 7).

Chapter "2. Table of Contents of *Stoicheiosis Astronomike*" (pp. 9-21) offers the reader a valuable list of the Greek chapters' headings of *Stoich.* with an English translation. The 91 chapters' headings of book 1 (in p. 9, number 81 as translation of the Greek number $\text{C}\alpha$ should be corrected to 91) have been compiled from ms. Vaticanus gr. 182 (V); the 12 chapters of book 2 follow Vaticanus gr. 1365 (C) (p. 9, n. 18)⁷. Apart from its apparent value as a modern *pinax* of *Stoich.* content, and the presentation of the headings for the chapters of books 1 (ch. 31-91) and 2 (ch. 1-12), which were not included in the present edition, for the benefit of the reader who wishes to have an overview of the content of this enormous treatise, this important list also shows the division of the work into books and the extent of the text that P. & S. accept as Theodore Metochites' *Stoich.* At the end of this chapter (p. 21), P. & S. conclude: "In several manuscripts, including the most important ones (V and C), *Stoich.* is followed by Metochites' *Ἐπιτετιμημένον ἐγκώμιον τῆς τοῦ Πτολεμαίου Μαθηματικῆς Συντάξεως* ('Epitomized praise of Ptolemy's Mathematical Syntax'). This was written as a separate work or was intended as an appendix to the *Stoicheiosis*". This observation reflects the editors' silent adoption of C. Sathas' view that the text entitled: *Epitomized praise of Ptolemy's Mathematical Syntax* (referenced to by Sathas as *Ἐπομνηματισμοὶ εἰς τὰ II βιβλία τῆς τοῦ Πτολεμαίου Μαθηματικῆς Συντάξεως*) is a separate work written by Theodore Metochites and "annexed" to the two books of *Stoich.*⁸. However, the division and articulation of *Stoich.* is an important, but unfortunately still unsettled topic, which P. & S. should have discussed in more detail⁹. Given that I. Ševčenko has convincingly supported

7. In ms. C (f. 243v) there is a subtitle for *Stoicheiosis Astronomike* book 2: *Προπαρασκευὴ εἰς τὴν κατάληψιν τῆς τοῦ Πτολεμαίου Συντάξεως*; cf. I. ŠEVČENKO, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Brussels 1962, 284. This subtitle is missing from the list of chapters' headings of book 2 (p. 20).

8. The title of this text comes from Marcianus gr. 330 (M), f. 209, and is perceived by Sathas as a separate work from *Stoicheiosis Astronomike*; C. SATHAS, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, v. 1, Venice 1872, ριθ'.

9. For instance, *Stoich.* is referenced to as a "three-part treatise on Ptolemy" in: P. AGAPITOS – K. HULT – O. SMITH, *Theodoros Metochites on philosophic irony and Greek history*:

the view that the two books of *Stoich.* are supplemented by one more text (i.e. the 15 chapters of the *Epitomized praise of Ptolemy's Mathematical Syntax*), which must be perceived as part of *Stoich.*¹⁰, a brief discussion on Ševčenko's and Sathas' arguments along with a presentation of the relevant chapters' headings of the *Epitomized praise of Ptolemy's Mathematical Syntax* would offer the reader valuable supplementary information for a deeper comprehension of the division and structure of Metochites' entire astronomical treatise.

Chapter "3. Textual Introduction" (pp. 23-34) consists of three sub-chapters. Chapter "3.1. The manuscripts" (pp. 23-29) encompasses important information elucidating the manuscript tradition of *Stoich.* The editors adopt the 11 mss. Inventory and the *stemma codicum* constructed by B. Bydén in his edition of *Stoich.* (1.1-5). Codicological data presented in the 11 mss. inventory (p. 23) are limited to what is absolutely necessary. Therefore, for each ms. that preserves *Stoich.*, S. quotes the *folia* for both books of the treatise without distinction. However, a more detailed presentation of codicological information for each manuscript would be enlightening for the reader for two reasons: first, because the reader would gain a clear picture of the extent and articulation of *Stoich.* in every manuscript; second, because these details would clarify the editors' view concerning the exclusion of the *Epitomized praise of Ptolemy's Mathematical Syntax* from the division of *Stoich.*¹¹. This last point is essential, because S. would have avoided the inclusion of the *Epitomized praise* as part of *Stoich.* in the case of ms. Z¹². Regarding

Miscellanea 8 and 93, Nicosia-Göteborg 1996, 10 (also cited in p. 24, n. 22). On the other hand, B. Bydén accepts Ševčenko's view that *Stoich.* "must –at the time of its publication– have been conceived as one work", and seems to recognize the *Epitomized praise of Ptolemy's Mathematical Syntax* as the second part of *Stoich.* book 2; cf. BYDÉN, *Theodore Metochites' Stoicheiosis Astronomike*, 35 and 233 respectively.

10. Cf. ŠEVČENKO, *Études sur la polémique*, 284-86.

11. For the division of *Stoich.*, cf. the previous paragraph.

12. While presenting the inventory of mss. that transmit the *Stoich.*, S. writes (p. 23): "Z Vaticanus gr. 2176, ff. 53-293". According to the catalogue of S. Lilla, *Stoich.* occupies indeed ff. 53-293. However, a closer look at the numbers of *folia* containing the separate books of the work in the catalogue would offer the following additional and elucidating information: *Stoich.* book 1 is contained between ff. 55-209v, with a table of contents prefixed in ff. 53-54v; book 2 extends to ff. 211-229v; "book 3" (as stated by Lilla) lies between ff. 231-293, prefixed in f. 231 with the title: Ἐπιτετιμημένον ἐγκώμιον τῆς τοῦ Πτολεμαίου Μαθηματικῆς Συντάξεως; cf. S. LILLA, *Codices vaticani graeci. Codices 2162-2254: codices Columnenses*, Vatican City 1985, 45. Thus, in the case of ms. Z, the editors

the *constitutio textus*, S. considers conclusions already drawn by Ševčenko and Bydén for the adoption of mss. V and C as primary textual witnesses for the establishment of the Greek text and the elimination of other secondary mss.¹³ To the collation of these primary mss., S. added the collation of Vaticanus gr. 1087 (G), since this ms. was the scribal product of Nikephoros Gregoras, Theodore Metochites' student who became an accomplished astronomer himself, and added some annotations and marginal notes on G. For these three primary mss., S. offers full codicological descriptions (pp. 26-28), and presents useful information concerning the supplementary diagrammatic material that these mss. contain (pp. 28-29). Chapter "3.2. The apparatuses" (pp. 29-30) concisely describes the editorial policy regarding the compilation of the two apparatuses of the edition: the critical one, and the *apparatus fontium*. Chapter "3.3. Punctuation, accentuation and word divisions" (pp. 30-34) conveys an interesting discussion on the punctuation of the text appearing in the primary mss. Based on recent scholarly discourse concerning Byzantine attitudes of punctuation in the Byzantine mss., S. offers a couple of passages from *Stoich.* along with their varied versions found in mss. V and C as illuminating examples for the discrepancies on punctuation between the mss. and the conventions adopted for the edition of the present text. Further examples are also offered as far as accentuation is concerned, the use of numerals in the text, and the cases of word connection or division.

The second, and principal, part of the monograph is the critical edition of 26 chapters from Theodore Metochites', *Stoich.* book 1. Scribal abbreviations and works of ancient authors cited in the two apparatuses are presented in Chapter "4. Sigla and Abbreviations" (pp. 35-37). Chapter "5. Stoicheiosis Astronomike 1.5-30: Text & Translation" (pp. 39-341) offers the original Greek text entailed by the *apparatus criticus* and *fontium*, the English translation in facing pages, and 24 arithmetic tables that supplement chapter 28 of the main text in an Appendix (pp. 317-341). The Greek text is drawn from mss. V and C. However, there are neither indications of *folia* numbers of, at least, the principal ms. V in the margins of the edited text (as it is the current practice in modern critical editions), nor *folia* numbers for the edited part of the text for each ms. in the *sigla codicum* in the Sigla (chapter 4, p. 35), even

mistakenly considered the *Epitomized praise of Ptolemy's Mathematical Syntax* as part of the text of *Stoich.*

13. Two references to "Ševčenko (1982)" in p. 29 n. 33 and n. 34 should be read as Ševčenko (1975) according to the Bibliography of the volume.

though there are references to *folia* of ms. V and C in the Analysis section (pp. 361-62) that remain without correspondence to the Greek text¹⁴. The lining of the Greek text is continuous for each chapter, as was the practice also in Bydén's edition (*Stoich.* 1.1-5), but the paragraphs of each chapter are without numbering. From an editorial point of view, the text flows smoothly and almost flawlessly¹⁵. Sometimes the flow of the text is interrupted by dashes, which include textual entities of parenthetical character. For the use of dashes in the text, a brief explanation in the textual introduction would be helpful for the reader. Concerning the structure and content of the Greek text, it should be pointed out that its character is mostly technical, with emphasis on the transmission of the ancient astronomical knowledge organized in well-defined thematic entities. Concerning Metochites' prose, one should observe that the text is featured by the author's idiosyncratic style, which is characterized by repetitions through progressive rephrasing of already stated sentences, the use of catchwords and cyclic construction as a stylistic device¹⁶. Therefore, repetition is a common feature in the edited text implemented by frequent self-references to thoughts stated earlier. Given that the volume under review principally deals with the astronomical content of Metochites' text, the thick grid of author's self-references –a useful feature for the study of Metochites' method of argumentation and prose writing– remained out of focus¹⁷.

14. For instance: (p. 348) reference to C f. 236v; (p. 349) references to C f. 75v, V f. 77v, C f. 233v; (p. 361) references to C f. 49v and f. 50v; (p. 377) reference to V f. 77r.

15. Some points that need further editorial attention, e.g.: *δεικνύναι* (7.66 appears inconsistent to *δεικνύναι*: 5.12; 5.146), *ἐλλάτων* instead of *ἐλάτων* (18.63), *αυξ* instead of *αυξ* (19.65), *ἐνὶ* instead of *ἐνί* (20.107), *αζ* (20.197) instead of *αζ, ἔτη* instead of *ἔτη* (p.198, first-left column), *ὀρίζοντος* instead of *ὀρίζοντος* (if *ὀ-* in the marginal comments in ms. G, then a *sic* would be necessary) (27.151-55 app. crit.), have no serious impact on the integrity of the text. The type *ἀλλάττα* (16.10), which amends *ἄλλάττων* of the mss. V and C, does not facilitate comprehension, because *ἄλλάττα* [= ἄλλα+ἄτινα/ἄττα] is the actual word employed also by Metochites elsewhere; cf. Theodore Metochites, *Orationes in imperatorem Andronicum II* (e cod. Vindobonensi phil. gr. 95 ff. 81-96v et 145v-158) 2.14.48, {TLG 3191.016}, ed. I. POLEMIS, *Οἱ Δύο Βασιλικοὶ Λόγοι*. [Κείμενα Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας 4], Athens 2007.

16. For Metochites' stylistic features, cf. BYDÉN, *Theodore Metochites' Stoicheiosis Astronomike*, 412.

17. A few examples of repetitive self-references in the text: (5. 61) *ὡς ἔφημεν* refers to: 5.50-53; (5.72) *ὡς ἔφημεν*. 5.62-63; (5.137-8) *ὡς ἔφημεν*. 5.120-21; (6.26) *ὡς ἔφημεν*. 6.20-24; (6.47) *ὡς ἔφημεν*. 6.14-17; (5.89) *ὡς ἔφημεν*. 6.63-64; cf. (7.4) *ὡς ἔφημεν*. 6.96-98; (7.18-19) *ὡς ἔφημεν*. 7.9-10.

The *apparatus criticus* of the Greek text is negative; it records the variant readings between mss. V and C. Occasionally, it includes marginal comments written by John Chortasmenos, who owned ms. C, and scanty corrections written by Nikephoros Gregoras in ms. G. The *apparatus fontium* is light and includes all explicit quotations and references made by Metochites to Ptolemy, Theon, Euclid and other ancient mathematicians¹⁸. Even though one must acknowledge the difficulty in distinguishing between conscious imitation, coincidences and mere philosophical commonplaces in Metochites' text, further exploration of the sources of scientific argumentation for the author in the *apparatus fontium*, would benefit the reader a lot, since it would offer a base for further research on Metochites' philosophical and scientific background¹⁹.

The English translation runs in parallel with the Greek text, and has the great advantage of autonomy. Having to cope with Metochites' idiosyncratic style of prose, P. succeeded in making the translation easier for the modern reader to read by limiting repetitions and keeping the content of sentences and paragraphs. Therefore, the translation can be read independently from the Greek text by the reader who is interested in accessing directly the content of the work. For this purpose, the reader can find a valuable aid in the final part of the monograph, which offers an analysis of the astronomical – mathematical content of the text.

18. Some amendments concerning references in the *apparatus fontium* may offer minor aid to the identification of Metochites' sources: (76.58-59 “Υλη γὰρ τῆς ἀστρονομικῆς ἐπιστήμης, ὡς ὁ παλαιὸς λόγος, ‘τὰ φαινόμενα’ καὶ τῶν ὀρωμένων αἱ ὑποθέσεις): the passage is referenced to “Sext. Adv. Math. 7.140 ὅψις γὰρ τῶν ἀδήλων τὰ φαινόμενα, ὡς φησιν Ἀναξαγόρας” in the *apparatus fontium*, but, in my opinion, it has a contrary meaning compared to what Metochites suggests, because Metochites says that “the subject matter of astronomy is the phenomena and the formulation of hypotheses for observations” (cf. translation p. 77), while Anaxagoras, after Sextus Empiricus, postulates that “appearances (the phenomena) are a vision of invisible”; (76.82-83 ‘καθόλου τῶν μὲν αἰσθήσεων ἴδιόν ἐστι, τὸ τοῦ μὲν σύνεγγυς εὐρετικόν) should be referenced to Ptol. Harm. 1.1.7; (78, 84-85 ‘τοῦ δι’ ἀκριβοῦς παραδεκτικόν’) should be referenced to Ptol. Harm. 1.1.8; (79.87-88) the reference to “Ptol. Harm. 1.1.6-8” should be read as Ptol. Harm. 1.1.8-9.

19. Just to mention an example: (6.1-4) Διτταὶ τοίνυν περιφοραὶ περὶ τὸ οὐράνιον θεωροῦνται σώμα ἐναντίως πρὸς ἀλλήλας ἔχουσαι, ἢ μὲν ἀπ’ ἀνατολῶν ὡς πρὸς δυσμᾶς ... ἢ δὲ ἀπὸ δυσμῶν εἰς ἀνατολὰς probably reflects Procl. In Pl. Tim. 3.77.14-16 (ed. DIEHL), {TLG 4036.010}: Διττῆς, ὡς πολλάκις ὑπέμνηται, τῆς περιφορᾶς οὔσης, τῆς μὲν ἀπ’ ἀνατολῆς ἐπὶ δύσιν, τῆς δὲ ἀπὸ δύσεως ἐπ’ ἀνατολήν.

Chapter “6. Analysis” (pp. 343-80) is focused on the historical astronomical – mathematical content of the text. With remarkable precision and clarity P. sets out all necessary information concerning the thematic areas covered within the edited text. In 11 sub-chapters –not listed in the table of content of the volume– P. helps the reader determine the range of astronomical topics discussed in the chapters of the edited text, and offers in parallel an in-depth analysis of the astronomical information included in the text: 1. Introduction (ch. 5); 2. The Nine Celestial Spheres (ch. 6-9); 3. A Brief Survey of Geography (ch. 10-12); 4. Eccentric Circles and their Properties (ch. 13-18); 5. The Uniform Motion of the Sun (ch. 19-22); 6. The anomalous motion of the Sun (ch. 22-23); 7. A New Calendar (ch. 25); 8. Determining the Position of the Sun at the Beginning of the New Calendar–by including Uniform and Anomalous Rotations (ch. 26); 9. Description of Ascensions and their Tables (ch. 27-28); 10. Calculation of the Horoscope and of Upper Culmination (ch. 30); 11. The Obliquity (ch. 29). In each sub-chapter, P. discusses the astronomical content of Metochites’ text within the framework of the history of Byzantine astronomy, thus producing another autonomous section in the monograph, which is addressed to the specialists in Byzantine astronomy.

The volume is completed with the Bibliography (pp. 381-86) of modern works quoted in the introductory and analysis part, and a General Index (pp. 387-90). The Index lists a short collection of astronomical and mathematical terms, persons, and geographical names occurring in the three main parts of the monograph. However, another index for notable Greek words –as it is the practice in modern critical editions of Byzantine texts– would have been welcome by those interested in Metochites’ use of diction.

Scholarly interest in the authorial activity of Theodore Metochites has been increased in the last years, as one may conclude from the publication of modern critical editions and translations of his multifarious work. Therefore, every new edition of Metochites’ writings is a welcome addition to the existing body of texts produced by that significant Byzantine author and an important textual contribution to the treatments of Metochites’ literary style and thought. With their volume P. & S. have significantly contributed to the advance of scholarship on Theodore Metochites, and to the study of Byzantine astronomical literature of the Palaiologan period. The cautions signaled here should not obscure the value of P.’s & S.’s monograph, which definitely offers a fundamental tool for the study of the Byzantine scholar’s scientific work, and hopefully will encourage further work on the rest of Metochites’ unpublished astronomical texts. Due to the excellent

job that P. & S. have accomplished, the Introduction to Astronomy by Theodore Metochites will undoubtedly become an indispensable source of material and inspiration not only for students of the Palaiologan Renaissance and the rest of Byzantine literature and civilization, but also for those concerned with the reception of the ancient astronomy, of which Metochites was a conscious and critical reader.

IOANNIS TELELIS
Research Center for Greek and Latin Literature
Academy of Athens

J. SHATZMILLER, *Cultural Exchange: Jews, Christians, and Art in the Medieval Marketplace*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2017², 185 σελ., 30 εικ., ISBN 978-0-691-17618-5

Το έτος 1393, στη Σαραγόσα, ο *pintor* Abraham de Salinas αναλαμβάνει να ζωγραφίσει δύο *retablos* (πετάσματα βωμού) για τον καθεδρικό ναό της Σαραγόσα και της Puebla de Albetron, μιάς πόλης νότια της πρωτεύουσας της Αραγωνίας. Σύμφωνα με το συμβόλαιο, ο ιερέας της τελευταίας εκκλησίας ορίζει ως θέμα των έξι σκηνών του θρησκευτικού πίνακα την ιστορία του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και ζητά από τον εβραίο ζωγράφο να χρησιμοποιήσει καλής ποιότητας χρυσάφι και χρώματα ώστε το έργο να είναι εφάμιλλο δύο άλλων, που είχε ζωγραφίσει για την ίδια εκκλησία. Το συμβόλαιο δεν έχει καμία διαφορά – καμία ξεχωριστή υπόμνηση, επεξήγηση ή οδηγία για τον εβραίο ζωγράφο – από όσα σχετικά συμβόλαια γνωρίζουμε για τις παραγγελίες έργων θρησκευτικής τέχνης σε χριστιανούς ζωγράφους της εποχής.

Το βιβλίο του Shatzmiller, με παρόμοιες μαρτυρίες για επιρροές στην θρησκευτική τέχνη και συνεργασίες μεταξύ χριστιανών και εβραίων, παραγγελιοδοτών και καλλιτεχνών, προτρέπει όλους να ξανασκεφτούν παραδείγματα πολιτισμικής συνέργειας, σύγκρουσης με τους επίσημους κανόνες και παράβλεψης του διαφορετικού, όπως σωστά τονίζει στον πρόλόγο του ο συγγραφέας του έργου.

Ο Joseph Shatzmiller (Haifa 1936) είναι καθηγητής της Ευρωπαϊκής -Εβραϊκής Ιστορίας του Μεσαίωνα, σήμερα Smart Professor Emeritus των Ιουδαϊκών Σπουδών στο Trinity College of Arts and Sciences, του Πανεπιστημίου Duke της Βόρειας Καρολίνας.

Από το ευρύ συγγραφικό του έργο ξεχωρίζουν τα βιβλία *Shylock reconsidered, Jews Moneylending, and Medieval Society*¹ και *Jews, Medicine, and Medieval Society*². Το εν λόγω βιβλίο, *Cultural Exchange, Jews, Christians, and Art in the Medieval Marketplace*, κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 2013, και το 2017 ακολούθησε η χαρτόδετη έκδοση. Ανήκει στη σειρά δημοσιευμάτων *Jews, Christians, and Muslims from the Ancient to the Modern World*³. Αντικείμενο του έργου είναι οι πολιτισμικές επιρροές που δέχθηκαν κυρίως οι εβραίοι από τους χριστιανούς στην Ευρώπη, την Μέση και Ύστερη εποχή του Μεσαίωνα (1250-1450), παρά τις γνωστές διαφορές ή και εχθρότητες των δύο κοινοτήτων. Το βιβλίο είναι σωστά δομημένο, εύληπτο, χωρίς να χάνει από την επιστημονικότητά του, νηφάλιο ως προς τις γενικώτερες κρίσεις και πλήρως τεκμηριωμένο με γραπτές και αρχαιολογικές μαρτυρίες. Οι εντός του κεμιένου υποσημειώσεις είναι φειδωλές με προφανή στόχο να μην βαρύνουν το βιβλίο, αλλά σε αρκετά σημεία, ιδίως σε όσα αναφέρονται σε ανασκαφές και αρχαιολογικά ευρήματα, πληρέστερη τεκμηρίωση θα ήταν ευπρόσδεκτη. Στο τέλος πάντως του κεμιένου παρατίθεται μια αρκετά εκτενής επιλογή άρθρων και μονογραφιών, καθώς επίσης και ένα γενικό ευρετήριο. Οι τριάντα ασπρόμαυρες φωτογραφίες τεκμηριώνουν τα αναφερόμενα έργα, αλλά σε ένα βιβλίο σχετικό με την τέχνη θα ήταν περισσότερο λειτουργική μιας καλύτερης ποιότητας φωτογραφική τεκμηρίωση, κατά προτίμηση έγχρωμη.

Το βιβλίο διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Το πρώτο μελετά την κυκλοφορία πολύτιμων αντικειμένων στην μεσαιωνική αγορά, μέσω του ενεχυροδανεισμού. Τα τρία κεφάλαια αφορούν σε αντικείμενα τα οποία καταθέτουν ως ενέχυρο αγρότες και γενικά χαμηλού εισοδήματος χριστιανοί, κληρικοί και μέλη της αριστοκρατίας. Τα τελευταία παρουσιάζουν και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον ως αντικείμενα υψηλής τέχνης.

Το δεύτερο μέρος αρχίζει με μια ξεχωριστής σημασίας ανακάλυψη, που έγινε τη δεκαετία του 1990, στη Ζυρίχη. Το σπίτι, όπου τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα κατοικούσε η πλούσια οικογένεια του ραβίνου Moses ben Menahem, εξέχοντος μέλους της μικρής εβραϊκής κοινότητας της πόλης, κοσμούν τοιχογραφίες με κοσμικά θέματα, ζευγάρια που χορεύουν και κάνουν ιπασία,

1. Berkeley, Los Angeles, and Oxford, University of California Press, 1990.

2. University of California Press, 1990.

3. Επιστημονικοί επιμελητές της σειράς: Michael Cook, William Chester Jordan και Peter Schäfer. Στη σειρά αυτοί έχουν εκδοθεί 20 τόμοι από το 2004 έως το 2015.

εκτελεσμένες σε τεχνοτροπία του διεθνούς γοθτικού ρυθμού. Οι ανοικτοί πολιτισμικοί και καλλιτεχνικοί ορίζοντες των εβραίων της Γερμανίας του 14ου αιώνα, όπως διαπιστώθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, εξετάζονται σε ευρύτερο χρονικό πλαίσιο, στη συνέχεια, για το διάστημα μεταξύ 1230 και 1450. Η απάλειψη των χαρακτηριστικών των προσώπων σε εβραϊκά χειρόγραφα με βιβλικές μορφές μεταξύ 13ου και 15ου αιώνα ήταν ένας τρόπος να ξεπεραστεί η δυσκολία της επίσημης εικονοκλαστικής επιβολής. Υβριδικές παραστάσεις ανθρώπων με κεφάλια ζώων ή πουλιών την ίδια εποχή, παράδοση με καταγωγή από την αρχαιότητα, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για τους μελετητές της βυζαντινής ζωγραφικής.

Το τρίτο μέρος του βιβλίου αναφέρεται στην επιλογή χριστιανών καλλιτεχνών και τεχνιτών για την διακόσμηση εβραϊκών χειρογράφων και λειτουργικών αντικειμένων. Παρά την επίσημη, όπως ήδη αναφέρθηκε, απαγόρευση της εβραϊκής θρησκείας σχετικά με την αναπαράσταση ανθρώπινων μορφών, οι εβραίοι παραγγελιοδότες παραβαίνουν τον κανόνα και οι χριστιανοί –υψηλής ποιότητας– ζωγράφοι, που κατά κανόνα επιλέγονται, εικονογραφούν με ζωντάνια και τόλμη πρόσωπα από βιβλικά επεισόδια. Οι παραστάσεις ενός χειρογράφου με θρησκευτικές σκηνές, εβραίου γραφέα και παραγγελιοδότη, που βρίσκεται σήμερα στην British Library (Add. Ms. 11639) και χρονολογείται τον 13ο αιώνα, αποδίδονται με ασφάλεια για τεχνοτροπικούς λόγους σε γνωστό χριστιανό ζωγράφο της Βόρειας Γαλλίας. Ελκυστικό παραμένει το ενδεχόμενο οι κομψές μορφές του Λωτ και της οικογένειάς του (fol. 740v) να αποτελούν απεικόνιση της οικογένειας του παραγγελιοδότη.

Το επόμενο κεφάλαιο παρουσιάζει ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον καθώς αναφέρει μαρτυρίες παραγγελίας σε εβραίους καλλιτέχνες και τεχνίτες λειτουργικών αντικειμένων της χριστιανικής λατρείας ή ακόμη και εικόνων θρησκευτικής τέχνης.

Ένα παράδειγμα, εκτός από αυτό που αναφέρθηκε στην αρχή, αποτελεί το μεγάλων διαστάσεων και υψηλής τέχνης πέτασμα βωμού, που εκτελέστηκε σε διεθνή γοθτικό ρυθμό, γύρω στα 1400, από τους αδελφούς Λεβή, παραγγελία του επισκόπου της ισπανικής πόλης Tarazona για τον καθεδρικό ναό, όπου και σώζεται μέχρι σήμερα (βλ. επόμενη σελίδα).



Πέτασμα βωμού, έργο των αδελφών Λεβή, λεπτομέρεια, c. 1400,
Καθεδρικός ναός, Tarazona, Ισπανία.

Ας προστεθεί εδώ ότι και στο ορθόδοξο περιβάλλον, συγκεκριμένα στην Κρήτη, στις αρχές του 16ου αιώνα, εντοπίζουμε εβραίους ζωγράφους ορθόδοξων χριστιανικών εικόνων, όπως για παράδειγμα τον Avadinka, εβραίο και κάτοικο της εβραϊκής συνοικίας του Χάνδακα (1532)⁴.

Το πλούσιο σε ιστορικές και καλλιτεχνικές μαρτυρίες έργο του καθηγητή Joseph Shatzmiller προσθέτει σημαντικό υλικό για τις καλλιτεχνικές προτιμήσεις εβραίων παραγγελιοδοτών της χριστιανικής μεσαιωνικής Ευρώπης και τις επιδόσεις των εβραίων καλλιτεχνών, κυρίως όμως τεκμηριώνει τις πολιτισμικές ανταλλαγές μεταξύ των δύο κοινοτήτων. Το βιβλίο αυτό επιβεβαιώνει ότι η τέχνη ενώνει ακόμα και εκεί όπου η ιστορία φαίνεται να χωρίζει.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΠΕ/ΕΙΕ

4. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, Οί ζωγράφοι τοῦ Χάνδακος κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος οἱ μαρτυρούμενοι ἐκ τῶν νοταριακῶν ἀρχείων, *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 351-352, αρ. 71.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τοπικά συμβούλια στις βυζαντινές πόλεις. Παράδοση και εξέλιξη (13ος-15ος αι.)*, Ακαδημία Αθηνών. Κέντρον Ερεύνης Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2015, 172 σελ. ISBN 978-960-404-305-7

Η μονογραφία της Αναστασίας Κοντογιαννοπούλου, *Τοπικά συμβούλια στις βυζαντινές πόλεις. Παράδοση και εξέλιξη (13ος-15ος αι.)* πραγματεύεται ένα πολύ ενδιαφέρον θέμα, ανοιχτό ακόμη στην έρευνα, που αφορά στα συλλογικά όργανα των βυζαντινών πόλεων, και συγκεκριμένα στα τοπικά συμβούλια. Όπως παρατηρεί και η ακαδημαϊκός Χρύσα Μαλτέζου στο προλογικό σημείωμα της έκδοσης της μελέτης, η συγγραφέας «... έπետυχε να προσφέρει στην έπιστημονική κοινότητα μιὰ μελέτη έξαιρετικά χρήσιμη ... κυρίως γιατί άγγίζει ένα πρόσφορο γιὰ ευρύτερο προβληματισμό ζήτημα, καθώς τὸ άστικό κοινοτικό παράδειγμα τοῦ βυζαντινοῦ χώρου καὶ ἡ συναφής διαστρωμάτωση τῆς κοινωνίας του έντάσσεται στην ιστορία τῶν ευρωπαϊκῶν θεσμῶν στή μακρὰ διάρκεια τοῦ χρόνου». Η συγγραφέας διαθέτει εμπειρία στη μελέτη του θέματος αυτού έχοντας ήδη εκπονήσει τρεις μελέτες αναλόγου περιεχομένου που αφορούν στα αστικά συμβούλια στο Βυζάντιο, στην πρόσληψη του όρου ΔΗΜΟΣ και στη λειτουργία του κατά τον 13ο-15ο αι., και στα προβλήματα ορολογίας, με την οποία παραδίδονται στις πηγές μορφές συλλογικής οργάνωσης στις βυζαντινές πόλεις (7ος-12ος αι.)¹.

Η παρουσιαζόμενη μελέτη, πέραν του προλογικού σημειώματος, του προλόγου και του σύντομου καταλόγου των βραχυγραφιών, αποτελείται

1. Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Αστικά συμβούλια στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη της συλλογικότητας κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες (13ος-15ος αι.), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 10 (2012), 9-33. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, The Notion of ΔΗΜΟΣ and its Role in Byzantium during the Last Centuries (13th-15th c.), *Βυζύμι* 22(2012), 101-124. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Formes d'organisation collective dans les villes byzantines: questions de terminologie (7e-12e siècles), *REB* 72 (2014), 235-248.

από ευρεία εισαγωγή που καταλαμβάνει 25 σελίδες (19-44), και αρθρώνεται σε δύο επιμέρους κεφάλαια: Α. Γενικά στοιχεία (σσ. 19-25) και Β. Η Εξέλιξη των Συμβουλίων από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα. Το δεύτερο αυτό κεφάλαιο καταλαμβάνει και το μεγαλύτερο μέρος της εισαγωγής (σσ. 26-44) και υποδιαιρείται σε πέντε ενότητες: 1. Οι πόλεις (σσ. 26-28), 2. Το συμβούλιο της πόλης [Ορολογία, Σύνθεση, Αρμοδιότητες] (σσ. 29-39), 3. Οι συνελεύσεις (σσ. 40-41), 4. Οι συλλογικότητες στα χωριά (σσ. 42-43), 5. Συμπεράσματα (σσ. 44-45). Ο ίδιος καταμερισμός ακολουθείται και στο κύριο μέρος της μελέτης που έχει τον γενικό τίτλο: Τα Συμβούλια από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα, και διαιρείται στα ακόλουθα πέντε κεφάλαια: Α. Οι Πόλεις και η επαρχιακή διοίκηση (σσ. 49-55), Β. Το Συμβούλιο της πόλης (σσ. 56-82), που υποδιαιρείται σε τρεις ενότητες [1. Ορολογία, Οι περιπτώσεις της Θεσσαλονίκης, των Σερρών, της Άρτας, των Ιωαννίνων και του Μυστρά (σσ. 56-71), 2. Σύνθεση (σσ. 72-77), 3. Αρμοδιότητες (σσ. 78-82)], Γ. Οι Συνελεύσεις (σσ. 83-87), Δ. Οι Συλλογικότητες στα χωριά (σσ. 88-89), Ε. Ειδικές αναφορές στην κατά τόπους οργάνωση των Συμβουλίων (σσ. 90-132). Η μελέτη κλείνει με τον επίλογο (σσ. 135-138), αγγλική περίληψη (Summary, σσ. 139-142), Χάρτη του πραγματευόμενου χώρου, σ. 143, και ακολουθεί Βιβλιογραφία, σσ. 145-162, και Γενικό Ευρετήριο, σσ. 163-172.

Σε ό,τι αφορά στο περιεχόμενο του βιβλίου ο σύντομος κατάλογος των Βραχυγραφιών (σ. 15) περιλαμβάνει τις βραχυγραφίες των βυζαντινολογικών περιοδικών, λεξικογραφικών έργων και συλλογές ιστορικών κειμένων, που χρησιμοποιήθηκαν στη μελέτη. Στη συνέχεια, στο πρώτο κεφάλαιο της Εισαγωγής, που έχει τον τίτλο Α. Γενικά στοιχεία (σσ. 19-25), η συγγραφέας [στο εξής: σ.] εκθέτει τα βασικά όργανα διοίκησης της βυζαντινής πόλης από τον 4ο έως τον 6ο αι., όπως αυτά έχουν αποκρυσταλλωθεί στην έρευνα με θεμελιώδεις μελέτες ερευνητών του 20ου αι. Η σ. αναφέρεται στην ύπαρξη αστικών συμβουλίων στο ρωμαϊκό κράτος που εξακολούθησαν να λειτουργούν και κατά τον 4ο έως τον 6ο αι. (σ. 20). Ως αστικά συμβούλια φαίνεται να εννοούνται οι *βουλές* των πόλεων και οι *έκκλησίες*, «οι οποίες», όπως σημειώνεται, «αποδίδονται ως συνελεύσεις στη βιβλιογραφία». Στο σημείο αυτό παραλείπεται η μνεία της μαρτυρίας του ιστορικού Σωκράτη (±380-439) που παραδίδει τη λειτουργία συλλογικού οργάνου στις πόλεις με τον όρο *δημοτικά διατυπώσεις*. Το όργανο αυτό είχε ως φαίνεται τον χαρακτήρα συνέλευσης. Η ενέργεια του αξιωματούχου που συγκαλούσε τη συνέλευση

παραδίδεται με τον όρο *πολιτείαν ποιείν*². Η σ. φαίνεται να αποδέχεται τη λειτουργία των *βουλευτηρίων* των πόλεων και τη διατήρηση των βουλών των πόλεων ως τα πρώτα χρόνια του 7ου αι. και σημειώνει τις μελέτες που υποστηρίζουν την άποψη αυτή με παραπομπή στις μαρτυρίες των πηγών (σ. 21). Στο ίδιο κεφ. τονίζεται και ο αυτοδιοικητικός χαρακτήρας των πόλεων από τη ρωμαϊκή περίοδο. Για το ζήτημα αυτό και την εξελικτική πορεία από τη ρωμαϊκή στη βυζαντινή πόλη σκόπιμη θα ήταν και η αναφορά στην *Ιστορία Βυζαντινού κράτους*, τ. Α' (1995) του αείμνηστου Ι. Καραγιαννόπουλου, όπου το θέμα αυτό παρουσιάζεται αναλυτικά με παραπομπή στις πηγές και στην προηγούμενη βιβλιογραφία, και όχι στο πεπαλαιωμένο γενικό εγχειρίδιο του ίδιου (*Βυζαντινό κράτος. Κρατική οργάνωση-Κοινωνική δομή*, εκδ. 1983), στο οποίο παραπέμπει η σ. αναφερόμενη στην εμφάνιση των *πρωτευόντων, κτητόρων και οικητόρων* στις πόλεις, ενώ έχει γίνει 4η έκδοση (1996), εκσυγχρονισμένη με τη νεότερη βιβλιογραφία³.

Το κεφ. (Α. Γενικά στοιχεία) τελειώνει με την περιγραφή των στόχων της μελέτης και τα είδη των πηγών που πρόκειται να χρησιμοποιηθούν στην έρευνα του θέματος. Κάποια ζητήματα μεθοδολογίας αναφύονται στο σημείο αυτό. Επιτυχώς, θεωρώ, η σ. επισημαίνει ότι «δεν υπάρχει συστηματική μελέτη για την εξέλιξη των συλλογικών οργάνων των πόλεων μετά τον 7ο αι.», ενώ αντίθετα υπάρχει πλούσια σχετική βιβλιογραφία για τις πόλεις της Δυτικής Ευρώπης (σ. 23). Παραλείπει εντούτοις να σημειώσει επιμέρους μελέτες που υποστήριξαν την ύπαρξη και εξέλιξη των συλλογικών οργάνων στις βυζαντινές πόλεις κατά τον 7ο και 8ο αι. (*έκκλησία τοῦ δήμου και βουλή*), όπως είναι η μελέτη του Α. Μέντζου για τους πολιτικούς θεσμούς στη Θεσσαλονίκη. Βέβαια γνωρίζει και χρησιμοποιεί την σχετική εργασία σε άλλα σημεία της μελέτης της⁴. Ωστόσο

2. *Σωκράτης* VII. 13 (PG 67, 761B = *Sokrates Kirchengeschichte*, έκδ. G. Chr. HANSEN [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte 1], Berlin 1995.). Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία Βυζαντινού κράτους*, τ. Α'. *Ιστορία πρώιμης βυζαντινής περιόδου (324-565)*, Θεσσαλονίκη 1995 (5η ανατ.), 711.

3. Βλ. Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία Α' 701-723. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Το βυζαντινό κράτος*, Θεσσαλονίκη 1996 και πρβλ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τοπικά συμβούλια*, 21 με τη σημ. 16 και τη βιβλιογραφία στη σ. 154.

4. Α. Η. Μ. JONES, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1966, 210. J. LIEBSCHUETZ, *Government and Administration in the Late Empire (to AD 476)* στο: J. WACHER (ed.), *The Roman World I*, London and New York 1987, 468, όπου σημειώνει ότι τα βουλευτήρια των πόλεων διαλύθηκαν επίσημα (με νομοθέτημα), στα χρόνια

η συμβολή στην έρευνα θα γινόταν εναργέστερη εάν σημειώνονταν εκ των προτέρων οι επιμέρους μελέτες και οι αντιτιθέμενες απόψεις που αναφέρονται στο πραγματευόμενο θέμα. Η ίδια παρατήρηση ισχύει και κατά την περιγραφή του κύριου στόχου της μελέτης.

Στόχος της μονογραφίας είναι «η μελέτη των συμβουλίων που λειτούργησαν στις βυζαντινές πόλεις κατά τους τελευταίους αιώνες του κράτους (13ος-15ος αι.)» (σ. 23). «Τα συμβούλια που πρόκειται να μελετηθούν», συνεχίζει η σ., «είναι το συμβούλιο της πόλης και οι συνελεύσεις στην Κωνσταντινούπολη και ιδιαίτερα στα περιφερειακά αστικά κέντρα» (σ. 24), στις περιοχές που βρίσκονταν κάτω από τη βυζαντινή κυριαρχία ή τελούσαν υπό τη βυζαντινή επικυριαρχία έστω και κατά διαστήματα. Εδώ θεωρείται δεδομένη ύπαρξη και λειτουργία τοπικών συμβουλίων και συνελεύσεων στην Κωνσταντινούπολη και στις άλλες πόλεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας κατά τους ύστερους βυζαντινούς αιώνες, ενώ πρόκειται για το ζητούμενο της έρευνας. Θα μπορούσαν να σημειωθούν στο σημείο αυτό μελέτες ερευνητών που υποστήριξαν τη λειτουργία συμβουλίου και συνελεύσεων κατά την ύστερη περίοδο και να επισημανθούν κατόπιν τα κενά της έρευνας που ωθούν σε νέα αναζήτηση⁵. Από την άποψη της χρονικής οριοθέτησης της έρευνας θεωρώ ότι οι χρονικές τομές έχουν τεθεί επιτυχώς από τη σ., που φαίνεται ότι ελέγχει την ύλη την οποία πρόκειται να μελετήσει.

Το δεύτερο κεφ. της Εισαγωγής (Β. Η Εξέλιξη των συμβουλίων από τον 7ο έως τον 12ο αι.) χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες. Στην πρώτη από αυτές (1. Οι πόλεις) δίδονται με συντομία τα κύρια χαρακτηριστικά των βυζαντινών πόλεων από τον 7ο ως τον 12ο αι. με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Το εισαγωγικό

του Λέοντα Στ', και Α. ΜΕΝΤΖΟΣ, Πρώτες παρατηρήσεις για την εξέλιξη των πολιτικών θεσμών της Θεσσαλονίκης στην αυγή του μεσαίωνα. Σχόλια στο τέταρτο θαύμα της ανώνυμης συλλογής των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου, *Βυζαντινά* 26 (2006), 33-59, μια ενδιαφέρουσα μελέτη, που αναφέρεται ειδικά στην εξέλιξη των συλλογικών οργάνων της πρώιμης βυζαντινής περιόδου στη Θεσσαλονίκη, από την οποία προέρχεται η βιβλιογραφία που παραθέτω ενδεικτικά.

5. Στο θέμα αυτό αναφέρθηκαν παλαιότερα οι Η. G. BECK, P. CHARANIS, I. MEDVEDEV, C. KYRRIS και η ίδια η Α. ΚΟΝΤΟΠΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση - Οικονομία* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 36], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2004, 81-86 και πιο πρόσφατα η Α. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την άλωση*, Αθήνα 2007, 159-163, 168-169 και *passim*. Π. ΚΑΤΣΩΝΗ, *Ανδρόνικος Δ' Παλαιολόγος. Βασιλεία και αλληλομαχία* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 50], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2008, 201, 208, με τις μαρτυρίες των πηγών.

αυτό κεφ. αποτελεί ουσιαστικά μια σύντομη περιγραφή της εξέλιξης των τοπικών συμβουλίων στις βυζαντινές πόλεις κατά την περίοδο συρρίκνωσης των αστικών κέντρων (7ος-8ος αι.) και κατόπιν στα χρόνια της ανάκαμψής τους (9ος-12ος αι.). Η δεύτερη ενότητα (2. Το συμβούλιο της πόλης. Ορολογία, Σύνθεση-Αρμοδιότητες) διαλαμβάνει την ορολογία, με την οποία παραδίδεται στις πηγές το συμβούλιο της πόλης, τη σύνθεση και τις αρμοδιότητές του. Οι μαρτυρίες που προσάγονται αφορούν κατά αποκλειστικότητα σχεδόν την Κωνσταντινούπολη. Εδώ προκύπτει η δυσκολία ερμηνείας των βυζαντινών τεχνικών όρων. Μελετώντας την ορολογία «... που δηλώνει τα συμβούλια που λειτουργούσαν στην Κωνσταντινούπολη» και τον προσδιορισμό των συλλογικών οργάνων που χαρακτηρίζονται ως συμβούλια, η σ. αναφέρεται στη σύγκλητο της Κωνσταντινούπολης, η οποία παραδίδεται στις πηγές και ως *βουλή* ή *πρώτη βουλή* (βλ. σ. 29). Η θεώρηση της *συγκλήτου* ως τοπικού (αστικού) συμβουλίου δεν φαίνεται επιτυχής. Το όργανο αυτό παρά την ασυνέχεια στην εξελικτική του πορεία από την πρόμη στην ύστερη περίοδο, αποτελούσε πολιτειακό και όχι αστικό θεσμό. Η αναφορά της συγκλήτου ως *βουλής* οφείλεται στη σύντηξη της διατύπωσης *σύγκλητος βουλή* που απαντά στις πηγές (βλ. π.χ. *Συνεχιστής Θεοφάνους* 27.40, έκδ. - μτφρ. I. ŠEVČENKO, *Chronographiae quae Theophanis continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii Imperatoris amplectitur* [CFHB 42], Berlin 2011, 108) και δηλώνει τη σύγκληση του οργάνου της *συγκλήτου* ή και τη λειτουργία του. Την αναφορά στη σύγκλητο ως τοπικού συμβουλίου ακολουθεί η ελλειπτική περιγραφή του θεσμικού ρόλου της συγκλήτου της Κωνσταντινιούπολης. Κατά την αναφορά αυτή, εκτός από την παραπομπή στο θεμελιώδες έργο της Αικ. Χριστοφιλοπούλου, χρήσιμη θα ήταν και η παραπομπή στο αξιόπεραστο έργο του H. G. Beck για τη σύγκλητο της Κωνσταντινούπολης αντί εκείνης στο πεπαλαιωμένο διδακτικό εγχειρίδιο του Καραγιαννόπουλου, που προαναφέρθηκε (παραπάνω, σ. 431)⁶. Προκειμένου για τις επαρχιακές πόλεις, η σ. περιορίζεται να παρατηρήσει ότι ο όρος *βουλή* απαντά μόνο σε πηγές του 7ου αι. με τη σημασία του συμβουλίου της πόλης (πρβλ. και σ. 31 της παρουσιαζόμενης μελέτης). Εδώ, πιστεύω, θα έπρεπε να τονιστεί ότι ο όρος *βουλή*, που απαντά στους αιγυπτιακούς παπύρους –προφανώς η σ. εννοεί ως τον 7ο αι.– αναφέρεται σε αστικό θεσμό διαφορετικό από εκείνον της συγκλήτου και ακόμη ότι υπάρχει πιθανότητα αποκλίσεων στη μορφή των συλλογικών οργάνων των πόλεων (*βουλή*) του ευρωπαϊκού χώρου της αυτοκρατορίας στην ίδια περίοδο

6. H. G. BECK, *Senat und Volk von Konstantinopel. Probleme der byzantinischen Verfassungsgeschichte*, München 1966.

του 7ου αι., οφειλόμενη στην τοπική παράδοση αυτοδιοίκησης. Η ποικιλία μορφών των συλλογικών οργάνων εντοπίζεται εξάλλου και επισημαίνεται και στα συμπεράσματα της μελέτης. Ένας άλλος όρος, ο οποίος συζητείται, είναι ο όρος *πολιτεία* (σ. 30), που αφορά και πάλι στην Κωνσταντινούπολη: θεωρείται ότι «είναι πιθανό σε ορισμένες περιπτώσεις να αναφέρεται στα πρόσωπα που συμμετείχαν στη διοίκηση της πόλης» αλλά ερμηνεύεται η λ. *πολιτεία*, που απαντά σε επιστολές του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, και ως διακριτό σώμα δίπλα στη «*σύγκλητο και την εκκλησία*». Ως όρος σχετικός με τις συλλογικότητες θεωρείται και η έκφραση *άρχοντες της πολιτείας*, που αναφέρεται επίσης σε επιστολές του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, αλλά σημειώνεται ότι: «Δεν μπορούμε να πούμε ότι οι *άρχοντες της πολιτείας* στην Κωνσταντινούπολη συγκροτούσαν στα χρόνια αυτά» (8ος-10ος αι.), «ένα συμβούλιο της πόλης». «Πιθανότατα επρόκειτο για *άρχοντες* που μετείχαν στην πολιτική ζωή της βυζαντινής πρωτεύουσας μέσα από φορείς που συμμετείχαν στη διοίκησή της». Το σημείο αυτό φαίνεται να χρειάζεται λεπτομερέστερη ανάπτυξη. Δεν γίνεται αντιληπτό πως οι *άρχοντες της πολιτείας* δεν συμμετείχαν στο συμβούλιο της *πολιτείας*. Η σ. δεν διευκρινίζει εάν εννοεί «το συμβούλιο της πόλης» και την *πολιτεία* ως δύο διαφορετικά σώματα που συνυπήρχαν στην Κωνσταντινούπολη, ούτε διευκρινίζει πώς εννοεί τους «φορείς» που συμμετείχαν στη διοίκηση της πόλης. Μόνο μερικές σελίδες παρακάτω, στα συμπεράσματά της στην ενότητα 5. Συμπεράσματα (σ. 44) διευκρινίζει ότι ως «φορείς» εννοεί την υπηρεσία του *ἐπάρχου της πόλεως και τους δήμους*. Δεν μπόρεσα όμως να εννοήσω πως οι αξιωματούχοι στην υπηρεσία του *ἐπάρχου* ασκούσαν το έργο τους μέσω φορέων, ούτε να διαπιστώσω από πού προκύπτει η άποψη ότι ο όρος *πολιτεία* μπορεί να δηλώνει διακριτό σώμα. Στο χωρίο του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, το οποίο χρησιμοποιείται, ο πατριάρχης απευθυνόμενος σε αξιωματούχο της *πολιτείας* (τον παρακοιμώμενο Κωνσταντίνο) τονίζει: *τὴν ἐκκλησίαν λέγω καὶ σὲ καὶ τοὺς λοιποὺς τῆς πολιτείας ἄρχοντας*. Όσο μπορώ να αντιληφθώ το νόημα του χωρίου, η λέξη *πολιτεία* (*civitas*) δηλώνει την πολιτεία Ρωμαίων, το κράτος, και στο χωρίο γίνεται αναφορά στους λοιπούς κρατικούς αξιωματούχους εκτός από τον παρακοιμώμενο Κωνσταντίνο. Είναι φανερό ότι απαιτείται περαιτέρω έρευνα των πηγών για την ερμηνεία του όρου *πολιτεία* στην περίοδο αυτή πριν να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο όρος *πολιτεία* τον 10ο αι. δήλωνε ένα συλλογικό όργανο ή τα πρόσωπα που συμμετείχαν στη διοίκηση της πόλης⁷.

7. Βλ. Νικόλαος Μυστικός, έκδ. R. JENKINS - L. WESTERINK, *Nicholas I Patriarch of*

Ύστερα από τη σύντομη αναφορά στους τεχνικούς όρους που σχετίζονται με τα συλλογικά όργανα της βυζαντινής Κωνσταντινούπολης, η σ., αναζητεί στις πηγές τους τεχνικούς όρους με τους οποίους παραδίδονται οι ευρύτερες άτυπες συναθροίσεις του αστικού πληθυσμού, που συγκαλούνταν συνήθως με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα (βλ. σ. 30), «οι οποίες αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως συνελεύσεις». Εντοπίζει στις πηγές τα ρήματα *συναθροίζω*, *ἐκκλησιάζω*, *συνάγω*, με τα οποία προσδιορίζονται οι συναθροίσεις. Προφανώς εδώ υπάρχει κάποιο νοηματικό κενό, καθώς με τα ρήματα αυτά προσδιορίζεται η σύγκληση των συναθροίσεων και όχι οι ίδιες οι συναθροίσεις. Απαραίτητη και εδώ είναι η παραπομπή στο έργο του Beck, *Senat und Volk* (όπως αναφέρθηκε παραπάνω, σημ. 6), όπου παρατίθενται διαχρονικά περιπτώσεις λαϊκών συναθροίσεων και ο ρόλος τους κατά περίπτωση. Αντίθετα η παραπομπή στο έργο του Καραγιαννόπουλου, *Ιστορία Α΄*, 711 (βλ. σ. 31 και σημ. 28 της παρουσιαζόμενης μελέτης) δεν κρίνεται σκόπιμη, καθώς εκεί ο αείμνηστος καθηγητής διαλαμβάνει τις συγκεντρώσεις στις πόλεις από τον 4ο στον 6ο αι. και βασισιμένος στον ιστορικό Σωκράτη (4ος αι.) ονομάζει τις συναθροίσεις στις πόλεις *δημοτικάς διατυπώσεις* και την ενέργεια της σύγκλησής τους *πολιτείαν ποιείν*⁸.

Ακολουθεί η ορολογία μορφών συλλογικής οργάνωσης στις επαρχιακές πόλεις. Επαναλαμβάνεται η παρατήρηση για τη χρήση του όρου *βουλή*, που με τη σημασία του συμβουλίου της πόλης απαντά στις πηγές μόνο τον 7ο αι., και εντοπίζεται ο όρος *πόλις*, ο οποίος ενδεχομένως από τον 10ο αι. «προσδιόριζε τα αστικά συμβούλια, που επέλεγαν τοπικούς αξιωματούχους, ψήφισαν νόμους και εκπροσωπούσαν την πόλη στα δικαστικά όργανα». Η σ. παραπέμπει για τον παραπάνω όρο σε δύο χωρία των *Βασιλικών*. Και τα δύο όμως επαναλαμβάνουν διατάξεις του Ιουστινιάνειου κώδικα και μάλιστα αφορούν στη διαδικασία προβολής *συνδίκου*, ενός θεσμού που δεν υφίσταται μετά τον 6ο αι.⁹. Στη

Constantinople: Letters [CFHB 6], Washington 1973, επ. 66. Πρβλ. και τις Επ. 27, 28, 31 που σημειώνει η σ. για την ερμηνεία του όρου *πολιτεία*, στις οποίες γίνεται λόγος για *προκρίτους* της *πολιτείας* (επ. 27, 28), που θα επιλεγούν από τον αυτοκράτορα και θα αποσταλούν ως μέλη της πρεσβείας προς τον Βούλγαρο τσάρο Συμεών. Εδώ φαίνεται να γίνεται λόγος για ιδιώτες, προφανώς εξέχοντα μέλη της κοινωνίας και κατόχους τίτλων, όχι όμως κρατικούς αξιωματούχους. Στην Επ. 31 δεν μπόρεσα να εντοπίσω τον όρο *πολιτεία*. Εκεί απαντά η λ. *πόλις* με το νόημα του συνόλου του λαού της Κωνσταντινουπόλεως και ως κατεξοχήν μέσου έκφρασης των αισθημάτων και των βουλήσεων των υπηκόων.

8. Βλ. σ. 430 της παρούσας βιβλιοκρισίας.

9. Βλ. σ. 31 της παρουσιαζόμενης μελέτης με τις σημ. 36 και 37. Για τον *σύνδικο* βλ. πρόχειρα ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία Α΄* (1995), 709-710.

συνέχεια γίνεται σχολιασμός των όρων που αναφέρονται στα μέλη των τοπικών συμβουλίων, τους *βουλευτάς*, τους *πολιτευομένους*, που κατά τη σ. αναφέρονται στις πηγές σπανίως¹⁰. Εύλογα η σ. πραγματεύεται σύντομα τον όρο *βουλευτής* που απαντά στα *Βασιλικά* και πάλι ως μεταφορά από την Ιουστινιάνεια νομοθεσία και εύλογα παρατηρεί ότι ο όρος σε πηγές του 11ου αι. δηλώνει τους συγκλητικούς (σ. 32). Η ενδεχόμενη σχέση του όρου *πολιτευόμενοι* με τον όρο *βουλευτής* δεν διευκρινίζεται. Ο όρος *πολιτευόμενοι* εντοπίζεται και σε πηγές του 8ου και 11ου αι., οπότε θεωρείται ότι προσδιορίζει πρόσωπα που θεωρούνταν αξιόπιστοι μάρτυρες ή άρχοντες, στρατευόμενοι κ.ά. Πιθανόν χρειάζεται περισσότερη έρευνα για τον ακριβέστερο προσδιορισμό του όρου ο οποίος απαντά και εξελίσσεται από την Ύστερη αρχαιότητα τουλάχιστον. Με το συμβούλιο των πόλεων παρατηρεί η σ. πρέπει να σχετίζονται οι όροι *οικήτορες*, *οί της πόλεως*, *πολίται*, *οί έντός*, *οί του κάστρου* «που υποδηλώνουν συλλογική οργάνωση ...», τους οποίους πραγματεύεται σύντομα παραπέμποντας σε σχετική μελέτη της¹¹, και οι όροι *οί την άρχην διέποντες*, *οί της διοικήσεως της πόλεως λαχόντες*, *προϋχόντες*, *άρχοντες*, *λογάδες των ἐποίκων*, *υπερέχοντες*, *οί ἔκκριτοι*, *οί τὰ πρῶτα φέροντες*, *οί ἔξοχοι τῶν πρώτων*, *οί ἔξαρχοι τῶν πολιτῶν*, *πρωτεύοντες*, που αποδίδουν τα επιφανέστερα μέλη του συμβουλίου της πόλης (σ. 33). Ατυχῶς δεν σχολιάζονται σημαντικές παρατηρήσεις του Α. Μέντζου για ορισμένους από τους όρους αυτούς (*οί πρώτοι*, *οί τὰ πρῶτα φέροντες*, *κρατούντες*, *οί ἔξοχοι τῶν πρώτων*) που επισημαίνει ότι η διατύπωση *οί της διοικήσεως της πόλεως λαχόντες* μαρτυρεί εναλλαγή στα αξιώματα, καθώς και ύπαρξη και λειτουργία συμβουλίου, και που κατηγοριοποιεί τους πολίτες σε οικονομικά περισσότερο ή λιγότερο εύρωστους, σε εκείνους που ήταν πρώην μέλη της *συγκλήτου* και μετείχαν σε συμβούλιο έχοντας κυρίως την ευθύνη συλλογής των φόρων κ.ά. Κυρίως παραλείπεται η αναφορά στον όρο *πολιτάρχης* στα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, τον οποίο ο Α. Μέντζος στη μελέτη του ερμηνεύει ως εκτελεστικό όργανο της βουλής της Θεσσαλονίκης. Η παράλειψη αυτή επαναλαμβάνεται και στο κεφ. Ε. (βλ. σσ. 90-98, το κεφ. για τη Θεσσαλονίκη), όπως παραλείπεται

10. Βλ. ωστόσο ικανό αριθμό αναφορών του όρου *βουλευτής* στο I. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί όροι*, Θεσσαλονίκη 2000, τ. Α' σχετικό λήμμα με συντάκτες Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Π. Κατσώνη, και την αναφορά του όρου στις πηγές από τον 4ο ως τον 6ο αι. Για τον όρο *πολιτευόμενοι* στους παπύρους του 7ου αι. βλ. πρόχειρα *Sammelbuch griechischen Urkunden aus Aegypten*, 6 8988 (647 μ.Χ.).

11. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Formes d'organisation* 240-245.

και η αναφορά στο άρθρο του Α. Γκουτζιουκώστα για τον *Πολιτάρχη* και την *πολιταρχία*, ο οποίος απορρίπτει την ερμηνεία του Α. Μέντζου για τον όρο *πολιτάρχης* και επανέρχεται στην ερμηνεία των Ρ. Lemerle και Π. Χρήστου. Σύμφωνα με τους προηγούμενους ερευνητές ο όρος *πολιτάρχης* αναφέρεται στον *έπαρχο* της Κωνσταντινούπολης¹². Η υποενοτότητα που αναφέρεται στην Ορολογία κλείνει με τη πραγμάτευση του όρου *ἄρχων και γειτωνιάρχης*. Ο όρος *ἄρχων* είχε πολλαπλές σημασίες, παρατηρεί εύλογα βεβαίως η σ., και επισημαίνει ότι ο όρος στον πληθυντικό δηλώνει εκείνους που συμμετείχαν στη διοίκηση των επαρχιακών πόλεων. Υπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις (*ἄρχοντες Χερσώνος*) που οι ἄρχοντες πρέπει να σχετίζονται με τους τοπικούς «δημοτικούς» υπαλλήλους σύμφωνα με την Η. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, ἐδώ σσ. 71-73 (βλ. στην παρουσιαζόμενη μελέτη σσ. 34-35 με τις σημ. 58 και 62, όπου επαναλαμβάνεται κατά κύριο λόγο το περιεχόμενο της σημ. 58). Ο *γειτωνιάρχης* απαντά σε έγγραφο του 1097 ἀπό τη Θεσσαλονίκη και η σ. δικαιολογημένα κρίνει ότι πιθανόν ο όρος δηλώνει έναν εκπρόσωπο της γειτονιάς στο συμβούλιο της πόλης, όπως και εύλογα επισημαίνει την πιθανή λειτουργία στα κοινά της πόλης προσώπων που ανήκαν στο μεσαίο κοινωνικό στρώμα και απαντούν στα έγγραφα ως μάρτυρες σε δικαιοπραξίες. Το κεφάλαιο κλείνει με τη διαπίστωση ότι στις πόλεις λειτουργούσε ένα άτυπο συμβούλιο που πήρε τη θέση των παλαιών *βουλευτηρίων*, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή των πόλεων και σε αυτό συμμετείχαν οι μόνιμοι κάτοικοι των πόλεων (σ. 36). Πρόκειται πραγματικά για διαπίστωση που προκύπτει από τις μαρτυρίες των πηγών υπό την αίρεση ότι ως τον 8ο αι. πιθανότατα λειτουργούσαν οι *βουλές* των πόλεων έστω και υποτυπωδώς. Η αναβίωση συλλογικών οργάνων στις πόλεις φαίνεται να τοποθετείται στο τέλος του 11ου αι., οπότε και εντοπίζεται στις πηγές ο θεσμός του *γειτωνιάρχη*, όπως παρατηρεί η σ. Αμφίβολο είναι αν τα συμβούλια των πόλεων ήταν άτυπα, δεδομένου ότι η παρεμβασή τους σε σημαντικά ζητήματα που αφορούσαν την πόλη φαίνεται να ήταν αποφασιστικής σημασίας (βλ. σ. 39 στην παρουσιαζόμενη μελέτη παραδείγματα, πρβλ. και Α. ΜΕΝΤΖΟΣ, Πρώτες παρατηρήσεις για την εξέλιξη των πολιτικών θεσμών, 46-47). Η λειτουργία συμβουλίων θα μπορούσε να ενισχυθεί με περαιτέρω στοιχεία από το έργο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης (παρουσίαση στο Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο

12. Βλ. ΜΕΝΤΖΟΣ, Πρώτες παρατηρήσεις, 41-43 με την προηγούμενη βιβλιογραφία. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Πολιτάρχης και Πολιταρχία* στα θαύματα του Αγίου Δημητρίου και σε άλλες βυζαντινές πηγές, *Βυζαντιανά* 30 (2012-2013), 165-184, κυρίως 172-176.

στο Βελιγράδι [2016] στο πλαίσιο στρογγυλής τράπεζας για τη «Θεσσαλονίκη των Κομνηνών και των Αγγέλων» και τα οποία επιφυλάσσομαι να παρουσιάσω μελλοντικά σε σχετική μελέτη μου). Σημαντικό είναι να επισημανθεί ότι στις πηγές δεν παραδίδεται η ονομασία των συμβουλίων αυτών, έστω ατύπων και με ποικιλία μορφών.

Η υποενοότητα «Σύνθεση-Αρμοδιότητες» βασίζεται στην ορολογία, την οποία εντόπισε η σ. στην προηγούμενη υποενοότητα. Εδώ τονίζεται, επιτυχώς κατά τη γνώμη μου, η διαφορετικότητα των τοπικών συμβουλίων από πόλη σε πόλη αναλόγως του μεγέθους και της πληθυσμιακής σύστασης και γίνεται απόπειρα περιγραφής των αρμοδιοτήτων των τοπικών συμβουλίων με βάση τις πληροφορίες των πηγών. Ο τρόπος συγκρότησης των συμβουλίων παραμένει ασαφής, προφανώς λόγω έλλειψης πληροφοριών. Η σ. κάνει λόγο για επιλογή των εκπροσώπων του συμβουλίου (βλ. σ. 38: «Δεν γνωρίζουμε αν και με ποιόν τρόπο επιλέγονταν εκπρόσωποι του συμβουλίου»). Ας σημειωθεί και πάλι ότι μια αμβλιχρή ένδειξη εκ περιτροπής θητείας παραδίδεται στα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου¹³. Στην υποενοότητα «Οι συνελύσεις» η σ. διαλαμβάνει σύντομα το θέμα των αστικών συναθροίσεων. Οι συλλεγμένες μαρτυρίες παρόμοιων συναθροίσεων φθάνουν ως τον 9ο αι., θα μπορούσαν όμως να αναφερθούν και άλλα παραδείγματα ως τον 12ο αι. Ατυχώς δεν επισημαίνεται η ορολογία σύγκλησης των συναθροίσεων αυτών, αν και παραδίδεται στις πηγές συνήθως με το ρ. *ἐκκλησιάζω*, και δεν σημειώνονται οι σχετικές παρατηρήσεις του Beck στη μελέτη του που διαλαμβάνει το θέμα των αστικών συναθροίσεων, και παρά το γεγονός ότι αναφέρεται στα ίδια ιστορικά γεγονότα. Χαρακτηριστικά σημειώνω την αναφορά στη λαϊκή συνάθροιση που συγκάλεσε η αυτοκράτειρα Μαργίνα μετά τον θάνατο του συζύγου της αυτοκράτορα Ηρακλείου¹⁴.

Στην ενότητα 4, «Οι συλλογικότητες στα χωριά», η σ. πραγματεύεται σύντομα τεχνικούς όρους που κατηγοριοποιούν τους κατοίκους της βυζαντινής υπαίθρου και αφιερώνει μόνο μια πρόταση για την εσωτερική οργάνωση των χωριών της αυτοκρατορίας και τη συλλογική δράση των κατοίκων με ενδεικτικές παραπομπές σε δύο-τρία θεμελιώδη έργα στη βιβλιογραφία. Πρόκειται για ένα

13. Βλ. το κείμενο και τα σχόλια στη μελέτη του ΜΕΝΤΖΟΥ, Πρώτες παρατηρήσεις, 41.

14. Βλ. BECK, *Senat und Volk*, 43 και Δ. ΜΙΣΙΟΥ, *Η διαθήκη του Ηρακλείου Α΄ και η κρίση του 641. Συμβολή στο πρόβλημα διαδοχής στο Βυζάντιο*. Διδακτ. Διατρ. [Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Παράρτημα αριθμ. 59], 40-41, 43, τον σχολιασμό του γεγονότος και τη λαϊκή αντίδραση.

θέμα που απαιτεί περισσότερη μελέτη και σε ό,τι αφορά στη συλλογική δράση των κατοίκων και στον χαρακτήρα των *κωμών* και των *χωριών* ως οικονομικών και φορολογικών ενότητων και την εξέλιξή τους από τον 7ο ως τον 12ο αι., καθώς και σε ό,τι αφορά στην πραγμάτευση των τεχνικών όρων που αναφέρονται σε κατηγορίες των κατοίκων της υπαίθρου. Προφανώς ακόμη πρέπει να τεθούν χρονικά όρια στην εμφάνιση των τεχνικών όρων και στην εξέλιξη της σημασίας τους. Ενδεικτικά μόνο μπορεί να αναφερθεί εδώ ότι λείπει η πραγμάτευση του όρου *πάροικος* και οι μαρτυρίες των πηγών που αναφέρονται στη συλλογική δράση των *παροίκων*, καθώς λείπουν και οι αναφορές στις θεμελιώδεις μελέτες των F. Dölger, N. Svoronos και N. Πανταζόπουλου, για να αναφερθώ μόνο στους ερευνητές που έθεσαν τις βάσεις της μελέτης των δομών της βυζαντινής υπαίθρου και της λαϊκής συμμετοχής και εκπροσώπησης στους θεσμούς της βυζαντινής πολιτείας. Ουσιαστικώς η ενότητα αυτή, που ξεφεύγει από το θέμα της μελέτης, όπως δηλώνεται στον τίτλο, θα μπορούσε να παραλείπεται, ακόμη και επειδή θέτει θέματα που δεν είναι δυνατόν να παρουσιαστούν σε δύο σελίδες.

Το τελευταίο κεφάλαιο της Εισαγωγής (B. Η εξέλιξη των συμβουλίων από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα) κλείνει με την ενότητα 5. Συμπεράσματα. Σε αυτή (σσ. 44-45) η σ. δίδει τα κύρια σημεία των θέσεων τις οποίες ανέπτυξε στα προηγούμενα κεφάλαια. Τονίζει τη μετάβαση από τα *βουλευτήρια* σε άτυπα συμβούλια στις πόλεις, τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις αποδίδονται με τους όρους *πόλις* και *πολιτεία*. Παραθέτει τους όρους, με τους οποίους αποδίδονται οι μετέχοντες στα συμβούλια αυτά, και χωρίζει τους συμμετέχοντες σε δύο κατηγορίες: τους μόνιμους κατοίκους, κατόχους πιθανόν ακίνητης περιουσίας (*οικήτορες, πολίται, οί της πόλεως*) και τα επιφανή μέλη του συμβουλίου (*άρχοντες της πόλεως, προϋχοντες, λογάδες των εποίκων, υπερέχοντες, ἔκκριτοι, πρωτεύοντες, κ.ά.*). Το μέγεθος της πόλης επηρέαζε τη δομή του συμβουλίου στο μέτρο που στις μικρές πόλεις δεν υπήρχαν πολλοί άρχοντες. Στην πρωτεύουσα του κράτους η σ. διακρίνει την ύπαρξη δίπλα στη σύγκλητο διακριτού σώματος, της *πολιτείας* που όμως δεν αποτελούσε στα χρόνια αυτά ένα ξεχωριστό συμβούλιο (σ. 44). Στο σημείο αυτό διακρίνω αναντιστοιχία με όσα υποστηρίχθηκε ότι προκύπτουν από τη μαρτυρία των επιστολών του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού (βλ. σ. 30 της παρουσιαζόμενης μελέτης και σ. 434 της παρούσας βιβλιοκρισίας). Σχετικά με τις συνελεύσεις η σ. υποθέτει ότι λειτούργησαν περιστασιακά και ίσως κάποτε ταυτίζονταν με τα συμβούλια των πόλεων. Κατά τα άλλα τα συμπεράσματα επιβεβαιώνουν τις ήδη διατυπωμένες απόψεις της έρευνας. Φορείς της εξουσίας στις επαρχιακές πόλεις θεωρεί τον αυτοκρατορικό διοικητή και τα μέλη των

τοπικών συμβουλίων. Η λειτουργία αυτή των πόλεων συμβάδισε με την εφαρμογή της θεματικής οργάνωσης. Ωστόσο δεν επηρεάστηκε η λειτουργία των συλλογικών οργάνων από τη συρρίκνωση των αστικών κέντρων¹⁵. Οι αρμοδιότητες των συμβουλίων ήταν η εύρυθμη λειτουργία της πόλης, αλλά και ο χειρισμός «ζητημάτων εξωτερικής, θα λέγαμε, πολιτικής» (σ. 45). Η τελευταία αυτή παρατήρηση αποτελεί αφορμή προβληματισμού, αφού βέβαια οι πόλεις δεν ασκούσαν αυτόνομη εξωτερική πολιτική κατά το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα. Τέλος σχολιάζεται η χρήση «γενικών όρων» δηλαδή λέξεων γενικής σημασίας για τον χαρακτηρισμό των συμβουλίων, την οποία, η σ. αποδίδει στο γεγονός ότι ηγετικό ρόλο στις πόλεις έπαιζαν οι τοπικοί παράγοντες που ήταν οικονομικά δυνατοί, και αποδέχεται την άποψη του LANIADO, *Recherches*, 191, ότι υπήρξε συνέχεια σε κοινωνικό επίπεδο από την προηγούμενη περίοδο, καθώς τις τύχες των πόλεων όριζαν οι επιφανέστεροι κοινωνικά και οικονομικά¹⁶. Κλείνοντας τον σχολιασμό της Εισαγωγής αξίζει να σημειωθεί ότι ο διαχωρισμός στον οποίο προβαίνει η σ. μεταξύ των συλλογικότητων στην Κωνσταντινούπολη και στις επαρχιακές πόλεις του κράτους είναι επιτυχής, κατά τη γνώμη μου, χρειάζεται όμως λεπτομερής και τεκμηριωμένη διάκριση μεταξύ των πολιτειακών και αστικών οργάνων.

Το κύριο μέρος της μελέτης έχει την επικεφαλίδα Τα Συμβούλια από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα (σ. 48 κ.ε.). Το μέρος αυτό, όπως ήδη παρατηρήθηκε, διαιρείται σε πέντε κεφάλαια αναλόγου τίτλου και περιεχομένου με εκείνα των ενοτήτων και υποενοτήτων της Εισαγωγής. Διαφοροποιείται το κεφάλαιο Ε. Ειδικές Αναφορές στην κατά τόπους οργάνωση των Συμβουλίων.

Στο κεφ. Α. Οι πόλεις και η επαρχιακή διοίκηση (σσ. 49-55) επιχειρείται μια σύντομη αναδρομή στον χαρακτήρα των πόλεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου κατά τον 13ο-15ο αι. βασισμένη στις πηγές και την προηγούμενη βιβλιογραφία, έχει λοιπόν εισαγωγικό χαρακτήρα. Θα μπορούσε στο κεφ. αυτό να ευρετηριάζεται μεθοδικότερα το έργο του Lj. MAKSIMONIC, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988, 121 κ.ε., που έθεσε τις βάσεις της μελέτης της διοικητικής οργάνωσης της βυζαντινής επαρχίας, και όχι μόνο μεταγενέστερες μελέτες, που εντούτοις λαμβάνουν υπόψη αυτήν

15. Πρβλ. για την άποψη αυτή E. KIRSTEN, *Die byzantinische Stadt, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten – Kongress, München 1958*, 20-27. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Το Βυζαντινό κράτος*, 4η έκδοση, Θεσσαλονίκη 1995, 427-430.

16. A. LANIADO, *Recherches sur les notables municipaux dans l'empire protobyzantin*, Paris 2002, 191.

του κορυφαίου βυζαντινολόγου. Στο τέλος του γενικού αυτού κεφ. η σ. θέτει το διάγραμμα της περαιτέρω έρευνάς της που αφορά στην ορολογία, σύνθεση και αρμοδιότητες των συμβουλίων των πόλεων, στις συλλογικότητες που λειτουργούσαν στα χωριά με στόχο την αναζήτηση κάποιας ομοιότητας με την οργάνωση των πόλεων.

Το κεφάλαιο Β. Το συμβούλιο της πόλης χωρίζεται σε τρεις υποενότητες. Η πρώτη από αυτές αναφέρεται στην ορολογία (βλ. 1. Ορολογία, σσ. 56-72). Εντοπίζονται στις πηγές οι όροι που αναφέρονται στα συλλογικά όργανα των πόλεων. Ακολουθείται η θέση της Αντωνίας Κιουσοπούλου για τη λειτουργία ενός είδους συμβουλίου της πόλης που αποδίδεται στις πηγές με τον όρο *πολιτεία*¹⁷. Επανερχεται με μεγαλύτερη βεβαιότητα η άποψη που με κάποια επιφύλαξη είχε διατυπωθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο (βλ. σ. 30 και 31 και 44-45), ότι από τον 10ο αι. κ.ε. οι όροι *πόλις* και *πολιτεία* προσδιόριζαν τα αστικά συμβούλια και παρατίθενται οι πηγές στις οποίες ο όρος *πολιτεία* εντοπίζεται με τη σημασία μιας διακριτής συσσωμάτωσης. Στην ορολογία εντάσσεται και πάλι η έκφραση *ἄρχοντες τῆς πολιτείας* που αφορά στην Κωνσταντινούπολη και αποδίδει μέλη της κοινωνίας της Πόλης που προέρχονταν από το μεσαίο κοινωνικό στρώμα και έπαιρναν μέρος σε δικαιοπραξίες, σε δικαστικές κρίσεις και στο τελετουργικό της αυλής. Εκτός από τη βιβλιογραφία, όπου διατυπώθηκε αρχικά η άποψη αυτή, ενδεικτικά υπάρχουν παραπομπές σε πατριαρχικά έγγραφα όμως του τέλους του 14ου και του 15ου αι., και όπου απαντούν εναλλακτικά οι όροι: *ὁ ἀπὸ τῆς πολιτείας ἀρχόντων, ὁ ἀπὸ τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων, ὁ ἀπὸ τῶν πολιτῶν ἄρχων*¹⁸. Απαραίτητη φαίνεται εδώ η σύνδεση με τον ίδιο όρο που απαντά κατά τον 10ο αι. στις επιστολές του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού (βλ. σ. 433 της παρούσας βιβλιοκρισίας) και η περιγραφή της εξελικτικής του πορείας, που όμως λείπει. Ενδιαφέρον θα ήταν να ερευνηθεί με ποιά ιδιότητα και σε ποιά θέση έπαιρναν μέρος στις δικαστικές κρίσεις οι *ἄρχοντες* αυτοί, δεδομένου ότι ο ρόλος τους στις δικαιοπραξίες φαίνεται ότι ήταν αυτός των μαρτύρων. Η σ. φαίνεται να πιστεύει στην επιλογή και όχι εκλογή των αρχόντων (βλ. ωστόσο σ. 58 και σημ. 9 της παρουσιαζόμενης μελέτης). Προκειμένου για τα επαρχιακά αστικά κέντρα θεωρεί ότι επίσης και αυτά «έχαν την πολιτεία

17. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή οικονόμος*, 132-137.

18. Βλ. MM 2, 472,493,495 και K. P MATSCHKE - F. TINNEFELD, *Die Gesellschaft im späten Byzanz. Gruppen, Strukturen, und Lebensformen*, Köln 2001, 156. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή οικονόμος*, 132.

τους» (σσ. 58-59) αλλά και οι *ἄρχοντες τῆς πολιτείας* εντοπίζονται σε μεγάλες πόλεις, όπως η Θεσσαλονίκη και οι Σέρρες. Ως μοναδική μαρτυρία *πολιτείας* στη Θεσσαλονίκη προσάγεται χωρίο από την *Ιστορία* του Ιωάννη Καντακουζηνού. Πιθανότατα όμως μια προσεκτικότερη ανάγνωση του χωρίου θα οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι το βυζαντινό κείμενο θα έπρεπε να διορθωθεί και αντί της *λ. πολιτειῶν* να γραφεί η *λ. πολιτῶν*. Δεδομένης της διόρθωσης θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο λόγος στο χωρίο είναι για τους *ἐκκρίτους τῆς πολιτείας*¹⁹. Το *κοινὸν τῆς χώρας* που απαντά στο *Χρονικό των Τόκκων* αποτελεί όρο που δήλωνε στις επαρχιακές πόλεις όργανο παρόμοιο με την *πολιτεία*. Οι *οἰκῆτορες* ή οι *ἔποικοι* εμφανίζονται ως συλλογικότητες που μετείχαν σε δικαιοπραξίες. Η παρατήρηση αυτή ορθή κατά τη γνώμη μου, χρειάζεται περισσότερη έρευνα που να περιλαμβάνει, συστηματικά, έγγραφα του 13ου αι. κ.ε. Τέλος ο όρος *ἐκκλησία* στις μικρές επαρχιακές πόλεις δήλωνε πιθανόν τη συνέλευση του συμβουλίου της πόλης. Ακολουθούν στις σσ. 64-72 περιπτώσεις πόλεων της Μακεδονίας και της Ηπείρου, στις οποίες εντοπίζεται ποικίλη ορολογία για να δηλωθούν συλλογικότητες, όπως φαίνεται, παρόμοιας δομής.

Στην επόμενη ενότητα (2. Σύνθεση, σσ. 72-78) του ίδιου κεφαλαίου η σ. προβαίνει σε παρατηρήσεις για τη σύνθεση των συλλογικών οργάνων ενώ στην επόμενη ενότητα (3. Αρμοδιότητες, σσ. 78-82) αναζητεί στις πηγές μαρτυρίες για τις αρμοδιότητες των εντοπιζόμενων συλλογικοτήτων. Οι ενότητες αυτές δίνουν ένα ενδιαφέρον υλικό βασισμένο σε πρωτογενή έρευνα των πηγών. Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για το επόμενο κεφάλαιο Γ. Οι Συνελεύσεις (σσ. 83-87), στο οποίο συγκεντρώνονται οι μαρτυρίες των πηγών για τη λειτουργία των συνελεύσεων. Βέβαια εδώ θα μπορούσε να αυξηθεί το πηγαίο υλικό με τη μελέτη των επιστολών του Δημητρίου Κυδώνη που προσφέρει μαρτυρίες για τις συνελεύσεις στη Θεσσαλονίκη του 14ου αι. Το κεφ. Δ. Οι Συλλογικότητες στα χωριά (σ. 88-89), είναι εξαιρετικά σύντομο και περιορίζεται σε έγγραφα προερχόμενα από τη Μακεδονία, υπάρχει ωστόσο ένα ενδιαφέρον υλικό που προσφέρουν τα έγγραφα του 13ου αι. από την περιοχή της Μικράς Ασίας, που παραμένει ανεκμετάλλευτο.

19. Ιωάννης Καντακουζηνός, III, 82, *Ioannis Cantacuzeni ex imperatoris Historarum libri IV, graece et latine*, έκδ. L. SCHOPEN [CSHB], I-III, Bonn 1828-1832, τ. 2, 506: ... *καὶ τῶν παρὰ Ῥωμαίους ἀρίστων πάντων, οὐ μόνον ὅσον ἐν εὐγενέσιν ἦν, ἀλλὰ καὶ μονάζουσι καὶ ἐπισκόποις, ἔτι δὲ καὶ στρατιώταις καὶ τοῖς τῶν πολιτειῶν ἐκάστης πόλεως προέχουσιν*, και σ. 59, με τη σημ. 11, του κρινόμενου βιβλίου.

Το προτελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου Ε. Ειδικές Αναφορές στην κατά τόπους οργάνωση των συμβουλίων (σσ. 90-133) επικεντρώνεται στο ευρωπαϊκό τμήμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Σε αυτό παρουσιάζονται με πολύ συνοπτικό τρόπο η ιστορία και χαρακτηριστικές περιπτώσεις λειτουργίας συλλογικοτήτων σε επαρχιακές πόλεις που επιλέγονται με βάση τη διαθεσιμότητα μαρτυριών από τις πηγές. Μοιραία δεν αποφεύγονται οι επαναλήψεις περιπτώσεων που ήδη έχουν παρουσιαστεί στα προηγούμενα κεφάλαια (βλ. π.χ. χαρακτηριστικά την περίπτωση της Θεσσαλονίκης στις σσ. 90-95) ή η μνεία όρων που θα μπορούσαν να παρουσιασθούν με κριτικό τρόπο στα οικεία κεφάλαια της μελέτης. Η παρουσιαζόμενη μελέτη κλείνει με Επίλογο (σσ. 135-137) που αποτελεί την απόδοση σε γενικές γραμμές των διαπιστώσεων και των συμπερασμάτων στα οποία οδήγησε η έρευνα των πηγών και παρουσιάστηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια.

Σε ό,τι αφορά στην τεχνική παρασκευής της μελέτης θεωρώ ότι αξίζει να σημειωθεί μόνο ο τρόπος παραπομπής στις σημειώσεις που συνδέεται και με την οργάνωση της βιβλιογραφίας: η σ. καταγράφει αναλυτικά στις υποσημειώσεις τα στοιχεία των μελετών, στις οποίες παραπέμπει μόνο μια φορά. Εντούτοις τα ίδια στοιχεία επαναλαμβάνονται και στη Βιβλιογραφία, την οποία παραθέτει στις τελευταίες σελίδες της μελέτης της. Η ίδια τακτική διαπιστώνεται και κατά την παραπομπή στις πηγές. Επιπλέον εκεί η συντόμευση της λέξης έκδοση γράφεται εκδ. αντί του ορθού έκδ. Ένα ακόμη τεχνικό χαρακτηριστικό, όχι χωρίς σημασία πιστεύω, είναι ότι, αφού σημειωθεί η πηγή από την οποία αντλεί η σ., παρατίθενται οι σχετικές με το πραγματευόμενο ζήτημα μελέτες, στις οποίες ερμηνεύτηκε η ίδια μαρτυρία, με την ένδειξη πρβλ. (παραβάλε), (βλ. χαρακτηριστικά σημ. 8 της παρουσιαζόμενης μελέτης). Φαίνεται λοιπόν σαν να υποδεικνύεται η σύγκριση ανάμεσα στον ιστορικό συγγραφέα και στον σύγχρονο μελετητή. Κατά τα λοιπά η εμφάνιση του βιβλίου είναι καλαισθητή και οι παραδρομές, τυπογραφικά λάθη κ.λπ. ελάχιστα.

Συμπερασματικά θα έπρεπε να τονισθεί ότι το παρουσιαζόμενο βιβλίο, παρά τις παρατηρήσεις που θα μπορούσαν να γίνουν στην έρευνα, τη σύνθεση ακόμη και στη δομή της εργασίας, και ίσως ακριβώς για αυτό, δεν παύει να αποτελεί ένα πολύ ενδιαφέρον εγχείρημα που θέτει τις πρώτες σταθερές για τη μελέτη των συλλογικοτήτων στις πόλεις και τη βυζαντινή ύπαιθρο και συμβάλλει στην ουσιαστική γνώση της βυζαντινής κοινωνίας.

ΠΟΛΥΜΝΙΑ ΚΑΤΣΩΝΗ

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ecclesiastical History and Nikephoros Kallistou Xanthopoulos, Proceedings of the International Symposium, Vienna, 15th-16th December 2011, ed. CHR. GASTGEBER and S. PANTEGHINI [Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse, Band 477. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, 37], Wien 2015, 184 σελ. ISBN 978-3-7001-7682-4

Στο υπό συζήτηση βιβλίο εκδίδονται τα συμπεράσματα του Διεθνούς Συμποσίου *Das Genre der Kirchengeschichte und Nikephoros Kallistou Xanthopoulos*, το οποίο έλαβε χώρα στη Βιέννη τέσσερα περίπου χρόνια πριν από την κυκλοφορία της παρούσας έκδοσης (15-16 Δεκεμβρίου 2011), στο πλαίσιο ενός ερευνητικού προγράμματος συνεργασίας ανάμεσα στην Αυστριακή Ακαδημία Επιστημών και το Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Όπως αναφέρουν οι εκδότες του τόμου στον σύντομο πρόλόγό τους (σσ. 7-8), αντικείμενο του ερευνητικού αυτού προγράμματος υπήρξε η προετοιμασία της κριτικής έκδοσης της *Εκκλησιαστικής Ιστορίας* του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθόπουλου για τη σειρά CFHB, και ταυτόχρονα η μελέτη της προσωπικότητας του ίδιου του ιστοριογράφου και του περιβάλλοντός του, σε άμεση συνάρτηση με το ζήτημα των διαθέσιμων πηγών στην Κωνσταντινούπολη μετά την επιστροφή των λογίων από τη Νίκαια το 1261.

Η εν λόγω ερευνητική επιλογή δεν είναι καθόλου τυχαία, δεδομένου ότι η *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Ξανθόπουλου συνιστά ένα μοναδικό έργο στη βυζαντινή ιστοριογραφία, που αναβιώνει το ξεχασμένο για πολλούς αιώνες είδος της εκκλησιαστικής ιστορίας στο γύρισμα του 13ου προς τον 14ο αιώνα, όταν το Βυζάντιο επαναπροσδιορίζεται θρησκευτικά μετά τη λήξη της επώδυνης περιόδου της λατινοκρατίας στην Κωνσταντινούπολη (1204-1261) και την αποκήρυξη της ένωσης των δύο Εκκλησιών επί Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Σε αυτόν, άλλωστε, τον αυτοκράτορα ο Ξανθόπουλος αφιερώνει τα δεκαοκτώ βιβλία της ιστορίας του, στα οποία παρουσιάζει συγκεκριμένα

την περίοδο από την ίδρυση της Εκκλησίας έως τη βασιλεία του Φωκά (610), στηριζόμενος κατά βάση σε πηγές της πρώιμης βυζαντινής περιόδου.

Στον τόμο δημοσιεύονται συνολικά έντεκα μελέτες, εννέα στη γερμανική και δύο στη γαλλική γλώσσα, ταξινομημένες με άξονα τη θεματική συνάφεια. Η κάθε μία από αυτές διερευνά από τη δική της οπτική τις πηγές του Νικηφόρου Ξανθόπουλου και κυρίως τη μέθοδο με την οποία αυτές αξιοποιήθηκαν από τον ιστοριογράφο.

Από τον κοινό άξονα προβληματισμού αποκλίνουν ελαφρά δύο μονάχα συμβολές, οι τελευταίες του τόμου: στην πρώτη από αυτές με τίτλο «Die Kaiser- und Patriarchenlisten des Nikephoros Xanthopoulos» (σσ. 125-140) η Sofia Kotzabassi εκδίδει κριτικά και σχολιάζει σύντομα δύο καταλόγους –ο ένας αυτοκρατόρων, ο άλλος πατριαρχών– με πλούσια χειρόγραφη παράδοση, που αποδίδονται στον Νικηφόρο Καλλίστου Ξανθόπουλο· στη δεύτερη ο συνεκδότης του τόμου Christian Gastgeber παρέχει αναλυτική περιγραφή του μοναδικού χειρογράφου που παραδίδει σήμερα την *Εκκλησιαστική Ιστορία*, από το οποίο δημοσιεύει πρόσθετα 42 επιλεγμένες εικόνες [«Nikephoros Xanthopoulos und der Codex unicus seiner Historia ecclesiastica (ÖNB, Cod. historicus graecus 8)», σσ. 141-173].

Το εναρκτήριο άρθρο του Albrecht Berger με τον εύγλωττο τίτλο «Nikephoros Kallistou Xanthopoulos und seine Quellen in den Büchern I bis VI» (σσ. 9-16) εισάγει τον αναγνώστη στο κεντρικό ζήτημα του τόμου, εξετάζοντας ακριβώς τις πηγές και τη χρήση τους συγκεκριμένα στα πρώτα έξι βιβλία της *Εκκλησιαστικής Ιστορίας* του Ξανθόπουλου, έως την ενθρόνιση, δηλαδή, του αυτοκράτορα Διοκλητιανού το 284. Αποδεικνύεται ότι ο υστεροβυζαντινός ιστοριογράφος βασίζεται κυρίως στην *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Ευσεβίου, την οποία παραφράζει στο σύνολό της, αντιγράφοντας ωστόσο συστηματικά όσα χωρία άλλων πηγών βρίσκει ενσωματωμένα στην αφήγησή της. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευάριθμα λοιπά χωρία που έχουν εισέλθει στο κείμενο μέσω διαφορετικής διαδρομής και συνδέουν την *Εκκλησιαστική Ιστορία* με το έργο του Ιωσήπου, το οποίο φαίνεται –σύμφωνα με την ανάλυση του Berger– ότι ο Νικηφόρος αξιοποίησε έμμεσα, μέσω ενδιάμεσων δηλαδή χρονικών (βλ. Γεώργιος Μοναχός, Γεώργιος Σύγκελλος, Ιωάννης Ζωναράς κ.ά.).

Στην ίδια διαπίστωση καταλήγει και ο Felix Albrecht στη συνέχεια, ο οποίος μελετά ειδικά την παρουσία βιβλικών χωρίων («Beobachtungen zu den Bibelzitate der Historia ecclesiastica des Nikephoros Xanthopoulos», σσ. 17-27), καταδεικνύοντας ότι η πλειονότητά τους αντιγράφεται στην *Εκκλησιαστική*

Ιστορία προσεκτικά από τις πηγές της. *Οι Πράξεις των Αποστόλων* είναι τελικά το μόνο βιβλίο της Βίβλου στο οποίο ο Νικηφόρος Ξανθόπουλος παραπέμπει πολύ συχνά και απευθείας στο πρωτότυπο, αξιοποιώντας πιθανότατα σύγχρονά του χειρόγραφα.

Ο Horst Schneider είναι ο συγγραφέας του τρίτου άρθρου του τόμου («Die Rezeption der Vita Constantini des Eusebios bei Nikephoros Kallistou Xanthopoulos», σσ. 29-42), το οποίο εστιάζει σε μία συγκεκριμένη θεματική της *Εκκλησιαστικής Ιστορίας*, τη νίκη του Μ. Κωνσταντίνου στη Μιλβία Γέφυρα εναντίον του Μαξεντίου. Αντιπαραβάλλοντάς την γλωσσικά με τον *Βίο του Κωνσταντίνου* και την *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Ευσεβίου, τις εκκλησιαστικές ιστορίες των Σωκράτη, Σωζομενού και Θεοδωρήτου, καθώς και την *Anonyme Vita Constantini* [BHG 364] (ο πίνακας με τα παράλληλα χωρία παρατίθεται στις σσ. 36-42), ο Schneider υποστηρίζει ότι ο Ξανθόπουλος χρησιμοποίησε σε αυτό το σημείο όλες τις διαθέσιμες πηγές, προκειμένου να διαμορφώσει τη δική του ακριβή και συνοπτική παρουσίαση του γεγονότος.

Η επόμενη μελέτη του Sebastien Morlet φέρει τον τίτλο «Le projet historiographique de Nicéphore Xanthopoulos face à celui d'Eusèbe de Césarée» (σσ. 43-58) και αντιμετωπίζει την *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Ξανθόπουλου ως απόγονο εκείνης του Ευσεβίου, επιχειρώντας μια πρώτη συνολική συγκριτική μελέτη των δύο έργων στη βάση της συγγραφικής μεθόδου των ιστοριογράφων και του τρόπου με τον οποίο ο Ευσεβίος αξιοποιείται ως πηγή από τον Νικηφόρο. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Morlet είναι ότι ο Νικηφόρος είναι γνήσιος θαυμαστής του Ευσεβίου, καθώς, εκτός από την *Εκκλησιαστική Ιστορία* του, αξιοποιεί και άλλα έργα του, όπως την *Ευαγγελική Προπαρασκευή* και την *Ευαγγελική Απόδειξη*.

Η παλαιότερα διατυπωμένη άποψη ότι οι βυζαντινοί συγγραφείς του 14ου αιώνα, ανάμεσά τους και ο Νικηφόρος Ξανθόπουλος, μιμούνται το έργο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, επανεξετάζεται από τη Véronique Somers στο δεύτερο άρθρο του τόμου που έχει γραφτεί στη γαλλική γλώσσα («Nicéphore Calliste Xanthopoulos, imitator Gregorii Nazianzeni?», σσ. 59-70). Η συγγραφέας αποδέχεται ότι είναι ορατός ο απόηχος του σπουδαίου λογίου του 4ου αιώνα στα έργα των υστεροβυζαντινών συγγραφέων, εκτιμά, ωστόσο, ότι είναι παρακινδυνευμένο να μιλά κανείς για μίμηση του έργου του.

Με μια διαφορετικού τύπου πηγή, την αποσπασματικά σωζόμενη σήμερα *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Φιλοστοργίου, την οποία ο Νικηφόρος Ξανθόπουλος χρησιμοποιεί παράλληλα με τις υπόλοιπες πηγές του μέσω της γνωστής

επιτομής του πατριάρχη Φωτίου τον 9ο αιώνα, ασχολείται ο Bruno Bleckmann, σκιαγραφώντας με τη μελέτη του «Nikephoros Xanthopoulos und Philostorgios» (σσ. 71-80) τα χαρακτηριστικά που έχει η χρήση ενός παρομοίου κειμένου από έναν μεταγενέστερο συγγραφέα.

Η συνθετική ικανότητα του Ξανθόπουλου αναλύεται στις λεπτομέρειές της και στο επόμενο άρθρο του Heinz-Günther Nesselrath, επί τη βάση συγκεκριμένα του δέκατου βιβλίου της *Εκκλησιαστικής Ιστορίας* και του πώς παρουσιάζεται εκεί η προσωπικότητα και η δράση του αυτοκράτορα Ιουλιανού [«Julian Apostata bei Nikephoros Kallistou Xanthopoulos (Buch X)», σσ. 81-99].

Ο Martin Wallraff στην όγδοη μελέτη του τόμου «Tod und Bestattung Konstantins nach späteren hagiographischen und historiographischen Quellen bis Nikephoros Kallistou Xanthopoulos» (σσ. 101-108) ασχολείται με τη βυζαντινή παράδοση που διαμορφώθηκε από τον Ευσέβιο και μετά γύρω από τον Μ. Κωνστανίνο στον χώρο τόσο της ιστοριογραφίας όσο και της αγιολογίας, εστιάζοντας ειδικά στις πληροφορίες γύρω από τον θάνατο και την ταφή του Κωνσταντίνου και πώς αυτές έφτασαν έως την αφήγηση του Ξανθόπουλου, ο οποίος –σύμφωνα με τον Wallraff – χρησιμοποίησε πιθανότατα και μια ακόμη άγνωστη σε εμάς πηγή.

Τέλος, η εισαγωγική αφιέρωση της *Εκκλησιαστικής Ιστορίας* στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο τίθεται στο επίκεντρο της έρευνας της Eleni Kaltsogianni, «Nikephoros Xanthopoulos und die Kaiserpanegyrik: Das Bild Kaiser Andronikos' II. in der Dedicatio der Historia ecclesiastica und seine literarischen Vorbilder» (σσ. 109-123). Αποδεικνύεται ότι η εικόνα του Ανδρονίκου Β΄ συμφωνεί με εκείνη των υπολοίπων εγκωμίων που συνετέθησαν την ίδια εποχή για τον συγκεκριμένο αυτοκράτορα, επηρεάζεται δε ταυτόχρονα και από τις αντίστοιχες αφιερώσεις προγενεστέρων ιστοριογράφων (Σωζομενός, Ευάγριος Σχολαστικός, Θεοφύλακτος Σιμοκάττης), τις οποίες φαίνεται ότι έλαβε υπόψη του ο Ξανθόπουλος.

Οι έντεκα μελέτες που παρουσιάστηκαν σύντομα, συνθεμένες από καταξιωμένους ερευνητές της βυζαντινής εποχής, παρουσιάζουν πλούσιο κειμενικό υλικό και φωτίζουν επαρκέστατα το βασικό ερευνητικό ζητούμενο του υπό παρουσίαση τόμου: τη μελέτη της *Εκκλησιαστικής Ιστορίας* του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθόπουλου σε άμεση σχέση με τις πηγές της. Αναπόφευκτα διαπιστώνονται ορισμένες επικαλύψεις ανάμεσά τους (με πιο σημαντική την αναφορά τόσο της υπ. αρ. 1 όσο και της υπ. αρ. 4 μελέτης στο ζήτημα της αξιοποίησης του Ευσεβίου ως πηγής), οι οποίες δεν πλήττουν,

ωστόσο, τη θεματική ποικιλία. Στα θετικά, επίσης, του τόμου προσμετράται το τελικό ευρετήριο όσων βυζαντινών πηγών και χειρογράφων μνημονεύθηκαν στις προηγούμενες σελίδες. Εξίσου βοηθητική για τον αναγνώστη, πάντως, θα ήταν η ύπαρξη και ενός δεύτερου γενικού ευρετηρίου όρων και ονομάτων, καθώς και ενός επιλογικού κεφαλαίου που θα συνόψιζε τα βασικά σημεία - συμπεράσματα όλων των συμβολών. Το επέτρεπε η συγκεκριμένη θεματική του τόμου και θα ενισχυόταν έτσι ακόμη περισσότερο η εσωτερική συνοχή και κατ' επέκταση η ερευνητική δυναμική της συλλογικής προσπάθειας. Στο ίδιο πλαίσιο, θα μπορούσαν να έχουν προστεθεί περισσότερες εσωτερικές παραπομπές (ανάλογες της υποσημείωσης 6 του πρώτου άρθρου) ή να αλλάξει θέση κάποιες άλλες (π.χ. η σημαίνουσα επεξήγηση της γενικής *Καλλίστου* αντί *Κάλλιστος* στο όνομα του ιστοριογράφου εμπεριέχεται στην υποσημείωση 1 του τελευταίου άρθρου του τόμου). Σε καμία περίπτωση, πάντως, αυτές οι ήσσονος σημασίας παρατηρήσεις δεν αναιρούν την αξία του παρόντος βιβλίου και την πρόοδο που έχει φέρει στη μελέτη τόσο του ίδιου του κειμένου της *Εκκλησιαστικής Ιστορίας* όσο και της ύστερης βυζαντινής ιστοριογραφικής παραγωγής και παιδείας.

ΕΙΡΗΝΗ-ΣΟΦΙΑ ΚΙΑΠΙΔΟΥ
Πανεπιστήμιο Πατρών

DIMITRA KARAMBOULA, *Von Diokletian zu Iustinian. Kontinuität und Legitimität in der Beziehung zwischen Kaisern und Untertanen* [Byzantinische Studien und Texte, 5], Münster 2015, 352 pp., ISBN 978-3-643-12319-0

The author has chosen as timeframe of her study the period between the reign of Diocletian and that of Justinian. It is the period usually designated as a period of transition from antiquity to medieval times. As a matter of fact, it is the last period of the antique world that has often been studied from various viewpoints. Late Antiquity is indeed a period that presents researchers with special interest and this is reflected in modern scholarly research¹.

The subtitle of the work makes clear the two focal points on which the author concentrates regarding the relations of the Emperor with his subjects: legitimacy and continuity of imperial authority. Throughout Roman and Byzantine history these two elements acted as the pillars upon which a new ruler's authority was based. Constitutional history shows the means and the ways which assured continuation and legitimacy². A study analyzing specifically these constitutional aspects during Late Antiquity represents a much-needed contribution shedding light on a crucial period from a concrete viewpoint.

The reign of Diocletian with which the study begins, marked a turning point in Roman history. His structural reforms in the administration inaugurated a

1. Cf. for instance, the fundamental study by A. DEMANDT, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diokletian bis Justinian 284-565 n. Chr.*, München 1989. Late Antiquity has been interpreted in many different ways as Demandt points out: "Die Spätantike ist geradezu ein Lehrstück für den Wandel, dem ein Geschichtsbild unter veränderten Rahmensbedingungen ausgesetzt ist". On the discussion related to tracing a distinction of historical periods between antiquity and Middle Ages, cf. P. EGON HÜBINGER (ed.), *Zur Frage der Periodengrenze zwischen Alterum und Mittelalter*, Darmstadt 1969.

2. Cf. H. BELLEN, *Grundzüge der römischen Geschichte. Die Spätantike von Constantin bis Justinian*, Darmstadt 2003.

new era which defined the future development of the Roman state. After the crisis of the third century the Roman Empire consolidated and the new era, that came to be known as the time of Late Antiquity, begun. At the same time the form of governance introduced by Diocletian deviated from the traditional Roman patterns. Ideological patterns during the period of the Roman history known as “Kaiserzeit” altered and the excessive adoration of the imperial authority in ceremonial and ideological perception was the most obvious expression of this change. As far as state administration is concerned the establishment of 100 provinces and 12 middle size administrative districts paved the way to the Roman provincial administration in a pattern which would also be adapted by the Byzantine administration.

Two important law collections from the time of Diocletian, the *Codex Gregorianus* and the *Codex Hermogenianus* compiled together the Roman *Constitutiones*, the legal pronouncements of the imperial time. Dr Karamboula has exhaustively studied the material of these collections and treated these legal documents in a most adequate way³.

The book here reviewed, greatly enriches our understanding of law in conjunction with social history and sheds light on the history of Late Antiquity from an interdisciplinary perspective.

The author follows research methodology that she has already put into practice in her Ph. D. thesis⁴. She delineates the development of key notions which determine the ideological foundations of the state institutions in the context of historical developments. These crucial concepts are important indicators. Through the evolution and implementation of these crucial key concepts the State Authority was secured and enforced. Relevant historical material could also be brought at the center of interest, but the author made a wise choice of topics.

The book is divided into three parts, each one divided in chapters dealing with distinct elements aiming to contribute to the fuller apprehension of State authority which is understood by the author in terms of legitimacy and continuity of imperial power.

The first part sums up the political history of Late Antiquity; the second part examines the legal history from Diocletian and Constantine to the codification of Justinian establishing patterns which indicate that the evolution in the political

3. D. KARAMBOULA, *Die Rechtsentwicklung in der Zeit Diokletians und die ersten offiziellen Rechtssammlungen*, Athens 2008.

4. D. KARAMBOULA, *Staatsbegriffe in der frühbyzantinischen Zeit*, Vienna 1993.

history and the subsequent changes are reflected in the development of the legal order. The third part traces a turning point in the history of the era, and more specifically the transformation of a law-state to a state of social care. The conclusions of the author are expanded in the fourth part, which constitutes the epilogue of the study.

The author, following Gisewski, *Zur Normativität und Struktur der Verfassungsverhältnisse in der späteren römischen Kaiserzeit*, München 1988 (Introduction, p. 3, n. 1.), clearly points out in her introduction that in law history the time of Late Antiquity is marked by the change in the *res publica*, that is the main component, which constituted the foundation of the *Kaiserzeit*. The *res publica* as basic constitutional element consolidated and legitimized the constitutional state rule in the previous imperial era. This republican element, the *res publica*, either did not exist or was used only nominally in Late Antiquity. The crisis and the changes in Roman history started during the period of the so-called “soldiers-emperors” while a new era was introduced through the administrative changes of Diocletian and during the reign of Constantine the Great. Furthermore, at the end of Late Antiquity, Justinian sealed the evolution of this realm of public life, thus –according to some historians- inaugurating the Byzantine period.

The change also affected military affairs. Dealing with external relations and warfare, the author unfolds the military activity of Diocletian, at the beginning of Late Antiquity and concludes her presentation with Byzantine actions in the battlefield at the time of Justinian at the end of the period; in both cases a new order was established.

The author discusses thoroughly two fundamental ideological elements of the Roman imperial authority, the *orbis Romanus* and the *orbis terrarum*, which delineated the contents of Roman power both at a realistic and ideological level. Also, with reference to Justinian’s war actions she puts emphasis on the pivotal idea of restoration which is the key element, the ideological basis, behind the emperor’s military activity.

The crucial changes apparent in the history of Late Antiquity are not only reflected in the ideological perceptions. The state administration was profoundly affected and the transfer of imperial power resulted to apparent changes and was reflected in the new balance.

Of great importance for Late Antiquity has been the integration of barbarians in the Roman State. Barbarian soldiers and peasants were peacefully established in Roman soil. The Roman army was germanized during the time of Diocletian and the peaceful integration of the Goths was indispensable in fifth century’s Roman policy.

All these changes, added to many other essential developments are analysed in the study as elements in which the “transformation of the Roman world” can be detected⁵.

The Roman power was perceived as a “unique *imperium*” and in foreign relations this concept was contrasted to the authority of the Persian State. Until the sixth century the universal claim of the Roman State was lapidary in its self determination. In a more realistic perception, the terminus *imperium* was occasionally used to describe the Persian State and the significance of the establishment of the Armenian State as a pondering factor in power constellation of the time is also taken into consideration in the study (pp. 34ff., 74, 80 etc.).

In the fourth part of the first chapter of the book the author discusses the elements which enabled the transformation of the roman State from a state composed of communities to an imperial state. Attention is also paid in the institutional changes of the state, and especially in the relationship of the central authority with the cities/*poleis*, the self-governed unities, as well as the changes the administrative model underwent in the various periods of Late Antiquity. The communal model changed along with other parameters aiming to the imposition of the central authority and especially the army. During this transformation process, citizenship rules were renovated and the power of religious administration in local communities grew. Spiritual identity and state authority became the elements which signaled the unity of the Empire while in Justinian’s time the eastern part of the Empire acquired a distinct self-confidence.

The fundamental elements of internal administration, which determined the developments during this formative time, are examined in the seventh part of the first chapter (Die inneren Verhältnisse, pp. 59ff.). Diocletian’s reform in state administration initiated a parallel change in the fiscal system of the Roman Empire. This was equally important and introduced new methods and models to secure the state revenues needed to accommodate the transformed administration. Diocletian’s price policy, coupled by a necessary monetary policy, was, among other factors, especially significant for the state economy. In addition, important elements such as the state monopoles and the integration of guilds in the Roman separation of power economy proved to be crucial instruments in social and economic life.

The separation of power between the main pillars of state authority, military and civil administration, deemed to cope better with the new administrative model,

5. Cf. for instance, L. WEBSTER and M. BROWN (eds.), *The Transformation of the Roman World AD 400-900*, London 1997.

introduced by Diocletian. At top constitutional level the tradition was strengthened by the use of the acclamation by the army to legitimize the imperial authority.

The ceremonial aspect as well as the sanctification of the emperor's person, which indicated these changes (pp. 104ff.), have been often discussed by researchers. In a radically changing state and society, Diocletian's contribution, probably related to his low social origin, has promoted changes in the makeup of the Roman aristocracy.

The long second part of the book (pp. 115-212) is devoted to the evolution of the Roman legal system from the time of Diocletian and Constantine until the time of Justinian and his unprecedented impact on the codification and the transformation of the Roman law. At this point the author offers an original reading that surpasses her previous contributions. She follows the legal development from the two antecedent essential codifications, the *codices Gregorianus* and *Hermogenianus*, through the Theodosian Code, till the epochal turn, the Justinianian codification.

The authority of the emperor is examined in depth throughout the duration of the period in question in law-giving as well as his function in law administration. The author also analyzes the main elements of his legal competence, such as *constitutiones*, *leges*, *consistorium* etc which she follows in their generic and evolutionary process. She discusses in detail the emperors of the time who initiated reforms, as well as the law experts who contributed and the content of the concrete changes they have introduced.

The vulgarization of the law, which was simultaneously countered by a tendency to restore the classical law form, and which found its best expression in Justinian's codification is extensively treated. Two other remarkably opposed tendencies, the provincial expression of vulgar law and the central administration's effort to consolidate the imperial law as expression of the empire's consciousness, define the development of this era.

Various elements determine the outcome and the final product. The local administrators were crucial for the application of the legal directives and they were there to receive and follow the citizens' petitions. Loyalty or courage and personal authority in each case could lead to different results. Notions familiar in judicial practice, such as the antiquity of a practice or the moral gravity of an applied rule were valid guidelines and elements influencing a court's or a judge's verdict. Within the general development and under pressure by opposed tendencies some Hellenistic legal elements disappeared during the process of Romanization in the eastern provinces.

After Constantine, the protection of the Christian faith became fundamental for the imperial legal system. Imperial constitution provided the instrument to persecute heretics and consolidate the Christian doctrine in the one Orthodox form, approved and observed by the Emperor. Of course the religious leadership had the ambition to influence and dictate the content of imperial laws pertaining not only to doctrinal, but also to social matters and the balance in many cases has not been easy.

In parallel to this practical evolution which affected the perception of the law by the common people, the central government and the imperial court developed the ideological arsenal to strengthen the visibility of the emperor's law as universal and as the expression of the supreme power, the imperial authority, as a grace handed over to the ruler by God himself «Gottesgnadentum»⁶.

The third part of the book looks into the law sources and the constitutional order of the time as the basis of the social policy of the Roman Empire. The codification of the imperial *constitutiones* was perceived as actualization of the valid legal order and the codices formed the instrument which served to introduce the imperial authority in everyday life. The equality of the citizens and the theoretically equal treatment of all imperial subjects by law were fundamental elements for the state authority. They were important for the prevention of social disorder and contributed to the establishment of harmony and concord in the state.

The Christian influence which promoted the ideal equality of all human beings and thus the need for their equal treatment by the law increased. Especially the Christian ideal of all people being free resulted to social changes that were reflected in the evolution of the law. The ideal imperial image in numerous literary sources integrated classical and Christian elements, and described a ruler working in his office performing his duties to the benefit of his subjects. Among others, philanthropy and benefaction were qualities highly praised and characteristics exemplifying the ideal emperor. In this ideological environment the Christian church represented the mechanism promoting the imperial policy for social welfare and its rhetoric and preaching incorporated benevolence and care for the poor's need in the social attitude and people's thinking. In response, the social approach was expressed in legal norms.

Dr Karamboula summarizes the most important findings of her research in the epilogue (pp. 247-252) which forms the last part of this innovative and pivotal

6. This perception delivered the ideological and constitutional basis of the medieval monarchies. Cf. F. KERN, *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter. Zur Entwicklungsgeschichte der Monarchie*, Darmstadt 1980 (ed. R. BÜCHNER).

piece of work. A full index of proper and geographic names and two registries, one indicating inscriptions and papyri referred to as well as a second including sources' references make the book user friendly.

The evolution of the legal order in Late Antiquity from Diocletian to Justinian documented in the preceded discussion the most important changes, which determined the developments in the legal order after the crucial institutional change in 284 and the acclamation of Emperor Diocletian as Augustus. During Diocletian's reign as an absolute monarch the legal production was not uncontrolled. Legal documents were formulated in strict terms and the contribution of the famous lawyers of that time, Papian, Paulus and Ulpian is obvious in the laws promulgated to govern the new administration system introduced by the Emperor. The application of the law in all domains of social life remained a state privilege.

The changes which occurred between 260 p. C. and 565 reflect social and cultural developments, which were present, in part, already before the time of Diocletian. The Christian religion added a moral element and the administrative reforms during Late Antiquity produced the administrative apparatus necessary to support a functional legal state system.

At the time of Constantine vulgar elements were introduced in the legal expression and in the legal order and the differentiation of the provincial law became more apparent. Even the concession of the Roman citizenship to every free person in 212 could not cumber the influx of the vulgar law and the end of the imperial authority in the western part of the Empire in 476 definitely established different ways for the two parts, East and West. Justinian with his work on codification and the establishment of the law schools re-oriented the development in the classical spirit.

The author's comprehensive assessment is important for historians, since it underlines how the general political developments were reflected in the shift of the legal order. The collapse of the Roman Empire coincided with the disappearance of the specialized law schools and the reviving of the Roman tradition and a new Roman, Byzantine Empire under Justinian went, once again, hand in hand with the restoration of the professional law teaching⁷.

DIMITRIOS G. LETSIOS
Budapest

7. P. 250: "Wie der Niedergang des römischen Reichs ... sich recht genau mit dem Erlöschen des Fachjuristentums in der Geschichte der römischen Rechtswissenschaft spiegelt, so zeigt sich auch der Versuch der Wiederbelebung des *Imperium Romanum* unter Justinian an erster Stelle in seiner Gesetzgebung".

O. DELOUIS – A. COUDERC – P. GURAN (επιμ.), *Héritages de Byzance en Europe du Sud-Est à l'époque moderne et contemporaine* (Mondes Méditerranéens et Balkaniques, n° 4), École Française d'Athènes, Αθήνα 2013, σελ. 528. ISBN 978-2-86958-253-8

Συστατικό στοιχείο της Ευρώπης, το Βυζάντιο δηλώνει την παρουσία του, κατά τα νεότερα και σύγχρονα χρόνια, στο νοτιοανατολικό τμήμα της Γηραιάς Ηπείρου, αλλά και ευρύτερα, «σαν ένα γεωλογικό στρώμα του οποίου τμήματα έρχονται κατά διαστήματα στην επιφάνεια του εδάφους», κατά την εύστοχη παρομοίωση των Olivier Delouis, Anne Couderc και Petre Guran («Introduction», σσ. 11-14), επιμελητών του πλούσιου αυτού συλλογικού τόμου. Δεν πρόκειται ωστόσο για μια κληρονομιά παγιωμένη, αλλά για ένα ζωντανό «παρελθόν» το οποίο αναπλάθεται, μεταμορφώνεται, ανανοηματοδοτείται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, το οποίο επισημαίνουν οι επιμελητές της έκδοσης στην κατατοπιστική εισαγωγή τους, η διαγραφή βασικών γνωρισμάτων του Βυζαντίου (αυτοκρατορική ιδέα, πολυπολιτισμικός χαρακτήρας) υπέρ της εθνικής ιδεολογίας των ορθόδοξων κρατών κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα.

Τις ποικίλες αυτές αναπαραστάσεις του βυζαντινού παρελθόντος, ιδιαίτερα τις προσλήψεις του από τους λογίους, διερευνούν οι 28 μελέτες τις οποίες συγκεντρώνει η εν λόγω έκδοση. Οι περισσότερες από τις μελέτες αποτέλεσαν τις ανακοινώσεις του Συνεδρίου «Η παρουσία του Βυζαντίου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη στη νεότερη και σύγχρονη εποχή» (Αθήνα, 22-24 Σεπτεμβρίου 2008), το οποίο διοργανώθηκε από την École Française d'Athènes, το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών και το Institut Français d'Athènes· επίσης, ο τόμος περιλαμβάνει και τρεις άλλες μελέτες, οι οποίες είχαν ανακοινωθεί στο Συνέδριο «When Culture Dreams Empire: “Byzantium” as Usable Past» του Πανεπιστημίου του Princeton (12 Μαΐου 2006). Μετά από την εισαγωγή των επιμελητών,

δημοσιεύεται επίσης το κείμενο της εναρκτήριας ομιλίας της Ελένης Αρβελέρ στο πρώτο συνέδριο («Conférence inaugurale - La présence de Byzance», σσ. 15-21). Η Αρβελέρ επισημαίνει βασικά στοιχεία του βυζαντινού πολιτισμού τα οποία διατηρήθηκαν στο πέρασμα του χρόνου και διαπιστώνει πρώτα απ' όλα ότι η σημερινή Ευρώπη αγνοεί τις οφειλές της έναντι του Βυζαντίου, μολονότι αυτό υπήρξε η πρώτη ευρωπαϊκή αυτοκρατορία, σύμφωνα με τον ορισμό της Ευρώπης από τον Paul Valéry.

Ας δούμε όμως επιγραμματικά τη θεματική του συλλογικού αυτού έργου. Ο Jack Faurey («Failed Nations and Usable Pasts: Byzantium as Transcendence in the Political Writings of Iakovos Pitzipios Bey», σσ. 23-44) μας παρουσιάζει, διαμέσου των πολιτικών έργων του Ιάκωβου Πιτζιπιού (1802-*ca* 1869), το όραμα μιας εφήμερης μυστικής εταιρείας των μέσων του 19ου αιώνα, της «Βυζαντινής Ενώσεως», μετέπειτα «Ανατολικής Χριστιανικής Εταιρείας». Αντίθετα από άλλες, σύγχρονες της εταιρείες και κινήματα, τα οποία αποσκοπούσαν στη διάσπαση της Εγγύς Ανατολής σε εθνικά κράτη, η «Βυζαντινή Ένωση» πρόσβευε ότι η Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν συνέχεια της Βυζαντινής και ότι το Βυζάντιο θα έπρεπε να ανασυσταθεί ως μια πολυεθνική και πολύθρησκη αυτοκρατορία, όπου θα κυριαρχούσε η ελευθερία, η ισότητα και η αδελφoσύνη. Μεταγενέστεροι του Πιτζιπιού, οι Μανουήλ Γεδεών (1851-1943), Nicolae Iorga (1871-1940) και Steven Runciman (1903-2000), συνέβαλαν καθοριστικά με τα έργα τους στην ιστοριογραφική επανεκτίμηση του ρόλου του οικουμενικού πατριαρχείου μετά το 1453. Τη συμβολή αυτή των τριών ιστορικών αναδεικνύει ο Dan Ioan Mureșan («Revisiter la Grande Église: Gédéon, Iorga et Runciman sur le rôle du patriarcat œcuménique à l'époque ottomane », σσ. 45-61). Η Άλωση της Πόλης δεν προκάλεσε μόνο τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων της Εκκλησίας με την κοσμική εξουσία, αλλά τροφοδότησε για πολλά χρόνια και το συλλογικό υποσυνείδητο των χριστιανών, πράγμα που αποτυπώνεται στις διηγήσεις οι οποίες εξιστορούν την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς. Ενδεικτική είναι η διήγηση του θαύματος του θείκου φωτός στην Αγία Σοφία, την οποία καταγράφει η κύρια σλαβονική χρονογραφική πηγή του 16ου αιώνα για την Άλωση, έργο του Nestor Iskander. Ο Petre Guran («God Explains to Patriarch Athanasios the Fall of Constantinople: I. S. Peresvetov and the Impasse of Political Theology», σσ. 63-78) εξετάζει την προέλευση και τη σημασία αυτής της διήγησης, συσχετίζοντάς την με ελληνικές και δυτικο-ευρωπαϊκές διηγήσεις, καθώς και με μολδαβικές τοιχογραφίες.

Τα έργα εκκλησιαστικής τέχνης, όπως και τα λείψανα, ως φορείς της βυζαντινής κληρονομιάς συνέβαλαν επίσης στη διαμόρφωση της πολιτικής ιδεολογίας των ορθόδοξων κρατών της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά τα νεότερα χρόνια. Ωστόσο, αυτό δεν έγινε με συστηματικό τρόπο, όπως αποδεικνύει η Vera Tchentsova («*Héritage de Constantinople ou héritage de Trébizonde ? Quelques cas de translation d'objets sacrés à Moscou au XVIIe s.*», σσ. 79-97), μελετώντας την περίπτωση της μεταφοράς στη Μόσχα, τον 17ο αιώνα, ιερών αντικειμένων συνδεδεμένων με τη δυναστεία των Μεγαλοκομνηνών, δηλαδή με μια άλλη αυτοκρατορία, εκείνη της Τραπεζούντας. Ανάλογη ιδεολογική χρήση των ιερών αντικειμένων έγινε και από τους σέρβους δεσπότες. Αυτήν, καθώς και γενικότερα τον ρόλο τον οποίο διαδραμάτισε το Βυζάντιο στην κατασκευή της σερβικής συλλογικής μνήμης από τον 15ο έως τον 19ο αιώνα, συνοψίζει η Smilja Marjanović-Dušanić («*Se souvenir de Byzance. Les reliques au service de la mémoire en Serbie (XVe-XIXe s.)*», σσ. 99-116]. Διαφορετική ήταν η πρόσληψη του Βυζαντίου από τους καλλιεργημένους κύκλους των Φαναριωτών οσποδάρων της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Ο Andrei Pippidi («*Byzance des Phanariotes*», σσ. 117-129), εστιάζοντας την έρευνά του στα χειρόγραφα και έντυπα έργα των βιβλιοθηκών των παραδουνάβιων ηγεμονιών του 18ου αιώνα τα οποία περιλάμβαναν κείμενα της βυζαντινής γραμματείας, διαπιστώνει την ελάχιστη γοητεία την οποία ασκούσε το Βυζάντιο στους συγκεκριμένους κύκλους, μάλιστα συγκριτικά με την ελληνική αρχαιότητα. Εντούτοις, όπως προκύπτει από το άρθρο του Andrei Timotin («*Prophéties byzantines et modernité roumaine (XVIIe-XIXe s.)*», σσ. 131-139), δεν ίσχυε το ίδιο με τα προφητικά κείμενα, τα βυζαντινά αλλά και τα μεταγενέστερα βυζαντινής έμπνευσης, τα οποία, από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα, καλλιεργούσαν στις ρουμανικές χώρες τις ελπίδες για την πτώση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Πάντως, η θεώρηση των Φαναριωτών οσποδάρων ως συνεχιστών του βυζαντινού πολιτισμού είναι προβληματική. Τις αδυναμίες του ιστοριογραφικού αυτού σχήματος, το οποίο καθιέρωσε ο N. Iorga, προβάλλει ο Radu G. Păun («*Byzance d'empereur et Byzance d'Église. Sur le couronnement des princes "phanariotes" à Constantinople*», σσ. 141-160), αναλύοντας το τελετουργικό της ενθρόνισης των Φαναριωτών ηγεμόνων στην Κωνσταντινούπολη.

Όμως, το Βυζάντιο δεν έπαψε να αποτελεί, κατά τα νεότερα και σύγχρονα χρόνια, ένα παρελθόν στο οποίο «κατέφευγε» κανείς για ποικίλους λόγους: Ο Ιωάννης Κυριακαντωνάκης («*Between Dispute and Erudition. Conflicting Readings of Byzantine History in Early Modern Greek Historical Literature*», σσ.

161-178) μας δίνει το παράδειγμα της ελληνικής ιστοριογραφίας των πρώιμων νεότερων χρόνων, η οποία αναζήτησε επιχειρήματα στη βυζαντινή περίοδο, ούτως ώστε να ερμηνεύσει τις σύγχρονές της εκκλησιαστικές έριδες· ενώ η Judith Soria («Les peintres du XVIIIe s. et la peinture paléologue: David Selenica et Denys de Fourna», σσ. 179-194) μας μεταφέρει στον χώρο της τέχνης και παρατηρεί τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους δύο ζωγράφοι του 18ου αιώνα, ο Δαβίδ ο Σεληνιτζιώτης και ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά, μιμήθηκαν ομότεχνούς τους της παλαιολόγειας περιόδου. Ωστόσο, τον επόμενο αιώνα, στην Αθήνα, μετά την ανακήρυξη της πόλης σε πρωτεύουσα του νεοιδρυμένου ελληνικού βασιλείου, η βυζαντινή τέχνη θα απαξιωνόταν και θα θυσιαζόταν στον βωμό της κλασικής αρχαιότητας. Την καταστροφή βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της Αθήνας κατά τον 19ο αιώνα μας παρουσιάζει η Έφη Φ. Αθανασοπούλου («Byzantine Monuments and Architectural “Cleansing” in Nineteenth Century Athens», σσ. 195-218). Παρά την κυρίαρχη τότε αρχαιολατρεία και την απαξίωση του βυζαντινού πολιτισμού, όπως διευκρινίζει ο Μάριος Χατζόπουλος [«Receiving Byzantium in Early Modern Greece (1820s-1840s)», σσ. 219-229], σημαντικό μέρος της ελληνικής διάνοησης, ήδη κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες ανεξάρτητου βίου, θα επαναφέρει στη συλλογική μνήμη τον θρήνο για την Άλωση της Πόλης και θα εντάξει στο ελληνικό πάνθεον βυζαντινούς ήρωες, θέτοντας τα θεμέλια της ρομαντικής ιστοριογραφίας. Την ένταξη του βυζαντινού παρελθόντος στην ελληνική ιστορία και τη σύνδεση των Νεοελλήνων με τους αρχαίους Έλληνες μέσω των Βυζαντινών θα καλλιεργήσουν έλληνες ιστορικοί μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Υπό αυτό το πρίσμα η Δέσποινα Χριστοδούλου («Making Byzantium a Greek Presence: Paparrigopoulos and Koumanoudes Review the Latest History Books», σσ. 231-247) εξετάζει κυρίως το έργο του Κωνσταντίνου Παπαροηγόπουλου (1815-1891). Η επανεκτίμηση του Βυζαντίου από την ελληνική ιστοριογραφία δεν ακολούθησε το ίδιο σκεπτικό καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Ο Ιωάννης Κουμπουρλής («Augustin Thierry et l'“hellénisation” de l'Empire byzantin jusqu'à 1853: les dettes des historiographes de la Grèce médiévale et moderne à l'école libérale française», σσ. 249-261) αποκαλύπτει τις επιρροές τις οποίες άσκησε στους έλληνες ιστορικούς έως το 1853 το έργο του Augustin Thierry (1795-1856) και ιδιαίτερα η προτεινόμενη από αυτόν διάκριση της ιστορίας των λαών σε ιστορία των κατακτητών και των κατακτημένων.

Η συμβολή του Βυζαντίου ήταν σημαντική στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας των βαλκανικών λαών. Ο Nicolae-Șerban Tanașoca («Byzance dans la

conscience historique des Roumains», σσ. 263-283) επισημαίνει τον καθοριστικό ρόλο του Βυζαντίου στη νομιμοποίηση των ρουμανικών μεσαιωνικών κρατών και στην οριστική ένταξη των Ρουμάνων στον ορθόδοξο χριστιανικό κόσμον-εντούτοις, όπως συμπεραίνει ο ίδιος, το βυζαντινό παρελθόν επανεκτιμήθηκε από τους ρουμάνους ιστορικούς κατά τον 20ό αιώνα, χάρη στο έργο του N. Iorga. Τον τρόπο με τον οποίο έγινε αποδεκτή η βυζαντινή κληρονομιά από τη σύγχρονη πολιτική σκέψη της Ρουμανίας, καθώς και τη σχετική επίδραση της Γαλλίας, αναλύει ο Gabriel Leanca («“Byzance” et la modernité roumaine: de la négation à la patrimonialisation sous l’influence française», σσ. 285-300). Κατά ανάλογο τρόπο, η Nadia Danova («L’image de Byzance dans l’historiographie et dans les lettres bulgares du XVIIIe au XXe s.», σσ. 301-318) διερευνά τον επιλεκτικό τρόπο με τον οποίο εργάστηκαν οι βούλγαροι ιστορικοί και διανοητές, από τον 18ο έως τον 20ό αιώνα, και τις κύριες τάσεις τις οποίες ακολούθησαν κατασκευάζοντας μια εικόνα του Βυζαντίου συμβατή με τη βουλγαρική εθνική ταυτότητα. Εστιάζοντας την προσοχή στη βουλγαρική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα, η Dessislava Lilova («L’héritage partagé? Byzance, Fallmerayer et la formation de l’historiographie bulgare au XIXe s.», σσ. 319-327) διαπιστώνει την ανεπιτυχή προσπάθεια της ιστοριογραφίας να διεκδικήσει τη βυζαντινή κληρονομιά. Αντίθετα, ο Δημήτριος Σταματόπουλος («From the *Vyzantism* of K. Leont’ev to the *Vyzantinism* of I. I. Sokolov: The Byzantine Orthodox East as a Motif of Russian Orientalism», σσ. 329-348) αναδεικνύει τον επιτυχή τρόπο με τον οποίο οι ρώσοι διανοητές, όπως ο Konstantine Leont’ev (1831-1891) και ο Ivan Ivanović Sokolov (1865-1939), αξιοποίησαν το βυζαντινό παρελθόν και συνέβαλαν στην ανάπτυξη ενός ορθόδοξου οικουμενιστικού σχήματος εναρμονισμένου με την τσαρική μοναρχία, πράγμα που έμελλε να οδηγήσει, με τη σειρά του, στη δημιουργία ενός ρωσόφιλου κύκλου στους κόλπους του οικουμενικού πατριαρχείου. Πάντως, η αναζήτηση των οφειλών του ρωσικού πολιτισμού στο Βυζάντιο δεν αποτελεί απλή υπόθεση. Τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους οι Ρώσοι διαχειρίστηκαν στην ιστορική πορεία τους τα «δώρα» του βυζαντινού πολιτισμού περιγράφει ο George P. Majeska («Byzantine Culture in Russia: Doesn’t It Lose Something in Translation?», σσ. 349-358).

Το Βυζάντιο πρόσφερε πολύτιμα υλικά για τη σφυρηλάτηση της ιδιοπροσωπίας των εθνικών κρατών τα οποία δημιουργήθηκαν κατά τον 19ο αιώνα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: Ο Δημήτριος Αντωνίου («Le choix d’une résurrection partielle: l’introduction du droit civil byzantin dans le nouvel État hellénique au XIXe s.», σσ. 359-370) μας δίνει το παράδειγμα της υιοθέτησης του

βυζαντινού αστικού δικαίου από το ελληνικό κράτος, ενώ η Adriana Zotropa («L'héritage byzantin dans la pensée artistique et l'art roumains au tournant du XXe s.», σσ. 371-382) μας παρουσιάζει το εμπνευσμένο από το Βυζάντιο καλλιτεχνικό κίνημα το οποίο εμφανίστηκε στη Ρουμανία στο μεταίχμιο του 19ου και του 20ού αιώνα. Αργότερα, από το Βυζάντιο θα αντλούσε και η Ελλάδα επιχειρήματα για τις διεκδικήσεις της στο Συνέδριο Ειρήνης (Παρίσι, 1919), όπως μας δείχνει η Anne Couderc [«Byzance à la Conférence de la Paix (1919). Vénizélos, les revendications de la Grèce et l'idée d'Empire», σσ. 383-402], επισημαίνοντας την αμφιταλάντευση της ελληνικής πολιτικής μεταξύ της αυτοκρατορικής ιδέας και του οράματος για τη δημιουργία ενός εθνικού κράτους. Λίγα χρόνια μετά, η ελληνική αντιπροσωπεία η οποία έλαβε μέρος στο Β' Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών (Βελιγράδι, 1927) θα διεκδικούσε την κληρονομιά του Βυζαντίου έναντι των άλλων βαλκανικών αντιπροσωπειών, υποστηρίζοντας την ελληνική ταυτότητα της αυτοκρατορίας. Τη στάση της ελληνικής αντιπροσωπείας διερευνά η Τόνια Κιουσοπούλου [«La délégation grecque au IIe Congrès international des études byzantines (Belgrade, 1927)», σσ. 403-411], με βάση αρχειακό υλικό του Πανεπιστημίου Αθηνών. Κατά την ίδια περίοδο, το Βυζάντιο ενέπνευσε επίσης έλληνες αρχιτέκτονες. Την εμφάνιση και τα δείγματα νεοβυζαντινής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου εξετάζει η Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου («L'héritage byzantin dans l'architecture de l'entre-deux-guerres en Grèce», σσ. 413-430).

Ανεξάρτητα από την τέχνη και την πολιτική, η βυζαντινή παράδοση δεν έπαψε ασφαλώς να επηρεάζει την Εκκλησία. Ο Olivier Delouis [«Théodore Stoudite, figure de l'Union des Églises? Autour de la renaissance d'un monachisme stoudite en Galicie (Ukraine) au XXe s.», σσ. 431-480] φέρνει στο φως την ανάπτυξη στους κόλπους της Καθολικής Εκκλησίας μιας μοναστικής τάσης βυζαντινού ρυθμού, με αναγωγές στη μονή Στουδίου της Κωνσταντινούπολης και στον Θεόδωρο Στουδίτη. Ο μοναχισμός αυτός εμφανίστηκε συγκεκριμένα στα τέλη του 19ου αιώνα, στην αυστρουγγρική τότε Γαλικία, και διατηρήθηκε έως την επιβολή του σοβιετικού καθεστώτος στην Ουκρανία. Η Isabelle Dépret («L'Église orthodoxe de Grèce et la condamnation de l'iconoclasme en 1987-1988: fidélité à la tradition byzantine, relectures, mobilisation», σσ. 481-493) μας μεταφέρει στα τέλη του 20ού αιώνα και, αναλύοντας τις ταραγμένες σχέσεις του ελληνικού κράτους με την Ορθόδοξη Εκκλησία (1987-1988) με αφορμή τον νόμο για την εκκλησιαστική περιουσία, μελετά τη χρήση των βυζαντινών συμβόλων στη σύγχρονη Ελλάδα. Τέλος, την ιδεολογική χρήση του Βυζαντίου από μια άλλη

πλευρά, από εκείνη των ελλήνων λογίων ρωμαιοκαθολικού δόγματος, φωτίζει η Κατερίνα Σεραϊδάρη («Byzance dans le discours d'une minorité religieuse: les catholiques de Tinos et Syros», σσ. 495-506), διαπιστώνοντας την κατασκευή ενός ιδιαίτερου εθνικού αφηγήματος.

Παρά την αποσπασματικότητά της, η πλούσια θεματική της παρούσας έκδοσης την καθιστά αναμφίβολα ένα έργο αναφοράς, το οποίο αναδεικνύει ποικιλότροπα τη συμβολή του Βυζαντίου στο ευρωπαϊκό είναι και γίνεσθαι.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΤΖΑΚΙΩΤΗΣ
ΙΙΕ/ΕΙΕ

D. POTTER, *Theodora. Actress, Empress, Saint*, Oxford University Press 2015, 277 σελ., 2 χάρτες. ISBN 978-0-19-974076-5

Ο David Potter με το βιβλίο του «Theodora» προστίθεται στους ιστορικούς οι οποίοι, με πρώτο τον Ch. Diehl, εντυπωσιάστηκαν από την προσωπικότητα της πιο διάσημης βυζαντινής αυτοκράτειρας και κυρίως την εντυπωσιακή πορεία της, που συμπυκνώνεται στον υπότιτλο του βιβλίου του: «Actress, Empress, Saint» (Ηθοποιός, αυτοκράτειρα, αγία).

Το βιβλίο αποτελείται από την Εισαγωγή (σσ. 2-5) και 12 κεφάλαια (σσ. 7-213) που φέρουν τους εξής τίτλους: 1. Κωνσταντινούπολη (σσ. 7-23), 2. Διηγώντας βρώμικες ιστορίες (σσ. 25-38), 3. Σεξ και η θεατρική σκηνή (σσ. 39-59), 4. Δήμοι Βένετοι Πράσινοι και Δίκτυα (σσ. 61-82), 5. Πατρίκιος (σσ. 83-104), 6. Η διαδοχή (σσ. 105-119), 7. Αυγούστα: Τα πρώτα πέντε χρόνια (σσ. 121-141), 8. Επανάσταση (σσ. 143-155), 9. Πόλεμος και θρησκεία (σσ. 157-177), 10. Συνωμοσία και χολέρα (σσ. 179-195), 11. Τελευταία έτη (σσ. 197-203) και 12. Μυθοπλασία (σσ. 205-213). Οι τίτλοι των κεφαλαίων είναι συμβατικοί, γιατί σε κάθε κεφάλαιο δίνονται πληροφορίες για πολλά και διάφορα θέματα που δεν μπορούν να ενταχθούν υπό τον ίδιο τίτλο. Απουσιάζει ένα καταληκτικό κεφάλαιο με τα συμπεράσματα του σ., γιατί, όπως θα δούμε, από το βιβλίο λείπει γενικά ο προβληματισμός. Ακολουθούν παρουσίαση με αλφαβητική σειρά των προσώπων (σσ. 215-219), Χρονολόγιο (σσ. 221-222), Βραχυγραφίες (σσ. 223-226), Σημειώσεις (σσ. 227-257), η Βιβλιογραφία (σσ. 259-277) και ο πίνακας προσώπων και όρων (σσ. 271-277), όχι όμως των 18 εικόνων που περιέχει το βιβλίο.

Στην Εισαγωγή ο σ. τονίζει ότι η Θεοδώρα υπήρξε μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα: για άλλους, όπως για τον Ιωάννη Εφέσου, ήταν η «αγαπημένη βασίλισσα» και για άλλους, όπως για τον Προκόπιο, ένας ενσαρκωμένος δαίμονας, και ότι για την καλύτερη γνωριμία και κατανόηση της Θεοδώρας θα πρέπει να ξεπεράσουμε την εικόνα που υποβάλλει ο Προκόπιος, να την

εντάξουμε μέσα στο γενικότερο πλαίσιο του βου αιώνα, και ότι θα πρέπει να απαντηθούν δύο βασικά ερωτήματα:

α) αν η «Απόκρυφη Ιστορία» ασκεί απλώς κριτική ή είναι ένας σκανδαλοθηρικός λίβελλος (σ. 3), και

β) αν η Θεοδώρα ως γυναίκα μπορούσε να ασκεί και εξουσία (σ. 5).

Το βιβλίο αναπτύσσεται σε 12 κεφάλαια, κανένα από τα οποία δεν έχει ως αντικείμενό του ένα από τα παραπάνω ερωτήματα. Απουσιάζει από το βιβλίο η έρευνα, για να δοθούν οι απαντήσεις στα ερωτήματα που έχουν τεθεί, αλλά και να τεκμηριωθούν οι απαντήσεις που έχουν ήδη δοθεί. Η απάντηση στο πρώτο ερώτημα αποκαλύπτεται ήδη στον υπότιτλο του βιβλίου, στον οποίο ο σ. αναγνωρίζει τη Θεοδώρα ως ηθοποιό και όχι πόρνη, αλλά και στην Εισαγωγή (σ. 3), όπου ο σ. θεωρεί την «Απόκρυφη Ιστορία» του Προκοπίου συλλογή σκανδαλωδών διαστροφών. Δεν προχώρησε όμως σε μία έρευνα, για να βρει την πραγματική εικόνα της Θεοδώρας, με αποτέλεσμα να εντοπίζονται λάθη και αντιφάσεις. Έτσι, αν και τονίζει (σ. 39) ότι δεν έχουμε λόγο να αμφιβάλουμε ότι η Θεοδώρα ήταν ηθοποιός του μιμοθέατρου, με την επισήμανση ήδη στην πρώτη σελίδα, ότι τον 6ο αι. η *μιμάς* δεν θεωρούνταν ένα αξιοπρεπές επάγγελμα, στη συνέχεια παραθέτει πληροφορίες που θέτουν υπό αμφισβήτηση το προηγούμενο συμπέρασμά του, ότι η Θεοδώρα υπήρξε ηθοποιός και όχι πόρνη:

φαίνεται να αποδέχεται ότι η Θεοδώρα για να ενισχύσει το εισόδημά της, είχε και εραστές (σ. 46 κ.ε.)

αναφέρει ότι ο ιατρός του βου αι. Αέτιος, που υπήρξε και γιατρός της Θεοδώρας, στα γραπτά του δείχνει ενδιαφέρον και για τη γυναικολογία και περιλαμβάνει και πρακτικές που εφαρμόζαν οι ίδιες οι γυναίκες. Μία από τις γυναίκες αυτές που φαίνεται να είχε μεγάλη εμπειρία σχετικά με την αποφυγή και τη ματαίωση εγκυμοσύνης, φέρει το όνομα Ασπασία, το όνομα της διάσημης ερωμένης του Αθηναίου πολιτικού του 5ου αι. π.Χ., του Περικλή, το οποίο ο σ. βρίσκει ότι θα μπορούσε να είναι ένα καλό ψευδώνυμο για τη Θεοδώρα (σσ. 51-2)

θεωρεί ότι η συμπάθεια της Θεοδώρας για θύματα του σεξουαλικού εμπορίου, μας λέει κάτι για τα αισθήματά της, όταν ήταν νέα (σ. 56).

Κάνει το σχόλιο, ότι ο Εκήβολος είναι ο πιθανός πατέρας της κόρης της Θεοδώρας (σ. 216).

Είναι όμως σωστό το σχόλιο (σ. 56) για τη σχέση της Θεοδώρας με τον Εκήβολο, διοικητή της Κυρηναϊκής επί Αναστασίου Α': «Ως ηθοποιός η Θεοδώρα δεν μπορούσε να παντρευτεί έναν άντρα της τάξης του Εκήβολου... Ο θεσμός της παλλακείας αναγνωριζόταν ως νόμιμη εναλλακτική για άτομα διαφορετικών τάξεων».

Το δεύτερο ερώτημα, αν μία γυναίκα μπορούσε να ασκεί την εξουσία, έχει ήδη απαντηθεί από την έρευνα. Το 1948 ο Ch. Diehl¹ είχε αποφανθεί ότι μία γυναίκα αποκτούσε το δικαίωμα να ασκεί την εξουσία με το στέψιμο, την ειδική τελετή που ήταν ανάλογη με την τελετή που αναδείκνυε έναν άντρα σε «βασιλέα», κατά την οποία λάμβανε τα σύμβολα της βασιλείας και γινόταν μέλος της συμβασιλείας. Για να απαντήσουμε το πιο ειδικό ερώτημα, αν η Θεοδώρα είχε δικαίωμα να ασκήσει την εξουσία, πρέπει να απαντήσουμε στο ερώτημα, αν η Θεοδώρα είχε στεφτεί αυγούστα. Ο Potter δέχεται ως δεδομένο ότι η Θεοδώρα είχε στεφτεί αυγούστα, αν και δεν έχουμε κάποια σαφή μαρτυρία. Το ίδιο λάθος κάνει ο Potter και όταν, χωρίς να έχει σαφή μαρτυρία, υποστηρίζει ότι η Θεοδώρα αναγορεύτηκε πατρικία και περιγράφει μάλιστα και την τελετή της αναγόρευσής της. Δεν υπάρχει όμως τέτοια τελετή, και μόνο η πατρικία ζωστή λαμβάνει τον τίτλο της με ειδική τελετή. Όλες οι άλλες γυναίκες ονομάζονται πατρικίες, γιατί είναι σύζυγοι πατρικίων. Η Θεοδώρα φέρει και τον τίτλο της πατρικίας και τον τίτλο της αυγούστας, όχι γιατί στέφτηκε αυγούστα ή αναγορεύτηκε πατρικία, αλλά επειδή ήταν σύζυγος του Ιουστινιανού που ήταν πατρίκιος και αύγουστος. Η βυζαντινή κοινωνία απέδιδε στη γυναίκα την ίδια κοινωνική θέση με τον άντρα της².

Αν και στη σ. 202 ο Potter θα αναγνωρίσει ότι η Αριάδνη είχε πολύ μεγαλύτερη εξουσία από τη Θεοδώρα, στη σ. 119 έχει υποστηρίξει ότι η Θεοδώρα ήταν η πρώτη αυτοκράτειρα που άσκησε πραγματική εξουσία. Οι άλλες αυγούστες πριν τη Θεοδώρα περιορίστηκαν σε κοινωνικές και φιλανθρωπικές δραστηριότητες, ενώ η Θεοδώρα έδειξε ζωηρό ενδιαφέρον να αναμειχθεί στη δημόσια πολιτική ζωή της αυτοκρατορίας. Η Θεοδώρα, γράφει ο Potter, δεν περιορίζεται να είναι η προέκταση του αυτοκρατορικού της συζύγου, αλλά επιδιώκει να ασκήσει πραγματική εξουσία, και ο Potter αποδίδει αυτή την αλλαγή στο γεγονός, ότι τον 6ο αι. έχει πια εδραιωθεί η λατρεία της Παναγίας. Ασφαλώς και μετά τη σύνοδο του 431, που αναγνώρισε τη Μαρία ως Θεοτόκο, η

1. CH. DIEHL, *Figures byzantines*, τ. I, Paris 1948, 18. Βλ. τις εργασίες μου «Η Ειρήνη και το “παραδόξως” του Θεοφάνη», *Βυζαντινά* 10 (1980), 171-177 και *Η διαθήκη του Ηράκλειου Α΄. Συμβολή στο πρόβλημα της διαδοχής στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 1985, 10 κε. όπου ανατρέπονται τα δύο βασικά επιχειρήματα της θεωρίας, ότι στο Βυζάντιο μία γυναίκα δεν μπορούσε να ασκήσει την αυτοκρατορική εξουσία, που έδιναν οι περιπτώσεις της Μαρτίνας, χήρας του Ηράκλειου Α΄, και της Ειρήνης, χήρας του Λέοντα Δ΄.

2. Δ. ΜΙΣΙΟΥ, Δύο βυζαντινοί καθεστωτικοί όροι: Αυγούστα και βασίλισσα, *Βυζαντινά* 2 (1982), 127 και THE ΙΔΙΑΣ, Über die institutionelle Rolle der byzantinischen Kaiserin, XVI. *Internationaler Byzantinistenkongress*, Akten II/2, *JÖB* 32/2 (1982), 491.

λατρεία της Παναγίας ενισχύθηκε, και ακόμη περισσότερο μετά την άφιξη στην Κωνσταντινούπολη του μαφορίου και της εικόνας της Παναγίας, που η παράδοση απέδωσε στον Αγ. Λουκά. Η ανάπτυξη της λατρείας της Παναγίας εξηγεί το κλίμα που άλλαξε στο Βυζάντιο σχετικά με τη γυναίκα και την επίδραση που είχε στη νομοθεσία του Ιουστινιανού, που εμπλουτίστηκε με πολλές διατάξεις για τη βελτίωση και ανύψωση της θέσης της γυναίκας. Το δικαίωμα όμως της γυναίκας να ασκεί την αυτοκρατορική εξουσία συνδέεται με την αλλαγή που επήλθε στον αυτοκρατορικό θεσμό με τον Μ. Κωνσταντίνο. Ο θεσμός της αυγούστας αποτελεί τμήμα του ευρύτερου αυτοκρατορικού θεσμού και συνδέεται με τη μεγάλη αλλαγή που συντελέστηκε με την ανάδειξη του Μ. Κωνσταντίνου σε εκλεκτό του θεού των χριστιανών. Από τη στιγμή που ο αυτοκράτορας είναι εκλεκτός του θεού των χριστιανών, που διδάσκει την ισότητα μεταξύ των ανθρώπων, αυτό σημαίνει ότι στο Βυζάντιο φορείς της αυτοκρατορικής εξουσίας μπορούσαν να είναι και οι γυναίκες. Και ήδη ο Μ. Κωνσταντίνος ανέδειξε σε φορείς της εξουσίας και μέλη της συμβασιλείας τη μητέρα του Ελένη³, τη σύζυγό του Φαύστα και την κόρη του Κωνσταντία, η οποία την 1η Μαρτίου 350, για να αντιμετωπίσει την επανάσταση του σφετεριστή Μαγνέντιου, έστειψε τον Βετρανίωνα αύγουστο διακηρύσσοντας *δύνασθαι τὴν πρᾶξιν, διότι ζῶν ὁ κοινὸς αὐτῶν πατὴρ διαδήματί τε αὐτὴν ἔταινίωσεν καὶ αὐγούσταν ἔπωνόμασεν*⁴.

Επομένως θα πρέπει να ερευνηθεί αν η Θεοδώρα στέφτηκε αυγούστα, και ειδικότερα αν θα μπορούσε να στεφτεί αυγούστα. Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο για όσες γυναίκες στέφτηκαν αυγούστες έχουμε την αδιάψευστη μαρτυρία των νομισμάτων ή τη σαφή μαρτυρία γραπτής πηγής, όπως στην περίπτωση της κόρης του Μ. Κωνσταντίνου, Κωνσταντίας⁵. Για τη Θεοδώρα όμως δεν έχουμε ούτε νομίσματα ούτε κάποια άλλη σχετική πληροφορία από τις γραπτές πηγές. Επίσης όλες οι προηγούμενες γυναίκες που στέφτηκαν αυγούστες, ήταν ή πορφυρογέννητες, όπως η Κωνσταντία και η Πουλχερία, ή μητέρα αυτοκράτορα, όπως η μητέρα του Μ. Κωνσταντίνου, Ελένη, ή ήταν αυτοκρατορικές σύζυγοι που είχαν γεννήσει παιδί στον αυτοκράτορα, όπως η Φαύστα και η Αριάδνη. Για τη Θεοδώρα όμως δεν έχουμε ούτε πληροφορία για στέψιμο ούτε έχουμε νομίσματά της και δεν είχε χαρίσει παιδί στον Ιουστινιανό, που σημαίνει ότι

3. Ευσέβιος, *Εἰς βίον Κωνσταντίνου* Γ' 43.4 και 47.2.

4. Φιλοσόργιος, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, ἐκδ. J. BIDEZ, *Philosorgius Kirchengeschichte mit dem Leben de Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines arianischen Historiographen* [GCS, 21], Leipzig 1913, III.22 (49.10-12).

5. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

η Θεοδώρα δεν στέφτηκε αυγούστα. Αντίθετα ο Potter υπογραμμίζει (σ. 23) ότι οι αυτοκράτειρες δεν χρειαζόταν να έχουν παιδιά, για να έχουν εξουσία. Αυτό όμως ισχύει μόνο για τις πορφυρογέννητες. Οι αυτοκρατορικές σύζυγοι θα αποκτούσαν το δικαίωμα στην εξουσία μόνον μετά την απόκτηση παιδιού. Έτσι, νομίζω, ερμηνεύεται και το ενδιαφέρον της Θεοδώρας για να αποκτήσει παιδί από τον Ιουστινιανό, θέμα που εξετάζεται στη σ. 140, γιατί αυτό θα της έδινε αυτόματα το δικαίωμα να στεφτεί αυγούστα και να γίνει μέλος της συμβασιλείας. Να προσθέσουμε ότι καμία από τις ενέργειες και πράξεις της Θεοδώρας, που της αποδίδει ο σ., δεν ξεπερνούν την άσκηση επιρροής που μπορούσε να ασκήσει η Θεοδώρα, ως αυτοκρατορική σύζυγος του Ιουστινιανού, στον ίδιο και το περιβάλλον τους, και δεν μπορούν να δικαιολογήσουν άσκηση εξουσίας. Οι απεικονίσεις της Θεοδώρας δεν σημαίνουν επίσης τίποτα, γιατί έχουμε απεικονίσεις και από γυναίκες αξιωματούχων, όπως π.χ. της συζύγου του Στηλίχωνα σε ελεφαντόδοντο στο μουσείο Monza.

Σίγουρα η συμβολή της Θεοδώρας στο θρησκευτικό τομέα ήταν σημαντική, αλλά και εκεί πρέπει να ερευνηθεί αν όντως η Θεοδώρα είχε μονοφυσική πίστη ή αν απλώς υποστήριζε τη φιλομονοφυσική πολιτική του Ιουστινιανού. Να θυμηθούμε ότι ο Προκόπιος ισχυρίζεται ότι το αυτοκρατορικό ζεύγος έπαιζε πολιτικό παιχνίδι και μάλλον θα πρέπει να του δώσουμε δίκιο: ο ισχυρισμός του Προκόπιου ενισχύεται από το γεγονός, ότι ο Ιουστινιανός και η Θεοδώρα ήταν και οι δύο Βένετοι⁶ που ταυτίζονταν με την ορθοδοξία. Η Θεοδώρα θα πρέπει να ήταν Βένετη από τη στιγμή που οι Πράσινοι αρνήθηκαν το αίτημα της μητέρας της, που τελικά έγινε αποδεκτό από τους Βένετους. Επίσης θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι υπήρχε πάντα φροντίδα να τηρείται η πολιτική ισορροπία, γι' αυτό και το *Χρονικό της Σερτ* εμφανίζει ως κανόνα, ότι ο αυτοκράτορας εκλεγόταν από τον ένα δήμο, ενώ η αυγούστα από τον άλλον⁷. Στην περίπτωση Ιουστινιανού - Θεοδώρας, που και οι δύο υποστηρίζουν τον ίδιο δήμο, για να τηρηθεί η ισορροπία, ο ένας θα έπρεπε να προσποιηθεί ότι υποστήριζε τον άλλο δήμο. Αλλά εκείνο που έχει σημασία είναι ότι η οποιαδήποτε συμμετοχή

6. Προκόπιος, *Ανέκδοτα* 9. 32-33: *Ἐν αὐτῇ (Θεοδώρα) τοίνυν πολλῶ ἔτι μᾶλλον τὸν δῆμον διέφθειρεν οὐκ ἑνταῦθα μόνον, ἀλλὰ ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν. Ἄμφω γὰρ μοίρας τῆς Βενέτων ἐκ παλαιοῦ ὄντες ἐν πολλῇ ἐξουσία τούτοις δὴ τοῖς στασιωταῖς τὰ ἐς τὴν πολιτείαν πράγματα ἔθεντο.* Για το ότι η Θεοδώρα ήταν Βένετη βλ. J. JARRY, *Heresies et factions a Constantinople du Ve au VIIe siècle*, Syria 37 (1960), 349 και A. CAMERON, *Circus Factions, Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford 1976, 127.

7. Δ. ΜΙΣΙΟΥ, *Δήμοι και δημοκρατία στο Βυζάντιο, Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τόμος πρώτος, Ρέθυμνο 1986, 62.

της Θεοδώρας στα θρησκευτικά προβλήματα της εποχής δεν αποτελεί άσκηση εξουσίας. Γι' αυτό και θα επαναλάβω ότι καμία από τις ενέργειες και πράξεις της Θεοδώρας δεν ξεπερνά την άσκηση επιρροής.

Η σημαντικότερη και πιο γνωστή παρέμβαση της Θεοδώρας ήταν κατά τη στάση του Νίκα. Ήδη όμως ο Τ. Λουγγής έχει αμφισβητήσει κατά πόσο ο Ιουστινιανός στην τελική του απόφαση, να μην εγκαταλείψει το παλάτι και την Κωνσταντινούπολη, επηρεάστηκε από τα λόγια της Θεοδώρας και όχι από το αίσθημα ασφάλειας που του προκάλεσαν οι ισχυρές και πιστές στρατιωτικές δυνάμεις⁸.

Ο Potter αναφέρει (σ. 145) ότι οι χρονογράφοι κατηγορήσαν τον Ιωάννη Καππαδόκη ως τον υπαίτιο για τη μεγάλη καταστροφή του 532, για τον ίδιο όμως η πραγματική αιτία της στάσης του Νίκα ήταν η αιματηρή διάθεση και η ηλίθια ανικανότητα από την πλευρά του Ιουστινιανού (σ. 146). Μάλλον όμως θα πρέπει να δώσουμε μεγαλύτερη σημασία στις κατηγορίες των χρονογράφων για τον Καππαδόκη, ο οποίος, όπως αναφέρει πάντα ο Potter, τον Νοέμβριο του 531 προχώρησε σε διάφορες ενέργειες, μεταξύ των οποίων ήταν και η κατάργηση των «Latin rights», το καθεστώς της κατά κάποιο τρόπο ρωμαϊκής υπηκοότητας που ίσχυσε για πάνω από μία χιλιετία (σ. 146). Πιστεύω ότι για την ερμηνεία της μεγάλης αυτής στάσης του 532 θα πρέπει να αξιοποιηθεί η πληροφορία από το *Πασχάλιο Χρονικό*: Μετά την καταστολή της στάσης ο Ιουστινιανός διέταξε να γράψουν πάνω στην πλάκα του τάφου του Υπάτιου την επιγραφή *ἐνθάδε κείται ὁ βασιλεὺς τῆς λούππας*⁹. Λούππα σημαίνει στα λατινικά λύκαινα, που είναι το σύμβολο της Ρώμης, μια και σύμφωνα με την παράδοση λύκαινα ανάθρεψε τους δύο ιδρυτές και πρώτους βασιλείς της Ρώμης, τον Ρώμο και τον Ρωμύλο¹⁰. Το χωρίο επιτρέπει να ερμηνεύσουμε τη στάση του Νίκα, που δεν ήταν μία λαϊκή στάση, αλλά υποκινήθηκε από τη σύγκλητο, ως αντίδραση των λατινομαθών συγκλητικών, που με την αντικατάσταση της λατινικής από την ελληνική γλώσσα ως επίσημης γλώσσας του κράτους έχαναν το μονοπώλιο των κρατικών θέσεων¹¹.

8. Τ. Λουγγής, *Ιουστινιανός Πέτρος Σαββάτιος. Κοινωνία, Πολιτική και Ιδεολογία τον 6ο μ.Χ. αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2005, 157.

9. *Πασχάλιο Χρονικό* 627C, 16-22 CB.

10. Και να θυμίσω ότι στην περίοδο της ρωμαιοκρατίας διάφοροι συγγραφείς που ήθελαν να εκφράσουν την αντίθεσή τους στην επεκτατική πολιτική και τις καταστροφές των Ρωμαίων, τους χαρακτήριζαν «υιούς λύκαινας» που διψούν για αίμα και για τα πλούτη των άλλων λαών.

11. D. MISSIOU, *The Justinian's Seeworks*, *Ιστοριογεωγραφικά* 3 (1991), 117. Η ερμηνεία αυτή μπορεί να ερμηνεύσει το πώς και γιατί Πράσινοι και Βένετοι που είχαν τόσο διαφορετικούς προσανατολισμούς, ενώθηκαν κατά του Ιουστινιανού.

Λίγες είναι οι περιπτώσεις όπου ο Potter εκφράζει δική του γνώμη: π.χ. τοποθετεί τη γέννηση της Θεοδώρας το 495 μ.Χ. και όχι το 490 που προτείνουν άλλοι, γιατί τη θεωρεί περισσότερο πιθανή, μια και η Θεοδώρα το 530 ήλπιζε ακόμη στην απόκτηση ενός παιδιού (σ. 7 και 227 σημ. 3). Το επιχείρημά του είναι σωστό, με την προϋπόθεση, ότι η Θεοδώρα γνώριζε μέχρι ποιά ηλικία μία γυναίκα μπορούσε να τεκνοποιήσει. Αν και ως τόπος καταγωγής της Θεοδώρας αναφέρονται η Συρία, η Παφλαγονία, η Κύπρος και η Αλεξάνδρεια, ο Potter θεωρεί ότι η ιστορία της Θεοδώρας ξεκίνησε στην Κωνσταντινούπολη, γι' αυτό και το πρώτο κεφάλαιο φέρει τον τίτλο «Κωνσταντινούπολη». Επίσης ο Potter αμφισβητεί (σσ. 54-55) την πληροφορία του Προκοπίου, ότι η Θεοδώρα είχε και γιο.

Καταλήγει συχνά σε αυθαίρετα συμπεράσματα, όπως στη σ. 16 ότι ο Μ. Κωνσταντίνος ποτέ δεν έπαψε να αγαπά τη Φαύστα, στη σ. 19 ότι το «ορθόδοξο τεστ» εφαρμόζόταν στην αυτοκρατορική διαδοχή, στη σ. 56 ότι η σχέση της Θεοδώρας με τον Εκήβολο την έβαλε σε θέση να γνωρίσει τον Ιουστινιανό, που επιπλέον έρχεται σε αντίθεση με το συμπέρασμα, ότι η Θεοδώρα γνώρισε τον Ιουστινιανό μέσω του δήμου των Βένετων (σ. 87).

Κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης συναντάμε αρκετές ερωτήσεις που θέτει ο σ. οι οποίες όμως είναι μάλλον ρητορικές και εξυπηρετούν την αφήγηση και όχι την έρευνα. Μία τέτοια ερώτηση είναι και στη σ. 86 σχετικά με τη γνωριμία της Θεοδώρας με τον Ιουστινιανό. Η γνωριμία τους έγινε, όπως τονίζει και ο Potter (σ. 80 και 87) μέσω του δήμου των Βένετων, τον οποίο υποστήριζαν και οι δύο¹². Ειδικότερα μπορούμε, νομίζω, να αποδώσουμε τη γνωριμία τους στο διάσημο νούμερο της Θεοδώρας με τις χήνες, για το οποίο ο Potter, αν και το αναφέρει επανειλημμένως (σ. 27, 39, 41, 44), περιορίζεται να σημειώσει σε παρένθεση ότι ήταν ένα γνωστό μυθολογικό θέμα του μιμοθεάτρου (σ. 27). Το νούμερο της Θεοδώρας με τις χήνες αναπαριστούσε την ένωση του Δία με τη Λήδα¹³. Οι εθνικοί ανέβαζαν πολύ συχνά νούμερα που γελοιοποιούσαν τον χριστιανισμό και τους χριστιανούς. Με την αναγνώριση του χριστιανισμού έκαναν το ίδιο και οι χριστιανοί, και το νούμερο της Θεοδώρας γελοιοποιούσε την αρχαία θρησκεία. Αυτό και μόνο εξηγεί, γιατί, η Θεοδώρα τελείωνε το νούμερο της «χωρίς να κοκκινίζει, αλλά και φαινόταν να περηφανεύεται γι' αυτή την παράσταση»¹⁴.

12. Βλ. σημ. 7.

13. Α. ΣΩΛΩΜΟΥ, *Ο άγιος Βάκχος ή άγνωστα χρόνια του ελληνικού θεάτρου 300 π.Χ. -1600 μ.Χ.*, Αθήνα-Γιάννινα 1987, 42.

14. Όπως τονίζει ο Προκόπιος, *Ανέκδοτα* 9.22: *Ἡ δὲ οὐχ ὅτι οὐκ ἐρυθριῶσα ἔξανίστατο, ἀλλὰ καὶ φιλοτιμουμένη ἐπὶ ταύτῃ τῇ πράξει ἔωκει.*

Μπορούμε να υποθέσουμε, νομίζω, ότι η επιτυχία της Θεοδώρας και μάλιστα με ένα νούμερο που ευνοούσε τις επιδιώξεις των Βένετων που ταυτίζονταν με τους ορθόδοξους χριστιανούς, προκάλεσε στη Μακεδονία, πράκτορα του δήμου των Βένετων, αλλά και στον Ιουστινιανό, προστάτη των Βένετων¹⁵, την επιθυμία να γνωρίσει την πρωταγωνίστριά του, που εξηγεί και τη φράση του Potter (σ. 87) «we must settle for the notion that Theodora met Justinian via her work as an agent of the Blues». Η γνωριμία αυτή αποδείχτηκε μοιραία, γιατί η Θεοδώρα με την ομορφιά της, τη γοητεία της και την προσωπικότητά της έκανε τον Ιουστινιανό να την ερωτευτεί, να την αγαπήσει πραγματικά. Σε μία μεταγενέστερη πηγή, το *Liber Pontificalis* (σ. 205 και 206 σημ. 1), η Θεοδώρα αναφέρεται ως Αντωνία, γεγονός που μας επιτρέπει να δεχτούμε ότι το Θεοδώρα ήταν το όνομα που της έδωσε ο Ιουστινιανός επειδή την θεώρησε δώρο του Θεού προς αυτόν, όπως αναφέρει και σε *Νεαρά* του.

Αν και ο σ. ήδη από την Εισαγωγή τόνισε ότι για την καλύτερη κατανόηση της Θεοδώρας θα πρέπει να ξεπεράσουμε την εικόνα που υποβάλλει ο Προκόπιος, σε όλο το βιβλίο προβάλλει την άποψη που μας υποβάλλει ο τελευταίος.

Ο Potter συμφωνώντας με τον Προκόπιο μας παρουσιάζει τη Θεοδώρα ήδη από την Εισαγωγή (σ. 2) ως τον «αίτιο» της αλλαγής που συντελέστηκε στην εποχή του βου αιώνα. Το βιβλίο ξεκινάει με μία πληροφορία του Προκόπιου που δείχνει την αγάπη του Ιουστινιανού προς τη Θεοδώρα, που διατηρείται 10 χρόνια μετά το θάνατό της. Στα δύο πρώτα κεφάλαια του βιβλίου προτάσσονται χωρία από τον Προκόπιο που δείχνουν τη μεγάλη επίδραση που ασκούσε η Θεοδώρα στον Ιουστινιανό. Και η τελευταία φράση του βιβλίου είναι ότι η Θεοδώρα κατάφερε να αλλάξει όλη την αυτοκρατορία. Ήταν όμως έτσι;

Το κεφ. 10 των *Ανεκδότων* αποτελεί την αντίδραση του Προκόπιου για τον γάμο του Ιουστινιανού με τη Θεοδώρα, τον οποίο γάμο ο Προκόπιος θεωρεί «ύβριον». Παράλληλα όμως παραδέχεται με αγανάκτηση ότι σ' αυτόν τον αταίριαστο γάμο δεν αντιτάχτηκε κανείς, ούτε συγκλητικός ούτε στρατιώτης ούτε ιερέας ούτε ο δήμος, κανείς! Μήπως λοιπόν η Θεοδώρα δεν αποτελεί την αιτία, αλλά το αποτέλεσμα της αλλαγής που προκάλεσε στην αυτοκρατορία ο εκχριστιανισμός της; Η χριστιανική διδασκαλία έδωσε στους ανθρώπους την

15. Προκόπιος, *Ανέκδοτα* 7. 41-42. Πβλ. Δ. ΜΙΣΙΟΥ, Η πολιτική στην καθημερινή ζωή των Βυζαντινών. Οι βένετοι στασιώτες στην εποχή του Ιουστινιανού, *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση»*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1989, 45 κε..

ελπίδα, ότι η αυτοκρατορία τους μπορεί να γίνει μία πολιτεία ισότητας και αγάπης. Ο γάμος του Ιουστινιανού με τη Θεοδώρα, του αυτοκράτορα με τη μιμάδα ή εταίρα, μετέτρεψε την ελπίδα αυτή σε πίστη, ότι η αυτοκρατορία τους μπορεί να γίνει μίμηση της ουράνιας βασιλείας, μια πολιτεία ισότητας και αγάπης.

Η μόνη περίπτωση κατά την οποία ο Potter διαφωνεί με τον Προκόπιο, χωρίς όμως να συνειδητοποιεί ότι το κάνει, είναι, όταν αναφέρεται στην ομορφιά της Θεοδώρας. Ήδη από την πρώτη σελίδα του βιβλίου και στη συνέχεια επανειλημμένως τονίζεται ότι η Θεοδώρα ήταν μία γυναίκα εκκλησιαστικής ομορφιάς. Η εντύπωση που έχουμε από όλες τις πηγές, είναι ότι η Θεοδώρα ήταν μια πολύ ωραία γυναίκα, και ίσως σ' αυτή την εντύπωση να οφείλεται και η φήμη, ότι η Θεοδώρα γεννήθηκε στην Κύπρο, πατρίδα της θεάς της ομορφιάς, της Αφροδίτης. Ο σ. όμως δεν έχει προσέξει ότι η περιγραφή της Θεοδώρας από τον Προκόπιο δεν είναι ιδιαίτερα κολακευτική. Η περιγραφή της μορφής του αυτοκράτορα και γενικά των μελών της συμβασιλείας έχει μεγάλη σημασία, μια και η μορφή του κάθε αυτοκράτορα ήταν θέμα σκόπμιης προπαγάνδας ή σκόπμιης κριτικής της αντιπολιτευόμενης παράταξης. Έτσι ο αντιπολιτευόμενος Προκόπιος αναγνωρίζει ότι η Θεοδώρα είναι «ευπρόσωπος και εύχαρις», αλλά τονίζει ότι ήταν γλωμή και μικρόσωμη, κοντή, «κολοβός». Το παράστημα έχει ιδιαίτερη σημασία για τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, γιατί οι υπήκοοι που βλέπουν τους αυτοκράτορες τους από μακριά, αυτό κυρίως μπορούν να εκτιμήσουν. Εξάλλου ο γνώστης και λάτρης της αρχαιότητας Προκόπιος ίσως είχε υπόψη του τις παραινέσεις του Πλούταρχου στο *Περί παιδων άγωγής* 2b: «Θα συμβούλευα λοιπόν... να μην παίρνουν όποιες τύχει για γυναίκες, σα να πούμε παλλακίδες ή εταίρες» και κυρίως το παρακάτω στο 2d: «Αξίζει αλήθεια να επαινέσουμε τους Λακεδαιμόνιους για το περήφανο φέρσιμό τους: έβαλαν χρηματικό πρόστιμο στον Αρχίδαμο, το βασιλιά τους, γιατί καταδέχτηκε να πάρει μικρόσωμη γυναίκα, λέγοντάς του ότι έτσι όχι βασιλιάδες αλλά βασιλεύακια είχε, φαίνεται, στο νου του να τους αφήσει».

Αν ο Προκόπιος παρουσίαζε τη Θεοδώρα ως μια πραγματικά ωραία γυναίκα, θα υπήρχε τότε και η πιθανότητα για ένα «οὐ νέμεσις», όπως αυτό που είπαν οι γέροι της Τροίας, όταν αντίκρισαν την ωραία Ελένη¹⁶. Είναι άλλωστε επίσης γνωστή η περίπτωση της ξακουστής Αθηναίας εταίρας, της Φρύνης, την οποία

16. Εμείς μπορούμε να προσθέσουμε και το «οὐ νέμεσις» που είπαν οι άντρες της βυζαντινής αυλής του 11ου αι., όταν αντίκρισαν την ωραία Μαρία Σκλήραινα με την οποία ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ', σύζυγος της αυγούστας Ζωής της Πορφυρογέννητης, διατηρούσε ερωτικό δεσμό.

η εξαιρετική φυσική ομορφιά της την έσωσε κυριολεκτικά από βέβαιο θάνατο: όταν οι Αθηναίοι την κατηγορήσαν για ασέβεια, ο εραστής και συνήγορός της Υπερείδης, συνειδητοποιώντας ότι δεν είχε πείσει τους δικαστές με την αγόρευσή του, τράβηξε το χιτώνα και αποκάλυψε γυμνό το τέλειο, ακαταμάχητο σώμα της Φρύνης και εξασφάλισε έτσι την αθώωσή της¹⁷. Αν λοιπόν ο Προκόπιος ομολογούσε ότι η Θεοδώρα ήταν εκπληκτικής ομορφιάς, θα υπήρχε η δυνατότητα για ένα «οὐ νέμεσις». Ο Προκόπιος όμως δεν θέλει να δώσει κανένα ελαφρυντικό στον Ιουστινιανό, που τον κατηγορεί ότι ήταν «υποχείριος» της Θεοδώρας¹⁸ και ότι εξαιτίας του έρωτά του για τη Θεοδώρα *ἐγένετό τε ἡ πολιτεία τοῦ ἔρωτος τοῦδε ὑπέκκαυμα*¹⁹.

Ο Προκόπιος, που αντιπροσωπεύει τους συντηρητικούς, τη συγκλητική τάξη που θίγεται από την πολιτική και τα μέτρα του Ιουστινιανού, κατηγορεί τον Ιουστινιανό ως *νεωτεροποιὸν καὶ μέγιστον διαφθορέα τῶν ἐν ἡ καθεστώτων*²⁰. Και όπως όλοι οι συντηρητικοί στο παρελθόν εμφάνιζαν τις καινοτόμες ιδέες για αλλαγή της κοινωνίας ως γυναικείες ανοησίες²¹, έτσι και ο Προκόπιος εμφανίζει την πολιτική του Ιουστινιανού ως αποτέλεσμα της επίδρασης που ασκεί επάνω του η Θεοδώρα.

Επίσης ο Potter παρασύρεται από τον Παύλο Σιλεντιάριο και μας παρουσιάζει (σ. 95 και 126) τη Θεοδώρα ξανθιά! Εδώ παρατηρούμε μία σύγχυση με τη Θεοδώρα του Ιουστινιανού Β', που οφείλεται στη συνωνυμία της ίδιας αλλά και του συζύγου. Η Θεοδώρα του Ιουστινιανού Β' ήταν Χαζάρα, αδελφή του χαγάνου των Χαζάρων που ήταν σλαβικός λαός με ξανθά μαλλιά και γαλάζια μάτια.

Στη σ. 38 ο Potter διατυπώνει το συμπέρασμα: «It was a world, after all, in which a comedienne could become empress». Η φράση αυτή δίνει το στίγμα της εποχής του Ιουστινιανού, αλλά θα έπρεπε να αναλυθεί. Αντί να αναλυθεί όμως, δυστυχώς όλο το βιβλίο έρχεται σε αντίφαση με τη φράση αυτή, για

17. Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* XIII 59.

18. *Ανέκδοτα*, 22.32

19. *Ανέκδοτα*, 9.32.

20. *Ανέκδοτα* 6.21 και 8.26. Πβλ. ΜΙΣΙΟΥ, Πολιτική, 44 και σημ. 4-6.

21. Όπως οι *Εκκλησιάζουσες* του Αριστοφάνη, που διεκδικούν ισότητα και κοινοκτημοσύνη, όπως οι γυναίκες της *Λυσιστράτης* που διεκδικούν ειρήνη και όχι πόλεμο, ή υπακούουν στη συνείδησή τους, όπως η *Αντιγόνη* του Σοφοκλή. Πβλ. Δ. ΜΙΣΙΟΥ, *Αντιγόνη και ατομική συνείδηση. Το πρότυπο της Αντιγόνης, στα Πρακτικά του ΔΕ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου* (30 Μαΐου-1 Ιουνίου 2014), 13.

να καταλήξει στο λάθος συμπέρασμα, ότι η κυβέρνηση του Ιουστινιανού δεν πρόσφερε όραμα: «the regime failed to offer a coherent vision of the new future» (σ. 123). Ο Ιουστινιανός είναι όμως εκείνος που κατάφερε να προσαρμόσει τη νομοθεσία στη χριστιανική διδασκαλία και έκτισε την Αγία Σοφία, που είναι η αρχιτεκτονική έκφραση της πίστης της εποχής, που εκφράζει το όραμα της βυζαντινής κοινωνίας, ότι η αυτοκρατορία τους μπορεί και πρέπει να γίνει μίμηση της ουράνιας βασιλείας, ο ουρανός να έρθει στη γη. Ο Potter και εδώ κινείται μέσα στο πλαίσιο που έχει βάλει ο Προκόπιος, τονίζοντας από την αρχή ότι η πίστη του λαού κατά τον 6ο αι. είναι σε δαίμονες. Νομίζω όμως ότι τη λαϊκή πίστη την εκφράζει καλύτερα ο Κοσμάς Ινδικοπλεύστης: *Τὸ Ρωμαίων βασίλειον* (δηλ. η αυτοκρατορία του μείζονος ελληνισμού) *πρῶτον ὄν καὶ πρῶτον πιστεύσαν εἰς Χριστόν [...] εἰς τὸν αἰῶνα οὐ διαφθαρήσεται*²².

Τα 11 από τα 12 κεφάλαια του βιβλίου αναφέρονται σε γεγονότα που καλύπτουν τη διάρκεια της ζωής της Θεοδώρας. Στο τελευταίο κεφάλαιο, με τον τίτλο «Μυθοπλασία», ο σ. μας παρουσιάζει τις πληροφορίες που προέρχονται από μεταγενέστερες πηγές και μας πληροφορεί για την αγιοποίηση της Θεοδώρας από την εκκλησία της Συρίας. Επίσης στο κεφάλαιο αυτό ο σ. αναφέρεται στην ανακάλυψη το 1623 της «Απόκρυφης Ιστορίας» από τον Nicolo Alemanni και την επίδραση που είχε στους καλλιτέχνες. Χαρακτηριστικά, το θεατρικό έργο «Theodora» του Victorien Sardou, μεγάλο θεατρικό γεγονός στο Παρίσι του 1884, με πρωταγωνίστρια τη Sarah Bernhardt, και δύο πίνακες του Benjamin Constant που απεικονίζουν τη Sarah Bernhardt στο ρόλο της Θεοδώρας του Sardou. Το έργο μεταφράστηκε στα αγγλικά και παραστάθηκε στο Λονδίνο το 1885 και ένα χρόνο αργότερα στη Νέα Υόρκη. Το γαλλικό έργο παραστάθηκε και αυτό στη Νέα Υόρκη το 1891 με πρωταγωνίστρια τη Sarah Bernhardt και το 1902. Η Θεοδώρα έγινε και όπερα και ταινία βωβού κινηματογράφου και μυθιστόρημα. Όλα αυτά τα έργα, που έδιναν μια αρνητική εικόνα της Θεοδώρας, που ξεπερνούσε και αυτή της «Απόκρυφης ιστορίας», προκάλεσαν τους ιστορικούς, με πρώτο τον Ch. Diehl, να προσπαθήσουν να σκιαγραφήσουν την πραγματική Θεοδώρα.

Να προσθέσω ότι στην Ελλάδα το έργο του Sardou ανέβηκε το 1908 στο Βασιλικό θέατρο με πρωταγωνίστρια τη Μαρίκα Κοτοπούλη, και το 1995 ο Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης «Θεσσαλονίκη 1997» ανέβασε τη «Θεοδώρα» με πρωταγωνίστρια την Ειρήνη Παπά, σε σκηνοθεσία

22. Κοσμάς Ινδικοπλεύστης, *Χριστιανική τοπογραφία*, έκδ. WANDA WOLSKA-CONUS, *Topographie chretienne* [SC 141,159], Παρίσι 1968, 1970.

Μιχάλη Κακογιάννη. Το 1990 έχουμε το θεατρικό δράμα της Μιμής Ντενίση, *Θεοδώρα η Αγία των φτωχών*, που ανέβηκε το 1996 με πρωταγωνίστρια την ίδια, και αποτέλεσε μεγάλη επιτυχία για τρία χρόνια. Το έργο, όπως αποκαλύπτει και ο τίτλος του, υμνεί τη δόξα του Βυζαντίου και της Ορθοδοξίας, απομακρύνεται από τη Θεοδώρα των *Ανεκδότων* του Προκόπιου και παρουσιάζει τη Θεοδώρα όπως και ο Potter στη σ. 122: «Έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι, καθώς (η Θεοδώρα) ήταν παραδοσιακά κατά του πλούτου, αισθανόταν βαθειά συμπάθεια για τους πτωχούς, τους εγκαταλελειμμένους και τους άπορους».

Το βιβλίο του David Potter είναι ένα ενδιαφέρον ανάγνωσμα με αντικείμενο αμφιλεγόμενους πρωταγωνιστές και με πλαίσιο τη μεταβατική εποχή του βου αι. εποχή πολέμων και ταραχών, εποχή που ζούσε τις συνέπειες της Συνόδου της Χαλκηδόνας αλλά και γενικότερα του εκχριστιανισμού της αυτοκρατορίας. Ο σ. εξαντλεί κάθε ευκαιρία, για να μας δώσει πληροφορίες και παραθέτει πολύ πλούσια βιβλιογραφία, από την οποία απουσιάζει η ελληνική βιβλιογραφία. Θα ήταν όμως προτιμότερο να υπάρχουν περισσότερες σημειώσεις, ώστε να μη συνυπάρχουν διαφορετικές παραπομπές στην ίδια σημείωση. Το γεγονός, ότι ο σ. δεν προχωρεί σε έρευνα, για να αξιοποιήσει όλες αυτές τις πληροφορίες, καθιστά το βιβλίο χρήσιμο για νέους ερευνητές που μπορούν να αντλήσουν ιδέες για εργασίες. Επιπλέον το βιβλίο του Potter συμβάλλει να συνειδητοποιήσουμε τις ελλείψεις της έρευνας γύρω από την ταυτότητα του Προκόπιου, της βασιλείας του Ιουστινιανού αλλά και της Θεοδώρας. Ο μισογυνισμός του Προκόπιου ξαναθέτει το ερώτημα, αν ο Προκόπιος ήταν χριστιανός. Σχετικά με τη Θεοδώρα θα πρέπει να εξετάσουμε αν η Θεοδώρα είναι πίσω από το νόμο που επιτρέπει στις πόρνες να επανενταχθούν στην κοινωνία και που απαγορεύει την παιδική πορνεία(σ. 46) ή αν οι νόμοι αυτοί έδωσαν την αφορμή για τις κατηγορίες κατά της Θεοδώρας, και σίγουρα μας λείπει μια μελέτη που να συγκρίνει τη Θεοδώρα των *Ανεκδότων* με τη Θεοδώρα των άλλων πηγών. Άλλωστε και ο ίδιος ο Potter φαίνεται να αναγνωρίζει την έλλειψη αυτή και τελειώνει το βιβλίο του με την προτροπή-συμβουλή, ότι για να βρούμε την πραγματική Θεοδώρα, θα πρέπει να κινηθούμε πίσω από το πλαίσιο που έθεσε ο Προκόπιος και να κοιτάξουμε τον κόσμο μέσα στον οποίο έζησε.

ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΜΙΣΙΟΥ
Θεσσαλονίκη

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΚΑΖΑ, *Ἡ ἱστορικότητα τῶν ἀπόψεων τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τὴν πολιτική. Οἱ ἀνησυχίες καὶ οἱ ὀραματισμοὶ του*, Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. Ἄντ. Σταμούλη, 2016, vi+306 σελ. ISBN 978-618-516-1378

Ἡ ἔκδοση τοῦ βιβλίου, ἐπεξεργασμένης διδακτορικής διατριβῆς τῆς συγγραφέως, ἔρχεται σὲ μία ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀναβιώνει ἡ μελέτη γιὰ τὸν πολυῖστορα τοῦ Μυστρᾶ κατὰ τὴν δεκαετία ποὺ διανύομε¹. Πέραν τοῦ ἔργου τοῦ Νικήτα Σινιόσογλου², προϊόντος βαθειᾶς καὶ ἐπισταμένης, κοπιώδους καὶ μακροχρονίου μελέτης καὶ ἐνασχόλησης τοῦ συγγραφέως μὲ τὸ ἀντικείμενό του³, νέες μονογραφίες, ἕνας σημαντικὸς τόμος συλλογικῶν ἐργασιῶν⁴ καὶ ἕνα

1. Κατὰ τὸ παρελθὸν εἶχαμε προβῆ σὲ συλλογὴ καὶ ταξινομήση τῆς βιβλιογραφίας γιὰ τὸν Πλήθωνα μὲ διαδοχικὰ δημοσιεύματα. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία ἐκκινουσε ἀπὸ τοῦ 1980 καὶ ἐπερατοῦτο τὸ 2006. Πβ. τὴν ἐπεξεργασμένη, βελτιωμένη ἔκδοσή τους ἐν Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Πληθώνεια οἰκονομικὰ μελετήματα*, Ἀθήνα 2001, 186-206 (γιὰ τὴν περίοδο 1980-2000). Καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Μελετήματα περὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος*, Ἀθήνα, 2011, 225-232 (γιὰ τὴν περίοδο 2000-2006).

2. Ν. ΣΙΝΙΟΣΟΓΛΟΥ, *Radical Platonism in Byzantium. Illumination and Utopia in Gemistos Plethon*, Cambridge University Press, 2011, σσ. xvi+454. Ἐπὶ τοῦ ἔργου πβ. τὶς ἀναλυτικὲς βιβλιοκρισίες μας, *Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιθεώρηση* 30(88) [Ἰανουάριος 2013], 51-58 καὶ *ΒυζΣύμμ* 22(2012), 413-429.

3. Πβ. ἐπίσης τὰ βαθυστόχαστα δημοσιεύματά του, ὅπως Ν. ΣΙΝΙΟΣΟΓΛΟΥ, *Οὐτοπισμὸς καὶ Πλατωνισμὸς στὸν Γεμιστὸ Πλήθωνα*. Ἀθήνα 2010. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Seet and Utopia in Shifting Empires: Plethon, Elissaios, Bedreddin*, *BMGS* 36.1 (2012), 38-55 καὶ τὸ βιβλιοκριτικὸ δοκίμιο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, ἐπὶ τῶν ἔργων τῆς GIL PAGE, *Οἱ Ἕλληνες πρὶν τοὺς Ὀθωμανοὺς: Ὁ ἔθνισμὸς στὸ ὕστερο Βυζάντιο*. Θεσσαλονίκη 2014, 384 σσ. καὶ τοῦ Δ. ΚΑΤΣΑΦΑΝΑ, *Τὸ πνεῦμα τοῦ Μυστρᾶ: Πρόσωπα καὶ ἰδέες στὶς ἀπαρχὲς τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, τὸ ἱστορικό-φιλοσοφικό τοπίο*. Σπάρτη 2014, 656 σσ., *Athens Review of Books* 58, Ἰανουάριος 2015, 18-22.

4. W. BLUM - W. SEITZER, (ἔκδ.), *Georgios Gemistos Plethon (1355-1452). Reformpolitiker, Philosoph, Verehrer der alten Götter*, Zürich-Berlin 2005 [Tumult Schriften zur Verkehrswirtschaft -29].

σημαντικό συνέδριο στο Όλομουτς της Τσεχίας⁵ προσέφεραν διαφορετικές προσεγγίσεις.

Το κρινόμενο βιβλίο αποτελείται από τον Πρόλογο (σσ. 1-2), την έκτενεστάτη Εισαγωγή (σσ. 3-13), στην οποία παρουσιάζεται η πορεία της έρευνας περί τον Γεμιστό και εκτίθενται οι στόχοι της διατριβής, και από πέντε ανισομεγέθη κεφάλαια. Έκ του δισελίδου Πίνακος Περιεχομένων (σσ. 305-306) εμφανίζεται η δαψίλεια του μόχθου της συγγραφής.

Το Α΄ Κεφάλαιο «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής του Γ. Γεμιστού-Πλήθωνος (τέλη 14ου-αρχές 15ου αιώνα)» (σσ. 14-66) αποτελεί έμπεριστατωμένη περιγραφή του πολιτικού, κοινωνικού, θρησκευτικού και οικονομικού πλαισίου, εντός του οποίου έδρασε ο Γεμιστός, και έκνοφορήθησαν οι ιδέες του. Το Β΄ Κεφάλαιο «Γ. Γεμιστός-Πλήθων: Βίος και κοσμοθεωρία» (σσ. 67-95) περιγράφει τὰ τοῦ βίου, τῆς δράσεως καὶ τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου. Το Γ΄ Κεφάλαιο «Οἱ κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς του ἀντιλήψεις» (σσ. 96-167) μελετᾶ τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν κοινωνία, τὴν οἰκονομία καὶ τὸν στρατό, τὸ σύνολο τῶν μέτρων πὸν πρέπει νὰ ληφθοῦν, ὥστε νὰ ἐξαλειφθῆ ἡ «κακοπολιτεία». Ἰδιαίτερη ἔμφαση ἀποδίδεται στὸ πρόβλημα τῆς γαιοκτησίας, τῆς χρήσεως τῆς γῆς, ὅπως τὸ διατυπώνει ὁ Γεμιστός καὶ ἀναλύονται ἐξαντλητικὰ οἱ ἀπόψεις τῶν ἐρευνητῶν. Στὸ Δ΄ Κεφάλαιο «Ἡ ιστορικότητα τῶν ἀπόψεων τοῦ Πλήθωνος» (σσ. 168-228) ἐξετάζει ἢ συγγραφέας τὰ καίρια σημεῖα τοῦ ἐρευνητικοῦ της στόχου. Ἡ ιστορικότητα, ἢ διαχρονικότητα καὶ ὁ ρεαλισμὸς τῶν προτάσεων τοῦ Γεμιστοῦ, ἢ ἀποδοχὴ του καὶ ἢ ἐπίδρασή του στὴν Ἀναγέννηση, καθὼς καὶ στὶς θεωρίες τοῦ κομμουνισμοῦ καὶ σοσιαλισμοῦ. Το Ε΄ Κεφάλαιο «Ἐρμηνευτικοὶ σχολιασμοὶ καὶ Συμπεράσματα» (σσ. 229-279), συγγραφὲν ὑπὸ μορφὴν συμπερασματικῶν κρίσεων, ἐξετάζει συγκριτικῶς τὶς ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνος πρὸς τὸν Πλάτωνα, τὸν Πλωτῖνο καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς πολιτικοὺς καὶ οἰκονομικοὺς στοχαστὲς τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνος. Βιβλιογραφία (σσ. 280-287), Περίληψη (σ. 288), Abstract (σ. 289), Παραρτήματα (σσ. 290-300), Πίνακες ὀνομάτων τῶν δεσποτῶν καὶ αὐτοκρατόρων καὶ γεγονότων τῆς πολυταράχου ἐποχῆς τοῦ Πλήθωνος (σσ. 301-304) κατακλείουν τὴν παροῦσα ἔκδοση, ἢ ὅποια προσφέρει νέα συνολικὴ ὀπτικὴ τῆς φιλοσοφίας καὶ πολιτικῆς πρακτικῆς τοῦ πολυίστορος τοῦ Μυστρά.

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

Αθήνα

5. J. MATULA – P. R. BLUM, (ἐκδ.), *Georgios Gemistos Plethon: The Byzantine and the Latin Renaissance*, Olomouc: Palacky University Press, 2014, 548.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Αναγέννηση και Ουτοπία. Ο Πλήθων και τὸ Δεσποτάτο τοῦ Μυστρᾶ*, Ἀθήνα: Εὐρασία, 2017, 200 σελ. ISBN 978-618-502-7704

Τὸ βιβλίο ἀποτελεῖ τὴν ἐπεξεργασμένη διατριβὴ τοῦ συγγραφέως, τὴν ὁποία εἶχε ὑποστηρίξει τὸ 2005 στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ τὸν τίτλο *Ἀναγέννηση καὶ Βυζάντιο: Τὸ παράδειγμα τοῦ Πλήθωνα*. Ὁ συγγραφέας, γνωστὸς ἀπὸ παλαιότερα δημοσιεύματά του περὶ τὸν Πλήθωνα, θίγει στὸ ἔργον του αὐτὸ τὴν οὐτοπικὴ διάσταση τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ ἔργου τοῦ Γεμιστοῦ, ἐντάσσοντάς τον στὶς οὐτοπίες τῆς Ἀναγεννήσεως.

Προτάσσεται μονοσέλιδος Πίνακας Περιεχομένων (σ. 7), ἀκολουθεῖ χάρις τῆς Πελοποννήσου τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μορέως (14ος-15ος αἰῶν) (σ. 8), Πίνακας Συντομογραφιῶν (σσ. 9-10) καὶ ἐκτενῆς Εἰσαγωγὴ (σσ. 11-35). Στὴν Εἰσαγωγὴ τίθενται οἱ στόχοι τοῦ συγγραφέως νὰ ἐντάξῃ τὸν Πλήθωνα στὰ ἀναγεννησιακὰ δρώμενα καὶ στὴν φιλολογία περὶ οὐτοπίας, ἡ ὁποία ἔχει ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσεται στὴν Ἀναγέννηση. Ὑπενθυμίζομε, ὅτι τὰ γνωρίσματα τῶν οὐτοπιῶν τῆς Ἀναγεννήσεως, ὅπως τὰ ταξίδια καὶ ἡ ἐγκαθίδρυση ἀρίστου ἰδανικοῦ πολιτεύματος ἐμφανίζονται καὶ στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ¹. Στὴν Ἐνότητα «Ὁ Πλήθων στὴν ἱστοριογραφία» (σσ. 26-35), καταγράφεται ἡ πρόσληψη καὶ ἡ ἰδεολογικὴ χρῆση τοῦ Πλήθωνος στὴν βιβλιογραφία τοῦ 19ου καὶ 20ου αἰῶνος, καθὼς καὶ στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 21ου αἰῶνος. Μπορεῖ ἡ ἔκδοσις τῶν *Νόμων* τὸ 1858 νὰ ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία τοῦ νεότερου ἱστοριογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος

1. Πρόκειται γιὰ τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος τῆς «πολιτικῆς μυθιστοριογραφίας», τὸ ὁποῖο ἄνθησε κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ. Συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Θεόπομπος ὁ Χίτος, ὁ Ἐκαταῖος ὁ Ἀβδηρίτης, ὁ Εὐήμερος ὁ Μεσσήνιος, ὁ Μεγασθένης καὶ ὁ Ἰάμβουλος ὑπῆρξαν συγγραφεῖς παρομοίων ἔργων, τὰ ὁποῖα προέβαλαν ἓνα ἰδανικὸ τρόπο ζωῆς καὶ ἓνα καλύτερο πολίτευμα.

για τὸν Πλήθωνα» (σ. 26), ὅπως προσφυῶς ἀναφέρει ὁ συγγραφέας, δὲν πρέπει παρόλα αὐτὰ νὰ παραγνωρίσωμε τὴν συμβολὴ τοῦ ἱστορικοῦ Jakob-Philipp Fallmerayer (Τυρόλο 10.12.1790 – Μόναχο 26.4.1861), ὁ ὁποῖος στὸν δεῦτερο τόμο τοῦ πολὺκροτου ἔργου του γιὰ τὴν Πελοπόννησο², ἀφιερώνει ἰκανὸ ἀριθμὸ σελίδων γιὰ τὶς μεταρρυθμιστικὲς προτάσεις τοῦ Γεμιστοῦ. Τὸ ἔργον τοῦ Fallmerayer³ ἐγνώριζε προφανῶς τόσον ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος (1814/1815-1891), ὅσον καὶ ὁ Σκῶτος ἱστορικὸς καὶ ἀνταποκριτὴς τῶν *Times* τοῦ Λονδίνου στὴν Ἀθήνα George Finlay (1799-1875)⁴, οἱ ὁποῖοι τὴν ἴδια περίοδο μελέτησαν τοὺς «Συμβουλευτικοὺς» τοῦ Γεμιστοῦ⁵.

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται σὲ ἑπτὰ ἀνισομεγέθη κεφάλαια (1-7), περιλαμβάνει Ἐπίλογον, Βιβλιογραφία καὶ ἓνα χρηστικὸ Εὐρετήριο. Ἴδου οἱ τίτλοι τῶν Κεφαλαίων: 1. Μία βιογραφία τοῦ Πλήθωνα (σσ. 36-57), 2. Ἡ «ἐλληνικὴ» θρησκεία (σσ. 58-82), 3. Τὸ βλέμμα τοῦ ἄλλου (σσ. 83-102), 4. Ἡ ἐλληνορωμαϊκὴ ταυτότητα (σσ. 103-113) – ἓνα κεφάλαιο, τὸ ὁποῖο ἐδράζεται ἐπὶ παλαιότερου δημοσιεύματος τοῦ συγγραφέως⁶, 5. Ἱστορία καὶ Ἀναγέννηση (σσ. 114-124), 6. Ἡ οὐτοπικὴ πολιτεία (σσ. 125-147), 7. Κωνσταντινούπολη καὶ Πελοπόννησος (σσ. 148-165), Ἀντὶ Ἐπίλογου: Οἱ οὐτοπίες τοῦ Πλήθωνα καὶ τοῦ Thomas More (σσ. 166-175). Ἀκολουθεῖ ἡ Βιβλιογραφία (σσ. 176-193), ἡ ὁποία διακρίνεται σὲ πηγὲς καὶ λοιπὴ βιβλιογραφία, καὶ τὸ χρηστικὸ ἀναλυτικὸ Εὐρετήριο (σσ. 194-199).

2. J.-Ph. FALLMERAYER, *Geschichte der Halbinsel von Morea während des Mittelalters*, τόμ. Β', Stuttgart und Tübingen 1836 [ἀνατύπωση Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1965], σσ. 330-360. Τὸ ἔργον μετεφράσθη καὶ στὴν νεοελληνικὴ ὑπὸ Παντελεῆ Σοφτζόγλου, Ἀθήνα 2014.

3. Πβ. σχετικῶς Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Ἰάκωβος Φίλιππος Φαλμεράυερ. Ὁ ἀρνητὴς τῆς συνέχειας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, *Ἱστορικὰ Θέματα*, τχ. 19ον (Ἰούνιος 2003), 88-95.

4. Ὁ George Finlay εἶχε προβῆ σὲ μετάφραση στὴν ἀγγλικὴ τῶν δύο «Συμβουλευτικῶν» τοῦ Γεμιστοῦ, ἴδη ἀπὸ τοῦ 1850. Προέβημεν στὴν ἔκδοση αὐτῶν τῶν κειμένων: CH. P. BALOGLOU, George Finlay and Georgios Gemistos Plethon. New evidence from Finlay's records, *Medioevo Greco* 3(2003), 23-42 [: Χ. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, *Μελετήματα περὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος*, Ἀθήνα 2011, σ. 100-119].

5. Πβ. σχετικῶς Χ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, Τζῶρτζ Φίνλεϋ. Ὁ ἱστορικὸς τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ, *Ἱστορικὰ Θέματα*, τχ. 24 (Δεκέμβριος 2003), 108-117.

6. Γ. ΣΜΑΡΝΑΚΗΣ, Ἀρχαία ἱστορία καὶ ἐπισημειωτικὲς στρατηγικὲς στὸν Πλήθωνα, ἐν: *1453. Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ μετάβαση ἀπὸ τοὺς μεσαιωνικοὺς στοὺς νεωτέρους χρόνους*, ἐπιμ. Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡράκλειο 2005, 173-181.

Ὁ συγγραφέας ἐκκινεῖ ἐκ τῆς ἀρχῆς, ὅτι ὁ Πλήθων ἐπιθυμεῖ νὰ ἀναβιώσῃ τὴν ἑλληνικὴ θρησκεία, προβάλλει τὸ παγανιστικὸ πνεῦμα τοῦ καὶ τὸν φέρει πλησίον τῆς Ἀναγεννήσεως. Διάχυτη εἶναι ἡ ἄποψή του, ὅτι ὁ Πλήθων συνδέει τὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τὴν Ρώμη μέσω τῆς Πελοποννήσου, τὴν ὁποία ἀναγνωρίζει ὡς μητέρα καὶ κοιτίδα καὶ τῶν δύο πόλεων. Μὲ πᾶσα σχολαστικότητα καὶ ἐμβριθία ἀναλύει τὶς προτάσεις του. Ὑποστηρίζεται, ὅτι ὁ Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγος κατέβηκε στὴν Πελοπόννησο, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ του Θεοδώρου, Δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ, μὲ ἀποκλειστικὸ σκοπὸ νὰ δημιουργήσῃ μία νέα τάξη πραγμάτων, ἐγκαθιστώντας πνευματικούς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν Βασιλεύουσα, συγκρουόμενος μὲ τοὺς ἐντοπίους ἄρχοντες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν σχέσεις μὲ τοὺς Βενετούς. Ὅφειλομε νὰ ἐπισημάνωμε, ὅτι ὁ Μανουὴλ εἶχε δεῖξει τὰ προσόντα τοῦ καὶ τὶς διοικητικὰς του ἀρετὰς καὶ παλαιότερα, ὡς διοικητὴς τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης. Εἰδικώτερον, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ πατέρα του Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου (1341-1365), ὁ Μανουὴλ εἶναι ὁ ἐνσαρκωτὴς τοῦ πνεύματος τῆς ἀντιστάσεως τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν κατακτητῶν⁷. Τὰ μέτρα ποὺ λαμβάνει στὸν Μυστρᾶ, ὅπως ἡ ὀχύρωση τοῦ Ἐξαμιλίου, ἡ καθυπόταξη τῶν ἀρχόντων τῆς Πελοποννήσου, εἶχαν ἐφαρμοσθῆ στὴν Μακεδονία: ἴδρυση περιφερειακῶν ὀχυρωμάτων σὲ καίρια σημεῖα γύρω ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη, ὀχύρωση τοῦ παλαιοῦ φρουρίου τῶν Σερρῶν. Ἀπὸ κοινωνικῆς πλευρᾶς, ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ συστήματος τῶν «προνοιῶν» μὲ τὴν ὁποία ἐνισχύθηκε ἡ στρατιωτικὴ ὀλιγαρχία, ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ κράτος προσδοκοῦσε συμπαράσταση στὴν ἀμυντικὴ του προσπάθεια. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἐφαρμόσθηκε εἰς βάρος τῶν μοναστηριακῶν προνομίων καὶ μὲ τὴν λήψη καὶ ἄλλων, ἀναλόγων τολμηρῶν, κοινωνικῶν μέτρων⁸. Ὑπὸ τὴν ὀπτικὴ αὐτὴ θὰ εἶχε ἐνδιαφέρον νὰ μελετηθῆ, ἐὰν καὶ κατὰ πόσον οἱ προτάσεις τοῦ Γεμιστοῦ πρὸς τὸν Μανουὴλ ἐδράζονται στὴν γνώση τοῦ φιλοσόφου περὶ τῶν δραστηριοτήτων τοῦ Μανουὴλ στὴν Μακεδονία.

Τὴν σχέση Γεμιστοῦ καὶ Thomas Morus ἀναλύει ἐκτενῶς ὁ συγγραφέας, ὁ ὁποῖος εὐρίσκει τὰ κοινὰ σημεῖα καὶ προβάλλει τὶς διαφορὰς των. Ἡ συγκριτικὴ αὐτὴ μελέτη ἐδράζεται ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ συγγραφέως τὴν ὁποία εἶχεν

7. Πβ. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας (1354-1833)*, Θεσσαλονίκη 1969, 40.

8. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, 27. Πβ. ἐπ' αὐτοῦ τὴν ἐμβριθὴ βιβλιοκρισία τοῦ Ι. Κ. ΧΑΣΙΩΤΗ, ἐν *Μακεδονικὰ* 9 (1969), 366-372, ἐδῶ 367-368.

ἐπεξεργασθῆ καὶ παλαιότερα⁹ περὶ ἑνὸς «ἀναγεννησιακοῦ» Πλήθωνος, ὅταν στὴν Ἀναγέννηση ἢ συγγραφῆ «οὐτοπιῶν» ἀνθοῦσε. Κατὰ τὴν ἄποψή μας, οἱ προτεινόμενες ἀπὸ τὸν Πλήθωνα μεταρρυθμίσεις ἐδράζονται σὲ ἓνα διαφορετικὸ κοινωνικο-οἰκονομικὸ πλαίσιο, ὅπου τὸ ζήτημα τῆς ιδιοκτησίας ἀποτελεῖ βασικὴ προτεραιότητα γιὰ τὸν Γεμιστὸ γιὰ τὴν αὔξηση τῶν προσόδων καὶ τῶν πόρων τοῦ Δεσποτάτου. Δὲν νομίζομε, ὅτι ὁ Πλήθων στὸν κοινωνικο-οἰκονομικὸ τομέα εἶχε προτάσεις οὐτοπικοῦ χαρακτῆρα. Ἡ οἰκονομικὴ φιλοσοφία τοῦ Γεμιστοῦ ἐδράζομένη ἐπὶ τῆς παρεμβάσεως τοῦ κράτους στὴν οἰκονομία¹⁰ ἐκφράζει μίαν ἐπικαιρότητα λόγῳ καὶ τῆς ὑφισταμένης, παρατεταμένης οἰκονομικῆς κρίσεως ποὺ μαστίζει τὴν χώρα μας¹¹.

Ὁ συγγραφέας, γνώστης τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἀλλοδαπῆς βιβλιογραφίας, προσεπάθησε νὰ μᾶς παρουσιάσῃ ἕναν διαφορετικὸ Γεμιστό, ὡς ἀπότοκο τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ τὸ ἔργον προκαλεῖ ἐρεθίσματα γιὰ περαιτέρω μελέτη καὶ ἔρευνα μὲ νεώτερες ἐρμηνεῖες.

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ
Ἀθήνα

9. Y. SMARNAKIS, A Contribution to the Archaeology of Modern Utopian Thought: History and Utopia in Plethon's Œuvre, *historein-ιστορεῖν* 7 (2007), 103-113. Πβ. E. V. MALTESE, Pletone nell'Utopia di Thomas More?, *Res publica litterarum* 13(1990), 147-154.

10. ΑΝΑΣΤ. Δ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, Οἱ ἀπόψεις τοῦ Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστοῦ περὶ παρεμβατικῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς, *Βυζαντιακά* 22 (2002) 249-259.

11. Πβ. τὴν ἄκρως ἐπίκαιρη μελέτη τοῦ Καθηγητοῦ Κ. ΒΟΥΛΟΥΡΗ, Οἱ οἰκονομικο-κοινωνικοπολιτικῆς ἀντιλήψεις τοῦ Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστοῦ καὶ ἡ Ἑλλάς σήμερον, ἐν Γ. ΞΑΝΘΑΚΗ-ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ (ἐπιμ.), *Ἡ Πρόσληψη τῆς Ἀρχαιότητος στὸ Βυζάντιο. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου*, Ἀθήνα 2014, 109-123.

ANDREAS K. DEMETRIADES (ed.), *Iatrosophikón. Folklore Remedies from a Cyprus Monastery: Original text and parallel translation of Codex Machairas A.18*, Foundation Anastasios G. Leventis, Nicosia 2015, lx+654 pp. ISBN 978-9963-732-15-9

This is a long book, which presents the first edition of a collection of remedies (*iatrosophion*)¹, mainly of therapeutic focus, preserved in Codex no. A.18 (henceforth the Codex) of the Machairas Monastery in Cyprus. It is the product of a collaboration between four individuals: Andreas K. Demetriades, a neurosurgeon, who served as editor and also wrote the Introduction; Kyriacos Demetriades, a graduate in geography and retired civil servant in Cyprus, who undertook the translation of the collection into English; Georgios N. Hadjikyriakou, author of several books on the botany of Cyprus, who has written a long account of the identification of the vegetal *materia medica* of the collection; and Georgios Chatzikostis, a philologist with publications on the Greek Cypriot dialect and the local history of Cyprus, who wrote a brief introduction to the language of the collection and is also responsible for identifying similarities between this edited collection of remedies and the collection published by Metrophanes (1790-1867) in 1924². The authors were awarded the prestigious “Ελένης και Πάνου Ψημμένου” Award for Modern Greek History or Philology by the Academy of Athens³. The book was published

1. I use the term “remedy” with reference to a particular piece of medical advice, either diagnostic or therapeutic. The term “recipe” is used to connote the preparation of a certain composite drug.

2. PHILARETOS (ed.), *Ίατροσοφικόν. Συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ σκευοφύλακος τῆς ἐν Κύπρῳ Ἱερᾶς Μονῆς Μαχαιρᾶ Μητροφάνου 1790-1867*. Ἐκδίδεται νῦν τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ πρωτοτύπου χειρογράφου ὑπὸ τοῦ ἱερομονάχου καὶ διδασκάλου τῆς Μονῆς Μαχαιρᾶ κ. Φιλαρέτου, Nicosia 1924.

3. <http://www.academyofathens.gr/el/awards/laureates-2016> (accessed 16 December 2017).

thanks to the generous support of the A. G. Leventis Foundation, which, *inter alia*, has provided substantial funding for numerous projects and academic positions in Byzantine studies in Cyprus and abroad since its establishment in 1979.

It is almost a century since the publication of the *iatrosophion* compiled by the priestmonk Metrophanes of the Machairas Monastery, an invaluable source in relation to practice of medicine in the Cypriot countryside in the nineteenth century. Metrophanes, a healer without any medical education, who also acted as a copyist of liturgical manuscripts and a bookbinder, became well known for his ability to cure not only within the monastery but also lay people who visited him and sought his advice (pp. xxx-xxxii). Metrophanes' original manuscript (dated to 1849), on which the 1924 edition is based on, is lost. The present volume contains the edition of the *iatrosophion* in the Codex produced in 1865 by the archimandrite Philotheos, a healer himself. In the absence of Metrophanes' original manuscript, we are not able to make any judgements about the actual editorial interventions of the 1924 printed edition; nor can we be certain whether a substantial part of the Codex is a direct apograph of Metrophanes' lost autograph or to what degree the version in the Codex was elaborated by Philotheos. Nevertheless, Andreas Demetriades has rightly mentioned in his introduction that a substantial part of the contents of the Codex correspond closely with the printed edition of 1924, which confirms the close dependence of the version in the Codex on that in Metrophanes' autograph (pp. xxxiv-xxxvi).

The volume consists of three main parts: i) general introduction to the reader, ii) edition and translation, iii) identification of plants. Demetriades must be congratulated for taking the initiative in providing the first ever edition and English translation of this *iatrosophion*. Taking into consideration its great length (144 printed pages in the current edition), this must indeed have been a laborious task.

In Part I there is a brief discussion of several issues related to the practice of medicine in Cyprus under Ottoman rule (1571-1878), including the role of the Machairas monastery in the wider socio-cultural life of the island. The monastery is situated in a mountainous place about 40 km from the capital of the Republic of Cyprus, Nicosia. The establishment of the Machairas monastery goes back to the twelfth century following the arrival of the Palestinian monk Neophytos. His disciple Ignatios together with an elderly monk, Prokopios, managed to secure the patronage of the Byzantine Emperor Manuel I Komnenos (r. 1143-80) in the 1160s. The surviving foundational charter (*Typikon*) dates to 1210, a period when

Cyprus was ruled by the Lusignan dynasty (pp. xxv-xxvii). After a long period of decline the monastery was revived in the eighteenth century and has functioned continuously ever since. Apart from its significant role in the spiritual life of the island, the monastery was also important for its contribution to healing. There were several monks who practised medicine there up to the early twentieth century, not only at the monastery itself but also at its metochion of St Eleutherios in Nicosia (pp. xxviii-xxix).

There is a lack of overall contextualisation in respect of the various kinds of healers and methods of practice in the island. For example, there is no reference to the considerable influx of European-trained physicians, mainly Heptanesians, who were constantly arriving and settling in the island's big towns in the eighteenth and nineteenth century⁴. Although only a limited number of citizens could afford these physicians, the professional pyramid in medicine was characterised by a multitude of healers, from barbers, who undertook a range of tasks from cutting hair to amputating limbs, to local priests and exorcists, midwives, herbalists and local healers recommending traditional folkloric remedies. Although the options of ordinary countryside people were limited, a wealthy patient in a big town might be able to consult a well-known, educated physician, but s/he could also seek the advice of other kinds of healers, if the former was not successful.

This *iatrosophion* can be seen as a practical manual used by the latter category of healers. It belongs to a category of medical texts composed for daily practice, the so-called *iatrosophia*. Unfortunately the section on *iatrosophia* (pp. xxix-xxx) lacks a thorough treatment of the subject and mostly paraphrases an earlier, short and inadequate discussion of the topic, as is acknowledged in footnote 9⁵. Helpful recent studies on the topic are not mentioned⁶. *Iatrosophia* became extremely widespread

4. N. G. KYRIAZIS, Ἱατροὶ τινες καὶ ἡ ἐξάσκησις τῆς Ἱατρικῆς ἐν Κύπρῳ κατὰ τὸν ΙΖ'-ΙΘ' αἰῶνα, *Κυπριακὰ Χρονικὰ* 11 (1935), 177-245.

5. A. P. CLARK, *A Cretan Healer's Handbook in the Byzantine Tradition: Text, Translation and Commentary*, Farnham 2011, 3. See also, P. BOURAS-VALLIANATOS, book review of A. P. CLARK, *A Cretan Healer's Handbook in the Byzantine Tradition: Text, Translation and Commentary*, Farnham 2011, in: *Social History of Medicine* 26 (2013), 809-811.

6. For example, S. OBERHELMAN, Towards a Typology of Byzantine and Post-Byzantine Healing Texts, *Athens Journal of Health* 2.2 (2015), 133-146; A. TOUWAIDE, Byzantine Hospital Manuals (*Iatrosophia*) as a source for the studies of Therapeutics, in *The Medieval Hospital and Medical Practice*, ed. B. BOWERS, Aldershot 2007, 147-174; and A. TSELIKAS,

in the late Byzantine period. They show attempts to provide easily consulted manuals of mainly diagnostic and therapeutic focus, while theoretical accounts on specific medical topics are mostly absent. They vary in length and content and most of their material is based on earlier Greek and early Byzantine authorities, such as Galen, Paul of Aegina and Aetios of Amida. However, they were often elaborated with new recommendations derived from the daily experience of Byzantine practitioners; sometimes they were also written in the vernacular. They were important vehicles for the dissemination of medical knowledge newly imported to Byzantium, mainly from the Islamic world, consisting of information on new forms of composite drugs (such as syrups and juleps) and recently imported substances from Asia and Far East (such as amber, sandalwood, musk, and myrobalan). Another notable confusion in the book under review is the failure to clarify the complicated meaning of the term *iatrosophion*, which according to the editor simply “refers to the Greek tradition of medical writings and compilations of remedies brought together into a book of medical wisdom” (pp. xxix). However, the term can be used with reference to both an actual collection of remedies and, especially in the post-Byzantine period, a medical codex as such. Another misconception arises with regards to content with superstitious connotations: “Despite their [i.e. the *iatrosophia*’s] piecemeal compilation, they preserve elements of centuries-old knowledge and practice experience, often married with spells, magic and sorcery (*sic*), especially where there was no good understanding or simple solution, such as in the treatment of epilepsy” (p. xxx). Alternative therapeutic approaches, including the use of amulets or incantations were sometimes included in the treatises of great medical authorities, such as Galen, or later authors, such as Alexander of Tralles, but without any explanation of how they work⁷. Some of these remedies in the *iatrosophion* in question do indeed originate from these authors, as I shall show below. What is more, such recommendations were included in the recommended treatment for a large number of different ailments in various *iatrosophia*, not because “there was no good understanding”, but mostly in cases of common diseases that were hard to cure, in an attempt by practitioners to use all possible means to cure their patients.

Τὰ Ἑλληνικὰ γιαιτροσόφια: Μία περιφρονημένη κατηγορία χειρογράφων, in *Ἱατρικὰ Βυζαντινὰ Χειρόγραφα*, ed. T. DIAMANTOPOULOS, Athens 1995, 57-70.

7. On this, see P. BOURAS-VALLIANATOS, Clinical Experience in Late Antiquity: Alexander of Tralles and the Therapy of Epilepsy, *Medical History* 58 (2014), 337-353, at 348-352.

Lastly, the book's introduction is often pervaded by misconceptions as result of lack of familiarity with the secondary bibliography available. For example, in the section on the relationship of the Church to medicine in the Byzantine Empire (pp. xxiv-xxv), the editor is clearly unaware of the current heated debates on the actual degree of medicalisation of Byzantine "hospitals"⁸; there are also small inaccuracies here and there, as for example in referring to the late Byzantine scholar monk Neophytos Prodromenos (who was never canonised) as "St Neophytos Prodromenus" (p. xxv).

Part II consists of two sections, the edition and the English translation of the *iatrosophion* of the Codex (pp. 1-291), and an appendix in which those remedies from Metrophanes' 1924 printed edition that are not found in the Codex are reprinted and translated into English (pp. 296-371). It is worth mentioning that the term *iatrosophikon* is not, in fact, found in the Codex, but refers to the title of the lost 1849 manuscript. In the Codex, we can only see one mention of the term *iatrosophion* in the table of contents at the end ("Πίναξ τοῦ Ἱατροσοφίου") (p. 272). And this should have been transliterated as *iatrosophion* not "Iatrosophikon" (p. 273). It is also worth noting that there is no clear reference throughout the book as to which of the authors is responsible for the transcription of the manuscript. The only reference that I found is in the title preceding the edition, where Kyriacos Demetriades, presumably the transcriber, is credited for "the manuscript and its translation into English". However, in his brief but useful philological overview Georgios Chatzikostis states that "Idioms, spellings and misspellings are preserved, with an adjustment of the text to the historical spelling – with the exception of a few cases where the author's handwriting is maintained as a specimen, e.g. ταῖς ἡμέραις (*in the days*)...ἡ (=αἱ)" (p. xliv), thus implying his involvement in the transcription and edition. His observation raises another important point, that concerns the actual editorial intervention in the edition of the manuscript. It is not clear to the reader to what degree the spelling, punctuation, and accentuation has been corrected or standardised, since there is no introductory discussion on this (apart from the short note just mentioned) or any indication of corrections in

8. A good starting point on Byzantine medicine is provided by the contributions edited by J. SCARBOROUGH (ed.), *Symposium on Byzantine medicine* [Dumbarton Oaks Papers 38], Washington D.C. 1984; and the recent volume by B. ZIPSER (ed.), *Medical books in the Byzantine World*, Bologna 2013. On the medicalisation of Byzantine hospitals, see P. HORDEN, How medicalised were Byzantine Hospitals?, *Medicina e Storia* 5 (2005), 45-74.

the edition. This will make any future work on the collection by linguists in particular harder, since it is not certain to what degree the printed text follows that of the manuscript. A codicological description of the Codex remains a *desideratum*. The only indication about foliation/pagination comes from the numbering of folia/pages in the right margin of the current edition. Accordingly, it seems to me that the Codex consists of 153 leaves (foliated α-θ, then paginated 1-287).

The names of vegetal substances are translated into English (in accordance with their identification in Part III), and a transliteration together with the nominative form of the term in monotonic Greek provided in parenthesis in the translation, violating the rules of linguistic economy, usually acknowledged a virtue in academic writing; e.g. pp. 146-147, edition: “ἀσβάιν”, translation: “*aloe* (*asváin*, *ασβάιν*)”. A transliteration is also given in other cases, such as incantations. The editor states that “The names of the plants ... [are] transliterated vocally in the Romanic writing system ...” (p. xlvi). Unfortunately, the transliteration does not follow any standardised system and there are often inconsistencies⁹. For example the authors have for the most part transliterated “η”, “ι”, “οι”, but not “ει” and “υ”, with an “ι”; for example: “Despinou” for “Δεσποινου” (pp. 4-5), “*kikkidia*” for “κηκίδια” (pp. 34-35), but “*potamogeítonas*” for “ποταμογείτονας” (pp. 166-167) and “*krommýdin*” for “κρομμυδιών” (pp. 46-47). Yet sometimes “η” is transliterated differently even on the same page: “*ithápsi*” for “ιθάψη” [note also the failure to transliterate the tau here], but “*paraclétes*” for “παρακλήτους” (pp. 52-53), an inconsistency unless “*paraclétes*” is actually a translation, in which case it should not have been accented or italicised.

From my research into the contents of the *iatrosophion*, I was able to detect that a great degree of heterogeneity as regards its contents, arrangements and recommendations has resulted from the various stages of compilation. As the volume under review does not include a proper synopsis and analysis of the contents of the *iatrosophion* I will provide a brief overview, which might be helpful for future studies on the topic. The *materia medica* consists mostly of vegetal substances; sometimes there are mentions of substances that are clearly not derived from plants indigenous to the island, such as cubeb pepper, galangal root, and tamarind pulp. There are occasional references to various animal substances, from fresh goat’s

9. See *United Nations Romanization Systems for Geographical Names. Report on Their Current Status* (Version 4.0, March 2016), http://www.eki.ee/wgrs/rom1_el.pdf (accessed 16 December 2017).

milk to donkey dung. Interestingly, there is also a special section devoted solely to animal *materia medica* (pp. 190-198). Minerals are also mentioned in many recipes, including copper sulphate (καλαγκάθι or καλανκάθι) and magnesium carbonate (μαγνησία ὑπανθρακική). Some recipes can be short and very straightforward, as in the case of the use of a simple mixture of cold water and fennel seeds for the treatment of nausea (pp. 76). At other times, we find complicated compound drugs often with details of their preparation, including measurements, and dosage. For example on pp. 96-8, the recipe for a pain in the abdomen involves 13 ingredients, including opium, camphor, saffron and rhubarb; a process of distillation is also part of the preparation in this case.

Moreover, instructions with strong religious connotations may be found, as for, example when the Lord's Prayer is made part of the therapeutic process: "Pull out a squirting cucumber plant with its branches and fruit. Boil water in a cooking pot and dip it in long enough as to say the prayer 'Our Father who art in Heaven'" (pp. 108-109). In another example, the consumption of "holy [blessed] water from the Epiphany Day" is recommended (pp. 168-169); the latter is, in fact, mentioned even in some collections dating as far back as the thirteenth century, such as the *iatrosophion* by John Archiatros¹⁰. Incantations are sometimes prescribed as part of the therapeutic process too (e.g. p. 52); another notable instance of superstition is on p. 162 where a silver bracelet, inscribed with a sequence of letters composed by a certain Patriarch of Jerusalem, is recommended as a prophylactic agent against plague. Other recommendations also have a strong superstitious nature as in the case of the little stones taken from the stomach of young swallows that needed to be hung around the necks of those suffering from epilepsy. Readers would have profited from the inclusion of a basic *apparatus fontium*, or at least some attempt to make comparisons with other examples of published *iatrosophia*¹¹. There are some references to similar recommendations found in the *iatrosophion* published by Patricia Clark¹², but these are in Part III in the discussion of the identification

10. B. ZIPSER, *John the Physician's Therapeutics: A Medical Handbook in Vernacular Greek*, Leiden 2009, 164, 29-30: μετὰ ἀγιάσματος τῶν ἁγίων θεοφανίων.

11. Among the dozen or so edited examples of post-Byzantine *iatrosophia*, see, for example, K. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Δυὸ ἡπειρωτικὰ γιαιτροσόφια, *Δωδώνη* 7 (1978), 239-301; L. ΜΑΝΟΥ, *Γιατροσόφια 16ου αιώνα*, Thessaloniki 2008; A. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Το γιαιτροσόφι του Χιώτη Ταπεινού Παντολέοντα*, Athens 2012; and K. ΜΙΝΑΣ, *Γιατροσόφιον του δεκάτου ογδόου αιώνα*, Rodos 2012.

12. CLARK, *A Cretan Healer's Handbook*.

of plants and do not take the form of a systematic investigation. For example, the advice mentioned above referring to stones from young swallows is obviously taken from Alexander of Tralles' *Therapeutics*, most probably transmitted indirectly through other earlier *iatrosophia*¹³. Coincidentally the name of Alexander appears on the next page of the manuscript. Apart from Alexander, we can also see a reference to the "most wise" Galen in a chapter on "whether a sick person will live or die, depending on the day of the month he falls sick" (p. 180), but in this case the content does not seem to derive from any genuine Galenic work.

It is worth mentioning that there are many remedies connected with gynaecological diseases, including a special section (pp. 146ff), and special provision is also made for children (e.g. p. 40), thus confirming the audience of this collection extended beyond the monastic circles of Machairas. Special mention should be made of a small but very practical section on repellents for getting rid of fleas, lice, mosquitoes, ants, and mice (pp. 264-266). The mention of burning the dung of various animals, horns of he-goats, and horses' hooves, as something that can help get rid of foul air (*μολυσμένον ἀέρα*) (p. 260), is a direct reference to *miasma* theory, which was prevalent in ancient and medieval times. Brief mentions of animal diseases (e.g. p. 170) show a notable desire to provide cures for the entire household. In addition to pharmacology, which receives the lion's share of space in the collection, there are also special recommendations about bathing (p. 158) and the performance of venesection (e.g. p. 214). Apart from the medical content, this manuscript includes a collection of question and answers on biblical figures, such as Adam, Moses and John the Baptist (pp. 6-10), an opuscle on lucky days (p. 20), and a short excerpt from the anonymous late Byzantine *Πωρικολόγος* or *Fruit Book*, satirising legal procedures and court ceremonial (pp. 268-270).

As mentioned above, in addition to the brief note that is included on the language of the collection (pp. xliii-xliv), the reader would have benefited from a discussion of various other interesting linguistic elements. For example, the text is characterised by the strong presence of elements of the Greek Cypriot dialect, including the use of geminate consonants (e.g. *πίννης*, p. 74; *σκυλλίν*, p. 192) and the alternation of /i/ with [k] (e.g. *καππαρκᾶς*, p. 34; *πιπέρικα*, p. 48). Sometimes the standard Greek term is given after the Greek Cypriot term, prefixed by "in Greek", e.g. "μαυρόκοκκον (ἐλληνικὰ ἐλλέβορος καὶ μελάνθιον)" (p. 56) or "ἀναγουλίασιν (ναυτίασις ἐλληνικά)" (p. 76). Even more interesting are the terms

13. T. PUSCHMANN, *Alexander von Tralles*, 2 vols, Vienna 1878-1879, I, 561, 3-9.

of Italo-Romance and Turkish origin, denoting the periods of Latin and Ottoman rule on the island respectively. In the former case, for example, “τζορόττο” (sticking plaster, p. 138) from “cerotto”, actually a reborrowing from the Greek “κηρωτή”; and “ζαμπούκκον” (common elder, p. 285) from “sambuco”. In the latter case, interestingly enough I note that sometimes there is an indication of the corresponding Turkish word, as, for example in the case of herpes *κακούς έρπητας...τούρκικα τουσλήμ-πακκάμη* (p. 170), thus referring to “tuzlu balgam”, but at other times the Turkish word has clearly become part of the Greek Cypriot dialect, as in the case of “χαβλιτσιανή” (p. 157) from the Turkish “havlican” for galangal root. In this respect mention must also be made of the two glossaries of synonymous terms for various elements of *materia medica* which contain a large number of terms originating in Turkish (pp. 10 and 284). I am quite reluctant to share the assumption of Kyriacos Demetriades on p. xxxviii that terms of Arabic origin go back to the devastating raids on the islands by Muslim armies between the seventh and the tenth centuries, an assumption which he fails to support with any examples. It is more likely that they were introduced for the most part through Turkish; for example, “άφχιόνιν” (opium) derives from the Arabic “afyūn” through the Turkish “afyon”.

The translation is generally of good quality with some exceptions. I give some representative examples in which the Greek has not been rendered into the most appropriate (or indeed standard) English term or cases where the English reads awkwardly:

-The lack of familiarity with fundamental medical concepts, such as the names of the basic humours, is regrettable. “χολής ξανθής και χολής μελαίνης” should be translated as “yellow bile and black bile” not “fair bile and dark bile” (pp. 354-355).

-“Εἰς προήσμαν λαμοῦ ἀπὸ μέσσα” is translated as “For internal swelling of the neck”, but the term “λαμοῦ” refers here to “throat” not “neck” (pp. 66-67).

-“...ἤγουν ὁποῦ ἔχει πέτραν ἔσσωθεν και δὲν μπορεῖ να κατοουρήση” should be translated as “that is when someone has a stone inside and is unable to urinate” instead of “i.e. stones inside, hindering the passing of water” (pp. 98-99).

-“Πομάδα σαρκωτικὴ και ἀύξητικὴ τῶν τριχῶν” should be translated as “Pomade making flesh and hair grow” not “Pomade for the skin that thickens the hair” (pp. 34-35).

-Overtranslation: “τὸ ἄνωθεν ἱατρικόν” should be translated as “the above medicine/medicament” not “the above medicinal concoction” (pp. 34-35). “Ἐτερον. Νερὸν ὁποῦ να πίννη ὁ πάσχων και ἡ δίαιτα να κάμνη” is translated as “Another. Concerning water drinking and dieting by those suffering from laryngitis”, where

“by those suffering from laryngitis” has been deduced from the title of the previous remedy (i.e. “another for sore throat [laryngitis]”); in this case the implied phrase should be given in square brackets (pp. 68-69). The same applies to “βουλόμενος κοιμηθῆναι” which is rendered as “when a man wants to sleep with a woman” (pp. 244-245); the last five words of the translation should be in square brackets.

-Undertranslation or omissions: “Διὰ τοὺς λεβήθας ἤτοι σκουλούκια τῆς κοιλίας, κουνῶς ἄρμυγους” is simply translated as “For tapeworm [intestinal worms]” (pp. 96-97). It would be more convenient for the reader if the translator had simply left the terms transliterated and explained any possible identifications in a footnote, e.g. “For *lebēthas*, these are worms of the belly, commonly [called] *armingous*” with a note to the effect that “ἄρμυγγοι” might refer to “helminths”¹⁴. Furthermore, “καὶ μαυρόκοκκον (ἐλληνικὰ ἐλλέβορος καὶ μελάνθιον)” is translated as “*black cumin (mavrókokkos, μαυρόκοκκος/melánthion, μελάνθιον)*”, omitting the important clarification of the original text: “ἐλληνικὰ ἐλλέβορος”, i.e. “hellebore in Greek” (56-57). “Διὰ τὸν σεληνιασμὸν ἢ ἐπιληψίαν” should be rendered as “For lunacy or epilepsy” not “For epilepsy” (pp. 118-119).

-“Περὶ τοῦ βήχα” should be translated as “On cough” instead of “Concerning cough” (pp. 70-71).

-“Σήμαντρον” should be simply “*semantron*” instead of the rather inappropriate “church gong” (pp. 6-7).

-“Ἐκθεσις σύντομος” should be “Brief account” rather than “Brief narrative” (pp. 268-269).

-“Εἰς πόνον ὀδόντων, ἦγουν Νουσλάν” is rendered in English as “For toothache (Nouslan)” which gives the impression that “Nouslan” is not part of the original and is likely to be confusing for someone with little or no knowledge of Greek. This should be simply “For toothache, that is *Nouslan*” (pp. 34-35).

-There are several cases where vernacular Greek terms for diseases/affections are translated into modern equivalent names of diseases, which involves a highly debatable process of retrospective identification. For example, on pp. 70-71, there are two notable, interrelated cases. “Διὰ τὴν σκαραντζίδα ὅπου προήσκειται ὁ λαμιὸς καὶ δὲν μπορεῖ νὰ καταπιῇ” and “Ἐτερον τῆς σκαραντζίδας” are translated as “When the throat is swollen and one cannot swallow [*σκαραντζίδα/skarantzia*=quinsy

14. K. MYRIANTHOPOULOS, Ἐρμηνευτικὸς Πίναξ τοῦ Ἱατροσοφικοῦ Μαχαιρᾶ, in *Ἱατροσοφικόν*, ed. PHILOTHEOS, Nicosia 1924, 165-191, at 167: “ἄρμυγγοι οἱ ‘Ἐλμινθες’ σκόληγες τῆς κοιλίας”.

or cynache]” and “Another for quinsy or cynanche” respectively. First, there is an issue of undertranslation as regards the first three words in the first title. Second, the translator having speculated on the meaning of “σκαραντζίδα” (within square brackets) in the first case, which might be helpful as a sort of explanatory information, he then goes on to translate the same term as “quinsy or cynanche” in the second case. The translator is most probably basing himself on the glossary printed at the end of the 1924 printed version of Metrophanes’ text, which refers to “σκαραντζία, ἢ κυνάγχη” (p. 185), but this is not explained explicitly to the reader¹⁵. This glossary is dominated by the author’s (Konstantinos I. Myriantopoulos) attempts to give an equivalent medical technical term in Standard Modern Greek for the corresponding Greek Cypriot term wherever possible, even though Metrophanes’ *iatrosophion* was obviously destined for uneducated healers who were not in a position to use formal medical terms in diagnosing their patients’ ailments or to distinguish between various possible diseases using a systematic differential diagnostic procedure. This particular chapter of the Codex lacks any details on symptomatology, which makes it rather difficult to make any conclusive identification of the disease(s) in question. It would be less risky to simply transliterate the term “skarantzida” and give a possible explanation as a sort of commentary, referring, for example, to a possible inflammation of the larynx. Other examples include the translation of the puzzling term “σκορδαψούς” as “trachoma” (pp. 42-43), although it can also, for example, simply refer to a “stye”¹⁶. More intriguing is the case of the term “πούντα”: “Διὰ τὸν πλευρίτην ἢ πούνταν” translated as “For pleurisy or pneumonia” (pp. 104-105), “Πάρσαμον τῆς πούντας” translated as “Balm for pneumonia and pleurisy” (pp. 202-203), and “Διὰ τὰ κροσολογήματα – πούντα” translated as “For cold” (pp. 236-237). As we can see “πούντα” in this case is either translated as “pneumonia” or “pneumonia and pleurisy” or left untranslated. Due to the semantic flexibility of this term, a good solution would be simply to transliterate it each time, since it can undoubtedly refer to a severe illness such as pneumonia, but also a heavy cold.

The edition and accompanying translation is followed by an index of the English terms for diseases (pp. 373-376) and a Greek-English glossary of substances and diseases (pp. 377-385). The index is not very helpful, as its monolingual nature means it does nothing to assist those looking for references to the original Greek

15. K. MYRIANTHOPOULOS, Ἐπιμηγευτικὸς πίναξ.

16. On this term, see M. ALEXIOU, On σκορδαψός: gut-knot or eyesore? A tribute to *BMGS*, *BMGS* 40 (2016), 49-54.

terms for these diseases; moreover, substances are not listed in the index. Anyone who wants to locate references to specific ingredients must first consult the index at the end of the book referring to plant terms in Part III (pp. 605-625) and then turn to the specific discussion about the identification of any given plant (Part III), in which the corresponding pages of the edition are referenced. Editions of Greek texts should have an index of Greek terms, which in this case would mean including at least all relevant substances and ailments.

Part III discusses 239 vegetal substances mentioned in the Codex (pp. 395-554). Hadjikyriakou provides an entry for each of them, consistently arranged with the scientific name and the family, followed by either the letter “C” = “certain” or “R” = “reasonable” or “P” = “possible”, referring to the level of certainty of the identification, the Greek terms in Greek and transliteration, and discussion of the relevant primary (mostly Galen and Dioscorides) and secondary sources that helped him identify the plant in question. Although I am in general against the retrospective identification and subsequent translation of ancient and medieval plant names into modern equivalents, as this is not regulated by definite botanical and pharmacognostic criteria¹⁷, I think that in this case an adequate identification can be made, since there are nineteenth- and early twentieth-century studies on the *flora* of Greece and Cyprus in which common Greek names were recorded (pp. 397-404). Furthermore, a large number of the plant names used in the *iatrosophion* of the Codex have remained in use up to the present day in Cyprus. Thus, Hadjikyriakou must be congratulated on undertaking this task and generally coming up with satisfactory identifications. I would simply mention one example where I disagree with him and that is in relation to myrrh (p. 443), which should most probably be identified with *Commiphora myrrha* (Nees) Engl. not *Commiphora abyssinica* (Berger) Engl.¹⁸.

Nevertheless this Part is not free of regular mistakes and inconsistencies, which detract considerably from its scholarly quality, something which could have been prevented if the book had been properly peer-reviewed in advance of its publication. For example, the author often makes use of the alphabetical recension of Dioscorides

17. On this see, for example, J. STANNARD, Hippocratic Pharmacology, *Bulletin of the History of Medicine* 35 (1961), 497-518, at 499-502.

18. E. LEV – A. ZOHAR, *Practical materia medica of the medieval eastern Mediterranean according to the Cairo Genizah*, Leiden 2008, 221-223. Cf. D. J. MABBERLEY, *Mabberley's plant-book: a portable dictionary of plants, their classification and uses*, Cambridge³2008, 206.

in Neapolitanus ex Vindobonensis gr. 1 through a facsimile reproduction¹⁹. The text of this version (RV) is indeed printed in Max Welmann's edition, which is often cited in the discussion but only in connection with the mainstream version of Dioscorides' text²⁰. I would note that *De remediis parabilibus* is not a genuine text by Galen (as is assumed throughout the volume) and the current version in Karl Gottlob Kühn's edition is characterised by occasional late Byzantine interpolations. Theophrastus' work was consulted through the Loeb edition²¹, not through the most recent critical edition by Suzanne Amigues, which is especially helpful on the identification of plants²². Important works on the identification of ancient references to plants have also not been consulted²³. It is regrettable that important post-Byzantine glossaries of Greek and Turkish terms for plants that would have been helpful in avoiding long discussions have not been consulted either. For example, the eighteenth-century glossary by Nicholas Hieropais from Agrapha gives "χαυλιτζάν" (a very close variant to terms used in the Codex, i.e. "χαβλιτσιάν/χαβλιτσιάνη/χαβλουκίνη") as a synonym for "γαλαγγά" (discussed on p. 411)²⁴, and "μαχμουτέ" (a close variant to the term used in the Codex, i.e. "μαχμουδιά") as a synonym for "σκαμμωνία" (discussed on p. 444)²⁵.

Part III also includes Appendix 1 (pp. 557-72) on some plants that are found in the 1924 printed edition, but not in the Codex; Appendix 2 (pp. 575-583), which presents in tables, in a conclusive manner, the results of identification by categorising plants according to their origin; and Appendix 3 (pp. 587-603) which gives high quality colour images of indigenous plants in Cyprus. The appendices are followed by two indices of plants names referring to the discussion in the various entries of Part III (pp. 605-640).

19. A. TSELIKAS (ed.), *Περί Ὑλης Ἱατρικῆς. Ὁ ἐλληνικὸς κώδικας 1 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκῆς τῆς Νεαπόλεως*, Athens 2000.

20. M. WELMANN, *Pedanii Dioscuridis Anazarbaei De Materia Medica Libri quinque*, 3 vols, Berlin 1907-1914.

21. A. HORT, *Theophrastus. Enquiry into plants and minor works on odours and weather signs*, 2 vols, Cambridge, MA 1916.

22. S. AMIGUES, *Théophraste: Recherches sur les plantes*, 5 vols, Paris 1988-2006.

23. E.g. J. ANDRÉ, *Les noms des plantes dans la Rome antique*, Paris 1985; and G. ALIOTTA - D. POMELLI - A. POLLIO - A. TOUWAIDE, *Le piante medicinali del Corpus Hippocraticum*, Milan 2003.

24. A. DELATTE, *Anecdota Atheniensi*, 2 vols, Liège 1927-1939, II, 397, 22.

25. DELATTE, *Anecdota Atheniensi*, II, 413, 22.

The book comprises two bibliographies, one for Parts I-II (pp. 387-389) and one for Part III (pp. 641-652). Entries are often duplicated in the two bibliographies, and they show no consistency internally or between the two of them. For example, the publisher's name is sometimes given, sometimes not (e.g. "Knobloch" for Kühn's editions or "Clarendon Press" for Alderson's dictionary). There are also some common spelling errors such "Kuhn" not "Kühn"; furthermore, Galen's *De Antidotis* is in volume XIV of Kühn's *Galen Opera Omnia* not in volume XI as is erroneously suggested. The titles of bibliographical items in Greek are either given in transliteration or in English translation; the latter is highly problematic since it makes it hard for anyone unfamiliar with Greek to be able to identify these publications, some of which have appeared in highly inaccessible journals, e.g. "Kyriazis, N. G., Popular Medicine in Cyprus [in Greek], *Kypriaka Chronica*" for "Δημιώδης Κυπριακή Ἱατρική" (note also the inconsistency in the transliteration of the Greek letter kappa as either "k" or "c" in the journal's title). Furthermore, Greek is often not accented properly, e.g. "Θηριακά τῆς Κύπρου" for "Θηριακά τῆς Κύπρου" or "Περὶ Ὑγίης Ἱατρικῆς" for "Περὶ Ὑγίης Ἱατρικῆς". Page numbers are rarely given for articles in the first bibliography of the volume, which suggests little familiarity with common practices of referencing in scholarly publications and casts doubt on whether the authors actually consulted the articles cited. The volume also has a good number of typos, e.g. "archmandrite" for "archimandrite" (p. xxxii), "inforntation" for "information" (p. lix), "phlebotimise" for "phlebotomise" (p. 351), "Kriaras 1969-2021" for Kriaras "1969-2012" (p. 404), "snd" for "and" (p. 411), "bsides" for "besides" (p.460), "drivative" for "derivative" (p. 529). Finally, it is also worth mentioning that phrasal adjectives are consistently not hyphenated (e.g. "19th century Cyprus", "19th century medicine", p. xxi) in contravention of standard English grammar rules.

In conclusion, this is a welcome edition, which adds to our knowledge of medical practice in nineteenth- and early twentieth-century Cyprus and opens up new avenues for future studies in this area. It also supplements the evidence on the reception of Greek and Byzantine medical tradition in the early modern period and beyond. Regrettably, however, the lack of consistency, economy, accuracy, and the inadequate consultation of primary and secondary material severely erode the scholarly value of this book.

PETROS BOURAS-VALLIANATOS
Department of History
King's College London

MARTIN HINTERBERGER, *Phthonos. Mißgunst, Neid und Eifersucht in der byzantinischen Literatur* (Serta Graeca. Beiträge zur Erforschung griechischer Texte, Band 29), Wiesbaden 2013, 520 σελ. ISBN 978-3-89500-914-3

Ἐκτενέστατη καὶ ἐνδελεχέστατη ἔρευνα περὶ τῶν ποικίλων ἐκφάνσεων τοῦ συναισθήματος τοῦ φθόνου στὰ βυζαντινὰ κείμενα. Πρόκειται γιὰ θέμα ποὺ ἕως τώρα εἶχε διερευνηθεῖ κυρίως ὡς πρὸς τὴν θεολογικὴ του πλευρά, ἐνῶ παράλληλα ὑπάρχουν ὀρισμένες σύντομες ἐργασίες γιὰ τὴν παρουσία του σὲ μεμονωμένους συγγραφεῖς τῆς κοσμικῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ παρόντος βιβλίου (βλ. σ. 8 καὶ σημ. 32-35, καὶ σσ. 487-488).

Στὸ σύντομο εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο («Einleitung», σσ. 1-10) τονίζεται ἡ σημασία τῆς μελέτης τῶν συναισθημάτων γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης νοοτροπίας. Ἀπὸ μία παρόμοια ἔρευνα στὰ βυζαντινὰ κείμενα μποροῦν νὰ προκύψουν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς νοοτροπίας τοῦ βυζαντινοῦ ἀνθρώπου: ὁ λόγος, καὶ κυρίως ὁ γραπτὸς λόγος, προσφέρεται κατ' ἐξοχὴν γιὰ τὴν μελέτη τῆς ἐξωτερικεύσης τῶν συναισθημάτων, τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ γενετικὰ προκαθορισμένα, βρῖσκονται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὸ πνευματικὸ περιβάλλον τῶν ἀτόμων – ἐκφραστῶν τους.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο («Φθόνος und andere Wörter», σσ. 11-60) εἶναι κυρίως σημασιολογικὸ: διευκρινίζει κατ' ἀρχὰς τὸ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο τῶν λέξεων «Neid», «Mißgunst» καὶ «Eifersucht» στὴν σύγχρονη γερμανικὴ γλῶσσα, καὶ κατόπιν προσδιορίζει εἰδικότερα τοὺς ὅρους *φθόνος*, *βασκανία* *ζηλος* *ζηλοτυπία*, ὅπως τοὺς ἀντιλαμβάνονταν οἱ Βυζαντινοί· ἐπίσης ἐξετάζονται καὶ οἱ ἀρχαιοπρεπεῖς ὅροι (*τελχίν*, *νέμεσις*, *κότος*, *μεγαίρω* κλπ.) ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὰ βυζαντινὰ κείμενα γιὰ νὰ ἀποδώσουν τὴν ἴδια ἔννοια.

Στὸ δευτέρου κεφάλαιο («Theoretische Texte zum Phthonos», σσ. 61-100) παρουσιάζονται, ἀναλύονται καὶ ἀξιολογοῦνται λογοτεχνικὰ τὰ

σημαντικότερα θεωρητικά κείμενα περὶ φθόνου στὴν βυζαντινὴ θεολογικὴ γραμματεία: μετὰ ἀπὸ σύντομὴ ἀναφορὰ σὲ δύο κείμενα τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, τὴν α΄ ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους τοῦ Κλήμεντος Ρώμης καὶ τὴν πραγματεία *De zelo et livore* τοῦ Κυπριανοῦ Καρχηδόνας, ἰδιαιτέρως σχολιάζονται τὰ συναφῆ κείμενα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ τοῦ Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου. Τὰ θεωρητικὰ αὐτὰ κείμενα -καὶ κατὰ πρόπο λόγο ἢ ἐνδεκάτη ὁμιλία *Περὶ φθόνου* τοῦ Μεγάλου Βασιλείου- εἶναι βασικὰ γιὰ τὴν περαιτέρω διερεύνηση τοῦ θέματος, καθὼς μὲ τὴν ἐπιλογὴ καὶ τὴν συμπερίληψη ἀποσπασμάτων τους σὲ ἐρανιστικὲς συλλογὲς τῶν ἐπομένων αἰῶνων ἐπέδρασαν σημαντικὰ στὴν διαμόρφωση τῶν σχετικῶν ἀντιλήψεων. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ περιπτώσεις α) τῶν Ἐκλογῶν *περὶ φθόνου* τοῦ Θεοδώρου Δαφνοπάτη, καὶ β) τῆς παρόμοιας συλλογῆς *περὶ φθόνου καὶ βασκανίας* τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφραστῆ. Ἐξετάζονται ἐπίσης τὰ θεματικὰ ταξινομημένα ἀνθολόγια τοῦ Στοβαίου (4ος/5ος αἰ.), τὰ *Ἱερὰ Παράλληλα* τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, οἱ *Κοινοὶ Τόποι* τοῦ Ψευδο-Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῆ (μετὰ τὸ 650) καὶ ἡ συλλογὴ *Μέλισσα* τοῦ Ψευδο-Ἀντωνίου (10ος/11ος αἰ.), τὰ ὁποῖα περιλαμβάνουν λήμματα περὶ φθόνου. Καὶ τὸ τμῆμα αὐτὸ τελειώνει μὲ τὴν ἐξέταση τριῶν κειμένων ὅπου εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἐπιρροὴ τῶν προαναφερθεισῶν ἐρανιστικῶν συλλογῶν: πρόκειται γιὰ τὸν βίο τοῦ Κυρίλλου Φιλεώτη τοῦ Νικολάου Κατασκευηνοῦ (12ος αἰ.), τὴν *Ἀλφαβηταγράφου* τοῦ Μελετίου Γαλησιώτη (13ος αἰ.), καὶ τὸν 10ο λόγο τοῦ Φιλοθέου Κοκκίνου (14ος αἰ.).

Στὸ τρίτο κεφάλαιο («Phthonos und Mensch», σσ. 101-182) ἐξετάζεται ὁ φθόνος ὡς ἀνθρώπινο πάθος. Γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς εἶναι τὸ χειρίστο τῶν ἁμαρτημάτων καὶ βλάπτει ὄχι μόνον τὸν φθονούμενο, ἀλλὰ καὶ τὸν ἴδιο τὸν φθονερό, ποὺ δὲν ἀνέχεται τὴν εὐτυχία τοῦ συνανθρώπου. Συνήθως ἐξωτερικεύεται μὲ ὕβρεις, λοιδορίες, συκοφαντίες καὶ διαβολές. Ὅρισμένα κοινωνικὰ περιβάλλοντα εἶναι ἰδιαιτέρως πρόσφορα γιὰ τὴν ἐκδήλωση τοῦ φθόνου: ὁ αὐτοκρατορικὸς περιγύρος, ὁ ἐκκλησιαστικὸς καὶ ὁ μοναστηριακὸς χώρος, τὸ περιβάλλον μεταξὺ ὁμοτέχων, τὸ περιβάλλον τῶν γυναικῶν. Ἰδιαιτέρως ἐξετάζονται οἱ σχέσεις τοῦ αὐτοκράτορα μὲ τοὺς ὑπηκόους του, ὅπου ὁ φθόνος μπορεῖ νὰ εἶναι ἀμφίδρομος: καὶ φθόνος τοῦ πρώτου ἐναντίον τῶν ὑπηκόων του, ἀλλὰ καὶ φθόνος ἐκ μέρους τῶν τελευταίων γιὰ τὸν αὐτοκράτορα.

Στὸ τέταρτο κεφάλαιο («Übermenschlicher Phthonos», σσ. 183-285) ἐξετάζεται ὁ φθόνος τῶν «ὑπερανθρώπων» καὶ ὑπερφυσικῶν δυνάμεων: ὁ Διάβολος καὶ ἡ Τύχη / Πεπρωμένο. Τὸ πρώτο τμῆμα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ἐπικεντρώνεται στὸν Διάβολο, ὁ ὁποῖος γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς θεωρεῖται ὁ κατ'

ἐξοχήν φθονερός καὶ ἀποκαλεῖται μεταξὺ ἄλλων *βάσκανος* καὶ *μισόκαλος*. δὲν εἶναι σπάνιες καὶ οἱ περιπτώσεις ὅπου ἡ λέξις *φθόνος* χρησιμοποιεῖται μετωνυμικὰ γιὰ νὰ δηλώσει τὸν Διάβολο, ὁ φθόνος τοῦ ὁποίου ἐκδηλώνεται τόσο πρὸς τὸν ἄνθρωπο, ὡς τὸ τελειότερο δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, ὅσο καὶ πρὸς τὸν ἴδιο τὸν Θεό, ὁ ὁποῖος ἐξεδίωξε τὸν Διάβολο ἀπὸ τὸν Παράδεισο ἀκριβῶς λόγω τοῦ φθονεροῦ χαρακτήρα του, ποὺ τὸν ὁδήγησε στὴν παραπλάνηση τῶν Πρωτοπλάστων, σύμφωνα μὲ τὴν βυζαντινὴ Θεολογία. Ἐπίσης ὁ φθόνος τοῦ Διαβόλου μπορεῖ νὰ κατευθύνεται καὶ ἐναντίον τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Κράτους: συχνὰ στὰ κείμενα οἱ ἐκκλησιαστικοπολιτικὲς ἀντιπαραθέσεις καὶ διενέξεις ἀποδίδονται σὲ παρέμβαση τοῦ Διαβόλου. Στὸ δεύτερο τμῆμα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ἐξετάζεται ἓνας ἄλλος ὑπερφυσικὸς παράγων, ἡ Φθονερὰ Τύχη, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται συχνὰ λόγος στὰ βυζαντινὰ κείμενα· ἔχει θεωρηθεῖ ὡς ἐπιρροὴ παγανιστικῶν, ἀρχαιοελληνικῶν δοξασιῶν, καὶ ὅτι ἀποτελεῖ ἀπλή λογοτεχνικὴ σύμβαση, κάτι ποὺ σωστὰ δὲν δέχεται ὁ συγγραφέας. Στὸ τρίτο τμῆμα τοῦ κεφαλαίου τονίζεται ὅτι οἱ ἀπόψεις γιὰ τὸ δυσμενὲς πεπρωμένο καὶ τὴν βάσκανο τύχη σταδιακὰ ταυτίστηκαν μὲ τὴν ἔννοια τοῦ φθονεροῦ διαβόλου.

Στὸ πέμπτο, καὶ ἐκτενέστερο, κεφάλαιο («Phthonos im Kontext», σσ. 286-467) ἐξετάζεται ὁ φθόνος στὰ συμφραζόμενα τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων. Ἀφετηρία εἶναι φυσικὰ οἱ συναφεῖς διηγήσεις τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς. Σὲ μία δεύτερη ἐνότητα, μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο «Die argumentative Kraft des Phthonos», ἐξετάζεται πῶς χρησιμοποιεῖται ἡ ἔννοια τοῦ φθόνου στὰ κείμενα γιὰ νὰ δικαιολογήσει συγκεκριμένους συμπεριφορές. Στὸ τρίτο τμῆμα τοῦ κεφαλαίου ἐπιλέγονται χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀπὸ ἀγιογραφικὰ καὶ ἱστοριογραφικὰ κείμενα, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ἐρωτικὲς μυθιστορίες τόσο τοῦ 12ου ὅσο καὶ τοῦ 14ου αἰ., τὰ ὁποῖα τοποθετοῦνται στὸ ἱστορικὸ τους πλαίσιο, ἀναλύονται καὶ ἀξιολογοῦνται λογοτεχνικά· ἰδιαιτέρως τονίζεται ὅτι ἡ χρῆση τοῦ μοτίβου τοῦ φθόνου, σὲ ὅλες τὶς μορφές του, ἀποτελεῖ στοιχεῖο λειτουργικὸ, ποὺ δομεῖ τὴν ἀφήγηση καὶ προσελκύει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστη. Τέλος ὑπάρχει ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ στὸν κύκλο τῶν ποιημάτων ποὺ διεκτραγωδοῦν τὴν τύχη τοῦ Βελισαρίου, χαρακτηριστικοῦ παραδείγματος «μυθοποίησης» τῆς ἀληθινῆς ἱστορίας ἐνὸς θύματος τοῦ φθόνου.

Βιβλιογραφία (σσ. 469-498) καὶ τρία εὑρετήρια [α] προσώπων, ἔργων καὶ τόπων, β] ἐννοιῶν, θεμάτων καὶ πραγμάτων, καὶ γ] ἑλληνικῶν ὄρων καὶ ἐννοιῶν] (σσ. 499-520) συμπληρώνουν τὸν ὑποδειγματικὸ αὐτὸν τόμο.

Περιληπτική αναγκαστικά ή αναφορὰ στὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου, παρέχει ἀμυδρὴ μόνο εἰκόνα τοῦ πλουσιότατου ὕλικου στὸ ὁποῖο βασίστηκε ἡ ἔρευνα. Ἀφετηρία εἶναι πρὸ πάντων τὰ ἴδια τὰ κείμενα: χρησιμοποιοῦνται παραδείγματα ἀπὸ ὅλα τὰ εἶδη τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς γραμματείας, ἔμμετρα καὶ πεζά, τὰ ὁποῖα παρατίθενται σὲ γερμανικὴ μετάφραση, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐλληνικὸ πρωτότυπο (ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα ἐκτενέστερα ἀποσπάσματα, ποὺ παραμένουν ἀμετάφραστα)¹. Ἡ ἔκδοση τοῦ βιβλίου εἶναι καλαίσθητη καὶ ἡ ἐπιμέλεια ἄψογη, μὲ ἐλάχιστα καὶ ἐπουσιώδη τυπογραφικὰ λάθη. Συνολικὰ πρόκειται γιὰ σημαντικότερη συμβολὴ στὴν μελέτη τῶν συναισθημάτων τοῦ βυζαντινοῦ ἀνθρώπου, ἢ ὁποῖα θὰ ἀποτελεῖ στὸ ἐξῆς σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς ἀσχολούμενους μὲ συναφῆ θέματα.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

ΠΕ/ΕΙΕ

1. Ἡ παράθεση τῶν πρωτοτύπων κειμένων εἶναι κάτι ποὺ πρέπει νὰ τονισθεῖ ἰδιαιτέρως, καθὼς συχνὰ στὴν σύγχρονη βιβλιογραφία (καὶ κυρίως τὴν ἀγγλοσαξωνικὴ) ὑπάρχει ἡ τάση νὰ παραλείπονται τὰ ἐλληνικὰ πρωτότυπα, καὶ νὰ παρατίθενται μόνο οἱ ἀντίστοιχες μεταφράσεις. Ἡ βυζαντινολογία εἶναι βεβαίως διεθνῆς ἐπιστήμη, δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅμως ὅτι ἡ γλῶσσα τῆς πλειονότητος τῶν πηγῶν τοῦ κλάδου μας εἶναι τὰ ἐλληνικά. Ἡ ἐργασία μὲ βάση μεταφρασμένες πηγὲς δὲν εἶναι καταδικαστέα, ἀλλὰ ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν γλῶσσα τῶν πρωτοτύπων ὅπωςδήποτε ἐνέχει πολλαπλοὺς κινδύνους ἐλλιποῦς κατανόησης καὶ παρερμηνειῶν.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ – ABBREVIATIONS

ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς
ΑΠ	Ἄρχεῖον Πόντου
AASS	<i>Acta Sanctorum</i>
ACO	<i>Acta Conciliorum Oecumenicorum</i> , έκδ. E. SCHWARTZ- J. STRAUB (Βερολίνο 1914-)
AnBoll	<i>Analecta Bollandiana</i>
AOL	<i>Archives de l'Orient Latin</i>
BAR	British Archaeological Reports
BBA	Berliner Byzantinistische Arbeiten
BBKL	<i>Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
BEFAR	Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BHG	F. HALKIN, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i> , Bruxelles ³ 1957
BHG Auct.	F. HALKIN, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i> . <i>Auctarium</i> , Βουξέλλες 1969
BHG Nov.Auct.	F. HALKIN, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i> . <i>Novum Auctarium</i> , Bruxelles 1984
BHO	<i>Bibliotheca Hagiographica Orientalis</i> , Βουξέλλες 1910
BMGS	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
BNJ	<i>Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher</i>
BNV	Byzantina et Neograeca Vindobonensia
ΒυζΣυμ/ByzSym	Βυζαντινά Σύμμεικτα / Byzantina Symmeikta (–2008 Σύμμεικτα)
BSI	<i>Byzantinoslavica</i>
BSO[A]S	<i>Bulletin of the School of Oriental [and African] Studies</i>

BV	<i>Byzantina Vindobonensia</i>
Byz	<i>Byzantion</i>
ByzSt	<i>Byzantine Studies/Études byzantines</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CahArch	<i>Cahiers archéologiques</i>
CCSG	Corpus Christianorum, Series Graeca
CCSL	Corpus Christianorum, Series Latina
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
ChHist	<i>Church History</i>
CIC	<i>Corpus iuris civilis</i> , τ. 1-3, ed. P. KRÜGER – T. MOMMSEN – R. SCHÖLL–W. KROLL, Berlin ¹¹ 1954 (rep. Dublin 1972)
CJ	<i>Codex Justinianus</i> , ed. P. KRÜGER, Berlin 1929
CorsiRav	<i>Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina</i>
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
DACL	<i>Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie</i>
DHGE	<i>Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques</i>
DMA	<i>Dictionary of the Middle Ages</i> (New York 1982-89)
DOC	<i>Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection</i> , τ. 1-5, ed. A. R. BELLINGER – P. GRIERSON – M. HENDY, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1966-1999
DOCat	<i>Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection</i> , τ. 1-2 by M. C. ROSS (Washington, D.C. 1962-65); τ. 3 by K. WEITZMANN (1972)
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
DOS	Dumbarton Oaks Studies
DOSeals	Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, εκδ. E. McGEER – J. NESBITT – N. OIKONOMIDES, τ. 1-6, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1991-2009
EEBΣ	<i>Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν</i>
EP ²	<i>Encyclopaedie de l'Islam. Nouvelle édition</i> , τ. 1-13, Leiden-London–Boston 1960-2009.
FM	<i>Fontes minores</i>

GRBS	<i>Greek, Roman and Byzantine Studies</i>
JGR	I. and P. ZEPOS, <i>Jus Graecoromanum</i> , τ. 1-8, Αθήνα 1931 (rep. Aalen 1962)
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
JMedHist	<i>Journal of Medieval History</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i> , τ. 18-(-1969: JÖBG)
JÖBG	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft</i> , τ. 1-17 (After 1969: JÖB)
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
Lampe	G. W. H. LAMPE, <i>A Patristic Greek Lexicon</i> (Oxford 1961-68)
LBG	<i>Lexikon zur byzantinischen Gräzität</i> , erstellt von E. TRAPP (et al.), Wien 2001-
LexMa	<i>Lexikon des Mittelalters</i> , 4 vols (München-Zürich 1977-95)
LSJ ⁹	H. G. LIDDELL - R. SCOTT - H. S. JONES et al., <i>A Greek-English Lexicon</i> (Oxford 1996)
LThk	<i>Lexikon für Theologie und Kirche</i> , Freiburg i.B.
MM	F. MIKLOSICH - J. MÜLLER, <i>Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana</i> , τ. 1-6, Wien 1860-1890
MANSI	J. D. MANSI, <i>Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio</i> (Paris-Leipzig 1901-27)
MGH	<i>Monumenta Germaniae Historica</i>
NE	<i>Νέος Έλληνομνήμων</i>
OC	<i>Orientalia Christiana</i>
OCA	<i>Orientalia christiana analecta</i>
OCP	<i>Orientalia christiana periodica</i>
ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , ed. A. KAZHDAN et al. (New York-Oxford 1991)
ΠΑΑ	<i>Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
PG	<i>Patrologiae cursus completus, Series graeca</i> , éd. J.-P. MIGNE, Paris 1857-66
PL	<i>Patrologiae cursus completus, Series latina</i> , éd. J.-P. MIGNE, Paris 1844-80
PLP	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i> , ed. E. TRAPP et al., Wien 1976-1996

PLRE	<i>The Prosopography of the Later Roman Empire</i> , τ. 1-3, ed. A. H. M. JONES – J. R. MARTINDALE – J. MORRIS Cambridge 1971-1992· τ. 2, ed. J. R. MARTINDALE 1980
PmbZ	<i>Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit</i> , ed. R. J. LILIE et al. τ. 1-, Berlin 1999-
PO	<i>Patrologia Orientalis</i> , ed. R. GRAFFIN – F. NAU, 1- . Paris 1904-
ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΗΣ	Γ. Α. ΠΑΛΛΗΣ-Μ. ΠΟΤΑΗΣ, <i>Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων</i> τ. 1-6, Athens 1852-1859 (ανατ. Athens 1966)
RAC	<i>Reallexikon für Antike und Christentum</i>
RbK	<i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i> , ed. K. WESSEL (Stuttgart 1963-)
RE	<i>Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , neue Bearbeitung von G. WISSOWA et al., Stuttgart 1894-1978
REB	<i>Revue des études byzantines</i>
REC	<i>Recueil des historiens des croisades</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
REH	<i>Revue des études historiques</i>
RESEE	<i>Revue des études sud-est européennes</i>
RH	<i>Revue historique</i>
RHSEE	<i>Revue historique du sud-est européen</i>
ROC	<i>Revue de l'Orient chrétien</i>
ROL	<i>Revue de l'Orient latin</i>
RSBN	<i>Rivista di studi bizantini e neoellenici</i>
RSBS	<i>Rivista di studi bizantini e slavi</i>
SBN	<i>Studi bizantini e neoellenici</i>
SBS	<i>Studies in Byzantine Sigillography</i>
SC	Sources chrétiennes
SCIAM	<i>Settimane di Studio del Centro Italiano sull'Alto Medioevo</i>
StT	Studi e Testi
St Ven	<i>Studi Veneziani</i>
SubsHag	Subsidia Hagiographica
TAFEL – THOMAS	G. L. F. TAFEL – G. M. THOMAS, <i>Urkunden zur älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig</i> , τ. 1-3, Wien 1856-57

TIB	<i>Tabula Imperii Byzantini</i> , ed. H. Hunger – J. Koder, Wien 1976–
TLG	<i>Thesaurus Linguae Graecae</i>
TM	<i>Travaux et mémoires</i>
VV	<i>Vizantijskij Vremennik</i>
WBS	Wiener Byzantinistische Studien
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>
ZRVI	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 27
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA 27
APPENDIX

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH

PIOTR Ł. GROTOWSKI

THE HODEGON

Considerations on the location of the Hodegetria sanctuary
in Constantinople

BYZANTINA SYMMEIKTA

VOLUME 27 – APPENDIX



ATHENS 2017

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

PIOTR Ł. GROTOWSKI

THE HODEGON

Considerations on the location of the Hodegetria sanctuary
in Constantinople

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΤΟΜΟΣ 27 - ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ



ΑΘΗΝΑ 2017

Τα *Βυζαντινά Σύμμεικτα* είναι η περιοδική έκδοση του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών (Τομέας Βυζαντινών Ερευνών) / ΕΙΕ και αποτελούν τη συνέχεια του περιοδικού *Σύμμεικτα*.

Η υποβολή εργασιών προς δημοσίευση γίνεται ηλεκτρονικά στον δικτυακό τόπο του περιοδικού : www.byzsym.org. Οδηγίες προς συγγραφείς και άλλες πληροφορίες περιλαμβάνονται στον ίδιο δικτυακό τόπο.

Διευθυντής έκδοσης: ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Γ. ΚΟΛΙΑΣ

Ηλεκτρονική επεξεργασία-σελιδοποίηση: ΔΗΜΗΤΡΑ ΡΕΓΚΛΗ

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλεομ.: 210 7273629
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: bookstore@eie.gr

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Byzantina Symmeikta is the periodical journal of the Institute of Historical Research (Section of Byzantine Research) / NHRF and is the continuation of the journal *Symmeikta*.

Articles must be submitted electronically via the journal's website : www.byzsym.org, where guidelines and further information for authors are available.

Editor: TAXIARCHIS G. KOLIAS

Word processing-layout: DIMITRA REGLI

Distribution: The National Hellenic Research Foundation
48, Vassileos Konstantinou, 116 35 Athens
Fax: (+ 30) 210 7273629
e-mail: bookstore@eie.gr

© The National Hellenic Research Foundation
Institute for Byzantine Research
Vassileos Konstantinou 48, 116 35 Athens - GR

ISSN: 1792-0450

CONTENTS

The Hodegon	1
The Hodegon and the Great Palace	19
The Hodegon and the Palace of Marina	25
The Hodegon and the St. Lazarus Monastery	37
The Hodegon and the Gülhane Hospital	47
Conclusion - Interpretation of Archaeological remains	55
Περίληψη - Summary	62
Plates	65

ABBREVIATIONS

AASS	<i>Acta Sanctorum</i> , 1-71 (Paris 1863-1940)
ACO	<i>Acta Conciliorum Oecumenicorum</i> , ed. E. Schwartz et al., Berlin 1927
BBA	<i>Berliner Byzantinistische Arbeiten</i>
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BHG	F. Halkin, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i> , Bruxelles 1957 ³
BMGS	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
Byz.	<i>Byzantion</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>CahArch</i>	<i>Cahiers archéologiques</i>
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CRAI	<i>Comptes rendus des séances de l'année de l'Académie des inscriptions et belles-lettres</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
EO	<i>Échos d'Orient</i>
GCS	Die griechischen Christlichen Schriftsteller
GRBS	<i>Greek, Roman and Byzantine Studies</i>
<i>IstMitt</i>	<i>Istanbuler Mitteilungen, Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i> , vol. 18- (Wien 1969-) (Before 1969, <i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft, JÖBG</i>)
JÖBG	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft</i> , 17 vols. (Wien, 1951-68) (After 1968, <i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, JÖB</i>)
JRS	<i>Journal of Roman Studies</i>
NE	<i>Νέος Ἑλληνομνήμων</i>
ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , ed. A. Kazhdan et al. (New York-Oxford 1991)
PG	<i>Patrologiae cursus completus, Series graeca</i> , éd. J.-P. Migne (Paris 1857-66)
PL	<i>Patrologiae cursus completus, Series latina</i> , éd. J.-P. Migne (Paris 1844-80)

<i>PLRE</i>	<i>The Prosopography of the Later Roman Empire</i> , eds. A.H.M. JONES, J. MORRIS, J. R. MARTINDALE, vols. 1-3 (Cambridge 1971-1992)
<i>REArm</i>	<i>Revue des Études Arméniennes</i>
<i>REB</i>	<i>Revue des Études Byzantines</i>
<i>SBN</i>	<i>Studi bizantini e neoellenici</i>
<i>TM</i>	<i>Travaux et Mémoires</i>
<i>WSt</i>	<i>Wiener Studien</i>
<i>ZRVI</i>	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

PIOTR Ł. GROTOWSKI

THE HODEGON

*Considerations on the location of the Hodegetria sanctuary
in Constantinople**

Located at the eastern end of the peninsula over which the city of Constantinople extends, the Hodegon monastery with the accompanying church dedicated to the Holy Virgin was one of the most important Marian shrines in the city. The first centuries of the complex's history are shrouded in mystery due to a scarcity of sources. Already in the 10th-12th centuries it had become one of the most important religious centers in the Byzantine capital and during the reign of the Palaiologan dynasty it played a central role in the political and spiritual life of the Empire. The name means 'guides' (from the genitive pl. of the Greek word ὀδηγός) and it may have arisen from the special function of the monks who guided the blind to the holy spring (πηγή, νάματα, ἅγιον λοῦμα) whose restorative waters were believed to cure blindness¹. The name was sometimes translated with a more

* The text is an expanded and supplemented version of the paper presented during the 19th Polish Historians Congress in Szczecin (17-21 September 2014). The improvement of the paper was possible thanks to one-month scholarship for research in London libraries (February 2015) awarded by the Lanckoroński Foundation. I would like to express my gratitude to the first reader, Marcin Wołoszyn for his remarks and invaluable help in collecting secondary literature, and to Mrs. Milica Sevkusić for significant linguistic improvement of the paper. I also owe thanks to the anonymous readers for their comments. All remaining mistakes and shortcomings are my responsibility.

1. The term ὀδηγός as a reference to guiding the blind was used e.g. in *Romans* 2, 19. Ch. ANGELIDI, Un texte patriographique et édifiant: Le «Discours narratif» sur les Hodègoi, *REB* 52 (1994), 113-149, here 137, lines 56-63 (see also a Russian translation of *The Tale: Povest' o chrame Bogorodicy, imenuemom Odigon, perevod, predislovie i komentarii* A. M. KRJUKOV, in: *Čudotvornaja ikona v Vizantii i Drevnej Rusi*, ed. A. M. LIDOV, Moscow 1996,

solemn connotation, as guiding one towards salvation². The eponym for the acheiropoietos icon of the Holy Virgin kept in the Hodegon was derived from this meaning³.

This miraculous image was the focal point of a great procession (λιτή) held every Tuesday, which proceeded through the entire city towards another center of Marian veneration, the Blachernae complex (fig. 1)⁴. Among the

464-475); Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως III 27 (ed. Th. PREGER, *Patria Konstantinoupoleos, Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, Leipzig 1907 [reprint New York 1975], 233 [apparatus]); in “Die Epigramme des Theodoros Balsamon”, ed. K. HORNA, *WSt* 25 (1903), 165-217, here 190-191, 200 (epigrams XXVII, XLII) the pond with healing water is mentioned and compared to the Pool of Siloam and public baths. A. M. TALBOT, Healing Shrines in Late Byzantine Constantinople, in: *Constantinople and its Legacy. Annual Lecture*, Toronto 2000, 16-17 (reprint in EADEM, *Women and Religious Life in Byzantium*, Aldershot – Burlington 2001, XIV); R. G. OUSTERHOUT, Water and Healing in Constantinople. Reading the Architectural Remains, in: *Life is short, Art long. The Art of Healing in Byzantium*, ed. B. PITARAKIS, Istanbul 2015, 65-77, esp. 69-70. In his commentary to *The Tale* (473, note 2), Kryukov points out that the comparison of the *ἀγίασμα* to the Pool of Siloam may have also been related to the fact that both springs were located near the city walls.

2. ANGELIDI, Discours, 141.

3. Acropolites 88 (ed. A. HEISENBERG, *Georgii Acropolitae Opera*, Leipzig 1903, I 187): τὸ τῆς Θεοτόκου ἐκτύπωμα τὸ οὕτω πως ἐκ τῆς μονῆς παρωνομασμένον τῶν Ὁδηγῶν. On the etymology of the place see also: R. JANIN, *Géographie ecclésiastique de l'empire Byzantin*, v. 1, part 3: *Les églises et les monastères*, Paris ²1969, 199-200; ANGELIDI, Discours, 123, note 57 (the author cites the 11th century Life of St. Thomaïs of Lesbos, *AASS Novembris* IV 234-42, here 238 [§ 12, Miracle c], where the hagiographer distinguishes the older name Hodegon from the contemporary Hodegetria: Ὁδηγῶν [τῆ νῦν καλουμένη Ὁδηγητρία], whereas Theodore Balsamon (Epigramme, 184 [XIV], still places the icon in the Hodegon). On the miraculous image, see for example: M. TATIĆ-DJURIĆ, L'icône de l'Odigitria et son culte au XVIe siècle, in: *Byzantine East, Latin West. Art Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, ed. C. MOSS – K. KIEFER, Princeton 1995, 557-564; A. GRABAR, L'Hodigitria et l'Eleousa, *Zbornik za Likovne Umetnosti* 10 (1974), 3-14.

4. The information about the Tuesday processions is provided by: the anonymous author of *The Tale* (see ANGELIDI, Discours, 141, 147 – indicating Pulcheria as the initiator of this tradition), the 11th century Life of Thomaïs of Lesbos (as in n. 3: the processions took place in the early morning), and the narrative about the Roman Virgin (E. VON DOBSCHÜTZ, Maria Romaia. Zwei unbekannte Texte, *BZ* 12 [1903], 173-214, here 202). Sources have been analysed by B. V. PENTCHEVA, *Icons and Power: the Mother of God in Byzantium*, University Park, PA 2006, 120-143, *et passim* (= EADEM, The ‘activated’ icon: the Hodegetria procession and Mary’s Eisodos, in: *Images of the Mother of God*, [as in n. 7], 195-208, here 197-202); I. A.

citizens of Constantinople the icon was remembered for its special role as a palladium, thanks to its legendary intervention during one of the Avar sieges of the city (626) or, what is more likely, the Arab siege (717–718)⁵. A

ŠALINA, Vtornične šestvija s ikonoj «Bogomater' Odigitrija» v Konstantinopole, in: *Vizantija i Christianskij Vostok. Naučnaja konferencija pamjati A. V. Bank, Tezisy dokladov*, Sankt-Petersburg 1999, 58-63; EADEM, Čudotvornaja ikona «Bogomater' Odigitrija» i ee vtornične «choždenija» po Konstantinopolju, *Iskusstvo chrianskogo mira* 7 (2003), 51-74; A. LIDOV, The Flying Hodegetria. The Miraculous Icon as Bearer of Sacred Space, in: *The Miraculous Image in the Late Middle Ages and Renaissance*, ed. E. THUNO – G. WOLF, Rome 2004, 291-321; N. D. BARABANOV, Kul't ikony Odigitrii v Konstantinopole v aspekte vizantijskogo narodnogo blagočestija, in: *More i berega. K 60-letiju Sergeja Pavloviča Karpova ot kolleg i učnikov*, ed. R. M. ŠURIKOV, Moscow 2009, 241–258, here 245-256. Ch. ANGELIDI – T. PAPAMASTORAKIS, The Veneration of the Virgin Hodegetria and the Hodegon Monastery, in: *Images of the Mother of God*, here 377-379, figs. 211-213, date the confraternity's formation at the monastery to the middle of the 9th c. and the actual procession to no later than the 11th c.

5. In his homily delivered on the first anniversary of the repulsion of the Avars, Theodore Synkellos mentions that the icon of the Virgin with Child was displayed by Patriarch Sergios on the western gates of Constantinople during the siege, see L. STERNBACH, *Analecta Avarica, Rozprawy akademii umiejtności. Wydział filologiczny* Seria 2, 15 (1900), 297-333, here 304. An anonymous pilgrim (1075–1098/99) describes how the Marian icon was carried by city residents during an attack from land and by sea by two armies (most likely the Avars and Persians), see K. N. CIGGAAR, Une description de Constantinople dans le Tarragonensis 55, *REB* 53 (1995), 117-140, here 128. See also M. HURBANIČ, *História a mýtus. Avarský útok na Konštantinopol roku 626 v legendách*, Prešov 2010, 93, 95-96 (he points out that the earlier sources of the Avar-Slavic siege only mention an unnamed icon of St. Mary without mentioning the attribute Hodegetria). – On the other hand, based on an analysis of the *Letter* of Gregory II to the Patriarch Germanos (*Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, ed. J. D. MANSI [Venice 1767], XIII 97 = *ACO* III/2, 440; *PG* 98, 153) in the context of early commentaries to Akathistos (Διήγησις ὠφέλιμος [BHG 1060], *PG* 92, 1356D about the procession of the icon along the city walls during the siege of 626, and col. 1352D on the procession during the Arab siege, as well as *Lectio Trodii* [BHG 1063], *PG* 92, 1365C on carrying the Hodegetria icon along the city walls during processions in 717-718). P. SPECK, *Artabasdos, der rechtläubige Vorkämpfer der göttlichen Lehren* [Ποικίλα Βυζαντινὰ 2], Bonn 1981, 169-171, has proposed the theory that the belief in the protective power of the Hodegetria icon dates back to the time of the attack of the Saracens. His viewpoint is strengthened by the tradition, widespread in the west, of associating the victory over the Arabs with the miraculous intervention of the image submerged into the waters of the Golden Horn, see for example BACCI, *Legacy* (as in n. 7), 326–37, where, besides Menaion for August, he mentions the reference in the Norwegian Mariu Saga from the 13th c. and *Speculum historiale* by Vincent of Beauvais. This is also

special confraternity was entrusted with the care of the icon, and its members (*κοῦδαι*)⁶ wore red cloaks when carrying the icon through the streets of Constantinople, a service for which they were richly rewarded by the emperor⁷.

mentioned in a 14th-century Venetian chronicle, cf. Andreae Danduli Venetorum Ducis, *Chronicon Venetum*, in: *Rerum italicarum scriptores*, ed. L. A. MURATORI (Bologna, 1900), 12/1: 109). The carrying of the icon of the Virgin in a procession during the Persian siege of 626 is also mentioned by the 13th-century Greek chronicler Theodore Skutariotes, ed. K. N. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* (Venice, 1894), v. 7: 108. PENTCHEVA, *Icons and Power*, 46-48, 56-59) – without proper reasons – refutes all of the above-mentioned sources, arguing that there is insufficient proof confirming the presence of the Hodegetria image in processions during the earlier sieges of Constantinople. Niketas Choniates mentions that the Hodegetria icon was displayed as the *palladium* of Constantinople by Isaac II Angelos during the revolts led by Alexios Branas (1186): (*Nicetae Choniatae, Historia*, ed. J.-L. VAN DIETEN [CFHB 11/1], Berlin – New York 1975, I 382). On the other hand, Eustathios of Thessaloniki, *The Capture of Thessaloniki*, 42 (ed. St. KYRIAKIDIS, *La espagnazione di Tessalonica* [Testi e monumenti. Testi 5], Palermo 1961) mentions the belief in the protective power of the Hodegetria icon held by the plebs during the reign of Andronikos I; see also ANGELIDI – PAPAMASTORAKIS, *Veneration*, 382; HURBANIĆ, *História a mýtus*, 95; A. WEYL CARR, *Court Culture and Cult Icons in Middle Byzantine Constantinople*, in: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. H. MAGUIRE, Washington, D.C. 1997, 85-86, here 97-98.

6. Most likely, from the Latin *cauda*, Italian *coda* – tail, train, retinue. The term *ἀδελφοὶ* also appears in sources, while the blindfolded monk carrying a heavy icon was called *ὁ βασιτάζων*, see ANGELIDI, *Discours*, 121. On religious confraternities in Byzantium see P. HORDEN, *The Confraternities of Byzantium*, in: *Voluntary Religion*, eds. W. J. SHIELS – D. WOOD, *Studies in Church History* 23 (Oxford, 1986), 25-45; G. DAGRON, *Ainsi rien n'échappera à la réglementation. État, Église, corporations, confréries: à propos des inhumations à Constantinople (IVe-Xe siècle)*, in: *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, eds. V. KRAVARI – J. LEFORT – C. MORRISSON, Paris 1991, II 155-182; C. RAPP, *Ritual Brotherhood in Byzantium*, *Traditio* 52 (1997), 285-326, esp. 286-290 and EADEM, *Brother-Making in Late Antiquity and Byzantium. Monks, Laymen and Christian Ritual*, Oxford 2016.

7. A description of the costumes of participants in Tuesday processions is given by an envoy of Henry III of Castile at the court of Tamerlane, Ruy Gonzalez de Clavijo (*Embajada a Samarcanda. Vida y hazañas del gran Tamorlán*, Madrid 2008, 45) and another Spanish traveller: Pero Tafur (ed. J. DE LA ESPADA, *Andanças é viajes por diversas partes del mundo avidos [1435-1439]*, Madrid 1874, 174-750); N. PATTERSON-ŠEVČENKO, *Servants of the Holy Icon*, in: *Byzantine East, Latin West*, Princeton, N.J. 1995, 547-553, especially 547-549; M. BACCI, *The Legacy of the Hodegetria: Holy Icons and Legends between East and West*, in: *Images of the Mother of God: Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, ed. M. VASSILAKI, Aldershot – Burlington 2005, 321-331, here 330-331; HURBANIĆ, *História a mýtus*, 98-100. On the salary of the confraternity members as described in the Typikon of the Pantokrator monastery, see

The Crusaders had transferred the image to the headquarters of the Latin patriarch at the Hagia Sophia, but the Venetians who resided in the Pantokrator complex stole it and brought it back to their monastery⁸. While Michael VIII was regaining control over Constantinople in 1261, he carefully planned his triumph, arranging it so as to coincide with the feast of the Assumption (15th August). He was greeted by the Metropolitan of Kyzikos George Kleidas, who displayed the Hodegetria icon, which had been taken from the Pantokrator monastery, on one of the towers of the Golden Gate. Pachymeres explains this choice by the fact that Michael VIII had particular faith in this image and believed that it would help him regain the capital⁹. The Hodegetria icon also played a special role as a protector of Constantinople during the rule of the Palaiologan dynasty¹⁰. The miraculous icon was certainly not the only relic kept in the monastery church. According to the anonymous author of the *The Tale of the Divine and*

N. OIKONOMIDES, *The Holy Icon as an Asset*, *DOP* 45 (1991), 35-44, here 39-40 (reprint IDEM, *Society, Culture and Politics in Byzantium*, ed. E. ZACHARIADOU, Aldershot 2005, XIII).

8. Innocentii III PP., *Registrorum lib.* IX. 243, PL 215: 1077 (Letter of Innocent III, dated to the year 1206, to the Latin Patriarch Tomas Morosini). Source analysis by R. LEE WOLFF, Footnote to an Incident of the Latin Occupation of Constantinople: the Church and the Icon of the Hodegetria, *Traditio* 6 (1948), 319-328, here 320-321; M. BACCI, Il pennello dell'evangelista. Storia delle immagini sacre attribuite a san Luca (Piccola biblioteca GISEM 14), Pisa 1998, 106-108; PENTCHEVA, *Icons and Power*, 126-127; HURBANIĆ, *História a mýtus*, 97; S. KOTZABASSI, The Monastery of Pantokrator between 1204 and 1453, in: *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, ed. EADEM (Byzantinisches Archiv 27), Boston - Berlin 2013, 57-69, here 58 (with further literature).

9. Akropolites 88 (187 HEISENBERG); Pachymeres II 31 (ed. A. FAILLER, *Georges Pachymères, Relations Historiques* [CFHB 24], Paris 1984, I 217).

10. In 1296, Andronikos II prayed in front of the image in the Hodegon giving thanks for his victory over Alexios Philanthropenos, the leader of the army in Asia Minor (see *infra*, note 53). In 1322, the same ruler met in the church with his grandson Andronikos III in order to make peace at the beginning of the civil war (Kantakouzenos I 34, ed. L. SCHOPEN, *Ioannis Cantacuzeni, eximperatoris historiarum Libri IV*, Bonn, 1828, I 168), and the latter offered thanks in the monastery for his victory of 1328 (Kantakouzenos, I 59 [I 305 SCHOPEN]) and, again, Andronikos III went there on foot from the Blachernae after defeating the Turks in a sea battle in August 1337; see Gregoras XI 4 (ed. L. SCHOPEN, *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, Bonn 1829, I 541-542). On prayers offered before the miraculous icon in the Hodegon during the war between John V Palaiologos and John VI Kantakouzenos, see Kantakouzenos III 50, 70, 99 (II 300, 438, 607 SCHOPEN).

Venerable Church of the Most Holy Mother of God, Called the Hodegon, and Nikephoros Kallistos Xanthopoulos, drops of Mary's milk, her spindle, as well as Christ's diapers and drops of His blood were venerated at the Hodegon, along with the icon¹¹.

From the 10th century, the complex became the residence of the patriarchs of Antioch. In 970, in an imperial chrysobull, John Tzimiskes granted the monastery to the Greek Patriarch Theodore II (966–977) as a residence during his stays in the capital. When John VII Oxite (1090–1155) had to leave his previous see after the Crusaders had taken Syria, he moved to Constantinople in 1100 and settled in the Hodegon¹². Later titular patriarchs, Theodore Balsamon (1185–1195) and Cyril III (13th c.), also resided at the monastery¹³. As a result of a privilege granted by Andronikos II (1282–1328), in the 13th and 14th centuries, the complex was formally acknowledged as the metochion of the Greek Patriarch of Antioch¹⁴.

Sources from the Komnenian and the Palaiologan periods demonstrate that the Hodegetria church was also a place of eternal rest for the most honored citizens of Constantinople. In one of his epigrams, Theodore Balsamon refers to a tomb being transferred from St. Anne's church, where he placed the remains of his relatives, while in another poem he mentions a family tomb erected in the Hodegetria church by the nephew of John II, Stephen Komnenos¹⁵. The metropolitan of Ephesus, Mark Eugenikos (1438–1444) wrote in a calendar note in tribute to Symeon Metaphrastes that the grave of this outstanding hagiographer was located in the Hodegon¹⁶. Andronikos

11. ANGELIDI, *Discours*, 139, 141; Nikephoros Kallistos Xanthopoulos, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* XIV 2 (PG 96, 1061); ANGELIDI – PAPAMASTORAKIS, *Veneration*, 373–374.

12. P. GAUTIER, Jean V l'Oxite, patriarche d'Antioche. Notice biographique, *REB* 22 (1964), 128–157, here 133. See also BARABANOV, *Kul't*, 243–244.

13. K. PITSAKES, Ἡ ἔκταση τῆς ἐξουσίας ἐνὸς ὑπερόριου Πατριάρχου τὸν 12ο αἰώνα: Ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 12ο αἰώνα, in: *Byzantium in the 12th Century. Canon Law, State and Society*, ed. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Athens 1991, 91–139, here 119–120; ANGELIDI – PAPAMASTORAKIS, *Veneration*, 376.

14. Pachymeres V 24 (II 515 FAILLER); JANIN, *Géographie*, 202–203; ANGELIDI, *Discours*, 115–116 and note 15.

15. Die Epigramme des Theodoros Balsamon XI–XII (181–182 HORNA).

16. Markos Eugenikos, Συγγράμματα διάφορα, in: *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη*, ed. A. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Constantinople 1884, II 94–105, here 101; see also Ch. HØGEL, *Symeon Metaphrastes: Rewriting and Canonization*, Copenhagen 2002, 156.

III Palaiologos (1325–1341) entered the monastery before his death, and was also probably buried there, as was his son, John V (1341–1347, 1355–1376, 1379–1391)¹⁷. During the Palaiologan period, the Hodegetria church thus became the fourth imperial mausoleum in Constantinople, in addition to the church of the Holy Apostles, and the Pantokrator and the Lips monasteries.

In order to have a more complete idea of the Hodegon's significance in the spiritual life of the Byzantine Empire it should be mentioned that from the 11th century it became an important center of manuscript production. There was a scriptorium in the monastery, and it was well-known for its own form of minuscule used in copying luxurious, illuminated liturgical codices¹⁸.

During the last days of Byzantine rule in Constantinople, the Council of the Twelve met in St. Mary's church in a fruitless attempt to find a way to drive the Ottoman fleet from the waters of the Golden Horn (April 23, 1453); on the same occasion, Alvise Diedo was appointed as the commander of the naval forces¹⁹.

* * *

Despite the monastery's important role in the history and court ceremony of the Byzantine Empire, to us it remains an enigma. Problems arise already in establishing its construction date. While it is true that the *Patria*, currently the oldest known reliable source on the founding of the Hodegon, mentions

17. On the death of Andronikos III in the Hodegon see Gregoras XI 11 (I 556, 559–560 SCHOPEN); Kantakouzenos II 40 (I 557, 560 SCHOPEN). The burial of Andronikos in the Hodegetria church is also mentioned by Clavijo (45 Embajada). Pero Tafur refers to the grave of an unspecified Constantine located in the church (174 ESPADA) – perhaps in this way he made reference to an emperor with whom he was unfamiliar.

18. L. POLITIS, Nouvelles données sur Joasaph, copiste du monastère des Hodèges. *Illinois Classical Studies* 7 (1982), (= *Studies in Memory of Alexander Turyn*), 299–322, here 300; IDEM, Eine Schreiberschule im Kloster ΤΩΝ ΟΔΗΓΩΝ, *BZ* 51 (1958), 17–36, 261–287 (reprint in IDEM, *Paléographie et littérature byzantine et néo-grecque: recueil d'études*, London 1975, VI); H. HUNGER – O. KRESTEN, Archaisierende Minuskel und Hodegonstil im 14. Jahrhundert, *JÖB* 29 (1980), 187–236.

19. These meetings are mentioned in the *Diary of the Siege of Constantinople* by the Venetian patrician Nicolò Barbaro, see M. PHILIPIDES – W. K. HANAK, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography and Military Studies*, Aldershot - Burlington 2011, 449, 576, 581, 583.

Emperor Michael III (842–867) as the founder of the complex, references to an earlier chapel (εὐκτήριον) in the same location and a miraculous spring (πηγή)²⁰ indicate that it must have been founded before this period. This hypothesis is confirmed by a story preserved in an iconodule polemic from the second Iconoclasm period, dated to 836 – The Letter of the Three Patriarchs to Emperor Theophilus (actually a forgery probably created soon after 843). The author mentions that the lector of the church of the Holy Virgin of the Heavenly Guides (Θεοτόκου τῶν Ὁδηγῶν), the later Patriarch John VII Grammatikos (837–843), urged Emperor Leo V to reinstate Iconoclasm²¹.

On the other hand, the authenticity of Theodore Lector's (ca. 518) references to Empress Pulcheria (414–453) as the benefactor of the Marian shrines at the Blachernae, Chalkoprataia, and the Hodegon, known only from interpolations in Nicephorus Callistus' *Historia ecclesiastica* (ca. 1310–1320)²² is disputed by many scholars²³.

20. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως III 27 (223 PREGER); see also *Accounts of Medieval Constantinople. The Patria*, trans. A. BERGER (*Dumbarton Oaks Medieval Library* 24), Cambridge, MA–London 2013, 150: Οἱ δὲ Ὁδηγοὶ ἐκτίσθησαν παρὰ Μιχαὴλ τοῦ ἀναιρεθέντος ὑπὸ Βασιλείου πρότερον εὐκτήριον ὑπῆρχεν καὶ τυφλῶν πολλῶν ἐν τῇ ἐκεῖσε πηγῇ βλεψιάντων καὶ θαύματα πολλὰ γέγονασι (The Hodegoi were built by Michael who was murdered by Basil. A chapel was previously there, and many blind men saw again at the spring there, and many miracles happened). ANGELIDI – PΑPAMASTORAKIS, *Veneration*, 375, suggested the period between the years 861 and 865 for the renovation and pointed out that the renovation works could have been limited to cleansing the church from the “taint” of Iconoclasm.

21. The Letter of the Three Patriarchs, § 36 (ed. J. A. MUNITIZ, *The Letter of the Three Patriarchs to the Emperor Theophilus and Related Texts*, Camberley, Surrey 1997, 111–113). The legend is quoted with minor alterations by the Letter to Emperor Theophilus on the Holy and Venerated Icons [16d] attributed to Pseudo-John Damascene, *ibidem* 177): ... τοῦνομα Ἰωάννης ἀναγνωστικῶ βαθμῶ τῇ εὐαγγελί μονῇ τῆς ἀγίας Θεοτόκου τῶν Ὁδηγῶν σχολάζων.

22. Theodoros Anagnostes, *Kirchengeschichte*, ed. G. Ch. HANSEN (GCS 54), Berlin 1971, 102; Nikephoros Kallistos Xanthopoulos XV 14 (*PG* 147, 44A).

23. Doubts regarding the value of Theodore Lector's account were first expressed by WOLFF, 322–323, who supposed that the information about the foundation of the church could have been a 14th-century interpolation. On the other hand, C. MANGO, *Addenda*, in: IDEM, *Studies on Constantinople*, Aldershot 1993, 4; IDEM, Constantinople as Theotokoupolis, in: *Mother of God*, 17–25, here notes 15 and 58, points out that the Chalkoprataia and Blachernae churches mentioned in *Historia ecclesiastica* in light of other

However, there are two more authors who refer to the virgin empress as the person responsible for erecting a shrine for the image of Mary and Child allegedly painted by St. Luke the Evangelist, which she had received from her sister-in-law Athenais-Eudokia: in his *Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople*, Nikolaos Mesarites refers to the empress as the founder while describing her tomb²⁴; while the anonymous author of *The Tale of the Divine and Venerable Church of the Most Holy Mother of God, Called the Hodegon* repeats, in an expanded form, Theodore's account of the three shrines dedicated to the Theotokos²⁵. The fact that various unrelated sources link the construction of the Hodegon with Pulcheria allows us to conjecture that the complex was founded by this ruler. The time frame for its construction can be defined by Eudokia's pilgrimage to the Holy Land in 438 and her death in 453. The church was founded in an area where many other important historic structures from the Early Byzantine period were also located: the public Baths of Arcadius, built by his daughter,

sources were constructed at a later date. His arguments were accepted by L. JAMES, *The Empress and the Virgin in Early Byzantium: Piety, Authority and Devotion*, in: *Images of the Mother of God*, 145-152, esp. 147-150. Recently, PENTCHEVA, *Icons and Power*, 120 and note 27 on 228, has revisited Wolff's theory. She points out that manuscripts from the 11th century do not contain a reference to the shrines founded by Pulcheria and it could be an interpolation added in the 13th century [manuscripts B and V], whereas HURBANIC, *História a mýtus*, 94, points out that neither Constantine Porphyrogenitus' *De ceremoniis* nor any early synaxaria mention the Hodegon. Not all researchers share such a sceptical attitude. For example, S. J. SHOEMAKER, *The Cult of Fashion. The Earliest Life of the Virgin and Constantinople's Marian Relics*, *DOP* 62 (2008), 53-74, here 60-62, demonstrated that arguments against Pulcheria as a founder of Chalkoprateia and Blachernae shrines based on even more disputable evidence remain unconvincing. Due to this fact he suggests return to more secured, traditional attribution.

24. Mesarites XXXIX 7 (ed. G. DOWNEY, Nikolaos Mesarites: *Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople*, *Transactions of the American Philosophical Society*, NS 47 [1957], 855-924, here 915); see also E. BOLOGNESI, *La X Omelia di Fozio. Quale ekphrasis della chiesa di S. Maria Hodegetria*, *Studi medievali*, ser. III 28 (1987), 381-398, here 388-389.

25. ANGELIDI, *Discours*, 139. Pachymeres II 31 (I 217 FAILLER) also mentions that Eudokia gave the Hodegetria icon to Pulcheria. See also PENTCHEVA, *Icons and Power*, 128-129 (this scholar believes that the legend of Pulcheria as the founder of the Hodegon must have become widespread in Constantinopolitan society in the 12th century, which is contradicted by the record in the *Tale*). On the dating and credibility of the *The Tale* as a source see: *infra*, p. 25.

Ariadna, and the Palace of Marina. This fact places the church complex in the broader urban context of fifth-century Constantinople²⁶.

Michael III most likely expanded the preexisting shrine²⁷, or was perhaps responsible only for the renovation of the complex, as often happened in later centuries²⁸. However, it is possible that he merely adapted already existing, older buildings to new functions. As an aside, it should be noted that this is not the only case of crediting Michael III with founding a shrine whose existence is confirmed by earlier sources. According to Angelidi and Papamastorakis, we find a similar situation in the case of the church of St. Mary of Pharos²⁹. While Symeon Magister gives Michael III as the

26. This fact is noted by ANGELIDI, *Discours*, 120; ANGELIDI – PAPAMASTORAKIS, *Veneration*, 374. On the Baths of Arcadius see *Notitia Urbis Constantinopolitanae* (ed. O. SEECK, *Notitia Dignitatum*, Berlin 1876, 230, 13; Procopius, *Buildings* I 11, 1 (ed. J. HAURY, *De aedificiis libri VI*, Leipzig 1964, 41), who places them on the eastern shore of Constantinople, to the left for those sailing from the Propontis; on the Palace of Marina, see *infra*, p. 25ff. Pierre Gilles I 2, II 1-2, IV 11 (most likely based on older sources) also places both buildings in the first region of Constantinople (Petri GYLLII, *De topographia Constantinopoleos*, Lyon 1562 [reprint 1967], 14, 50, 62-63, 230, 238). In addition to these buildings, the French traveller consistently mentions the residence of the daughter of Theodosius I, Aelia Galla Placidia (*ibidem*, 390-450), surely distinguishing it from her palace in the tenth region.

27. This theory was put forward by JANIN, *Géographie*, 199 and 237-240 and was accepted by some researchers, as for example A. M. TALBOT, Hodegon Monastery, *ODB* II, 939; TATIĆ-DJURIĆ, *L'icône*, 557, 561. BOLOGNESI, X Omelia, 396-398, associates Photios' Tenth Homily with the Hodegetria church; according to her, the restoration ordered by Michael III did not deal with architecture (in her opinion, the description corresponds to the traditional form of a fifth-century basilica with an atrium and a portico), but only focused on mural decoration, executed in mosaic after the end of Iconoclasm.

28. Most likely, near the end of the 12th century, works were carried out in the monastery on the orders of the μέγας ἑταιρειάρχης, Georgios Komnenos Doukas Palaiologos, who is mentioned in an epigram in the codex *Marc. gr. 524* (see S. P. LAMPROS, Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524, *NE* 8 [1911], 3-59, 123-192, here 148-150: the epigram also mentions six imperial portraits in the narthex of the church: Constantine X, Michael VII, Romanos IV, Nikephoros Botaneiates, Alexios I, John II and Manuel I), while in 1305, the Patriarch of Constantinople, Athanasius I, had the complex renovated (Pachymeres XIII 8 [IV 633 FAILLER]); see also JANIN, *Géographie*, 200; V. KIDONOPOULOS, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328: Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten* (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 1), Wiesbaden 1994, 77-78; as well as *infra*, note 139.

29. ANGELIDI – PAPAMASTORAKIS, *Veneration*, 375.

founder of that church³⁰, Theophanes the Confessor mentions that earlier, on November 3, 768, the engagement of Irene of Athens to Leo IV the Khazar took place there, which suggests that the construction of the church should be associated with Constantine V (741-775)³¹.

The Hodegon was most probably demolished shortly after the city had been captured by the Ottomans³². In the year 1456, Joseph, the last hegumen of the monastery, ordered one of its manuscripts to be copied and presented as a gift to the Monastery of the Great Lavra at Athos. According to Raymond Janin, the destruction of the monastery can be most reliably dated to around 1467, when the construction of the New Palace for Mehmed II

30. Symeon Magister 131, 44 (ed. S. WAHLGREN, *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon* [CFHB 44], Berlin - New York 2006, 255); see also Pseudo-Symeon 45 (ed. I. BEKKER, *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, Bonn 1838, 681).

31. Theophanes A.M. 6261 (ed. C. DE BOOR, *Theophanis Chronographia*, Leipzig 1883, I 444); BOLOGNESI, X Omelia, 387-388. The early history of the Pharos church is discussed by JANIN, *Géographie*, 232. ANGELIDI - PAPAMASTORAKIS, *Veneration*, 375 point out that in the case of founding (or rather reconstructing) the Hodegon, Constantine V, whose other churches are mentioned by Patriarch Nikephoros (*PG* 100, 341-344) could also have been the founder. The ruler mentioned by the anonymous *Tale* as the renovator of the Hodegon, being an iconoclast, could have been replaced in later tradition by Michael III as the builder of the complex.

32. Neither Arnold von Harff (ca. 1499), a pilgrim from Cologne, nor the French diplomat and historian Pierre Gilles mention the Hodegon in their accounts of Constantinople. Mikołaj Lanckoroński (1501) probably did not see the shrine either, see *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*, ed. E. VON GROOTE. Cologne 1860, 203-208; GYLLIUS, *De topographia, passim*; A. RÓŻYCKA BRYZEK, Mikołaja Lanckorońskiego pobyt w Konstantynopolu w roku 1501 – nie tylko posłowanie. *Folia Historiae Artium*, Seria Nova 5-6 (1999-2000), 79-92, here 83-85. Although mysterious, a ruined church with mosaics was seen in the corner of the Seraglio and sea walls by Bolognese scientist and spy Luigi Ferdinando Marsili who visited Constantinople around 1680. The traveller mentions three chapels, doors and pillars visible from the outside. Unfortunately, Marsili does not mention neither the name, nor does he specify on which side of the Seraglio wall was the church situated. He mentions only that the remains were below the Sultan's stables and that the place was filled with manure, which may indicate that the shrine was on the south side of the Seraglio wall, see A. PARIBENI, *Chiesa antica greca nel serraglio posta. Memorie di un perduto monumento bizantino nell'Itinerario di Luigi Ferdinando Marsili*, in: *Alle gentili arti ammaestra. Studi in onore di Alkistis Proiou*, ed. A. ARMATI et alii (Testi e studi bizantini-neoellenici 18). Rome 2010, 309-326, here 318-325. The author identifies Marsili's church with Lazarus or St. Michael τὰ Τζήρου monastery.

was underway³³. However, a depiction of the church drawn as an illustration for the text of the *Liber insularum* by Cristoforo Buondelmonti (found in a later manuscript kept in the University Library of Düsseldorf, Ms. G 13, fol. 54r) seems to confirm that the church was still in place around 1480. Unlike the codex Arundel 93 in the British Library, which dates from the same period and which repeats on fol. 155r a simplified depiction of urban details borrowed from older illustrations, the miniature in the German codex shows signs of having been brought up to date. A church dedicated to the Holy Virgin is depicted as a free-standing structure in the garden within the enclosure of the Seraglio, to the north of the imperial stables, which can probably be identified with the Great Stables of the Sultan (Büyük Ahır)³⁴, also known from an engraving that depicts Justinian's Column being struck by a lightning bolt on July 12, 1490, in Hartman Schedel's *Liber chronicarum*³⁵.

33. JANIN, *Géographie*, 203, on the destruction of the Church of the Holy Savior in Chora, where the Hodegetria icon was kept at that time, see Doukas XXXIX (ed. I. BEKKER, *Michaelis Ducae Nepotis Historia Byzantina*, Bonn 1834, 288). R. CORMACK, *Painting the Soul. Icons, Death Masks and Shrouds*, London 1997, 65 believes that the icon was cut into four pieces. On the ceremonial processions with the Hodegetria held during the siege see HURBANIĆ, *História a mýtus*, 100-101.

34. I. R. MANNERS, Constructing the Image of a City: The Representation of Constantinople in Christopher Buondelmonti's *Liber Insularum Archipelagi*, *Annals of the Association of American Geographers* 87 (1991), 72-102, here 87-90, fig. 2; C. BARSANTI, Costantinopoli e l'Egeo nei primi decenni del XV secolo: la testimonianza di Cristoforo Buondelmonti, *Rivista dell'Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte* 56 (2001), 83-254, here 180 and note 508, fig. 59; A. EFFENBERGER, Die Illustrationen – Topographische Untersuchungen: Konstantinopel/Istanbul und ägäische Örtlichkeiten, in: *Cristoforo Buondelmonti, Liber insularum archipelagi*, Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf Ms. G 13. Faksimile, ed. I. SIEBERT – M. PLASSMANN (Schriften der Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf 38), Wiesbaden 2005, 13-89, here 27, fig. 32; Ç. KAFESCIOĞLU, *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, The Pennsylvania State University Press, University Park, PA 2009, 148-153, fig. 111.

35. Woodcut on sheet CCLVII, see e.g. BARSANTI, Costantinopoli, 179, fig. 56; A. BERGER – J. BARDILL, The Representations of Constantinople in Hartmann Schedel's World Chronicle, and Related Pictures, *BMGS* 22 (1998), 1-37, here 21-23, fig. 8 (the authors interpret the inscription above the rotunda depicted in the corner within the walls of the Seraglio gardens as *S. geor<g>ius*. They also admit that the building is located too far to the south to identify it with St. George's monastery in Mangana and this church should most probably be identified with the monastery of St. Lazarus, or the church of St. Michael at the monastery τὰ Τζήρου.

Furthermore, it should be noted that a mysterious building surmounted by domes accompanied by the inscription *S. Luca Evangelista* still appears to the southeast of the Hagia Sophia on a woodcut by Andrea Giovanni Vavassore produced in Venice around 1535 and based on a prototype – which was approximately half a century older (fig. 2)³⁶. As the only known church dedicated to St. Luke the Evangelist was, according to sources, located in the western part of the city, near the shrine of Philip the Apostle and the cistern of Mokios³⁷, the image in Vavassore's engraving could be the last trace of the existence of the Hodegon, the remembrance of which remained at that time only as a name mistakenly associated with the depiction of the Nea church. Nevertheless, the presence of a domed structure in the southeastern corner of the Seraglio is attested till the second half of seventeenth century. It was depicted on the map of Constantinople dated to the first half of that century in the *Book of Navigation (Kitab-i-Bahryie)* by Piri Reis and in the sketch

They unreasonably (based only on Berger's earlier hypothesis) rule out the identification of the building as the Hodegon. In turn, G. NECİPOĞLU, *Architecture, Ceremonial, and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, Mass. – London 1991, 204, pl. 24 mistakenly associates the church on the engraving (deciphered as *S. Grovus*) with the shrine converted into an aviary (*kuşhane ocāğı*) and described by the Armenian historian Eremya Celebi Kōmürçıyan (1637-1695) as the former church of St. John. She ignores the fact that Kōmürçıyan says that the church was located towards the south of the Stable Gate, which indicates that it was outside of the Seraglio walls. In turn, this means that it could be identified with the shrine mentioned by Marsili (cf. *supra*, n. 32), but cannot be identified as the building depicted as standing within the walls.

36. See e.g. C. MANGO, *The Brazen House. A study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, Copenhagen 1959, 180; A. BERGER, Zur sogenannten Stadtansicht des Vavassore, *IstMitt* 44 (1994), 329-355 with n. 8, 331, 334, 340-342 (he accepts, after Mango, the identification of the church as the Nea); BERGER - BARDILL, *Representations*, 1-11, fig. 4; MANNERS, *Constructing*, 91-92, fig. 8; BARSANTI, *Costantinopoli*, fig. 58; EFFENBERGER, *Die Illustrationen*, fig. 5; KAFESCIOĞLU, *Constantinopolis/Istanbul*, 154-158, fig. 114. On errors and inaccuracies in Vavassore's woodcut see R. H. W. STICHEL, *Das Coliseo de Spiriti in Konstantinopel: ein Phantom. Ein Beitrag zur Erklärung der Stadtansicht vom Vavassore-Typus*, *IstMitt* 51 (2001), 445-459.

37. On the subject of the church of St. Luke by the cistern of Mokios see *Life of Basil*, 80 (ed. I. ŠEVČENKO, *Theophanis Continuati Liber V. Vita Basilii Imperatoris* [CFHB 42], Berlin – Boston 2011, 269), and after him Kedrenos II 339 (ed. I. BEKKER, *Georgius Cedrenus, Compendium Historiarum*, Bonn 1838-1839); Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως III 85 (246 PREGER); JANIN, *Géographie*, 311.

made in 1686 by Francesco Scarella³⁸. Unfortunately none of the pictures referred to include inscriptions or any other indication, which could allow us to link it securely with Hodegon. This fact is not significant, however because the church itself did not outlast the 18th century and every trace of its existence has been erased. The destruction of the Hodegon complex, including the church of the Holy Virgin, along with its attendant side chapels, water source, baths, hagiaσμα, dormitories for monks and ecclesiastical dignitaries³⁹, has led Byzantinists to propose numerous theories about its location over the past century.

* * *

The first attempt to connect the church complex, which was only known from written sources, with archaeological remains was made in 1923 by the French archaeologist Robert Demangel and the Swiss art historian and Byzantine scholar Ernest Mamboury, at that time a lecturer at the Galatasaray High School. Taking advantage of the presence of French occupation troops in Constantinople (1921), they carried out extensive excavations on the eastern slopes of the Seraglio Hill, in the area of the former Mangana neighbourhood, to the east of the Hagia Sophia and Hagia Eirene churches (fig. 3). At a distance of about 400 meters from the Hagia Sophia, between the sea walls and the Gülhane military hospital (28°59' 6,1"E, 41°0' 32,5"N), they came across the remains of a semicircular portico leading to a hexagonal building with a diameter of approx. 25 m. Its interior was divided into five concentrically placed apses (fig. 4). Inside, the archaeologists found a centrally placed twelve-sided structure fashioned from great blocks of Proconnesian marble which created a depression with six semi-circular niches of a regular shape (figs. 5-7). Carved steps led into

38. W. MÜLLER-WIENER, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls: Byzantion, Konstantinoupolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 1977, fig. 10; NECIPOĞLU, *Architecture*, figs. 22a, 31b; EFFENBERGER, *Die Illustrationen*, fig. 11, 23; PARIBENI, *Chiesa antica*, 320-324, figs. (the author follows the wrong identification proposed by Necipoğlu, cf. *supra*, n. 35).

39. See ANGELIDI - PAPAMASTORAKIS, *Veneration*, 374 (the authors put forward a hypothesis that the Thermae Arcadianae could have been part of the complex; these baths were renovated in the times of Justinian, but 10th-century patriographic texts are silent on them); BARABANOV, *Kul't*, 243.

these small apses and this hollow was in all likelihood the original bottom of the basin. Below its floor there was another basin, this time with eight semi-circular niches, most probably the remains of an earlier structure of a similar function⁴⁰. Even though the archaeologists at first interpreted the structure as a baptistry, it seems more appropriate to identify these remains as the remnants of a chapel equipped with a small pool in which the sick were washed.

Further down to the east of the hexagonal building, Demangel and Mamboury came upon a walled up rectangular water intake, a hagiaσμα, while heading further in the same direction, they encountered the remains of a small gate in the sea walls in the vicinity of Theophilos' tower [No. 16]. The tower was, according to an inscription in the upper storey, heightened by Leo VI and Alexander in 906 (figs. 8-9). In the vicinity of the postern, they found a richly carved lintel beam with a verse from Psalm 117 (118), 19:

*ἀνοίξατέ μοι πύλας δικαιοσύνης·
εἰσελθὼν ἐν αὐταῖς ἔξομολογήσομαι τῷ κυρίῳ.*

[*Open for me the gates of the righteousness:
I will enter and give thanks to the Lord.*]

According to the archaeologists', the term «gate» (which was often employed in the Byzantine Empire as a metaphor for the Virgin Mary) was not used in this quotation coincidentally. In their opinion, the small gate must have led to a shrine dedicated to the Virgin, identified by them with the Hodegon monastery⁴¹. Although this interpretation was considered

40. E. MAMBOURY - R. DEMANGEL, *Le quartier des Manges et la première région de Constantinople*, Paris 1939, 71-111; see the review by R. JANIN in *EO* 39 (1940), 236-240. Diehl was the first to write about the results of the excavations (Ch. DIEHL, *Rapport sur les fouilles du corps d'occupation français à Constantinople*, *CRAI* 67 [1923], III 241-248).

41. MAMBOURY - DEMANGEL, *Manges*, 72-78. Doukas writes about the deception used by the supporters of John V Palaiologos in order to sneak into Constantinople in 1355 through the small gate of the Hodegetria, see Doukas XI (41-42 BEKKER). On the subject of the postern see also A. VAN MILLINGEN, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and adjoining Historical Sites*, London 1899, 258-260; R. JANIN, *Constantinople byzantine: développement urbain et repertoire topographique*, Paris 1964, 296-297 and *infra*, p. 56.

unconvincing by Alfons M. Schneider⁴², it was accepted by most researchers of ancient Constantinople⁴³.

When the Turkish army retook control of the area between the Seraglio and the Bosphorus, which limited access to the military zone of the barracks and the hospital, it became impossible to verify the French findings⁴⁴. An alternative theory by Karl Wulzinger should also be noted here. The German scholar links the remains of the Hodegon with the monumental terrace on which the Gülhane military hospital was erected in the 19th century, while associating the discoveries of Demangel and Mamboury with the church of St. Lazarus⁴⁵.

Recently, Firat Düzgüner, an Istanbul-based archaeologist, proposed a completely new hypothesis. He attempted to link the location of the Hodegon with the remains discovered during the excavations of 1997–99 in the cellars of house No. 38 at the junction of Mimar Mehmet Ağa and Amiral Tafdil streets, i.e. in the southern section of the former Great Palace (28°58'47.80" E and 41°00'16.19" N). Under two successive floor levels adorned with geometric floor mosaics tentatively dated to the fifth

42. A. M. SCHNEIDER, *Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt*, Berlin 1936, 90; F. DÖLGER – A. M. SCHNEIDER, *Byzanz, Wissenschaftliche Forschungsberichte*, Berne 1952, 275 (Schneider believes that the remains discovered in Mangana could be the remains of a private bath and not the monastery), and after him A. BERGER, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinoupoleos* (Ποικίλα Βυζαντινά 8), Bonn 1988, 376–378. See also R. JANIN, *La topographie de Constantinople byzantine. Études et découvertes* (1918–1938), *EO* 38 (1939), 118–150, here: 132. MAMBOURY – DEMANGEL, *Manganes*, 99–103 polemicize with this opinion.

43. MÜLLER-WIENER, *Bildlexikon*, 42–43, figs. 16–17; JANIN, *Géographie*, 206; ANGELIDI, *Discours*, 117–118; G. MAJESKA, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Dumbarton Oaks Studies 19), Washington, D.C. 1984, 363–364; LIDOV, *Hodegetria*, 293.

44. In November 1935, a marble basin still visible at ground level was photographed by a Russian student, Nicholas Artamonoff (see Dumbarton Oaks Photographic Collection, neg. nr RA97a-c). In the summer of 1948, Robert Wolff, after having been arrested twice, managed to carry out a cursory examination of the ground surface while being accompanied by a military escort, but he did not find traces of the archaeological work done by the French team: WOLFF, *Footnote*, 322, note 16.

45. K. WULZINGER, *Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel auf der Seraispitze, die Nea, das Tekfur-Serai und das Zisternenproblem*, Hannover 1925, 43–44, 46–47 and the map on 39. His theory was criticized and rejected by DEMANGEL – MAMBOURY, *Manganes* I.

to sixth centuries, he found a spacious barrel-vaulted room. In its eastern wall there was a niche with an *hagiasma* (fig. 10). Based on an analysis of the aforementioned woodcut depicting Justinian's column being struck by lightning in *Liber Chronicarum* (1493) by Hartmann Schedel, he tried to bolster his interpretation with an unconvincing attempt at identifying the first region of Constantinople with Anapulus (sic!), mentioned by Procopius of Caesarea. In so doing, he ignored the fact that both the depicted event and the already-mentioned woodcut dated from a period in which the Hodegon had most likely already been demolished, and that the artist had never been to Constantinople⁴⁶. Even though the identification proposed by Düzgüner partially ignores some essential historical sources and is undermined by a flawed methodology, it is still accepted by some researchers⁴⁷.

It is therefore essential to carefully reconsider all available data regarding the location of the Hodegon. Generally it is possible to divide the evidence into three different categories:

1) written evidence concerning the location of the monastery in relation to other structures, still extant, or to those whose original locations can be established;

46. F. DÜZGÜNER, Anapulus ve Prookhthoi'de Yeni Buluntular, Hagia Maria Hodegetria ve Nea Ekklesia (Mesakepion) Kiliseleri, in: *Myth to Modernity. Istanbul, Selected Themes* (Annual Supplement of Arkeoloji ve Sanat Magazine 1), Istanbul 2002, 32-50; IDEM, *Iustinianus Dönemi'nde İstanbul'da Yapılar. Procopius'un Birinci Kitab (Analiz)*, Istanbul 2004, 32-38, 110-116. 120-125 (*hagiasma*). Düzgüner, unable to construct a reliable hypothesis, in the end is forced to explain that the basin discovered by the French expedition was used for ablutions, while the monk-guides brought the sick from the church of Mary located in the middle of the Great Palace to the water basin.

47. Compare e.g. S. A. IVANOV, *V poiskach Konstantinopolja, Putevoditel' po vizantijskomu Stambulu i okrestostjam*, Moscow 2011, 101-102. A. KOMPA Konstantynopolitańskie zabytki w Stambule [*Acta Universitatis Lodziensis. Folia historica* 87 (2011), 123-214], 136, is more cautious of Düzgüner's hypothesis. On p. 136 he writes: «he tries to connect fragments of the mosaic floor of a mostly geometric pattern, dated to the 5th-6th c. as well as the barrel vaulted room located one level below with a spring – *ἀγίασμα* (the spring was provided with a still partially visible fresco), inconclusively dated to the 11th-12th c., with the Palace of Marina, the Hodegon monastery or the Church of Our Lady who leads the Way (Hodegetria), but these are still only preliminary hypotheses».

2) indirect evidence resulting from sources, especially the Hodegon's position in travellers' descriptions containing orderly topographical information, and early maps;

3) the analysis of archaeological and architectural remains within the context of information contained in written sources.

The Hodegon and the Great Palace

Literary sources suggest quite clearly that the Hodegon was located in the vicinity of the Great Palace, from which one can also clearly conclude that it was situated outside the Palace walls. Before the campaign against Crete (866), occupied by the Arabs, the uncle of Michael III, Caesar Bardas, visited the church of the Hodegetria. During this visit, his cloak fell from his shoulder, which the commander interpreted as an omen of his imminent downfall. In his description of the assassination of Bardas, which took place during the aforementioned campaign, Joseph Genesios contends that the caesar was aware of the danger and that he told his friends who were feasting at his residence – undoubtedly located within the Great Palace – about the ominous events which had occurred while praying in the nearby Hodegon monastery⁴⁸.

Latin sources describe the location of the monastery in a similar way. A patriographic description of the City based on a Greek text known as the *Mercati Anonymus*, places the monastery in a residential district, in the vicinity of the Hagia Sophia, close to the sea and the Great Palace, while also giving an explanation for the monastery's name as deriving from the healing of two blind persons led by the Virgin Mary to a water spring⁴⁹. Vincent of Beauvais (ca. 1190–1264) repeats this information in

48. Genesios IV 20 (ed. A. LESMÜLLER-WERNER – H. THURN, *Iosephi Genesii, Regum libri quattuor* [CFHB 14], Berlin 1973, 73): ἄπεισι πρὸς μονὴν λοιπὸν γείτονα, ἤπερ Ὀδηγοὶ κατωνόμασται. ANGELIDI, Discours, 117 points out the *passus*, but nevertheless gives the wrong pagination. Occurrences in the Hodegon are also described by Theophanes Continuatus IV 41 (205 BEKKER) = Kedrenos II 179 (BEKKER); Zonaras XVI 7 (ed. L. DINDORF, *Ioannis Zonarae Epitome historiarum*, Leipzig 1871, IV 20-21). VAN MILLINGEN, Walls, 259-260, mistakenly assumes that Bardas could have sailed from the sea gate of the Hodegetria directly to Crete after his visit to the monastery.

49. K. N. CIGGAAR, Une description de Constantinople traduite par un pèlerin anglais, *REB* 34 (1976), 211-268, here 249 [§ 4] (cf. S. G. MERCATI, Santuari e reliquie Costantinopolitane secondo il codice Ottoboniano Latino 169 prima della Conquista latina [1204], *Rendiconti della pontificia Accademia Romana di Archeologia* 12 [1936], 133-156, here 144 [reprint in IDEM, *Collectanea Byzantina*, Bari 1970, II 464-489, here 476]): *In parte palacii prope Sancta Sophia in mari iuxta magnum palacium est monasterium sanctae Mariae Dei genitricis. Et in ipso monasterio est sancta imago sanctae Dei genitricis quae vocatur Odigitria, quod est interpretatum deducatrix, quia in illo tempore erant duo ceci, et apparuit illis sancta Maria et deduxit eos ad aecclesiam suam et illuminavit oculos eorum et viderunt*

his *Speculum historiale*. In a description of the miraculous intervention of the icon during the Arab siege under Leo III, he mentions that the icon was kept in a monastery situated by the sea, in the vicinity of the palace and the city cathedral⁵⁰.

One may indirectly conclude from the writings of Niketas Choniates and Theodore Skoutariotes on the rebellion of John Komnenos the Fat (June 31, 1201) that the Hodegon was located outside the Great Palace, probably to the north, not far from the no-longer-extant ancient theater on the eastern slope of the Acropolis. As the rebels took control of most of the Palace, along with the Nea church and Our Lady of Pharos, the palace guards faithful to Alexios III (1195–1203) took shelter in the Hodegon monastery. Imperial troops from the Blachernae reached them at that place by sea, thereby avoiding the rebellious crowds in the streets. The combined forces then attacked John's army gathered in the theater and killed the usurper⁵¹.

Late Byzantine sources are less unambiguous, due to the relocation of the imperial residence to the renovated Blachernae palace⁵². Georgius

lumen. The traditional point of view, connecting the author with an English pilgrim (active 1089–1120) was corrected by Berschin, who identified him with the Amalfitan monk John (active in Constantinople ca. 1070), for which see W. BERSCHIN, I traduttori d'Amalfi nell'XI secolo, in: *Cristianità ed Europa. Miscellanea di studi in onore di Luigi Prosdocimi*, ed. C. ALZATI, Rome – Freiburg – Vienna 1994, I 237–243, esp. 241–242. ANGELIDI – PAPAMASTORAKIS, *Veneration*, 377 (these scholars noted that in the account for the first time the traditional etymology of the name *ὄδηγοι* – guides was replaced by the name derived from the icon).

50. VINCENTIUS BELLOVACENSIS, *Speculum historiale*, Douai 1624, 950 [XXIII 147]: *Apud Constantinopolim in monasterio sancti Dei genitricis iuxta palatium, in mari prope Sanctam Sophia erat imago beatae Mariae*.

51. Choniates 527 (VAN DIETEN); K. N. SATHAS, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Paris 1894, VII, 429. Both chroniclers talk about imperial *πελεκυφόροι*, most likely identifiable as the Varangian Guard, a very likely source of the popular belief that the unit was associated with the Hodegon. See also KIDONOPOULOS, *Bauten in Konstantinopel*, 77; JANIN, *Géographie*, 200 (he gives the wrong pagination); BERGER, *Untersuchungen*, 378.

52. Pachymeres II 31 (I 219 FAILLER) and Gregoras IV 2 (I 87–88 SCHOPEN) mention that Michael VIII Palaiologos at first resided in the Great Palace, because the Blachernae complex had been ruined by the Crusaders. After the residence on the Golden Horn had been cleaned and renovated, the imperial seat was moved there no later than 1268. This was dictated by safety concerns. Despite this, in the 14th century, the Great Palace was still sporadically used as a venue for great ceremonies (e.g. Pachymeres IX 2 [III 221 FAILLER], writes about a ceremonial procession to the Great Palace held in 1294 on the occasion of the coronation

Pachymeres writes that Andronikos II went on foot from his residence (ἐξ ἀνακτόρων) to the Hodegon, after the revolt of Alexios Philanthropenos had been suppressed, in order to pray in front of the icon of the Virgin Mary in thanks for the victory and to place the Empire and the Church under God's protection. He then returned to the palace on horseback⁵³. This last note may imply that the emperor had a considerable distance to go, which favours the identification of the Blachernae as the imperial seat. However, it should be noted that Pachymeres does not mention the emperor entering the confines of the Great Palace or passing through the Chalke Gate while heading towards the Hodegon⁵⁴, which would have been natural if the church had been located within the area of the former residence. On the other hand, travelling from

of Michael XI Palaiologos). Nevertheless, part of the complex had fallen into ruin. See e.g. A.-M. TALBOT, *The Restoration of Constantinople under Michael VIII*, *DOP* 47 (1993), 243-261, here 250-251; E. BOLOGNESI, *Il Gran Palazzo*, *Bizantinistica: Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, Serie Seconda, 2 (2000), 197-242, here 200; F. H. TINNEFELD, *Der Blachernenpalast in Schriftquellen der Palaiologenzeit*, in: *Lithostroton. Studien zur byzantinischen Kunst und Geschichte. Festschrift für Marcell Restle*, ed. B. BORKOPP-RESTLE – T. STEPPAN, Stuttgart 2000, 277-285, esp. 278.

53. Pachymeres IX 13 (III 255, 257 FAILLER): ἀυτόθεν ἐξ ἀνακτόρων πεζῇ τὴν ὁδὸν διεξελθὺς ἅμα τῇ περὶ αὐτὸν τάξει, τὴν τῶν Ὀδηγῶν καταλαμβάνει μονὴν καὶ κατέναντι τῆς σεβασμίας εἰκόνης σταθεῖς, ἀπονέμει μὲν κατὰ τὸ εἰωθὸς τὴν προσοκύνησιν, λιπαρὰν τὴν ἰκεσίαν ποιούμενος, ἀπονέμει δέ γε καὶ τὴν εὐχαριστίαν μετὰ θερμῆς ὑποπτώσεως, αὐτῇ γε μετὰ Θεὸν λέγων καὶ βασιλείαν καὶ ἐκκλησίαν εἰς χέρας τιθεῖναι καὶ παρ' αὐτῆς καὶ μόνης ἐλπίζειν ἄξιαν γε τὴν διοίκησιν καὶ ἐπ' ἀμφοτέροις. Ταῦτα ποτνιασάμενος καὶ τὰ εἰκότα εὐχαριστήσας, ἐπιβὰς ἵππου, ὑπανεζεύγνυ πρὸς τὰ ἀνάκτορα. The publisher (note 88) proposes a location of the Hodegon to the east of Hagia Sophia in the vicinity of the Great Palace. See also R. S. NELSON, *Heavenly Allies at the Chora*, *Gesta* 43 (2004), 31-40, here 36 (reprint in IDEM, *Later Byzantine Painting*, Aldershot – Burlington 2007, III).

54. An anonymous description of Constantinople from Tarragona mentions the route of the Tuesday procession to the Blachernae by the Chalke Gate, see CIGGAAR, *Tarragonensis 127: Dum defertur beate Dei genitricis supradicta imago per urbem et transit iuxta basilicam Sancti Salvatoris, in cuius introitu idem Ihesus est egregie effigiat, sponte sua Dei genitrix sancta vertit se ad filium suum velit nolit ille qui portat eam, et matris imago se convertit ad videndum vultum filii volens cernere. volens et honorare filium qui fecit eam reginam angelorum*. However, from the above-mentioned excerpt it can be ascertained that the image was carried through the Augustaion, in whose southern side an image of Christ could be seen on the façade of the Chalke Gate, and so the procession passed through the Great Palace, cf. LIDOV, *Hodegetria*, n. 51.

the Blachernae in the direction of the Bosphorus by way of the sea walls along the Golden Horn, he could have reached the area east of the Hagia Sophia from the direction of Mangana⁵⁵. Therefore, the possibility that Andronikos arrived on foot by a route leading from the Land Walls to the far eastern end of the peninsula, as Michael VIII had done, cannot be excluded⁵⁶.

The complexity of the problem is illustrated by another text. Pseudo-Kodinos in his treatise on Byzantine court ceremony, probably written during the reign of John VI Kantakouzenos (1347-1354), states while describing rituals associated with Holy Week that the Hodegetria icon was displayed from the fifth Thursday of Lent until Easter Sunday in front of the chapel (*εὐκτήριοιον*) of Our Lady Nikopoios in the Blachernae Palace⁵⁷. On Easter Monday, the emperor would accompany the icon to the Upper Gate (*Ἵψηλά*), which connected the northern side of the Blachernae palace with the city, from whence it would return to the Hodegon⁵⁸. One can

55. A list of topographical names located along the route from the first region to the Blachernae (the so-called “Dispositio topographica” [§ 14] published as an appendix to the *Πάτρια* by Preger) was completed no earlier than the 12th century. In the description of the road from the Tzykanisterion to the Blachernae it mentions the Hodegon after this polo stadium and before Mangana, see *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* (292 PREGER). The significance of this document for research on the topography of this area is undermined by the fact that in the next list, which is more chaotic, the monastery is mentioned after the Nea church, and before the Baths of Zeuxippos, after which the names Armamenton, Topoi, the monastery of St. Lazarus and the church of St. Demetrios are also mentioned, *ibidem* 294-295.

56. On Michael’s triumphal march on August 15, 1261, heading to the palace by the Hippodrome, see Gregoras IV 2, (I 87 SCHOPEN). Similarly, John Kantakouzenos went on foot to the Hodegon during his triumph in the year 1347, see Kantakouzenos III 99 (II 607 SCHOPEN).

57. Pseudo-Kodinos IV (ed. R. MACRIDES – J. A. MUNITIZ – D. ANGELOV, *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*, Aldershot - Burlington 2013, 174, 178). On the custom of carrying the Hodegetria at Easter to the Blachernae palace see also Doukas XXXVIII (272 BEKKER). According to ANGELIDI – PAPAMASTORAKIS, *Veneration*, 383, 385, this custom begun in the 14th century as a result of the special veneration that Andronikos II and Andronikos III reserved for the Hodegetria icon. On the chapel see JANIN, *Géographie*, 198-199 as well as Pseudo-Kodinos, commentary on 369-370; PATTERSON-ŠEVČENKO, *Servants*, 54; BACCI, *Legacy*, 331.

58. Pseudo-Kodinos, IV (181 MACRIDES *et alii*). P. MAGDALINO, *Pseudo-Kodinos’ Constantinople*, in: IDEM, *Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople*, Aldershot - Burlington 2007, text XII, 3, reconstructs the location of the gate on the basis of

reconstruct the icon's processional route as proceeding along the shore of the Golden Horn. Such a hypothesis finds support in another written source. During his visit to Constantinople in the spring of 1200, the Novgorod pilgrim Dobrynia Iadreiĳkovitch, saw the Hodegetria image displayed in the Nea church, from which it was carried by the Petriion (*Пятерицею*) to the Blachernae complex⁵⁹. The source does not indicate however, whether the way to the Petriion lead along the sea walls around Acropolis, by Strategion or through Makros Embolos.

On 8 February of the year 1347, John Kantakouzenos swore an oath before the icon, displayed in all probability in the Blachernae palace, thus ending the civil war⁶⁰. In this case, the presence of the image in the Blachernae palace cannot be explained by the period of Holy Week, or the Tuesday procession (that had been associated with Pulcheria since the Middle Byzantine period)⁶¹, because the above-mentioned event took place on a Thursday. Perhaps he brought the icon from the monastery to the imperial

evidence from the next chapter of Pseudo-Kodinos V (196-198 MACRIDES *et alii*), where the source states that Varangian guards, which accompanied the emperor, awaited there, while he was on his way to the church of Blachernae on the feast of Hyrapante.

59. *Kniga Palomnik: Skazanie mest svjatykh vo Caregrade Antonija, archiepiskopa Novgorodskogo v 1200 g.*, ed. Ch. M. LOPAREV. *Pravoslavnyj palestinskij sbornik* 51 (1899), 21 (see also 82): Целовали же есмѧ і образъ пречистыѧ Богородицы Одогитрия, юже свѧѧі апостоль Лука написаль. Иже ходитъ во градъ і Пятерицею, къ ней видить и Лахерную свѧую, к ней же Духъ Свѧтыи сходитъ. A better lection of the slightly corrupted text is given by *Putešestvie novgorodskogo archiepiskopa Antonija v Car'grad v konce 12-go stoletija*, ed. P. I. SAVVAITOV, Sankt-Petersburg 1872, 33, 95-96 (We kissed there also a picture of the all-pure Theotokos Hodegetria, which was painted by the saintly apostle Lukas. It is carried through the city, by the Petriion, it is seen [it is carried to – after Savvitov lection] in holy [B]Lacherns, [where] the Holy Ghost descends on it). Information about the carrying of the icon in processions around the city (but without precisely indicated direction) is repeated by Dobrynia in his *Tale of the Taking of Tsar'grad*. This fact seems to be of key importance for a proper reconstruction of *Kniga Palomnik's* fragment, see *Novgorodskaja pervaja letopis' staršego i mladšego izvodov*, ed. A. N. NASOVNOV, Moscow – Leningrad 1950, 49, 245. About Petriion see A. SCHNEIDER, *Mauern und Toren am Goldenen Horn*, Göttingen 1950, 72-74.

60. Kantakouzenos III 100 (III 8 SCHOPEN), and also observations made by MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, 179, 181, note 507.

61. In the period before the Fourth Crusade, Pulcheria was associated with the procession by the anonymous author of *The Tale* (see ANGELIDI, *Discours*, 141), as well as Mesarites (cf. *supra*, note 24).

residence in order to strengthen his status by means of the presence of the relic, as Andronikos II had done⁶². On the other hand, Ruy Gonzalez de Clavijo, the Castilian ambassador to the court of Timur (1403), adds in his description of the Tuesday processions that the image was also carried to the Hagia Sophia on various holidays⁶³. A review of the above-mentioned sources shows that portable objects, such as icons, were moved about for reasons that are not always understandable and the route of the procession was not precisely described. This is why the route of the procession is of no help in the reconstruction of the original location of the sanctuary. It is therefore necessary to turn to an analysis of the information on the position of the actual Hodegetria monastery.

62. Gregoras IX. 6 (I 421-425 SCHOPEN) on the capitulation of Andronikos II in the year 1328.

63. Clavijo, *Embajada*, 45.

The Hodegon and the Palace of Marina

We are told about the locations of Hodegon and Marina's Palace relative to each other by the anonymous author of *The Tale of the Divine and Venerable Church of the Most Holy Mother of God, called the Hodegon*. This text was discovered in 1988 on Mount Athos, in the Vatopedi monastery, by Kriton Chrysochoides. It was originally part of an unknown codex and consists of thirteen sheets of parchment written around 1438-1439, which can be ascertained by the list of moveable feasts for the years 6947-6950 AM (1438/39-1441/42) on sheets 12-13. However, the text of *The Tale* (fol. 1r-10v), which comes after the list, is a compilation of various, and sometimes, much older legends concerning the Hodegon⁶⁴.

Among them, there is a description of Emperor Constantine V Copronymus' broken Horologion, which gives us a glimpse of the realities of the early period of Iconoclasm⁶⁵. According to the text, a copper clock fell and broke, and there was nobody at the court who was skilled enough to repair the sophisticated device. Michael, the emperor's valet (*διδάκτριος*), recommended to the ruler his brother Hypatius, well-versed in copper working and mechanics, and who lived in a monastery on the island of Oxeia. Although he was at first concerned for his safety, the monk was persuaded by his brother and the emperor's assurances to come to Constantinople and within a few days he was able to fix the device. The emperor asked Hypatius what he would like to receive as a reward. As the humble monk did not express any wishes, the emperor offered to put him in charge of one of three monasteries in the capital: Sergius and Bacchus by the Hormisdas' palace, Kallistratos or the Florus⁶⁶. Hypatius did not accept any of these, but asked

64. ANGELIDI, Discours, 113 (she accepts the 10th c. as the date of the story of Hypatius).

65. ANGELIDI, Discours, 141, line 175-147, 225 (see also the Russian translation КРЫУКОВ, 469-471). Recently, an attempt to identify the clock from the legend with the mechanism on the Augustaion (near Milion) known from descriptions by Malalas and Lydos has been made by B. ANDERSON, Public clocks in late antique and early medieval Constantinople, *JÖB* 64 (2014), 23-32, here 24.

66. For the church and monastery of Sergius and Bacchus in Justinian's former palace, see C. MANGO, The Church of Saints Sergius and Bacchus at Constantinople and the Alleged Tradition of Octagonal Palatine Churches, *JÖB* 21 (1972), 189-193; IDEM, The Church of Sts. Sergius and Bacchus once again, *BZ* 68 (1975), 385-392 (according to him the church was erected between 531 and 536, as a katholikon of a Monophysite monastery created by Theodora

instead to be allowed to take care of the abandoned chapel of the Virgin Mary, known as the Hodegon, located in the vicinity of Marina's palace, where, at that time, the imperial weavers were located⁶⁷.

The private residence of Marina (403-449), the unmarried daughter of Arcadius (395-408), who was a virgin by choice, just like her sister Pulcheria⁶⁸, was located in the first region of Constantinople⁶⁹. The palace was probably built shortly before 420, when the princess reached the age of 17⁷⁰. It became state property after Marina's death, as she had no offspring and, accordingly, no heirs. Hence the palace was run by curators⁷¹. It served various public uses: during the Second Council of Constantinople (553),

for monks whom she had gathered at the Hormisdas' palace). Brian Croke returned recently to the less convincing early date (between 524 and 527) of the foundation. See B. CROKE, Justinian, Theodora, and the Church of Saints Sergius and Bacchus, *DOP* 60 (2006), 25-63, especially 49-53; see also MÜLLER-WIENER, *Bildlexikon*, 177-183; JANIN, *Géographie*, 275-276 (Kallistratos monastery), 466-470 (Sergius and Bacchus monastery), 495-496 (Florus monastery).

67. ANGELIDI, Discours, 145, lines 184-187: Ἄλλ' εἰ κελεύει τὸ σὸν κράτος εὐεργετήσαί μοι, τὸ σεμνὸν εὐκτῆριον δωρησάτω μοι τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, τὸ δὲν πλησίον τοῦ ἐνδόξου παλατίου τῶν Μαρίνης, τὸ ἐπιλεγόμενον Ὀδηγῶν, ἔνθα καὶ ἰστοουργικὴ τῆς σῆς βασιλείας ἐξυφαίνεται ὕφανσις. Constantine fulfilled the monk's wishes, giving him both the church and the weaver's workshop. ANGELIDI – PAPAMASTORAKIS, Veneration, 374-375 remark on the importance of this excerpt.

68. On Marina's life see *PLRE* II 723 [Marina I].

69. See *Notitia dignitatum* (*supra*, note 26): *domus nobilissimae Marinae*; and also e.g. G. DAGRON, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974, 97; ANGELIDI, Discours, 120.

70. *Chronicon paschale*, Olympiad 294 (ed. L. DINDORF, *Chronicon Paschale*, Bonn 1836, I 566), for the year 396 Arcadius' three daughters are mentioned. Arcadia founded the Arcadianae Bath, while Marina founded the house of Marina: Μαρίνα δὲ τὸν οἶκον ἔκτισε τῶν Μαρίνης. The *terminus ante quem* for the construction of the residence is determined by the reference in *Notitia urbis Constantinopolitanae*, see J. IRMSCHER, Das "Haus der Marina", in: ΓΕΠΑΣ: *Studies Presented to George Thomson on the Occasion of his 60th Birthday*, eds. L. VARCL – R. F WILLETTS, Prague 1963, 129-133 (with a particular analysis of historical sources).

71. Theophanes, *Chronographia* AM 6053 (I 235, DE BOOR) mentions that Emperor Justinian received an audience with George, a curator of the palace of Marina (κουράτωρ τῶν Μαρίνης). The chronicler mentions the same curator again in the following year 561 (*ibidem*, AM 6054; 237 DE BOOR). C. MANGO, The Palace of Marina, the Poet Palladas and the Bath of Leo VI, in: *Εὐφροσύνη. Ἀφιέρωμα στὸν Μ. Χατζηδάκη*, ed. E. ΚΥΡΑΙΟΥ, Athens 1991, I 321-330.

the palace was inhabited by visiting bishops⁷². When Belisarius died, his valuables were stored in the Palace of Marina⁷³, and in 606/607 the marriage of the daughter of Phocas, Domentzia, to Priscus took place there⁷⁴.

There are no further references to the Palace of Marina in later sources, most probably due to the fact that Leo VI (886-912) converted it into baths, which were subsequently renovated by his son Constantine VII Porphyrogenitus (913-959):

Constantine did not allow any of the buildings erected by his father to fall into ruin. This also applies to the great baths which had been built by Leo in the Marina. These baths had been as spacious and wondrous as had befitted such an empire, but these same baths fell into such disrepair due to neglect that they became a ruin stripped of all of their decorations and their foundations could be seen. This is why Constantine, who was proud of and felt satisfaction from the works of his father as if they were his own, refurbished and rebuilt the baths, not only by restoring all of the former decorations, but making them in reality even more wondrous by decorating them from every side and granting the bathers the pleasures which they had enjoyed earlier. The baths amazed foreign visitors and locals alike⁷⁵.

We can get some idea of the original appearance of the palace from the Epigram of Palladas of Alexandria (ca. 360-450) preserved in the *Palatine Anthology*:

72. *Sacrorum conciliorum collectio* IX 199 (MANSI) = ACO IV 1, 29, where in the course of the second session of the Council the Bishop of Limyra, Theodore, says that he visited the African Bishop Primasius in his residence in Marina's house; see also MANGO, Marina, 322.

73. Theophanes, *Chronographia*, AM 6057 (I 240 DE BOOR).

74. Theophanes, *Chronographia*, AM 6099 (I 294 DE BOOR).

75. Theophanes Continuatus VI 42 (460-461 BEKKER): Ὁ δὲ ἄναξ Κωνσταντῖνος μηδὲν τῶν πατρῶων αὐτοῦ οἰκοδομημάτων συγχωρῆσαι πεσεῖν, οὐδὲ τοῦτο τὸ μέγα λουτρόν, τὸ παρὰ Λέοντος τοῦ πατρὸς αὐτοῦ παρασκευασθὲν εἰς τὰ Μαρίνης, εὐρύχωρόν τε καὶ τῆς καθ' ἡμᾶς πολιτείας θαῦμα, τὸ πρότερον παροραθὲν ὡς ἀμελεῖα καὶ ὀρθομυία πρὸς πᾶσαν ἀμορφίαν καὶ ἀκοσμίαν ἐλάσαι καὶ μηδὲν ἄλλο αὐτὸ σκοπεῖσθαι ἢ θεμελίους. οὗτος ὁ Κωνσταντῖνος τοῖς πατρικοῖς ἔργοις ὡς οἰκεῖος ἐπιγαννύμενος καὶ τερπόμενος ἀνακαινισμὸν ἐν αὐτῷ ἐπιδίδωσιν, αὐθις ἀποκαθιστῶν, οὐ μόνον εἰς τὸν πρότερον κόσμον ἀναφέρων ἀλλὰ πλέον κρεῖττονα δημιουργήσας, πάντοθεν περικαλλύνων καὶ τὴν προτέραν ἀποδιδούς τοῖς λονομένοις εὐπάθειαν. τοῦτο καὶ ξένους εἰς θάμβος εἰσάγει καὶ τοὺς ἐνδίκους ἐκπλήττει.

Εἰς τὸν οἶκον Μαρίνης

*Χριστιανοὶ γεγαῶτες Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντες
ἐνθάδε ναιετάουσιν ἀπήμονες· οὐδὲ γὰρ αὐτοὺς
χώνη φόλλιν ἄγουσα φερέσβιον ἐν πυρί θήσει⁷⁶.*

On the House of Marina

*The inhabitants of Olympus, having become
Christians, live here undisturbed; for here they
shall not be put on fire in the melting-pot that
produces necessary small change.*

As Cyril Mango rightly noted, though the original poem is most likely older than the palace and the description contained in it did not originally refer to this structure, the fact that the distich was given this title (which probably happened in the second half of the sixth century) indicates that at that time the bronze statues of ancient gods adorned the palace of Marina. Therefore it cannot be excluded that they were placed there during the construction of the palace⁷⁷. This information is confirmed in the poetic description of Leo's baths found in the codex *Vat. Barb. gr.* 310 (f. 83v-86r) entitled: *Another anacreontic poem of the same Magistros Leo on the bath built by Emperor Leo in the imperial palace*⁷⁸. The author of this poem was

76. *The Greek Anthology*, ed. R. PATON, London 1917, III 295 [IX 528].

77. MANGO, Marina, 327-330. Mango's point takes on significant meaning in light of Kevin W. WILKINSON's considerations (Palladas and the Age of Constantine, *JRS* 99 [2009], 36-60, here: 38, 54-56; IDEM, Palladas and the Foundation of Constantinople, *JRS* 100 (2010), 179-194, here: 180-181), who proposes to shift the dates of Palladas' lifetime to around 250/60 until 331 (sic!), and interprets the epigram in the context of aniconic actions taken by Constantine the Great including the melting down of bronze statues into coins (circa 330). This controversial interpretation rules out the authenticity of the description, but does not undermine its informational function in light of the activity of the sixth-century author of the lemma who adapted the epigram to the realities of Marina's residence.

78. Ἔτερον ἀνακρεόντιον τοῦ αὐτοῦ μαγίστρου Λέοντος εἰς τὸ λουτρὸν τὸ ἐν τῇ βασιλείῳ ἀλλῇ ὑπὸ Λέοντος τοῦ αὐτοκράτορος οἰκοδομηθέν. The text was published a few times in the modern era: P. MATRANGA, *Anecdota Graeca*, Roma 1850, II 565-568; TH. BERGK, *Poetae lyriici graeci III. Poetae melici*, Leipzig, 1882, repr. 1914, 358-360. Contemporary critical editions: P. MAGDALINO, The Bath of Leo the Wise, in: *Maistor: Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, ed. A. MOFFATT, Canberra 1984, 225-240, here:

the poet, theologian, and diplomat Leon Choïrosphaktes (ca. 845-920), who was also granted the titles of *μυστικὸς* and *σπαθαροκανδιδάτος* by Basil I, and, at Leo's court, the additional titles of *ἀνθύπατος*, *μάγιστρος* and *πατρίκιος* (in 896); he was also called Magister⁷⁹.

From the chronological outline of Leo's poem preserved in the Vatican manuscript, Magdalino has concluded that the description of the imperial baths must be dated to the period after the marriage of Leo to Zoe Karbonopsina, i.e. just after Easter in 906, and that the opening expression directed at the audience (lines 9-13, 34) may indicate that it was intended for a public reading during a ceremonial inauguration of an edifice (*ἐγκαίνια*) for the public⁸⁰. Assuming that poems from Choïrosphaktes' collection were composed in a short period of time one after another, while also taking into consideration the author's later troubles⁸¹, one can infer a coincidence

227-231 (with an English translation); IDEM, The Bath of Leo the Wise and the 'Macedonian Renaissance' Revisited: Topography, Iconography, Ceremonial, Ideology, *DOP* 42 (1988), 97-118, here: 116-118; *Cinque poeti bizantini: Anacreontee dal Barberiniano greco 310*, testo e traduzione F. CICCOLELLA, Amsterdam 2003, 94-106 (with an Italian translation); see also T. K. J. NISSEN, *Die byzantinischen Anakreonteen*, München 1940, 60, 62.

79. For a portrait of Leo as a courtier and his writings see G. KOLIAS, *Léon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice* (Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 31), Athènes 1939, esp. 15-75 (along with an edition of Leo's *Letters*); P. MAGDALINO, In Search of the Byzantine Courtier: Leo Choïrosphaktes and Constantine Manasses, in: *Byzantine Court Culture*, 141-165, here: 146-161; LEON MAGISTROS CHOIROSPHAKTES, *Chiliostichos Theologia*: Editio princeps, Einleitung, kritischer Text, Übersetzung, Kommentar, Indices besorgt von I. VASSIS, (Supplementa Byzantina 6), Berlin 2002, esp. 1-10 (a verse edition of Leo's theological tract); M. J. LESZKA, The Monk versus the Philosopher. From the History of the Bulgarian-Byzantine War 894-896, *Studia Ceranea* 1 (2011), 55-70 (on Leo's diplomatic mission to the Tsar Simeon in 895-896).

80. MAGDALINO, Bath, 226; IDEM, Bath Revisited, 90.

81. This hypothesis relating to the year 906 as a *terminus ante quem* for the creation of the poem is strengthened by the fact that at the end of this year Choïrosphaktes went with a diplomatic mission to the Abbasid court in Baghdad [see e.g. R. J. H. JENKINS, Leo Choerosphactes and the Saracen Vizier, *ZRVI* 8 (1963), 167-175 (repr. IDEM, *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, London 1970, text XI)], and shortly after his return to Constantinople (probably at the beginning of 907) he fell out of favor and was exiled to a place called Petra. At this time, he was also attacked by Arethas, the bishop of Caesarea, who accused him of paganism. His rehabilitation and return to favor at the court probably took place after the death of Leo VI, see KOLIAS, *Léon Choerosphactès*,

of dates between the works in Marina's palace and the enlargement of Theophilos' tower in the sea walls⁸².

Unfortunately the poem does not contain any clues as to the location of the structure. However, the description is not without significance for further considerations on the location of the palace. Therefore, it is necessary to refer to the most important information contained in the poem. The work is written in the style of an *ἔκφρασις* and it offers readers a vision of an opulent edifice with numerous references to ancient pagan traditions. From the poem it may be inferred that the baths had a centralized layout and were preceded by a spacious entrance hall (*πρόδομος μακρός*) filled with sculptures and surrounded by a colonnaded hall⁸³. The warm bathing pool had eight semi-domes⁸⁴, was surrounded by colonnades featuring gilded capitals and surmounted by a dome and an apse, which were also covered with gold (*θολοκογχόχρυσον ἔργον*), most likely in the form of mosaic tesserae⁸⁵. The building was topped by ancient statues, though it cannot

54-56; Magdalino, *Courtier*, 150-151. However, S. TOUGHER, *The Reign of Leo VI (886-912): Politics and People* (The Medieval Mediterranean 15), Leiden - New York - Cologne 1997, 142-143 points out that Leo VI's fourth marriage was not canonical and, accordingly, it is hard to imagine that Choerosphaktes would have decided to honor it with a poem intended to be read publicly. Also, in the spring of 906, the author may have been outside of Constantinople on an envoy to the emirs of Tarsus and Melitene which had begun in the autumn of 905 (see KOLIAS, *Léon Choerosphactès*, 47-52). Hence, Tougher suggests that the previous poem in Choerosphaktes' collection should be associated with the engagement of Leo to Zoe Zaoutzaina (898). Accepting his argument only means broadening the time span for the construction of the baths to the period between 898 and 906.

82. See *supra*, note 41.

83. MAGDALINO, *Bath*, 234; IDEM, *Bath Revisited*, 100-101; cf. C. CUPANE, *Traumpaläste von Byzanz. Eine unbeachtete Ansicht von «Constantinople imaginaire»*, *Nea Rhome* 6 (2010), 407-439, here 430.

84. Lines 81-82: Ὑπὸ τὴν μέσην δὲ λάμπει / ὑδάτων ἐν ὀκτακόγχῳ. MAGDALINO, *Bath Revisited*, 100, presents a possible reconstruction of an architectural structure with eight conchs (which, however, seems to be a particularly complicated solution), as well as a basin featuring eight semi-circular niches - similar to the aforementioned basin discovered by Demengel and Mamboury. Nevertheless, Magdalino does not associate the description with the marble remains discovered in the Mangana neighborhood, but instead sees an analogy with baptismal fonts in baptisteries.

85. MAGDALINO, *Bath Revisited*, 100-101 expresses his objection to such an interpretation, citing as an example the gilded exterior of the Nea dome. In doing so, he ignores

be ascertained whether these were the same statues mentioned in Palladius' epigram. Other sculptures depicting battle scenes (Gigantomachy?) were arranged in other parts of the building. According to Magdalino, they may have been ancient spoils⁸⁶. A pair of enthroned rulers was painted on the face of the main semi-dome (πρόκοιτος; lines 34-38), which this scholar interpreted at first as being the likenesses of Leo VI and Zoe Karbonopsina (9 January 906 – 11 May 912)⁸⁷.

However, in his analysis of Choïrosphaktes' description, Cyril Mango noted that both the ancient statues (i.e. the female personifications of water sources), the depictions of animals (i.e. lion, snake, crane, griffin), and the bucolic maritime scenes in later parts of the poem rather correspond to the realities of late ancient art than to those of the age of Leo VI. Moreover Mango believes that the enthroned couple depicted in the semi-dome are mythological characters – Poseidon and Amphitrite, or Oceanos and Thetis, rather than an enthroned emperor with his spouse⁸⁸.

These observations, along with information provided by Constantine Porphyrogenitus about further restoration works carried out in the baths during his reign, i.e. shortly after their supposed construction, led Mango to mistakenly identify the building with the Oikonomieion Baths⁸⁹, whose construction is attributed by the *Patria* to Constantine the Great⁹⁰. It seems that Mango did not pay attention to Magdalino's serious reservations about such an identification when citing his remarks. Magdalino has observed that the author of the *Patria* is not only silent about Leo as the supposed

the fact that the order of the description in Leo's poem, in which the viewer seems to be led from the entrance to the centre of the building, excludes such an interpretation of this excerpt.

86. MAGDALINO, Bath, 234.

87. MAGDALINO, Bath, 230, note 10 (where he analyzes the allusion to kinship between Leo Magistros and the empress).

88. MANGO, Marina, 326-327, 330: he notes the epithet γαῖήροχος (ruler of the world) as referring to Poseidon of Homeric Greek, while the use of the word φιλάδελφε (according to Magdalino used to show on the stage a blood relationship between Choïrosphaktes and the empress Zoe) was a reference to a mutual kinship of ancient gods. MAGDALINO (Courtier, 147) finally accepts Mango's remarks.

89. MANGO, Marina, 323 expresses his doubts and difficulty in trying to imagine that the baths fell into ruin within 50 years. His opinion suggests that the baths may have already existed earlier and were merely refurbished by Leo VI.

90. *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* I 60 (145 PREGER); see also BERGER, *Bad*, 153-154.

restorer of the complex (although he is mentioned as the founder of the church of St. Lazarus)⁹¹ but he also points out that the furnishings and the architectural layout of the Oikonomeion baths differ significantly from what is described by Choïrosphaktes. According to the *Patria*, the baths of Constantine had seven halls corresponding with the seven planets, twelve porticoes in reference to the twelve months and a great bathing pool⁹². The *Anonymous Description of Constantinople* (late 1389 – early 1391) also confirms the distinct independence of both structures, most strikingly in its later Novgorod edition, known as the *Dialogue on the Shrines and Other Points of Interest of Constantinople*. The author not only distinguishes the ruins of the Baths of Constantine, which were still visible at that time beneath the sea walls, from the remains of Leo's Baths (a water collector dried up already in the 14th c.), located in the vicinity of the Imperial Palace, but also blames the participants of the Fourth Crusade for the destruction of Leo's Baths⁹³, while the *Patria* informs us that John Tzimiskes (969-976) demolished the Oikonomeion Baths and reused building materials for the construction of a chapel over the *Chalke Gate*⁹⁴. Accepting Mango's reservations regarding the sculptural program of the structure renovated by Leo, one cannot accept the proposed interpretation according to which the Palace of Marina is associated with the Baths of Oikonomeion. Instead, another possibility could be considered – though this is, of course,

91. See *infra*, note 104.

92. MAGDALINO, *Bath Revisited*, 100. Presented on the following pages (113-114) Magdalino's attempts to identify Leo's baths with these of Oikonomeion are not convincing.

93. *Beseda o svjatyňjach i drugich dostopamjatnostjach Caregrada*, see МАЈЕСКА, *Russian Travelers*, 143 (and note 50), 243 (although the story was confusingly written and it is possible to get the mistaken idea that the cistern and barrel with seven spouts in Leo's bath belonged to the baths of Constantine): *А под стеною въскраи моря медведи камены и збури камены. Да была мовница Констянтинова висока велми, да и вода возведена была там и корыта аспидна, желобы были аспидньи; да уже все потеряно. А под царевым двором ины были полаты. В тых полатах есть чаша, воды полна; проходячи крестьяне и фрязове взимали воду от чаши, а воды не убывало, но всегда стоала полна, от тое воды бывало исцеление болным, а на сих летех пражна чаша стоит.*

94. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, *loc. cit.* It should be noted that in his earlier publications Mango clearly separated the Baths of Constantine from Leo's complex in the Palace of Marina, see C. MANGO, *Daily Life in Byzantium*, *JÖB* 31/1 (1981), 337-353 (reprint in *IDEM, Byzantium and its Image*, London 1984, IV), here 340-341.

a hypothesis not based on any reliable evidence – that within Arcadius' daughter's residence there were some chambers intended for bathing which were restored by the emperor, while preserving parts of the original decor.

It seems that Symeon Logothete's account of events that took place after the murder of Michael III (September 23-24, 867)⁹⁵ remains the key to establishing the location of the Palace of Marina. The chronicler informs us that after the emperor had been killed, in the suburban Palace of St. Mamas, situated on the European bank of the Bosphorus, in the area of the contemporary Beşiktaş neighbourhood (most likely in the vicinity of the Dolmabahçe Palace), Basil, accompanied by his friends, wanted to reach the Great Palace as quickly as possible in order to seize control of it. However, due to rough seas, the conspirators were afraid to sail directly to the area of the Palace, but instead walked to Galata (Πέρα) and there they crossed the Golden Horn. Finding themselves on the southern side of the bay, they headed to the house of Eulogius the Persian (location unknown to us), perhaps in the area of the Strategion. Taking the home owner with them, they arrived at the Palace of Marina, where they broke through the first barrier, in which Basil, with two of his accomplices, kicked down a stone slab (πλαῖ) that was blocking their way. When they finally, reached the walls of the Great Palace they were unable to overcome this obstacle. Eulogius then spoke in his own language to the gate keeper, who was the Persian mercenary heteriarch Artabases. Upon learning of the death of Michael, Artabases got the key and opened the gate for them⁹⁶.

Both the direction from whence Basil and his accomplices arrived and the two circuits of walls demonstrate that the conspirators reached the Great Palace from the north, from the direction of the first hill (Acropolis). The wall made of stone slabs, most likely not very sturdy, could have been the fence surrounding the Palace of Marina or the weavers' house located nextdoor at that time. That is why most researchers assume that Marina's

95. On the circumstances of the assassination see E. KISLINGER, Eudokia Ingerina, Basileios I. und Michael III, *JÖB* 33 (1983), 119-136, here 131-132. Plotters' profiles analyses F. WINKELMANN, *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert* (BBA 54), Berlin 1987, 85-94.

96. Symeon Magister 131, 52-53 (258-259 WAHLGREN – see also Georgios Monachos' and Pseudo-Symeon's abbreviated versions published in: Theophanes Continuatus, [685, 838 BEKKER]); MANGO, Marina, 322.

residence was situated to the north or northeast of the Great Palace⁹⁷. Consequently, it must have stood to the east of the Hagia Sophia and Hagia Eirene. It can also be concluded from the description that it must have been located beyond the wall surrounding the Great Palace built by Justinian II⁹⁸.

Mango proposes a different interpretation of the same description: he assumes that the first wall forced by Basil must have been the sea walls of Constantinople. Based on this, he concludes, in contradiction to the circumstances described by Symeon, that the conspirators reached the southeast edge of the palace complex, in the area of the Bukoleon Harbor and hypothesizes that the baths in the Palace of Marina are identified with a curtain wall with semicircular-topped windows in front of the façade of the Kaylon Hotel (28°58'50.29" E and 41°00'10.29" N)⁹⁹, hence in an area not far from Düzgüner's later discoveries, which would seem to support the latter's opinion. This debatable hypothesis has been accepted by Eugenia Bolognesi¹⁰⁰, though even a brief review reveals many weak points, of which the following are the most crucial.

1) Even though the sea walls of Constantinople are not as impressive as the Theodosian circuit of land walls and they consist of a single curtain wall reinforced by towers, it is hard to imagine that the conspirators could have forced their way through them simply by kicking them, especially as it is known that the walls facing the Bosphorus had been thoroughly renovated

97. JANIN, *Constantinople*, 136, 221, 385 ascertained from the account that the Palace was located in the first region in the area of the Acropolis, in most likelihood to the east of Hagia Sophia and Hagia Eirene. MAGDALINO, *Bath*, 233; IDEM, *Bath Revisited*, 99, places it in the NE corner of the Great Palace.

98. Justinian II is believed to have erected the wall surrounding the Great Palace in 693–694, see Theophanes, *Chronographia* AD 6186 (I 367 DE BOOR). According to BOLOGNESI (Gran Palazzo, 233), it extended to Marina's residence, which abutted the Great Palace (as one of its constituent parts). Stephen of Novgorod mentions that the height of Justinian II's walls exceeded that of the city walls, MAJESKA, *Russian Travelers*, 39, 242–43.

99. MANGO, *Marina*, 322–33.

100. E. BOLOGNESI RECCHI-FRANCESCHINI, *The Great Palace Survey: the Fourth Season* (1995), *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 14/2 (1996), 15–30, here: 16; EADEM, *The First Year of the Bukoleon Restoration Project and the Fifth Year of the Great Palace Survey in Istanbul* (1996), *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 16/1 (1998), 267–277, here: 270, figs. 4–7; EADEM, *Gran Palazzo*, 236.

by Emperor Theophilos (829-842) not so long before¹⁰¹. What seems more probable is that while heading towards the Great Palace from the direction of the Golden Horn, Basil passed through the ancient Acropolis and came across a weak wall, which was easy to force, surrounding Marina's residence or one of the churches in that area¹⁰².

2) In accepting Mango's interpretation of the account, according to which the conspirators at first arrived the Palace of Marina, and then forced their way through the first wall, we would have to locate the residence outside the sea walls, which would have been impossible in the Middle Ages as their circuit ran directly along the edge of the sea shore. This criticism is somewhat weakened by the fact the chronicler may have been referring to the walls surrounding the Palace, but this is excluded by Mango's interpretation.

3) The architectural form of the remains (fig. 11) referred to by Mango does not conform to the description given by Leo Choirosphaktes. While the poet speaks of a centralized structure surmounted by a dome, the remains by the Kaylon Hotel, which consist of parts of two walls, seem to imply a structure with an elongated rectangular plan, with its longer wall abutting the sea walls. This is a masonry structure in the *opus listatum* technique with occasional use of field stone (wall face) and elongated blocks of ashlar masonry (*moyen appareil*), which to a certain extent is similar to the eastern section of the neighbouring Bukoleon Palace. It might indicate that they originally belonged to that structure, though it cannot be excluded that Mango was partially right and that the ruins at the Kaylon Hotel belonged

101. Manasses mentions that Theophilos expended considerable sums in order to renovate the sea wall, see *Constantini Manassis, Breviarium historiae metricum*, ed. O. LAMPSIDES (CFHB 36), Athens 1996, I 259, lines 4747-4753. Numerous inscriptions preserved on the towers in the section of walls along the Bosphorus and the Sea of Marmara confirm the extensive work carried out by and funded during the reigns of Michael II, Theophilos and Michael III, see VAN MILLINGEN, *Walls* 182-185; S. ČURČIĆ, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven 2010, 268.

102. J. P. A. VAN DER VIN, *Travelers to Greece and Constantinople: Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travelers' Tales*, Leiden 1980, I 265, points out that in Clavijo's description there are many mentions of walls surrounding the monasteries in the capital. As an example, the anonymous Athonite *Tale* speaks of the wall (περιβολος) surrounding the Hodegon, see ANGELIDI, *Discours*, 137.

to the Oikonomeion Baths, situated in the vicinity of the Tzykanisterion of Basil I and the Sea of Marmara.

In summary, it should be pointed out that current evidence seems to support the traditional identification of the location of the Palace of Marina. Therefore, it is plausible to locate it in the northern area of the first region of Constantinople, to the north of the Great Palace in its late seventh-century form, and to the east of the churches of the Hagia Sophia and Hagia Eirene. Accordingly, the Hodegon, which was connected to Marina's residence, must also have been situated in this area. In order to establish its precise location and associate it with extant ruins we must also refer to other sources.

Hodegon and the St. Lazarus monastery

The cathedral of Constantinople, Hagia Sophia, is a crucial reference point, especially as it still exists. As previously mentioned, the Amalfitan monk John (Mercati Anonymous) places the Hodegon to the east of the Hagia Sophia, in the direction of the sea, and also mentions that the monastery of St. Lazarus was also located in the vicinity of the monastery of the Virgin Mary¹⁰³. This monastery, dedicated to the man resurrected in Bethany (John 11, 1-44), who later became the bishop of Kition in Cyprus, was erected by Leo VI in the 13th year of his reign (30 August 898 - 29 August 899), and the church was consecrated in April 901¹⁰⁴. That is the reason why there are no references to this complex in earlier sources in connection with the Hodegon. This situation changes significantly in the Palaiologan period, when travellers' accounts of Constantinople refer to the two monasteries as being next to one another.

103. CIGGAAR, *Pèlerin Anglais*, 249 [§ 4-5]: ... *In parte palacii prope Sancta Sophia in mari iuxta magnum palacium est monasterium sanctae Mariae Dei genitricis. [...] Iuxta autem monasterium sanctae Mariae Dei genitricis est monasterium sancti Lazari,...*

104. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως III 33 (288 PREGER), mentions Leo as the founder and benefactor of the St. Lazarus monastery. The emperor was believed to have transferred the relics of Lazarus to the church from Larnaca along with the remains of his sister Mary of Bethany; in C. Mango's opinion, they actually took the relics of Mary Magdalene from Ephesus. The translation of the relics is recalled in two of Arethas' *Homilies*, 58-59 (ed. L. G. WESTERINK, *Arethae Scripta Minora*, Leipzig 1972, II 7-18). Based on an analysis of these in comparison with the twice celebrated holiday honoring the translation of St. Lazarus' relics mentioned in the *Synaxarion* of the Hagia Sophia (17 October and 4 May; see *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, éd. H. DELEHAYE [Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris], Brussels 1902, 146, 658-659), R. J. H. JENKINS - C. A. MANGO - V. LAOURDAS, *Nine Orations of Arethas from Cod. Marc. Gr. 524, BZ 47* (1954), 1-40 (reprint: R. J. H. JENKINS, *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, London 1970, text VI), here: 7-11, 20-25, they concluded that the church was consecrated in May 902. However, it seems that the *terminus ante quem* for the consecration of the church is set by the death of Empress Eudokia Baiana († 12 April 901). *The Life of Saint Euthymius* informs us that Leo wanted to bury his wife in the newly built monastery; however, the hegumen Hierotheus dissuaded him from this idea by sending the body away to the gate of the Palace, see *Vita Euthymii patriarchae CP*, ed. P. KARLIN-HAYTER (Bibliothèque de Byzantion 3), Brussels 1970, 63 [X]. Pseudo-Symeon mentions that Leo founded the St. Lazarus monastery in the thirteenth year of his reign (see Theophanes Continuatus 704 [BEKKER]).

The anonymous author of the *Tale of the Holy Places, of the City of Constantine, and of the Holy Relics Preserved in Jerusalem and Collected by Emperor Constantine in the Aforementioned Imperial City* is especially detailed in his descriptions. At the end of his list of objects worth seeing in the cathedral he writes: *If you go to the east from St. Sophia toward the sea; to the right, there is the monastery called Hodegetria, and a bit further he adds, As you go to the north from Hodegetria toward Mangana, on the right side, there is the Monastery of St. Lazarus*¹⁰⁵. The Old Russian text was most probably compiled in Novgorod and is a translation of a Greek patriographic work. It is characterized by a high degree of accuracy in terms of geographical details. For example, a little later in the text the anonymous author tells us that heading to the cathedral in the south, in the direction of the Great Palace, one passes by the church of St. Euphemia¹⁰⁶, whose ruins can still be seen to the west of the Hippodrome. The evidence provided by the *Tale of the Holy Places* should therefore be considered reliable and especially important for establishing the precise location of the Hodegon.

Although we are not able to reconstruct the exact street plan in the area of the first region of Constantinople¹⁰⁷, we can try to compare various

105. МАЈЕСКА, *Russian Travelers*, 139: *От святѣа Софеи поузи на восток долу к морю естъ на праве манастиръ, рекомъи Дигитриа [...] А от Дегитриа, идя на полночь к Манганом, естъ на праве манастиръ святаго Лазара*. DIEHL, Rapport, 247 already noted the importance of this source.

106. МАЈЕСКА, *Russian Travelers*, 143.

107. For general information on the urban layout and street plan of Constantinople see MÜLLER-WIENER, *Bildlexikon*, 216-217, 268-270; C. MANGO, *Le développement urbain de Constantinople: IVe-VIIe siècles*, Paris 1985, 19; A. BERGER, *Regionen und Straßen im frühen Konstantinopel*, *IstMitt* 47 (1997), 349-414; IDEM, *Straßen und Plätze in Konstantinopel als Schauplätze von Liturgie*, in: *Bildlichkeit und Bildorte von Liturgie. Schauplätze in Spätantike, Byzanz und Mittelalter*, ed. R. WARLAND, Wiesbaden 2002, 9-19; IDEM, *Streets and Public Spaces in Constantinople*, *DOP* 54 (2000), 161-172 (in the area relevant for this study, he reconstructs the central street G, the only street running from the SW to the NE to the east of Hagia Sophia and Hagia Eirene). M. MUNDELL MANGO, *The Porticoed Street at Constantinople*, in: *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. N. NECIPOĞLU (The Medieval Mediterranean 33), Leiden - Boston - Cologne 2001, 29-51 (based on the *Notitia* she reconstructs the porticoed street I-II 1-2 that ran from the Augustaion to the SE in the direction of the shores of the Propontis). K. R. DARK, *Houses, Streets and Shops in Byzantine Constantinople from the Fifth to the Twelfth Centuries*,

locations of the Hodegon complex proposed in the literature with the words of the patriographer. Plot no. 38 in the Cankurtaran neighbourhood, which Düzgüner believed to be the remains of the Hodegon, is located at a distance of 385 meters in a straight line from the nearest, SE corner of Hagia Sophia. However, the remains are located directly to the south of the church. Accordingly, it is hard to imagine that heading towards the sea shore, which is approx. 455 meters away from the cathedral, one could deviate so far off course to the right. One would expect the Old Russian source, in its attempt to be precise, to tell readers to walk in a southerly direction¹⁰⁸. The location suggested by Demangel and Mamboury's findings, which is presently inaccessible and only roughly known thanks to the presence of the tower that was enlarged by Leo VI, is also unsatisfactory. Even though the remains are located somewhat closer to the cathedral – about 315 meters away from the NE corner of Hagia Sophia (Leo's tower approx. 475), they are also shifted by 10 degrees to the north (only the tower is located along the eastern axis of the cathedral's NE corner and one would need to turn to the left in order to reach the sea shore.

Another complication which makes it impossible to support the identification suggested by Demangel and Mamboury is the second part of the account of the *Tale of Holy Places*. The archaeologists' assumption connecting the St. Lazarus monastery with the terrace of the 19th-century Gülhane¹⁰⁹ hospital conflicts with the information that this shrine was

Journal of Medieval History 30 (2004), 83-107, is critical of the methods used by both researchers. Recently, Paul Magdalino presented a convincing reconstruction of the street layout on the Acropolis, made on the basis of Choniates and Prodromos descriptions of the triumphal way of John II Komnenos in 1133, see P. MAGDALINO, The "Columns" and the Acropolis Gate: a Contribution to the Study of the Ceremonial Topography of Byzantine Constantinople, in: *Philopation. Spaziergang im kaiserlichen Garten. Beiträge zu Byzanz und seinen Nachbarn. Festschrift für Arne Effenberger zum 70. Geburtstag*, ed. N. ASUTAY-EFFENBERGER – F. DAIM, Mainz 2012, 147-156.

108. DÜZGÜNER, Iustinianus Dönemi'nde, 48, assumes that the street running down to the east towards the sea described by the anonymous Russian writer follows the same line as the contemporary İshak Paşa Caddesi street, though the modern street heads to the SE from Hagia Sophia.

109. DEMANGEL – MAMBOURY, *Manganes*, 79, fig. 1 (and after him e.g. MAJESKA, *Russian Travelers*, map II). JANIN (*Géographie*, 300) already expressed his reservations about this hypothesis (based only on the account of the John of Amalfi, unaware of the Novgorod text).

situated to one's left when heading to the north towards the palace-monastery complex in Mangana. This currently closed and dilapidated clinic is located about 220 meters to the southeast of the hexagon discovered by Demangel, i.e. in the exact opposite direction to that indicated by the medieval account.

The reliability of the Novgorod *Tale* is confirmed by other indirect premises that can be gleaned from the established topography used in the descriptions of churches in other sources¹¹⁰. From them one can conclude that the monastery founded by Leo VI was located between the Hodegon and the monastery of St. George in Mangana. An anonymous Armenian pilgrim who visited Constantinople sometime between the end of the 13th c. and 1434 follows in his account this system of topographical description, though not entirely consistently¹¹¹. He begins his narration conventionally by starting with the Hagia Sophia, and then proceeds to the Hodegon, which he calls the *Kiramos* monastery (surely a corruption of the Greek form *Our Lady* – Κυρά μας). He mentions the miraculous icon of the Virgin Mary with a scene of the Crucifixion on its rear which was kept in the church, as well as the Tuesday processions¹¹². He mentions next the St. Lazarus monastery and Tapratse¹¹³, which, in Brock's opinion, should be associated with the church of St. Mary τῶν Πατρικιάς¹¹⁴. From the reference to the relic of John

VAN MILLINGEN, Walls, 256, 258, refers to the Russian source in his reconstruction of the location of the Hodegon.

110. In addition the *Dispositio Topographica* § 71, 75-76, 78 (see Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 295 PREGER) mentions the Lazarus monastery between the Hodegon and the churches of St. Demetrius situated on the northernmost promontory of Constantinople and the Mangana.

111. S. BROCK, An Armenian pilgrim's description of Constantinople, *REArm* 4 (1967), 81-102, here 86-87 [§ 2-11] (English translation); see also VAN DER VIN, *Travelers*, II 606-608.

112. BROCK, An Armenian, 86 [§ 2]; VAN DER VIN, *Travelers*, II 607.

113. BROCK, An Armenian, 86 [§ 3-4]. It should be noted that § 3a is incredible, as it mentions that from the entrance to the church of St. Lazarus it was possible to see Justinian's Column standing to the SW of Hagia Sophia. This seems to be unlikely (similar to the information about stairs leading to the galleries of the church) and BROCK (An Armenian, 93 and commentary on pp. 89-90) suggests that the entire excerpt is an interpolation from a description of the Hagia Sophia.

114. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως III 204 (279 PREGER) and *Georgii Codini, Excerpta de antiquitatibus Constantinopolitanis*, ed. I. BEKKER, Bonn 1843, 125, place the church in

Chrysostom's skull being kept in the shrine we may associate the structure with the church called *Πεπευ* in Stephen of Novgorod account, which was located between the monasteries of St. Lazarus and St. George in Mangana¹¹⁵. The distance between all of these buildings could not have been great since Stephen of Novgorod says that during a visit to the church of Mary of Pantanassa he participated in the Tuesday procession of the Hodegetria icon.

A picture of the northern part of the first region of Constantinople as a district of monasteries can be gleaned from the accounts of late medieval Old Russian travellers. In the Late Byzantine period, approximately 10 monasteries and churches were located in a small area situated between the following points which are all less than 400 meters apart from each other: the Gülhane Hospital on the one hand and the ruins of Mangana near Pearl Kiosk (İncili Köşk) on the other¹¹⁶. A street ran between them and the Hagia Sophia to the octagonal pool which stood between the palace and the monastery in Mangana. The street passed by the Hodegon, the monasteries of St. Lazarus and Mary Panachrantos, the church of Mary τῶν Πατρικίας and the shrine of St. Cyprian, or alternatively by Mary Pantanassa and Christ Philanthropos¹¹⁷.

a general area to the east of Hagia Sophia, in a location closer to an undisclosed residence erected by Constantine the Great, see also JANIN, *Géographie*, 217.

115. Stephen of Novgorod speaks only of the head of Chrysostom, whereas the anonymous Armenian writer also mentions the heads of Sts. Kyriakos and Julitta. Stephen also suggests that the church was located between the shrine of the Savior, which was part of the Mangana complex, and the monastery of St. Mary Panachrantos, which was erected before 1073. On the other hand, Deacon Zosima mentions the head of John Chrysostom in the female convent between the churches of St. Lazarus and St. Cyprian of Antioch (while keeping to the topographical order in his account: Hagia Sophia – Hodegon – St. Lazarus monastery), see MAJESKA, *Russian Travelers*, 37, 183, 374-376. Based on Zosimas' account, VAN MILLINGEN, Walls, 256, concludes that the St. Lazarus monastery was located between the St. George complex in Mangana and the modern Ahırkapı lighthouse.

116. VAN MILLINGEN (Walls, 255-256) identified Mangana with the ruins at the Pearl Kiosk. It is described by DEMANGEL – MAMBOURY, *Manganes*, 70-76; WULZINGER, *Byzantinische Baudenkmäler*, 44-45; MÜLLER-WIENER, *Bildlexikon*, 136-138, fig. 125b. On the pool see MAJESKA, *Russian Travelers*, 366-372. On the layout see JANIN, *Géographie*, 70-76; P. LEMERLE, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 273-283; N. OIKONOMIDES, St. George of Mangana, Maria Skleraina, and the 'Malyj Sion' of Novgorod, *DOP* 34-35 (1980-1981), 239-246.

117. JANIN, *Constantinople*, 40 allows this as a possible variant. MAJESKA, *Russian*

The Florentine monk and geographer Cristoforo Buondelmonti presents the opposite direction in his description of Constantinople from the end of 1420 and the beginning of 1421¹¹⁸. In his *Liber insularum archipelagi*, which he dedicated to cardinal Giordano Orsini, Cristoforo mentions, at the end of his description of the capital of the Byzantine Empire, churches located in the eastern part of the city. He starts from the north with the monastery of St. George in Mangana, then lists Hagia Eirene, the monastery of St. Lazarus and the Hodegon which he calls, as did the anonymous Armenian traveller, *Chiramas*. Buondelmonti then heads to the south and slowly turns to the west, while listing in his account the following churches: the Nea, Sts. Peter and Paul (the no longer extant palace chapel of Justinian in the Hormisdas complex, abutting the church of Sts. Sergius and Bacchus), and the Forty Martyrs of Sebaste (remodeled by Andronikos I Komnenos [1183–1185] as his mausoleum), a church situated along the Mese in the vicinity of the Tetrápylon and the intersection of this street with the great covered portico¹¹⁹.

There is another reason why Buondelmonti's work is important for a study of the topography of Constantinople: his description is accompanied by a simplified, map-like bird's eye view of the city. Although it schematically depicted the most important buildings of the capital and furnished them with lemmas, in our case the drawing is not helpful in establishing the relative locations of the Hodegon and St. Lazarus monasteries in relation to

Travelers, 382, points out that the first region of Constantinople became the favored place for the safekeeping of relics brought into the city from other places.

118. T. THOMOV, *New Information about Cristoforo Buondelmonti's Drawings of Constantinople*, *Byz* 66 (1996), 431-453, here 432-434.

119. In a shortened version of the text published in: CHRISTOPH. BUONDELMONTII FLORENTINI, *Librum insularum archipelagi e codicibus Parisinis Regis nunc primum edidit. praef. et annot.* G. B. L. SINNER, Leipzig-Berlin 1824, 124 and an older edition by Du Cange: *Ioannis Cinnami, Epitome*, ed. A. MEINEKE (CSHB), Bonn 1836, 181: *Stus Georgius de Mangana, Sancta Herini, Sanctus Lazarus, Chiramas, Enea, Petrusque Paulus, Sti XL martyrum...* Émile LEGRAND published a Greek translation based on a manuscript in the Seraglio Library: *Description des îles de l'archipel Grec (1420) par Christophe Buondelmonti*, Paris 1897 (repr. Amsterdam 1970), 89 (translation 245) [LXV lines 143-46]: οἶον ὁ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Μαγγάνων, ὁ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, ὁ τοῦ Ἁγίου Λαζάρου, ὁ τῆς Θεοτόκου, ὁ τῶν Ἐννέα, ὁ τοῦ Πέτρου καὶ Παύλου, ὁ τῶν Ἁγίων τεσσαράκοντα Μαρτύρων (VAN DER VIN reprinted a French translation, II 668; see also BARSANTI, Costantinopoli, 223-224).

one another. Despite the fact that the *Liber insularum* was quite popular, it was never published in a printed edition and its various versions, full and abridged, circulated amongst readers in manuscripts furnished with hand-made drawings¹²⁰. Neither an autograph of the treatise nor any sketches connected with the oldest surviving codices have been preserved¹²¹, while the later versions belong to two diverse traditions, and the two buildings do not appear simultaneously in either of them¹²².

In miniatures classified by Giuseppe Gerola into Groups I and II A¹²³, a cylindrical structure topped by a dome set on a cubical base (most likely a quadrilateral walled enclosure) with a round topped entrance is consistently shown to the east of the Hagia Sophia¹²⁴. The identification of this image is made possible by inscriptions of the name Hodegon written in various, corrupted forms: *Mira* (*Cod. Ravenna fond. Classense 308*, fol. 58v), *Chiramos* (*Vat. Rossiano 702*, fol. 32v; *Brit. Lib. Arundel 93*, fol. 155r; codex *P/13* in the Caird Library in National Maritime Museum in Greenwich, fol. 30v; [fig. 12]), *j. odigitria* (*Par. lat. 4825*, fol. 37v; *Par. lat. 4823*, fol. 33v), *digitria* (*Par. Lat. Nov. acc. 2383*, fol. 34v), *Santa Maria* (*Düsseldorf Univ. Ms. G 13*, fol. 54r)¹²⁵. On the other hand, in Group II B in more or less the same

120. KAFESCIOĞLU, *Constantinopolis/Istanbul*, 143-154, figs. 107, 113, 115 (author mentions 64 preserved copies).

121. MANNERS, *Constructing*, 81 and note 12 indicates the manuscript *Vat. Chigiana F. IV. 74* as the oldest; it is dated to 1422-1435 based on a comparison with other works of the scribe Onufrius da Penna.

122. G. GEROLA, *Le vedute di Costantinopoli di Cristoforo Buondelmonti*, *SBN 3* (1931), 249-279, here: 254; THOMOV, *New Information*, 436-37 (shows that the drawings were not the works of copyists and clearly demonstrates that establishing influences and links between various groups of miniatures is only possible after establishing a chronology of the manuscripts and studying the various textual versions); MANNERS, *Constructing*, 73-76, points to the Genoese colony at Chios as the place of production of the early codices of the *Liber insularum*.

123. GEROLA, *Le vedute*, 256-57; see also THOMOV, *New Information*, 439-440 (he mentions the *lemma*: *Chiramos* as a group showing common traits).

124. THOMOV, *New Information*, 449, presents a table of various versions of representations of the building.

125. GEROLA, *Le vedute*, 254, 268-69, figs. 2, 5-8; THOMOV, *New Information*, 448, figs. 2-4; BARSANTI, *Costantinopoli*, 182-97 and especially: 226-27, figs. 60, 65, 75, 78, 100; EFFENBERGER, *Die Illustrationen*, figs. 1-2, 27, see also *supra*, n. 34.

area¹²⁶, a small structure with a saddleback roof appears with the caption *S. Lazaros* (i.e. *Laur. Plut. XXIX 25*, fol. 42r) or *Lazar* (i.e. *Marc. Lat. XIV 45 (=4595)*, fol. 123r; [fig. 13])¹²⁷. The small dimensions of the shrine marked on the drawings are confirmed by the text of the *Homily on Mary Magdalene* by Nikephoros Kallistos Xanthopoulos. The author described the church of St. Lazarus as being quite small, but outshining other shrines¹²⁸.

Greek sources consistently locate the St. Lazarus monastery in the place known as *Topoi (Τόποι)*¹²⁹. According to the *Patria*, it was located between the neighbourhood of pottery craftsmen (*Τζυκαλαρέα*), which was in ancient Byzantium situated to the south of the Milion, and the *Mangana*¹³⁰. This has led to the assumption that the *Topoi* was located in

126. The St. Lazarus monastery is depicted quite far to the north on a sketch on fol. 61v in MS 106 [DV 50] in the Casanatense Library in Rome, as well as on fol. 25v MS 162 in the Ann Arbor Library at the University of Michigan. On the other hand, as an example, on fol. 42r in the codex *Plut. XXIX.25* in the Laurentian Library in Florence, the church is shown next to the hippodrome, hence considerably farther to the south, which however could be the result of the particular placement of other buildings on the map, see BARSANTI, *Costantinopoli*, figs. 83-84, 99.

127. GEROLA, *Le vedute*, 266-267, fig. 3; BARSANTI, *Costantinopoli*, figs. 61, 99.

128. *PG* 147, 573.

129. Theophanes Continuatus VI 18 (365 BEKKER), and also Pseudo-Symeon Magister (*ibidem* 704) and Pseudo-George the Monk 26 (*ibidem* 860); Symeon Magister 133, 33 (283 WAHLGREN). For the etymology of the name see DÜZGÜNER, Justinianus Dönemi'nde, 46-49, though his unfounded attempt at identifying the church of St. Michael the Archangel in *Topoi* (in reality most likely τὰ Τζήρου, according to the *Life of Basil, Synaxarion* of the Hagia Sophia and the *Life of Basil the Younger* located in the Arcadianae) with the Michelion in Anaplis arouses objection. On the subject of the church τὰ Τζήρου, see JANIN, *Géographie*, 346 (with additional bibliography).

130. *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* I 52, 53 (141-242 PRÉGER), see also GYLLII I 2 (14 *De topographia*): *The wall started from the Akropolis wall and extended to the tower of Eugenios, then went up to the Strategion, and went on to Bath of Achilles; the arch there, which is now called the gate of Ourbikios, was a land gate of the Byzantines. And the wall went up to the Chalkoprateia and the Milion; also there was a land gate of the Byzantines. And the wall went on to the Plaited Columns of the Tzykalareia, and descended to the Topoi, and returned to the Akropolis by the way of the Mangana and the Arkadianai.* JANIN (*Constantinople*, 12, 26, 296, 435) analyzes this excerpt and identifies Eugenios' Tower with the neighbourhood of modern Yalı Köşk Kapı (after him MAGDALINO, *Columns*, 148), whereas *Topoi* and *Arcadianae* in the vicinity of the Gülhane (cf. also SCHNEIDER, *Mauern*, 91-93, fig. 2). BERGER, *Untersuchungen*, 105-106, 166-175, 203-207, 311 and sketch 5 came

the area of the circuit of the sea walls. This hypothesis is confirmed by other references in sources that locate this place in the area of the Arcadianae and below the Tzykanisterion¹³¹. Patriographers also mention that after Basiliskos' rebellion had been crushed by Zeno (475), the usurper who had been betrayed by Amatios took shelter along with his family in the old Hagia Eirene church in the hope of finding refuge. The emperor then ordered thrones to be placed for senators and clerks in the Topoi, certainly not far from the shrine, and held a trial of the defeated rebels¹³².

All of the above evidence is of an indirect nature and does not unambiguously establish the exact location of the St. Lazarus monastery. However, taken together it does show that the monastery's location was most likely to the north of the Hodegon. Therefore, it seems unjustified to accept Demangel and Mamboury's opposing theory, which is based solely on the reference by Simeon the Logothete to a street descending from the Tzykanisterion to the church of St. Lazarus. Albrecht Berger was the first

to different conclusions. He seems to place Topoi and Arcadianae too far to the south. MANGO (*Développement*, 52) places the Arcadianae to the north of the Great Palace, which corresponds to Procopius' description, placing the baths on the shore of the Propontis, at the point where it meets the Bosphorus (Procopius, *De aedificiis* I 11/1-8 (41-42 HAURY). See also WULZINGER, *Byzantinische Baudenkmäler*, 43, who places the Arcadianae in the vicinity of the Indian Kiosk (no longer existing) of the Topkapi Palace, erected, however, up against the sea walls.

131. *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* II 27 (164 PREGER = Codini, 79 BEKKER) tell us that in Arcadianae, near the church of the Archangel, there were stairs called Topoi. In his second *Homily* on the feast of St. Lazarus, Arethas of Caesarea (*Homilies* 59 [11 WESTERINK]) mentions that the crowds gathered by the sea were as numerous as in the previous year. On the other hand, Symeon Magister and Pseudo-George the Monk (Symeon Magister 133, 27 [281 WAHLGREN]) and Theophanes Continuatus 20 ([859 BEKKER]) write that St. Lazarus monastery was situated by the descent from the Tzykanisterion (*καταβάσιον τοῦ τζυκανιστηρίου*). Based on this, DEMANGEL and MAMBOURY (Manganes, 79), and after them C. Mango (JENKINS – MANGO – LAOURDAS, *Nine Orations*, 10 and note 1), question the location of the Lazarus monastery as being to the north of the Hodegon, though sources do not specify either the direction one descended from the Tzykanisterion, nor do they say whether it was the new stadium erected during the reign of Basil I or the remains of an earlier stadium located somewhat higher to the north.

132. *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* III 26 (222-223 PREGER). This information is repeated in a somewhat different form in Suda α 3947, σ 1084 (ed. A. ADLER, *Suidae Lexicon*, Leipzig 1928-1938, repr. Stuttgart 1967-1971, I 360, IV 432).

to attempt to reconcile the hypothesis identifying the terrace of the Gülhane Hospital as the St. Lazarus monastery with the contradictory account by the Anonymous of Novgorod. Taking into consideration the order of descriptions in the *Dispositio Topographica*, from which it follows that the Hodegon sanctuary stood between the Tzykanisterion and the Topoi, he supposed that it must have been located to the south of the walls of the Seraglio, and also to the south of the Lazarus monastery¹³³. Nevertheless, when formulating his hypothesis in 1988, the German scholar was unacquainted with the anonymous *Tale from Athos* which was only published six years later by Angelidi. A careful reading of this text allows us to conclude that the early reconstruction by Wulzinger, though in many points naive and completely mistaken (i.e. placing the Nea church to the east of Hagia Eirene)¹³⁴, is in the case of the Hodegon supported by new evidence. That is why it seems appropriate to return to it and reverse the order proposed by Berger, by identifying the Hodegon with the Gülhane terrace.

133. *Dispositio Topographica* § 68, 71, 74 (see Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, 294-295 PREGER). BERGER, *Untersuchungen*, 376-378; S. EYICE, İstanbul'da Bizans İmparatorlarının Sarayı: Büyük Saray, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1(1988), 3-4 formulated a similar hypothesis independently of Berger. Eyice discerns traces of the Hodegon in the cistern in the sultans' stables. However, the Turkish archaeologist has not taken into consideration the fact that the proposed location is situated quite far from the sea, which conflicts with what is reported in the sources.

134. WULZINGER, *Byzantinische Baudenkmäler*, 48-49.

Hodegon and the Gülhane Hospital

The hospital building is an example of severe classicism. It was erected by Sultan Mahmud II in 1824 as a medical secondary school¹³⁵. At the end of the 19th century, Abdülhamid II (1876–1909) allocated the building to the sultan's Military Medical Academy (*Gülhane Askerî Tıp Akademisi*) which had just been founded under the direction of doctors invited from Germany. After essential refurbishments and adaptations, a military clinic (*Gülhane Tatbikat Mektebi*) was opened there on December 30, 1898, under the initial direction of Robert Rieder from Bonn, and from 1904, by his then assistant Franz Deycke¹³⁶. During the Balkan Wars and World War I, it served as a regular military hospital, and after the end of the latter war it ended up under the control of French occupying troops, just like the entire militarized zone at the foot of the Topkapi Palace. Despite the fact that the seat of the academy was moved to Ankara in 1941, the Gülhane Hospital continued to serve as a military medical institution until the end of the 20th century, while slowly falling into ruin. Since 2008, the dilapidated complex has been undergoing a thorough revitalization. However, it remains in the hands of military authorities and access to the building and a detailed analysis of its structure are still impossible.

The hospital is situated about 300 meters to the east of the NE corner of the Hagia Sophia at a 26-degree angle to the south (approx. 340 m distant at a 10-degree angle calculating from the SE entrance to the narthex of the cathedral), which means that its location precisely corresponds to the description of the Anonymous Novgorod pilgrim. The oldest central wing of the hospital was erected on a rectangular terrace measuring 18 by 13 meters. Its massive walls are additionally strengthened by buttresses on the north and south sides, while on the east side, huge pillars support six wide arcades (figs. 14-15) built of large ashlar and brick. Bricks were also used to line the interior walls. It can be concluded from the plan (fig. 16) published

135. The complex is already visible in the middle of the empty area within Topkapi circuit walls behind the fountain of Ahment III on Gaspre Fossati's lithograph (1852) which depicts a view from the NE minaret of the Hagia Sophia, see e.g. NECİPOĞLU, *Architecture*, fig. 20c.

136. For the beginnings of the Gülhane hospital see R. RIEDER, *Für die Türkei: Selbstgelebtes und Gewolltes*, Jena 1903, I 5-7.

by Wulzinger that the vaulted interior was additionally supported by six columns with impost capitals that divided the space into twelve square bays, and that stairs leading to an upper story were located in the SE corner¹³⁷. The terrace not only ensured a level area on the slope of the first hill but also housed a cistern that had been used since Byzantine times and was still used by the hospital during summertime dysentery epidemics that afflicted Istanbul at the turn of the 20th century¹³⁸.

As was mentioned in the introduction, the healing water spring, together with St. Luke's painting of the Virgin and Child, was the most important element of the Hodegon shrine and was the source of its fame. However, as it can be deduced from Theodore Balsamon's epigram written to commemorate the renovation works undertaken by Isaac II, this *pool of Siloam with hot water* was furnished with an architectural setting in the shape of a round structure crowned by a dome¹³⁹. This prevents us from identifying the miraculous water spring with the cistern located under the Gülhane terrace. However, in the title of one of his other epigrams Balsamon mentions that the complex housed public baths (*δημόσιον λουτρόν*),¹⁴⁰ which could be associated with the cistern. Leaving the tempting idea of connecting the water collector with the Hodegon baths unresolved, it should be taken into consideration that a confirmation of the hypothetical location of a shrine on a high cistern terrace might be found in historical sources.

137. WULZINGER, *Byzantinische Baudenkmäler*, figs. 23-24; DEMANGEL – MAMBOURY, *Manganes*, fig. 96. Documentation of the conservation work currently being carried out by the Diy-Mar company from Ankara indicates that the columns were replaced with concrete pillars.

138. G. DEYCKE – RESCHAD EFENDI, Die Dysenterie in Konstantinopel: Ätiologische, experimentelle, und anatomische Studie, in: *Für die Türkei: Selbstgelebtes und Gewolltes*, hrsg. von R. RIEDER, Jena 1904, II 183-315, here: 210-12 and fig. 1. Dycke describes the cistern as "einer großen aus byzantinischer Zeit herstammenden Zisterne".

139. Die Epigramme des Theodoros Balsamon XXVII (190-191 HORNA); P. MAGDALINO – R. S. NELSON edited an English translation with commentary in: *The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century*, *BF* 8 (1982), 123-183, here: 153-154 (the authors tentatively suggest that the thermal equipment of the Hodegon derived from the Arcadianae). According to ANGELIDI – PAPAMASTORAKIS, *Veneration*, 380, the term *σταυροειδές θερμοκεντρογίον* might suggest a vaulted cistern with warm water. See also MAJESKA, *Russian Travelers*, 139 (a mention of holy water by the Novgorod Anonymous); Berger, *Bad*, 84, 129 and *supra* n. 1.

140. Die Epigramme des Theodoros Balsamon XLII (200 HORNA).

The evidence that allows us to interpret the original shape of the complex's foundations in this way can be found in the introduction to the *Athonite Tale*. This part of the compilation, written in the highly metaphorical and poetic style of an *ἔκφρασις*, is filled with exaggeration and cannot be taken as a literal, precise description of the building. However, a number of allusions and details contained in the text allow us to speculate on the subject of the location and appearance of the Hodegon church. According to the description, the outline of the building was a dominant landmark in the skyline of the city as seen from the sea:

In the past sailors navigated using the battlements of the city walls as a landmark, now the crown of the church is enough. When we sail in boats, we do not need lights, torches, or any towers, because the church obscures the entire view of the city, while at the same time demonstrating the generosity of its rulers¹⁴¹.

In Angelidi's opinion the expression *οὐδὲν δεῖ λαμπτήρων οὐδὲ πυρσῶν οὐδὲ πύργων* can be understood as an allusion to the lighthouse situated in the NE corner of the Great Palace¹⁴². It is possible that the church was associated with the lighthouse erected on the order of Leo VI in the vicinity of his baths and which subsequently was demolished during the rule of the Crusaders¹⁴³. Although the functioning of this lighthouse is poorly documented, its hypothetical location could be in the area of the contemporary Ahırkapı lighthouse, which was built on the southern edge

141. ANGELIDI, Discours, 135, lines 24-28: *Πρότερον μὲν γὰρ ταῖς κορυφαῖς τῶν ἄκρων τῆς πόλεως οἱ πλείοντες ἐτεκμαίροντο· νῦν δὲ ὁ νεὸς ἀντὶ τῶν κορυφῶν ἀρκεῖ. Καὶ μόνοις ἡμῖν οὐδὲν δεῖ λαμπτήρων οὐδὲ πυρσῶν οὐδὲ πύργων τοῖς ἐν ναυσὶ πλέουσι, ἀλλ' ὁ ναὸς πληρῶν ἅπαν τὸ ὀρώμενον τὴν τε πόλιν καὶ τὴν μεγαλοφυχίαν τῶν ἐχόντων αὐτὴν ὁμοῦ δηλοῖ.*

142. ANGELIDI, Discours, 118 and note 29 refers to a general observation on the subject of lighthouses in Constantinople by JANIN, *Constantinople*, 409 while giving the wrong pagination.

143. Only the Anonymous of Novgorod mentions it in *Dialogue*, MAJESKA, *Russian Travelers*, 142, note 50. According to this source, the lighthouse was equipped on all sides with stained glass (*Latin glass*). It should be however noted, that another, more credible version of the text (*Tale of the Holy Places of the City of Constantine*, *Loc. cit.*) situates the lighthouse near the baths of Constantine (Oikonomeion), in which case it must have been the Pharos.

of the Seraglio promontory in 1755 because of navigation problems and numerous catastrophes that took place in this area.

Comparing the outline of the Hodegon with walls and towers in the city confirms its location in the vicinity of the sea walls, although it does not unambiguously settle the question of whether it was located in front of the walls on the sea shore or, as is more probable, towered over their crenellations from within the city. On the other hand, the reference to the impressive height of the church, even if this is a result of literary hyperbole, conflicts with Clavijo's description, according to which the Hodegetria was a small church¹⁴⁴. In order to understand this discrepancy it is necessary to refer to another excerpt from the *Tale* which reads:

Someone could say, in an attempt to show off the eloquence and the clarity of speech that the perfection of every stone is equal to the entire church, and the church to the walls that surround it, while the walls of the shrine suffice for the entire city. The size of the church is similar to a two- or three-story house, except that it exceeds them in greatness, and boasts a tripartite nature. The church has a visible underground, ground level, and an upper structure, divided into parts surrounded by suspended galleries accessible from below. These were not a result of happenstance, but were planned to ease movement within the building¹⁴⁵.

It can be surmised from the description that the Hodegon was erected upon an underground structure (*κατάγειος*) that was visible above ground. We can also infer that the actual church consisted of a nave with galleries and a crowing structure, most likely a dome. If we assume that Clavijo's words

144. Clavijo, *Embajada*, 44: *Iglesia muy devota que llaman Santa Maria de la Dessetria, y es una Iglesia pequena*.

145. Angelidi, *Discours*, 137, lines 34-41: Φαίης ἂν τῶν μὲν λίθων ἕκαστον ἀντὶ νεὸ τοῦ παντὸς εἶναι, τὸν δὲ νεὸ ἀντὶ τοῦ παντὸς περιβόλου, τὸν δ' αὖ περιβόλον τοῦ νεὸ πόλεως ἀποχρῶντα γενέσθαι, εἰ δὲ βούλει τὰ περὶ ῥαστώνης καὶ τρυφῆς ἀντὶ γὰρ τῶν οἰκιῶν τῶν διορόφων καὶ τριορόφων πάρεστιν ὄραν νεῶν τὸν μέγιστον, τῶν μὲν ἄλλων πολλαπλασίονα, αὐτὸν δὲ τριπλοῦν τῇ φύσει. Τὰ μὲν γὰρ αὐτοῦ κατάγειός ἐστι θέα, τὰ δὲ ὑπερφῶς, μέση δὲ ἡ νενομισμένη, δρόμοι δὲ ὑπὸ γῆν τε καὶ κρεμαστοὶ δι' αὐτοῦ διήκοντες κύκλῳ ὥσπερ οὐκ ἐν προσθήκης μέρει, ἀλλ' ἐξεπίτηδες εἶναι δρόμοι πεποιημένοι (see also commentary on pp. 119-20, where the publisher links the underground structure with the miraculous spring mentioned by Balsamon).

only refer to the church, while the Anonymous of Athos describes the entire edifice including its underground level, which taken together comprised a large complex that was visible to sailors from afar and served as a landmark for navigation, this might explain the discrepancy between the two sources.

It seems that the construction of this multilevel structure should be connected with the renovation works carried out during the reign of Michael III mentioned in the *Patria*. The location of a church on an elevated terrace was not a common practice in the Byzantine Empire. However, it is possible to list a number of buildings in Constantinople between the 8th and 11th centuries that were designed in this way. The oldest examples of such structures are the Our Lady of Pharos church, which, similarly to the Hodegon, is considered to have been founded by Constantine V or Michael III, and the Nea church erected in 876–881 by Basil I in the southeast part of the Great Palace. Unfortunately, neither of these buildings has been preserved and their design can only be reconstructed from indirect evidence¹⁴⁶. In Guiland's opinion, the terraces on which they were built could have been the remains of older structures that were then reused¹⁴⁷. Nor do we know their original purpose. The function of the platform under the Nea church can be indirectly inferred from the reference made by the Syrian prisoner of war and geographer Harun ibn Jahya (alive c. 900). He mentions a fountain in one of the Nea courtyards powered by a nearby hidden cistern¹⁴⁸. On

146. The extensive Nea church *ekphrasis* can be found by the reader in the *Life of Basil* 83-86 (272-282, ŠEVČENKO). R. J. H. JENKINS – C. A. MANGO, The Date and Significance of the Tenth Homily of Photius, *DOP* 9/10 (1956), 123-40 present the most convincing arguments for connecting the description by Photius with the Pharos church. Both church terraces (τοῦ ἡλιακοῦ τοῦ Φάρου καὶ τοῦ ἡλιακοῦ τῆς νέας) are mentioned by *De ceremoniis* I 19-20, II 15 (ed. J. J. REISKE, *Constantini Porphyrogeniti, De ceremoniis aulae Byzantinae libri duo* [CSHB], Bonn 1829, I 118, 121, 586). More on the subject of sources by P. MAGDALINO, Observations on the Nea Ekklesia of Basil I, *JÖB* 37 (1987), 51-64; IDEM, L'Église du Phare et les reliques de la Passion à Constantinople (VIIe-XIIIe siècles), in: *Byzance et les reliques du Christ*, Paris 2004, 15-30; MAJESKA, *Russian Travelers*, 247-250.

147. R. GUILLAND, Études sur le grand Palais de Constantinople. La terrasse du Phare, *JÖBG* 13 (1964), 87-102 (reprint in IDEM, *Études de topographie de Constantinople Byzantine*, I-II [BBA 37], Berlin – Amsterdam 1969, I 315-325).

148. Jahya (ed. M. J. DE GOEJE, *Kitāb al-A'laq al-Nafīsa* [Bibliotheca Geographorum Arabicorum 7], Leiden 1892), 119-127, here: 121-122. J. MARQUART, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903, 208-237, here 216-217, made a German translation;

the other hand, the image of one of these churches in the depiction of the hippodrome in an Italian drawing from the late 15th century attached to Onofrio Panvinio's *De ludis circensibus*, published in Venice in 1600 (fig. 17) shows a similarity to the architectural form of the Gülhane terrace¹⁴⁹. The church is depicted in the form of five cylinders surmounted by domes standing on a rectangular base with walls articulated by slender arcades.

All of the preserved examples of churches erected on platforms, with walls additionally supported by massive arcades, date only from the 10th and 11th centuries. Shortly after Romanos I Lekapenos (920-940) had assumed the throne, erected the crossed-dome Myrelaion church (now the Bodrum mosque) in the vicinity of his palace, which was built above the port of Theodosius upon a large colonnaded rotunda dating from the fifth century. The church was set upon a rectangular terrace whose thick stone and brick walls were shored up on the outside by buttresses joined to the upper section of the arcades, and the interior was reinforced by additional walls under the apse, as well as four columns, which carried the weight of the pillars that supported the dome above the shrine in the upper story (figs. 18)¹⁵⁰. The structure that supports the walls of the Myrelaion was designed not only to level off the slope between the residence and the church¹⁵¹, but also

see also A. A. VASILIEV, *Byzance et les Arabes*, Brussels 1950, II/2, 379-394, here: 386; IDEM, Hārūn ibn Yahya and His Description of Constantinople, *Seminarium Kondakovianum* 5 (1932), 149-63, here: 156-57. Richard Krautheimer takes into consideration the terrace of the Nea church in his reconstruction, see R. KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture*, New Haven, London 1986, 355-356. On the other hand, V. MARINIS, *Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople. Ninth to Fifteenth Centuries*, Cambridge 2014, 95, notes that the mention by Dobrynia (20 LOPAREV) of incense smoke permeating through the floor and the accessibility of lower chambers in the Nea attest to the existence of crypts under the church.

149. See e.g. the exhibition catalog *Hippodrom/Atmeydanı. İstanbul'un Tarih Sahnesi*, Istanbul 2010, No. 2.1.

150. The name *Myrelaion* (μυρέλαιον – scented oil) is mentioned in Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως III 134 (258 PREGER) as referring to the monastery in the times of Constantine V. For the architecture of the Myrelaion see MÜLLER-WIENER, *Bildlexikon*, 103-107, 240 (dating); C. L. STRIKER – J. W. HAYES, *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*, Princeton 1981, 16-32; ČURČIĆ, *Architecture*, 275-76, figs. 280, 286-88 (proposes a date before Romanos ascended the throne, i. e. *ante* 920); MARINIS, *Architecture*, 172-75.

151. MARINIS, *Architecture*, 95 points to the grading of the terrain as the original reason for erecting the Myrelaion's terrace.

as the Lekapenos family mausoleum. Already in December 922, Romanos' wife Theodora was buried there, and then his sons Christopher (931) and Constantine (946), and he himself in 948, and later his daughter, Empress Helena (961)¹⁵².

The space under the church of Mary Peribleptos may also have had a sepulchral or liturgical function. Founded by Romanos III Argyros (1028–1034), the shrine has not been preserved. The site is presently occupied by the 18th-century church of the Armenian monastery Sulu (Surp Kevork), whose foundations are set upon an old Byzantine structure (fig. 19) that levels the slope of the seventh hill on which the building was constructed¹⁵³. Similarly to the terrace of the Myrelaion, the layout of the underground chambers (fig. 20), corresponds to the layout of the interior of the church that at one time stood above, which suggests that the building served a liturgical or sepulchral function¹⁵⁴. A hagiaσμα is preserved to the west of the church, which indicates the terrace's multifaceted functions.

The latest example of a church erected on a rectangular substructure is Gül Camii (most probably identified with church of the Monastery of Christ

152. Theophanes Continuatus VI 9, 11 (402-404, 473 BEKKER): on the burials of Theodora and Romanos' children (the author of the chronicle informs us that the deceased were buried in the sarcophagi of Maurice and his sons, brought for this reason from the St. Mamas church); Kedrenos II 325 (BEKKER): on the burial of Romanos I. For an analysis of the sources, STRIKER – HAYES, Myrelaion, 6 and 29-31 (on the use of the structure for burial purposes) and MÜLLER-WIENER, *Bildlexikon*, 103.

153. F. ÖZGÜMÜŞ, Peribleptos ('Sulu') Monastery in Istanbul, *BZ* 93 (2000), 508-520, here: 513-515, figs. 1-9; K. DARK, The Byzantine Church and Monastery of St Mary Peribleptos in Istanbul, *The Burlington Magazine* 141 (1999), 656-664. MÜLLER-WIENER, *Bildlexikon*, 200; MARINIS, Architecture, 201–202. Arguments for reconstruction of the Peribleptos as a spacious building in the form of squinch-plan Byzantine churches on the basis of its substructure present Ö DALGIÇ and T. F. MATHEWS, A New Interpretation of the Church of Peribleptos and its Place in Middle Byzantine Architecture, in: *First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium. Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries, Istanbul, 25-28 June 2007. Proceedings*, Istanbul 2010, 424-431.

154. Clavijo (*Embajada*, 32-33), mentions that the stone sarcophagus of the founder, Romanos Argyros, was located in the far recesses of the side aisle of the church, like other burials, which would exclude the idea that the original function of the interior space of the terrace was a mausoleum. However, DARK, Peribleptos, 663 allows the possibility of a second burial for the emperor and points out that the layout of chambers could suggest a sepulchral use, and simultaneously would rule out the identification of the crypt as a cistern.

Euergetes, ca. 1071). However this case involves the reuse of terrace after the demolition of an earlier building. The shrine, built in the recessed brick technique, can be dated to the 11th or 12th century. Its terrace levels off the surface of the slope of the fourth hill, which descends slightly towards the East¹⁵⁵.

All of the above-mentioned examples demonstrate that, though the terrace interiors were used for various purposes, they were all built to create a level surface as a foundation for the construction of a church which would then be clearly visible in the urban skyline. The terrace under the current Gülhane Hospital could also have served a similar purpose on the slopes of the first hill. Its walls reinforced with arcades are analogous to other structures of this type and indicate a Middle Byzantine origin.

To summarize, it can be stated that the lofty Gülhane terrace not only corresponds best to the location described by the Anonymous of Novgorod, but the existence of a terrace is confirmed by the description of the Hodegon in the *Tale* found at Vatopedi. Additionally, it must be said that the location by the southeast corner of the walls of the Seraglio corresponds to the depiction in the Dusseldorf edition of Buondelmonti's map, which is the only illustration from the *Liber Insularum* that takes into consideration changes in the topography of Constantinople after 1453¹⁵⁶. The design of the structure also allows us to associate it with the Hodegon, and more precisely with the renovations carried out by Michael III. Accordingly, it should be acknowledged that there is no other more convincing evidence to demonstrate that the discoveries made by Demangel or Düzgüner are the remains of the Hodegon monastery. Nevertheless, to be systematic, an attempt will be made to interpret the remaining architectural remains linked by scholarly literature with the Hodegon.

155. H. SCHÄFER, *Die Gül Camii in Istanbul. Ein Beitrag zur mittelbyzantinischen Kirchenarchitektur Konstantinopels* (Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 7), Tübingen 1973, 42-56, 77-81; B. ARAN, The Church of Saint Theodosia and the Monastery of Christ Evergetes. Notes on the Topography of Constantinople, *JÖB* 28 (1979), 211-228, here 222, 228; MÜLLER-WIENER, *Bildlexikon*, 140-143, figs. 130-132; MARINIS, *Architecture* 153-157.

156. See *supra*, note 34.

Conclusions – Interpretation of architectural remains

In keeping with a proper chronology of the discoveries, any attempt at reinterpretation should begin with the hexagon unearthed by Demangel and Mamboury. The unusual centralized structure adjacent to the north of the semicircular portico, as well as the masonry techniques used, suggest an association with the residential architecture of the first half of the fifth century – particularly, with the palace of the *Cubicularius* Antiochos (404-421), a eunuch courtier of Arkadios and Theodosius II, whose residence was situated to the west of the Hippodrome and was remodelled around 680 into the church of St. Euphemia¹⁵⁷. Assuming that the building discovered in Mangana was built at the same time and that it originally served a similar function, it seems plausible to identify it as the Palace of Marina¹⁵⁸. This hypothesis is strengthened by the centralized design of the building and the presence of the bathing pool of octofoil plan, which correspond to the description of the Baths of Leo VI written by Leo Choïrosphaktes. Its later hexagonal form with stepped apses could be explained by the remodelling carried out by Constantine Porphyrogenitus¹⁵⁹.

157. Angelidi, *Discours*, 118 has already drawn attention to formal similarities between the two buildings. A theory concerning the residential function of the hexagon (on the basis of a comparison with Antiochos's palace) was also formulated by ĆURČIĆ, *Architecture*, 89, fig. 80. His viewpoint is shared by OUSTERHOUT, *Water*, 68, 70-71. On Antiochos and his palace see, G. GREATREX – J. BARDILL, Antiochus the 'Praepositus': A Persian Eunuch at the Court of Theodosius II, *DOP* 50 (1996), 171-97 and fig. 1, especially: 191-97; ĆURČIĆ, *Architecture*, 87, 201, figs. 78, 208. A brick stamp with the year 402 sets the earliest possible *terminus post quem* for the construction of the building. The date of the translation of St. Euphemia's relics from her sanctuary in Chalcedon (traditionally associated with Herakleios) corrected on the minute analysis of sources and ascribed to the reign of Constantine IV (668-685) A. BERGER, *Die Reliquien der heiligen Euphemia und ihre erste Translation nach Konstantinopel*, *Ἑλληνικά* 39 (1989), 311-322. The German scholar however notes (p. 321) that the building could have been converted into a church already in the 6th century, what is proved by architectural details (especially a column from the templon) discovered during excavations, see R. NAUMANN, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, *Istanbuler Forschungen* 25 (1966), 23-24, pl. 8c, 9a, 11b-c.

158. MÜLLER-WIENER, *Bildlexikon*, 42, has already formulated such a theory, cautioning that it is only speculation.

159. A. SCHNEIDER and A. BERGER (see *supra*, n. 42) see private palace baths (built, however, already in the fifth century) in the building with the hexagonal plan. Alternative

The above reconstruction, as well as the interpretation of the postern in the neighbouring tower of Theophilos (heightened by Leo VI) as a small gate to the Hodegetria (ἡ μικρὰ Πύλη τῆς Ὁδηγητορίας) require corrections. Demangel and Mamboury based their identification on a rather dubious assumption that the quotation used in the inscription taken from the *Book of Psalms* was a metaphor referring to Mary. Taking into account that connecting a physically extant structure with the words of a song from the Old Testament is already a metaphor in itself, attempts at explanation should not resort to digging deeper for additional hidden meanings. In addition, the tower and gate are located quite far, i.e. about 150 meters to the east of the hexagon. They are somewhat closer (approx. 140 m) to the complex at Mangana. Attributing the postern at Leo VI's tower to the Hodegon monastery should therefore be considered more an indication of a desire to connect unearthed remains with lofty monuments vital to the history of Constantinople than a reliable interpretation of archaeological discoveries. In addition, the inscription on the tower names Theophilos, as well as Leo VI and Alexander, as the builders of this section of the circuit of walls. None of these rulers are mentioned in any known sources as having any connection with the Hodegon. On the other hand, Leo VI was the founder of two structures located in the near vicinity: the baths, perhaps refurbished in the same year of 906; and the somewhat earlier St. Lazarus monastery. Accordingly, we can accept that the extension of Theophilos' tower was part of broader construction works in the northern part of the first region of Constantinople. No information is available about a gate at the Palace of Marina or at Leo's Baths, but the monastery of St. Lazarus featured its own postern (ἡ τοῦ ἁγίου Λαζάρου πυλῖς). In July 1296, Andronikos II sent a messenger through this gate to the head of the Venetian fleet, Roger Morosini

attempts at interpretation of the basin and the hexagonal structure should also be noted: I. BALDINI LIPPOLIS, *Case e palazzi a Costantinopoli tra IV e VI secolo. Corso sull'Arte ravennate e bizantina* 41 (1994), 279-311, here: 298, points to the formal similarity of the building in Mangana to the Roman Tempio di Minerva Medica and believes it to have been a nymphaeum in one of the palaces of Constantinople. On the other hand, Ken R. DARK - J. KOSTENEC, *The Byzantine Patriarchate in Constantinople and the Baptistry of the Church of Hagia Sophia, Architectura: Zeitschrift für Geschichte der Baukunst* 36 (2006), 113-130, present an unconvincing theory stating that the hexagon was reused as a baptistry.

Malabranca, who had sailed in from the Dardanelles¹⁶⁰. The identification of the gate with the inscription as belonging to the neighbouring church of St. Lazarus seems therefore more probable¹⁶¹.

In that case, the Hodegon postern should be sought for elsewhere. Unfortunately, apart from the area along the sea walls and the supposed location in the vicinity of the monastery we do not have any evidence as to the location of the postern¹⁶². In his description of the 1453 siege of the city, Doukas only generally mentions that before the last storming of the walls, Mehmed's ships surrounded the double ring of walls from the Beautiful Gate (*Ωραίας Πύλης*), continuing to the church of St. Demetrius, the Acropolis, to the small gate of the Hodegon, up to the Great Palace, harbor and to the Vlanga district¹⁶³. While confirming the general location of the postern in the eastern section of the sea walls, this reference is not sufficiently precise to allow us to identify its exact location. Doğan Kuban has recently proposed the identification of the Hodegetria gate with the remains that were discovered during the restoration of the sea walls in 1994 in the neighbourhood of the Ahırkapı (Turkish *stable gate*, situated below the Sultans' stables; a lighthouse of the same name currently stands in this area). The postern is located 90 meters from the terrace¹⁶⁴. Due to the lack

160. Pachymeres IX 18 (III 263, 263 FAILLER). VAN MILLINGEN, Walls, 259.

161. WULZINGER, *Byzantinische Baudenkmäler*, 46 has already proposed such an identification.

162. F. DIRIMITEKIN, *Fetihten Önce Marmara Surları*, Istanbul 1953, 142, who attempted to determine the topographical location of the gates in the sea walls between the Great Palace and the Mangana, was criticized by DÜZGÜNER, *Iustinianus Dönemi'nde*, 32.

163. Doukas XXXIX (282-83 BEKKER). The Beautiful Gate, also known as the Neorion Gate (*πόρτα τοῦ Νεωρίου*, Tur. Bahçekapı), which leads to the eponymous port (the oldest military port of Constantinople) was situated not far from the entrance to the bay of Golden Horn from the city side in the area where a chain blocked the mouth to the Gold Horn (modern Eminönü, see VAN MILLINGEN, Walls, 220-25, 260; SCHNEIDER, *Mauern*, 84, 87; JANIN, *Constantinople*, 292; W. MÜLLER-WIENER, *Die Häfen von Byzantion, Konstantinoupolis, Istanbul, Tübingen* 1994, 13; D. KUBAN, *Istanbul, an urban history: Byzantion, Constantinopolis, Istanbul*, Istanbul 2010, 219.

164. KUBAN, *Istanbul*, 65 and note 55. The author is not precise in his description as he simultaneously places the gate to the north of the Pearl Kiosk. DÜZGÜNER, *Iustinianus Dönemi'nde*, 32-33, figs. 29-31, proposes to locate the gate to the south, surely too far from Ahırkapı.

of more precise evidence, this theory, just like the previous one, will remain unproven for the time being.

In closing it is necessary to refer to the discovery that Düzgüner links with the Hodegon. The findings by the Mimar Mehmet Ağa and Amiral Tafdil Streets are situated in the central section of the area once occupied by the Great Palace. This fact alone calls into question the identification of the remains as part of the Hodegon complex¹⁶⁵. However, due to limited space, I will pass over the flawed methodology of Düzgüner's topographical arguments, and focus instead on the direct evidence that led him to identify his findings as the remains of the Hodegon. Düzgüner points to a hagiaσμα and a fresco with an image of the Virgin Mary in a niche above it as the key evidence that associates the discovery with the Hodegetria church. He mistakenly identifies this partially preserved painting of the Virgin Mary with Child as the Virgin Hodegetria type¹⁶⁶. At the same time, the discernible outline of Mary's shoulder and the fragment of the Christ child's nimbus on her breast clearly indicate the Platytera type or, as Fusun Tülek has proposed, the Zoodochos Pege type (Mary as the Life-Giving Spring), a subject strongly associated with the hagiaσμα through its reference to the famous shrine located in the suburbs of Constantinople¹⁶⁷. Tülek accurately notes the two-phase character of the findings, showing that the Middle Byzantine fresco and the hagiaσμα have nothing in common with the Late Roman pavements of the two upper stories¹⁶⁸.

165. OUSTERHOUT, Water, 71 already points out that Düzgüner's remains are situated too far to the south to be identified with the Hodegon.

166. DÜZGÜNER, Iustinianus Dönemi'nde, 105, 110-12. His mistaken attribution is adopted by J. KOSTENEC, *Walking thru Byzantium. Great Palace Region*, İstanbul 2008, 78-79, who also accepts this as the basis for identifying the place with the Hodegon.

167. F. TÜLEK, A Fifth-Century Floor Mosaic and a Mural of Virgin of Pege in Constantinople, *CahArch* 52 (2005-2008), 23-30, here: 26-29, figs. 5-7, points to 1300 as the *terminus ante quem* for the paintings, when a cemetery was laid out in this area. At the same time, based on stylistic reasons, she dates the paintings between the mid-11th and late 12th centuries. Unfortunately, due to the poor state of preservation, the inscription in the picture frame cannot be fully deciphered. Currently, the following letters are legible: ... N ... ΗΓ ΑΙ ... Κό.Α ...ΘΕΙΣΑ ΘΑ ...which only allows us to surmise the epithet of Theotokos.

168. TÜLEK, Floor Mosaic, 29 (as well as 25-26, figs. 1-4: on the floor mosaics tentatively dated by Tülek to the last quarter of the fifth century).

Executed with small marble cubes, limestone and ceramic tesserae, the simple geometric pavement ornaments feature: circles, knots of Hercules and swastikas, which contrary to Düzgüner's suggestions¹⁶⁹, cannot be associated with the Hodegon. Thanks to the Athos manuscript of the *Tale* we learn that Constantine V sent the *στρατοπεδάρχης* to the church of Hodegetria in order to control the actions of Hypatius. Accompanied by soldiers, he saw in the church's interior mosaics consisting of various types of marbles arranged into the pattern described as *λακαρικόν*¹⁷⁰. Angelidi has already noticed, it is most probably a corrupted form of the noun *λαγαρικόν* noted in Du Cange's *Glossarium*¹⁷¹. However exactly the same form of this word as used in the *Tale* appears also in other descriptions of architectural decorations dated to the 9th and 10th centuries¹⁷². From the context in which the word was used we may deduce that it meant the *opus sectile* technique, in which a mosaic was made from large marble slabs, previously cut in such a way as to form a decorative pattern. Having in mind that the event described took place during the first period of Iconoclasm, and the *στρατοπεδάρχης* understood that certain stone slabs indicated the relics of saints, we may deduce that the mosaic was created using the ornamental technique *opus alexandrinum*, popular for the decoration of church floors in Constantinople (e.g. in the churches of Hagia Sophia, St. John in Hebdomon and in Studios, the Pantokrator and the Theotokos in the Pantokrator monastery; fig. 21)¹⁷³. Thanks to the Cosmati workshops, the popularity of the technique

169. DÜZGÜNER, Iustinianus Dönemi'nde, 105.

170. ANGELIDI, Discours, 147, line 203.

171. ANGELIDI, Discours, 146, note 27; CHARLES DU FRESNE, SEIGNEUR DU CANGE, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, Lyon 1688, I 778 [s.v.].

172. Theophanes Continuatus III 42 (140 BEKKER) uses the noun in his description of marble decoration which covered the Trikonchos built by Theophilus (829-842) in the Great Palace. The Anonymous *Tale* about the construction of Hagia Sophia (dated to the 2nd half of the 9th c.) mentions it together with marble slabs, capitals and beams of upper galleries of the cathedral, see E. VITTI, *Die Erzählung über den Bau der Hagia Sophia in Konstantinopel*, Amsterdam 1986, 468 (= Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως § 15 [93 PREGER]). In turn Constantine of Rhodes describes *λακαρικὰ* together with marble slabs carved into motives of vine shoots in the interior of the church of Holy Apostles, Constantine of Rhodes line 725 (ed. L. JAMES - I. VASSIS, *On Constantinople and the Church of the Holy Apostles*, Farnham, Burlington 2012, 69).

173. S. PEDONE, The Marble Omphalos of Saint Sophia in Constantinople. An Analysis

also spread to Western Europe¹⁷⁴. The *opus alexandrinum* form in no way resembles the mosaics found at the intersection of Mimar Mehmet Ağa and Amiral Tafdil streets¹⁷⁵.

* * *

In summary, it should be said that the current state of knowledge merely allows us to make hypothetical reconstructions of building locations in the northern part of the first region of Constantinople. However, the existing evidence comes down in favour of connecting the terrace of the Gülhane Hospital with the Hodegetria monastery (whose sea gate was located in the near vicinity, to the east), while the hexagon situated to the north should

of an Opus Sectile Pavement of Middle Byzantine Age, in: *Mosaics of Turkey and Parallel Developments in the Rest of the Ancient and Medieval World: Questions of Iconography, Style and Technique from the Beginnings of Mosaic until the Late Byzantine Era*, ed. M. SAHIN, Istanbul 2011, 749-768; C. BARSANTI, The Marble Floor of St. John Studius in Constantinople: a Neglected Masterpiece, *ibidem*, 87-98; R. DEMANGEL, *Contribution de la topographie de l'Hebdomon*, Paris 1945, 19, fig. 9, plates IV-V; A. H. S. MEGAW, Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul, *DOP* 17 (1963), 333-371; here 335-340, figs. A-B, 2, 5-6. See also A. OĞAN, Bizans mimari tarihinde İstanbul kiliseleri ve mozaikler, *Güzel Sanatlar* 5 (1944), 103-15; A. G. GUIDOBALDI, L'opus sectile pavimentale in area bizantina, in: *Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico, Atti del 1o Colloquio*, Ravenna 1993, 643-663; U. PESCHLOW, Zum byzantinischen opus sectile-Boden, in: *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien. Festschrift für Kurt Bittel*, ed. R. M. BOEHMER - H. HAUPTMANN, Mainz 1983, 435-447; S. EYICE, Two Mosaic Pavements from Bithynia, *DOP* 17 (1963) 373-383; CH. PINATSI, New Observations on the Pavement of the Church of Haghia Sophia in Nicaea, *BZ* 99 (2008), 119-126; H. MAGUIRE, The Medieval Floors of the Great Palace, in: *Byzantine Constantinople*, 153-174. On description of *opus sectile* floors in Nikephoros Botaneiates' Palace, cf. CUPANE, Traumpaläste, 416-420. It should be emphasized that *opus alexandrinum* could also be found on walls, e.g. the mosaic in the apse of the Panagia Chrysokephalos church in Trebizond, possibly done after 1215, see A. EASTMOND, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium. Hagia Sophia and the Empire of Trebizond*, Burlington 2004, fig. 23.

174. See e.g. D. GLASS, Papal Patronage in the Early Twelfth Century: Notes on the Iconography of Cosmatesque Pavements, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 32 (1969), 386-390; P. BINSKI, The Cosmati at Westminster and the English Court Style, *Art Bulletin* 72 (1990), 6-34.

175. KOSTENEC, Great Palace 77, points to the hypothetical possibility of linking the mosaics with Marina's residence.

be linked with a residential building, most likely the Palace of Marina, which was transformed into public baths in the 10th century. Furthermore, the gate by the tower of Leo and Alexander should be identified with the postern of St. Lazarus, next to which the eponymous monastery must have stood. The remains in the Cankurtaran district undoubtedly belonged to the structure of the Great Palace and future study is expected to answer the questions pertaining to their original function.

(Translated by Dennis McEvoy)

Η ΜΟΝΗ ΤΩΝ ΟΔΗΓΩΝ
ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΚΡΙΒΗ ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΗΣ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Αν και ήταν ένα από τα πιο γνωστά ιερά της Κωνσταντινούπολης, η Μονή των Οδηγών παραμένει καλυμμένη από την αγλύ της ιστορίας. Η ίδια δεν διασώζεται μεν, είναι γνωστή όμως χάρη σε πολυάριθμες περιγραφές, τόσο σε βυζαντινές γραπτές πηγές, όσο και σε μαρτυρίες ξένων ταξιδιωτών και προσκυνητών.

Αρχαιολογικά κατάλοιπα που κατά καιρούς συσχετίστηκαν με την μονή είναι: α) η εξαγωνική κατασκευή που εντόπισαν ο R. Demangel και ο E. Mamboury, και β) το αγίασμα κάτω από το κτίριο στην διασταύρωση των οδών Mimar Mehmet Ağa και Admiral Tafdil, το οποίο ανακάλυψε πριν από δύο δεκαετίες ο F. Düzgüner στο κέντρο της περιοχής Cankurtaran. Οι προτάσεις αυτές όμως δεν είναι ικανοποιητικές, αφού δεν συμβιβάζονται με τα στοιχεία που προκύπτουν από τις γραπτές πηγές.

Σύμφωνα με τις περιγραφές των προσκυνητών, η Μονή των Οδηγών βρισκόταν πολύ κοντά στην Αγία Σοφία, προς τα ανατολικά. Το συγκρότημα τοποθετείται κοντά στο παλάτι των Μαρίνης (που αναδιαμορφώθηκε από τον Λέοντα C' σε λουτρό, και είναι δυνατόν να ταυτιστεί με το εξαγωνικό κτίσμα των Demangel και Mamboury), έξω από τα τείχη των ανακτόρων (όπως υποδεικνύεται από την περιγραφή στο *Χρονικό του Συμεών Λογοθέτη*). Επιπλέον, στο κείμενο το γνωστό ως *Λόγος περί του πανσέπτου ναού της Υπεραγίας Θεοτόκου των Οδηγών*, αναφέρεται ότι η εκκλησία ήταν ένα υψηλό κτίριο, το οποίο υπερέβαινε το ύψος των τειχών της Πόλης και ήταν ορατό για τους ναυτικούς που έπλεαν στον Βόσπορο. Το ίδιο κείμενο μας πληροφορεί επίσης ότι το ιερό είχε τρία τμήματα. Ένα κλίτος που καλυπτόταν από θόλο και στηριζόταν σε μια δομή, ορατή μόνο εν μέρει πάνω από το επίπεδο του εδάφους. Η τελευταία μπορεί να χαρακτηριστεί ως εξώστης με δεξαμενή (όπως αναφέρεται στα επιγράμματα του Θεοδώρου Βαλσαμώνας).

Η προσεκτική ανάλυση των γραπτών ενδείξεων μας υποχρεώνει να επιστρέψουμε στην παλαιά υπόθεση που είχε διατυπωθεί πριν από εκατό χρόνια από τον K. Wulzinger, ο οποίος ταύτισε την Μονή Οδηγών με τον εξώστη κάτω από το σημερινό στρατιωτικό νοσοκομείο του Gülhane. Ενώ το κτίριο παραμένει απρόσιτο λόγω του ότι ανήκει στον στρατό, ο εξώστης (και η δεξαμενή που στεγάζεται σε αυτό) είναι αρκετά καλά τεκμηριωμένα χάρη στις ιατρικές εκθέσεις που δημοσιεύθηκαν στις αρχές του 20ου αιώνα από το προσωπικό της κλινικής. Η κατασκευή, μικτής τοιχοδομίας με πλίνθους και λίθους, αρχικά στηριζόταν σε έξι κίονες με σύνθετα κιονόκρανα, και σε παραστάδες. Με βάση τις αρχιτεκτονικές αναλογίες μπορεί να χρονολογηθεί γενικά μεταξύ του ενάτου και του ενδεκάτου αιώνα, όταν οι εξώστες κάτω από εκκλησίες συνηθίζονταν στην Κωνσταντινούπολη. Αυτό υποδεικνύει ότι η δεξαμενή-εξώστης κάτω από το μοναστήρι κτίστηκε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Γ΄.

Η οριστική επιβεβαίωση των παραπάνω υποθέσεων θα καταστεί δυνατή μόνο όταν οι ερευνητές αποκτήσουν πρόσβαση στο συγκρότημα Gülhane και στην τεκμηρίωση που σχετίζεται με την αποκατάστασή του, κάτι που αναμένεται με ανυπομονησία στο εγγύς μέλλον.



I Map of the first region of Constantinople (as: background *Plan d'Ensemble de la Ville de Constantinople*, by Societe anonyme Ottomane d'etudes et d'entreprises urbaines, Constantinople 1922:

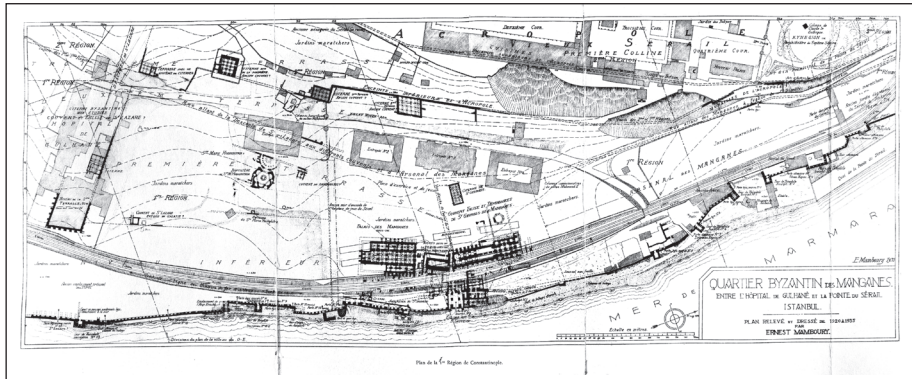
a) area of Demangel and Mamboury's excavation; b) tower of Theophilus, Leo V and Alexander; c) hagiaσμα at the intersection of Mimar Mehmet Ağa and Amiral Tafdil streets; d) remains by the Kaylon Hotel; e) Gülhane Hospital terrace; f) remains of the palace-monastery complex at Mangana; g) Ahirkapi lighthouse.



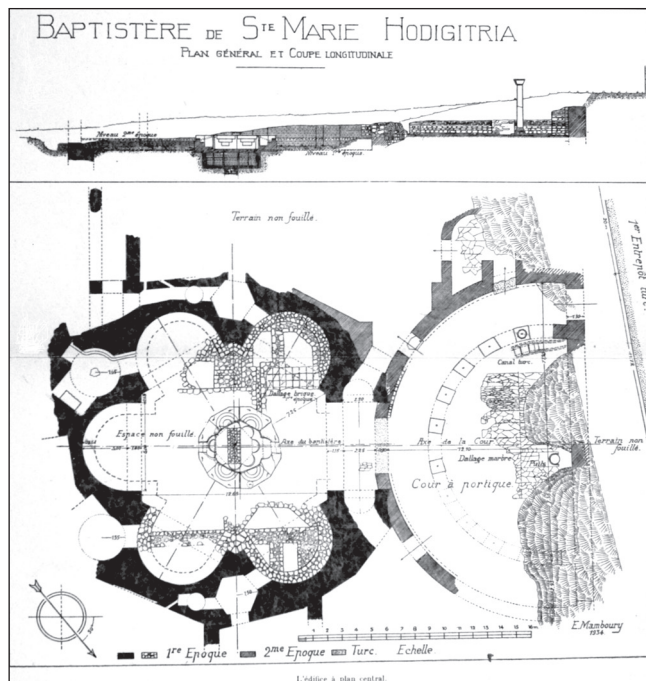
1. *Procession with the Virgin Hodegetria icon*, fresco from the Akathistos cycle (verse 24) in the sanctuary apse of Marko's Monastery near Skopje (1376-1381), photo: Piotr L. Grotowski.



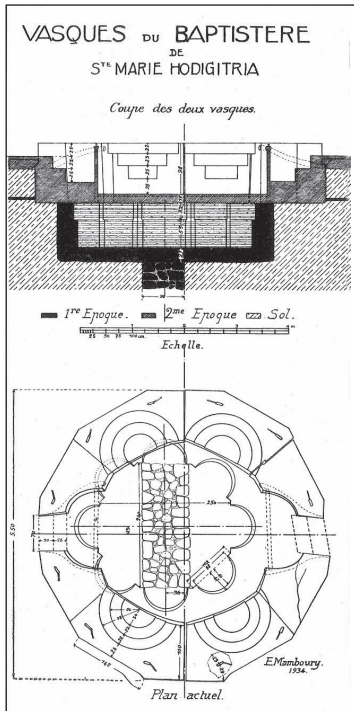
2. Fragment of a view of Constantinople by Andrea Giovanni Vavassore, Nuremberg ca. 1535 (according to a model from ca. 1478-1490), photo: Piotr L. Grotowski.



3. Plan of the excavations in the Mangana district (after R. DEMANGEL - E. MAMBOURY, Plate I).



4. Plan of the hexagonal structure with semicircular portico discovered by Demangel and Mamboury (after R. DEMANGEL - E. MAMBOURY, Plate XII).



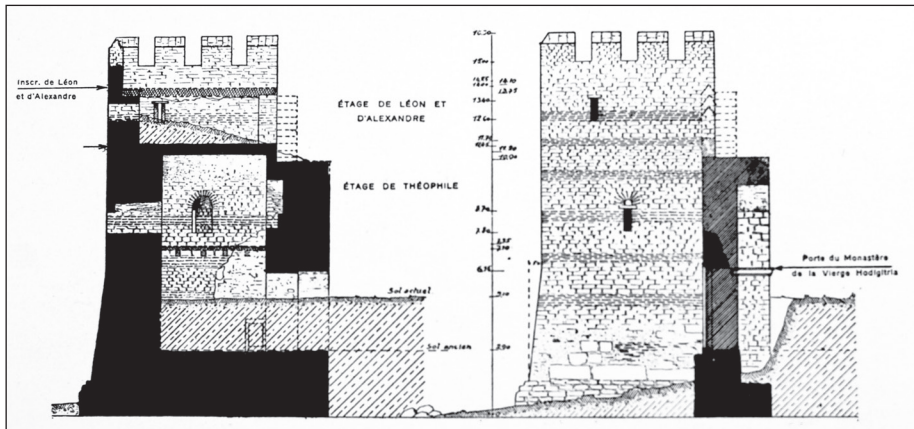
5. Cross-section and plan of the basin in the hexagon discovered by DEMANGEL and MAMBOURY (after DEMANGEL & MAMBOURY, figure 118).



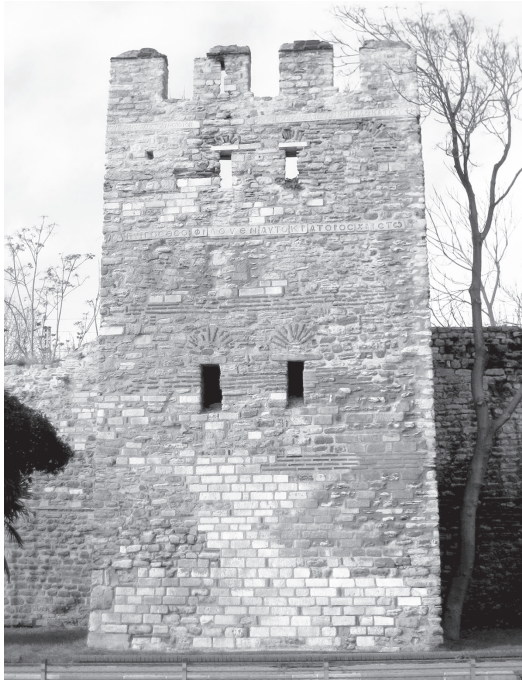
6. Basin in the hexagon discovered by Demangel and Mamboury, November 1935, view from the north, photo Nicholas V. Artamonoff (Dumbarton Oaks digital archive).



7. Basin in the hexagon discovered by Demangel and Mamboury, November 1935, view from SW, photo Nicholas V. Artamonoff (Dumbarton Oaks digital archive).



8. Theophilos' tower heightened by Leo VI in 906, side view and cross-section (after DEMANGEL & MAMBOURY, figure 77).



9. Theophilos' tower heightened by Leo VI in 906, elevation from the sea side (east), photo: Piotr L. Grotowski.



10. Hagiasma in the house at the intersection of Mimar Mehmet Aga and Amiral Tefdil streets, photo: Piotr L. Grotowski.



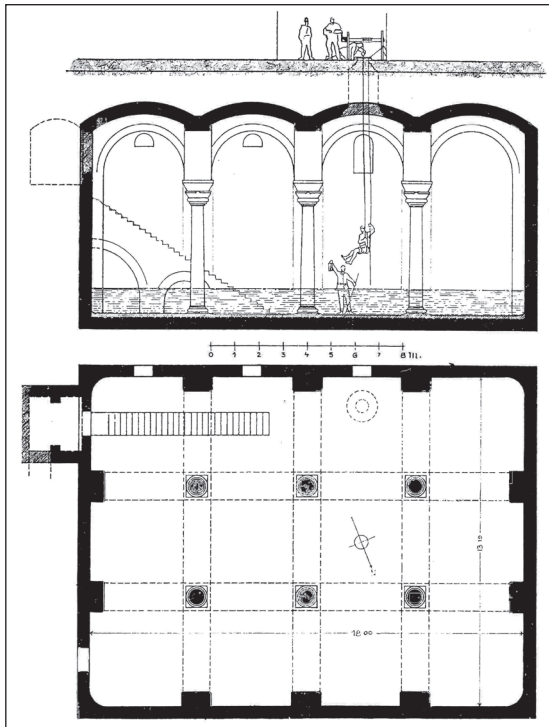
11. Remains of the building neighboring the Kaylon hotel, photo: Piotr L. Grotowski.

12. Cristoforo Buondelmonti, *Liber insularum*, view of Constantinople on fol. 30v in codex P/13 (MS. 9918), The Caird Library in the National Maritime Museum in Greenwich (fragment with the Hodegetria church described as *Chiramos*), photo: Piotr L. Grotowski.

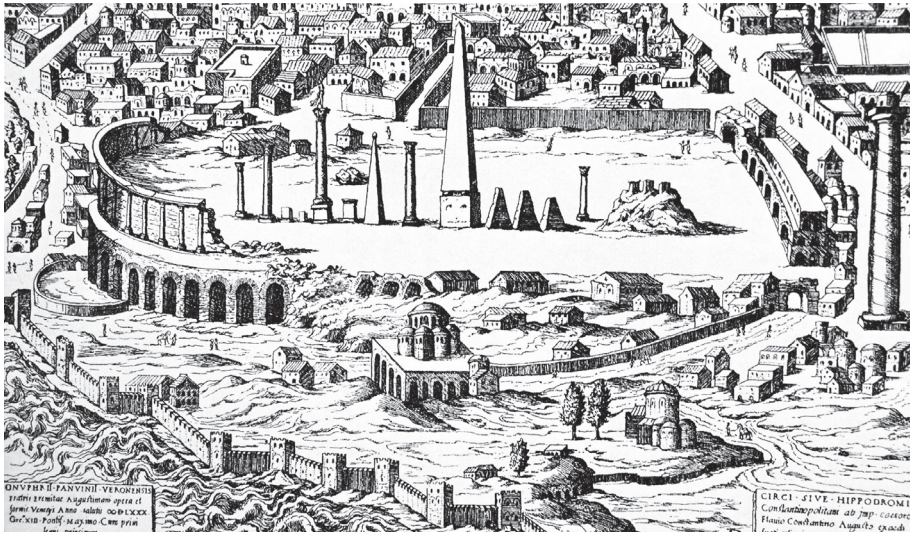




15. Terrace of the Gülhane Hospital, view from the east, photo C. Cangul.



16. Cross-section and plan of the cistern under the Gülhane Hospital (after WULZINGER, fig. 24 on p. 48).



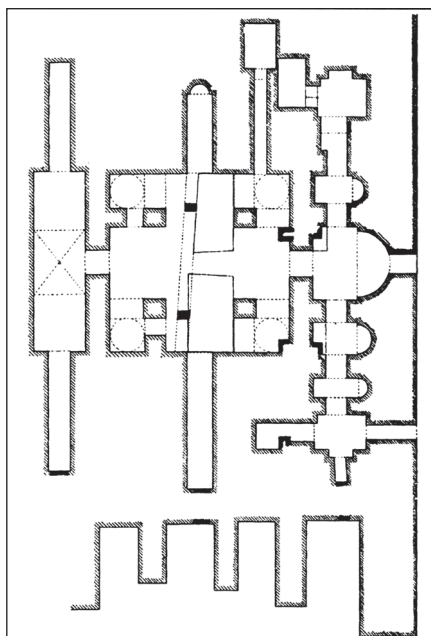
17. View of the Hippodrome, ca. 1480, Onofrio Panvinio, *De ludis circensibus*, Venice 1600, p. 60-61.



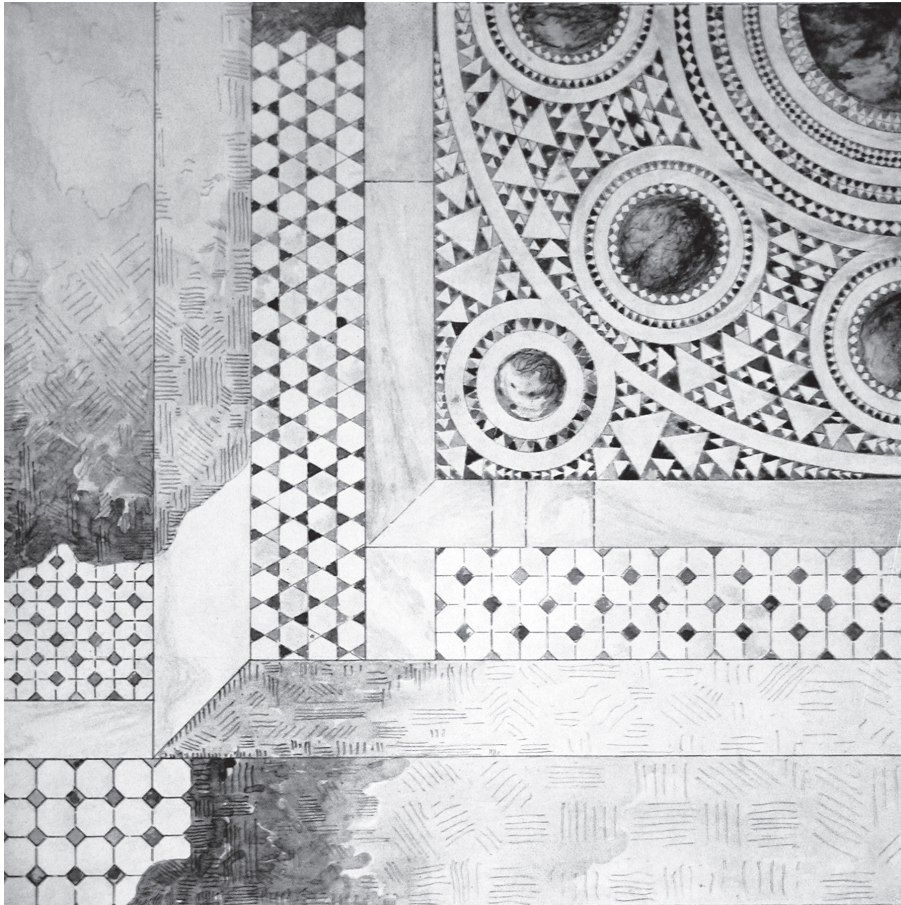
18. Terrace of the Myrelaion church (after 920), view from the south, photo: Piotr L. Grotowski.



19. Arcades of the terrace below the Peribleptos church (1030–1034) view from the SE, photo Nicholas V. Artamonoff (Dumbarton Oaks digital archive).



20. Terrace below the Peribleptos church, plan (after Özgümiş, plan 2).



21. Floor mosaic from the church of St. John in Hebdomon, drawing (after DEMANGEL, *Contribution à la topographie de l'Hebdomon* [Recherches françaises en Turquie, 3e fasc], Paris 1945, Plate V.).

Ο ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΥΜΜΕΙΚΤΩΝ,
Ο ΟΠΟΙΟΣ ΕΧΕΙ ΕΚΔΟΘΕΙ ΗΔΗ ΣΕ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ
ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ [www.byzsym.org],
ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΕ 40 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
Ο ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΕΛΕΚΑΝΟΥ
Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 2019

